नं०: २८१२ - घ

श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वितीयोऽध्यायः षोडशटीकासहितम् (शांकरभाष्यात् पंचोली टीकापर्यन्तं तथा सप्तदशसंख्याको भाषानुवादः)

पत्राणि ४४०

द्वितीयाध्यायः ॥

शांकरभाष्यं
आनंदगिरिकृतटीका
स्वामिकृता श्रीधरी
पिशाचभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्तकृतटीका
परमार्थप्रपाटी
वनमाली
अरुणमवैजयन्ती
मधुसूदनी
सदानंदी
नीलकंठी
आनंदी
रामकंठी
लासिकी
पंचोली ॥

भाषा अनुवाद १ ॥

संजयउवाच तंतथाकृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं विषीदंतमिदंवाक्यमुवाचमधुसूदनः १

भाष्यंनास्ति

आनंदगिरिकृतटीका

अहिंसापरमोधर्मो भिक्षाशनंचेत्येवं लक्षणयाबुद्ध्यायुद्धवैमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वा स्वपुत्राणांराज्यैश्वर्यमप्रचलितमवधार्य स्वस्थहृदयं धृतराष्ट्रंदृष्ट्वातस्यदुराशामपनेष्यामीति मनीषया सञ्जयस्तंप्रत्युक्तवानित्याह सञ्जयइति परमेश्वरेण स्मार्यमाणोपि कृत्याकृत्येषुसहसा नार्जुनः स्मरति विपर्ययप्रयुक्तस्य शोकस्य दृढतरमोहहेतुत्वात्तथापि तंभगवानुपेक्षितवानित्याह तंतथेति तंप्रकृतं पार्थं तथास्वजनमरणप्रसङ्गदर्शनेन कृपया करुणयाविष्टमधिष्ठितमश्रुभिः पूर्णेसमाकुले चेक्षणे यस्यतंअश्रुपूर्णाकुलेक्षणं विषीदंतं शोचंतमिदं वक्ष्यमाणंवाक्यं सोपपत्तिकं वचनं मधुनामानमसुरं सूदितवानिति मधुसूदनो भगवानुक्तवान्न यथोक्तमर्जुनमुपेक्षितवानित्यर्थः १ ॥

स्वामिकृतटीका

द्वितीये शोकसन्तप्तमर्जुनं ब्रह्मविद्यया प्रतिबोध्य हरिश्चक्रे स्थितप्रज्ञस्यलक्षणं ततःकिंवृत्तमित्यपेक्षायां सञ्जयउवाच अश्रुभिः पूर्णेआकुले ईक्षणेयस्य तंतथाउक्तप्रकारेण विषीदंतमर्जुनंप्रतिमधुसूदन इदंवाक्यमुवाच १ ॥ तंतथेति

पिशाचभाष्यंनास्ति.

रामानुजभाष्यटीका

तंतथाइत्यारभ्य क्लैब्यंइत्यंतं १ ॥ २ ॥ एवमुपविष्टेपार्थेकुतोऽयमस्थानेशोकउपस्थितइत्यादिपुनरिमं विषमस्थंशोकमविदत्सेवितंपरलोकविरोधिनमकीर्तिकरमतिक्षुद्रं हृदयदौर्बल्यकृतंपरित्यज्य युद्धायोत्तिष्ठेति श्रीभगवानुवाच २

अभिनवगुप्तटीका

आदौलोकव्यवहारानुरोधेनैवश्रीभगवानर्जुनंप्रतिबोधयति क्रमात्तुज्ञानंकरिष्यतीत्यतोऽनार्यजुष्टमित्याह क्लैब्यादिभिर्निर्भर्त्सनमभिदधद्धर्माधर्माभिमानोद्यमित्यादिदर्शयति १ ॥ भीष्मंद्रोणंचेत्यादिना भुञ्जीय भोगानित्यनेनचकर्मविशेषानुसन्धानंफलविशेषानुसन्धानंचद्वयमप्यर्धपदेस्थापयति नचैतद्विद्मइत्यनेनचकर्मविशेषानुसन्धानमाह निरभिसन्धानंतावत्कर्मनोपपद्यते नचपराजयमभिसन्धाययुद्धेप्रवर्तते जयोपिचायमनर्थएव तदाह हत्वागुरून् भैक्षमपिचर्तुंश्रेयः पतत्त्वनिश्चितमशक्यंकिंजयंकांक्षामः किंवापराजयमुभयेपिबन्धूनांविनाशनात् ॥ २ ॥

परमार्थप्रपाटीका

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच तं तथेति कृपयाविष्टं स्वजनदृष्ट्या प्राप्तं विषीदंतं विषादं प्राप्तं अत एवाश्रुपूर्णाकुलेक्षणं यस्य तं प्रति मधुसूदनः स्वयं दैत्यहंता कृष्ण उवाच १ ॥

वनमालीटीका

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच तमिति अश्रुभिराकुले पूर्णे ईक्षणे यस्य तं १ ॥

कुसुमवैजयंतीटीका

देहात्मनोः कर्मणश्च स्वरूपज्ञानमुत्तमं द्वितीये मोहशांत्यर्थं सप्तभिः श्लोकैर्वर्णितम् एवं वपुर्वयात्मकदोषदृष्टेरर्जुनस्य युद्धादुपरतिं निशम्य स्वात्मजानां स्थिरीभूतमनस्त्वं विदित्वा राज्यं च निश्चितमिति हृष्टमनसो धृतराष्ट्रस्य आत्महृत्सज्जनकं ततः किं वृत्तमिति मनोरथं परिहरन् संजयस्तं मकथयदिति जनमेजयमाह वैशंपायनः संजय उवाच तं तथेति तथोक्तप्रकारेणैव तं स्थितं वा इति ममताजनितमोहकारणानुरागविशेषः कृपाशब्दवाच्यस्तया आविष्टं व्याप्तं अतो विषीदंतमेते मरिष्यंतीति चेतसि इह कथं जीवामीति व्यामोहेनातिदुःखमाप्नुवंतं अत एवाश्रुभिः पूर्णे आकुले वीक्षणात् मे ईक्षणे नेत्रे यस्य तं प्ररुदंतमित्यर्थः एवं निरतिशयस्नेहशोकाभ्यामतितरदुःखार्णवमग्नं क्रूरत्वादिस्वकीयं स्वाध्यायधर्मं सज्जं तं परधर्ममाश्रयंतं तमर्जुनं प्रतीदं वक्ष्यमाणं वाक्यमनेकार्थगर्भितम् उवाच मधुसूदन इत्यनेनायं पूर्वं मध्वादिदैत्यानवधीत्स एवेदानीमर्जुनस्योपदेशान् स्वपुत्राणां जीवितनाशं करिष्यतीति ध्वनितम् किं तदाकांक्षित्यपेक्षायां तदेवं मधुसूदनस्य वचनमवतारयति संजयो द्वाभ्याम् १ ॥

मधुसूदनीटीका

१ कृपया ममैत इति व्यामोहनिमित्तः स्नेहविशेषः तयाविष्टं स्वभावसिद्धया नार्जुनस्य कर्मत्वं कृपायाश्च कर्तृत्वं वदता तस्या आगंतुकत्वं सूचितं अत एव विषीदंतं स्नेहविषयीभूतस्वजनविच्छेदाशंकापरपर्यायः चित्तव्याकुलीभावो विषादः तं प्राप्नुवंतं तत्र विषादस्य कर्मत्वेनार्जुनस्य कर्तृत्वेन च तस्यागंतुकत्वं सूचितं अत एव कृपाविषादवशादश्रुभिः पूर्णे आकु ।

१ मित्यनेन यथा भगवतः सर्वजनेषु स्वाभाविकी निर्हेतुकी कृपा तथा नार्जुनस्यापि इति सूचितम्

अहिंसा परमो धर्मो भिक्षाशनं चेत्येवं लक्षणया बुद्ध्या युद्धे वैमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वा स्वपुत्राणां राज्यमप्रचलितमवधार्य स्वस्य हृदयस्य धृतराष्ट्रस्य हर्षनिमित्तं ततः किं वृत्तमित्याकांक्षामपनिनीषुः संजयः तं प्रत्युक्तवानित्याह वैशंपायनः नि॰ १ संजय उवाच १०

लेदर्शनात्स्वेमेचइत्यनेनैवयस्यसक्तं एवमस्कृपानआकुलीभावाख्य
कार्यहृदयजनकतयापरिपोषंगताभ्यांकृपाविषादाभ्यामुद्दिग्नंतमर्जु
नं इदंसोपपत्तिकंवक्ष्यमाणंवाक्यमुवाचनतूपेक्षितवान् मधुसूदन
इतिस्वयंदुष्टनिग्रहकर्त्ताज्जुनंप्रमापितथैववक्ष्यतीतिभावः १ ॥

नदानंदीटीका

ॐपीतंवाससेदधानंविजयरथगतंब्रह्मरुद्रादिवंद्यं भूमेर्भारंजिहीर्षुनवज
लदरुचंशंखचक्राब्जहस्तं पार्थव्याजेनलोकंनिगममतस्तोयोजयंतं
महेशं ध्यायेन्नित्यंस्वसेवकजनमतिगदंकृष्णमानंदकंदं १ लक्ष्मीपतिः
कृष्णस्वोनियंता ब्रह्मादिलोकप्रचनंदसूनुः गोपीप्रियोगोपवपुस्य
आत्माखिलस्यकृष्णोमतिदोममास्तु २ अहिंसापरमोधर्मोमहान्दोषः
कुलक्षये आकांक्षामेनराज्यादावर्जुनस्येतिपञ्चतं ३ धृतराष्ट्रस्तदा
कार्यममताभिनिवेशतः राज्यदार्ढ्यंस्वपुत्राणामवधार्यातिदर्पतः
४ अनन्तस्याप्यमनाऽऽस्यमवलोक्याह संजयः एव राजन्यथावृत्तंस
माधानेनचेतसा ५ आमेदोयोममैतेहमेतेषामितिदुःखदः स्नेहभेदः
कृपासोक्ता तयाऽऽव्याप्तस्वरूपया ६ स्वभावसिद्धयाव्याप्तंशोचंतंतंत।
याविधं नहृष्यादस्राभिःपूर्णेआकुलेदर्शनात्तमे ७ ईदृशंयस्पतंमो
हाद्दुद्धियंचार्जुनंप्रति इदंसयुक्तिकंवाक्यंवक्ष्यमाणमुवाचह ८ नतू
पेक्षितवानीशोयतोसौमधुसूदनः स्वयंदुष्टनिहंताजस्तथावक्ष्यतीति
प्रति ९ ॥ १

नीलकंठीटीका

अर्जुनेयुद्धादुपरतेमत्पुत्रानिष्कंटकंराज्यंप्राप्स्यंतीत्याशावंतंराजानंप्रति
संजयउवाच तंतथेति तमर्जुनं तथा स्वजनेद्विकयंदत्तासविनःस्या
ममायवेमुक्तप्रकारेण कृपयास्नेहेननेत्रदयपापरदुःखप्रहाणेच्छा
रूपया तस्याःपरदौर्बल्यनिश्चयोत्तरभावित्वाः अर्जुनेयदिवातोजयेयु
रितिस्वपराजयमाशंकमानेदुर्भिलत्वात् यानेवहत्वानजिजीविषामइति
स्नेहातिशयसूचकवाक्यशेषविरोधाच्च आविष्टंव्याप्तं विषीदंतं वि
सीदंतं ममगात्राणीत्यादिनाउक्तरूपंविषादंप्राप्नुवंतं इदंवक्ष्यमाणंवा।

कंवचनीयंउवाच मधुसूदनइतितुष्टेत्तत्वादेवार्जुनेतिमित्रीकृतमत
स्तत्रानपिहन्तिष्यतेवेतित्वयाजयाशनकार्येतिभावः १ ॥

आनंदी टीका

एकंसमस्तमहसांतमसोविनाशेविश्वावभासनविधौचपदार्थ
सार्थेप्रथयमेस्वमनश्वरमात्मतंत्रमूर्तेमयिस्फुरतुवाङ्मयदेवते
तत्र ग्रंथेतस्मिन्निःश्रेयसप्रकरणेगीताशास्त्रे उद्देशपर्वणिसर्व
प्रकरणार्थबीजभूते द्वितीयाध्याये प्रथमाध्यायोक्तप्रकारात्समा
सन्नमरणंबंधुवर्गमवेक्ष्यदेहाहंभावनयाविभावशोकमोहसं
कटोत्कटयाकरुणया स्वधर्मत्यागेनिश्चितमर्जुनंश्रीभगवान्
स्वधर्मसमुच्चितस्यज्ञानस्यश्रेयःसाधनतोपदेशेनयोधयितुमि
च्छतीतिधृतराष्ट्रंप्रतिबोधयन्संजयउवाच तथाप्रोक्तप्रकारेण
कृपयाविष्टंपिशाचेनेवगृहीतंतातःकारणमतएववाष्पपूरितेक्षणं
सीदमानंतमर्जुनंशोकमोहापनोदायेदमनुत्पन्नबोधत्वात्ताव
ल्लोकदृष्ट्यैववक्ष्यमाणंवाक्यंमधुसूदनः १ ॥

रामकंठी टी॰

अथैवंव्यामोहवशाविसंस्थुलमर्जुनंप्रतिसंजातानुजिघृक्षस्यभ
गवतः परमार्थोपदेशप्रक्रममपिश्रुतानिवाक्यानि उपक्षिपन्संज
यउवाच तंतथेति ॥ १ ॥

लासिकी टीका

तमर्जुनंकृपयाव्याप्तं अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं अश्रुपूर्णेआकुलेदर्शनाक्षमे चेक्षणे
यस्यतं तथोक्तप्रकारेणवक्ष्यमाणंवाक्यं श्रीकृष्णउवाच १ ॥

3

रणवीरसमिद्धायिनी॥

कार्तवीर्यार्जुनायनमः॥ भिक्षाशनमेवार्थमुपायाद्गुरुवधादि
पर्यवसायिनो युद्धाद्वरमित्येवंलक्षणया मनीषया संग्रामविमुख
मर्जुनं न्यस्तशस्त्रं निशाम्य स्वात्मजानामैश्वर्यमव्यभिचारि निश्चित्य
हर्षविकसितकपोलस्य धृतराष्ट्रस्याकृतिं विलोक्य तन्मनोराज्यमप
निनीषुः संजयस्तं प्रत्युक्तवानित्याह वैशंपायनः संजय उवाचेति
॥ यद्यपि विधेयाविधेये हृषीकेशेन भगवता स्मारितोप्यर्जुनो
दृढतरमोहदेहशोकाविष्टतया तत्कालं न स्वीकृतवांस्तथापितं
नोपेक्षितवानयमित्याह तमिति तं प्रकृतमर्जुनं तथा बंधुजनव
धप्रसंगदर्शनेन कृपया करुणयाविष्टमधिष्ठितमश्रुपूर्णाकु
लेक्षणमश्रुव्याप्ततरललोचनं विषीदंतं शोचंतमिदं वक्ष्यमाणं वा
क्यं सोपपत्तिकं वचनं मधुसूदन उवाचेति संबंधः मधुसूदन इति
विशेष्यं च यथासर्गादौ ब्रह्मणः प्रवृत्तिनिरोधकं मधुं नाशितवां
स्तथैवार्जुनं प्रत्यपि शिवमेवोपदेक्ष्यतीति धृतराष्ट्रप्रतिबोध
नाभिप्रायकं ॥१॥

तदेवंप्रथमाध्यायेनचश्रेयोनपश्यामीत्यत्ररणेहतस्यपरिव्राट्
समत्वयोगक्षेमत्वोक्तेर्यथाश्रेयोमोक्षाख्यमन्यत्श्रेयोन्यदुत।
वाश्रेयइतिश्रुतिसिद्धमुक्तं नेवहंतुरित्याशयेवदतोर्ज्जुनस्य।
मुमुक्षुत्वप्रतीते नकांक्षेविजयंकृष्णेत्यादिवदतऐहिकफलवि
रागप्रतीते नरकेनियतेवासइत्यादिवदतश्चदेहातिरिक्तात्मवि
वेकाप्रतीतेःकिंनोराज्येनगोविन्देत्यत्रआख्यानवर्त्मनाशमप्र।
तीतेः किंभोगैर्दमप्रतीतेः यद्यप्येतेनपश्यंतिइत्यत्रस्वस्यभो।
गाभावप्रतीतेस्तन्मेक्षेमकरमिति तितिक्षाप्रतीतेरथीरत्वे
ब्रह्मज्ञानेप्रतीते यद्यपि तथापिविधिवदुपसत्यभावान्मोक्ष
तात्विकस्वरूपाज्ञानाल्लिङ्गातिरिक्तज्ञानाभावादतदुपदर्शि
नस्सर्वकंसोपकारकज्ञानोपदेशायद्वितीयोध्यायआरभ्यते ॥
यथाचैतदस्मिन्नध्यायेनप्रतिपाद्यते तथा तत्रतत्स्थलेप्रदर्शि
यिष्यामः तथाकिंवृत्तमित्यपेक्षायां संजयउवाच तंतथे
ति स्वयंदुष्टनिग्रहकर्ता अर्जुनंप्रत्यवितथैववक्ष्यतीतिभा
वः स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

भाषा अनुवाद

अहिंसा परम धर्म्महै इससे भिक्षाकरि निर्वाह करना उचितहै संजयके मुखसे ऐसी बातैं अर्जुन की हानि और युद्धसे विमुख जानि अपने पुत्रोंका अचल राज्य मानि मनप्रसन्न स्वस्थहृदय धृतराष्ट्रको देखि फेरि संजय धृतराष्ट्र की उस दुष्ट आशा को दूर करते यह वचन बोलि कि हे राजन् इस प्रकार कृपायुक्त अश्रुधारा पूर्ण लोचन विषाद करते हुये अर्जुनसे दुःखमोचन श्रीभगवान ब्रह्मविद्या जो ज्ञान तिससे प्रबोध करन यह वचन कहते भये १ ॥

दोहा ॥ संजयवाक्य ॥

कृपायुक्त कोतेसें तेहिं अश्रुपूर्ण विकलनैन पीडतको
मधुसूदनकहित भए यह बैन १ ॥

5

श्रीभगवानुवाच कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे स
मुपस्थितं अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन

भाष्यं नास्ति आनन्दगिरिकृतटीका २

किन्तद्वाक्यमित्यपेक्षायामाह श्रीभगवानुवाच कुतो देशात्त्वां सर्व
क्षत्रियप्रवरं कश्मलं मलिनं शिष्टगर्हितं युद्धात् पराङ्मुखत्वं विषमे
सभयस्थाने समुपस्थितं प्राप्तमनार्यैः शास्त्रार्थमविद्भिः जुष्टं सेवितमस्व
र्ग्यं स्वर्गानर्हं प्रत्यवायकारणमिहचाकीर्तिकरमयशस्करमर्जुननाम्ना प्र
ख्यातस्यतवैतन्न युक्तमित्यर्थः २ ॥

स्वामिकृतटीका

तदेव वाक्यमाह श्रीभगवान् कुत इति कुतो हेतोः त्वा इति त्वां विषमे संक
टे संग्रामे इदं कश्मलं उपस्थितं अयं मोहः प्राप्तः यतः आर्यैरसेवितमस्व
र्ग्यमधर्म्यमयशस्करं च २ ॥ पिशाचभाष्यम् नास्ति

रामानुजभाष्यं नास्ति

एवमवस्थिते पार्थे कुतोयमस्थाने समुपस्थितः शोकमोहादि ... विष
... अकीर्तिकर ... देहस्य
... युद्धायोत्तिष्ठेति २ ॥

अभिनवगुप्तटीका २ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटीका

कुत इति विषमे संग्रामसंकटे त्वा इति त्वां इदं कश्मलमज्ञानं कुतो हेतोः तं स
मुपस्थितं प्राप्तं अथ तत्स्वरूपमाह अनार्यजुष्टेन आर्याः अनार्याः तैर्जुष्टं
सेवितं आर्यैरसेवितं एतद्विषयमज्ञानकश्मलमिति ज्ञात्वा शिष्टैस्त्यक्तमि
त्यर्थः यतः इहामुत्र च गर्हितं तत्कथमित्याह अकीर्तिकरं अस्वर्ग्यं चेति २

वनमालीटीका

हे अर्जुन कुतो हेतोः त्वा त्वामिदं कश्मलं विषये युद्धसमये समुपस्थितं प्रा
प्तं यतो नार्यैर्वृद्धैः सेवितमतोस्वर्ग्यमतएवाकीर्तिकरम् २ ॥

कुसमवैजयंतीटीका

४ ऐहिकामुष्मिकभोगेच्छावद्भिः सर्वैरेव तस्मान्न मेव तत्रापि मन्त्रित्रस्य नवनीहृशाचरणं महदयोग्य मिति विशेषण त्रयाणामाशयः अनुजेनेति सम्बोधनेन स्वरास्त्वे रजीयोपि शंकरस्य याजितो द्य नद्ध लेकृतो गतमिति सूचितम्

+ श्रीभगवानुवाच कुतस्त्वेति निरतिशयशोकमोहाकुलितातिशिथिलसर्वाङ्ग रोमांचनकम्पाश्रुपातादिरूपमिदं कश्मलं मलिनं विषमे युद्धस्थाने आनार्यैः कुपहृषैर्जुष्टं सेवितं अस्वर्ग्यं स्वर्गप्राप्त्युपायभूतस्वधर्मविरोधित्वेन स्वलोकाऽप्रापकं अकीर्तिकरं अयशस्करं २ ॥

मधुसूदनीटीका

१ इदं स्वधर्मात्पराङ्मुखत्वं कृपाव्यामोहाश्रुपातादिपुरःसरं कश्मलं शिष्टगर्हितत्वेन मलिनं विषमे सभये स्थाने त्वा त्वां सर्वक्षत्रियप्रवरं कुतो हेतोः समुपस्थितं प्राप्तं किं मोक्षेच्छातः किंवा स्वर्गेच्छातः अथवा कीर्तीच्छातः इति किंशब्देनाक्षिप्यते हेतुत्रयमपि निषेधति त्रिभिर्विशेषणैः क्रमेण अनार्यैर्मुमुक्षुभिर्न जुष्टमसेवितं स्वधर्मेणाशयशुद्धिद्वारा मोक्षमिच्छद्भिरपक्वकषायैर्मुमुक्षुभिः कथं स्वधर्मस्त्याज्यः प्रत्यग्रः संन्यासाधिकारी तु पक्वकषायोत्र वक्ष्यते अस्वर्ग्यं स्वर्गहेतुधर्मविरोधित्वात् न स्वर्गेच्छया सेव्यम् अकीर्तिकरं कीर्त्यभावकरमपकीर्तिकरं वा न कीर्तीच्छया सेव्यं तथा च मोक्षकामैः स्वर्गकामैः कीर्तिकामैश्च वर्जनीयं तत् कामप्रवृत्तेस्वेव समुपस्थितं अनुचितं चेष्टितं तवेति भावः २ ॥

सदानंदीटीका

तदेव संजयो वाक्यमवतारयति स्फुटं समग्रैश्वर्यसम्पन्न उवाच भगवानिति १ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा २ नित्यमप्रतिबंधेन वर्तते यत्र षड्विधं समग्रैश्वर्यमत्यंतं भगाख्यं भगवानिति ३ शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्तते श्रीकृष्णो भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ४ अन्यत्र भगवच्छब्द उपचारेण वर्तते उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं ५ वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ६ भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः इदं स्वधर्मो हेमत्वं व्यामोहैकनिबंधनं ७ शिष्टैर्विगर्हितत्वाच्च मलिनं कुत आगतं संग्रामे क्षत्रियश्रेष्ठं त्वां विमर्शैपवकारिणं ८ मोक्षेच्छातोऽथवा स्वर्गकामतो वा किमागतं किं कीर्तिकामतो वा त्वां किंशब्देनेति सूचितम् ९ त्रिभिर्विशेषणैरेतत् त्रीनेवेषां निरस्यति आर्यैर्मुमुक्षुभिर्नैतत्सेवितं शुद्धिमिच्छुभिः १० यतः स्वधर्मत्यागेन चित्त

तदेव भगवतो वाक्यमवतारयति श्रीभगवानुवाच ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीरणा इत्यग्रस्येति ग्रन्थे तत्सम्बन्धः मोक्षनिमित्तं साधनस्य ज्ञानस्येति गन्ता सं पत्तावदृशं समग्रमैश्वर्यादिकं नित्यमप्रतिबन्धेन यत्र वर्तते स भगवान् पयोगे मनुष्यतयोत्पत्तिं च विना भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्यां अविद्यां च स वाच्यो भगवानिति अत्र ज्ञानामिति ग्रन्थे संबध्यते उत्पत्ति नाशप्राप्ति ह्येतत्कारणस्यापुपत्त आगतिं गती आगामिन्यौ संपदा एतादृशो भगवच्छब्दार्थः श्री वसुदेवपदपर्यवसित इति तथोच्य
१०

तस्युद्धिर्नजायते । नवास्वर्गोभ्वयासेयंस्वर्गादेनविरोधतः ११ स्वधर्मत्यागि
नांस्वर्गः स्वप्नेप्यस्तंतदुर्लभः । नवाकीर्त्तिर्भ्वयासेयंकीर्तिनाशकरंयतः
१२ तस्मात्स्वधर्मवैमत्वंवर्जनीयंशुभेप्सुभिः मोक्षकीर्त्तिफलेप्सुत्वंकि
मद्दोसेवसेमलम् १३ ॥ २

नीलकंठीटीका

अर्जुनमप्योजयन् श्रीभगवानुवाच कुतइति कश्मलंवैक्लव्यंविषमेसु
हुसंकटे अनार्यैर्भीरुभिर्जुष्टंसेवितंनतत्ताद्दशैःशूरैः नआर्यैर्जुष्टमिति
वायत्तआर्यैरजुष्टमितिवायत्तआर्यैरजुष्टमितिविग्रहोदर्शितस्तदर्थैवो
पिपदस्तुत्कमदोषाद्रूपेसं अतएवास्वर्ग्यमकीर्तिकरंच हेअर्जुनस्वच्छ
स्वभाव तवनैतद्युक्तमितिभावः २ ॥

7

आनंदी टीका

हेअर्जुनइदंकश्मलंस्वधर्मत्यागेनमोहरूपंपापंविषमेदुर्योग
समयेणत्वदुर्योगात्संकटेकालेदेशेच त्वांविमर्शकेकुतःसमु
पस्थितं किमत्रकारणंनजानामीत्यर्थः कश्मलंकीदृश
मनार्यजुष्टंआर्यैःशिष्टैःस्वामिभिश्चनसेवितम् अतएवा
स्वर्ग्यमकीर्तिकरंचभयलोकविरुद्धमित्यर्थः २ ॥

दावभगवां
न्न

रामकंठी टीका

इदमेवंविधप्रस्तुतावश्यकरणीयस्वकर्मकरणेवसरात्का
रणाद्व्यामोहात्मकंकश्मलंपापंत्वांभवन्तंकुतःकस्मान्निमि
त्ताद्विषमेसंकटेउपस्थितमागतं हेअर्जुनकीदृशंकश्म
लंमनार्यजुष्टमशिष्टसेवितमतएवास्वर्ग्यंस्वर्गप्राप्तिप्रतिकू
लमकीर्तिकरमपवादसंपादकं इतिपदसंगतिःस्फुटैव
अर्थविशेषस्त्विमंगभीकृत्यभगवानितराह अर्जुनशब्दोऽयन
संत्रिमात्रसम्बोधनार्थः किंत्वतद्भूतप्रकृष्टाभिजनप्रज्ञापरा
क्रमादिगुणगणविमर्शप्रत्यायनार्थः त्वत्कृतोपिपरमार्थतोमो
हादिमलविविक्तस्वभावस्यात्मनःप्रत्यायकत्वेनप्रयुक्तः
[illegible] तेनवस्तुतोयस्त्वंतस्यानेनव्यामोहकलंकेनसं
बन्धःप्रकाशस्यतमसेवात्यन्तमसंभाव्यइति कुतस्त्वामिदमु
पस्थितमित्यनेनवाक्येनगभीकृतं अतएवचैतत्पापमनार्यैर
तत्वविद्भिरसाधुभिःसेवितम् इत्याद्यर्के [illegible]
[illegible] २ ॥

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीङ्गनाः एवमैश्वर्यादिर्यस्य नित्ययोगेन विद्यते स भगवान् श्रीकृष्ण उवाच

लासिकी टी॰

हेअर्जुन अकीर्तिख्यातःस्वर्गेख्यातःकीर्तीख्यातोवास्वधर्मपरांमुखरूपं
समुपपन्नं संकटेसंग्रामेयतआर्यैःसाधुभिर्गुरुभिःस्वकुलज्येष्ठैःपूर्वपि
तामहादिभिर्वानसेवितम् २ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

तदेववाक्यमवतारयति श्रीभगवानुवाचेति ऐश्वर्यस्य समग्रस्य
धर्मस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतींगनेति
परिभाषितः संपूर्णधर्माचरणादिरूपः षड्विधो भगो नित्यमस्या
स्तीति भगवानिति नित्ययोगे मतुप् उवाच वक्ष्यमाणमिति शेषः
॥ तदेवोदाहरति कुतस्त्वेत्यादिना इदं स्वधर्मपरंमुखत्वनायार
कमस्रुपातादिपूर्वकं कश्मलं मोहः मूर्छितकश्मलं मोहः इत्यमरः
विषये सभये स्थाने मां त्वां सम्प्राप्तं त्रियप्रवरमर्जुनं कुतो हेतोः समु
पस्थितं प्राप्तं अर्जुनाभियथाविश्रुतस्य तवैतन्नयुक्तमिति भावः
ननु शिष्टसंप्रदायैर्हिकामुष्मिकश्रवणानि प्रवृत्तिनिवृत्त्योः सामा
न्येन प्रयोजकानि लोके दृष्टानीति तत्र तत्कथमतो वितथमित्य
र्जुनाशंकामपनेतुं तदन्यतमस्याप्यभावमशरण्यन्नाह अना
र्येति ४॥ २

किमुदाचेत्यत आह

कुत इति त्वात्वां कश्मलं स्वधर्मपरित्यागलक्षणं विषमे विषमवसरि मवि
रुद्धं वासुदेवे मयि समीपस्थे कुत इति मोहे त्वज्ञानतो वा स्वर्गेच्छातो वा की
र्तीच्छातो वा समुपस्थितं प्राप्तमित्याक्षेपः प्रथमं निषेधयति अनार्येति
आर्यैर्मुमुक्षुभिरसेवितं स्वधर्मैराशयशुद्धिद्वारा मोक्षमिच्छद्भिः कथं स्व
धर्मस्त्यक्तमिति भावः अथवा अनार्याः केवलं कलत्रादिभरणमात्रासक्ते
र्जुष्टं स्वधर्मत्यागं कथं त्वमत्तः कुर्यादिति भावः न द्वितीयमित्याह
स्वर्ग्यमिति स्वस्ववर्णाश्रमप्रयुक्तान् धर्मांस्त्यजन्कामैर्योगितिष्ठे
यागादिभिरपि स्वर्गं प्राप्नोतीत्युक्तः स्वधर्मस्य कामेष्वनधिकारादिति भा
वः यद्वा स्वर्ग्यं नरकप्राप्तिहेतुं कथं स्वर्गकामः कुर्यादिति भावः
न तृतीयमित्याह कीर्तिभावकरम् अयशः संपादकं चेत्यर्थः विषमे सं
कटे इति संप्रदायादेवी पादे नत्वकिं वाहं कुर्या वंधुजननमवेत्य मेय
त्युर्धीरस्तोपि शक्तिः न प्रभवतीत्याह २ ॥

9

भाषा अनुवाद १

अर्जुन को कातर देखि यह वचन श्रीकृष्ण बोले कि हे अर्जुन ऐसे
असमय मे लड़ाई के बीच मूढ़ाव कायर शास्त्र हीन मनुष्यों के योग्य
जो लोक में दुर्यश करने वाला है और अस्वर्ग्य जिससे स्वर्ग जाय
और नरक मिले ऐसा कश्मल कहे मोह अर्जुन इस जानसे अतुल
प्रसिद्ध वीर में तुम ऐसे को आय कर प्राप्त हुआ यह बड़ाही आ
चरज है २॥

दोहा

कैसे तो को मोह यह विषम स्थान भयो आय त्यागित यश आदर
स्वर्ग हर हे अर्जुन प्रगटाय २॥

10

क्लैब्यंमास्मगमःपार्थनैतत्त्वय्युपपद्यते क्षुद्रंहृदयदौर्ब
ल्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठपरंतप ३ ॥

भाष्यंनास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका

पुनरपिभगवानर्जुनंप्रत्याह क्लैब्यमिति क्लैब्यंक्लीबभावमधैर्य्यं मास्मग
मः मागाः हेपार्थ पृथातनय न दिक्पति महेश्वरेणापि कृतादवे प्रख्याततेयो
रूपे मदामदिमय्येतदुपपद्यते क्षुद्रंतुच्छत्वकारणं हृदयदौर्बल्यंमनसोदुर्ब
लत्वमधैर्य्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ युद्धायोपक्रमं कुरु हेपरन्तप परान् शत्रून् तापयतीति
तथासंबोध्यते ३ ॥

स्वामिकृतटीका

तस्मात्क्लैब्यमिति हेपार्थक्लैब्यंकातर्यंमास्मगमः नप्राप्नुहि यतस्त्वयीत
न्नोपपद्यतेयोग्यंनभवति क्षुद्रंतुच्छंहृदयदौर्बल्यंकातर्य्यंत्यक्त्वायुद्धायउ
त्तिष्ठ हेपरंतपशत्रुतापन [illegible] किंतुउक्त्वा
माध्यतादिति ३ ॥

पिशुणवभाष्यंनास्ति

रामानुजभाष्यटीका नास्ति

[illegible]
[illegible] ३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ३ नास्ति

परमार्थप्रपाटीका

तस्मात्किंकर्तव्यमितिभगवानाह क्लैब्यमिति भोःपार्थत्वंक्लैब्यंप्रमर्थवि
धुरत्वंयदिमामप्रतीकारंमशास्त्रंशास्त्रपाणय इत्यादिवाक्यप्रकाशितंमास्म
गमः नप्राप्नुहि यतएतत्त्वयिगांडीवधन्वनिनयुज्यते तर्हिकिंकर्तव्यमिति
चेत्तत्राह क्षुद्रमिति भोःपरंतपशत्रुतापनक्षुद्रमल्पविचाररूपंहृदयदौर्बल्यंसं
कल्पितममतोत्पन्नशोकरूपंत्यक्त्वायुद्धायोत्तिष्ठ ३ ॥

वनमालीटीका

हेपार्थक्लैब्यंकातर्य्यंमास्मगमः नप्राप्नुहियतस्त्वय्येतन्नोपपद्यते नसंभा
व्यते क्षुद्रंतुच्छंहृदयदौर्बल्यंत्यक्त्वायुद्धायोत्तिष्ठ परंतप शत्रुतापनसम
र्थ ३ ॥

नारायणस्य मम पितृस्वसा

कुमवैजयन्तीटीका

पुनरर्जुनस्यामर्षमुत्पादयन्नोपगर्भं वाक्यमाह क्लैब्यमिति हे पार्थ पृथा-
यास्तपसा लब्धेन रावतारत्वं क्लैब्यं षण्ढत्वं शौर्यवीर्यधैर्यतेजोबलदत्ता-
दिरूपमत्वं मागमः मागाः यतस्त्वय्य प्रतितिष्ठत्वोरुवीरशिरोमणौ त्वयि एतन्नो- ३ इत्ता एवं इल लोड्रुश्वपान लेमम्मिते
पपद्यते न घटते अतो हेतोः त्वं इदं जनसेवितं त्वद्रूपस्याधैर्यादेः त्याद-
कं वा हृदयदौर्बल्यं मनो मात्रं दुर्बलतां न पुनः समसंग्रामसामग्रीकृतां त्यक्त्वा
विचारेणापनीयतम् तिष्ठ युद्धाय युद्धयत्नपरो भव शत्रुतापन वीर्यस्य ६ परन्तप परान् इति सम्यक् हात्स्वपतीति
तवैतन्महदनुचितमिति संबोधनकथनाभिप्रायः ३ ॥ तपत्त्वद् यन्नमा त्रैलोक्यवार योनिभ्य जीत्यर्थः

सेनाचेदगजानेनाधैर्यलघनुरपिधारयितुमशक्नुवताम

मधुसूदनीटीका

यादि कं नैशक्यमित्यत आह ......

क्लैब्यं क्लीबभावमधैर्यमोजस्तेज आदिभंगरूपं मास्मगमः मागाः हे पार्थ
व॰ पृथातनय पृथया हि देवप्रसादेन लब्धे तनय मात्रे वीर्यातिशयस्य प्रसिद्धत्वा-
त् पृथातनयत्वेन त्वं क्लैब्यायोग्य इत्यर्थः अर्जुनत्वेनापितदयोग्यतामाह
अर्जुनत्वेनापि तदयोग्यतामाह नैतदिति त्वय्यर्जुने साक्षात् महेश्वरेणा-
पि सह कृताहवे प्रख्यातमहाप्रभावेनोपपद्यते नोपयुज्यत एतत् क्लैब्यमि-
त्यसाधारण्येन तदयोग्यत्वनिर्देशः ननु न वधशंकाम्य वस्यात्त्भ्रमतीव च
म॰ मे मन इति एवमेव योक्तमित्याशंक्याह क्षुद्रमिति हृदयदौर्बल्यं मनसो
भ्रमणादिरूपमधैर्यं क्षुद्रत्वकारणत्वात् क्षुद्रं त्वनिरसनं वात्यक्त्वा वि-
वेकेनापनीय उत्तिष्ठ युद्धाय सज्जो भव हे परंतप परं शत्रुं तापयतीति त-
था संबोध्यते हेतुगर्भम् ३ ॥

सदानन्दीटीका

नन्वहं त्यक्तधैर्योऽस्मि न युद्धधारणे क्षमः स्वजनावेक्षणेनैव कम्पुहं चाति-
दुःसहे १ इत्याशंक्याह मागाः क्लैब्यं यतेजो मत्वापर्हे देवप्रसादात् पृथयाल- दा॰
ब्धं वीर्यवत्तरः २ साक्षान्महेश्वरेणापि कृतयुद्धेऽर्जुने त्वयि महाप्रभा-
वे कातर्यं नैवेतद्युज्यते मलं ३ क्षुद्रताहेतुकं क्षुद्रं हृदयधैर्यं स्वविवेकतः
त्यक्त्वा युद्धाय शीघ्रं त्वं सज्जीभव रणाङ्गने ४ यतस्त्वं शत्रुसंतापकारी शू-
रतमो मतः ५ ३ ॥

नीलकंठीटीका

तदेवाह क्लैब्यमिति क्लैब्यं निर्वीर्यत्वं नवशक्लैब्यमवश्यात्मिस्मकत्रूपं मा गाः नैतत् त्वयि महादेवप्रतिभटे युक्तं अतः क्षुद्रं तुच्छं हृदयकृतमेव ता। वदौर्बल्यं न तु शक्तिसहायाद्यभावकृतं तत्त्यक्त्वा उत्तिष्ठ युद्धाय परंतप शत्रुतापन ३ ॥

रामवेंद्रसरस्वतीकृतटीका।

12

आनंदी टीका

हे कौंतेयेति संबन्धकथनात्प्रेमविश्वासयोराविष्करणं क्लैब्यं कातरतां मागमस्त्वयि तेजस्विरक्षुतेः कर्मभिः प्रख्याते पार्थेषएत त्क्लैब्यं नोपपद्यते हे परन्तपेति प्रोत्साहनार्थम् क्षुद्रमसारम् हृदयदौर्बल्यं हित्वा हृतां हृदयविक्लवतां करुणात्मिकां उत्तिष्ठ रणोपस्थाने युद्धार्थं सज्जीभव ३ ॥

रामकंठी टीका

अनेनैव क्रमेण तद्विशेषणयितमाह

+ हे परन्तप शत्रुजनज्वरजनक क्लैब्यं कापुरुषत्वं मा गाः यतस्त्व त्रिजगद्विख्यातविक्रमादिगुणमहिम्नि नैतदेवं विधमल्पसत्व सत्वजनोचितमुपपद्यते तस्मात्क्षुद्रमसारं हृदयदौर्बल्यमा शयकार्पण्यं विहायोत्तिष्ठ स्वधर्म्ये संग्रामकर्मणि घमंद्र हीभव अथापि त्वं च हृस्य पूर्वोक्तार्थं गंभीकारेण योगो मन्त व्यः क्लैब्यशब्दस्य च विवेकशून्यत्वगंभीकारेण इत्यदपि विशे षणमेवं योजनीयमिति ३ ॥

[illegible] टीका

कातर्यमसाधेन — नासिकी टीका

वक्ष्यमाणयोपपन्नां तस्मादिदमेवत्याह क्लैब्यमिति हे पा र्थ कातर्येन प्राप्तुं हि वीरवरेयोग्येन भवति तद्धे कातर्यं युद्धा य सन्नो भव ३ ॥

रणवीरसमिद्धायिनी॥

ननु बोधबाध्यवेद्यमानात्तेनाधैर्येणायनुरपि धारयितुमशक्यत्वा
त्ता मया किंकर्त्तव्यमित्यत आह क्लैव्यमिति क्लैव्यं पांउ भो बो
धितं धैर्याभावमोजस्तेजआदिभंगरूपं मास्मगमः मागाः पार्थ।
पृथातनयेति स्वबोधनेन कुंत्या देवप्रसादलब्धे त्वय्येकस्मिन्नेव
तनये वीर्यातिशयस्य प्रसिद्धत्वात्क्लैव्यायोग्योसीति ध्वनितं अत्रै
न नाम्नातव तदयोग्यत्वमित्याह नैतदिति त्वयि महेश्वरेणापि
कृताहवे विश्रुतपौरुषे महामहिम्न्यर्जुने एतत्क्लैव्यं नोपपद्यते
न युज्यते इति त्वदेत्वहतापादकं स्वपाक्त्वानिरसनं च हृदयस्य म
नसो दौर्बल्यं भ्रमरूपं तत्कारणं शरणाग्राहकत्वरूपं वा त्यक्त्वोत्तिष्ठ यु
द्धायोपक्रमस्व एतेन नचशक्तोम्यवस्थातुमित्यर्जुनोक्तमपास्त
परंतपेत्यनेन शत्रूणामेव हृदयतापाविर्भावितानां शत्रुसंता
पकानां त्वयि योग्यतामिति ध्वनितं ३॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

क्लैब्यमिति क्लैब्यं श्रोजस्तेजआदिभंगं पार्थानुचितं मागाः एतत्त्वयिमहा
वीरेऽस्मिं तत्प्रभावेनोपपद्यत इत्यर्थः ननु भ्रमतीव च मे मन इति पूर्वमेवम
योक्तमित्याशंक्याह क्षुद्रमिति हृदयदौर्बल्यं चेतःकपटादित्यक्त्वा रमत नि
ति मित्युक्त्वा उत्तिष्ठ युद्धाय सज्जो भव परंतपेति हेतुगर्भं ननु नकारान्तरेण
स्वधर्मत्यागोऽयं किंतु धर्मत्वाभावादधर्मत्वाद्वाऽस्य युद्धस्य त्याग इत्याहा
र्जुनः ३ ॥

भाषा अनुवाद

फेरभी भगवान अर्जुनसे कहतेहै कि हे परन्त शत्रु संहार करने
वाले अर्जुनहै कौंतेय कुंतीपुत्र वीरभाव छोड़ इस क्लीव कहे नपुं
सक के भावको नगही यह तुमारे योग्य नहीहै इस आचरनमे
तुमारी शोभा जगतमे कुछनही इससे इसछुद्र कहे तुछ
हृदय की दुर्बलता कहे कादर पनको छोड़कर उठो और
धीरज धरिसमे के अनुसार कार्य करो कुंतीपुत्र संबोधनसे (
जनाया कि मातृस्वभाव कन्याको होता पुत्रको पितृस्वभावही
उचितहै और परंतप से सोचाया कि उठकर शत्रुवोंको मार
लो तुम अनेकवार संग्राममे जय पायेहो ३ ॥

दोहा ॥

क्लीवभावंनहिप्रामहो पार्थयोगनतोमेपद छुद्रहृदय।
दुर्बल्यको स्थित अर्जुनतज कोद ३ ॥

15

अर्जुनउवाच कथंभीष्ममहंसंख्येद्रोणंचमधुसू
दन इषुभिःप्रतियोत्स्यामिपूजार्हावरिसूदन ४

आनंदगिरिकृतटी०

एवंभगवता प्रतिबोध्यमानोऽपि शोकाभिभूतत्वात् प्रतिबुध्यमानःसन्नर्जुनः
स्वाभिप्रायमेव प्रकटंभगवन्तंप्रत्युक्तवान् कथमित्यादिना भीष्मंपिताम
हं द्रोणंचाचार्यंसंख्येरणे हेमधुसूदन इषुभिःयत्रवाचापियोत्स्यामीति त्र
वक्तुमनुचितं तत्रकथं बाणैर्योत्स्यइतिभावः सायकैस्तैःकथंप्रतियोत्स्या
मि प्रतियोत्स्येतौहि पूजार्हौ कुसुमादिभिरर्चनयोग्यौ हेअरिसूदनसर्वा
नेवारीन् यत्नेनसूदितवानितिभगवानेवसंबोध्यते ४ ॥

स्वामिकृतटीका

नाहंकातरत्वेनयुद्धादुपरतोस्मि किंतुयुद्धस्यान्याय्यत्वात् अर्जुनउवाच क
थंभीष्मइति भीष्मद्रोणौपूजार्हौपूजायामर्हौपूजायोग्यौतौप्रतिकथमहं
योत्स्यामि तत्रापिइषुभिःयत्रवाचापियोत्स्यामि इतिवक्तुमनुचितं तत्र
बाणैःकथंयोत्स्यामिइत्यर्थः हेअरिसूदन शत्रुसूदन ४

पिशाचभाष्यं ४ ॥

रामानुजभाष्यं

पुनरपिपार्थःस्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयाकुलोभगवदुक्तंहितमजानन्निद
मुवाच भीष्मद्रोणादिकान्बहुमन्तव्यान्गुरून्कथमहंहनिष्यामि कथं
तान्भोगेष्वतिमात्रसक्तान्गुरून्हत्वातैर्भुज्यमानांस्तानेवभोगांस्तद्रुधिरेणो
पसिच्यतेष्वासनेषूपविश्यभुंजीयतेषांसकाशाभवेम इति ४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी० ४॥

परमार्थप्रपाटी० ॥

अथास्तांभ्रातृपुत्रादिवधशंकावकाशः अतिगर्हितस्यब्रह्मवधस्यका
गतिरित्याशयेनार्जुनः प्राहकथमिति भोमधुसूदनकेवलंदैत्यनिर्व
हणअहंसंख्येसंग्रामेभीष्मंद्रोणंच इषुभिर्बाणैःकथंप्रतियोत्स्यामिप्र
तिपक्षत्वेनकथंयुद्धंकरिष्यामि यतस्तौपूजार्हौ आचार्यत्वेनवृद्धत्वेनतद्ब्रा
ह्मणमात्रत्वेनावस्थितौ अप्राधीशानपथीकृतिरपि तस्माद्यद्यपिराजा
परमतांगच्छति ब्रह्मैवाततउपनिश्रयातेस्वांयोनीयउपनेहिनास्तिनत्वास
योनिमृच्छतिसपापीयान्भवतियथाश्रेयांसंहिंसित्वेति एवंकृतेतत्रप

गी॰
टी॰
हि॰

16

तच्छ्रोतव्यानीत्यादिनाराज्ञात्क्षत्रियः यद्यपिपरमतांगच्छतिराजहत्यादिनो
त्कृष्टोभवतितथापिस्वधर्माचरणेनाततप्रवसानेब्रह्मैवब्राह्मणत्वमेवउपानि
प्रयतिप्रयंतंप्राप्नोति एवंसति उक्तिविचार्ययःक्षत्रियःस्वांयोनिंप्राप्तवस्था
नेपनेब्राह्मणेहिनास्तिघातयतिसकोयोनिंपितरंगच्छति हिनस्तिअतएव
सपापीयान्भवति किंचतुयथाश्रेयांसेमहानुभावांहिंसित्वा अथतेतिरीय
केपियावन्तोवेदेवतास्ताःसर्वावेदविदिब्राह्मणेवसंतितस्माद्ब्राह्मणेभ्योवेद
विद्भ्योदिनेदिवेनमस्कुर्यान्नाश्लीलंकीर्तयेदितिभाष्यं दिवेदिवेप्रतिदिवसंन
मस्कुर्यात्परंतुकदापिनाश्लीलंकीर्तयेत् उन्मर्यादंनवदेत् शेषंस्पष्टं एवं
सतिभीष्मादीनांवधःकथंकर्तुंशक्यतइतिभावः ४ ॥

वनमालीटी॰

ननुनाहंकामनीयेणयुद्धान्निहन्तः किंतुयुद्धस्यास्याप्पत्वादित्याशयेनभगवत
उक्तंहितमजानन्नर्जुनआह कथमित्यादिपंचभिः भीष्मद्रोणौपूजार्हौतौप्र
तिकथंयोत्स्यामि तत्रापिइषुभिः यत्रवाचापियोत्स्यामीतिवक्तुमनुचितंतत्र
बाणैः कथंयोत्स्यामीत्यर्थः प्रविशत्रुमरिणाचक्रेणसूदयतीत्यरिसूदन ४

उत्तमवैजयंतीटी॰

एवंकृष्णोत्तमेनोक्तोपिअर्जुनःस्नेहमोहकारुण्यादिवशीभूतस्तद्वचनंहितमप्य
हितंमन्यमानोयुद्धारंभोयंमहानधर्मएवेतिभगवन्तमाह अर्जुनउवाच कथ
मिति भीष्मंजितेन्द्रियंसत्यवादिनंपितृवत्सलं कुरुकुलश्रेष्ठंपितामहं द्रोणं
वर्णाग्र्यंशस्त्रास्त्रोपदेष्टारंगुरुंचसंख्येसंग्रामेइषुभिर्बाणैःकथंप्रतियोत्स्यामि
प्रतीयोभूत्वाकथंयुद्धंकरिष्यामिकथंचिदपिनेत्यर्थः युद्धाकरणेहेतुमा
ह पूजार्हाविति पूजार्हौपूजनयोग्यौपुष्पादिभिरर्हणयोग्ययोस्तयोर्बाणैर्म
याहननंकथंकर्तव्यमितिभावः ननुमधुसूदनारिसूदनयोःसंबोधनयोर्द्वयोः
पृथक्कथनेपुनरुक्तिदोषावहं यतस्तयोरेकार्थपरत्वमितिचेन्नतयोर्भिन्नार्थ
परत्वेनभिन्नविषयत्वात् तथाहि विष्णुकर्णमलोद्भूतंमधुनाममहासुरं ब्रह्म
णापचितिंकुर्वन्नवानपुरुषोत्तमः तस्मात्तावद्धयादेवदानवमानवाः मधुसूद
नइत्याहुऋषयश्चजनार्दन इतिभारतवचनात् तदाह्ववसैरोचारौविख्यातौ
मधुकैटभौविष्णुकर्णमलोद्भूतौहतौब्रह्माणंभक्षयितौइति पुराणवचनाच्चमधु
सूदनेत्यनेनस्वपुत्रस्यब्रह्मणोवैरिणामेवमहासुरंमधुनामानंभवानवधीनतु
स्वजनवधायप्रवृत्त अरिसूदनेत्यनेनस्वधर्मविरोधिनःसर्वजनवैरिणस्त्वद्धक
द्वेषिणोबकीबककेशकंसादीस्त्वमप्यवधीनतुधर्मवतः एतौतुहन्यहनिपा
पीनां हृद्यःकुरुपितामहः भरद्वाजात्मजश्चैवप्रातरभ्यायसंयतौ जयो
त्सवंपांडुपुत्राणामिच्छतःअरिन्दमौ युयुधानेतवार्थाय यथासमयः

कृत इति धृतराष्ट्रं प्रति संजयवचनादस्मद्विज
मैथिलौ सद्धर्मचारिणौ गुरुपितामहौ म
याकथं हन्तव्यावित्यभिप्रायेणार्जुनेन द्वौ
संबोधनौ कथितावतो न पुनरुक्ति दोष
गन्धस्यस्पर्शः ४ ॥

मधुसूदनी टीका ॥

ननु नायं स्वधर्मस्य त्यागः शोकमोहादिवशा
त् किं त्वधर्मत्वाभावादधर्मत्वाच्चास्य युद्ध
स्य त्यागो मया क्रियते इति भगवदभिप्राय
मप्रतिपाद्यमानस्यार्जुनस्याभिप्रायमवता
रयति संजय अर्जुन उवाचेत्याह वैशम्पा
यनो जन्मेजयं प्रति भीष्मं पितामहं द्रोण

माचार्यंसंख्येरणेइषुभिःसायकैःप्रतियोत्स्या
मिप्रहरिष्यामिकथंनकथंचिदपीत्यर्थः य
तस्तौपूजार्हौकुसुमादिभिरर्च ॥

नयोग्ययोःपूजार्हाभ्यांसहक्रीडास्थानेपिवाचापिहर्षफलकमपिलीलायुद्धम
नुचितं किंपुनर्युद्धमस्त्रैःशरैः प्राणत्यागफलकंप्रहरणमित्यर्थः मधुसूदना स्त्र॰
रिसूदनेतिसंबोधनद्वयंशोकव्याकुलत्वेनपूर्वापरपरामर्षवैकल्यात् अतो
नमधुसूदनारिसूदनेतिपौनरुक्त्यंदोषः युद्धमात्रमपियत्रनोचि
तंहरेतत्रवधइति प्रतियोत्स्यामीत्यनेनसूचितं अथवापूजार्हौकथंप्रतियो त्स्या
मीतिपूजार्हयोरेवविवरणंभीष्मंद्रोणंचेति द्विजाचार्यौभोजयदेवदत्तंचे दत्तंयत्र॰
तिवत्संबंधः अयंभावः दुर्योधनादयोनाम पुरस्कृत्यभीष्मद्रोणौयुद्धाय
सज्जीभवंति तत्रताभ्यांसहयुद्धंनतावद्धर्मः पूजादिवदविहितत्वात् नचा
यमनिषिद्धत्वादधर्मोपिनभवतीतिवाच्यं गुरुंहुंकृत्यत्वंकृत्येत्यादिनाश
ब्दमात्रेणापिगुरुद्रोहेदोषदर्शनेनविषफलत्वप्रदर्शनेननिषिद्धः तदाकिंवाच्य
ताभ्यांसहसंग्रामस्याधर्मत्वेनिषिद्धत्वेचेति ४ ॥

सदानंदीटीका

ननुस्वधर्मसंग्रामोनायंशोकवशात्कृतः किंतुयुद्धस्याधर्मत्वाभावाच्चा
धर्मरूपिणः १ मयाप्रक्रियतेत्यागश्वासाहाज्जिनभ्रातरं भीष्मपितामहं
द्रोणमाचार्यंसायकैःरणे २ नजानुप्रहरिष्यामिपूजार्हौकुसुमादिभिः
पूजार्हाभ्यांसहक्रीडास्थानेवाचापिलीलया ३ हर्षार्थमपिसंग्रामोनो
चितःकिंशरैःरणे प्राणत्यागकरोयुद्धमसौवाच्यमितिस्फुटं ४ संबोधन
द्वयंमोहादेकार्थकमुदाहृतम् ५ ४ ॥

नीलकंठीटीका

ननुशत्रवोवास्वभावदुष्टावातापनीयाः नतुबांधवाः साधवश्चेत्यर्जु
नउवाच कथमिति मधुसूदनारिसूदनेतिसंबोधयन् त्वमपिदुष्टानेव
शत्रूनेवतापयतः पूजार्हौमद्गुणेगुरूचभीष्मद्रोणौजहीतिवक्तुमयु
क्तमितिसूचयति समानार्थकमिदंसंबोधनद्वयंवक्तुःशोकेनविक्लव
त्वान्नपौनरुक्त्यदोषावहमितिमंतव्यं इषुभिरिति ताभ्यांसहवाचापियोद्धु
मशक्यंकिमुतबाणैरितिभावः ४ ॥

196

आनंदी टीका

अनात्मतत्वाहंहमेवात्मत्वेनाभिमन्यमानोतोगुर्वादिवध॰
महापातकोऽस्मत्तल्पघ्रुडं मयानानुष्ठेयमित्यभिप्रेत्यार्जुनउ
वाच कथम् ४ ॥

रामकंठी टीका

अथसंभ्रमनाविर्भूतात्मनात्मस्वरूपविवेचनेक्षमस्तत्वाहं
ह्रादिकमेवात्मत्वेनप्रतिपद्यमानो गुर्वादिवधमहापातक
पर्यवसायिसमरानुष्ठानेदोषोद्भावनेनप्रतिषेद्धुमर्जुनउवा॰
च हे मधुसूदन कथंकेनशास्त्रोपपन्नेनप्रकारेणभीष्मंपिता
महंद्रोणंचगुरुंब्राह्मणं संगरेसायकैःप्रतीपंसंप्रहारेणप्रा
जयिष्यामि यद्विवाप्रतिशब्दयोगेद्वितीयाव्याख्येया युधिष्ठि
कर्मकपव परेसपटमत्रक्षाटसं अन्यत्राप्येवंद्रष्टव्यं यतः
नोविद्याभिधानधनप्रदानपरमोपकारिणौप्राणैरपिपरितो
षणीयहृदयोप्यूजनमेवार्हतः अथैतेनकथमितिप्रकारप्रश्न
नप्रस्तुतेरणपरिजिहीर्षयाः कश्मलत्वंभगवतोपन्यस्ते य
मविरोधादनुपपन्नमेवेत्यभिप्रायःसूचितोर्जुनेन ध

लासिकी टीका

नाहंकातर्येणयुद्धादुपरतोस्मिकिंत्वयुद्धस्यान्याय्यत्वात् इत्यर्जु
नआह मधुसूदनारिसूदनेतिसंबोधनद्वयंशोकव्याकुलतया
कथितवान् भीष्मपितामहद्रोणाचार्यौपूज्यायोग्यौतौप्रति॰
कथमहंयोत्स्यामि नकथंचिदपितत्रापीषुभिःयत्रवाचापियो
त्स्यामीतिवक्तुमनुचितम् ४ ॥

२ण्वीरसमिहोयिनी॥

19 ननुनशोकमोहौ स्वधर्मभूतंयुद्धंवैमुख्यप्रयोजकौ किंतुगुरुव
८ धादिनाधर्मत्वाभावोधर्मत्वविचारणेवतन्त्रयोजिकेत्येवंरूपंभग
वदभिप्रायानभिज्ञस्यार्जुनस्याशयमवतारयति अर्जुनउवाचेति॥
कथमिति भीष्मंपितामहंद्रोणंचतुर्वेदोपदेष्टारं संख्येयुद्धेइषुभिः
सायकैः कथंप्रतियोत्स्यामिप्रहरिष्यामि अपितुनकथमपीति॥
यतःपूजार्हौकुसुमादिभिरर्चनयोग्यौ अक्षादिभिरेवहिप्रायेणयु
द्धेप्रवर्तते अत्यतिरिक्तमिषुभिरितिपदं यत्रक्रीडाविवादादिषु वा
ग्वाणेनापिपीडीतिजनकंयोत्स्यामीतिवक्तुमनुचितं तत्रेषुभिःप्रा
णहरणफलंयुद्धंकथमौचित्यमावहेदिति सर्वथाधर्मत्वाभावे
नाधर्मजनकतयावास्माकंयुद्धमेवपरमोधर्मइति विज्ञापयति
४॥

दं

कथंभीष्ममिति दुर्योधनादयःशत्रवस्तुभीष्मंद्रोणंचपूजायसज्ञौभवंति न
त्वताभ्यांसहयुद्धंतत्तावद्धर्मः अविहितत्वात् एज्ञादिवत् नचायमनिषिद्ध
त्वात्श्येनादिवदधर्मोपिनभवतीतिवाच्यं गुरुंहुंकृत्यत्वंकृत्येतिब्राह्मण
मात्रेणापिगुरुद्रोहाद्दोगतिप्रदोषदाविरुद्धफलत्वनिदर्शनेननिषिद्धत्वात्किं
वाच्यंताभ्यांसहसंग्रामस्याधर्मत्वेनिषिद्धत्वमेवेत्यर्थः प्रतियोत्स्यामीतिवद
म न् युद्धमेवतावद्गुरुविद्रावणफलकमपिनधर्मः दूरेतद्वधइतिसूचयति म
धुसूदनारिसूदनशब्दाभ्यांपुनरुक्तिरूपोवदन्नात्मनः पूर्वापरोक्तिपराम
र्शवैधुर्यंप्रकटीकरोति ननुगुरोरप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः उ
त्पथंप्रतिपन्नस्यपरित्यागोविधीयतइत्युक्तेस्तेषामवलिप्तानांकार्याकार्य
विवेकशून्यानामुत्पथनिष्ठानांगुरुत्वेनैवस्वीकारोनुचितः इत्याशंक्य
नतावदेतेउत्पथंप्रतिपन्नाः क्षात्रधर्मोपजीविनांभ्रान्ताभिनिवेशस्यायुक्त
त्वात् अतस्तैःसहयुद्धमेवश्रेयस्करमित्याशंक्याह ५ ॥

20

2.

भाषाअनुवाद

इसप्रकार भगवतनसे प्रबोध कराये भी गये अर्जुन तौभी शोकग्रस्त
अपने मनका मनोरथ प्रकाश करते हुये हसि भगवानसे फेर
कहने लगे कि हे मधुसूदन पूजा करनेके योग्य जो भीष्मपिता
मह और द्रोणाचार्य तिनसे संग्राममें बाणोंसे कैसे युद्धकरै ।
और उनको मारै जिनसे वचनसे भी संग्राम करने की बात नही
कर सकतेहै हे अरिसूदन कहे शत्रुनाशन अभिप्राय यह
कि यत्न कहे उपायसे शत्रुनाश करने वाले ४ ॥

अर्जुनवाक्य दोहा ॥

कैसें भीष्म द्रोणको मधुसूदन इदयुद्ध युगलकदोंगोबाण
सोंपूजायोग्यविरुद्ध ४ ॥

90

गुरूनहत्वाहिमहानुभावान्श्रेयोभोक्तुंभैक्ष्यम
पीहलोके हत्वार्थकामांस्तुगुरूनिहैवभुंजी
यभोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ५ ॥

आनंदगिरिकृतटी॰

राज्ञांधर्मेऽपियुद्धेगुर्वादिवधेहतिमात्रफलंतंगृहीत्वापापमारोप्यह्
ते गुरूनिति गुरून्भीष्मद्रोणादीन् भ्रातादींश्चात्रमान्यान् अहिंसित्वा महा
नुभावान्महामाहात्म्यान् श्रुताध्ययनसंपन्नान् श्रेयःप्रशस्यतरंभोक्तुं
भोक्तुमभ्यवहर्तुंभैक्ष्यंभिक्षाणांसमूहंभिक्षाशनंनृपादीनांनिषिद्धम
पिइहलोकेव्यवहारभूमौ नहिगुर्वादिहिंसयाराज्यभोगोऽपेक्षितः किंच
हत्वागुर्वादीनर्थकामानेवभुंजीयनमोक्षमनुभवेयमिहैव भोगान्
स्वर्गे अर्थकामानेवविशिनष्टि भोगानितिभुंजतइतिभोगास्तान्रुधि
रप्रदिग्धान् लोहितलिप्तानिवात्यंतगर्हितानभोगान् गुरुवधादिसाध्या
न् परित्यज्यभिक्षाशनमेवयुक्तमित्यर्थः ५ ॥

स्वामिकृतटी॰

तर्हितानहत्वातवदेहयात्रापिनस्यादितिचेत्तत्राह गुरूनिति गुरून्द्रो
णादीन्अहत्वापरलोकविरुद्धोगुरुवधस्तमकृत्वा इहलोकेभिक्षान्नम
पिभोक्तुंश्रेयउचितं विपक्षेतुनकेवलंपरत्रदुःखंकिंतुइहैवनरकदुः
खमनुभवेयमित्याह हत्वेति गुरून्हत्वा इहैवतुरुधिरेणप्रदिग्धान् प्र
कर्षेणलिप्तान् अर्थकामात्मकान्भोगान् अहंभुंजीयाश्नीयान् यद्वा
र्थकामानिति गुरूणांविशेषणं अर्थलुब्धाइत्वादेतेतावद्युद्धान्नतिव
र्तेरन् तस्मादेतद्वधःप्रसज्येतैवेत्यर्थः तथाचयुधिष्ठिरंप्रतिभीष्मेणोक्तं
अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित् इतिसत्यंमहाराजबद्धो
स्म्यर्थेनकौरवैरिति ५ ॥

पिशाचभाष्यं स्पष्टार्थः ५ ॥

रामानुजभाष्यं स्पष्टार्थः ५ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ॥

स्पष्टोर्थः ५ ॥

परमार्थप्रपा टीका

अथोक्तमेवविविघाह गुरूनिति महानुभावान् गुरून्द्रोणादीनहत्वा

लोकशास्त्रविरुद्धंगुरुवधमकृत्वा इह लोके भैक्ष्यमित्यथाप्राप्तमन्नंभोक्तुं
श्रेयः उचितंपरंतुगुरून्हत्वारुधिरप्रदिग्धान् तद्रुधिराक्तानर्थकामात्मका
न्भोगानिहैवलोके कथंभुंजीयगुरुवधशंकाकलंकितः कथमत्री
यापरलोककथादूरतोपास्तेत्यर्थः अतिरपिशापस्तुसंहितातुतस्मा
द्ब्राह्मणेनापरश्रेन्नतिष्ठेत्स्नात्रलोहितंकुर्यादेतावताहैनसाभवतीति
भाष्यतस्मेदतेनपातयेद्यानिहन्तदितिसर्वेऽक्तोनिषिद्धमस्ति तस्माद्ब्रा
ह्मणायेति चतुर्थीद्वितीयार्थावगम्यते ब्राह्मणेनापरश्रेतंआततायिभावे
ननोद्धरेत् तथानतिहन्यात् हस्तपादाद्यभिघातं नकुर्यात्तथानलो॰
हितंशस्त्रादिनारुधिराक्तंनकुर्यात् हियतःकारणादेतावताऽपकर्मणा
पनसाभवतिपातकेनसंपद्यते ५ ॥

वनमालीटीका

ननुतेषांवधंविनानदेहयात्रापिकथंस्यादतआह गुरूनितिगुरूनहत्वा
गुरुवधमकृत्वाइहलोकेभैक्ष्यान्नमपिभोक्तुंश्रेयउचितं हननपक्षेनकेव
लंपरत्रदुःखंकिंत्विहापिदुःखमनुभवेयमित्याह हत्वेति गुरून्हत्वातुइ
हैवतेषांरुधिरेणप्रदिग्धान् प्रलिप्तान्तैर्भुज्यमानत्वात् अर्थकामात्मकान्
२. भोगान्भुंजीयअर्थकामान् गुरूनितिवा ५ ॥

उत्तमवैजयन्तीटी॰ ॥

नन्वेवंचेत्तोहिश्वितरानुन्मार्गवर्तिनःकथंनहंसीत्याशंक्यान्योपिहृपादयो
गुरवोबहवसन्तीतिसूचयन्गुरोरपि अवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानत उ
त्पथंप्रतिपन्नस्यपरित्यागोविधीयतइतिस्मृतेस्तादृशस्यापिगुरोस्त्यागएव
निरूपितोनतुवधःअतो राज्यनिमित्ताद्गुरुवधरूपाद्युद्धात् भिक्षाटनाद्या
दिभिरेवदेहपालनमेवश्रेयइत्याह गुरूनिति महानुभावान् महानन्
भावःश्रुतिस्मृत्युदितधर्माचरणरूपःप्रभावो येषांतान् यद्वा अहिमहा
नुभावानित्येकंपदं अहिमं तापंहन्तीति अहिमहाःचंद्रस्तस्येवानुभावःसा
मर्थ्यंयेषांतान्संसारतापनाशकानित्यर्थः यद्वाहिमहानुभावान् हिमं
हन्तीतिहिमहाःरविस्तस्येवानुभावस्तेजोयेषांतान्सूर्यसदृशप्रतापानित्य
र्थः गुरूनज्ञानांधकारनिरोधकान् गुकारस्त्वन्धकारःस्याद्रुकारस्तन्निरोध
कः तयोरैक्यंपरंब्रह्मगुरुरित्यभिधीयतइतिवचनात् अहत्वाहननमकृ
त्वा इहमनुष्यलोकेअस्तुभैक्ष्यंभिक्षयालब्धमन्नमपिभोक्तुंश्रेयोनिर्यशस्य
भवति इत्यनेनक्षत्रियाणामस्माकंभैक्ष्यान्नेनदेहपालनमिहविरुद्धमपिपर
लोकेशुद्धमेवेतिसूचितं अर्थेष्वेवकामोऽभिलाषोयेषांतान्त्वर्थकामा
न् तथाचवाक्ये भीष्मद्रोणकृपेर्युधिष्ठिरं प्रतिअर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थो

नकस्यचित् इतिसत्यंमहाराजबद्धोस्म्यर्थेनकौरवैरिति ताद्दशान्पितृहन्तृत्वात्रुधिरप्रदिग्धान् तेषांरु
धिरैःप्रकर्षेणावलिप्तान् लोकापकीर्तिकरत्वेनातिनिंद्यान् भुंजेतइतिभोगाविषयाःकर्मणिघञ् ता
निहैवास्मिन्नेवलो॰

क्षं भुंजीय अहमश्नीयाम् परलोकस्तु का कथा अथवा अर्थकामानि
ति भोगविशेषणं अर्थाश्च कामाश्च तेऽर्थकामास्तानर्थकामरूपभो
गानेव भुंजीय न तु धर्ममोक्षावित्यर्थः ५ ॥

ननु भीष्मद्रोणयोः पूजार्हत्वं गुरु मधुसूदनीटीका ॥ तेनैव एवमन्येषामपि कृपादीनां न च तेषां गुरुत्वेनैव स्वीकारः साम्प्रतमुचितः गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते इति स्मृतेः तस्मादेषां युद्धगर्वेणावलिप्तानामन्यायराज्यग्रहणेन प्राप्तद्रोहेण च कार्याकार्यविवेकशून्यानामुत्पथनिष्ठानां वध एव श्रेयानित्याशंक्याह

गुरूनहत्वा परलोकस्तावदस्त्येव अस्मिंस्तु लोके तैर्हृतराज्यानां नोऽस्मा
दीनां निषिद्धे भैक्ष्यमपि भोक्तुं श्रेयः प्रशस्ततरमुचितं न तु तद्वधेन राज्यम
पि श्रेय इति धर्म्येऽपि युद्धे वृत्तिमात्रफलत्वं गृहीत्वा पापमारोप्य ब्रूते नन्व
ऽवलिप्तत्वादिना तेषां गुरुत्वाभाव उक्त इत्याशंक्याह महानुभावानिति
ति महाननुभावः श्रुताध्ययनतपआचारादिनिबन्धनः प्रभावो ये
षां तान् तथा च कालकामादयोऽपि यैर्वशीकृतास्तेषां गुणातिशयशा
लिनां नावलिप्तत्वादिलब्धपापसंश्लेष इत्यर्थः हि महानुभावानित्ये
कं वा पदं हिमं नाम्यमपहन्तीति हिमहाः आदित्याग्निवातास्तेषामनुभावः
सामर्थ्यं येषां तान् तथा चापि तेजस्वित्वात्तेषामवलिप्तत्वादिदोषोऽना
स्त्येव धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसं तेजीयसां न दोषाय वह्नेः स
र्वभुजो यथेत्युक्तेः ननु अर्थलुब्धाः संतो युद्धे प्रवृत्ताः तदेषां विक्री
तात् मत्तो कुतस्त्यः स्वेतिमहात्म्यं तथा चोक्तं भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति अ
र्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्य
र्थेन कौरवैरित्याशंक्याह हत्वेति अर्थलुब्धा अपि ते मदपेक्षया गुरवो
भवंत्येवेति पुनर्गुरुग्रहणेनोक्तं तथाप्यर्थे ईदृशानपि गुरून् हत्वा
भोगानेव भुंजीय न तु मोक्षं लभेय भुज्यंत इति भोगा विषयाः कर्मणि
घञ् तेऽपि भोगा इहैव न परलोके इहापि च रुधिरप्रदिग्धा इव अयशो
व्याप्तत्वे नात्यंतजुगुप्सिता इत्यर्थः यदेहाप्येवं तदा परलोकदुःखं कि
यद्गणनीयमिति भावः अथवा गुरून् हत्वार्थकामात्मकान् भोगाने
व भुंजीय न तु धर्ममोक्षावित्यर्थकामपदस्य भोगविशेषणतया व्या
ख्यानांतरं द्रष्टव्यम् ५ ॥

सदानंदीटीका ॥

नन्वेषां भीष्मद्रोणादीनां पूज्यत्वं सांप्रतं कथं युद्धगर्वेणहमानां कार्याका
र्यमजानतां १ गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः उत्पथं प्रति

23

पत्रस्यपरित्यागोविधीयते २ इतिस्मृतेर्वधः श्रेयान्शिष्यइत्युक्तवन्तामि
ति एवमाशंक्यसफलत्वाबाकमाहगुरूनिति ३ अहत्वातावदस्यैव
परलोकस्तावदिति: अस्मिंल्लोकेरपादीनांनिषिद्धंभैक्षमप्युत ४ उ
चितंभोक्तुमस्माकंनगुरूणांवधोवरः उत्कृष्टोप्यनाचारतपस्त्वादिनि
बंधनः ५ येषांप्रभावस्तेषांतुमहानुभावएवतांसता नतुदेवलिप्सत्वा
दिभिर्दोषैःतत्तिर्मनाक् ६ अपहंतिदिनंयोग्निरादित्योवाल्तितत्सम ये
षांसामर्थ्यंमेतेषांतद्दैर्दोषैर्नजातुतिः ७ धर्मव्यतिक्रमोदृष्टःईश्वरा
णांचसाहसं तेजीयसांनदोषायवह्नेःसर्वभुजोयथा ८ नत्वर्थलो
भिनःसंतःप्रवृत्तायेरणेधुना तेषांविक्रीतदेहानांकुतोयंमहिमाद्भुतः
९ तथैवोक्तंरणेयोगैभीष्मेणापियुधिष्ठिरे अर्थस्यपुरुषोदासोदास
स्त्वर्थोनकस्यचित् १० इतिसत्यंमहाराजबद्धोस्म्यर्थेनकौरवैः इत्याशं
क्याहसहावयंगुरुभक्तिसमन्वितः अर्थलुब्धानपिगुरून्हत्वाभुंजीयके
वलं विषयानेवनोमोक्षंतेपीहनपरत्रच ११ इहाप्यपयशोव्याप्तानिदा
रक्तयुतान्द्रवाः ७ ॥ ५ ॥

नीलकंठीटीका

ननुयुद्धोद्यतानांगुरूणामपिवधःश्रेयानित्याशंक्याह गुरूनिति यद्यपि
त्वदुक्तंप्रशस्तमेवतथापि महानुभावान् गुरूनहत्वा भैक्ष्यमेवभोक्तुं
श्रेयःप्रशस्ततरं एवंतर्हि गुरूंस्त्यक्त्वा दुर्योधनादीनेवदुष्टान् जहीत्या
शंक्याह अर्थकामानिति धनार्थिनोगुरवोवश्यंदुर्योधनस्यसाहाय्यं
करिष्यंति तेनतद्वधोपिप्रसक्तएवेत्यर्थः तथाहुः पक्षांतरोपन्यासा
र्थः इहैवनतुपरलोके भुंजीयेति संप्रश्नेलिङ् गुरूनहत्वाभैक्ष्यंश्रेयः
उतहत्वाभोगसंपादनं श्रेयइति संप्रश्नेस्वयमेवांत्यपक्षेदूषणमाह
रुधिरप्रदिग्धानिति ५ ॥

आनंदी टीका

गुरुत्यागे हि गुरूणां वधः परिहृतो भवति एवं सति राज्यला
भात्सकाशात् इहास्मिंल्लोके लोकानां द्वारे द्वारे भैक्षं भिक्षान्न
म्लेच्छग्रासमात्रमपि प्राशयितुं श्रेयो ऽतिप्रशस्तम् तत्पुनः अ
र्थकामो राज्याभिलाषी गुरून्विहत्य तत्क्षणे तेन लब्धान्भो
गान्तान्नहि भुंजीय नवितिनिपातसमुदायो नहीत्यर्थः ५

रामकंठी टीका

यतिश्राद्ध यस्मात्त्वंग्रामपरिहारेण गुरूणां वधः परिहृतो भवति तोऽस्मिंह
त्वा भिक्षान्नमप्यभावहर्तुं प्रशस्यं स्यान्ममनपुनरवहृधर्मलिप्सु
स्यात् आपाद्य तत्क्षणे तोऽपवित्रानि क्षाल्विषयान्नमश्नीया
म ५ ॥

लास्क्की [illegible] टीका

अहत्वा महापातकरूपं परलोकविरुद्धं तेषां वधं अकृत्वा
तेषामित्यस्यानिषिद्धमपि भिक्षान्नं हिंसाशून्यत्वाल्लोके श्रेयः प्रश
स्यतरं न केवलं पारलौकिकं दुःखमेव तेषां वधे इहापि शोक
निंदात्मकं दुःखमस्त्येवेत्याह हत्वेति ५ ॥

ननु गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः उत्पथप्रतिपन्न-
स्य परित्यागो विधीयते इति स्मृतेर्युद्धगर्वेणावलिप्तानामन्याये-
न राज्यग्रहणेन शिष्यद्रोहेण च कार्याकार्यविवेकशून्यानामुन्मा-
र्गयायिनां वैधो वधः श्रेयान्न वेत्याशंक्याह गुरूनिति गुरून्भी-
ष्मद्रोणादीनहिंसित्वा इहास्मिँल्लोके पते हृतराज्यानामस्माकं भै-
क्ष्यमपि क्षत्रियाणां निषिद्धं भिक्षान्नमपि भोक्तुं श्रेयः प्रशस्यत-
रं न पुनस्तद्वधेन राज्यसुखानुभव इति यज्ञायमेपि शुद्धेहति मा-
य फलं तेष्ठ दीनपापमारोप्यते अतो न तद्वधः श्रेयानित्याह
महानुभावानिति महाननुभावः श्रुताध्ययनादिनिबंधनः प्र-
भावो येषां तान् तथा चावलिप्तत्वादिकं त्विदं पापं न तन्नाटमानां व-
धप्रयोजकमिति भावः यद्वा हिमहानुभावानित्येकं पदं हिमं जाड्यं
हंतीति हिमहा सूर्योऽग्निर्वा तस्येवानुभावो येषामिति तथा च ध-
र्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसं तेजीयसां न दोषाय वह्नेः स-
र्वभुजो यथेति स्मृतेरुक्तदोषस्यैव नाशय एवेति भावः नन्वर्थस्य
पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्य-
र्थेन कौरवैरिति युधिष्ठिरं प्रति भीष्मेणोक्तेः अर्थलोभेनैव युद्धे प्रवृत्ति-
दर्शनाद्विक्रीतात्मनामेषामतस्त्यं पूर्वोक्तं माहात्म्यं येनैतेषां वधोऽध-
र्मः स्यादित्याशंक्याह अर्थलुब्धत्वेऽपि तेषां मद्विषये गुरुत्वं न हीयते इत्याह
हत्वेति अर्थकामानित्यर्थकामानर्थलुब्धांस्तादृशानपि गुरू-
न्हत्वा इहैव लोके परलोकं विना तावदस्तानिति
भावः भुंजीयेति भोगान्विशिनष्टि रुधिरप्रदिग्धानिव तु गुप्तिता
नपयशोव्याप्तत्वेनारुच्युत्पादकान्भुंजीय यद्वा भोगानेवेति संबंधः
भोगानेव भुंजीय न तु मुक्तः स्यामिति यद्वार्थकामन्हत्वा भोगानेव भुं-
जीय न तु धर्ममोक्षौ भजेयमिति भिक्षाशनमेव नो युक्तमिति भावः ५॥

गुरुमित्यर्द्धेन गुरूनहत्वा परलोकस्तावदस्त्येव अस्मिंस्तु लोके तैर्हतरा।
ज्यानांनो भैक्ष्यमपि भोक्तुं श्रेय उचितं न तु तद्वधेन राज्यमपि श्रेय इति भावः
ननु तैर्द्दत्तस्य कृतस्य भैक्ष्यमपीत्याह महानुभावानिति महानुभावत्वात्स्व।
कृपालुत्वं मां तेन मामातिथ्यं करिष्यंतीति भावः यद्वा किमिति भैक्ष्यं शुध्यते
ए सितान्हत्वा राज्यं तावन्नहारणपश्चाद्गुरुवधप्रायश्चित्तकथनाय दुर्मिला
किंविहास इत्यत आह महानुभावानिति कालकामाद्यो धैर्वशीकृतास्ते
मयाकथं हंतव्या इति भावः यद्वा कार्याकार्यमजानतो ऽत्ततो गुरुत्वं येन त
द्वधाद्भिर्लोकर्त्तंउयतो ।सीत्याशंक्याह हिमहानुभावानिति हिमं जाड्यम
त्तत्वं परगतं जहाति पराकरोतीति हिमहस्ता हगनुभावः सामर्थ्यं येषा
मित्यर्थः येपरासानि निराकर्तुं शक्तास्ते कथं कार्याकार्यज्ञानविधुराः
स्युरिति भावः अवलिप्तत्वाभावे पीदमेव योज्यं यद्वा ऊनस्ते भिक्षाभिक्षा
पत्तरूपस्य ज्ञानः वृद्धैस्तैस्त्वयाऽपत्यप्रायेण सहयुद्धमारब्धं त्वयाकि
मर्थमेताहशी युक्तिरारब्धेत्यत आह अहिमहानुभावानिति हिमशब्दे
न हिमजन्यः कंपो लक्ष्यते ततश्च वृद्धादीनामनुभावो दिसहो भवति प
ते षांतननतर्थस्त्र्यधिककंपजनक इत्यर्थः ततः ऊनो युद्धाशेति भावः अ
स्मिन्नेवार्थे वा अहि महानुभावानिति सर्पवत्सपराक्रमानिति योज्यम्
ननु यदार्थकामाः संतो युद्धे प्रवृत्तास्ते दैवेकृतास्मनो ऊंत्रयं पूर्वोक्तं सा
मर्थ्यं तथा चोक्तं भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो
न कस्यचित् इति सत्यं महाराज बद्धस्म्यर्थेन कौरवै रित्याशंक्याह हृत्वे
ति तः पूर्वोक्ततत्त्वरूपाहेलतापरोतकःते र्थाशयादनप्रभावे
वपि मदपेक्षया गुरवो भवंतीति पुनर्गुरुग्रहणेनोक्तं ईदशानपि हत्वा
येभोगास्तेइहैव न परलोके ते च रुधिरप्रदिग्धा इत्यपयशोव्याप्ता इत्यर्थः ५॥
किंच भीष्मद्रोणादीनां महतो विजयपवास्माकं लोके लाघवावहो ऽ
नस्तु सौख्यिते प्रस्मास्तविजय इति क्यापि भंगपाह ५ ॥

25

भाषा अनुवाद

फेरभी अर्जुन कहतेहै कि यद्यपि युद्ध करना राजोंका धर्महै तोभी
लोभसे जीविका हीके अर्थवे अनर्थ रूप पाप करतेहै और जो क
हो कि इन लोगोको विनामारे हमारी देह यात्रा करे जीवनहेति
भोजनवस्त्रभी न चलेगा निर्वाह कहो कैसे संसारमें होगा इ
सवात पर कहतेहै कि जिसलिये महानुभाव महात्मा गुरु लो
गोको नमार के भीखमांग खाना भी मेरेजान लोकमे श्रेय कहे
अति उत्तम कल्याण रूपहै और नही गुरु आदि वडे लोगोंकी मारि
उनके लोहूसे लपेटे भोग हम चाहते क्यों कि जो कहो कि परलोक
मे जो होगा सो होगा किसने देखा परलोक कही मे दुःख नहीहै
यहांभी दुर्येश और संताप रूप दुखहै और जो कहो कि लोकमें
तो सुख मिलेगा तो तुच्छ सुखके हेतु भक्ति और स्वर्ग लोकमे य
श कौन छोडेगा ५ ॥

कवित्त॥

वेदउपदेशिनको महा अनुभाविनको गुरुनको मारकहोकैसें
यहभावेगो योग्य हमे भिक्षा अन्न भोगनको निश्चयकरजा
न्यो इहलोक मांहि यहि हम पावेगो इनन कर गुरुन को इ
हां अर्थ लोभिनको वडो अवपाप करि कौन यस आवेगो
भोग करी भोगनको रूधिरसनो बात कौनका लिष लगावेगो
५ ॥

96

नचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदि वानोजयेयुः यानेवहत्वानजिजीविषामस्ते वस्थिताःप्रमुखेधार्तराष्ट्राः ६ ॥

भाष्यंनास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका

क्षत्रियाणांस्वधर्मत्वाद्युद्धमेव श्रेयस्करमित्याशङ्क्याहनचैतदिति एतदपिनजानीमोभैक्ष्ययुद्धयोः कतरंनोऽस्माकंगरीयः श्रेष्ठंकिं मेतत्त्वं हिंसाशून्यत्वाऽत युद्धंस्वधर्मत्वादिति सन्दिग्धाचजयस्थि· तिः किंसाम्यमेवोभयेषां यद्वावयं जयेमातिशयेमहियदिवानो ऽस्मान्धार्तराष्ट्रादुर्योधनादयो जयेयुः जातोऽपिजयोनफलवान् यतोयानेवबन्धून् हत्वान जिजीविषामो जीवितेनेच्छामस्तएवाव [illegible]स्थिताः प्रमुखे संमुखे धार्तराष्ट्रा धृतराष्ट्रस्यापत्यानि तस्मा द्भैक्ष्याद्युद्धस्य श्रेष्ठत्वेनासिद्धमित्यर्थः ६ ॥

स्वामिकृतटीका

किंचयद्यधर्ममंगीकृतियुद्धमस्तुयापि किमस्माकंजयः पराजयोवागरीयान्भवेदितिन ज्ञायतइत्याह

नचैतदिति एतद्द्वयोर्मध्येनः अस्माकंकतरत् किंनामगरीयःअधि कतरंभवतीतिनविद्मःतदेवद्वयंदर्शयति यद्वाजयेमएतान्वयंजे यद्वेति ष्यामः यदिवानः अस्मान्एतेजयेयुःजेष्यन्तीति किंचास्माकंजयो ऽपिफलतःपराजयएवेत्याह यानेवहत्वाजीवितुंनेच्छामः तएवैते संमुखेऽवस्थिताः ६ ॥

पिशाचभाष्यंनास्ति

रामानुजभाष्यं[illegible] नास्ति

[illegible]जीयतेषामकामाभवेमइति ६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ नास्ति

परमार्थप्रपा ६

अथतेभ्योऽस्माकंजये[illegible]पराजयेवामरणमेवावशिष्यतइत्याहनचेदि तिजय[illegible]पराजयव्यवस्थानदैवाधीनातथापिएतत्यदिवयंजयेम यदिवातेऽस्माञ्जयेयुः अनयोःपक्षयोर्मध्येकतरद्गरीयःकिंश्रेष्ठंत·

गी॰ टी॰ द्वि॰

त्वविघ्नः न जानीमः यतोऽस्माकं पराजयेऽमरणमेवावशिष्टं[illegible]
[illegible] न पलायनमित्यसंदिग्धं तथास्माकं जयपक्षे सर्वेषामा
चार्याणां गोत्रिणां च वधो भविता अनेनरमस्माभिः किं जीवितव्यं परिशेषा
लोकशास्त्रगर्हीभयान्नतव्यमेवेत्यादयानेवेति यान्हत्वा वयं न जिजीविषामः
न जीवितमिच्छामस्ते धार्तराष्ट्राः प्रमुखेरणमुखेऽवस्थिताः सन्ति ६

वनमालीकृतटीका

यद्यपि कर्म करिष्यामस्तथापि जयः पराजयो वेति न जानीमः तस्माद्धानं चैत
दिति द्वयोर्मध्ये नोऽस्माकं कतरत्गरीयः अधिकतमं भविष्यतीति न विद्मः यद्वाय
दिवा वयमेव तान्जयेम नएव यदिवा नोऽस्मान् जयेयुः जेष्यन्तीति च न वि
द्मः किं चास्माकं जयोपि पराजय एवेत्याह यानिति यान्हत्वा जीवितं नेच्छाम
स्तएते संमुखेऽवस्थिताः वीरस्याबलवं धुवधो लोके निंद्यतादस्मादस्याद्युतिभावः

कुसमवैजयंतीटीका

किंच[illegible]
नदिति वयमेतान्जयेम जेष्यामः यदिवैते नोऽस्मान्जयेयुः जेष्यन्ति एतद्धुभ
योर्जयपराजययोर्विपरीतकर्मारंभमाणानां नोऽस्माकं कुरूपाण्डवानां म
ध्ये कतरत्गरीयः श्रेष्ठतरो भविष्यतीति वयं न विद्मो न जानीमः [illegible]
दिगरा[illegible]दिकने[illegible]
[illegible]वादᐩ यानिति यतो यान्नेव ऽन्धी धनादीनेव ह
त्वा वयं न जिजीविषामः जीवितुमेव नेच्छामस्त एव धार्तराष्ट्रा अन्धस्य पुत्राः
प्रमुखे संग्रामे स्थिताः सन्मुखे कृत्वा स्थिताः अत एवैतेषां वधे स्माकं जयो
पि पराजयो भवेदिति भावः ६

तेनिाषद्भुत्वा युद्धस्य च विद्धितत्वात् मधुसूदनीटीका धर्मत्वेन युद्धमेव न वश्रेयस्करं भिन्त्याशंक्याह

एतदपि न जानीमो भैक्षयुद्धयोर्मध्ये कतरन्नोऽस्माकं गरीयः श्रेष्ठं किं भै
क्षं हिंसाशून्यत्वादुत युद्धं स्वधर्मत्वादिति इदं च न विद्मः आरब्धेपि युद्धे यद्वा वयं
जयेमातिशयेमहि यदि वा नोऽस्मान् जयेयुर्धार्तराष्ट्राः उभयोः साम्यपक्षो
प्यर्थाद्बोद्धव्यः किंच जातोऽपि जयो नः फलतः पराजय एव यतो यान्भ्रातॄन्हत्वा
जीवितमपि वयं नेच्छामः किं पुनर्विषयानुपभोक्तुं त एवावस्थिताः संमुखे धा
र्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रसंबंधिनो भीष्मद्रोणादयः सर्वेपि तस्माद्युद्धस्य [illegible] श्रेष्ठ
त्वं न सिद्धमित्यर्थः तदेवं प्राक्तेनैव ग्रंथेन संसारदोषनिरूपणाद्धिकारि
विशेषणान्युक्तानि तत्र न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे इत्यत्र रागो

ᐩ ननु यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्ण
स्ततो जयः स्वल्पेनैव तु कालेन प्राप्नुमोऽस्मास्ति
पांडव नरस्त्वमसि तु हृषीकेशो नारायणसहायवान्
न योऽस्तु पांडवानामित्यादि ऽनार्याणां मार्गी ज्ञात्मकैरिस्मासमा स्थाय वि चारं
त्यक्त्वा धैर्यं मरणं लंब्य युद्धं करिष्यसि चेत्तर्हि वजयो भविष्यति न परेषामिति चेत्तत्राह

हनस्य परिव्राट्समानयोगक्षेमत्वोक्तेश्चेयोभ्युदयं तं वै श्रेय इत्यादिस्मृतिसिद्धं श्रे
यो मोक्षाख्यमुपन्यस्तं अर्थोपहतदित्तरदश्रेय इति नित्यानित्यवस्तुविवेको दर्शितः
ल न कांक्षे विजयं कृष्णेत्यत्रैहिकफलविरागः अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोरित्यत्र पार
लौकिकफलविरागः नरके नियतं वास इत्यत्र स्थूलदेहातिरिक्त आत्मा किं
नो राज्येनेति व्याख्यातवर्त्मना शमः किं भोगैरिति दमः यद्यप्येते न पश्यन्तीत्यत्र
निर्लोभतया तन्मे क्षेमतरं भवेदिति तितिक्षा इति प्रथमाध्यायार्थः सन्यास
साधनसूचनेन अस्मिन्नध्याये श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह भिक्षाचर्योपलक्षितः
सन्यासः प्रतिपादितः गुरूपसदनमिदानीं प्रतिपाद्यते समधिगतसंसारदोष
जातस्यातितरां निर्विषस्य विविदिषुरुपसन्नस्यैव विद्याग्रहणेऽधिकारात् ५

सदानंदी टीका

ननु भिक्षाशनं निंद्यं क्षत्रियप्रतिषिद्धत्वात् धर्म्यं युद्धं च विहितं श्रेयो नेत्याह
नेति च १ एतन्नापि वयं विद्मः अथ संग्रामभैक्ष्ययोः कतरत् श्रेष्ठं अस्माकं भै
क्ष्यं संग्राम एव वा २ इदं चापि न जानीमः प्रारब्धेऽस्मिन् रणे वयं जयेम यदि वा अस्मा
न्जयेयुः शत्रवो रणे ३ सिद्धेऽपि च जये नास्माकं फलतः स्यात्पराजयः स्वज
नानेव यान्हत्वा नेच्छामस्ते अपि जीवितुं ४ किं पुनर्विषयान्भोक्तुं त एते अवस्थिता
रणे भीष्मद्रोणादयः सर्वे तथा दुर्योधनादयः ५ धार्तराष्ट्रा न पश्येते संबंधिन
इहापरे तस्मात् दुर्योधनस्यापि श्रेष्ठत्वं नैव सिध्यति ६ ॥

नीलकंठी टीका

एवं तर्हि भैक्ष्यमेव न श्रेय इत्याशंक्याह न चैतदिति यद्यपि क्षत्रियस्य भैक्ष्यमे
वेष्टं तथापि नः अस्माकं क्षत्रियाणां भैक्षभोगयोर्मध्ये कतरत् गरीय इति वयं न वि
द्मः ननूक्तं युद्धमेव गरीय इति तत्राह यद्वेति यदि वा वयं जयेम शत्रून् यदि वा नो
स्मान् शत्रव एव जयेयुः इदमपि न विद्मः अन्यपक्षे पुनर्मरणमप्यर्थितं भैक्ष्यमेव
वापद्यत इति भावः ननु मध्यमसहाये सति तव जय एव निश्चित इत्यत आह याने
वेति इष्टनाशाज्जयोऽपि पराजय एवेत्यर्थः यत्तु निश्चितेऽपि भैक्ष्यश्रेयस्त्वे पुनर्यु
द्धभैक्ष्ययोः कतरच्छ्रेय इति संशयोऽनुचितः अतो नः अस्माकं मध्ये कतरन्नोऽस्मै
गरीय इति व्याख्येयमिति तदसत् धर्मसंमूढचेता इति वाक्यशेषाद्धर्मसं
शयस्यैवोचितत्वात् सैन्यगरीयस्त्वसंशयेनैव जयसंशयेऽन्यथासिद्धेऽन्य
तरसंशयस्यैव यर्थ्यात् विशेषाध्याहारदोषाच्च ६ ॥

एतत्तावदस्माभिर्दमपरं विचा **श्रीधरी टीका** र्यनामित्याह

नचैतज्जयपराजययोर्दैवाधीनतयाजानीमः कतरद्बलंनो
स्माकं धार्तराष्ट्राणां च मध्याद्बलवत्तरं स्यादिति यद्वावयंतान्
जयेम यदिवातेस्माञ्जयेयुरिति यानेवगुरुप्रभृतीन्व्यापाद्य
वयंनजिजीविषामः जलतया दोषाज्जीवितुं नेच्छामः तेभीष्मा
धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रस्य सेनायां समवेता भीष्मादयो धृतराष्ट्रपुत्रा
दुर्योधनादयोऽग्रतोऽवस्थिताः ६ ॥

रामकंठी टीका

किं च एतदेव न जानीमोऽहं योर्मध्यात्कतरद्वस्त्वस्माकं प्रयोजनवत्त
या गरीयो गुरुतरं स्यात् कयोस्तयोर्वस्तुनोरित्याह यदिवा
वयंतान्प्रतिद्वन्द्विनो जयेम अतिरस्कुर्वीमहि यदिवास्मांस्तिर
स्कुर्वीरन् एतयोरर्थयोरेकतरस्य गरीयस्त्वापरिज्ञाने कारण
माह यस्माद्यान्कुटुम्बापाद्य बंधुविरहात्प्राणानेव धारयितुं
नेच्छामस्ते धृतराष्ट्रपुत्रा भ्रातरोऽस्माकं पुरःस्थिताः किमुक्तं भव
ति यदितावदस्माभिः जरवो हताः स्युस्तदस्य पक्षस्य गरी
यस्त्वाद्दुःखमात्रफलत्वात् एवं चार्थादिदमुक्तं स्यात् यदिते
स्मांजयेयुः स पक्षो गरीयान्भवेत् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ६ ॥

लासिकी [illegible] **टीका**

ननु युद्धानुमतावपि जयपराजययोः संशयास्पदत्वेन युद्ध
मनर्थावहमेव भातीत्याह नचैतदिति [illegible]
बीभत्सं प्रति [illegible] इति
[illegible] नन्वस्माकं जयपक्षे
यानित्यत्र दोषमाह यानेवेति ६ ॥ यानेव हत्वा जीवितुं नेच्छामस्ते
वैते धार्तराष्ट्राः संमुखे अवस्थिताः ॥ ६ ॥

द्वयोर्जयपराजययोर्मध्ये नोऽस्माकं कतरत् गरीयोऽधिकतरं भव
त्येतन्न विद्मः तदेव द्वयमाह
तान्जयेम जेष्यामो यदि नो
ते धार्तराष्ट्रा जयेयुर्जेष्यन्ति
इति ॥

पंचोली टीका

किंच यद्यप्यधर्ममप्यंगीकरिष्यामस्तथापि अस्माकं जयः परा
जयो वा भवेदिति न ज्ञायत इत्याह नचैतदिति च पुनः एतद्वयं न
विद्मः नोस्माकं कतरत् किंनाम गुरुहननं अहननं वा गरीय
अधिकतरं भविष्यतीति न विद्मः यद्वा एतान्वयं जयेम जेष्यामः
यदि वा नोस्मानेते जयेयुः जेष्यंतीति न विद्मः किंच अस्माकं
जयेपि फलतः पराजय एवेत्याह यानेवेति किंच जयपक्षेपि
जयप्रवृत्तिरस्माकं न युक्ता यस्माद्यानेव धार्तराष्ट्रान्वयं ह
त्वा न जिजीविषामः एव न जीवितुमिच्छामः राज्यादिभ्यो भोगस्य
शंकापि का ते एव धार्तराष्ट्राः प्रमुखे अग्रे युद्धार्थमवस्थिताः प्र
वर्तंते ६ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

ननु युद्धमेव स्वधर्मत्वाच्छ्रेयस्करं तत्र च न तु भैक्षचर्येत्याशंक्याह
नचैतदिति भैक्षचर्यायुद्धयोर्मध्ये कतरन्नोस्माकं गरीयः श्रेय
स्करमित्येतदपि वयं न विद्मः किं भैक्ष्यं गुरुवधादिपापजनकत्वा
भावाच्छ्रेयस्करमुत युद्धं स्वधर्मत्वादिति कोटिद्वयस्य तुल्यत्वा
दुत्कटैककाभावेन संदिहाना एव वयमिति भावः ननु प्रबलतया
स्वप्रवृत्तिरूपस्य युद्धस्य वयं यथाकथंचित्कर्तव्यतायां निश्चितायाम
पि किं विफलं पर्यवसाने दृश्यते जयस्य संदिग्धत्वादित्याह यद्वे
ति वयं धार्तराष्ट्रान् किं जयेम किं वा ते नोस्मान्जयेयुः अस्तु वा जया
निश्चयः फलाभावान्न प्रवृत्तिप्रयोजको भवतीत्याह यानेवेति
यतो यान्बंधून्हत्वा जीवितुमपि नेच्छामः किमुत राज्यसुखानि
भोक्तुं त एव धार्तराष्ट्रा धृतराष्ट्रसंबंधिनो भीष्मद्रोणादयो नोस्मा
कं प्रमुखे संमुखेवस्थिताः युद्धार्थमिति शेषः तस्माद्भैक्षाद्युद्धमवर
मिति सिद्धम ६॥

रामचंद्रसरस्वतीटीका

नचैतद्विद्मइति उभयोर्बहुमानयोर्मध्येकतरन्नोगरीयः गरीयोन
भवतिर्लघवावहमित्येतन्नविद्मइतिसंबंधः कयोरुभयोस्तदाह यद्वेति
वाइतिवैः यद्विविधाचरणेनवयंभीष्मादीन्गुरून्जयेम यदिवापापभ
यान्नकपृष्ठास्थानस्मांस्तेजयेयुः एतयोर्मध्येऽस्माकंकिंलाघवावह
मितिनविद्मइति पूर्वपक्षोलाघवावहइतिभावः संप्रदायव्याख्या
तुपापभयादुपरतेः ज्ञैनेनोचिता अस्मिंह्रिव्याख्यानेद्वीजयापिपूर्व
त्यागस्यसंभावितत्वात्‌ ननुतर्हिभीष्मद्रोणादीन्मान्यान्गुरून्परिहृत्य
दुर्योधनादीनांवधेकिमितिनयतसेइत्याशंक्याह यानेवेति यानेवभी
ष्मादीन्हत्वावयंदायजीवितानिति उपेक्षामहेऽ तएवभीष्मादयोधा
र्तराष्ट्राः संतोऽदुर्योधनादीनांतादात्म्यापन्नाः संतस्तान्दृष्ट्वानिहित्य
प्रमुखेवस्थिताः कथमेतान्परित्यज्यदुर्योधनादयोहंतव्याइतिभा
वः तदेवंभीष्मादिसंकटव [illegible] भिक्षांचरंतीतिश्रुतिसिद्धभिक्षाच
र्यैतस्याभिलाषंप्रदर्श्यविधि [illegible] दुपसत्तिमपितत्संकटव्याजेनैवदर्शय
ति ६ ॥

नै॰युन्याय

गी·
टी·टि·

30

भाषाअनुवाद

औरजो हम अधर्म्म अंगीकार करैं तौभी तो हमारी जयवा पराजय होगो यह भीहम नहीं जानते हैं कि दोनौ मे क्या होगा सोई कहते हैं कि होय हमी रणमे उनको जीतलें नतुवा वेई सब हमे जीतैं परन्तु हमारी जीत होनेसे भी विचार देखो कि वहहमारी हारही है क्यों कि जिनकोनाश करिके हम और संसार मे प्राणधारण करना नहीं चहते सोई धृतराष्ट्रके पुत्र सब रण भूमि मे हमारे सामने आर्य खड़े हैं ६।

कवित्त॥

नहि हमजानें यहका हरता साची कहें काहरता हमारी पतो बडीसुखदाइहै जोउ हमजीतपावें उनहीकोजीतकर अथवा यहजीतें हमे हमकोहराइहै॥ औरइक बात यह जिनहूकोमार हमजीवनकी आसको उनदेउगे भुलाइहै॥ सोइधृतराष्ट्रसुतकौरव विचारदेखो खडे एसम युद्धमाहिसनमुख आइहै ६॥

ਗੀ
ਨੁ· ਹਿ·

31

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्म
संमूढचेताः यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नं ७ ॥

भाष्यंनास्ति आनंदगिरिकृतटीका

समधिगतसंसारदोषजातस्यातितरां निर्विण्णस्य मुमुक्षोरुपसन्नस्या
त्मोपदेशसंग्रहणेऽधिकारं सूचयति कार्पण्येति योऽल्पां [illegible] स्व-
ल्पामपि स्वक्षतिं न क्षमते स कृपणस्तद्विधत्वादविद्वानात्मविदा
त्मपरमपुरुषार्थतया कृपणो भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा-
स्माल्लोकात्प्रैति स कृपण इति श्रुतेः तस्य भावः कार्पण्यं दैन्यं तेन दो
षेणोपहतो दूषितः स्वभावश्चित्तमस्येति विग्रहः सोऽहं पृच्छाम्यनुयु
ञ्जे त्वां धर्मसंमूढचेताः धर्मो धारयतीति परं ब्रह्म तस्मिन् संमूढ
मविवेकतां गतं चेतो यस्य ममेति तथाहं मुमुक्षुः किं पृच्छसि यन्निश्चि
तमैकान्तिकमनापत्तिकं श्रेयः स्यात्तद्रागनिवृत्तिवदनैकान्तिक
मनात्यन्तिकं स्वर्गवदापत्तिकं वा तन्निःश्रेयसं मे मह्यं प्रब्रूहि ना
पुत्रायाशिष्यायेति निषेधात् न प्रवक्तव्यमिति मा मंस्थाः यतः शि
ष्यस्तेहं भवामि शाध्यनुशाधि मां निःश्रेयसं त्वामहं प्रपन्नोस्मि ७

स्वामिकृतटीका

तस्मात्कार्पण्येति एतान्हत्वा कथं जीविष्याम इति कार्पण्यं दोषः स्व
कुलक्षयकृतः ताभ्यामुपहतः अभिभूतः स्वभावः शौर्यादिलक्षणो य
स्य सोऽहं त्वां पृच्छामि तथा धर्मे संमूढं चेतो यस्य सः युद्धं त्यक्त्वा भिक्षाटनम
पि धर्मत्वेन स्याद्धर्मो [illegible] अधर्मो वे[illegible]ति संदिग्धचित्तः सन्नित्यर्थः अतो मे यन्नि
श्चितं श्रेयो युक्तं स्यात्तद्ब्रूहि किं च तेऽहं शिष्यः शासनार्हः अतस्त्वां
प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षयोपदेशं कुरु ७ ॥

रामानुजभाष्यं [illegible] यिपुराचभाष्यंनास्ति

ननु गुरून्मारभ्य निहत्य पापानुभवतो धार्तराष्ट्रा अस्मान्हन्युरिति चेत्
अस्तु तद्धयलव्रजनयादधर्मादस्माकं धर्माधर्ममजानद्भिस्तैर्हननमेव।

वगरीयइतिमेमतिर्भातिइत्युक्त्वापन्मयं श्रेयइतिनिश्चितं तन्न तवशर
णागतायतवशिष्यायमेब्रूहीत्यतिमात्रकृपणो भगवत्प्रदातुं त्वमुपस
मारभ ७॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ७॥ नास्ति

परमार्थप्रपा

अथ व्याकुलचित्तः सन् श्रीकृष्णमेव पृच्छति कार्पण्येति स्नेहानुबन्धिनो
गोत्रिणां जीवरक्षणमेव कार्पण्यं तथा तद्वधे दोषस्ताभ्यामुपह
तः स्वभावश्चित्तं यस्य स तथा कार्पण्यदोषात् धर्मपरित्यागः हिंसायां च
अतः धर्मपरित्यागः एवमुभयथा धर्मसंमूढचेताः धर्मविषये विमू
ढचेताः यस्मे मम यः अतः परमुभयधर्मसंरक्षणेन यच्छ्रेयः भवेत
स्यात् तन्मे निश्चितमसंदिग्धं यथा स्यात्तथा ब्रूहि यतोहं ते शिष्यः अ
तस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय पर आचार्यवान् महतो वेदेति श्रुतेः ७

वनमालीकृत

ततः किमित्यत आह कार्पण्येति एतान् हत्वा कथं जीविष्याम इति का
र्पण्यं दोषश्च कुलक्षयकृतस्ताभ्यामुपहतोभिभूतः स्वभावः पौरुष
लक्षणो यस्य सोहं त्वां पृच्छामि तथा धर्मसंमूढचेता यस्य सः युद्धस्य
काभिक्षाटनं वा किं धर्मः उत युद्धं कृत्वा राज्यपालनं धर्म इति संदिग्ध
चित्तः सन् निर्णयः अतो मम यन्निश्चितं श्रेयः युक्तं स्यात् तद्ब्रूहि किं च ते
हं शिष्यः शासनार्हः अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शिक्षय ७

कृष्णवैजयन्तीटीका

एवं तत्कारण हे विजयमित्यपि त्रैलोक्यराज्येप्यत्र चैहिकामुष्मिक
फलनिर्वेदः किं राज्येनेत्यत्र शमः किं भोगैरित्यत्र दमः तन्मे देम
न्तरमित्यत्र शान्तिः पश्यन्नेतेन पापमन्त्रीत्यत्र लोभाभावः इत्यादि साध
नकदम्बसम्पन्नोपि गुरूपसत्तिं विनोपायाः सर्वेन सिद्ध्यन्तीति वि
चिन्त्यास्माकं धर्म्यो धर्ममजानतो किं भिक्षाटनं श्रेयः उत स्वधर्मभूतं यु
द्धं वेति जिज्ञासार्थं श्रीकृष्णं स्वसारथिं जगद्गुरुं कृतवानिति संजयो
क्त आह अस्मादृक्कार्पण्येति देहात्मनोर्याथात्म्यस्वभावाज्ञानेन यानेव
हत्वा न जिजीविषामः इति स्नेहात्मकममत्वं कार्पण्यं पौरुषत्वं दोषं र

गार्ग्य विदित्वास्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणइतिश्रुतेः कथंनत्वेयमस्माभिः
पापादस्मान्निवर्तितुमित्यादिनाकुलक्षयकृतोदोषः कार्पण्यंवेदो
पहस्ताभ्यामुपहतोविनष्टः स्वभावः शौर्यादिलक्षणोयस्यसतथा
अतएवधर्मसंमूढचेताः कोवाममधर्मः एतान्हत्वा ऽथवैषांपालनंउत
सर्वंसत्यक्त्वारण्यगमनंवेतिधर्मनिर्णयविषयेसम्यक्प्रमूढमनिश्चितं
चेतोयस्यसतथा ऽहंत्वांपृच्छामिमांकिंपृच्छसीतिचेत्तत्राहयच्छ्रेयइति
ममयत्नः श्रेयः परमार्थरूपंफलंस्यात्तन्निश्चित्यब्रूहिअगाधधर्मसं
शयरूपाकूपारनिमज्जमानायमेमह्यंब्रूहिममेवाद्यकिंकर्तव्यत्वात्मीयंमां
ज्ञात्वाकथयेत्यर्थः ननुसशिष्यानेवगुरवोधर्माननुपदिशन्तित्वंतुमम।
मित्रमसित्वामहंकथमुपदेक्ष्यामीतिचेत्तत्राहशिष्यइतितेनवाहंशि
ष्यः शासनार्हस्त्वयिश्रद्धाविश्वस्तोसितवदाज्ञांसर्वंकरिष्यामीतिभावः ४
त्वांप्रपन्नंशरणागतंमांत्वंशाधिशिक्षयममयमुपविष्याः ह्यनेनकथंक
थयामीत्येवंरूपंसंदेहंत्यक्त्वामामात्मसात्कृत्वास्वस्वाभाविककारुण
याशिक्षयेत्यर्थः ७ ॥

मधुसूदनीटीका

तदेवंभीष्मादिसंकटदशाहृस्यायाः भिक्षाचर्यंवरंनीतिस्फुतिसि
द्धभिक्षाचर्ये ऽर्जुनस्याभिलाषंप्रदर्श्यविधिवत्उपसत्तिमपितत्संकट्या
जेनैवदर्शयति योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणइतिश्रु
वाद ५ केप्रसिद्धस्त्वदृष्टिविलोनात्मविदग्रामपुरुषार्थतयाकृपणोभवति यो
वाएतदक्षरंगार्ग्य विदित्वा स्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणइतिश्रुतेः तस्यभा
वः कार्पण्यंअनात्मान्यासक्तत्वंतन्निमित्तोस्मिन्जन्मन्येनएवमदीयास्ते
षुदत्तेषुकिंजीवितेनेत्यभिनिवेशरूपोममतालक्षणोदोषः तेनोपहत
स्तिरस्कृतः स्वभावः क्षात्रोयुद्धोद्योगलक्षणोयस्यसतथा धर्मविषयेनिर्ण
यकप्रमाणादृष्टीनात्संमूढंकिमेतेषांवधोधर्मः किमेतत्परिपालनंधर्मः
तथाकिंपृथिवीपरिपालनंधर्मः किंवायथावस्थितोरण्यनिवासएव
धर्मः इत्यादिसंशयेर्व्यामेचेतोयस्यसतथा नचैतद्धिमः कतरन्नोग।
रीयइत्यत्रव्याख्यातमेतत् एवंविधः सन्नहंत्वामिदानींपृच्छामि

मित्रत्वंतुकारणिनः स्वातंत्र्यस्यतवानुग्रहेहेतोरेव भवेन्नतत्रममस्वातंत्र्यमत्सर्वेश्वरंपर्मा वनायावनो वसुदेवदेवप्रमन्यवतीर्ण

गी.
टी. द्वि

श्रेयःपरत्वं तु षष्ठेन । अतो यद्विविक्तं नैकांतिकमात्यंतिकं च श्रेयः परमपुरुषा
र्थभूतं फलं तन्मे मह्यं ब्रूहि साधनानंतरमवश्यंभावित्वमैकांतिकत्वं जा
तस्याविनाशश्चात्यंतिकत्वं यथा रोगे औषधे कृते कदाचिद्रोगनिवृत्तिर्न भवेद
पि [illegible] जातापि च रोगनिवृत्तिः पुनरपि रोगस्याविनाशात् एवं
कृतेपि यागे प्रतिबंधवशात् स्वर्गो न संभवेदपि जातोपि स्वर्गो दुःखा
क्रांतो न पतति चेति नैकांतिकत्वमात्यंतिकत्वं वानयोः तदुक्तं दुःखत्रया
भिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ दृष्टे सापार्था चेन्नैकांतात्यंततो
भावादिति दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः तद्विप
रीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानादिति च ननु त्वं मम सखा न तु शि
ष्योऽतस्त्वादृशिष्यत्वमिति तदनुशासनयोग्यत्वादहं तव शिष्य ए
व भवामि न सखा अत्यंतज्ञानत्वात् अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि
शिक्षय करुणया न तु शिष्यत्वापेक्षयोग्यतापोद्दाम इत्यर्थः । य
नेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं
२ भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यादि गुरूपस
त्तिप्रतिपादकश्रुत्यर्थो दर्शितः ७ ॥

सदानंदीकृत

तदेवं पूर्वसंदर्भे संसारो दोषवारिधिः । कृत्स्नेन विवेकादिसाधनाव्यधि
कारिणः १ प्रोक्तानि मोक्षशास्त्रस्योपोद्घातेन कृत्स्नशः । न च श्रेयो न
पश्यामीत्यत्र श्रेयोपवर्गकः २ उपन्यस्तस्ततोन्यत्र श्रेयस्त्वर्थितः स्फुटं नि
त्यानित्यविवेकोसौ दर्शितः स्यादिहेतुकः ३ न कांक्षे विजयं कृत्स्नमत्रै
हिकफलेऽरतिः अपि त्रैलोक्यराज्यस्येत्यत्रामुत्रफलेऽरतिः ४ किं नो
राज्येनेत्यत्र शमः प्रोक्तस्तथा दमः यद्यप्येते न पश्यंतीत्यत्र निर्लोभ
तात्मनः ५ तन्मे क्षेममत्र तेत्र तितिक्षासाधनांतरं मोक्षेभेसमपीत्य
त्र भिक्षाचर्योपलक्षिता ६ संन्यासो दर्शितो ज्ञायपरूपसदंनस्फुटं ज्ञा
नं संसारदोषस्य निर्विण्णस्य पुनोच्यते ७ तदेव द्रोणभीष्मादिवधसंकटे
तु कां भिक्षाचर्यं जनेनस्येच्छां प्रदर्श्य यथाविधि ८ तत्संकटच्छलेनैवमु
पसत्तिः प्रदर्श्यते कृपणोऽनात्मवित्स्वभावः कार्पण्यमुच्यतेन तन्निमि

तोममैतेहमेतेषामितिनिश्चयः दोषस्तेनोपहतः ह्रातः स्वभावोयस्यस्म्रुतमा १
निर्णायकप्रमाणस्यादर्शनात्सूक्ष्मगोचरे किमेतेषांवधोधर्मः किमेतत्परि
पालनं इत्यादिसंशयग्रस्तचेतोयस्मात्त्वमीदृशः तोऽपृच्छाम्यधुनाश्रेयश्रा
न्तिकमसंशयं १२ यन्निश्चितंस्यात्तन्मह्यंब्रूहिशिष्योस्थितेपरं ननुत्वंमेस
खोवाससिनशिष्योसीतिचेत्कुत्राह १३ तवानुशासनार्हत्वाच्छिष्यएवभवाम्य
हं नसख्यान्न्यूनबोधत्वादतस्त्वांशरणंगतं १४ कृपयाशिक्षयत्वंमांतोपदे
शोशिष्यशोकया १५

नीलकंठी

उक्तसंशयधानेवद्दलति कार्पण्येति कार्पण्यंपदीनत्वं स्वभावःशौर्यंते
जोधृतिर्दाक्ष्यमित्यादिनावस्माणलक्षणः शेषंस्पष्टं ७ ॥

गी·
टी·हि·

34

एवमनुशोच्य संकटयातेन किंकर्तव्यतामूढो भगवन्तं विज्ञापयति

ज्ञानेश्री टीका

कार्पण्येन बन्धुस्नेहजनितेन जयाख्येन चित्तवैक्लव्येनोपहतः
स्वभावो धैर्योत्साहविवेकादिर्यस्याहं सोऽतएव धर्मे शास्त्रोदि
(कर्तव्यतायां) तार्थे संशयितचित्तस्त्वां शास्तारं पृच्छामि अत्र मम यत्किंचि
च्छ्रेयः प्रशस्ततरं तन्निश्चितं ब्रूहि यतस्तवाहं शिष्यः शासनी
यः अतो मां प्रपन्नं शिष्यं शरणागतं शिक्षय ७ ॥

रामकंठी टीका

हे भगवन्नहं कार्पण्यदोषेण बन्धुहिंसाजनितेन दैन्येनोपहृ
तस्वभावः प्रध्वंसितलज्जधर्मोऽतएव धर्मेषु शास्त्रोदितेषाचा
रेषु संमूढचेताः संशयितमनस्को भवन्तं पृच्छामि अतस्त्व
यन्मे वस्तु श्रेयः प्रशस्यतरं स्यात्तन्निश्चितं निःसन्देहमादिश
यतः शिष्यः शासनीयस्तवाहम् एतेन प्रपन्नस्योपदेशः सन्तः
गुरुर्भूत्वा मां शाधि अनुग्राहयेति किंच ७ ॥

(अस्मत्कर्माणु स्थर्मस्त्वं नान्यास्ति विहायः प्रतिपा स्वात्मनिवेदनाभिमानदोषमुक्तमानो भवति यात्मानमात्मा वेदयन्नाह)

नीलकंठी टीका

(तस्मात्) कार्पण्यं एतान् हत्वा कथं जीविष्याम इति दैन्यं दोषः स्वकुलक्ष
यकृतः ताभ्यां संमूढः भिक्षाटनं युद्धं वा क्षत्रियस्य श्रेय इत्येवं
सन्दिग्धचित्तः ... शिष्यः शासनार्हः न तु सखा शिक्ष (तस्मात्)
यथा शरणागतं मां ७ ॥

(तस्मिन्नस्त्यसृजः ... शोधि ... स्य सत्याध)

(एवंविधस्त्वं त्वां पृच्छाम्यतो मे यन्निश्चितं श्रेयः प्रशस्तं स्यात्तद्ब्रूहि निर्वाहितं)

पंचोली टीका

तस्मात्संशयानो निर्णयं पृच्छति कार्पण्येति एतान् हत्वा कथं जी
विष्याम इति कार्पण्यदोषस्त्वकुलक्षयकृतः ताभ्यामुपहतश्चाभि
भूतः स्वभावः शौर्यलक्षणो यस्य सोऽहं कार्पण्यदोषोपहतस्वभा
वस्तु नाभावः कार्पण्यं दैन्यमज्ञाननिमित्ताशोच्यता
व प्रणवाक्रपणस्य भावः कार्पण्यदैन्यमज्ञाननिमित्ताशोच्यना
तदेव दोषस्तेनोपहतस्वभावस्त्वां पृच्छामि कथं धर्मसंमूढ
चेताः धर्मे संमूढं चेतो यस्य विवेकविज्ञानाद्गदयात् अथवा धर्म
मेसंमूढं युद्धं त्यक्त्वा भिक्षाटनमपि क्षत्रियस्य धर्म इत्यधर्मो वेति सं
दिग्धचेतः चिन्तयस्य सोऽहं धर्मसंमूढचेताः अतो यन्मे श्रेयः हितं
स्यात्तन्निश्चितं ब्रूहि किं च तेऽहं शिष्यः शासनार्हः अतस्त्वां प्र
पन्नं शरणमागतं मां शाधि शिक्षय ७ ॥

रणवीरसंसिद्धोधिनी॥

अथ समरकर्मानुष्ठानं धर्मसुखबाधकत्वात्स्वहितार्थं तथा प्रति
पाद्यापि स्वात्मनि वैदुष्याभिमानदोषमाशंकमानो भगवति
समाधानमात्मानमावेदयन्नाह कार्पण्येति यद्धाभिज्ञायान
मेव पृष्टुं च्छ्रेयस्करमिति मते यद्यपि सम्यक्त्वानिश्चितवांस्त
थापि गुरूपसत्तिरेव सम्यक्त्वं देहेच्छेदिनीति मत्वा भगवंतमेव पु
नः पृच्छति कार्पण्येति यः स्वल्पामपि स्वंदाति न क्षमते स कृप
णो लोके प्रसिद्धस्तस्य भावः कार्पण्यं तच्चात्रबंधुवत्सलाज्जनितं दै
न्यं तदेव दोषोऽल्पस्य रक्षार्थं बहुफलनाशकत्वात्तेनोपहतस्ति
रस्कृतः स्वभावः क्षात्रो युद्धोद्योगलक्षणो यस्य स तथाहं यः अ
तएव धर्मविषये निर्णायकप्रमाणाभावात्संमूढं किमेतेषां व
धो धर्मः किं वैतत्परिपालनमित्यादिभिः संशयैर्व्याप्तं चेतो यस्य
स तथाहं त्वां धर्मनिर्णायकं पृच्छामि द्वयोर्मध्ये यच्छ्रेयस्कं
स्यान्निश्चितं निःसंशयं यथा स्यात्तथा मे मह्यं ब्रूहि उपदिश न
नु नाशिष्यं प्रत्यधर्मप्रवृत्तादिति श्रुतेः कथं त्वां प्रत्यहं ब्रू
यामित्याशंक्याह शिष्यस्तेति अहं ते तव शिष्यः शासनीयोऽस्मि त्व
त्तोऽन्यन्न ज्ञानवानस्तीति भावः अतस्त्वामागतं प्रपन्नं मां त्वं शाधि शु
ष्मादृशं करुणया शिक्षय नन्वशिष्यं कयोपेक्षणीयोऽहमि
ति भावः ७॥

कार्पण्येति कार्पण्यं अस्मिन्हन्यन्ते एव महीयांस्ते एव हते एव किंजी
वितेनेत्येवंविधानुसंधानेन एव ममतालक्षणो दोषस्तेनोपहत
स्तिरस्कृतस्वभावः क्षात्रो योगलक्षणो धर्मो यस्य सः तथा धर्मे धर्मवि
षये निर्णायकप्रमाणादर्शनात् किं तेषां वधो धर्मः किं वा एतत्परि
पालनं धर्मः तथा किं पृथ्वीपालनं धर्मः आहोस्विद्यथावस्थितं अरण्य
निवास एव धर्मः इत्यादि संशये मूढचेताः करुणः सन् त्वामिदानीं पृच्छा
मि श्रेयः इत्यनुषंगः अतो यन्निश्चितं ध्रुवं चलमविनाशपं सर्वशास्त्रावि
रुद्धं श्रेयो भवति तन्मे ब्रूहि ननु त्वं मम सखा न तु शिष्यो अहं शि तेश्रा
ष्यस्तेऽहमिति त्वदनुशासनयोग्यत्वादहं शिष्य एव न सखा त्वन्न्यूनज्ञा
नत्वादिति भावः अतः प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षयेत्यर्थः ७

गी. टी. दि.

36

भाषाअनुवाद

इनकुटुम्बके लोगोंका वधकरिके अपने प्राण कैसे करि राखेंगे इस
चिन्ता को कार्पण्य कहते और दोष जो कुलक्षय कृत पाप हैं य
ही दोनो बातों से हमारी शूरता नष्ट होगई इस से धर्म विचार मे
हमारी बुद्धि भ्रष्ट हैं कि संग्राम छोड़ भिक्षान्न भोजन करना क्षत्रिय
को उचित कि अनुचित इस संदेह से व्याकुल हो हम आपसे पूछते हैं
कि जिसमे अत्यन्त परम कल्यान हमारा होसो कों कि हम आपके आप कृपा करि कहो
शिष्य औ शरणागत हैं शरणागत पर दया करना महात्माको उ
चितहै ७

सवैया॥

कार्पन्य मो को प्राप्त्यो आपकहां ज्ञातिके दोषते ना
श्यो स्वभाव है पूछौं हों याहिते हम यतौ कों मे धर्म
में मूढ चित मूर्ति प्रभाव है होवै कल्यान निश्चय जा
हीसें सो उपदेश मोकों कीजै करभाव है आछे सें मोहु
कहो समझाय अवसर्न में पर्यो तेरो शिष्य गाव है ७॥

37

नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छो
षणमिन्द्रियाणां अवाप्यभूमावसपत्न-
मृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यं ८ ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका

कुतो निःश्रेयसमेव पृच्छसि तत्राह नहीति यस्मान्न प्रपश्यामि किं न प्रपश्यसि ममापनुद्यादपनयेत् यच्छोकमुच्छोषणं शतप नमिन्द्रियाणां तन्न पश्यामि ननु शत्रून्निहत्य राज्ये प्राप्ते शोकनिवृत्तिस्ते भविष्यति नेत्याह अवाप्येति अविद्यमानः सपत्नः शत्रुर्यस्य तद्युक्तं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजारक्षणप्रशासनादि तदिदमस्यां भूमाववाप्यापि शोकापनयकारणं न पश्यामीत्यर्थः तर्हि देवेन्द्रत्वादिप्राप्तौ शोकापनयस्ते भविष्यति नेत्याह सुराणामपीति तेषामाधिपत्यं अधिपतित्वं स्वाम्यमिन्द्रत्वं ब्रह्मत्वं वा तदवाप्यापि मम शोको नापगच्छेदित्यर्थः ८ ।

स्वामिकृतटीका

त्वमेव विचार्य यद्युक्तं तत्कथं किं निवेत् तत्राह नहीति इन्द्रियाणामुच्छोषणमतिशोषकरं मदीयं शोकं यत्कर्मापनुद्यात् अपनयेत् तदहं न प्रपश्यामि यद्यपि भूमौ निष्कण्टकं समृद्धं राज्यं प्राप्स्यामि तथा सुरेन्द्रत्वमपि यदि प्राप्स्यामि एवमभीष्टं तत्सर्वमवाप्यापि शोकापनोदनोपायं न प्रपश्यामि इत्यन्वयः ८ ॥

पिशाचभाष्यं नास्ति

रामानुजभाष्यं नास्ति

एवमस्थाने समुपस्थितस्नेहकारुण्याभ्यामप्रकृतिस्थं क्षत्रियाणां युद्धं परमं धर्ममप्यधर्मं मन्वानं धर्मबुभुत्सया शरणागतं पार्थमुद्दिश्य आत्मयाथात्म्यज्ञानेन युद्धस्य फलाभिसन्धिरहितस्य धर्मस्यात्मयाथात्म्यावाप्त्युपायतां ... न ... श्रीभगवानुपक्रमते ८ ॥

गी·
टी· टि·

अभिनवगुप्तकृतटीका ८ नास्ति

परमार्थप्रपा

गुडाकेशो त्वमेव विचार्य युक्तं तत्कुरुष्वेति चेत्तत्रोर्ध्व इति तं प्रमेयं प्र
न वदति न हि प्रपश्यामीति अस्मिन्संग्रामे कार्यं स्वयं दृश्यते तत्किं
अस्माकं जये भूलोकराज्यं तथास्माकं मरणे स्वर्लोकराज्यं अनयो
रुभयोर्मध्ये एकमपि तथा न दृश्यते यदस्माकं शोकमेतया· प
त् नाशयेत् किंभूतं शोकं इंद्रियाणामुच्छोषणं कृकलेंद्रियघा
तकं अथ भूलोकराज्यं वर्णयति असपत्नं निष्कंटकं ऋद्धं समृद्धं
स्वर्लोकराज्यं च सुराणां त्रयस्त्रिंशत्कोटिप्रमितानां देवानामाधिप
त्यं तत्र भूलोकराज्ये ये भोगास्ते रुधिराक्ताः स्वर्लोकभोगा अपि पुन·
र्जीवनात्क्षणभंगुराः अतः शोकप्रदाः न तु शोकशामका इत्यर्थः

॥ ८ ॥

वनमालीकृत

इंद्रियाणामुच्छोषणं यन्मम शोकमपनुद्यान्नाशयेत् तं न हि प्र
पश्यामि यद्यपि भूमावकंटकं राज्यं प्राप्स्यामि तथा सुराणामाधिपत्यम·
पि प्राप्स्यामि एवं यद्यहं तत्सर्वं प्राप्स्यामि शोकापनोदनायन
प्रपश्यामीत्यर्थः ८ ॥

कुसुमवैजयंतीटीका

नन्वर्णाश्रमादिश्रेयस्करा धर्मा विदन्नेके ब्राह्मणा उपदेष्टारः स
न्ति तान्हित्वा त्वत्प्रियवंशोद्भवं न वमातुलेयं मामेवात्मनः श्रेयः कथ
यन्पृच्छसीति चेत्तत्राह नहीति हि यस्मात् यथा यत्नवद्वचो ममेंद्रिया·
णां बाह्यान्तःकरणानामुच्छोषणमतितापकरं शोकमपनुद्यात् अ
पनयेत् तथा तेषां ब्रह्मरुद्रेंद्रादीनामपि तद्वचो न प्रपश्यामि नानुभ
वामि तस्मात्सर्वेषामुपदेष्टारं त्वामेवात्मश्रेयसे धर्मं पृच्छामि त्वामे
व प्रपन्नं मां शाधीति भावः नन्वेतान्जित्वा यदा राज्यादिकं प्राप्स्यसि
तदैव विशोको भविष्यसि धर्मप्रश्नेन उपसन्नस्य वा किमिति चेत्तत्राह

अवाप्येति भूमावसपत्नं रिपुरहितं ऋद्धं धनादिसम्पन्नं संपन्नं राज्यं·
सुराणामिन्द्रादीनामाधिपत्यं च अवाप्य प्राप्यापि सकलसम्पन्नस-
म्पन्नैहिकामुष्मिकभोगभोक्तुरपि मम शोकापनोदनापत्तववचना
दन्यत्किमपि न भवेदित्यभिप्रायः ८ ॥

मधुसूदनी टीका

ननु स्वयमेव त्वं श्रेयो विचारय कृतसंपन्नोसि किं परशिष्यत्वेनेत्यत
आह यच्छ्रेयः प्राप्तं सत्कर्तं मम शोकमपनुद्यादपनुदेन्निवारयेत्त
त्प्रपश्यामि हि यस्मात्तस्मान्मां शाधीति सोहं भगवः शोचामि तं·
त्व
मा भगवान् शोकस्य पारं तारयत्विति श्रुतेर्यथार्थदर्शिनः शोकानपनो
दो
देकौषधत्वाच्छोकविशेषणमाह इंद्रियाणामुच्छोषणमिति स-
र्वेंद्रासंतापकरमित्यर्थः ननु युद्धे प्रयतमानव शोकनिवृत्तिर्भ· नस्य
विष्यति जेष्यसि चेत्तदा राज्यप्राप्त्या इतरथा च स्वर्गप्राप्त्या द्वाविमौ
के
पुरुषौ लोके इत्यादि धर्मशास्त्रादित्याशंक्याह अवाप्येत्यादिना शत्रुवर्जि-
तं समृद्धिसंपन्नं च राज्यं तथा सुराणामाधिपत्यं हिरण्यगर्भत्वपर्यं-
तमैश्वर्यमवाप्य स्थितस्यापि मम यच्छोकमपनुद्यात्तन्न पश्यामीत्य-
न्वयः तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो·
लोकः क्षीयत इति श्रुतेः यत्कृतकं तदनित्यमित्यनुमानात् प्रत्य·
क्षेण चैहिकानां विनाशदर्शनाच्चैहिक आमुष्मिको वा भोगः शो
कनिवर्तकः किंतु स्वसत्ताकालेपि पारतंत्र्यादिना विनाशकालेपि वि- प्र
च्छेदाच्छोकजनक एवेति न युद्धं शोकनिवृत्त्यै इत्यर्थः एते
नेहामुत्रभोगविरागोऽधिकारिविशेषणत्वेन दर्शितः ८

सदानंदीकृत

ननु त्वं कृतिसंपन्नः स्वयं श्रेयो विचारय परशिष्यतया किं नेत्या
शंक्याह नहव: १ यच्छ्रेयः कर्तव्यं सन्मम शोकं निवारयेत् त
न्न प्रपश्याम्यहं यस्मात्तस्मान्मां शाधि शोकिनं २ शोकं संतापकं
नित्यमिंद्रियाणामपाकुरु ननु जीयमानस्य शोकस्ते लयमे

गी·
टी हि·

39

ष्यति ३ जेष्यसि चेत्तदा राज्यप्राप्त्या वा स्वर्गेणोन्यथा अत आहावि
हीनं राज्यं सस्यादिसंपन्नं ४ हिरण्यगर्भपर्यंतमैश्वर्यं प्राप्य सर्वतः
यत्स्थितस्यापि मे शोकमपनुयात्तन्न लभे ५ न च येद्देति वेदनकृ
तकेनास्ति नित्यता कृतकं यत्तदनित्यमुक्तामीति विनिश्चितं ६
नैहिकामुष्मिकौ भोगौ मम शोकनिवर्तकौ इत्यामुत्रफलेनेन·
विरागो दर्शितः पुनः ७ ॥८॥

नीलकंठी

ननु क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतपेति युद्धमेव श्रेय इत्युक्तं
किंपुनः पृच्छसीत्यत आह नहीति बंधुनाशनिमित्तः शोको राज्य
लाभेन स्वर्गाधिपत्यलाभेन वा न निवर्तयिष्यत इति युद्धादस्य कं
चित्त निवृत्तिरूपं शमोपायं ब्रूहीत्याशयः अवाप्येति विषादव्या·
जेन ब्रह्मविद्याधिकारिविशेषणं भेदचर्या इत्यामुत्रार्थफलभोग
विरागश्च दर्शितः ८ ॥

आनंदी टीका

भूमावनिसपत्नसमृद्धंराज्यंचप्राप्यस्यापि इंद्रियाणांबाह्याभ्यं
तराणामुच्छोषणंसंतापकंशोकंयापनुद्यान्निरसेत् तं
त्वांविनानपश्यामीतित्वाहंप्रपन्नः ८ ॥

रामकंठी टीका

किंच राज्यंसुराधिपत्यंचावाप्ययच्छोचनंममस्यात् तन्निवारकंकं
चिदपिनपश्यामीतिसमन्वयः यस्मात्त्वमहंकंचित्त्वावर्जं
यित्वानतर्कयामियोममशोकंशोचनमपसारयेत् कीदृश
मिंद्रियाणांबाह्याभ्यन्तराणांकरणानामुच्छोषणं संतापकं
किंकृत्वाशोचनंनिर्विपक्षंस्फीतंभूपालाधिपत्यंलब्ध्वापिप्राप्य
वान्यल्पमिदमुच्यते देवानामप्यैश्वर्यमधिगम्यममकार्पण्य
दोषोपहतस्वभावस्यशोचनमेवस्यात् अतोमांशाधीति प
वंशोचनक्रियापेक्षमवाप्तक्रियायाःपौर्वकाल्यमवसेयम्
नत्वपनोदनक्रियापेक्षम् सतथाहिसतिभिन्नकर्तृकत्वा
च्छोकदोषःसमन्वयाभावात्स्वार्थेदोषादुर्निवारःस्यात्
[illegible]
[illegible] ॥

लौकिकी [illegible] टी०

त्वमेवविचार्ययदुक्तंतत्कुरुइतिचेत्तत्राह तत्किमपिअहं
नपश्यामि अनपेयद्दस्व इंद्रियसंतापकंशोकं राज्यं यद्यप्यत्रभूमौसमृद्धं
प्राप्स्यामि निष्कंटकं तथासुरेंद्रत्वमपियदिप्राप्स्यामि एवंसर्वमभीप्सितंप्राप्यापिशोकापनोदनोपायं
नपश्यामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

पंचोली टीका

त्वमेवविचार्ययद्युक्तंतत्कुरुविनिश्चित्य तत्राहतत्रियाणांयुद्धं
स्वधर्मइतितदेवनिश्चयेनकर्तव्यमितिभगवदुपदेशःस्वयमेवा
शंक्याहयुद्धेक्रियमाणेजयस्तावत्प्राप्तिकः निश्चयपक्षेपि
युद्धफलंभूमौराज्यंतच्चअसपत्नंनिष्कंटकंसमृद्धंचतत् प्रवा
प्यापिममशोकंमदीयंयत्कर्मअपनुदेत् तदहंनहिप्रपश्य
मिकिंविशिष्टंशोकंइंद्रियाणांउत्प्रतिशोषकरंनकेवलंभू शोषणं
मौराज्यंप्राप्यशोकविच्छेदकंनभवति सुराणामपिआधिपत्यंयुद्ध
मरणपक्षेप्राप्तमितिजन्मांतरेपिस्वजनवधनिमित्तशोकंशो

गी॰ तिं न पश्यामीत्यर्थः भूमावसपत्नं शत्रुरहितं ऋद्धं राज्यं च प्राप
टी॰ सुराणामपि चाधिपत्यं वा प्राप्य यत्कर्मकृतं तत् मम इंद्रिया
द्वि॰ णां शोषणं शोकं अपनुद्यात् अपनयेदहं न हि प्रपश्यामीत्य
न्वयः ८ ॥

रत्नावीरमिहोदयिनी॥

ननु स्वयमेव संश्रेयो विचार्य प्रवृत्तसंपन्नत्वात् किं मच्छिष्यभावेनये
त्यत आह नहीति हि यतः अहं तत् किमपि वस्तु त्वां विना न प्रपश्या
मि यत्तु मम इंद्रियाणामुच्छोषणं मतिसंतापकं शोकमपनुद्या
दपहरेत् ननु हेतुसद्भावे भूमिराज्यलाभस्य राजये वा संमुख
मरणादिना स्वर्गादिलोकप्राप्ते श्रेयसः सत्वात्कुतः शोकाव
काशः इत्यत आह अवाप्येति असपत्नं निर्विपक्षमृद्धं सस्यादिसम
द्धिस्फीतं भूमौ राज्यं भूपालाधिपत्यमवाप्य अथवा किं च एतत् सु
राणामाधिपत्यमिंद्रत्वमपि प्राप्य शोचनमेव मे स्यात् बंधुविरह
जनितात्यंतासह्यशोकाभिभूतत्वादित्यनंतमेव तत्र संभूतानां मा तु
स्मादयेन शोकानभिभूततारेकं निश्चयवान्भूयासमिति
भावः ८ ॥

ननु तमेव किं श्रेयो विचारय अत संपन्नोसीत्याशंक्याह नहीति
मम यच्छोकमपनुद्यात् तन्न पश्यतः प्रपश्यामि अतः शाधीति मो
हं भगवन् शोचामि तं मां भगवान् शोकसागरं तारयत्विति निगूढः
आशयः शोकं विशिनष्टि इंद्रियाणामुच्छोषणमिति । इंद्रिया
णां स्वस्वविषयग्रहणप्रतिबंधकमित्यर्थः ननु भूमौ साम्राज्यमिं
द्रपदं वा शोकापनोदकं स्यादित्याशंक्याह अवाप्येति अवस्थित
स्येत्यध्याहारः यद्यहं तेन नाम ततः स्यां किमहं तेन कुर्यामित्याशयो
तिगूढः एवमर्जुनोक्तिमनूद्य संजय आह ८ ॥

41

भाषाअनुवाद

जोकहोकितुमी विचार करके जो करनेयोग्यहोसोकरो ति
सपर कहते है कि इन्द्रियों की चैतन्य शक्तिका नाश करने
वाला जो यह शोक हमै आपके प्राप्त भयाहैसो किसी उपा
यसे दूर होगायह हम किसी भांति नहीं देखते है और यद्य
पि हम निष्कण्टक पृथिवी भरकाराज्यकरैं या देवाधिपत्यक
हे स्वर्ग राज्य इन्द्रपद प्राप्त करैं तोभी इस शोक सागर केपार
जाने को उपाय हम नहीं देखतेहैं ८।

सवैया॥

नाहिन देषों में ऐसो पदारथ जो मेरे याहि को दूर करे
है जोयह इंद्रिय सोषक शोक भयो मोहिचितनथीयरे
है प्रापत होयके भूमि अकंटक राज्य समृद्धिको भोग
सरेहै चोहे जो देवको राज्य मिलें अवतोभीन निश्चयशो
कटरे है ८॥

संजयउवाच एवमुक्त्वाहृषीकेशंगुडा·
केशःपरन्तपः नयोत्स्यइतिगोविन्दमु
क्त्वातूष्णींबभूवह ९ ॥

भाष्यंनास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका

एवमर्जुनेनस्वाभिप्रायंभगवन्तंप्रतिप्रकाशिते सञ्जयोराजा
नमावेदितवानित्याहसञ्जयइति एवंप्रागुक्तप्रकारेण भगव
न्तमुक्त्वापरन्तपोऽर्जुनोनयोत्स्येन संप्रहरिष्ये अस्मात्समरा
योकप्रसङ्गादिति गोविन्दमुक्त्वातूष्णीमब्रुवन् बभूव किलेत्यर्थः
॥ ९ ॥

स्वामिकृतटीका

एवमुक्त्वार्जुनःकिंकृतवान् इत्यपेक्षायांसंजयउवाच एवमिति ९

रामानुजभाष्यंटीका नास्ति पिशाचभाष्यंनास्ति

अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलंपार्थंप्रपन्नमुद्दिश्य
शास्त्रावतरणंकृतमितितमेवदेहात्मनोर्याथात्म्याज्ञाननिमित्त
शोकाविष्टंदेहातिरिक्तात्मज्ञाननिमित्तंचधर्मंधर्ममापन्नमाणं
परस्परविरुद्धगुणान्वितमुभयोः ९ ।

अभिनवगुप्तकृतटी अपक्रमं एवमुक्त्वाहृषीकेशमिति सेनयोरुभयोर्मध्ये इति अनेनेदंसूचयति संशयाविष्टोऽर्जुनोनैकपदेएवयुद्धान्निवृत्तोयतएवमाहस्मगाण्डीवंप्रयच्छमिति अतउभयोरपिज्ञानाज्ञानयोर्मिथ्यगोभगवताऽनुशिष्यते ॥ ९ ॥

परमार्थप्रपा

अथायंकिंकृतमितिसञ्जयआहएवमुक्त्वेतिस्पष्टं ९

वनमालीकृतटीका· ९ स्पष्टम्

ऊसमवैजयंतीटीका

धर्मबुभुत्सयाभगवच्छरणमुपगतोऽर्जुनस्ततःकिंकृतवा
नित्याकांक्षायांसंजयोधृतराष्ट्रमाह एवमिति हेपरन्तप परंत्वद्वि
पक्षंदुर्योधनादिभिःक्लेशंप्रापयन्तिवनवासादिभिःपीडयन्ति
इतिपरंतपोधृतराष्ट्रस्तत्संबुद्धौहेपरंतपअर्जुनस्यविशेषणंचे

५

+ एवं कथं भीष्ममहमिति द्वाभ्यां गुरुस्य महदधर्मरूपत्वं तत्रापि न चैतद्विद्म इत्यनेन जयपरा
+ जययोरपि अनिश्चितत्वं चोक्त्वा तदनन्तरं कार्पण्यदोषेत्यादि द्वाभ्यां [illegible]
[illegible] आत्मनो गुरूपसत्तिमुक्त्वा अप्रत्युत्तरकोयं हकारः ततः पश्चात् अहं
[illegible] आत्मनो गुरूपसत्तिमुक्त्वा ... सर्वेन्द्रियप्रवर्तकस्य सर्वज्ञस्य
न योत्स्ये इत्यपि उक्त्वा तूष्णीं सकलेन्द्रियक्रियाशून्यो बभूव सर्वेन्द्रियप्रवर्तकस्य सर्वज्ञस्य
गुरोरग्रे परतन्त्रोऽप्यहं न योत्स्यामि स्वातन्त्र्येण कथं भूयामिति लज्जया, गोविन्दं नो गुडाकेशोपि पर
न्तपोपि पार्थस्तूष्णीमेवासीत्पुनः किं विज्ञाप्येति तूष्णीं भवेदित्यभिप्रायः

गी·
टी· द्वि·

43

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप। न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह॥९॥

स्पष्टं तयोरिकदम्बतापनः गुडाकेशो जितनिद्रः पार्थो हृषीकेशं
वाह्यान्तःकरणप्रवर्तकं गोविन्दं सकलसुरासुरनरपशुपक्ष्यादी
नां गां वाणीं विन्दतीति साक्षात्परमेश्वरमिति तथान्तर्विशेषणद्वयेन भ न
गवतोऽन्तरात्मत्वं सर्वज्ञत्वं च सूचितं + ९

मधुसूदनीटीका

संजय उवाच

तदनन्तरमर्जुनः किं कृतवानिति धृतराष्ट्राकांक्षायां गुडाकेशो जि
तालस्यः परंतपः शत्रुतापनोऽर्जुनः हृषीकेशं सर्वेन्द्रियप्रवर्तकत्वे
नान्तर्यामिणं गोविन्दं गां वेदलक्षणां वाणीं विन्दतीति व्युत्पत्त्या सर्व
वेदोपादानत्वेन सर्वज्ञं आदौ एवं कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादिना
युद्धस्यानुपायत्वमुक्त्वा तदनन्तरं न योत्स्य इति युद्धफलाभावं चो
क्त्वा तूष्णीं बभूव बाह्येन्द्रियव्यापारस्य युद्धार्थं सर्वं कृतस्यनि वृत्त्यानि
र्व्यापारो जातस्तु सर्व्यः स्वभावतो जितालस्ये शत्रुतापने च तस्मिन्ना
गन्तुकमालस्यं संतापकत्वं च नास्पदमाधास्यतीति योजयितुं द्र
ष्टुः गोविन्दहृषीकेशपदाभ्यां सर्वज्ञसर्वशक्तित्वसूचकाभ्यां भगव
तः तन्मोहापनोदनमनायाससाध्यमिति सूचितम् ९ ॥

सदानंदीकृतटीका

ततः किं कृतवान्पार्थ इत्यत्रोवाच संजयः जितालस्योऽर्जुनः शत्रु
तापनः हृषीकेशं १ सर्वज्ञं भगवन्तं तमेवमुक्त्वा वचोऽग्रजं कथं भी
ष्ममहं चेति स्वतूपयोग्यतां रणे २ न योत्स्य इति युद्धस्य फलाभा·
वं ततः परं उक्त्वा तूष्णीं बभूवेत्यर्थं निर्व्यापारतया स्थितः ३ स्वभाव
तो जितालस्ये सर्वशत्रुप्रतापने अतापकत्वमालस्यं नदाथास्या·
तिनास्पदं ४ इति द्योतयितुं हेतितयानायासतो हरेः बोधाच्छोका
पनेतृत्वं गोविन्देति पदध्वनिः ५ ९

नीलकंठीटीका [illegible] ९ नास्ति ९

[illegible]

एवंपार्थप्रतिज्ञातामुक्तिमुपसंहृ आनंदी टीका त्यनुवदन्नाह संजय उवाच

एवंकथंभीष्ममहमित्यादियुद्धेस्वस्यानौचित्यंहृषीकेशमुक्त्वा
तेनानंतरंनयोत्स्यइतिगोविंदंगावाचंविंदतीति सर्वज्ञसर्वा
भिप्रायज्ञमुक्त्वातूष्णींबभूवह युद्धव्यापाराद्विरराममित्यर्थः ९

रामकंठी टी॰ युद्धनिषेधनिश्चितबुद्धित्वंधनंजयस्यप्रतिपादयितुं संजयउवाच

श्लोकमेतदस्यार्थम् किंबहृषीकानीन्द्रियाणितेषामीशोनियं
ता भगवान् गुडाकानिद्रामाचष्टे तस्याईशस्तयानभिभव
नीयइत्यर्जुनविशेषणंव्याख्येयम् इति ९ ॥

नासिकी [illegible] टीका

एवंसर्वेनभीष्मिं[illegible]
[illegible]त्वः ९ हेपरंतपराजन्धृतराष्ट्रश्रीकृष्णमेवमुक्त्वायुत्त्वासम्बोध्य नयोत्स्य इतियलितमुक्त्वा तूष्णींबभूवहप्रसिद्धो ॥९॥

पंचोली टीका

एवमुक्त्वार्जुनःकिंकृतवानित्यपेक्षायामाह संजयउवाच गुडा
केशोर्जुनः हृषीकेशंश्रीकृष्णंप्रतिपूर्वोक्तप्रकारेणकथंभी
ष्ममहंसंख्येयोत्स्यामीत्यादि हेपरंतपहेधृतराष्ट्रअहंनयोत्स्ये
युद्धंनकरिष्यामीतिगोविंदंप्रतिउक्त्वातूष्णींबभूवमौनमाश्रि
तवान् ९ ॥

रणवीरसमिद्बोधिनी॥

एवंभगवंतंशरणंप्रपद्यस्वाभिप्रायंप्रकाशयंतमर्जुनंधृतरा
ष्ट्रंप्रत्यावेदितवान्संजयइत्याह संजयउवाचेति ॥ प्रथयुद्धनिषे
धनिश्चितबुद्धित्वमर्जुनस्यप्रतिपादयितुमाह एवमिति एवंक
थंभीष्ममहं संख्येइत्यादिनास्वस्ययुद्धायोग्यतांहृषीकेशंसर्वे॰
नियंतारंभगवंतंप्रति प्रतिपाद्य तदनंतरं गोविंदं गोवेदलक्ष
णांवाणींविंदतेइतिव्युत्पत्त्यासर्ववेदोपादानेनसर्वज्ञंप्रतिनयो
त्स्येन प्रहरिष्येसंतासस्यशोकप्रसंगादितिफलाभावेचभद्रप्येसा
युद्धनिषेधमुक्त्वापरंतपः शत्रुनिर्मूलसमर्थोपिगुडाकेशोजित
निद्रालस्यप्रमादोर्जुनस्तूष्णींबभूव निर्व्यापारःस्थितः इतिप्रसि
द्धं ९॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

एवमिति एवंतप्रभृति नाशात्मा ईदृशसंकल्पं कृतवानिति भा-
वः तूष्णीं बभूवेति शोकापनोदकं ब्रूहीत्युक्तत्वात्तदनस्य वचन-
स्यानौचित्यादिति भावः ततः किं वृत्तं तदाह ५ ॥

45

भाषाअनुवाद

इसप्रकारकीबातैं भगवानसे कह कर अर्जुन ने फेरक्याकि
यासो संजय धृतराष्ट्र से कहते हैंकि निद्राविजयी शत्रु ना
शन धनंजय अर्जुन भगवान से कहाकि हेगोविन्द हम युद्ध
न करेंगे जो होय सो होय यह कहि कर मोन हीरहे ९

संजयवाक्य॥दोहा॥

कहि ऐसे श्रीकृष्ण को गुडाकेश अरितापि हे गोविंद नमे
लऐं करियुध भयो अलाप ९॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत सेनयोरु
भयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः १० ॥

आनंदगिरिकृतटीका

तमर्जुनं सेनयोर्वाहिन्योरुभयोर्मध्ये विषीदंतं विषादं कुर्वंतमति
दुःखितं शोकमोहाभ्यामभिभूतं स्वधर्मात् प्रच्युतप्रायं प्रतीत्य प्र
हसन्निवोपहासं कुर्वन्निव तदाशासार्थं हे भारत भरतान्वयेत्येवं
संबोध्य भगवानिदं प्रश्नोत्तरं निःश्रेयसाधिगमसाधनं वचनमुद्भावि
तवानित्याह तमुवाचेति १० ॥

स्वामिकृतटीका

ततः किं वृत्तमित्यत आह तमुवाचेति प्रहसन्निवेति प्रसन्नमुखः सन
न्नित्यर्थः १० ॥

पिशाचभाष्यं

अस्य संबन्धाभिधेयप्रयोजनान्युच्यंते मोक्षस्तावत्प्रयोजनं स च गीता
शास्त्रप्रतिपादितात्परमार्थस्वरूपमभिधेयं परमार्थस्वरूपावबोधस्या
स्य च शास्त्रस्य साध्यसाधनलक्षणः संबंध इति विशिष्टप्रयोजनसंबंधा
भिधेयवत् गीताशास्त्रं अत्र चार्जुनस्य राज्यार्थं शत्रुभिर्गीबाधानतरा
ऐसमहयुद्धे संग्रामे तत्र सहायार्थं वृतेन भगवता वासुदेवेन सह रथ
मारुह्य योद्धुं युद्धभूमिं प्रविष्टोऽर्जुन उभयोरपि सेनयोर्मध्ये योद्धुं व्यव
स्थितानाचार्यपितृपितामहपुत्रमित्रादीन् दृष्ट्वैते मया हन्तव्या मदर्थे
चैते मरिष्यन्ति इति पर्यालोच्य शोकमोहाभिभूतचित्ततया बद्धप्रल
पनयोत्सृष्टधनुष्को युद्धादुपरराम एवमुपरतायतस्मै तदविद्यामूल
शोकमोहापनोदाय परमकारुणिको भगवान्भक्तवत्सलो वासुदेवो
वेदान्तवाक्यैः समधिगम्यं परमार्थतत्त्वमुपदिदेश अत्र दृष्ट्वा तु पाण्डवा
नीकं इत्यारभ्य यावन्न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह इत्येवमंतो
ग्रंथः प्राणिनां शोकमोहबहुलसंसारोऽविद्यामूल इति प्रदर्शनार्थ
त्वेन व्याख्येयः १० ॥

रामानुजभाष्यं

एवमस्थाने समुपस्थितस्नेहकारुण्याभ्यामप्रकृतिं गतं क्षत्रियाणां प

रं स्वधर्ममप्यधर्मं मन्वानं धर्मबुभुत्सया शरणागतं पार्थमुद्दिश्यात्मया
थात्म्याज्ञानेन युद्धस्य फलाभिसंधिरस्य स्वधर्मस्यात्मयाथार्थ्यप्राप्त्युपा
यताज्ञानेन च विनास्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा भगवता परमपुरुषेण
ध्यात्मशास्त्रावतरणं कृतं तदुक्तं अस्थाने स्नेहकारुण्यधर्माधर्मधिया
कुलं पार्थं प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतमिति तमेव देहात्मनोर्या
थात्म्याज्ञाननिमित्तशोकाविष्टं देहातिरिक्तात्मज्ञाननिमित्तं च धर्माध
र्मं भाषमाणं परस्परविरुद्धगुणान्वितमुभयोः सेनयोः युद्धयोद्युतो मध्ये
अकस्मान्निरुद्योगं पार्थमालोक्य परमपुरुषः प्रहसन्निव परिहासवाक्यं
वदन् त्रिवात्मपरमात्मयाथात्म्यं तत्प्राप्त्युपायभूतकर्मयोगज्ञानयोगभ
क्तियोगगोचरं न त्वेवाहं जातु नासमित्यारभ्य अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्ष
यिष्यामि मा शुच इत्येतदंतमुवाचेत्यर्थः १० ॥

अभिनवगुप्तकृतटी० ॥

१० ॥

परमार्थप्रपाटी० ॥

अथार्जुने विषादेन नयोत्स्य इति निश्चित्य तूष्णीं भूते सति भगवानाह (
तमुवाचेति हृषीकेशः आशयज्ञः कृत्स्नमर्जुनं प्रति प्रहसन्निव प्र
हासगर्भमिव वचनमुवाच न तु विषादावसरे हासानुक्रमेपि कथ
मुक्तं प्रहसन्निवेति तत्रोच्यते विषादोत्पत्तेरकारणकत्वात् यतोदी
नानाथवधादेव विषादोत्पत्तेर्दर्शनात् अनेन तु भीष्मद्रोणकर्णादु
र्योधनाद्याः शौर्येण शक्रमप्यवगणयतः त्रात्र धर्ममनुष्ठत्य प्रहृताः
न तु महत्त्वेन तेऽनुकंप्यत्वपात्रत्वं तथा ते महद्ध्या एवेति कृतोज्ञातं
स्वभुजप्रतापविश्वासादुत महायीभूतात्मत्वभावात् नाद्यः अस्या
मति स्वभुजप्रतापव्यापनस्यानौचित्यात् किंच असमत्सहायानु
पयोगात् कौतुकदर्शनार्थं चेत्तरलोकवदकिंचित्करत्वेनागम
स्यैवैयर्थ्यात् न द्वितीयः वधस्यासन्निमित्तकत्वेन विषादानुत्प
त्तेः अतोपि विषादकारणमुक्तं तत्पतारणमात्रं कर्मनैः कर्म्यमार्ग
बहिर्भूतमित्याशयेन पक्षद्वास्यमुखो भूत्वा प्रोवाचेत्यर्थः १० ॥

वनमालीकृतटीका

हृषीकेशः इंद्रियप्रेरकोंतर्यामी ज्ञानिनस्तव मम सख्येः कथमीदृशी
पवि॰ बुद्धिरिति हासं कुर्वन्निवेत्यर्थः १० ॥

ऊसमेवेजयंतीटीका

ननु यच्छ्रेयस्स्यान्निश्चितं मम तद्ब्रूहि तेऽहं शिष्यः प्रपन्नं माशाधीत्येव
मात्मश्रेयसे हस्सम्प्रपन्नो भूत्वा पुनः गुरो येन डनरं विनैवानिधार्थ्यै
नाहं नयोत्स्य इत्यनुचितं वदन्तं तूष्णीं भूतं तं कृस्सः किमुत्तरं प्रादादित्य
वानस्त्र्यमनधिकारिणमनोपेक्षां कृतवानिति सबलज्जामातराश·
येज्ञात्वा संजयस्तन्निरस्य नाहत्वामिति उभयोस्सेनयोर्मध्ये यत्रायु
स्मया पूर्वमागतं तत्रैव कारुण्याभ्यां तम्मकाविषीदन्नमति शायं मोहं प्रा
प्तवंतं तं पार्थं प्रहसन्निव अहो पूर्वं कामान्तरायात्र्वश्यः शापहर्षिते
नैकरथेनापि त्वया स्वधर्मरक्षणाय साभिमानेन सर्वं कुरुबलं विजि·
त्यगावोऽमुच्यन्त इदानीं त्वसमादौ हि सीवलेन परिहृतस्यापि मतस्त
हायस्यापि तवेदं स्वधर्मविसर्जनमुचितमेवन कोप्येवं भूतस्त्वदन्यो भ
वेदिति अश्रोत्कावद्दिः प्रहसन्निव नतनतकर्मनार्शं दृष्ट्वा प्रपन्नवास्
त्वा स प्रहसतीति इव शब्देनेवायमर्थः सूचित इति भावः हृषीकेशाद्र
त्युपलक्षणं सर्वेषां चेतनाचेतनानां प्रेरयिता इत्यनेन सर्वप्रेरणक
र्तृ स्वतन्त्रस्याग्रेऽहं न योत्स्य इत्यर्जुनप्रतिज्ञायाः स्थितिर्न भविष्यती
ति सूचितम् इदं वक्ष्यमाणमतिशयगंभीरार्थकं वचः उवाच तदनेन हृ
कर्मालोकानोपेक्षां कृतवानित्यर्थः भारतेति संबोधनेन राजर्षेर्भर
तस्य वंशेत्पन्ने तवैभक्तस्त्वदितरोऽ भुक्तस्त्वन कोप्यभवत्तनापि भवि
ष्यति चेति सूचितम् १० ॥

मधुसूदनीटीका नु

एवं गुरुमुपेदितवत्यप्यर्जुने भगवान्नोपदिष्टवानिति ऽशङ्का
पानिरासायाह सेनयोरुभयोर्मध्ये युद्धोद्यमेनागतयोर्विरोधितं
विशदं मोहं प्राप्तवंतमर्जुनं प्रहसन्निव अनुचिताचरणप्रकाशने
न लज्जांबुधौ मज्जयन्निव हृषीकेशः सर्वांतर्यामी भगवानिदं वक्ष

माणमशोच्यानित्यादिवचः परमगंभीरार्थमनुचिताचरणप्रका
शकमुक्तवान् ननूपेक्षितवानित्यर्थः अनुचिताचरणप्रकाशने
न लज्जोत्पादनेन प्रहासः लज्जा च दुःखात्मिकेति द्वेषविषयप्रवस
नात्वाः अर्जुनस्य तु भगवत्कृपाविषयत्वादनुचिताचरणप्रका
शनस्य च विवेकोत्पत्तिहेतुत्वादेकदलाभावेन गौणप्रकर्षप्रह
सतुतिकृयापितमिव प्रभुः लज्जामुत्पादयितुमिव विवेकमुत्पाद
यितुमर्जुनस्यानुचिताचरणं भगवता प्रकाश्यते लज्जोत्पत्तिस्तु
नांतरीयकतयास्तु मास्तु वेति न विवक्षितेति भावः यदि हि सुहृदं
भात्यागेव शुद्धे स्थितो सुहृदमुपेक्षेत तदा नानुचितं कुर्यात् महता
संरंभेणात्र युद्धभूमावागत्य तदुपेक्षणमतीवानुचितमिति कथयि
तुं सेनयोरित्यादिविशेषणं एतच्चाशोच्यानित्यादौ स्पष्टं भविष्यति १०

सदानंदीकृतटीका

एवमप्यर्जुने युद्धमुपेक्षितवतीश्वरः नैवोपेक्षितवानित्यमं प्र
त्याह संजयः १ आगम्य सेनयोर्मध्ये युद्धोद्योगेन चार्जुनं शाम्भवं तं
विषादं च संमोहं युद्धरोधकं २ नष्टं छायाहसन्नेव हसनेन प्रकाश
यन् अंतर्यामीतमाह शोकलज्जाद्योमज्जयन्निव ३ वक्ष्यमाणमिदं
वातिगंभीरं सारवद्वचः ४ १०

नीलकंठीकृतटीका

तमिति नृपोप्ययमनुक्षवृहदतीति प्रहसन्निव इदं वक्ष्यमाणं १०

[illegible]

आनंदी टीका

ते पार्थमुभयोः सेनयोर्मध्ये प्रोक्तप्रकारेण सीदमानं शोकाभिभूते युद्धं प्रति निरुत्साहं प्रहसन्निव विकृतचेष्टादर्शनादुपहसन्निव हृषीकाणामिंद्रियाणामीशः प्रेरयिता परमात्मरूपस्तत्रात्मा भगवान् देहाहंभावनाविभूतमिथ्याज्ञानस्य सेनयोर्त्यामीति कृतसंकल्पस्य तत्त्वज्ञानोपदेशं विना मिथ्याज्ञाननिवृत्तेरसंभव इति तत्त्वोपदेशपूर्वं स्वकर्मणि प्रवर्तयिष्यन् देहदेहिनोः संयोगवियोगस्वरूपमुपदिशन्नुवाचेत्यर्थः १० ॥

रामकंठी टीका

एवमविद्यामोहपरित्यक्तसंग्रामाध्यवसायमर्जुनं सम्यग्ज्ञानोपदेशेनात्र स्वकर्मणि प्रवर्तयिष्यन्भगवानुवाच १०

लासिकी [illegible] टीका

सेनयोरुभ विषदर्जुनम हृषीकेश इदं वचो मुवाच वि हृ४ ततः किं वृत्तमित्यत आह तमिति [illegible] प्रहसन्निव बोधयुक्तस्याप्यर्जुनस्य व्यामोहकलिनस्य मायाशक्त्यैवं भवं च मत्कार्यं वेत्त्वं नत्वर्जुन मुह्य एद यत्रितिद्वशाह प्रयोगः [illegible] १०

पंचोली टीका

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह हे भारत हृषीकेशः श्रीनारायणः प्र[हसन्निव] प्रसन्नवदनः सन् उभयोः सेनयोर्मध्ये विषीदंतं विषादं कुर्वंतं तमर्जुनं प्रति इदं वक्ष्यमाणं वचः वाक्यमुवाच १० ॥

रुणवीरसमिद्धोधिनी॥

एवं युद्धनिर्वेदं धनंजयं भगवान्नोपेक्षितवानित्याह तमुवाचेति सेनयोरुभयोर्मध्ये समराध्यवसायेनागत्य तत्कालानुचितं विषादं कुर्वंतं तमर्जुनं प्रहसन्निव लज्जितं कुर्वन्निव हृषीकेशः सर्वांतर्यामी भगवान् इदं वक्ष्यमाणं वचः सोपपत्तिकं तत्कालोचितवचनमिदमुवाच न तूपेक्षितवान् लज्जावारस्पदं समरोद्यमेनेवागतस्य पश्चात् तत एव निवृत्तेरुन्मत्तस्वभावस्यैव प्रकाशनादुपहास्यायते इति १० ॥

49

मधुमाध

नवजेनयोर्मध्येवांयवाहिमोहमोलसंहतंविपीदंनमर्केनंम गवालुवाव १०॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका·

नमुवाचेति नमितिममताक्रांतनेपिदैववशाऽपपन्नसर्वम
स्त्रकुलक्षणाउदमेवचभगवद्गीताकथनेनिदानं व्याख्यानशा
यमस्यात् एवमनायासस्यपत्रमेमुक्तलक्षणमर्जुनंवीक्ष्यात्मान
त्मतत्त्वविवेकप्रदर्शनपूर्वकशोकापनोदहेतुभूतंपेत्यज्ञानेस क्या
र्वसहकारिसधीचीनंमोक्षस्वरूपादिचोपदिदिक्षुः किंस्थलदे
हान् शोचसिभीष्मादीनां किमात्मानं शोचसीतितावद्विकल्प्यायं
निराकर्तुंप्रतिजानीते १०॥

50

भाषाअनुवाच

तिसके अनन्तर क्या भयासो कहते हैं कि दोनो सेनाके बी
चमे विषाद को प्राप्तभये अर्जुन को संबोधन करि भगवा
न हसते हुये वक्ष्यमाणये वचन कहने लगेहे भारतधृतराष्ट्र
॥ १० ॥

दोहा॥

हेभारत हसके तेहिक हित भए हृषीकेश सेना दोउ
मध्यमेहिं पावनप्रबल कलेश १ ॥

51

श्रीभगवानुवाच

शांकरभाष्यं

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकमित्यारभ्य न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तू
ष्णीं बभूव हेत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारदुःखबीज
भूतदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो ग्रन्थस्तथा ह्य
र्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसम्बन्धिबान्धवेष्वहमेषां
ममैते इत्येवं भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्तावा
त्मनः शोकमोहौ प्रदर्शितौ कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादिना
शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकविज्ञानः स्वत एव क्षात्रधर्मे यु
द्धे प्रवृत्तोपि तस्माद्युद्धादुपरराम परधर्मं च भिक्षाजीवनादि
कं कर्त्तुं प्रववृते तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्ट
चेतसां स्वभावत एव स्वधर्म्मपरित्यागः प्रतिषिद्धसेवा च स्यात्
स्वधर्म्मे प्रवृत्तानामपि तेषां वाङ्मनःकायादीनां प्रवृत्तिः
फलाभिसन्धिपूर्विकैव साहङ्कारा च भवति तत्रैवं सति धर्म्मा
धर्म्मोपचयादिष्टानिष्टजन्मसुखदुःखादि प्राप्तिलक्षणः संसा
रो नुपरतो भवतीति अतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ तयोश्च
सर्वकर्म्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञानात् नान्यतो निवृत्तिरिति तदुप
दिदिक्षुः सर्वलोकानुग्रहार्थं अर्जुनं निमित्तीकृत्याह भगवान् वा
सुदेवः अशोच्यानित्यादि तत्र केचिदाहुः सर्वकर्म्मसंन्यासपूर्वका
दात्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव केवलात् कैवल्यं न प्राप्यत एव किं तर्ह्य
ग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्त्तकर्म्मसहितात् ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिरिति
सर्वासु गीतासु निश्चितोर्थ इति ज्ञापकं चाहुरस्यार्थस्य अथ चे
त्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि कर्म्मण्येवाधिकारस्ते कुरु कर्म्मै
व तस्मात्त्वमित्यादि हिंसादियुक्तत्वाद्वैदिकं कर्म्म अधर्म्मायेतीयमा
शंका न कार्य्या कथं क्षात्रं कर्म्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादि हिंसा

गी·
टी·द्वि

52

दिलक्षणमत्यन्तक्रूरमपि स्वधर्मं युद्धमितिकृत्वा नाधर्माय तदकरणे
च ततः स्वधर्मं कीर्तिञ्च हित्वा पापमेवाप्स्यसीति ब्रुवता यावज्जी
वादिश्रुतिचोदितानां स्वकर्मणां पश्वादि हिंसालक्षणानाञ्च क
र्मणां प्रागेव ना धर्मत्वमिति सुनिश्चित मुक्तं भवतीति ।
तदसत् ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनात् बुद्धिद्वयाश्रययोर
शोच्यानित्यादिनाग्रन्थेन भगवता यावत् स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्ये
तदन्तेन ग्रन्थेन यत् परमार्थात्मतत्त्वनिरूपकृतं तत् सांख्यं
तद्विषया बुद्धिरात्मनो जन्मादि षड्विक्रियाभावादकर्त्तात्मेति
प्रकरणार्थ निरूपणात् या जायते सा सांख्यबुद्धिः सा येषां
ज्ञानिनामुचिताभवति तेसांख्याः एतस्याबुद्धेर्जन्मनः प्रागात्म
नो देहादिव्यतिरिक्तस्य कर्त्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षो धर्माधर्मविवेकपू
र्वको मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणो योगः तद्विषयाबुद्धि
र्योगबुद्धिः सा येषां कर्मिणामुचिता भवति ते योगिनः तथा
च भगवताविभक्ते द्वे बुद्धी निर्दिष्टे एषा तेऽभिहिता सांख्ये बु
द्धिर्योगे त्विमां शृण्विति तयोश्च सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोग नि·
ष्ठां सांख्यानां विभक्तां वक्ष्यति पुरा वेदात्मना मयाप्रोक्तेति त·
थाच योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन निष्ठां विभक्तांच वक्ष्यति कर्म
योगेन योगिनामित्येवं सांख्यबुद्धिं योगबुद्धिञ्चाश्रित्य द्वे निष्ठे वि
भक्ते भगवतैवोक्ते ज्ञानकर्मणोः कर्त्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वानेकत्वबु·
द्ध्याश्रययोरेकपुरुषाश्रयत्वासम्भवं पश्यता यथैतद्विभागवचनं
तथैवदर्शितं शातपथीये ब्राह्मणे एतमेव प्रव्राजिनो लोक।
मिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय तच्छे
षेण किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकइति तत्रै
वच प्राग्दारपरिग्रहात् पुरुषश्चात्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तर
कालं लोकत्रयसाधनं पुत्रंद्विप्रकारञ्च वित्तं मानुषं दैवञ्चत

त्र मानुष्यं वित्तं कर्म्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं विद्या च दैवं वि
त्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं सोऽकामयतेति अविद्याकामवत एवस
र्वाणि कर्म्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्ती
ति व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितं तदेतद्वि
भागवचनमनुपपन्नं स्यात् यदि श्रौतकर्म्मज्ञानयोः समुच्च
योऽभिप्रेतः स्याद्भगवतः ॥ न च अर्ज्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति
ज्यायसी चेत् कर्म्मणस्ते इत्यादि एकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवं बु
द्धिकर्म्मणोर्भगवता पूर्वमनुक्तं कथमर्ज्जुनोऽश्रुतं बुद्धेश्च कर्म्म
णो ज्यायस्त्वं भगवत्यध्यारोपयेत् मृषैव ज्यायसी चेत् कर्म्मणस्ते
मता बुद्धिरिति किञ्च यदि बुद्धिकर्म्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः
स्यात् अर्ज्जुनस्यापि स उक्त एवेति यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि
सुनिश्चितमिति कथमुभयोरुपदेशे सत्यन्यतरविषय एव प्रश्नः
स्यात् न हि पित्तप्रशमनार्थिना वैद्येन मधुरं शीतलञ्च भो
क्तव्यमित्युपदिष्टे तयोरन्यतरत् पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहीति प्रश्नः
सम्भवति अथार्ज्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनि
मित्तः प्रश्नः कल्प्येत तथापि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवच
नं देयं मया बुद्धिकर्म्मणोः समुच्चय उक्तः किमर्थमित्थं त्वं भ्रान्तोऽसी
ति न तु पुनः प्रतिवचनमननुरूपं पृष्टादन्यदेव द्वे निष्ठे मया पुरा
प्रोक्ते इति वक्तुं युक्तं नापि स्मार्त्तेनैव कर्म्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभि
प्रेते विभागवचनादि सर्वमुपपन्नं किञ्च क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्त्तं क
र्म्म स्वधर्म्म इति जानतस्तत् किं कर्म्मणि घोरे मां नियोजयसीत्युपा
लम्भोऽनुपपन्नस्तस्मात् गीताशास्त्रे ईषन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्त्ते
न वा कर्म्मणात्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्दर्शयितुं शक्यः ।
यस्य त्वज्ञानाद्रागादिदोषतो वा कर्म्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन त
पसा वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयमेकमे

गी·
टी· हि

वेदं सर्वब्रह्मलोककर्त्तेति तस्य कर्म्मणि कर्म्मप्रयोजने च निवृत्तेपि
लोकसंग्रहार्थं यत्नपूर्वं यथाप्रवृत्तिस्तथैव कर्म्मणि प्रवृत्तस्य य
त् प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत् कर्म्म येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात् यथा
भगवतो वासुदेवस्य क्षत्रधर्म्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चीयते पुरु
षार्थसिद्धये तद्वत्तत्फलाभिसन्ध्यहङ्काराभावस्य तुल्यत्वात् विदु
षः तत्त्वविन्नाहं करोमीति मन्यते न च तत्फलमभिसन्धत्ते यथा
च स्वर्गादिकामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकर्म्मानुष्ठानायाहिताग्नेः का
म्य एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सामिकृते विनष्टेपि कामे तदेवाग्नि
होत्राद्यनुतिष्ठतोपि न तत् काम्यमग्निहोत्रादि भवति तथा च द
र्शयति भगवान् कुर्वन्नपि न करोति न लिप्यते इति । अत्र यच्च
पूर्वैः पूर्वतरं कृतं कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति त
त्तु प्रविभज्य विज्ञेयं तत्कथं यदि तावत् पूर्वे जनकादयः तत्त्व
विदोपि प्रवृत्तकर्म्माणः स्युस्ते लोकसंग्रहार्थं गुणा गुणेषु वर्त्तन्त
इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिताः । कर्म्मसन्न्यासे प्राप्तेपि कर्म्मणा
सहैव संसिद्धिमास्थिता न कर्म्मसन्न्यासं कृतवन्त इत्येषोऽर्थः । अथ
न ते तत्त्वविद ईश्वरसमर्पितेन कर्म्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्व
शुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्या
ख्येयं एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान् सत्त्वशुद्धये कर्म्म कुर्वन्तीति स्व
कर्म्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इत्युक्त्वा सिद्धिप्राप्तस्य च
पुनर्ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्मेत्यादिना तस्माद्गीता
सु केवलादेव तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिः न कर्म्मसमुच्चितादिति निश्चि
तोऽर्थः यथा चायमर्थस्तथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्या
मः । तत्रैवं धर्मसंमूढचेतसो मिथ्याज्ञानवतो महति शोकसागरे
निमग्नस्यार्जुनस्यान्यत्रात्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन् भगवान् वासु
देवस्ततः कृपयार्जुनमुद्दिधारयिषुरात्मज्ञानायावतारयन्नाह । ४

मित्याशंक्या
तन्मध्यमवाक्यस्य कथमेकवाक्यत्वमित्येकत्वा

आनन्दगिरिकृतटीका

(तदेवचनमुदाहरति श्रीभगवानिति

अतीतसन्दर्भस्य तात्पर्यमर्थं विवक्षित्वा तस्मिन्नेव वाक्यविभाग त॰
मवगमयति दृष्ट्वा त्विति धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे इत्यादिराद्यश्लोकस्तावदे
कं वाक्यं शास्त्रस्य कथासम्बन्धपरत्वेन पर्य्यवसानात् दृष्ट्वेत्यारभ्य या
वत् तूष्णीं बभूव हेति तावदेकं वाक्यं अत आरभ्य इदं वचनं तेन दत्तो
ग्रन्थो भवत्यपरं वाक्यमिति विभागः। नन्वाद्यश्लोकस्य पृथगेक वाक्य
वाक्यत्वं प्रकृतशास्त्रस्य महाभारते॰ वक्तारावयोरन्तिमस्या
पि सम्भवत्येकवाक्यत्वमर्जुनाश्वासार्थतया प्रवृत्तत्वादित्याह शा
स्त्रानामिति। शोको मानसस्तापो मोहो विवेकाभाव आदिश
ब्दस्तदवान्तरभेदार्थः स एव संसारस्य दुःखात्मनो बीजभूतो
दोषस्तस्योद्भवे कारणमहङ्कारो ममकारस्तद्धेतुरविद्या च त
त्प्रदर्शनार्थत्वेनेति योजना। संगृहीतमर्थं विवृणोति तथा
हीति। राज्यं राज्ञः कर्म परिपालनादि प्रजार्हा गुरवो द्रोणा
दयः पुत्राः स्वेनोत्पादिताः सौभद्रादयः सम्बन्धान्तरमन्तरेण
स्नेहगोचरा गुरुपुत्रप्रभृतयो मित्रं सौहृदेनोपान्तेऽपकारनिर
पेक्षतया स्वयमुपकारिणो हृदयानुरागभाजो भगवत्प्रमुखाः
सुहृदः स्वजना ज्ञातयो दुर्योधनादयः सम्बन्धिनः श्वशुरस्याल
प्रभृतयो द्रुपदधृष्टद्युम्नादयः परम्परयापितृपितामहादिष्वनु
रागभाजो राजानो बान्धवास्तेषु यथोक्ते प्रत्ययं निमित्तीकृ
त्य यः स्नेहो यश्च तैः सह विच्छेदो यश्चैतेषामुपघाते पातकं
या च लोकगर्हा सर्वं तन्निमित्तयोरात्मनः शोकमोहयोस्तावे
तौ संसारबीजभूतौ कथमित्यादिना दर्शिताविमत्यर्थः। कथमु
त्तरयोः संसारबीजयोरर्जुने सम्भावना उपपद्यते नहि प्रथित
महामहिम्नो विवेकविज्ञानवतः स्वधर्मे प्रवृत्तस्य तस्य शोक

गी·
टी· टि·

मोहावनर्थहेतू सम्भावितावित्याशंक्य विवेकतिरस्कारेण तयो
र्विहिताकरणप्रतिषिद्धाचरणतादनर्थप्रापकयोरस्ति तस्मिन्
सम्भावनेत्याह शोकमोहाभ्यामिति । भिक्षया जीवनं प्राणधार
णमादिशब्दाच्छेषकर्मसंन्यासलक्षणं पारिव्राज्यमात्माभिधान
मित्यादि शृणुते किन्त्वर्जुने दृश्यमानौ शोकमोहौ संसारबीजं
शोकमोहत्वादस्मदादिनिष्ठशोकमोहवदित्युपलक्ष्यौ शोकमोहौ
प्रत्येकं पक्षीकृत्यानुमानद्वयमित्याह तथा चेति शोकमोहादीत्यादि
शब्देन मिथ्याभिमानस्नेहरागादयो गृह्यन्ते स्वभावतश्चित्तदोष
सामर्थ्यादित्यर्थः अस्मदादीनामपि स्वधर्मप्रवृत्तानां विहिताकर
णत्वाद्यभावान्न शोकादेः संसारबीजतेति दृष्टान्तस्य साध्यविक
लतेति चेत्तत्राह स्वधर्मेति । कामादीनामित्यादिशब्दाद्विशिष्टा
नीन्द्रियाण्यादीयन्ते फलाभिसन्धिस्तद्विषयेऽभिलाषः कर्तृत्वभोक्तृत्वा
भिमानोऽहङ्कारः । मायकृतप्रकारेण वागादिव्यापारे सति किं सि
ध्यतीत्यत आह तत्रेति । शुभकर्मानुष्ठानेन धर्मोपचयादिष्टं देवा·
दिजन्म ततः सुखप्राप्तिः अशुभकर्मानुष्ठानेनाधर्मोपचयाद
निष्टं तिर्यगादिजन्म ततो दुःखप्राप्तिः व्यामिश्रकर्मानुष्ठानादु
भाभ्यां धर्माधर्माभ्यां मनुष्यजन्म ततः सुखदुःखे भवतः एव
मात्मकः संसारः सन्ततो वर्ततइत्यर्थः । अर्जुनस्यान्येषाञ्च शो
कमोहयोः संसारबीजत्वमुपपादितमुपसंहरति इत्यत इति । त
देवं प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्यात्मज्ञानोत्प·
निवर्तनीयशोकमोहाख्यसंसारबीजप्रदर्शनपरत्वं दर्शयित्वा व
क्ष्यमाणसन्दर्भस्य सहेतुसंसारनिवर्तकस्यात्मज्ञानोपदेशे ता
त्पर्यं दर्शयति तयोश्चेति । तद्यथोक्तं ज्ञानमुपदिदिक्षुरुपदेष्टुमि
च्छन्भगवानाहेति सम्बन्धः । सर्वलोकानुग्रहार्थं यथोक्तं ज्ञानं
भगवानुपदिदिक्षतीत्ययुक्तमर्जुने प्रत्येवोपदेशादित्याशंक्या

ह अर्जुनमिति । नहि तस्यामवस्थायामर्जुनस्य भगवतोपयोक्तं
ज्ञानमुपदेष्टुमिष्टं किन्तु स्वधर्म्मानुष्ठानाद्बुद्धिशुद्ध्युत्तरकालमित्य
भिप्रेत्योक्तं निमित्तीकृत्येति । सर्वकर्म्मसंन्यासपूर्वकादात्म·
ज्ञानादेव केवलात् कैवल्यप्राप्तिरिति गीताशास्त्रार्थः स्वाभिप्रेतो
व्याख्यातः सम्प्रति वृत्तिकृतामभिप्रेतं निरसितुमनुवदन्ति तेत्वे
ति । निर्द्धारितः शास्त्रार्थः सति समस्या परामृश्यते । तेषामुक्ति
मेव विवृणवन्वादौ सैद्धान्तिकमभ्युपगमं [illegible]
[illegible] । [illegible] प्रमाणदिशन्ति सर्वकर्म्माणि । वैदिके
न कर्म्मणा समुच्चयं व्युदसितुं मात्रपदं स्मार्त्तेन कर्म्मणा स
मुच्चयं निरसितुमवधारणं । अभ्यासनस्वन्त्यं धुनीते केवलादि
ति । नैवेत्येवकारः सम्बध्यते केन तर्हि प्रकारेण ज्ञानं कैवल्य·
प्राप्तिकारणमित्याशंक्याह किं तर्हीति किं तत्र प्रमापकमित्याशं·
क्य इदमेव शास्त्रमित्याह इति सर्वास्विति यथाप्रयाजाद्यनुयाजाद्यु
पकृतमेव दर्शपूर्णमासादि स्वर्गसाधनं तथा श्रौतस्मार्त्तकर्म्मो
पकृतमेव आत्मज्ञानं कैवल्यं साधयतीति विमतं सेतिकर्त्तव्यता
कमेव स्वफलसाधकं कारणत्वाद्दर्शपूर्णमासादिवत् तदेवं ज्ञा
नकर्म्म समुच्चयपरं शास्त्रमित्यर्थः इति पदमाकृष्टिस्थेनेन सर्वे
ण सम्बध्यते । पौर्वापर्य्यपर्य्यालोचनया शास्त्रस्य समुच्चयप
रत्वं न निर्द्धारितमित्याशंक्याह ज्ञापकं चेति । न केवलं ज्ञानस्य
क्तिहेतुरपि तु समुच्चितमित्यस्यार्थस्य स्वधर्म्माननुष्ठाने पाप
प्राप्तिवचनसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं गमकमित्यर्थः । शास्त्रस्य
समुच्चयपरत्वे लिङ्गवद्वाक्यमपि प्रमाणमित्याह कर्म्मण्येवे
ति तत्रैव वाक्यान्तरमुदाहरति कुरुकर्म्मेति । ननु न हिंस्या·
त् सर्वभूतानीत्यादिना प्रतिषिद्धत्वेन हिंसादेरनर्थहेतुत्वा
द्वाणाद्युपेतं वैदिकं कर्म्माधर्म्मायेति नानुष्ठातुं शक्यते

गी·
टी· द्वि·

55

तथा च तस्य सापेक्षज्ञानेन समुच्चयो न सिध्यतीति सांख्यमत-
माशंक्य परिहरति हिंसादिति । आदिशब्दादुच्छिष्टभक्षणं गृ
ह्यते । यथोक्ता शङ्का न कर्तव्येत्याकांक्षापूर्वकं हेतुमाह
कथमित्यादिना । स्वघाहेन दाक्षिणो विवदते श्रद्धाकरणे तत्त्वि
यस्य प्रत्यवायश्रवणात्तस्य तं प्रति नित्यत्वेनावश्यकर्तव्यत्वे
[illegible] प्रतीतेर्गुर्वादिहिंसायुक्तमति क्रूर
मपि कर्म नाधर्मायेति हेत्वन्तरमाह तदकरणे चेति आचा
र्यादिहिंसायुक्तमतिक्रूरमपि युद्धं नाधर्मायेति ब्रुवता भगव
ता श्रौतानां हिंसादियुक्तानामपि कर्मणां तद्वतो नाधर्मत्व-
मिति स्पष्टमुपदिष्टं भवति सामान्यशास्त्रस्य वर्थहिंसानिषे
धार्थत्वात् क्रतुविषये चोदितहिंसायास्तदविषयत्वात् अतो वै
दिककर्मानुष्ठानानुपपत्तिरित्यर्थः ज्ञानकर्मसमुच्चयात् कैव
ल्यसिद्धिरित्यपि संहर्तुमिति शाहुः । यत्तावदुक्तं ज्ञानं सेतिकर्त
व्यताकं स्वफलसाधकं करणत्वादिति अनुमानं तद्दूषयति तदस
दिति । न हि शुक्तिकादिज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ स्वफले सहकारि
किंचिदपेक्षते तथा च व्यभिचारादसाधकं करणत्वमित्यर्थः य
त्तु गीताशास्त्रे समुच्चयस्यैव प्रतिपाद्यतेति प्रतिज्ञातं तदपि
विभागवचनविरुद्धमित्याह ज्ञानेनेति । सांख्यबुद्धि योगबुद्धिश्चे
ति बुद्धिद्वयं तत्र सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञाननिष्ठां व्याख्यातुं सांख्य
शब्दार्थमाह अशोच्यानित्यादिना इति अशोच्यानित्यादिना स्वधर्म
मपि चावेक्ष्येत्यतः तदन्तं वाक्यं यावद्भविष्यति तावता ग्रंथेन परप
रमार्थभूतमात्मतत्त्वं भगवता निरूपितं तया सम्यक् ख्याय
यते प्रकाश्यते सा वैदिकी सम्यग्बुद्धिः संख्या तया प्रकाश्यत्वे
न सम्बन्धि प्रकृतं तत्त्वं सांख्यमित्यर्थः सांख्यशब्दार्थमुक्त्वांशिको बु तत्प्रका
द्धिं तद्दत्तत्र सांख्यान् व्याकरोति तद्विषयेति तद्विषया बुद्धिः सा

ख्यबुद्धिरिति सम्बन्धः तामेव प्रकटयति आत्मन इति न जाय
ते म्रियते वेत्यादि प्रकरणार्थ निरूपणद्वारेणात्मनः षड्भाव
विक्रियासम्भवात् कूटस्थोसाविति सा बुद्धिरुत्पद्यते सांख्
ख्यबुद्धिः तत्पराः संन्यासिनः सांख्या इत्यर्थः सम्प्रति योगबु
द्ध्याश्रयां कर्मनिष्ठां व्याख्यातकामो योगशब्दार्थमाह पतस्या
इति यथोक्तबुद्ध्युत्पत्तौ विरोधादेवानुष्ठानायोगात्तस्यास्तन्निव
र्तकत्वात् पूर्वमेवतदुत्पत्तेरात्मनश्च देहादिव्यतिरिक्तत्वाध
पेक्षया धर्माधर्मौ निकृष्य तेनेश्वराराधनरूपेणकर्मणा पु
रुषो मोक्षाय युज्यते योगः सम्पद्यते तेन मोक्षसिद्धये परम्प
रया साधनीभूतश्रौतधर्मानुष्ठानात्मको योग इत्यर्थः अथयो
गबुद्धिं विभजन् योगिनो विभजते तद्विषयेति उक्तबुद्धिद्वये
भगवतोऽभिमतिं दर्शयति तथाचेति सांख्यबुद्ध्याश्रया ज्ञान
निष्ठेत्येतदपि भगवतोऽभिमतमित्याह तयोश्चेति ज्ञानमेव
योगो ज्ञानयोगस्तेन द्विलक्षणा युज्यते तादात्म्यमापद्यते ते
न संन्यासिनां निष्ठा निश्चयेन स्थितिस्तात्पर्येण परिसमाप्ति
स्ता कर्मनिष्ठातो व्यतिरिक्ता निष्ठयोर्मध्ये निकृष्य भगवान्
वक्ष्यतीति योजना लोकोस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया
नच ज्ञानयोगेन सांख्यानामित्येतद्वाक्यमुक्तार्थविषयमर्थतो
नुवदति पुरेति योगबुद्ध्याश्रया कर्मनिष्ठेत्येतदपि भगवदनु
मतिमादर्शयति तथाचेति कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन बु
द्धिशुद्धिद्वारा मोक्षहेतुज्ञानाय पुमान् युज्यतेनेन निष्ठा कर्मि
णां ज्ञाननिष्ठातो विलक्षणा कर्मयोगेनेत्यादिना वक्ष्यति भग
वानिति योजना निष्ठाद्वयं बुद्धिद्वयाश्रयं भगवता विभज्योक्तमु
पसंहरति एवमिति कथा पुनरनुपपन्ना भगवता निष्ठाद्व
ये विभज्योक्तमित्याशङ्क्याह ज्ञानकर्मणोरिति कर्महि क

गी॰
टी॰ टि

56

रित्वाद्यनेकत्वबुद्ध्याश्रयं ज्ञानं पुनरकर्तृत्वैकत्वबुद्ध्याश्रयं तदुभ
यमिदं विरुद्धसाधनसाध्यत्वान्नैकावस्थस्यैव पुरुषस्य सम्भवम
तोपृथगेव तयोर्विभागवचनमित्यर्थः । भगवदुक्तविभागव
चनस्य मूलत्वेन श्रुतिमुदाहरति । तत्र ज्ञाननिष्ठाविषयं वा
क्यं पठति एतमेवेति प्रकृतमात्मानं नित्यविज्ञप्तिस्वभावं वे
दितुमिच्छन्तः त्रिविधेऽपि कर्मफले वैतृष्ण्यभाजः सर्वाणि क
र्माणि परित्यज्य ज्ञाननिष्ठाः भवन्तीति पञ्चमलकारस्वीकारे
ण संन्यासविधिं विवक्षित्वा तस्यैव विधेः शेषेणार्थवादेन किं
प्रजयेत्यादिना मोक्षफलं ज्ञानमुक्तमित्यर्थः । ननु फलाभावा
ज्ञा॰ त् प्रक्षेपो नोपपद्यते पुत्रेणैतल्लोकजयस्य वाक्यान्तरसिद्धत्वा
दित्याशङ्क्य विद्याप्रजासाध्यमनुष्यलोकस्यात्मव्यतिरेकेणा
भावादात्मनश्चासाध्यत्वादाक्षेपो युक्तिमानिति विवक्षित्वाह
येषामिति । इतिज्ञानं दर्शितमिति शेषः तस्मिन्नेव ब्राह्मणे
कर्मनिष्ठावाक्यं दर्शयति तत्रैवेति प्राकृतत्वमतत्त्वदर्शित्वेना
ज्ञत्वं सच ब्रह्मचारी सन् गुरुसमीपे यथाविधि वेदमधीत्वा
र्थज्ञानार्थं धर्मजिज्ञासां कृत्वा तदुत्तरकाले लोकत्रयप्राप्ति
साधनं पुत्रादित्रयं सोऽकामयत जाया मे स्यादित्यादिना का
मितवानिति श्रुतमित्यर्थः वित्तं विभजते द्विप्रकारमिति ।
तदेव प्रकारद्वैरूप्यमाह मानुष्यमिति । मानुष्यं वित्तं व्याच
ष्टे कर्मरूपमिति तस्य फलपर्यवसायित्वमाह पितृलोके
ति दैवं वित्तं विभजते विद्यावेति तस्यापि फलनिष्ठत्वमाह
ष॰ देवेति कर्मनिष्ठाविषयत्वेनोदाहृतश्रुतेस्तात्पर्यमाह अविवे
ति अज्ञस्य कामनाविशिष्टस्यैव कर्माणि सोऽकामयतेत्यादि
ना दर्शितानीत्यर्थः । ज्ञाननिष्ठाविषयत्वेन दर्शितश्रुतेरपि
तात्पर्यं दर्शयति तेभ्य इति । कर्मसु विरक्तस्यैव संन्यासः पूर्वि

काज्ञाननिष्ठाग्रनुदाहृत्य स्फुटा दर्शितेत्यर्थः अवस्थाभेदेन ज्ञान
कर्मणोर्भिन्नाधिकारत्वस्य श्रुतत्वात् तन्मूलेन भगवतो वि
भागवचनेन शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वप्रतिज्ञानमपवादितमि
ति साधितं किन्तु समुच्चयो ज्ञानस्य श्रेयोतेन वा कर्मणा विव
क्षते यदि प्रथमे तत्राह तदेतदिति । समुच्चयेऽभिप्रेते प्रश्ना
नुपपत्तिं दोषान्तरमाह नचेति । तामेवानुपपत्तिं प्रकटय-
ति एकपुरुषेति । यदि समुच्चयः शास्त्रार्थो भगवता विव
क्षितस्तदा ज्ञानकर्मणोरेकेन पुरुषेणानुष्ठेयत्वमेव तेनाक्त
मर्जुनेन च श्रुतं तत् कथं तदसम्भवमनुक्तमश्रुतं न मिथ्यैव
श्रोता भगवत्यारोपयेन्नच तदारोपादृते किमिति मां कर्मण्ये
वातिक्रूरे युद्धलक्षणे नियोजयसि इति प्रश्नोऽवकल्प्यते तथा
च प्रश्नालोचनया स्पष्टप्रतिबन्धोः शास्त्रार्थतया समुच्चयो-
भिप्रेतो न भवतीति प्रतिभातीत्यर्थः किञ्च समुच्चयपक्षे क
र्मापेक्षया बुद्धेर्ज्यायस्त्वं भगवतासर्वमनुक्तमर्जुनेन चाश्रुतं
कथमसौ तस्मिन्नारोपयितुमर्हतीति ततश्चानुवादवचनं श्रोतुरनु-
चितमित्याह युद्धेश्चेति । अतश्च समुच्चयः शास्त्रार्थो न सम्भवत
त्यथा पञ्चमादावर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेरित्याह किञ्चेति प्रस्तुतो रि॰ ननुसर्वानु॰
पि समुच्चयेनार्जुनं प्रस्तुतोऽसाविति तदीय प्रश्नोपपत्तिरित्याश
ङ्क्याह यदीति एतयोः कर्मतत्त्यागयोरिति यावत् । ननु क-
र्मापेक्षया कर्मत्यागपूर्वकस्य ज्ञानस्य प्राधान्यात्तस्य श्रेयस्त्वात्त
द्विषयप्रश्नोपपत्तिरिति चेन्नेत्याह नहीति तथैव समुच्चये पुरुषा-
र्थसाधने भगवता दर्शिते समन्यतरगोचरो न प्रश्नो भवतीति शेषः
समुच्चये भगवतोक्तेपि तदज्ञानादर्जुनस्य प्रश्नोपपत्तिरिति श
ङ्कते अथेति अज्ञाननिमित्तं प्रश्नमङ्गीकृत्यापि प्रत्याचष्टे तथापी
ति । भगवतो भ्रान्त्यभावेन पूर्वापरानुसन्धानसम्भवादित्यर्थः॥

गी·
टी·द्वि·

51

प्रश्नानुरूपत्वमेव प्रतिवचनस्य प्रकटयति मयेति व्यावर्त्यमंश
मादर्शयति नत्विति प्रतिवचनस्य प्रश्नाननुरूपत्वमेव स्फुटयति
[illegible]ति स्यादिति श्रौतेन कर्म्मणा समुच्चयो ज्ञानस्येति प
क्षं प्रतिक्षिप्य पक्षान्तरं प्रतिक्षिपति नापीति । स्मृतिस्थयो·
र्ज्ञानकर्म्मणोर्विभागवचनमादिशब्दगृहीतं बुद्धेर्ज्यायस्त्वे पञ्च
मादौ प्रश्नो भगवत्प्रतिवचनं सर्वमिदं श्रौतेनैव स्मार्त्तेनापि क
र्म्मणा बुद्धेः समुच्चये विरुद्धं स्यादित्यर्थः द्वितीयपक्षासम्भवे हे
त्वन्तरमाह किञ्चेति समुच्चयपक्षे प्रश्नप्रतिवचनयोरसम्भवा
न्नेदं गीताशास्त्रे तत्परमित्युपसंहरति तस्मादिति विशुद्धब्र·
ह्मात्मज्ञानं स्वफलसिद्धौ न सहकारि सापेक्षमज्ञाननिवृत्तिफ
लत्वाद्रज्ज्वादितत्त्वज्ञानवत् अथवा बन्धः सहायानपेक्षेण ज्ञाने
न निवर्त्यते अज्ञानात्मकत्वात् रज्जुसर्पादिवदिति भावः ननु कु
र्य्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहमिति वक्ष्यमाणत्वात्
कथं गीताशास्त्रे समुच्चयो नास्ति तत्राह यस्त्विति । चोदनासू
त्रानुसारेण विधितोऽनुष्ठेयस्य कर्म्मणो धर्म्मित्वाद्यापारमात्रस्य·
तथात्वाभावात्तत्त्वविदश्च वर्णाश्रमाभिमानशून्यस्याधिकारप्रति
पत्त्यभावाद्रागादिप्रवृत्तीनामविद्यालेशतो जायमानानां कर्म्मा
भासत्वात् कुर्य्याद्विद्वानित्यादिवाक्यं न समुच्चयप्रापकमिति भा
वः वाभाहस्यार्थे द्वितीयस्तु विविदिषावाक्यस्य साधनान्तरसंग्रहा
र्थः । सांसारिकं ज्ञानं व्यावर्त्तयति परमार्थेति । तदेवाभिनय
ति एकमिति । प्रवृत्तिरूपमिति रूपग्रहणमाभासत्वप्रदर्शना
र्थं कर्म्माभाससमुच्चयस्तु यादृच्छिकत्वान्न मोक्षफलयतीति भा
वः । किञ्च ज्ञानिनो रागादिप्रवृत्तिर्न ज्ञानेन तत्फलेन समुच्चीयते
फलाभिसन्धिविकलप्रवृत्तित्वादहङ्कारविधुरप्रवृत्तित्वाद्वा भगवत्प्र
वृत्तिवदित्याह यथेति । हेतुद्वयस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति तत्र

विदिति । कूटस्थं ब्रह्मैवाहमिति मन्वानो विद्वान् प्रवृत्तिं तत्फलं
वा नैव स्वगतत्वेन पश्यति रूपादिवद्दृश्यदृग्धर्म्मत्वायोगात् कि
न्तु कार्य्यकारणसंघातत्वेनैव प्रवृत्त्यादि प्रतिपद्यते ततस्तत्त्ववि
दो व्याख्यानभिक्षाटनादौ अहङ्कारस्य तत्फलादिफलाभिसंधेश्चाभा
वान्नास्तीदं द्वैतद्वयमित्यर्थः । ननु ज्ञानोदयात् प्रागवस्थाया
मिवोत्तरकालेऽपि प्रतिनियतप्रवृत्त्यादिदर्शनात् तत्त्वदर्शिनिष्ठ
प्रवृत्त्यादेराभासत्वमिति तत्राह यस्येति । स्वर्गादिरेव काम्यमा
नत्वात् कामस्तदर्थिनः स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादेरपेक्षितस्व
र्गादिसाधनस्यानुष्ठानार्थमग्निमाधाय व्यवस्थितस्य तस्मिन्नेव का
ले कर्म्मणि प्रवृत्तस्यार्द्धकृते केनापि हेतुना कामे विनष्टे तदेवा
ग्निहोत्रादि निर्वर्त्तयतोऽनन्तरं काम्यं भवति नित्यकाम्यविभागस्य
स्वाभाविकत्वाभावात् कामोपबन्धात्तदुपबन्धकृतत्वात् तथावि
दुषोऽपि विध्यधिकाराभावाद्व्यागादिप्रवृत्तीनां कर्म्माभासत्वमित्य
र्थः । विद्वत्प्रवृत्तीनां कर्म्माभासत्वमित्यत्र भगवदनुमतिमु
पन्यस्यति त्यक्त्वेति । ननु विद्वद्व्यापारेऽपि कर्म्मशब्दप्रयोगद
र्शनात् सद्व्यापारस्य कर्म्माभासत्वानुपपत्तेः समस्थ्यपासिद्धिरि
ति तत्राह यज्ञेति । ज्ञानकर्म्मणोः समुच्चितमेव संसिद्धिहेतुत्वे
प्रतिपन्ने कुतो विभज्यार्थं ज्ञानमिति पृच्छति तत्कथमिति ।
ननु किं जनकादयोऽपि तत्त्वविदः प्रवृत्तकर्म्माणः स्वाराद्धास्विदत
त्त्वविद इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह यदीति । तत्त्वविन्वे कथं प्रवृ
त्तकर्म्मत्वं कर्म्मणामकिञ्चित्करत्वादित्याशङ्क्याह ते लोकेति ।
तेषामुक्तप्रयोजनार्थमपि न प्रवृत्तिर्युक्ता सर्वत्राप्युदासीनत्वा
दित्याशंकाह गुणाइति । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिद्वारा तत्त्व
विदां प्रवृत्तकर्म्मत्वेऽपि ज्ञानेनैव तेषां मुक्तिरित्याह ज्ञानेनेति ।
उक्तमेवार्थं संक्षिप्य दर्शयति कर्म्मेति । कर्म्मणोऽन्यादौ बाधिता

गी॰
टी॰ हि॰

तत्त्वाभावो श्रूयते । द्वितीयमनुवदति अथेति । तत्र वाक्यार्थं क
थयति ईश्वरेति विभज्य विस्तरतो वाक्यार्थस्योक्तमुपसंहरति
इतिव्याख्येयमिति कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वमित्युक्ते
र्थे वाक्यशेषं प्रमाणयति यतमेवेति योगिनः कर्म कुर्वन्ती
त्यादि वाक्यमर्थतोऽनुवदति सक्तेति स्वकर्मणा इत्यादौ साक्षा
देव मोक्षहेतुत्वं कर्मणां वदतीत्याशंक्याह स्वकर्मणेति स्व
कर्मणा स्वार्थं लभ्यतेऽत्र मोक्षहेतुत्वं कर्मणां वदतीत्याशं
क्याह स्वकर्मणेति । स्वकर्मानुष्ठानादीश्वरप्रसादद्वारा ज्ञाननि
ष्ठायोग्यता लभ्यते ततो ज्ञाननिष्ठया मुक्तिस्तेन न साक्षात् क
र्मणां मुक्तिहेतुतेत्यग्रे स्फुटीभविष्यतीत्यर्थः । तत्त्वज्ञानोत्तरका
ले कर्मासम्भवे फलितमुपसंहरति तस्मादिति । ननु यद्यपि गी
ताशास्त्रे तत्त्वज्ञानप्रधानमेकं वाक्यं तथापि तन्मध्ये श्रूयमाणं
कर्म तदङ्गभूतं कर्तव्यं प्रकरणप्रामाण्यादिति समुच्चयसिद्धि
स्तत्राह यथा चेति । अर्थशब्देनात्मज्ञानमेव केवलं कैवल्यहेतु
रिति शब्द्यते । वृत्तिकृतामभिप्रायं प्रत्याख्याय स्वाभिप्रेतः शा
स्त्रार्थः समर्थितः संप्रत्यशेषव्याख्यानात् प्राक्तनग्रन्थसन्दर्भस्य प्र
धानतात्पर्यमाह तत्रेति । अत्र हि शास्त्रे त्रीणि काण्डान्यष्टादश
संख्याकानामध्यायानां षट्कत्रितयमुपादाय त्रैविध्यात् तत्र
पूर्वषट्कात्मकं [illegible] षट्कत्रितयमुपादाय
त्रैविध्यात् तत्र पूर्वषट्कात्मकं पूर्वकाण्डं त्वंपदार्थविषयीक
रोति मध्यमषट्करूपं मध्यमकाण्डं तत्पदार्थं गोचरयति अ
न्तिमषट्कलक्षणमन्तिमं काण्डं तयोः पदार्थयोरैक्यं वाक्यार्थ
मधिकरोति तत्त्वज्ञानसाधनानि तत्र तत्र प्रसङ्गादुपन्यस्यन्ते त
त्त्वज्ञानस्य तदधीनत्वात् तत्त्वज्ञानमेव केवलं कैवल्यसाधनमि
ति च सर्वत्र विवक्षितं एवं पूर्वोक्तरीत्या गीताशास्त्रार्थे परिनिश्चिते

७ सन्तीति यावत् धर्म्मसंमूढं कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकविकलं चेतो
यस्य तस्य मिथ्याज्ञानवतोऽहंकारममकारवतः शोकाख्यसाग
रे दुरुत्तरे प्रविश्य क्लिश्यतो ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणवाक्यार्थज्ञान-
मात्मज्ञानं तदन्तिरे—केणोद्धरणासिद्धेः तमतिभक्तमतिस्नि-
ग्धं शोकादुद्धर्त्तुमिच्छन् भगवान् यथोक्तज्ञानार्थं तं अर्ज्जुन
मवतारयन् पदार्थ परिशोधने प्रवर्त्तयन्नादौ त्वम्पदार्थशोधयि
तुमशोच्यानित्यादिकाक्रमाहेति योजना ।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे। गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥११॥

शांकरभाष्यं

अशोच्यानित्यादि न शोच्या अशोच्याः भीष्मद्रोणादयः सद्वृत्तत्वात् परमार्थरूपेण च नित्यत्वात् तानशोच्यानन्वशोचोऽनुशोचितवानसि ते म्रियन्ते मन्निमित्तमहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेति त्वं प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे तदेतन्मौढ्यं पाण्डित्यं च विरुद्धमात्मनि दर्शयस्युन्मत्त इवेत्यभिप्रायः यस्माद्गतासून् गतप्राणान् मृतान् अगतासूनगतप्राणान् जीवतश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः आत्मज्ञाः पण्डा आत्मविषया बुद्धिर्येषां ते हि पण्डिताः पाण्डित्यं निर्विद्येति श्रुतेः परमार्थतस्तु नित्यानशोच्याननुशोचस्यतो मूढोऽसीत्यभिप्रायः ११ ।

आनन्दगिरिकृतटीका

यस्याज्ञानं तस्य भ्रमो यस्य भ्रमस्तस्य पदार्थपरिशोधनपूर्वकं सम्यक् ज्ञानं वाक्याद्भवतीति ज्ञानाधिकारिणमभिप्रेत्याह अशोच्यानित्यादीति यत्तु केचिदात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्याद्यात्मयाथात्म्यदर्शनविधिवाक्यार्थमनेन श्लोकेन व्याचष्टे स्वयं हरिरित्युक्तं तदयुक्तं कृतियोग्यतैकार्थसमवेतश्रेयःसाधनतायाः पराभिमतनियोगस्य वा विध्यर्थस्यात्राप्रतीयमानस्य कल्पनाहेत्वभावात् न च दर्शने पुरुषतन्त्रत्वरहिते विधेयत्वायागादिविलक्षणो विधिरुपपद्यते कृत्यनन्तर्भूतस्यादर्शितत्वात् तयो

न विधिमधिकरोतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे न शोच्या इति कथं तेषाम
शोच्यत्वमित्युक्ते भीष्मादिशब्दवाच्यानां शोच्यत्वं तत्पदलक्ष्याणां
वेति विकल्प्याद्यं दूषयति सद्वृत्तत्वादिति ये भीष्मादि शब्दैरु
च्यन्ते ते श्रुतिस्मृत्युदीरिताविगीताचारवत्त्वान्न शोच्यतामश्नुवीर
न्नित्यर्थः द्वितीयं प्रत्याह परमार्थेति अरजते रजतबुद्धिवदशो
च्येषु शोच्यबुद्ध्या भ्रान्तोसीत्याह त्वमिति अनुशोचनप्रकारम
भिनयन् भ्रान्तिमेव प्रकटयति ते म्रियन्त इति पुत्रभार्य्यादि
प्रयुक्तं सुखमादिशब्देन गृह्यते त्वमनुशोचितवानसीति सम्बन्धः
विरुद्धार्थाभिधायित्वेनापि भ्रान्तत्वमर्जुनस्य साधयति त्वं प्रज्ञा-
वतामिति उत्सन्नकुलधर्माणामित्यादीनि वचनानि किमेतावता
फलितमिति तदाह तदेतदिति त्वमौढ्यमशोच्येषु शोच्य दृष्टित्व
मेतत् पाण्डित्यं बुद्धिमतां वचनभाषित्वमिति यावत्। अर्जुनस्य
पूर्वोक्तभ्रान्तिभाक्त्वे निमित्तमात्माज्ञानमित्याह यस्मादिति। ननु
सत्त्वबुद्धिभाक्त्वमेव पाण्डित्यं नत्वात्मज्ञत्वं हेत्वभावादित्याशंक्या
ह ते हीति। पाण्डित्यं पण्डितभावमात्मज्ञानं निर्विद्य निश्चयेन ल
ब्ध्वा बाल्येन तिष्ठासेदिति बृहदारण्यक श्रुतिमुक्तार्थामुदाहरति
पाण्डित्यमिति यथोक्तं पाण्डित्यवत्त्वादित्यं कथं ममावगतमित्याशं
श्री क्य कार्यदर्शनादित्याह परमार्थतस्त्विति यस्मादित्यस्यापेक्षितं दर्श
यति त्वत इति ११

स्वामिकृतटीका

देहात्मनोरविवेकादस्यैवं शोको भवतीति तद्विवेकप्रदर्शनार्थं
श्रीभगवानुवाच अशोच्यानिति शोकस्याविषयभूतानेव बन्धून्
त्वमन्वशोचः अनुशोचितवानसि दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समु
पस्थितमित्यादिना तत्र कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितमित्या

दिनामया बोधितोपिपुनस्त्वंप्रज्ञावादान्प्रज्ञावतांपंडितानांवादा
गी· नृशब्दान्कथंभीष्ममहंसंख्येइत्यादीन्केवलंभाषसेनतुपंडितो
टी द्वि· त॰ सियतःगतासून्गतप्राणानंधूनगतासूंस्त्वजीवतोपिबंधूंस्त्व
बुद्धीनाएतेकथंजीविष्यंतीतिनानुशोचंतिपंडितास्ततः ११ पण्डिता विवेकिनः

पिशाचभाष्यं

अशोच्याननशोच्याभीष्मद्रोणादयःधार्मिकत्वाद्यस्तत्वपरमा
त्मस्वरूपत्वात् अन्वशोचः अनुशोचितवांस्त्वं प्रज्ञापरमात्मज्ञा
नेतन्निमित्तांश्चवादान्वचनानीहभाषसे गताअसवःप्राणायेषां
तेगतासवस्तान् गतासूनगतासून् गतासून् गतप्राणांश्च
पंडिताःपरमार्थविदोनानुशोचंति अतोमूढस्त्वप्रज्ञापरमाकृ
तस्त्वं ११

रामानुजभाष्यटीका

अशोच्यान्त्वमनुशोचसिपतंतिपितरोह्येषांलुप्तपिंडोदकक्रिया
इत्यादिकान्देहात्मस्वभावप्रज्ञानिमित्तवादांश्चभाषसेदेहात्म
स्वभावज्ञानवतांनात्रकिंचिच्छोकनिमित्तमस्तिगतासून्देहानग
तासूनात्मनश्चप्रतितयोर्याथात्म्यविदोनशोचंति अतस्त्व
यिकिंप्रतिषिद्धमिदमुपलभ्यतेयदेतानहंनिहनिष्यामीत्य
नुशोचनंयच्चदेहातिरिक्तात्मज्ञानकृतंधर्माधर्मभाषणंअतोदे
हस्वभावंनजानासितदतिरिक्तमात्मानंचनित्यंतत्प्राप्त्युपायभू
तंयुद्धादिकंधर्मंच इदंयुद्धंफलाभिसंधिरहितमात्मयाथात्म्या
वाप्त्युपायभूतंआत्माहिनदेहजन्माधीनजन्मानदेहमरणाधी
नविनाशश्चतस्यजन्ममरणयोरभावात्अतःसनशोकस्थानं
देहस्त्वचेतनःपरिणामस्वभावस्तस्योत्पत्तिविनाशयोगःस्वाभा
विकइतिसोपिनशोकस्थानमित्यभिप्रायः ११ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

...ज्ञानाज्ञानयोर्मिथ्यात्वः श्रीभगवानानुशिष्यते
त्वमन्वेषणेपदतां तेषां त्वा विषादमोहाभिभवादिसंज्ञः कृ
पागृहीतः समवीसर्वभूतमिमप्रपन्नाम्नत्वमंतकस्यामात्रषा
मनुषभावः अंतकमुखस्य एवमेतेप्रविष्टा इतिनवकोवाच: ११

परमार्थप्रपाटीका

अथार्जुनस्याज्ञानकर्मोपदेशाद्विषादंपरिहरन् [illegible]
त्रिवनार्विंशात्स्लोकैर्भगवानाह अशोच्यानिति अशोच्यान्
शोकानर्हानेवंभूतान् अनुअन्वलस्यीकृपयाअशोचः शोचितवान्
सि दृष्ट्वेमंस्वजनंकृष्णेत्यादिना अनंतरकौनस्ताकस्मलमिदमि
त्यादिनास्माभिर्वोधितोपिप्रज्ञावादान् प्रज्ञयावचनवानुर्वे
मात्रेणवादान् वशश्चान् भाषसे नज्ञानात् मूलपितवद्ध
दसितस्यैताहशंभाषणंनवयिप्रकमित्यर्थः यतःपंडिताः
ज्ञातारः गतासूनगतप्राणान् तथाऽगतासून् जीवतोवं
ती भ्रादीन्कथंजीविष्यंति नानुशोचंति ११ ॥

वनमालीकृतटीका

सर्वज्ञोदासीनतयाकाश्यवदसंगोपि स्वरतनरूस्वभावः स्वशरणा
गतपतत्पातीपरमकारुणिको भक्तवत्सलोनादिसंसारप्रवा
हपतितानात्मस्वेमिळतोऽःखिनिशमनस्य उपायमजानतोजीवा
नूविलोक्यसंसारसिंधुतरणास्वविषयकसर्वोत्तमनधीरर्वकावि
च्छिन्नप्रेमप्रवाहरूपस्वभक्तेर्विवहितमार्गोपयितं प्रथमसोपानं
स्वस्वरूपानुसंधानपूर्वकंस्वधर्मानुष्ठानंवक्तुंस्वसखायनरावतारंसं
विदितात्मानमर्जुनमुपलक्षणीकृत्यभगवानात्मानात्मविवेक
माह अशोच्यानितिहेअर्जुनत्वंयानशोचः दृष्ट्वेमंमित्यादिनाशो

नूं

गि·
टी·टि·

विनवानसितेअशोच्याःशोकार्हानभवंति यांश्चभाषसेपापमेवाश्र
येदस्मानिमान्हित्वातेप्रज्ञावादाः स्वमतेयैववादास्वमनीषोत्था न
तुशास्त्रोपदेशादिज्ञाताइत्यर्थः यद्वाप्रकर्षेणज्ञानेनीतिप्रज्ञाः ते·
मदा षांवादास्तद्विरुद्धवादाइत्यर्थः सिद्धेशोकंभाषणंचानुपपन्नं सिद्धयोरशो
चत्वप्राज्ञत्वमतविरोधयोर्विधानार्थविभक्तिविपरिणामेनान्वयः
कथमात्मत्रविनाशान्शोच्याइत्यतआह गतासूनिति पंडिताआ
म्र त्मानात्मतत्त्वविदः गतासवःप्राणायेभ्यस्तेगतासवोदेहास्तद्धि
रुद्धत्वाज्जीवाअगतासवः पुरुषस्यास्तोत्रात्मनःप्राणाभागेनप्रव
त्त अधिदेवंप्राप्नुवंतिभागतोनुव्रजंतित्तिमितिस्मृतेः यद्यपिमु·
क्तोजीवस्यापिप्राणवियोगोभवति नतस्यप्राणाउत्क्रामंतिइहै
वलीयंतइतिश्रुतमुक्तोप्राणानामशेषतोजीवगतस्यसकार·
णप्रलयस्योक्तत्वात्तथापिदेहात्मनोर्वियोगंमरणंरूपयद्याव तुधा
स्थायांप्राणानांभागेनजीवेनसहगमनमस्तिदेहेनभागेनापि
संबंधोनास्ति तथाचसंसारावस्थायांगतप्राणगतप्राणत्वेनदे
हात्मानोविवक्षितौरेहः परिणामिनस्त्वरस्वभावेनापिसंबंधो·
[illegible]प्राणत्वेनदेहात्मानौ
विवक्षितौरेहः परिणामिनश्चरस्वभावे न शोकस्थानं आत्मापु नौ
पपत्तिविनाशादिविकारशून्यइतिनशोकस्थानमित्यर्थः यद्वागत
निर्गताः कदाचित्संयुक्ताअनंतरंनिर्गताअसवःप्राणायेभ्यस्तान् देहान्
तद्विरुद्धानगतास्तैःसंयोगरहितानित्यानंदस्वरूपांश्चेतनांत
श्चनशोचंति यद्यपिप्राणासंबंधोबद्धावस्थायांचेतनेप्यस्तितथा
पिप्राणाधीनचेष्टावत्त्वमेवप्राणित्वंतच्चदेहएवास्तिनचेतनेमु·
क्तेप्राणाभावेपिसत्तत्रपर्येतिजक्षत्क्रीडन्रममाणइतिश्रुतेश्चे
ष्टायाउक्तत्वात् नहिस्वामिनमात्रेणैवप्राणित्वमीशस्यापिप्राणि·

त्वापत्तेः नचजीवस्य प्राणजन्मभोगाश्रयत्वेन प्राणित्वमीशस्य भो
गाभावान्न प्राणित्वमिति वाच्यं प्राणादिसंयुक्तस्वाभाविकभोगस्य
जीवेप्यभावात् अनाद्यविद्यावशाद्धि देहदावहं ममेत्यभिमानात्सुखेन
देहेन च दुःखिनि च जीवभोगस्वाभाविकत्वात् आत्मनो देहाधीनजन्मम
रणादिकं नास्त्येवेति तस्मिन्न शोकस्थानं देहस्त्वपरिणामस्वभावस्तस्यो
त्पत्तिविनाशयोः प्रतिक्षणं स्वाभाविकत्वात्सोपि न शोकस्थानं अतो
देहात्मनोः स्वरूपेण ज्ञानोपायभूतं फलानि संवंधिरहितं युक्तात्वंस
र्यं मे जानन्नपि मत्स्वविनत्वविदित्वयि शोचनं शास्त्रमतोविरुद्धभाष
णं च विप्रतिषिद्धमयोपलभ्यत इति भावः ११

कुसुमवैजयंतीटीका

अस्यात्मानात्मनोर्याथार्थ्यस्वरूपस्वभावाद्यविवेकादयं मोहः स्यात्
योर्ज्ञानं विना न शाम्यतीति निश्चिन्वन् तच्छोकापनोदनाय तयोः स्वभा
वादिकं प्रवदन् श्रीभगवानुवाच अशोच्यानिति यतो शोच्यान् शो
चितुमनर्हान् वांधवान् प्रति त्वमन्वशोचः दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्णेत्यादि
न्यथार्जुनः पतन्ति पितरो ह्येषामित्यादिभिर्यत्त्वमुक्तवानसि क
थं भीष्ममहं संख्ये इत्यादिना प्रज्ञावतां देहात्मस्वभावविदां वादान्
प्रज्ञानेव केवलं भाषसे वदसि न त्वेषामिव कर्माचरसि अतस्त्व
मपिडितमात्मेवासि न तु पंडितोसि महद्युद्धारंभकृत्वानेकदेशेभ्यो
नेकान्वीरानाहूय स्वपाविलेत्रणगोचरीभूत्वा सर्ववीरसमक्षनस्य
त्वेवं भाषितं प्रमेवाग्रेचर्यायिना यातीत्यभिप्रायः शोचनस्य भाष
णाद्भूतकालत्वात् निर्देशो नानुपपन्नः भाषणस्य तु शोचना
ऽनन्तरत्वाद्वर्तमानत्वनिर्देशोप्यविरुद्ध एवं नन्वेवमपि विशेषजन्यः
शोकः प्रज्ञावतामपि स्वदेहो भवेन्न केवलो ममैवेति चेन्न चाहग
तासूनिति गतासवः प्राणायेषां तान् देहान् अगतासून् अवि
गतप्राणानात्मनस्त्वपंडितास्तयोर्याथार्थ्यज्ञानवन्तो नानुशो
चन्ति एते मरिष्यन्ति चेन्नर्यहं कथं जीविष्यामीत्येवं न विमृशन्ति

गी॰
टी॰ हि॰

त्वयि तु महद्विपरीतं पश्यामि यतोऽशोच्ये देहात्मस्वरूपे शोकं
देहातिरिक्तात्मविवेकवतामिव धर्माधर्मभाषणं च करोषि अत
स्त्वं देहात्मनोः स्वभावस्य सम्यगपरिज्ञानात् स्वधर्मं च न जानासि न च
[illegible]
[illegible]
दत्त शोकं [illegible] ११

62

मधुसूदनी टीका

तत्रार्जुनस्य युद्धाख्ये स्वधर्मे स्वतो जातापि प्रवृत्तिर्हि द्विविधेन मोहे
न तन्निमित्तेन च शोकेन प्रतिबद्धेति द्विविधो मोहस्तस्य निराक
रणीयः तत्रात्मनि स्वप्रकाशपरमानंदरूपे सर्वसंसारधर्मासंस
र्गिणि स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणाविद्याख्योपाधित्रयावि
वेकेन मिथ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्यत्वात्मधर्मत्वादिप्रतिभास
रूपः प्रथमः सर्वप्राणिसाधारणः अपरस्तु युद्धाख्ये स्वधर्मे हिंसा
दिबाहुल्येनाधर्मत्वप्रतिभासरूपोऽर्जुनस्यैव करुणादिदोषनिबं
धनोऽसाधारणः एवमुपाधित्रयविवेकेन शुद्धात्मस्वरूपबोधः प्र
थमस्य निवर्तकः सर्वसाधारणः द्वितीयस्य तु हिंसादिमत्त्वेपि यु
द्धस्य स्वधर्मत्वेनाधर्मत्वाभावबोधोऽसाधारणः शोकस्य तु कारण
निवृत्त्यैव निवृत्तेर्न पृथक्साधनांतरापेक्षेत्यभिप्रेत्य क्रमेण भ्रम
द्वयमनुवदन् अशोच्याननुशोचितमयोग्यानेव भीष्मद्रोणादी
न् आत्मसहितान्त्वं पंडितोपि सन् अन्वशोचः अनुशोचितवा
नसि एते म्रियंते मन्निमित्तं अहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि रा
ज्यसुखादिनेत्येवमर्थकेन दृष्ट्वेमं स्वजनमित्यादिना तथा चाशो
च्यशोचभ्रमः सर्वसाधारणः त्वां तु पंडितस्यानुचित इ
त्यर्थः तथा च कुतस्त्वा कश्मलमित्यादिनाम दत्तेनानुचित
मिदमाचरितं मयेति विमर्शो प्राप्तोपि त्वया न प्राज्ञोपि सन् प्रज्ञा
नामवादान् प्रज्ञावत्कृतमनुचितान् प्राज्ञाकर्ष भीष्ममहं संख्ये

ज्ञावादीन्भाषसेवदसि तत्तलज्जयातूष्णीभवति अतः परंकिमनु
चितमस्तीतिसूचयितुंचकारः तथाचाधर्मेधर्मत्वभ्रांतिर्धर्मेचाध
र्मत्वभ्रांतिरसाधारणीतवातिपंडितस्यनोचितेतिभावः प्रज्ञावतां
पंडितानांवादान्भाषसेपरंनतत्त्वमनुसरसीतिवा भाषणापेक्षयाऽनु
शोचनस्यप्राक्कालत्वादतीतत्वनिर्देशः भाषणस्यतत्समका
लत्वेनाव्यवहितत्वाद्वर्तमानत्वनिर्देशः छांदसेनातिङ्व्यत्ययेनानु
शोचसीतिवर्तमानत्वं व्याख्येयं ननुबंधुविच्छेदेशोकोनानुचितः
वसिष्ठादिभिर्महाभागैरपिकृतत्वादित्याशंक्याहगतासूनितियेपं
डिताः विचारजन्यात्मतत्त्वज्ञानवंतस्तेगतप्राणानगतप्राणांश्चबंधु
त्वेनकल्पितान्देहाद्यान्नानुशोचंति एतेमृताः सर्वोपकरणपरित्या
गेनगताः किंकुर्वंतिकुत्रतिष्ठंति एतेचजीवंतोबंधुविच्छेदेनकथंजी
विष्यंतीतिनव्याप्नुवंतिसमाधिसमयेतत्प्रतिभासाभावात् अन्या
न्यसमयेतत्प्रतिभासेपिमृषात्वेननिश्चयात् नहिरज्जुतत्त्वसाक्षा
त्कारेणसर्पभ्रमेऽपनीतेतन्निमित्तभयकंपादिसंभवति तथापि
लोपहतैर्द्विषस्य[illegible]कदाचित्स्फुरेतिकांताप्रतिभासेपितत्कार्थितया
तत्रप्रवृत्तिः संभवतिमधुरत्वनिश्चयस्यप्रबलत्वात् एवमात्मस्व
रूपाज्ञाननिबंधनत्वाच्छोकभ्रमस्यतत्स्वरूपज्ञानेनतदज्ञानेऽ
पनीतेतत्कार्यभूतःशोकभ्रमः कथमवतिष्ठेतेतिभावः वसि
ष्ठादीनांप्रारब्धकर्मप्राबल्यात्तथातथानुकरणंनशिष्टाचारतया
न्येषामनुष्ठेयतामापादयति शिष्टैर्धर्मबुद्ध्यानुष्ठीयमानस्यालौ
किकव्यवहारस्यैवतदाचारत्वात् अन्यथानिष्ठीवनादेरप्यनुष्ठानप्र
संगादितिद्रष्टव्यम् यस्मादेवंतस्मात्त्वमपिपंडितोभूत्वाशोकंमा
कार्षीरित्य[illegible]भिप्रायः ११

सदानंदी[illegible]टीका

तत्रार्जुनस्यसंग्रामेप्रवृत्तिरभवत्ततः मोहेनद्विविधेनैषाप्रति

गी·
टी·द्वि·

63

वहासत्त्वद्विधा १ मोहग्रादौनिराकार्यस्तत्स्वरूपंप्रदर्श्यते स्वप्रका
शेपरानंदेशुद्धेसंसारिणिस्वतः २ शरीरत्रितयाध्यासात्संसारेस
त्यतामतिः अनात्मनिशरीरादावात्मताधीर्भ्रमात्मिका ३ सर्वसा
धारणोमोहएकोसाधारणोपरः स्वधर्मेधर्मताबुद्धिर्युद्धेपार्थस्य
याभवत् ४ मोहोयमपरोयोत्रासाधारणपदाभिधः देहत्रयादि
विद्यात्मतत्त्वंप्रत्यंचमागमैः ५ योबोधःसात्मग्रायस्यमोहस्यविनि
वर्तकः स्वधर्मत्वेनयुद्धस्यहिंसादीनांनदोषता ६ एवंबोधोहिनी
यस्यसंमोहस्यनिवर्तकः हेतुनाशेनशोकस्यविनिवृत्तिः स्वतोभ
वेत् इत्यभिप्रेत्यभगवांस्तत्त्वद्वयंक्रमशोवदत् ७ बाचुसर्वशोका
घ्यासमूलंनिवर्तयन् ८ भीष्मादीनात्मसहितानयोग्यानेव
शोचितेपंडितःसन्नहोतांस्त्वमनुशोचितवानसि ९ म्रियंतेम.
त्रिमित्तेतेकिंकरिष्यामितैर्विना किंनोराज्यादिनेत्यादिवचोभिर्वक्र
याभ्रमात् १० शोच्यभ्रमस्त्वयाशोच्येसामान्यास्तिर्यगादिभिः अस्त्येत
पंडितस्यायंनोचितःसर्वथाभवेत् ११ प्राज्ञैर्वक्तुमयोग्यांश्च शब्दा
न्वदसिनेकथा कथंभीष्ममहंसंख्येइत्यादीस्तेनलज्जया १२ स
न्नीभवसिकिंतेस्यादनौचित्यमतःपरं यदि प्रज्ञावतांवादान्भाष
सेनतुबुध्यसे १३ मोघ्यपांडित्यमेकत्रत्वयिदृष्टंतदद्भुतं ननुबंधु
वियोगेनशोकःस्याद्धीमतामपि १४ मैवंधीमत्त्वमेतज्ज्ञोःप्रज्ञासा
येवकल्प्यते येपंडितागवोःश्रुतावेदांतविषयंपदं १५ ब्रह्मैकायु
क्तिभिर्मत्वानिदिध्यास्यनिरंतरं साक्षात्कृतात्मतत्त्वास्तेनष्टवि
द्यामलाबुधाः १६ मृतान्वाजीवतोवभूत्वानुशोचंतिकस्मितान्
एतेसर्वेपरित्यज्यगतास्तिष्ठंतिकुत्रते १७ जीविष्यंतिकथंचेते.
जीवंतोबंधवोमम वंधुविच्छेदतस्त्वेवंनव्याकुलतियंडिताः १८ ए
वमज्ञानजभ्रांत्याकल्पिताबंधवोमृताः जीवंतोवानतेबोधेशोक
मोहप्रदाःसतां २० देहादेर्नश्वरात्मत्वान्नित्यत्वात्प्रत्यगात्मनः नशो

च्याः प्राणिनः सर्वे स्वात्मनत्व विदां सतां २१ एवं त्वं पंडितो भूत्वामा
कंषीः शोकमाध्यजे स्वात्मनत्वे सदा स्थैर्यमास्त्हीत्याश्रयो हरेः २२ १९

नीलकंठीकृतटीका

अर्जुनस्य देहनाशे आत्मनाशधीः स्वधर्मे युद्धे चाधर्मधीरिति मोहद्
वयं तत्राद्यं ब्रह्मविद्यासूत्रभूतैर्विंशत्या श्लोकैरपनिनीषन् श्रीभ
गवानुवाच अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति जीवापेतं वाव किलेदं म्रि
यते न जीवो म्रियत इति श्रुतेर्देहाद्युपाधिनाशेप्याकाशवन्नाशर
हितत्वेन अशोचनीयान् भीष्मादीनन्वशोचः कथमेते मया हंत
व्याः कथं वा तैर्विनाहं जीविष्यामीति शोकं कृतवानसि एवं मृतोपि
त्वं प्रज्ञावादान् प्रज्ञावतां देहादन्यमात्मानं जानतां वादान् शब्दान्न
रके नियतं वासः पतंति पितरो ह्येषामित्यादीन् भाषसे परं न त्वं प्र
ज्ञावानसि तत्र हेतुः गतासूनिति गतासून् गतप्राणान् देहान्नानु
शोचंति प्रस्तुतनिर्देशं त्वेव एतेन प्राण एव शिष्टो न तु देहः तथा च श्रु
तिः प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राण आचार्य इत्यादिः अत एव सप्रा
णानेतान् अवगणय्य तं नरं पित्रादिहं तास्त्वमसि धिक्त्वामिति वदंति
उत्क्रांतप्राणान् दहंतमपि नैव वदंती लोकवेदप्रसिद्धिः तस्मात् आ ति
त्मा देहादन्यः चेतनत्वात् चेतनत्वात् व्यतिरेकेण घटवत् देहो न
चेतनः दृश्यत्वात् घटवत् यदि देहश्चेतनः स्यात् मृतेपि तत्र चैत
न्यमुपलभ्येत तस्मात् देहनाशेनात्मनाशं मन्वानो मूर्ख एवासीत्यर्थः
यत्तु प्रज्ञानां पंडितानां अवादान् वक्तुमयोग्यान् भाषसे इति तार्किक
व्याख्यानं तत्तु अर्धार्थे बीजोऽदुर्लभत्वात् विशेषाध्याहारसापेक्षत्वा
च्चोपेक्ष्यं १९ ॥

49

आनंदी टीका

सम्यग्ज्ञानाभावमेवाह भीष्मादीनशोच्यानवक्ष्यमाणनीत्याशोचनान
र्हान् त्वमनुशोचः शोचितवानसि च पुनः पापमेवाश्रयेदस्मानित्या
दि श्रेयस्त्वं भैक्ष्यमपीत्यादि च प्राज्ञवद्बुद्धिमानिव च भाषसे पंडिताः
प्राज्ञा हि गतासून्मृतान् अगतासूंश्च जीवितश्च नानुशोचंति जन्म
मरणयोरावश्यकत्वात् अथवा गोहेशपवर्गास्थूलप्रकृतिपुरुष
समुदायात्मनोर्देहदेहिनोर्देहेशयोर्वक्ष्यमाणं भेदमाश्रित्य व्याख्या
ने आत्मानात्मतत्त्वज्ञानोपदेशाग्रहवर्जितः तथा हि अशोच्यानित्य
त्वेनात्मनो विनाशाभावदर्शनाद्शोचनीयान् शोचितवानसि
पंडितानित्यानित्यविचारकाः गतासून् अगतासूंश्च तेषु तेषु शरीरे
ष्ववस्थितानवस्थितप्राणत्वात् जीवन्मृतव्यपदेशभाजो नित्याज्जी
वात्मनो नानुशोचन्तीति ११ ॥ त्वं मानुष्येणोपहतान्तरात्मा विषा
दमोहाभिभवाद्विसक्तः कृपागृहीतः समवीक्ष्य बन्धूनभिप्रपन्नान्मु
खमंतकस्य ॥ मानुष्येण मनुष्यजातिसुलभेन रजोगुणस्वभावेन
संशयविपर्ययज्ञानप्रायेण चित्तचापल्येनोपहतो मलिनीकृतोऽन्तरा
त्मान्तःकरणं यस्य हे शास्सनंतकस्य मुखमभिप्रपन्नानं देहदेहिनो
संयोगस्य पर्यवसानं कारयति कैंगोशोहे गणयतीति कालस्वरूप
मेघस्वरस्य मुखं प्राप्तान् समवीक्ष्य कृपागृहीतः युद्धे ममैते बन्धवो ह
न्यन्ते युद्धत्यागाद्रक्षिताः स्युरिति ममतानिबन्धनकारुण्येनैवावि
ष्टाचेन गृहीत आविष्टो न पवैते म्रियन्ते इति विषादस्य शोकस्याभि
भवेन तथा त्वमेते युद्धे पतेरक्षिताः स्युरिति मोहस्य मिथ्याज्ञानस्य
चाभिभवाद्विगतस्य सम्यग्ज्ञानेऽसीत्यर्थः ११ ॥

रामकंठी टी॰

अत एवाह त्वं ज्ञातिगुर्वादिवधपर्यवसायिनः समरव्यापारस्याध
र्मत्वदुःखोदर्कत्वाद्यमन्यसे लोकद्वयबाधकत्वेमा प्राज्ञवद्बुद्धिमानि
व न जल्पसि नैषा नैष्कीबुद्धिः शरीरशरीरिविवेकज्ञानाभावज
निता विमतिरेवैषा न ह्येते गुर्वादयोऽवश्यं विनाशिशरीरमात्रात्म
काः किं तु नित्याः शरीरिणस्तेन हतिविकाः अत एव किं जवैत्व

शाज्ञवद्वाभिभाषसे अशोच्यान् विनाशाभावात्परमार्थतस्तदुःखयो
गाभावादशोचनीयान्पांडवेदेवनस्याविषयीभूतानन्वशोचत्त्वं शोक
विषयत्वेनभावयत् यतस्ते तेनित्याः अतएवतान् गतासून् ते भ्यस्ते
भ्यः शरीरेभ्य उत्क्रांतशाणान्नतव्यपदेशभाजस्तथाचागतासून् ते
भ्यस्तेभ्यतेषुशरीरेष्ववस्थितशाणत्वाज्जीवद्व्यपदेशभाजः पंडितावि
ज्ञातपरमार्थानानुशोचन्ति ॥ ११ ॥ त्वमात्तुष्ठेणोपहतांतरात्मा
विषादमोहाभिभवाद्विसंज्ञः कृपागृहीतः समवीक्ष्य बन्धून्नभिम
पन्नान्मुखमंतकस्य ॥ उपदेशाभावात्संप्रत्यनुदितदैवसर्गोचित
शाज्ञस्त्वमात्तुष्ठेणमनुष्यभावेनसंशयविपर्ययज्ञानबहुलेनोप
हतान्तरात्मान्त्यभिज्ञानाभातिरस्कृत्यसत्यात्मस्वरूपोवर्तसेअति
शोषः यस्माद्विषादेनशोकजेनानध्यवसायेमोहेनचविपर्ययप्रत्य
यहेतुनावैचित्त्येनयस्तेभिभवसामर्थ्यभंगः कृतस्तस्माद्धेतोर्विसं
ज्ञो विवक्ष्यमाणसम्यग्ज्ञानोसिकृतएवदवगतमित्यादि यतस्त्वंड
निवारप्रसरस्यकृतान्तस्यवदनेप्रविष्टान्बान्धवान्निरूप्यकृपागृ
हीतोगृहीतकृपास्वीकृतकरुणः संहृतः आहिताग्न्यादेराकृति
गणत्वाद्गृहीतशब्दस्यपूर्वनिपाताभावात्रावसेयः तेनबहुव्रीहि
रेवायंनतत्पुरुषः तस्मिन्सतिभिन्नकर्तृकप्रसंगः अनेनश्लोके
नवक्ष्यमाणस्यात्मज्ञानस्यप्रथमप्रतिपाद्यंशरीरशरीरिविवेकवि
कज्ञानमासूत्रितं यतएकान्तविनश्वरशरीरसन्निवेशबद्धबन्धु
बुद्धित्वं इदं शरीरिस्वरूपापरमर्शनिबन्धनम् ॥ ११ ॥

लासिकी टीका

शोकावेगेनवशीकृतस्यातएवविस्मृतात्मतत्त्वमर्षतयानित्य
त्वादि तद्धर्मंगामममविंतयंतोर्जुनस्यस्मृतिदानाय श्रीभगवानु
वाच अशोच्यानिति अशोच्यान् शोकस्याविषयीभूतान्बन्धून्त्व
वायवुक्तोपिसन्नन्वशोचः अनुशोचितवानसि हे हूं मे स्वजनेके
भ्यत्यादिनानश्वरस्यदेहस्यशोचितुमशक्यत्वात् नित्यस्यात्म
नाशोचनानर्हत्वादशोच्यत्वम् अतस्त्वाक थमलमित्यादिनाम
यावोधितेपिप्रज्ञावतांवहिर्मुखत्वयावैशम्यमुक्तानांवादान्व

थंभीष्ममहंसंख्येइत्यादियुक्तिवचनानिचनभाषसेप्रस्तुतकथय
सि यतोगतप्राणान्बंधून्गतांश्च जीवतोपिबंधुहीनान् प्रेतकथंजी॰
विष्यतीतिनानुशोचन्ति पंडितास्तस्माद्विवेकजन्याबुद्धिःसंजातातेषा॰
मिति पंडिताविवेकिनः अतस्त्वं पंडितस्यशोकेनयुक्तः तथाहि
आत्मनस्तावन्नानाशरीरेषुसंचरतःकास्यशोचिता नवदेहांतरसं
चारएवशोचिता एवंहिबाल्ययौवनादिष्वात्मावपिशोच्यतास्यात् ॥

पंचोली टीका ॥

देहात्मनोरविवेकादहंकारपूर्वकोशोकमोहोसंजातोअर्जुनस्यहृ
ष्ट्वात्मज्ञानेमंतरेणतयोर्निवृत्तिर्नसंभवतीतिदेहादिभ्याभेदेन॰
आत्मानंदर्शयितुमाह हेअर्जुनत्वंअशोच्यान्भीष्मद्रोणादीन्सत
वृत्तान् परमार्थस्वरूपेणनित्यान् अतएवअशोच्यान्नतान्अन्वशो
चः अनुशोचितवानसितेभीष्मद्रोणादयोमन्निमित्तंम्रियंतेतैर्विना
भूतोहंराज्यसुखादिनाकिंकरिष्यामीतिचपुनःप्रज्ञावादान्बुद्धिम
तांवादान्शब्दान् कथंभीष्ममहंसंख्येइत्यादीन्केवलंभाषसेनतुपं
डितोसितदेतन्मोढ्यंपांडित्यंविरुद्धमात्मनिदर्शयसि उन्मत्तइवेत्य
भिप्रायः यस्मात्पंडिताआत्मज्ञाःगतासून्गतप्राणान् अगतासून्
गतप्राणान् नअनुशोचंतिनयतंतस्तेपंडिताःपंडितत्वनिष्ठाबुद्धि
स्ताआश्रयंतेपंडिताः नतुघटपटादिज्ञानैकदक्षाःगतासूनगत
तासूंश्चआत्मनोअन्यथाभावंनपश्यंतीत्यर्थः परमार्थतस्तुत्वंतो
नित्याअशोच्यान्त्वंअनुशोचसि अतोमूढोसिअतस्तेअशोच्या
यतोनित्याःकथमित्याह ११ ॥

रघावीरसमिहोधिनी ॥

अर्जुनस्ययुद्धाख्येस्वधर्मेजातापिप्रवृत्तिर्मोहेनतन्निमित्तेनशोकेन
चप्रतिरुद्धेति तन्निराकरणपूर्वंतस्मिन्नेवस्वधर्मेतंप्रवर्तयितुंभ
गवाननुवाच अशोच्यानिति त्वमित्यनेनपदेनपंडितत्वेनाभिष्टंगभी
क्रियते ततस्त्वंपंडितोपिसन् अशोच्यानशोचितुमयोग्यान्भीष्म
द्रोणादीनन्वशोचः दृष्ट्वेमंस्वजनंकृष्णेत्यादिनानुशोचितवानसिच

66

तेमन्त्रिमित्रंप्रियंते यैतैर्विरहितोहंक्षणमपिनस्यातेंत्तमइतिशोक
स्तवातिपंडितस्य नयुक्तइतिभावः तथा प्रजानंतीतिप्रज्ञाबुद्धिस्तद्
वतः पंडितास्तेषामवादाननुचितानालापान्कमप्यक्ताञ्जहालाया
न् कथंभीष्ममहंसंख्येइत्यादिरूपान्भाषसेवदसि नबलज्जयान्
स्तोभवसि अतिपंडितस्यतवापोच्यशोच्यभ्रमः उतस्त्वाकश्मलमि
दमित्यादिनामद्वचनेन मयैतदनुचितमेवाचरितमितिविमर्षप्रा
प्तावपि तादृशानुचितप्रहृभाषणं वयस्यादिसाधारणमनुचित
मितिभावः ननुवसिष्ठादीनामपिशोकस्यदृष्टत्वात्कथंतस्यनोचि
ततेत्यतआह गतासूनितिपंडिताः स्वधर्माचरणस्यैवसर्वश्रेयः
स्करत्वंनिश्चितवंतोभवादृशाःक्षत्रियप्रवीराः गतासून्नष्टपदे
प्राभाजोवंधादीन् कथमेतेविरहितमसौपकरत्वात्स्थितिभाजः
स्युरित्येवंप्रकारेणनानुशोचंति अगतासून्जीवतश्चकथमेते प्रि
यजनैर्विनाकृताःसुखभाजःस्युरितिचनानुशोचंतिसर्वेषामपि
देहिनामंतेदेहवियोगस्यावश्यंभावित्वादितिभावः ११ ॥

मधुभाष्य ॥

प्रज्ञावादांश्चम [illegible]
नीषा[illegible]वचनानि
कथमशोच्याः
गतासून्किमिति

तत्र सेनयोर्मध्ये बांधवादिमोहजालसंहतं विषीदंतमर्जुनं
भगवानुवाच प्रज्ञावादांश्चमनीषोत्थवचनानि कथमशो
च्याः गतासून्किमिति ११ ॥

अशोच्यानिति अशोच्यान्शोकानर्हान्भीष्मादिदेहांस्त्वमशो·
चइतिसंबंधः यद्वायांस्त्वमशोचोभीष्मादिदेहांस्तेनित्यमदेहा अ
शोच्याइतियत्तदोरध्याहारेणसंबंधः हेप्राज्ञविशिष्टज्ञानसंप
न्नेतिसंबोध्यते यस्त्वंप्राशुकरीत्याशमादिसंपन्नोहिविषफल
विरागवानापाततआत्मानात्मविवेकसंपन्नः इदानींशोकतर
रो क्लीबवान्भिक्षयापिशरीरयात्रायामुक्तोगुरूपदेशापेक्षः
सकथंवानप्राज्ञोविशिष्टज्ञानसंपन्नइति यद्वाईदृशस्यापिस्थू
लदेहविषयेशोकइतिमहदिदंप्रज्ञत्वमित्युपहासः नकेवल
शोचसिअपितुअवध्यानवक्तव्यानिवाक्यानिसीदंतिममगात्रा
णीत्येवमादीनिभाषसे ननुजरामरणयोर्देहधर्मत्वात्तद्देहा
नांचमरणाभिमुखत्वात्कथंनशोच्यतेत्यतआह गतासूनिति
अत्रचशब्दोऽप्यर्थाकिंस्विदित्यर्थे तथाचपंडिताःशास्त्रीयबुद्धि
संपन्नागतासून्मृतान्देहान्नानुशोचंतिकिमगतासूनित्यर्थः
अगतवंतइमेदेहाइत्युपसंहारेदेहानांपरामर्शोऽपक्रमेपिअ
शोच्यानित्यत्रदेहाएववाच्यंतइतिसाधिवभाति ननुतदाते
गतासूनावेक्षणानंतरंमृतानांभीष्मादिशरीराणांसृगाला
दिकिक्षिप्ताशितानांपुनःकुत्रचाप्युपलब्धिरितिशोचामीत्याशं
क्यकेचित्कल्पयेनपुनर्मदीयत्वदीयभीष्मादिशरीराणांतत्र
पुनरुद्भवादेहांतरस्थितानामिवेक्षणंनसंभाव्यतेत्यतआह

67

भाषाअनुवाद

प्रथम अध्याय के २८ श्लोक से लेकर तुमजो कुटुम्बकेजनोंका
शोक करतेहो सो वे सव तुमारे शोचने योग्य नहीं है और द्विती
य अध्याय के २ श्लोकसे लेहमसे प्रवोध कराये अर्थात् समझा
ये भी गये जो तुम पण्डितमानी के समान ये वचनउच्चारन क
रते अर्थात् कहते हो कि भीष्मकी संग्राममे कैसे मारें इससे यह
प्रतीतिहोतीकि तुम यथार्थ पण्डित नहींहो जिसहेतु वुद्धिमा
न पण्डित जोहैं वे गतप्राण अगतप्राण अर्थात् मरे औजीवते
कोनहीं शोचते हैंकि वन्धु विहीन हहकैसे जिअैगे ११

दोहा॥

नहिशोचनके योग्य जो तिहतंशोचतजाय वुद्धिवाद
को विविधविधताकों तुम्रव गाय ११॥

68

नत्वेवाहंजातुनासंनत्वंनेमेजनाधिपाः नचै
वनभविष्यामःसर्वेवयमतःपरं १२॥

शांकरभाष्यं

कुतस्तेअशोच्याःयतोनित्याःकथंनत्वेवजातुकदाचिदहं नासं
किन्त्वासमेव अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु घटादिषुवियदिव
नित्यमेवाहमासमित्यभिप्रायः तथानत्वंनासीःकिन्त्वासीरेव तथा
नेमे जनाधिपाःनासन् किंत्वासन्नेव तथान चैव न भविष्यामः
किन्तुभविष्याम एव सर्वे वयमतोऽस्माद्देहविनाशादुत्तरकाले
पि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः देहभेदानुवृत्त्या बहुव
चनं नात्मभेदाभिप्रायेण १२

आनंदगिरिकृतटीका

नित्यत्वमशोच्यत्वे कारणमिति सूचितं विवेचयितुं विवेचयितुं प्रश्न
पूर्वकं प्रतिजानीते कुतइत्यादिना नित्यत्वमसिद्धं प्रमाणाभावादि
ति चोदयति कथमिति आत्मा नजायते प्रागभावशून्यत्वान्नरवि सत्य
षाणवदिति परिहरति नत्वेवेति किञ्चात्मानित्योभावत्वे सत्यजा-
तत्वाद्व्यतिरेके घटवदित्यनुमानान्तरमाह न चैवेति यत्तु कैश्चि
दात्मयाथात्म्यं जिज्ञासितंभगवानुपदिशति नत्वित्यादिना श्लोकद्व
येनेत्यादिष्टं तदसद्विशेषवचने हेत्वभावात् सर्वत्रैवात्मयाथा
त्म्यप्रतिपादनाविशेषादित्याशयेन पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वा
क्ययोजनेतित्रितयमपिव्याख्यानाङ्गं प्रतिपादयति नत्वित्यादिना न
न्वात्मनोदेहोत्पत्तिविनाशयोरुत्पत्तिविनाशप्रसिद्धेस्तदनुमानद्वयं ९
प्रसिद्धिविरुद्धंतथा कालात्ययापदिष्टमिदमिति नेत्याह अतीतेष्वि
ति चराचरवपुषामुपलम्भादितिन्यायेनात्मनो जन्मविनाशप्रसिद्धे
रौपाधिकजन्मविनाशविषयत्वान्निरुपाधिकस्य तस्य जन्मादिराहि
त्यमिति भावः यद्यपि नत्वेश्वरस्यजन्मराहित्यं तथापि कथंममेत्या-

गी·
टी· टि·

६९

शंकाह नत्वेति तथापि भीष्मादीनां कथं जन्माभावस्तत्राह नत्वा ने
मइति द्वितीयमनुमानं प्रपंचयन्नुत्तरार्द्धं व्याचष्टे नत्वेमादिना ननु
देहोत्पत्तिविनाशयोरात्मनो जन्मनाशाभावेपि महासर्गमहाप्रल
ययोस्तस्याग्निविस्फुलिंगदृष्टान्तश्रुत्या जन्मविनाशावेष्टव्याविस्या
शंका नात्माश्रुतेरिति न्यायेन परिहरति त्रिष्वपीति यावद्विका
रन्तु विभागो लोकवदिति न्यायेन भिन्नत्वाद्विकारित्वमात्मनामनु
मीयते भिन्नत्वे च बहुवचनप्रयोगप्रमितमित्याशंक्याह देहेति १२

स्वामिकृतटीका

नत्वेवाहमिति यथाहं परमेश्वरो जातु कदाचिन्न लीलाविग्रहस्या
विर्भावतिरोभावेनापि नासमिति न किन्त्वेव अपि तु आसमेवानादित्वा
त् न त्वं नासीः नो भूः अपि तु आसीरेव इमे च जनाधिपा नृपा नासन्नि
ति न अपि तु आसन्नेव मदंशत्वात् न च अतः परं उपर्यपि न भवि
ष्यामः न स्यास्याम इति च नैवापि तु स्यास्यामः एवं जन्ममरणशून्यत्वा म४
दशोच्या इत्यर्थः १२

पिशाचभाष्यटीका

कुतस्तेऽशोच्याः जन्ममरणादिमत्त्वासंभवात् तत्राह नत्वेति जातु
जातु शब्दः कदाचिदित्येतस्मिन्नर्थे वर्तते नाहं कदाचिन्नासं अपि त्वा
समेव न त्वं नासीः आसीरेवेत्यर्थः नेमे भीष्मादयो नासन् किन्त्वास
न्नेव न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परं त्वमहमिमे वा राजानः
अस्मे सर्वे वयं जातु न भविष्यामः अपि तु भविष्याम एव अतीतेषु दे
होत्पत्तिविनाशेषु सर्वेषामेवास्माकमुत्पत्तिविनाशौ न स्तः यस्मात्म
स्वरूपेण नित्यत्वात् तथा भविष्यद्देहोत्पत्तिविनाशाशंका न कर्तव्येत्य
भेदा र्थः बहुवचनं देहादेहाभिप्रायेण बहुदेहेषु जायमानेष्वपि न यथा
चात्मनो जन्मविनाशौ न स्त इत्युक्तं भवति १२

रामानुजभाष्यटीका

प्रथमं तावदात्मनां स्वभावं शृणु अहं सर्वेश्वरस्तावदतो वर्त्तमा

नात्पूर्वस्मिन्ननादौकालेनैनासंअपित्वासंत्वन्मुखाश्चैतेईशितव्या
क्षेत्रज्ञाननासन्नअपित्वासन्नहंचयूयंचसर्वेवयमतःपरस्मिन्न· स
नंतेकालेनैवनभविष्यामएवयथाहंसर्वेश्वरःपरमात्मानि
त्यइतिनात्रसंशयस्तथैवभवंतःक्षेत्रज्ञात्मानोपिनित्याएवेतिमंत
व्यं एवंभगवतःसर्वेश्वरादात्मनांचभेदःपारमार्थिकइतिभगव
तैवोक्तमितिप्रतीयते अज्ञानमोहितंप्रतितन्निवृत्तयेपारमार्थिक
नित्यत्वोपदेशः अहंत्वमिमेसर्वेवयमितिव्यपदेशात्औपाधिका
त्मभेदवादेह्यात्मभेदस्याताात्विकत्वेनतत्त्वोपदेशसमयेभेदनि धा
र्देशोनसंगच्छतेभगवदुक्तात्मभेदःस्वाभाविकइतिश्रुतिरप्याहनि
त्या नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानामेकोबहूनांविदधातिकामानितिनित्या
नांबहूनांचेतनानांयएकश्चेतनोनित्यश्चकामान्विदधातीत्यर्थः
अज्ञानकृतभेददृष्टिवादेतुपरमपुरुषस्यपरमार्थतत्त्वदृष्टेर्निर्वि
शेषकूटस्थनित्यचैतन्यात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारान्निवृत्ताज्ञानतत्का
र्यतयाअज्ञानकृतभेददर्शनंतन्मूलोपदेशरूपंवश्ययपरमपुरुष
स्याधिगताद्वैतज्ञानस्यबाधितानुवृत्तिरूपमिदंभेदज्ञानंदग्धपटा·
दिवन्नबंधकमित्युच्यतेनैतदुपपद्यतेमरीचिकाजलज्ञानादिकं
द हिबाधितमनुवर्त्तमानमपिनजलाहरणादिप्रवृत्तिहेतुः एवमत्रा·
प्यद्वैतज्ञानेनबाधितं भेदज्ञानमनुवर्त्तमानमपिमिथ्यार्थविषयत्व
निश्चयान्नोपदेशादिप्रवृत्तिहेतुर्भवतिनचेश्वरस्यपश्चादधिगतत
त्त्वज्ञानतयाबाधितानुवृत्तिर्वक्तुंशक्यतेतथाचश्रुतिःयःसर्वज्ञः
सर्ववित्परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रिया·
चवेदाहंसमतीतानीत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात् किंचपरमपुरुष
स्येदानींतनगुरुपरंपरायाश्चाद्वितीयात्मस्वरूपनिश्चयेसत्यनुवर्त
मानेपिभेदज्ञानेस्वनिश्चयानुरूपमद्वितीयमात्मानंकस्माउपदिश
न्तीतिवक्तव्यंप्रतिबिंबवत्प्रतीयमानेभ्योऽर्जुनादिभ्यइतिचेन्नैतदुपपद्यते

गी·
टी·हि·

70

नचात्मनः कोपि मणिकृपाणादर्पणादिषु प्रतीयमानेषु स्वात्मप्रति
बिंबेषु तेषां स्वात्मनोनन्यत्वज्ञानात्तेभ्यः कमप्यर्थमुपदिशति बाधि
तानुवृत्तिरपि तैर्नशक्यते वक्तुं बाधकेनाद्वितीयात्मज्ञानेनात्मव्यति
रिक्तभेदज्ञानकारणस्याप्यज्ञानादेर्विनष्टत्वात् द्विचंद्रज्ञानादौ तु चं
द्रैकत्वज्ञानेन पारमार्थिकतिमिरादिदोषस्य हि चंद्रज्ञानादौ तु चं·
द्रैकत्वज्ञानेन पारमार्थिकतिमिरादिदोषस्याहि चंद्रज्ञानहेतोरवि
नष्टत्वाद्बाधितानुवृत्तिर्युक्ता अनुवर्तमानमपि प्रबलप्रमाणबाधितत्वे
नाकिंचित्करं इह तु भेदज्ञानस्य सविषयस्य सकारणस्यापारमार्थि
कत्वेनावस्तुतयात्मज्ञानविनष्टत्वान्न कथंचिदपि बाधितानुवृत्तिः संभ व
वति अतः सर्वज्ञस्य परमेश्वरस्येदानीं तनगुरुपरंपरायाश्च तत्त्वज्ञानेस्तीति चे म
द्भेददर्शनतत्कार्योपदेशाद्यसंभवः भेददर्शनमस्तीति चेत् अज्ञा·
नस्य तद्धेतोः स्थितत्वेनाज्ञानादेव सततामुपदेशो न संभवति किं
च गुरोरद्वितीयात्मज्ञानादेव शिष्यस्याज्ञानस्य सकार्यस्य विनष्टत्वा·
च्छिष्यं प्रत्युपदेशो निःप्रयोजनः गुरुत्वं शिष्यत्वं च कल्पितमिति चेत् शि
ष्यतज्ज्ञानयोरपि कल्पितत्वात्तदप्यनिवर्तकं कल्पितत्वेपि पूर्वविरोधि
त्वेन निवर्तकमिति चेत्तदाचार्यज्ञानेपि समानमिति तदेव निवर्तकं
भवति तु कृतउपदेशानर्थक्यमेवेति कृतमसमीचीनवादैर्निरस्तैः १२

अभिनवगुप्तटीका

यिमर्थस्तुयमाह नद्वेवादह
निनर्देह्निनास्मि नित्यत्वेनव
प्रवाह महंहि नैव नम्रासम
आसं एवं त्वमपि अमीराजा

१ नोचितमप्यनंतकलेवरं मरणानन्तरं [illegible] प्राप्तानं चये
नचि [illegible] [illegible] शो [illegible]
देहविनाशिना नाशरीरेषु [illegible] काम्य [illegible] देहेषु नरस्मे
नारमवधानेन एवं हि भेदनाशोपि [illegible] जनानां भवेत् १२

परमार्थप्रपाकृतटीका

ननु शोकः किं जीवति मित्रकोदेहनिमित्तको वानायः तेषां नित्य·
त्वात् नापरः तेषां पुरो निरिति न वर्तमानत्वादिमाशांकाम्प्रशोच्यते हे

वसु

७—

दृ॰
नमाहंनत्वेवामिति यतोहमोऽयंगोजातुकदाचित्त्वेक्षाध्य
नविग्रहस्याविर्भावितिरोभावेवापूर्वंनासमितिनकिंत्वासमेवा
नादित्वात् नचत्वंनासीःकिंत्वासीरेव इमेजनाधिपाराजानो
नासन्नितिनकिंत्वासन्नेव मदंशत्वात् तथाउतःपरमग्रेवयंस
र्वेप्राङ्गिह पितानैवभविष्यामइतिकिंतुभविष्यामएव ननुजी
प॰ वनिरूपणोग्रहमितिदेनगमनागमनरहितस्येश्वरस्यकथंप्र
संगइतिचेन्न परमार्थतोविचारेजीवोपिमदंशत्वान्निमोनादिस्ये
का॰ तिताद्विपरिताननुशोचंतीत्यर्थः १२ ॥

वनमालीकृतटीका

नन्वस्तुदेहभिन्नात्मनः प्राणसंयोगवियोगादिरूपजन्ममरणाभा
न वः दैहैश्चरथंसर्वजीवनाशसंभवात्कथंनशोकःकार्यइत्यतआ
ह नत्वेवेतिसर्वेश्वरात्मनात्स्वभावंशृणु अहंसर्वेश्वरोवर्तमाना
त्पूर्वस्मिन्कालेनासमितिन अपित्वासमेव जातुकदाचित्त्वमि
मेजनाधिपाश्चसर्वेजीवाः सच्चिदानंदस्वरूपामदंशत्वान्नासन्नि
तिन अपित्वासन्नेवएवमहंयूयंसर्वेवयमतःपरंप्रलयेमुक्तौ
वानभविष्यामःइतिनअपितुभविष्यामएवंसंदेहयस्यातिशो
येनप्रकृतार्थस्यबोधकत्वात् आसनेव भविष्यामःएवेत्यर्थः
इदानींस्मइतिनोक्तंसिद्धत्वात् येनुनादयोहश्रीकृष्णसामर्थ्या
ज्जातनित्यत्वास्तत्रात्वतिघपाहसर्वेश्वरोनित्यःकालत्रयसं
बंधीनयात्वमेतेजनाधिपाश्चनित्याःकालत्रयसंबंधिनइत्युप
देशाः नत्ववेदांतैरीश्वरनित्यत्वंज्ञानंतोनतएवजीवनित्यत्वस्या
पिज्ञानंभविष्यतीतिकिमत्रजीवनित्यत्वोपदेशेनेतिचेन्न नि
त्योनित्यानांचेतनश्चेतनानामितिश्रुतौहिनित्यानामितिनिर्धार
णसामर्थ्याज्जीवानांनित्यत्वमौपचारिकंपरमनित्यत्वंतीशस्यैव
ननेत्येकनानामितिनिर्धारणसामर्थ्याज्जीवानांनि [illegible]

गी·
टी·

[illegible]तिशंकानिरासायह्वनिमित्तसाम्यतयाजी
वनित्यत्वंभगवतोक्तं अज्ञानस्यक्षीणत्वेसंबंधमाचेतनतुनिर्धार
णोभेदव्यपदेशाच्चान्यः शारीरश्चोभयेपिहिभेदेनैनमधीयते
अधिकंतुभेदव्यपदेशादित्यादिसूत्रैः ज्ञाज्ञौद्वावजावीशानी
शौ यआत्मनितिष्ठन्नात्मानमंतरोयमयति योविज्ञानेतिष्ठ
न्विज्ञानमंतरोयमयति पृथगात्मानंप्रेरितारंचमत्वाजुष्ट
स्ततस्तेनामृतत्वमेतीतिश्रुतिभिः अन्यश्चपरमोराजेस्तथान्यः
स्प पंचविंशकस्त्मादित्यस्मृतिभिश्चप्रतिपादितस्यभेदस्य[illegible]त्रिका·
त्प लाबाध्यत्वरूपंसत्यत्वंकालत्रयेसत्वेपितद्रूपनित्यत्वंचभगवताप्रतिपा स
वद दितं नचतार्हमीश्वरइतिप्रत्यक्षेणैवभेदसिद्धोपदेशवैयर्थ्यमि·
तिवाच्यं प्रत्यक्षस्यवर्तमानमात्रग्राहित्वेनवर्तमानभेदसिद्धावप्य
तीतानागतभेदस्याप्रत्यक्षत्वात्सिद्धस्यबोधकत्वेनोपदेशस्यसार्थ
कत्वात् यद्यपिभेदवाचकंश्रुतेःपदंनास्ति तथाप्युक्तसूत्रैः
श्रुतीनांभेदपरत्वेनव्याख्यातत्वात् भगवद्वाक्येयद्यपिभेदबो
धकंपदंनास्ति तथाप्यामनन्तसामन्तस्यदेवास्तित्व आकृ
तीरित्यादौयथाबहुत्वसंख्यायाः[illegible]नास्तित्वआकृतयःसिद्धेति
तथावयमित्युक्तबहुत्वसंख्ययाभेदःसिद्धइति यथाचन्द्रसूपद्य तप्र
सिद्ध्यानयतिसावैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्योवाजिनमितिवाक्यद्वयेयागवि
धायवाजिभ्योवाजिनमितिवाजिताख्यगुणोविहितस्तस्यामि·
क्षावाक्योपदिष्टवैश्वदेवयागेनिवेशासंभवेनपूर्वयागविहितयाग· दु
गो[illegible]यकत्वम् तथाभगवदुक्तपुष्पदर्शनमपि भगवत्साम्यतया स्प
संभवेनतत्र श्वेतनांतरस्यबोधकत्वंसिद्धमितिहिसमेवसंप्र
तिपुष्पदर्शत्वम् तत्रसभेदोमिथ्याःजलनर्कोऽन्तरममाणःवि
रंजनःपरमंसाम्यमुपैतीतिश्रुतिश्चमोक्षेपिभेदप्रतिपादका
त् नैवमोक्षान्तरमोक्षःप्राप्नोतिरूपसंपन्नस्वेनरूपेणाभिनि

नच

ध्ययनत इति स्वस्वरूपाविर्भावलक्षणस्य परिमुक्तित्वात् यथाभेद
स्य मायिकस्य मायामोहं विनादर्शनासंभवेनोपदेशायसंभवात्
नहि स्वप्रज्ञो वचनरूपमुपदेशं स्व प्रत्येव करोति न च स्वामिकगुरु
शिष्यवदुपदेशाद्युपपत्तिः स्वामिकोपदेशोपलब्धज्ञानमोक्षा
देः स्वप्नवन्मोक्षस्य मिथ्यात्वापत्तेः प्रमाणतो न ह्येकवेदस्यान
ङ्गपायबोधकवेदस्य न दृष्टान्तेन वेदमात्रस्य वा प्रामाण्यापत्तेः क
य ल्पितत्वसजातीयस्वप्रोपदेशकत्वसंभवेपि तज्ज्ञानतो भगवत उ
पदेशकत्वासंभवात् कल्पितभेदं कल्पितत्वेनाजानतो भ्रान्त-
त्वापत्त्येश्वरत्वहानेः तद्धानिस्वीकारे तत्कृतार्थाकृतावर्थत्वे येव
निरीश्वरवादिना किं च भेदः स्वरूपेण कल्पितो विशिष्टेन वा नाद्यः
घसे सदोषकल्पकत्वेन शुद्धस्य कल्पकत्वासंभवात् न द्वितीयः क
ल्पकस्याधिकसत्ताकत्वनियमेन कल्प्यस्य ऐक्याभूतस्य विशि- मि
ष्टस्य कल्पकत्वासंभवात् किं च जीवः प्रतिबिंबो वाच्छिन्नो वा ना
द्यः उपाध्यंतर्गतस्योपाधौ प्रतिबिंबासंभवात् नहि जलस्य घटा स्य
देर्जले प्रतिबिंबः उपाधेरेकदेशस्यापि त्वांगीकारे ब्रह्मणः सदे-
शत्वापत्तेः न चाकाशस्य जले प्रतिबिंबः तस्य सदेशत्वेनोपाधिव
द्धिः स्यस्यतत्संभवात् वस्तुतस्तु नास्त्येवाकाशप्रतिबिंबो जलादे
वाद्युत्कर्षत्वापत्तेः न रूपवाद्रूपस्य प्रतिबिंबस्यादर्शो भवति ध
र्माधर्मवाय्वपिशाचादे[illegible]पि प्रतिबिंबस्यापि चाद्युत्कर्षत्वा
पत्तेः किं तु प्रभामंडलस्यैव प्रतिबिंबः पारमार्थिकस्य ब्रह्मणः स्व
न्यूनसत्ताकव्यावहारिकोपाधौ प्रतिबिंबासंभवात् नहि मषीवि
जले सूर्यप्रतिबिंबः संभवति न द्वितीयः उपाधिनानेकदेशाव-
च्छिन्ने कृत्स्नत्वे वा प्रदेशमदेशत्वापत्तेः द्वितीये तत्पार्थभेदकत्वा
संभवेन कृत्स्नस्य जीवत्वमीशत्वं वा स्यात् अंतर्यामिब्राह्मणस्यो
भयथा विरोधाच्च नहि घटावच्छिन्नस्य मठावच्छिन्नाकाशत्वम्

महावच्छिन्नस्य घटावच्छिन्नाकाशत्वमस्ति। न वा जीवोपाध्यंतर्गतस्ये
शत्वं तत्रापि तस्यांतःप्रविश्य नियामकत्वरूपमंतर्यामित्वं न वा
स्त्वैक्ये तेयस्याधेयत्ववत्स्वरूपलक्षणस्य जीवत्वं तथाप्यस्योपदेशस्य
तेजलांजलितापत्तेः नहि बाधेयत्वं बाधेयो न भवति किंतु कै
तेय श्रुतिबाधेयस्योपदेष्टानि तस्मृक्तत्वबोधकश्रुतीनां निर्विषय
त्वापत्तेश्च नतु तत्त्वमस्यादिवाक्यसिद्धो जीवेश्वराभेदः कथम
पलप्यत इति चेत् वाक्येन हि स्वरूपातिरिक्ताभेदादिबोधनेऽव
र्थकत्वहानिस्तद्बोधने भेदस्य बाधकाभावेन पारमार्थिक
त्वसिद्धिः स्वरूपस्याज्ञानाद्यधिष्ठानतया सदासिद्धत्वेन वाक्यवैय
र्थ्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वमसीति पदच्छेदेन श्वरसारूप्य
मेव जीवेनत्वाबोध्यते भेदबोधकतदृष्टांतानुरोधात् तथा
हि परिभ्रमणेन श्रांतः सूत्रबंधः पक्षी शंकुमेवाश्रयति तथा
जागरादौ श्रांतो जीवं स्वप्नमोपरमेशं संश्रयतीत्याह यथा श
कुनिः सूत्रेण प्रबद्ध इत्यादिना यथा मधुकरैः गृहीता रसा अपे
म अस्याहं पत्रस्येति भेदं न विदंति तथा जीवे विद्यमानोप्यवि
द्या वृद्धिनेऽभिन्नतया ज्ञायते परेशादित्याह यथा सोम्य मधुक
त इत्यादिना यथा चेतनाभिः समुद्रे मिलिताभिर्नदीभिः इयं
गंगाहं यमुनेति न ज्ञायते तथा सुषुप्तिनदीश्वरस्तया न ज्ञायत
इत्याह यथा सोम्य इत्यादिना यथा हृदस्य विद्याते न विद्यमानस्या
पीश्वरानुग्रहात्सावमवस्थानं तदभावे च विद्यानकाभावेपि मु
क्तता तथा जीवस्य मानुषादिदेहेपीश्वराधीनत्वमित्याह यथा
सोम्य महतो वृक्षस्येत्यादिना यथा वटबीजे महावटः सूक्ष्मतामस्त
नं प्तितो लभ्यते तथा जीवोंतर्गतोपीश्वरोदृश्य इत्याह न्यग्रोधफल
मित्यादिना यथा जले प्रहितं लवणं धर्मिज्ञानेन दृश्यमानोपि ल
वणं न दृश्यते तथा वटावस्थानदेहे तत्सामर्थ्ये दृश्यमानोपि सन्

स

ने
रस्येत्याह लवणमुदकेवयार्थेत्यादिना यथा दूरे कश्चित्पुरुषो व
द्धान्नोदेशांतरे नीतामुक्तः स्वास्थस्वदेशमायाति तथाऽज्ञो यो
पी गोगुरूपदेशादिनाज्ञेय इत्याह यथा सौम्य पुरुषमित्यादिना
यथा रोगी यस्तथा पारः पाश्विस्थात्र वेदनया मुमुक्षोपदेशेण संप
न्नोऽजीवत्त्वेन वेदेत्याह पुरुषं सौम्योपतापिनमित्यादिना यथा
कश्चित्पुरुषो राजभटैरानीतस्तेयमिति यदा स चोरस्तदा दं
डायदा न चोरस्तदा न तथा योऽहं ब्रह्मेति ज्ञानी [illegible] न मुं
[illegible]
[illegible]
[illegible] कीयत्वहन्तापहारकत्वात् दंडः
मद्दिन्नं ब्रह्मेति जानन्दं [illegible] इत्याह पुरुषमित्यादिना वस्यमेसारि
त्वादिकंमत्वा न स जीवस्य सच्चिदानंदाकारत्वनिर्मुक्तत्वादिने
स्व स्वारूपं बोध्यते वाक्येन न च स्वारूपं न मन्यत्सिद्धं जीवस्य
र्णितं दत्तायाश्च अविद्याहतत्वात् अत एव जहदजहल्लक्षणाऽपि
परस्य निरस्ता नयहि यदहयवाच्यात्सर्वज्ञत्वादिविशिष्टादहं
धीगृहीतादन्यान्य [illegible] धिष्ठानन पाभानात्मन् इदं इत्यादि प्रत्यक्ष
सिद्धात्वचैतन्यमात्रादधिकार्थस्य लक्षणा जन्यबोधे अभानेन ल
णा क्षेवैयर्थ्यात् भाने च वाक्यस्य सांख्यार्थकत्वापत्तेः श्रेष्ठेन दानेस्थ
नेय प्रत्यक्षे विशिष्टस्य भानेपि शुद्धं न भासते न स्वहोयाय वा
कं सार्थकमिति वाच्यं विशिष्टभाने विशेषभानावश्यकत्वात्
न हिदंडिनि भाने पुरुषव्यक्तिर्न भासते शुद्धभानं विना जगदं
ध्यापतेः न चाधिष्ठानभानं विनाध्यस्तस्य भानं भवतिस्थो क्रिय
ते वस्तुतमधिष्ठानं प्रपंचस्त्वध्यस्तस्तथा न च द्वितीयाद्वै भ
यं भवतीति विरोधः द्वितीयादिहष्टान्समादधिकात्तुलोकेषामे
भयमनुवदतिस्फनिर्यतः अन्यथा यदि वा स्वरूपो वेदेत्यादिस्फ

पूर्वोत्तरवाक्येन भेदस्यैव बोधनात् यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वा
न्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता इत्यत्र त्वा भेदे भेदो बोध्यते यत्र पुत्रेण सह आग
तः पिता इति अत्रैव प्रधान

तिविरोधः स्यात् एकाकी न रमते एकाकी बिभेति सहायमीहांचक्र
गी. इति ... क्रियायां तु कर्तृत्वेन तुल्यत्वेन क्रियाकर्तृत्वेन किं वा पत्न्यादिवत्
टी·हि· ज्ञानमात्रेण नाद्यः ब्रह्मणोपि भोगप्रसंगात् नांत्यः ईश्वरस्य प्राणि
मात्रभोगे तु ज्ञातृत्वात् दृष्टान्तासिद्धेश्चेति तत्र ब्रह्मणा सह तत्रास
र्वान्कामान्सह गुणप्रधानभावेन तियोजनेपि मोक्षे भेदसिद्धेः यमे
वैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतेः ब्रह्मणा च तत्र विना सहेति
93 वार्थः सहशाखया प्रश्ने प्रवहतीत्यत्र प्रश्नेन सह प्रश्नप्रवह
णकालेऽप्रसिद्धकालेन शाखा प्रवहतीति विभक्तिव्यत्ययेन सह
वार्त्ति शब्दस्य कालपरत्वेकादावुक्तमिमं च्छापि च तन्मते सत्यमुक्तिकाले
हि परांतौ ते सर्वान् कामानश्नुते आविर्भूतनिरतिशयानंदतां भि
वतीत्यर्थः ब्रह्मणा सहैते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे कृतात्म
नः प्रविशंति परं पदमिति स्मृतेः परस्य कर्तृकर्मक्रियादिपदानां
वैयर्थ्यमेव न हि तन्मते स्वरूपभिन्नं मोक्षे किमप्यस्ति न च यद
द्वरमेतदेवंकुरुते इति श्रुति विरोधः अंतर्यामित्वादिना प्रसक्तेश्वरभे
दस्यानया निषेधात् नेह नानास्ति किंचनेत्यादि श्रुति विरो
अवतारा धः अंतर्यामित्वादिना प्रसक्तेश्वरभेदस्यानया निषेधात् नचने
ह नानास्ति किंचनेत्यादि श्रुति विरोधः एवमंतर्यामित्वादिनाप्र
सक्तेश्वरभेदनिषेधानुभावप्रधाननिर्देशेन नानाशब्दस्य नाना
त्वार्थकत्वात् अन्यथा नानानिषेधस्यैव ब्रह्मभिन्नत्वाद्वितमात्र २४
निषेधो वा द्वैतः न च भिन्नाभावो ब्रह्मस्वरूपः ब्रह्मस्वरूपस्य सदा
सिद्धत्वेनोपदेशवैयर्थ्यात् सप्रतियोगिकभ्रमकालज्ञानस्य
नानानिषेधस्य तु प्रतियोगिकभ्रमकालज्ञानब्रह्मस्वरूपता
संभवात् अभावस्यातिरिक्तस्यास्त्वस्वीकारे भावत्वाधेय
त्वाधिकरणत्वादीनां भावानामपि सत्त्वावश्यकत्वात् न चैकमे
वाद्वितीयमिति सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिषेधकश्रुति

विरोधः एकपदेन मुख्यतत्त्वबोधनात् एकेनाख्यात्मके वलाद्वतिको
न शात् द्वितीयपदे समाधिकराहित्यबोधनात् एवकारेण विशेषण
संगतेन शंखः पांडुर एवेत्यादावविवर्णत्वं व्यवादे… वेस्तुतोऽयोगो व्यव
छिद्यते नत्वत्र विशेषसंगतएवकारो येन पार्थ एव धनुर्धर इत्यादावि
वान्ययोगव्यवच्छेदो बोध्येत किंचाद्वितीयपदेनैव द्वितीयमात्रनिषे
धसिद्धौ पदांतरवैयर्थ्यात् विशेषणतयोपलक्षणतया वास्त
न्त्वाद्वितीयाभावबोधनेऽनेनैवाद्वैतहानेः अस्ति विहितस्य द्विती
याभावस्याज्ञातापत्त्या पुनः आप्त्या निषेधासंभवात् चिन्मात्र
स्यैव बोधने चितो नित्यसिद्धत्वेनोपदेशवैयर्थ्यात् चिन्मात्रज्ञान
स्याद्वैताविरोधित्वेन द्वैतस्य सत्यत्वोपपत्तेः न हि भूतलमात्रज्ञाने
घटस्य तदभावस्य वाधियो विरोधि संति च भेदश्रुतेः षड्विधता
त्पर्यलिंगानि आथर्वणे द्वासुपर्णेत्युपक्रमः परमं साम्यमुपैती
त्युपसंहारः तयोरन्य अनश्नन्नन्यः अन्यमीशमित्यभ्यासः शास्त्रै
कगम्येश्वरप्रतियोगिकस्य तदनुयोगिकस्य त्रैकालिकभेदस्य शा
स्त्रं विना प्राप्तेरपूर्वता पुण्यपापे विधूयेति फलं यस्य महिमानमे
तीति स्तुतिरूपोऽर्थवादः अनश्नन्नित्युपपत्तिः अंतर्यामिब्राह्मणे
पि षड्विधलिंगोपेतं वाक्यं तथा हि य इमं च लोकमंतर्यामिण
मित्युपक्रमः एष त आत्मांतर्याम्यमृत इत्युपसंहारो वाक्यशेषविधिव
लिंगोपेतं वाक्यं तथा हि य इमं च लोकमंतर्यामिणमित्युपक्र
मः एष त आत्मांतर्याम्यमृत इत्युपसंहारः एष आत्मेत्याद्येकविंश
तिकृत्वोऽभ्यासः अंतर्यामित्वस्य शास्त्रमात्रगम्यत्वादपूर्वता सर्वेष्वलवि
त्यादि दितिनिंदारूपोऽर्थवादः यस्य पृथिवी शरीरं पृथिवी यं न वेद यस्यात्मा
शरीरं आत्मा यं न वेदेत्याद्युपपत्तिः नचनाहमीश्वर इति प्रत्य त्ति
क्षेणैव भेदसिद्धावाकृतिरनुवादिके तिवाच्यं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्ये हि
तेनैव भेदसिद्धावस्तु भेदश्रुतिर्नित्यानुवादः प्रत्यक्षस्य प्रामाण्येऽप्य

गी° टी° हि°

74

नेदन्त्ववादकत्वासंभवात् अप्रमाणगृहीतमात्रग्राहित्वेनानुवादक
त्वस्वीकारे अप्रमाणगृहीतमात्रग्राहित्वेन श्रुतेरप्रामाण्यापत्तेः नन्व
भेदस्य प्रमत्वासिद्धत्वेन शास्त्रारंभो व्यर्थः ईश्वरप्रतियोगिकभेदस्य
प्रमत्वसिद्धत्वेप्यनेन गुणपूर्णस्य श्रीहरेरप्रमत्वात् श्रवणम
नननिदिध्यासनादिना तमपरोक्षीकर्तुं शास्त्रारंभस्य सार्थकत्वा
त् २२ ॥

ऊसमवेजयंतीटीका

तत्त्वात्मनां देहाधीनजन्ममरणयोः सुप्रसिद्धत्वात्कथमप्रोच्यत इत्याशंक्य तेषां त्रैकालिकनित्यत्वं परस्परभेदत्वभावं च स्वयमेव वदन्नप्रोच्यत्वं साधयति

नत्वेवाहमिति तत्र गाहेन देहेंद्रियमनोबुद्धिप्राणादिभ्यो विलक्षण
त्वस्य चितम् यथाहं सर्वात्मा सर्वेश्वरेश्वर इतो वर्तमानात्पूर्व
स्मिन्नतीतभूतकाले जातु कदाचिदपि नासमिति नापि त्वासमे
व तथा त्वमपि नासीरिति नापि त्वासीरेव इमे जनाधिपा राजान
श्च किंत्वासन्नपि त्वासन्नेव पुनरप्यतो वर्तमानात्परस्मिन्ननेत्र
भविष्यत् तथा त्वद्वानामेषां सर्वजीवात्मनामपि नित्यत्वमत्वा
त्वं शोकं माकुरु इत्येवं जीवेश्वरयोरभेद इति वदतां प्र[illegible]च्छन्नबा
ह्यानां मुखे धूलीकुर्वता भगवता परमपुरुषेणैव श्रुतिसिद्धस्यात्य
विरोधेनैव स्वस्मात् देवज्ञातमनां पारमार्थिक एव भेद उक्तः तेषां
मतेन तु अजो ह्येको जुषमाणोनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजो
न्यः द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोर
न्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामा.
न् शरीरस्थोऽभयेपि भेदेनैव मधीयते भेदव्यपदेशाच्चान्यः अधिकं
तु भेदनिर्देशादित्यादि भेदप्रतिपादकशास्त्रकदंबविरोधाज्जी
वेश्वरयोरभेदकथनमसदनुपपन्नमेव नन्वस्मत्सिद्धांतेऽज्ञान
प्रयुक्ताध्यासेनैव सर्वस्याभेदस्य तद्विषयकशास्त्रस्य च सर्वलौ
किकवैदिकव्यवहारस्य च सिद्धत्वात् नन्वनुपपन्नमेव नन्वस्मा

इत्तः काले अहं त्वं इमे च सर्वे वयं न भविष्याम इति न अपि तु भविष्याम एव यथा परमेश्वरस्य मम निःसंशयं नित्यत्वं

प्रच्छन्न वाह्यानां

सिद्धांतेनानप्रयुक्ताध्यासेनैवसर्वस्यभेदस्याविद्यकत्वोपपत्तेःप्रत्य
सर्वलौकिकवैदिकव्यवहाराणांसिद्धेः कथमनुपपन्नत्वमभेदक
भावेना थनस्येतिचेन्न अधिष्ठानाध्यासयोरेवासम्भवात् तथाहिशुद्धबुद्ध
निर्विशेषाद्वितीयचेतनमात्रस्यवस्तुनोऽधिष्ठानत्वेनसम्भवतिय
तःसामान्यविशेषधर्मवत्त्वस्याधिष्ठानत्वप्रयोजकत्वंसामान्येनज्ञा
तेविशेषेणाज्ञातमेवाधिष्ठानंलोकेप्रसिद्धंयथेदंरजतमितित्रे
दन्तासामान्यधर्मोरजतस्यसाधकःशुक्तौवर्ततेशुक्तित्वंचविशे
षधर्मस्तस्यबाधकःसर्वानुभवप्रसिद्धःनतथानिर्धर्मकेचिन्मा
त्रेवस्तुन्युभयधर्मवत्त्वंवक्तुंशक्यंसिद्धान्तभङ्गात् कथंचित्सामान्य
धर्माङ्गीकारेपिविशेषधर्मानङ्गीकारेणतद्बाधायोगाच्च अध्यासोप्य
सिद्धाध्यासासिद्धिः यद्यदारोपितंतत्तत्सप्रधानंशुक्तिरूप्यादि
वत् यन्नैवंतन्नैवंशशशृंगादिवदित्यन्वयव्यतिरेकव्याप्तेःसर्व
वादिसम्मतत्वात् प्रथमभ्रमसामान्यभावादध्यासाभावः तथा
हिभ्रममात्रेसावयवत्वेइंद्रियसंयुक्तत्वयोग्यत्वंसादृश्यंपूर्वप्र
माजन्यसंस्कारोदोषश्चेत्यपेक्षितं तत्रायंत्रयमधिष्ठानेदोषसं
स्कारौतत्ज्ञातृपुरुषनिष्ठौयथेदंरजतमित्यत्रेंद्रियसंयुक्तत्वयोग्य
त्वंसावयवत्वंपरमार्थरजतसादृश्यंशुक्तौप्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत
त्संस्कारदोषौपुरुषनिष्ठौनतथादार्ष्टान्तिकेनिरवयवनिर्गुणपरे
शात्मनिगुणावयवसादृश्यादीनामयोगात् केवलोनिर्गुणश्चनि
ष्कलंनिष्क्रियमित्यादिश्रुतेः नापिदोषसंस्कारौभवतः तदाश्रय
स्यज्ञातृत्वस्याभावात् अधिष्ठानमात्रस्यैवतदाश्रयत्वात्जीवस्यभ्रम
कार्यत्वेनतदुत्तरभावित्वात् अध्यासस्यापविषयप्रयोजका^
भावादध्यासाभावः तत्राज्ञानाश्रयोज्ञानमात्रंब्रह्मैवजीवोऽन्य
हा नाद्यः ज्ञानमात्रस्यज्योतिषोवस्तुनोऽज्ञानाश्रयत्वानर्हत्वात्
सूर्यस्यांधकाराश्रयत्वमनुपपन्नःकोब्रवीतीतिभावः नापिजीवः

गी·
टी· द्वि

तस्याध्यासकार्यत्वेन तदुत्तरभावित्वात् न तृतीयः उभयभिन्नत्वेन त
स्यादृष्टश्रुतत्वात् तथा को वा ऽज्ञानविषयः शुद्धानुभवमात्रं उत
तद्भिन्नं नाद्यः तस्य भवन्मते ज्ञानविषयत्वेनाज्ञानविषयत्वानर्हत्वा
त् अज्ञानतन्निवर्तकज्ञानयोरेकाधिकरणवदेकविषयस्यापि
नियमाच्च न द्वितीयः ज्ञानाज्ञानोभयभिन्नस्य तदानीमभावात्
तद्भिन्नस्य सर्वस्यापि तत्कार्यत्वेन तद्विषयत्वायोगात् ननु रज्जोद
रवृत्तितमसो यथा रज्जुरेवाश्रयो विषयश्चेति प्रसिद्धः तथा
त्रापि शुद्धं ब्रह्मैवाज्ञानस्याश्रयो विषयश्चेति चेन्न दृष्टान्तवैषम्या
त् रज्जुतमसोरज्ञानरूपत्वेनेतरेतराविरोधत्वात् दार्ष्टान्तिके तु ज्ञा
नाज्ञानयोरत्यन्तविजातीयत्वेनेतरेतरविरोधित्वात् न हि सूर्यस्यान्ध
काराश्रयत्वं तद्विषयत्वं वा कोटिचतुर्दैरपि संभावयितुं शक्य
म् किंचाध्यासोपादानमज्ञानं ब्रह्मणि यदज्ञानं तत्स्वप्रयुक्तं ब्रह्मप्रयुक्त
मन्यप्रयुक्तं वेति विवेचनीयम् नाद्यः आत्माश्रयदोषप्रसंगात् न
तु स्वप्रयोक्तृत्वासम्भवाच्च अन्यथा घटादावपि प्रयोक्तृत्वापत्तेः न
द्वितीयः प्रयोक्तृत्वस्य कर्तृत्वविशेषधर्मत्वात्तस्य त्वन्मते ऽध्यासव
त्स्वरूपाश्रयत्वात् शुद्धे तदसंभवात् अपि चेद्देवतिर्यङ्मनुष्य
नारकादियोनिप्राप्तिरूपानर्थहेतोरविद्यायाः स्वरूपं शुद्धं ब्रह्म जा
नाति न वा ऽ[illegible] जानाति चेत्तथा ज्ञात्वा को वा कूपमिव यः स
तत्र स्वात्मानं नियुञ्ज्यात् ज्ञातृत्वापत्त्या भवन्मते शुद्धत्वानिष्टेः न जा त्व
नाति चेदज्ञत्वापत्त्या ब्रह्मत्वासिद्धेः शुद्धं चिन्मात्रं न ब्रह्म अज्ञत्वात्
संसारिजीववदिति मानात् नापि तृतीयः उभयेतरवस्त्वनङ्गीका
रात् अङ्गीकारे च तत्राप्युक्तयुक्त्या प्रयोजकान्तरं तस्याप्यन्यदित्यनवस्था
पत्तेः किंचाज्ञानस्य सत्त्वमसत्त्वं वा नाद्यः भवतामनङ्गीकारात् न द्वि
तीयः असतः आवरकत्वासंभवात् अधिष्ठानावरणाभावे ऽध्या·
साभावः न हि शुक्तिस्वरूपे भासमाने रजतारोपो भवतीति भावः किं

वस्तुप्रकाशेप्यावरणासम्भवेपि अध्यासार्थं ऽणप्रदेशेनतदंगीका
रेणचकिंतत् ब्रह्मस्वरूपावरकं तद्धर्मविशेषावरकं वेतिवाच्यम् ना
द्यः जगदान्ध्यप्रसङ्गात् न द्वितीयः स्वरूपेतरधर्मानङ्गीकारात् अ·
न्यथासिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् ननु निर्विशेषश्रुतिबाधभयाद्धि ध
र्मानङ्गीकारेपि स्वरूपस्यैवानन्तांशमात्रस्याज्ञानावृतत्वेपि सतो
शस्यानावृतत्वान्नोक्तदोष इति चेन्न असंभवात् निरवयवे व
स्तुन्यंशादिकल्पनाया अन्याय्यत्वात् सांशत्वापत्त्या मिथ्यात्वापत्तेश्च
ब्रह्म मिथ्या सांशत्वात् घटादिवदित्यनुमानात् निरवयवश्रुत्या·
कोपात् निर्विशेषवादभंगाच्च अथाद्वितीयनिर्विशेषवस्तुनः
सत्वे किंचित्प्रमाणमस्ति नवेति वक्तव्यम् अस्ति चेत्तत्र तावत्प्रत्य
क्षं अतीन्द्रियत्वात् नाप्यनुमानम् लिङ्गशून्यत्वात् नेन्द्रियाणां ना
नुमानानामिति श्रुतेः नापि शाब्दः शाब्दस्याविषयत्वात् न तत्र ताव
च्छक्तिविषयत्वं जातिगुणाकारप्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थत्वाभावात् ना
पि लक्षणाविषयत्वं सम्बन्धशून्यत्वात् असङ्गोह्ययं पुरुष इति श्रु
तेः ननु सत्यसंबंधाभावेपि शाखाचन्द्रवत्कल्पितसंबंधस्य सत्वा
न्न दोष इति चेन्न दृष्टान्तवैषम्यात् तत्र हि शाखाचन्द्रयोरुभयोरपि
सावयवत्वात्प्रत्यक्षविषयत्वात् किरणद्वारा सम्बंधस्यापि सत्वात्
दार्ष्टान्ते तु अत्यन्तवैपरीत्यान्नोक्तार्थसिद्धिः नापि गौणाविषयत्व
म् निर्गुणत्वात् विषयत्वाङ्गीकारे च मिथ्यात्वप्रसङ्गः हेत्वापत्ति·
श्च तथा च प्रयोगः ब्रह्म मिथ्या प्रमाणविषयत्वात् तद्वमते प्रपंचव
दिति नापि द्वितीयः सर्वप्रमाणहीनत्वेन शशशृङ्गतुल्यत्वापत्तेः
निर्विशेषं ब्रह्मावस्तु सर्वप्रमाणशून्यत्वात् शशशृङ्गाद्यवस्तुजा
तवदित्यनुमानादिति संक्षेपः एवं पराभिमताख्यातिर्विलक्षणप
राभिमताख्यातिलक्षणादीनामपि बहुप्रकारेणोक्तैर्निरस्तत्वा
द्विस्तरभयादत्रोपरम्यते १२ ॥

गी·
टी·टि·

७८

मधुसूदनीटीका

नत्वेवेत्याद्येकोनविंशतिश्लोकैरशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्येतस्य विवर
णं क्रियते स्वधर्ममपिचावेक्ष्येत्याद्यष्टभिः श्लोकैः प्रज्ञावादांश्च भाष
स इत्यस्य मोहद्वयस्य पृथक्प्रयत्ननिराकर्तव्यत्वात् तत्र स्थूलश
रीरात्मानं विवेक्तुं तस्य नित्यत्वं ययति त्वंशब्दो देहादिभ्यो व्यतिरेकं सू ङोः
चयति यथा अहं इतः पूर्वं जातु कदाचिदपि नासमिति नैव अपि
तु आसमेव तथा त्वमप्यासीः इमे जनाधिपाश्चासन्नेव एतेन भावा प्राग
प्रतियोगित्वं दर्शितं तथा सर्वे वयं अहं त्वं इमे जनाधिपाश्च अतःपरं
म न भविष्याम इति न अपि तु भविष्याम एवेति ध्वंसाप्रतियोगित्वमुक्तं
अतः कालत्रयेपि सत्तायोगित्वादात्मनो नित्यत्वेनानित्याद्देहाद्वैल
क्षण्यं सिद्धमित्यर्थः १२

सदानंदीटीका

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे इति पादद्वयस्यैव विवृत्तिः
क्रियतेधुना १ नत्वाद्येकोनविंशत्या पादस्याद्यस्य विस्तरः स्वधर्ममि
त्याद्यष्टाभिर्द्वितीयस्योच्यते तथा २ मोहद्वयं निराकार्यं पृथक्प्रयत्ने
न दुःखदं स्थूलदेहात्पृथक्कर्तुमात्मानं साक्षिणं परं ३ वक्ष्यादौ तस्य
नित्यत्वं तमःशब्दार्थमीश्वरः देहादिभ्यस्त्वंशब्देन व्यतिरेकोस्य सूच्य
ते ४ नैवाहं जातु इतः पूर्वं नासं किंत्वासमेव हि तथैव त्वं तथाप्यासी
रासन्नेते जनाधिपाः ५ एतेन प्रागभावस्याप्रतियोगित्वमीरितं
तथाहं त्वमिमे भूपा न भविष्याम एव किं ६ अत ऊर्ध्वं तनोः पाताद
र्ध्वं भाविनो न च किंतु सर्वे भविष्यामो वयं नित्यं तथात्मनः ७
एतेनैवात्मनः प्रोक्ता ध्वंसस्याप्रतियोगिता अतः कालत्रये सत्ता
योगित्वात्प्रत्यगात्मनः नित्यत्वेनास्य संसिद्धं वैलक्षण्यं शरीरतः ८ दे
हाद्युपाधिभेदेन भेदोहं त्वमिमे इति ९ नात्र स्वाभाविको भेदो ह्या
त्मनो हरिणेरितः तत्पदार्थविशुद्ध्यर्थं भेदमुद्दिश्य लौकिकं १० आ

त्मनोनित्यत्वाद्धारावैलक्षण्यंशरीरतः शास्त्रस्योपक्रमे यस्मान्नि
साधयिषितेहरेः ११ यतस्त्वाभिमतोविस्तोभेदः स्वाभाविकः किल
अन्यथेशोपदेशस्यावसरेकथमीरयेत् १२ अहंत्वंचयमित्यादि
भेदमित्याहविन्यसन् उपदेष्ट्रोपदेश्यादिव्यवहारेस्तिकल्पितः
भेदस्तेनैवतन्नासिद्धिर्नैवास्तववद्देख्यते ननिरोधेनचासत्रिनैः १३
वस्तोनचसाधकः १४ नमन्त्रस्तुनैवेमुक्तउत्याधापरमार्थता उ
त्यादिस्फूर्तिनिर्णीतोहेननत्वाविमर्शनात् १५ भेदवादोमता
मिष्टोनसतत्वविमर्शिनाम् १६ ॥१२॥

नीलकंठीटीका

ननुदेहादन्योपिदेहनाशेननश्यतांकोशाकारइवकोशनाशे
नेतितत्राह नत्वेवाहमिति त्वमहमिमेचसर्वे अनादयोनंता
श्चस्मइत्यर्थः जातुकदाचित् अहंनआसमितिनअपितुआसमेव
तथात्वमपिनासीरितिनअपितुआसीरेव इमेजनाधिपाः राजा
नउत्सुप्लतांसर्वेस्युःनेतिजातस्य नास्त्वेतिनअपितुआसन्ने
वेतियोजना अनादित्वादनंतत्वमप्याह नचैवेति नभविष्यामः त्वा॰
इतिनैवकिंतुसर्वेभविष्यामएव ननुदेहस्यानात्मत्वेकथंप्राचीनक
र्मव्यतिरेकेणजीवनंनोपपद्यते कृतहानाकृताभ्यागमप्रसं
गात् इत्यादिश्रुतिविचारको थंतत्पीडयायंपीडितइतिचेद्यत्वतद
भिमानमात्रादितिभ्रमः यदाहियतःप्रबाधीरेविशातिनदानस्ती
उत्यादेरुपत्तिर्नवाध्यते तस्यतदानींदेहाभिमानाभावात् यत्त
स्तवाध्यतेऽभिमानसत्वादितिलोकेप्रसिद्धं किंचप्राचीनकर्मव्य
तिरेकेणजीवनंनोपपद्यते कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगात् इ
त्यादिष्वपिप्राक्कर्मासीत्यनुमेयं स्थावरजीविकाप्राक्कर्मपूर्वि
का जीविकात्वात् पाकादिक्रियापूर्वकास्मदादिजीविकावत् अ
पिचक्रियावैचित्र्यंकार्यवैचित्र्यंघटशरावोदंचनादिषुनहादि

गी·
टी· द्वि·

दिष्टापि सुखदुःखादिवैचित्र्यं प्राक्कर्मवैचित्र्यादनुमेयं तथा सद्योजा
तस्य गोवत्सस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्जन्ममात्रस्य मरणत्रासश्च प्रा
ग्भवीयानुभवजनितसंस्कारजन्यो भोजनादिप्रवृत्तिश्चोक्तत्रासादि
वदिम्यतोऽस्ति प्राचीनं कर्म अपि च कौलिकशास्त्रप्रसिद्धमेतत् य
थादेवदत्तः स्वशरीरे कंटकवधेन विद्यते एवं शत्रुकृतायां देवद
त्ति· त्तप्रमायां कंटकेन विद्धायां देवदत्तो व्यथते न तत्र व्यथादेवदत्तेनांतर
यान्तवैषम्यं नापि वा सु कंटकव्याधादि किंतु केवलं प्राक्कर्ममात्रं
एवं च बीजांकुरन्यायेन कर्मतज्जन्यसंस्कारपरंपरयाऽनादिः संसा
र इति न देहनाशादात्मनाशोऽस्तीति न भीष्मादयः शोचनीयाः अ
त्र पूर्वस्मिन् श्लोके आत्मनो देहादन्यत्वमुक्तं गतासूनदेहानिति
विशेषणेन अत्र तु स्वशरीरविशिष्टस्यात्मनो व्यवहारदृष्ट्यानि
त्यत्वं साधितमिति भेदः ॥ १२ ॥

आनंदी टीका

जीवानामविनाशित्वमेवलक्षयति हित्विति अहमिदानीं वर्तमानःजातुकदाचित्रनासम् अपित्वहंप्राक्शरीरेस्थित एवेदानीमपिवर्ते एवंत्वमपिजातुनासीः अपित्वासीरेवप्र गभूतइदानीमपिवर्तसे चपुनःइतःपरमस्माद्देहादनंतरंनभ विष्यामः अपितुभविष्यामएवशरीरांतरेइतित्रिष्वपिकालेषु सत्तयानित्यत्वादेषामविनाशित्वमित्यर्थः १२ ॥

तथाच जीवावस्थायामेवैषांनावत्रित्यत्वं रामकंदी टीका प्रतिपादयितुमाह +

+यंमांवर्तमानंमन्यसेसोहंजातुनासं नजुहुयेन पूर्वकालभाव मेवप्रकृतंप्रतिपादयति नाहमभूत्वाभवामि किंतुप्रागपिभूत्वे दानीमपिभवामि यथाचत्वमेवमिमेपिवर्तमानत्वेनप्रतिभासमा नाःसर्वेराजानःपूर्वमासन्नेव नपुनरभूत्वाभवपूर्णा नचसर्वेए ववयमतःपरमस्माच्छरीरादनंतरंभविष्यामः भविष्यामएवेत्य नेनयुष्मदस्मदादिविभेदेनव्यवास्थितस्य जीवलोकस्यकालत्र येपिसत्तासंभवान्नित्यत्वंप्रतिजानीते आसमित्यादिनभूतादिकि याकर्तृत्वव्यपदेशोविनाशधर्मकशरीरसामानाधिकरण्यभ्रम कृतः नतुनित्यस्यभूतादिव्यपदेशउपपद्यतइति नन्वेदेहभेद स्यानित्यत्वंजीवस्यकर्तृत्वंतादृशेनात्मभूतेनजीवस्यानित्यत्वप्रा प्तिरित्याशंक्यात्मनोविकारांशांकंचतद्धेतोरपिनिराकरणार्थमिदम देनपरिहरन्नाह १२ ॥

लाभिकी टीका

एवंहिबाल्याद्यवस्थावदनादिप्रवाहवृत्तिशोच्यतास्यात् अशोच्यत्वेप्रा त्मनःस्थूलदेहवैलक्षण्यमेवाज्ञेनेनानुभूतपूर्वंहेतुमाह नत्वे वाहमिति अहंपरमेश्वरोलीलागृहीततनुःलीलाविग्रहस्याविर्भावेतिरोभावेवाजातुनासमितिनेवअपित्वासमेवानादित्वात् अतःकालत्रयेपिसत्तायोगित्वादात्मनोनित्यादेहाद्वैलक्षण्यमि दम् १२ ॥

पंचोली टीका

कालत्रयसत्तानिरूपणेनआत्मनोनित्यत्वंसाधयति नत्वेवाहमि ति यथाहंपरमेश्वरोजातुकदाचितलीलाविग्रहस्याविर्भावेनि

यथाहंतथात्वमपिसम्प्रति वर्तमानत्वेनप्रतिभासमानःपू र्वमप्यासीरेवनतुअभूत्वाभवसि

नचत्वंनासीरपितुआसीरेवेमेनृपानैनासन्नपितुआसन्नेवसदंशत्वात् एतेनप्रागभावाप्रतियोगित्वमुक्तम् तथाततःपरंदेहविनाशादुत्त रकालंनभविष्यामइतिनकिंतुभविष्यामएवात्मस्वरूपेणनित्यत्वा त् एवंध्वंसाप्रतियोगित्वमुक्तम् देहाभेदापेक्षया बहुवचनमुक्तंन त्वात्मभेदाभिप्रायेण

रोभावेपिनासंनत्वपित्वासमेवकस्मादनादित्वात् अतीतेषुदेहो
त्पत्तिविनाशेषुनित्यमेवअभूवमित्यर्थः तथात्वंनासीर्नाभूःअ
पित्वासीरेवतथाइमेजनाधिपाःनृपाःनासन्नितिनअपित्वास
न्नेवतथावयंसर्वेअतःपरंअस्माद्देहपातात्परंउत्तरकालेपि
नभविष्यामः अपितुस्थास्यामएवआत्मस्वरूपेणत्रिष्वपिकालेषुव
यंसर्वेनित्यानित्याएवअत्रवयंसर्वेइत्यत्रदेहभेदानुवृत्त्यावहु
वचनंनात्मभेदाभिप्रायेणतत्रकथमेवनित्यत्वंआत्मनः १२

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

अहंयदेवप्रागभावप्रतियोगितदेवध्वंसप्रतियोगिचभवतीतिस्थि
तेनत्वंचदेहस्येवसंभवतिनत्वात्मनइति प्रतिपादयन्नुक्तमेवार्थं
द्रढयति नत्वेवेतिद्वाभ्यां यंमांवर्तमानंमन्यसेसोहमितःपूर्वंजा
तुकदाचिदपिनासमितियन्नैवापितुआसमेवेति नञ्द्वयेनप्रकृत
मेवपूर्वकालभावित्वंप्रतिपादयति एवंत्वमप्यासीरितिमेवमेनाधि
पा आसन्नेव अतःपरंचेतस्माज्जन्मनउत्तरकालेच वयंसर्वेनभवि
ष्यामइत्येतन्नैवकिंतुभविष्यामएवेति कालत्रयेपियुष्मदस्म
त्स्वरूपभेदेनव्यवस्थितस्यजीववर्गस्यस्थितिर्नित्येति भगवता
प्रतिज्ञायते १२

मधुभाष्य

नत्वेवाहमीश्वरानित्यत्वस्या प्रस्तुतत्वात् दृष्टांतत्वेनाह ॥नत्वे
वेति यथाहंनित्यः सर्ववेदांतेषुप्रसिद्धः एवंत्वमेतेजना
धिपाश्चनित्याः देहिनोभाव एतद्भवति तदेवासिद्धमितिचे
न्न देहिनोस्मिन्यथाकौमारादिशरीरभेदेपिदेहीतदीतिता
सिद्धः एवंदेहान्तरप्राप्तावपीतिदृष्टत्वात् नहिजडस्यशरी
रस्यकौमाराद्यनुभवःसंभवति मृतस्यादर्शनात् मृतस्य
वाद्यनुभवाभावः अहंमनुष्यइत्यनुभवाच्चैतत्सिद्धमि

तिचेन्न सत्येवाविशेषे देहे स्त्र्यादौ ज्ञानादिविशेषा
दर्शनात् छ्वितस्य वाद्याद्यनुभवाभावः अद्वे समस्ताभि
मानोमनसि काष्ठादिवच्च श्रुतेश्च प्रामाण्यं च प्रत्यक्षा
दिवत् नच बौद्धादिवत् अपौरुषेयत्वात् नह्यपौरुषेये
पौरुषेयाज्ज्ञानादयः कल्पयितुं शक्याः विनाचकस्य
चिद्वाक्यस्यापौरुषेयत्वं सर्वसमयाभिमतधर्मोपसिद्धेः
यश्चतैर्नांगीक्रियते नासौ समयी अप्रयोजकत्वात् मा
स्त्वधर्मो निरूप्यत्वादितिचेन्न सर्वाभिमतस्य प्रमाणं वि
ना निषेद्धुमशक्यत्वात् नचसिद्धिः प्रमाणिकस्येतिचेन्न
सर्वाभिमतेरेव प्रमाणत्वात् अन्यथा सर्वाचैकव्यवहा
रासिद्धेश्च नचमयाश्रुतमिति नवक्तुं शक्यम् अन्यथा
वाप्रत्युत्तरं स्यात् भ्रांतिवीतत्वस्यात् सर्वदुःखकारणत्व
वास्यात् पक्षोवान्यथास्यात् रचितत्वे च धर्मे प्रमाणस्य
कर्तुरज्ञानादिदोषशंकास्यात् नवादोषत्वं स्ववाक्येनैव
सिध्यति नचयेनकेनचिदपौरुषेयमित्युक्तमनुक्तवाक्य
समम् अनादिकालपरिग्रहसिद्धत्वात् अतःप्रामाण्यं श्रु
तेः ततःऊत तर्कैर्थीरत्वं नभवति अथवाजीवनापादे
हनापंचाऽपेद्यशोकः ननावजीवनापानित्यत्वादित्याह
नत्वेवेति ११

79

रामचंद्रसरस्वतीटीका

नत्वेवाहमिति ग्रंथ तत्र स्थूलशरीरोपहितः सन्नजातिति कदा॰
चिन्नासमिति नैवेति किंत्वासमेवेत्यर्थः तथात्वं जातु नासीरित्यपि
नैवेति पुरुषविपरिणाम इमे जनाधिपा दुर्योधनादयो नासन्निति
नैवेति वचनविपरिणामोपि उत्तरार्धे स्पष्टं न तु तानि भिन्नान्येव
शरीराणि भविष्यन्ति अनन्तानि च एतेषां शरीराणां तैभिः शरीरैः
शोच्यता स्यादेवेत्याशंक्याह ॥

भाषाअनुवाद

भीष्मआदिके प्रति जो शोच करना अनुचित है इसमे श्रीभगवा
न कारन कहते है कि देखो हम परमेश्वर हमारा शरीर धारन के
वल लीलाके अर्थ है इससे इस देहके होने जाने वशते हम कभी
पूर्वमे नहीं रहे थे यह संभव नहीं होता जिस हेतु हम अनादि औ
र हमारे अंशते उत्पन्न तुम और ये सब राजालोक कभी कभी नहीं
रहे थे यह भी संभव नहीं है इससे हम सब जैसे पहले थे तैसे
अब भी हैं फेर आगेभी हम सब होंयगे इससे आत्मस्वरूप के
जन्म मरन का स्वभाव है तो फिरि स्वजनविनाश कहा शोक
का विषय कैसे है नहीं है १२ ॥

मेहोंतुं महो नहि नहि यहराजे होय यातेकेरन हमसभी
होंगे यह मतजोय १२॥

61

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा त
था देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति १३

शांकरभाष्यं

तत्र कथमिव नित्य आत्मेति दृष्टान्तमाह देहिन इति देहोऽस्यास्तीति देही तस्य देहिनो देहवतः आत्मनः अस्मिन् वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमारभावो बाल्यावस्था यौवनं यूनो भावो मध्यमावस्था जरा वयोहानिर्जीर्णावस्था इत्येतास्तिस्रोऽवस्था अन्योन्यविलक्षणास्तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशो द्वितीयावस्थोपजने नोपजननमात्मनः किंतर्ह्यविक्रियस्यैव द्वितीया तृतीयावस्थानाशे न नाशो द्वितीयावस्थोपजने नोपजननमात्मनः किंतर्ह्यविक्रियस्यैव द्वितीया तृतीयावस्थाप्राप्तिरात्मनो दृष्टा यथा तद्वदेव तद्वदेव देहादन्यो देहो देहान्तरं तस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्तिरविक्रियस्यैवात्मन इत्यर्थः धीरो धीमांस्तत्रैवं सति न मुह्यति न मोहमापद्यते १३

आनन्दगिरिकृतटीका

ननु पूर्वदेहं विहायापूर्वं देहमुपाददानस्य विक्रियावत्त्वेनोत्पत्तिविनाशवत्त्वविभ्रमः समुद्भवेदिति शङ्कते तत्रेति अशोच्यानित्यप्रतिज्ञायां नित्यत्वे हेतुकृते सतीति यावत् अवस्थाभेदे सत्यपि वस्तुतो विक्रियाभावादात्मनो नित्यत्वमुपपन्नमित्युत्तरश्लोकेन दृष्टान्तावष्टम्भेन प्रतिपादयतीत्याह दृष्टान्तमिति न केवलमागमादेवात्मनो नित्यत्वं किन्त्ववस्थान्तरवज्जन्मान्तरे पूर्वसंस्कारानुवृत्तेश्चेत्याह देहिन इति देहवत्त्वं तस्मिन्नहंममाभिमानभाक्त्वं तस्यास्मिन्निति निर्देशे षष्ठी आत्मनः श्रुतिस्मृत्युपपत्तिभिर्नित्यत्वज्ञाने धीमानित्यत्र धीर्विद्यते एवं सतीति तत्त्वतो विक्रियाभावान्नित्यत्वे समधिगते सतीत्यर्थः १३

स्वामिकृतटीका

ननुईश्वरस्यतवजन्मादिशून्यत्वंसत्यमेवजीवानांतुजन्ममरणेप्रसिद्धे
इत्यत्राह देहिनइति देहिनोदेहाभिमानिनोजीवस्ययथास्मिन्स्थूले
देहेकौमाराद्यवस्थादेहनिबंधनाएवनतुस्वतःपूर्वावस्थानाशेवस्था
तरोत्पत्तावपिसएवाहमितिप्रत्यभिज्ञानात् तथैवदेहनाशेदेहांतर
प्राप्तिरपिलिंगदेहनिबंधना [illegible] नत्वात्मनोनाशः जातमात्रस्य
पूर्वसंस्कारेणस्तन्यादौप्रवृत्तिदर्शनात् अतोधीरोधीमान्तत्रतयोर्दे
हनाशोत्पत्त्योर्नमुह्यति आत्मैवमृतोजातश्चेतिनमन्यते १३ ॥

पिशाचभाष्यम् ॥

अस्मिन्वर्तमानेदेहेयथाकौमारंकुमारभावेयौवनंयूनोभावेजरा
वृद्धत्वं तथातद्देहांतरप्राप्तिःधीरोधीमान् तत्रनमुह्यतिनमोहं
गच्छति यथाअस्मिन्देहे कौमारंयौवनंजराचात्मनोभेदएवमित्र: त^
शरीरावस्थाःएवंशरीरांतराणीत्यर्थः १३ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥

एकस्मिन्देहेवर्त्तमानस्यदेहिनः कौमारावस्थांविहाययौवनाद्यव
स्थायामात्मनःस्थिरत्वबुद्ध्यायथात्मानष्टइतिनशोचतिदेहाद्देहांतर
प्राप्तावपितथैवास्थितआत्मेति बुद्धिमान्नशोचतिअतआत्मनोनित्य
त्वा [illegible] दात्मानोनशोकस्थानं एतावदत्रवक्तव्यंआत्मनांनित्यानामे
त^ वानादिकर्मवशतयातत्तत्कर्मोचितदेहांतरसंसृष्टानांतैरेवबंधनिवृ व^
त्तयेशास्त्रीयंस्ववर्णोचितंयुद्धादिकर्मानभिसंहितफलंकर्तव्यं
२^ तामिंद्रियैर्जरायाइंद्रियार्थस्पर्शाः शीतोष्णादिप्रयुक्तसुखदुः
खाद्याआविर्भवंतितेतुयावच्छास्त्रीयकर्मसमाप्तिमर्षणीयाइतिसम
र्थमनेतरमेवाह १३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

[illegible] देहिनोस्मिन्निति
आकारांतरेचसतियदिशोच्यतेतर्हिकौमाराद्यौवनावाप्तौकिमिति
नशोच्यते योधीरःसनशोचति धैर्यंचैतच्छरीरेपियस्यास्थानास्तिते
नसुकरमतस्त्वंधैर्यमन्विच्छ १३ ॥

परमार्थप्रपा टी॰

एवंशोकस्यजीवनिमित्तकत्वंनिवार्यदेहनिमित्तकत्वंनिवारयति
देहिनइति देहिनोदेहाभिमानिनोजीवस्यकौमारयौवनजराख्या
वस्थात्रयस्यानुभवोदृष्टः यथाहंकौमारदशायांनग्नोबालिशोऽक्री
डितवान्सएवाहंयौवनेसभ्यत्वमुपागतोऽस्मिपुनःसएवाहंसंप्रति
दंताद्युपलवेनस्थविरत्वंप्राप्तोऽस्मीतियोऽस्तितदुक्तं कस्तत्रायंजडो
मूकोदेहोभवति वाच्यवेति तथाचतस्यपूर्वावस्थातिक्रमेउत्तरावस्था
प्राप्तौकिंपित्रादीनांशोकोभवति तथैवदेहांतरप्राप्तावपिशिशितो-
पिबालःपूर्वसंस्कारवशात् स्तनग्रहणरोदनादिषुप्रवर्तते एवम
नुभूयधीरस्तत्रविषयेनमुह्यतीत्यर्थः १३ ॥

वनमाली टी॰ ॥

ननुस्वीयदेहनाशरूपंमरणंतुजीवस्यस्यादेवतत्राह देहिनइतियथै
कस्मिन्देहेवर्तमानस्यदेहिनःकौमारावस्थांविहाययौवनाद्यवस्थां
प्राप्तस्यास्थिरत्वबुद्ध्यानशोकोभवति तथैकंदेहंविहायदेहांतरप्रा-
प्तिस्तत्रप्राप्तौ धीरआत्मास्थिरइतिधीमान्नमुह्यति आत्मामृतइतिनमु
ह्यति ननुदेहएवात्मास्थूलोहंगौरोहंगच्छामीतिप्रतीतेः जातोदे
[margin: मृतो] वदत्तोमैत्रइतिप्रतीतेर्देहजन्मनाशाभ्यामात्मनोपिजन्मनाशोपपत्ते
रनुमानागमादेःप्रामाण्यानंगीकारेणदेहभिन्नात्मनोप्रत्यक्षत्वा [margin: नं]
दितिलोकायतिकास्तान्प्रत्याह देहिनइति योहंबाल्येपितॄन
न्वभूवंसोहंवृद्धोनप्तॄननुभवामीत्यवस्थाभेदाद्देहभेदेप्यात्मनःस्थि
रत्वप्रत्यभिज्ञानात्रयथाभेदस्तथायोहंस्वप्नेपूर्वंव्याघ्रदेहोनंतरंपशु
देहःसएवाहंमनुष्यदेहइत्यनुगतदेहेष्वनुगतात्मज्ञानात्तत्रदे-
हांतरप्राप्तौदेहभिन्नात्मनिनमुह्यति उक्तदेहात्मनोरभेदप्रत्यया-
स्तुकर्दमलिप्तेवस्त्रेहंलिप्तःवस्त्रपुत्रे[illegible]नष्टेहंनष्टइत्यादिवदौपचा
रिकाःममदेहःस्थूलइत्यादिप्रत्ययस्यबाधकत्वेनाभेदारोपासंभवा
त् देहातिरिक्तात्माभावेस्तनपानादौबालस्यप्रवृत्तिर्नस्यात् इष्टसा
धनताज्ञानाभावात् अनुभावकस्यतदानीमसत्वात् प्राचीनस्तन
पानानुभवितुरिदानीमसत्वेनस्मरणासंभवाच्च यथैकस्मिन्देहेप
रिणामितिनानावस्थाजायंतेतत्त्यागप्राप्तिभयात्स्वधर्मानुष्ठानेन

गी॰
टी॰
द्वि॰
२

त्याज्यं तद्रूपत्वादेरवर्जनीयत्वात्तथाविद्यमानदेहनाशे देहांतरो
त्पत्तेरावश्यकत्वात्तद्भयात्स्वधर्मानुष्ठानं न त्याज्यं ॥ तस्मात्त्वं इ मि
तिभावः देहिन इत्येकवचनं तु जीवस्यानेकावस्थादिगतस्यापैक
त्वलाभाय एकवचनानुरोधेन जीवैकत्वेश्वरादिमोक्षप्रतिपाद
९३
कशास्त्रस्याप्रामाण्यं स्यात् तदंगीकारे विनिगमकाभावेन जीवै
कपरत्वाभिमतस्याप्रामाण्यापत्तेः सजीवोहमेवेति निश्चयाभावे
न मुमुक्षूणां श्रवणादौ वक्ष्यमाणसाधननिष्कंपप्रवृत्तिर्न स्यात्
यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिनित्यसर्वज्ञबोधकश्रुतिविरोधापाताच्च
बद्धमुक्तशिष्यादिव्यवहारस्यानुपपत्तेश्च न च स्वप्नवदुपप
त्तिः मोक्षस्य ब्रह्मस्वरूपस्य च त्वदभिमतस्य स्वाप्निकगुर्वादिवन्मि
थ्यात्वापत्त्या स्पष्टा शून्यवादापत्तिः १३ ॥
अथ प्रमेयवैजयन्ती टीका ॥
एवमात्मनां त्रैकालिकनित्यत्वमुक्त्वेदानीं शरीरसंयोगवियोगेपि
नित्यत्वमाह देहिन इति पुण्याधिकपुण्यापुण्यकर्मप्रयुक्ताः सु
रासुरनरतिर्यगाद्याकारा देहाः संत्यस्य देही तस्य जीवस्य एकस्मि
न्नपि देहे यथा कौमारावस्थापरित्यज्य यौवनावस्था भवति पुनस्तां
विहाय जरावस्था भवति तथैवैकस्माद्देहाद्देहान्तरस्यान्यदेहस्य
प्राप्तिर्भवति तत्र देहांतरप्राप्तौ धीरः जीवो नित्य इति ज्ञानवान् न मुह्य
ति देहे नष्टे जीवोपि नष्ट इत्येवं मोहं न प्राप्नोतीत्यर्थः देहिन इत्येकव
चनं जात्यभिप्रायेणान्यथाशोच्यानन्वशोचः गतासूनगतासूंश्च न
सर्वे वयमतः परमिति पूर्वोक्तविरोधः स्यात् एवमन्यत्रापि यत्र यत्रा
त्मनामेकवचनं भगवतोक्तं वर्तते तत्र तत्र सर्वत्र जात्यभिप्रायेणै
व बोध्यम् देहान्तरप्राप्तिवित्यनेनात्मनां हरेरधीनत्वं शरीरसंयोग
वियोगयोगपत्वमणुपरिमाणकत्वं प्रतिदेहभिन्नत्वं सूचितम् तत्र
कौ
हरेरधीनत्वं शरीरसंयोगवियोगे नाम श्रीकृष्णो न मायन्न स्वरूपास्थि
तिप्रवृत्तिकत्वं स्वातंत्र्याभाववत्त्वमित्यर्थः तमेव भान्तमनुभाति स
र्वं एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते इत्यादि
श्रुतेः शरीरसंयोगवियोगयोगपत्वं मोक्षार्हत्वं शरीरशाहनात्रानादि
प्रवृत्तिरुच्यते कार्यकारणयोरभेदात् अयं भावः अनादिकर्मोत्पि॰
च॰२
भ्य उन्निनीषते एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोके ॥ १
८३

काविद्यानादिप्रकृतिसंबन्धावच्छिन्नो देवतिर्यङ्मनुष्यादिदेहरू
पं संसारचक्रमनुभवन् श्रीभगवन्निर्हेतुककृपाकटाक्षावलो॰
कितश्चाचार्य्यदेवो भूत्वा तन्तुत्वे निर्जरितसच्छास्त्रस्तथाश्रावित
संप्रायादिरोगो भगवत्स्वरूपादिविषयकध्यानसन्ततिपरिपाक
लब्धसाक्षात्कारनिरस्तकर्मबन्धो भगवद्भावापत्तिलक्षणमोक्ष
भागी भवतीति यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तमक्रतुं पश्यति वी
तशोकः यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशमित्यादिश्रुतेः
अणुपरिमाणकत्वं च आराग्रमात्रकत्वे आराग्रमात्रो ह्यवरोपि दृ
ष्टः अणुरेष आत्मा चेतसा वेदितव्यः वालाग्रशतभागस्य शतधा
कल्पितस्य चेत्यादिश्रुतिभ्यः इत्यनेन वैभवमाध्यमपरिमाणवादि
नौ तार्किकवाह्यौ निरस्तौ प्रतिदेहभिन्नत्वं च देहं देहं प्रतिभिन्नत्वं
ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु चतुर्विधेषु योनिष्वपि भिन्नत्वमित्यर्थः इत्य
नेनात्मपरमात्मनो जीवानां च महद्वैलक्षण्यं अथ च प्रत्यगात्मना
मपि मिथो भेदसिद्ध्यानंत्यत्वेन चैकजीववादिपक्षो निरस्त इत्युक्त
त्मलम् ३० ॥

मधुसूदनी टीका ॥

देहाः सर्वे भूतभविष्यद्वर्तमानजगन्मंडलवर्तिनोऽस्य संतीति
देही एकस्यैव विभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वात् सर्वत्र चेष्टोपपत्तेर्न
प्रतिदेहमात्मभेदे प्रमाणमस्तीति सूचयितुमेकवचनं सर्वेव
यमिति बहुवचनं तु पूर्वत्र देहभेदानुवृत्त्या नत्वात्मभेदाभिप्राये॰
णेति न दोषः तस्य देहिन एकस्यैव सतोस्मिन्वर्तमाने देहे यथा कौ
त्य^ मारं यौवनं जरेव स्यात्त्रयं परस्परविरुद्धं भवति न तु तद्भेदादात्म
भेदः य एवाहं बाल्ये पितरावन्वभूवं स एवाहं वार्द्धके प्रणेतॄननु
भवामीति दृढतरप्रत्यभिज्ञानात् अन्यनिष्ठसंस्कारस्य चान्यत्रा
नुसंधानाजनकत्वात् तथा तेनैव प्रकारेणाविकृतस्यैव सतः आ
त्मनो देहान्तरप्राप्तिः एवमस्माद्देहादत्यंतविलक्षणदेहप्राप्तिः स्व
प्रे योगैश्वर्ये च तत्र देहभेदानुसंधानेपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञा
ए नात् तथा च यदि देह एवात्मा भवेत्तदा कौमारादिभेदेन देहे भिद्य
माने प्रतिसंधानं न स्यात् अथ तु कौमाराद्यवस्थानामत्यंतवैल
क्षण्येप्यवस्थावतो देहस्य यावत्प्रत्यभिज्ञं वस्तुतः स्थितिरिति न्याये

ननु देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति लौकायतिकाः तथा च स्थूलोहं गौरोहं गच्छामि चेत्यादि प्रत्यक्ष [illegible]
प्रतीतीनां प्रामाण्यमनपनोदितं भविष्यति अतः कथं देहादात्मनो व्यतिरेके पि कथं वाजन्मविनाशशून्यत्वं जातो
देवदत्तो मृतो देवदत्त इति प्रतीतेर्देहजन्मनाशाभ्यां सहात्मनोपि जन्मविनाशोपपत्तेरित्याशंक्याह देहिनइति
व्यतिरेकोः२

भुपेयंवाधस्याभयत्रतुल्यत्वात् एतच्चनजायतइत्यादौप्रपंचयिष्यते एतेनदेहाद्यतिरिक्तो देहेनसहोत्पद्यते विनश्यतिचेतिपक्षो ॥ ३

गी॰ टी॰ द्वि॰ ३

नैकंब्रूयान्नदापिस्वप्नयोगेस्वप्नयोर्देहधर्मिदेप्रतिसंधानेनस्या दित्युभयोदाहरणे अतोमहमरीविकादावुदकादिबुद्धेरिवसू लोहमित्यादिबुद्धेरपिभ्रमत्वमवश्यमपिमतंकः तत्रावस्थाभेदेन प्रत्यभिज्ञोपपन्नावपिधर्मिणोदेहस्यभेदेप्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः अ थवायथाकौमाराद्यवस्थाप्राप्तिरविकृतस्यात्मनएकस्यैव तथा देहांतरप्राप्तिरेतस्माद्देहादुत्क्रान्तौ तत्रसएवाहमितिप्रत्यभि ज्ञाभावेपिजातमात्रस्यहर्षशोकभयादिसंप्रतिपत्तेः पूर्वसंस्का रजन्यायादर्शनात् अन्यथास्तनपानादौप्रवृत्तिर्नस्यात् तस्मादि ष्टसाधनतादिज्ञानजन्यत्वस्याहृष्टमात्रजन्यत्वस्यवाभ्युपगमा त् तथाचपूर्वापरदेहयोरात्मैक्यसिद्धिः अन्यथाकृतनाशाकृ ताभ्यागमप्रसंगादित्यन्यत्रविस्तरः अथवादेहिनएकस्यैवतव यथाक्रमेणदेहावस्थोत्पत्तिविनाशयोर्नभेदोनित्यत्वात् तथा युगपत्सर्वदेहांतरप्राप्तिरपितवैकस्यैवविभुत्वात् मध्यमपरि माणत्वेसावयवत्वेननित्यत्वायोगात् अणुत्वेसकलदेहव्यापि सुखाद्यनुपलब्धिप्रसंगाद्विभुत्वेनिश्चितेसर्वत्रदृष्टकार्यत्वात् सर्व शरीरेष्वेकएवात्मात्वमितिनिश्चितोर्थः तत्रैवंसतिवध्यघातक भेदकल्पनयात्वमधीरत्वात् असमि धीरस्तुविद्वान्नमुह्यतिअ हमेषांहंतापतेममवध्याइतिभेददर्शनाभावात् तथाचविवा दगोचरापन्नाःसर्वेदेहाएकभोक्तृकादेहत्वात् त्वद्देहवदिति श्रुतिरपि एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मे त्यादि एतेनयदाहुर्देहमात्रमात्मेतिचार्वाकाः इंद्रियाणिमनः प्राणश्चेतितदेकदेशिनः क्षणिकंविज्ञानमितिसौगताः देहाति रिक्तःस्थिरोदेहपरिमाणइतिदिगंबराः मध्यमपरिमाणस्यनि त्यत्वानुपपत्तेर्नित्योणुरित्येकदेशिनः तत्सर्वमपार्थकंभवा तिनित्यत्वविभुत्वस्थापनात् नन्वात्मनोविभुत्वेनित्यत्वेचनविव दामःप्रतिदेहमेकत्वंनतुसहामहे तथाहिबुद्धिसुखदुःखेच्छा द्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यनवविशेषगुणवंतःप्रतिदेहंभि न्नाएवनित्याविभवश्चात्मानइतिवैशेषिकामन्यंते इममेवपक्षं तार्किकमीमांसकादयोपिप्रतिपन्नाःसांख्यास्तुविप्रतिपद्यमा नाअप्यात्मनोगुणवत्त्वंप्रतिदेहंभेदेनविप्रतिपद्यंते अन्यथास्तु

खदुःखादिसंकरप्रसंगात् तथाचभीष्मादिभिन्नस्यममनित्यत्वेवि
भुत्वेपिसुखदुःखादियोगित्वाद्भीष्मादिबंधुदेहविच्छेदेसुखवियो
कथं गोदुःखसंयोगश्चस्यादितिशोकमोहौनानुचितावित्यर्जुनाभिप्राय
माशंक्यालिंगशरीरविवेकायाह १३ ॥ ता

सदानंदी टीका ॥

ननुस्थूलोहमित्यादिप्रत्यक्षंमार्जितंभवेत् आत्मनोदेहभिन्नत्वेस्वी
कृतेतच्चनोचितं १ विष्णुशर्मामृतोजातइतिप्रत्यक्षमानतः शरीर
जन्मनाशाभ्यांसहैवास्यात्मनोपितौ २ जन्मनाशौप्रसिद्धौस्तइत्या
शंक्याहमाधवः देहाःसर्वेत्रिकालस्थाजगन्मंडलवर्तिनः ३ अस्य
संतीतिदेहीस्यात्तस्यैकस्यात्मनोविभोः ब्रह्मादिस्थावरान्तेषुशरीरेषु
खिलेष्वपि ४ व्यापिनोनास्तिभेदस्यगंधइत्यपिदर्शितं हरिणैकत्व
निर्देशाद्देहिनोस्मिन्निनिस्फुटं ५ देहभेदान्नहन्यात्कंवयंसर्वेपुरा
त्विति तस्यैकस्यात्मनोदेहवर्तमानेसतोयथा ६ कौमारंयौवनं
जीर्णंचेत्यवस्थात्रयंयतः परस्परविरुद्धंतत्तद्भेदादात्मनोभिदा १ पौत्रा
बाल्येयएवपितरावन्वभूवंसएवहि वार्द्धकेहंप्र[illegible]दीनेतान
नुभवाम्यसौ ७ प्रत्यभिज्ञाभवत्येषाप्रत्यगात्मैकगोचरा येषु
व्यावर्तमानेष्वेवव्यावर्तन्तेत्रयः ८ यतेभ्योभिद्यतेसूत्रंकुसुमे
भ्यइववस्तुतः निर्विकारस्यबाल्याद्यायथासंत्यत्रदेहिनः १० तद्वद्दे
हांतरप्राप्तिर्निर्विकारस्यवस्तुतः एतस्माद्देहतोत्यंतभिन्नदेहांत
रात्मनः ११ योगैश्वर्येतथास्वप्नेनास्तितेनभिदात्मनः सोहमित्येव
विज्ञानंप्रत्यभिज्ञात्मकंयतः १२ प्रत्यगात्मनितेनायंदेहाद्गतिवि
लक्षणः आत्मैककेवलःशुद्धोदेहाध्यासादयंभ्रमः १३ स्थूलोहम
शकोजातोमृतइत्यादिकोन्वयं बाल्याद्याजाग्रदाद्याश्चव्याहृता
स्ताःपरस्परं १४ अवस्थाःकल्पिताभ्रांत्याप्रत्यगात्मनिकेवले ज्ञा
तमात्रस्यहर्षादिःपूर्वसंस्कारजोभवेत् १५ अन्यथास्तन्यपाना
दौप्रवृत्तिःस्यान्नदेहिनां अदृष्टाद्वाप्रवृत्तिःस्यादिष्टसाधनताधि
या १६ तथाचात्मैकसंसिद्धिःपूर्वापरशरीरयोः अन्यथाकृतना
शादिदोषोपिस्याद्दुरुद्धरः १७ एवंदेहादितत्त्वात्मज्ञानाद्धीमान्न
मुह्यति शोकमोहाद्यसंस्पृष्टोधीरधीस्त्वमतोभव १८ ॥ १३ ॥

यद्यप्येवं तथापीष्टदेहवियोगजः शोको भवत्येवेत्याशंक्याह दे
हिन इति देहौ स्थूलसूक्ष्मौ विद्येते ऽस्य स देही चिदात्मा तस्य यथा
स्मिन् स्थूलशरीरे कौमाराद्यवस्थास्तु देहभेदे ऽप्येक एवाहं बाल
आसमिदानीं वृद्धो ऽस्मीत्यभेदप्रत्यभिज्ञानादेकं बालादिशरीरे
भ्यो ऽन्यत्वेन व्याहृतेभ्यो ऽनुवृत्तं भिन्नं कुसुमेभ्यः सूत्रमिवेति न्या
यात् एवं देहांतरप्राप्तिरपि स्थूलशरीरादन्येषां लिंगशरीराणां
सूक्ष्माणां स्थूलशरीरानुकारिणां प्राप्तिः अयमर्थः यथैक
मपि स्थूलशरीरं कौमाराद्यवस्थाभेदादनेकरूपं एवं नित्यमपि
लिंगशरीरं प्राणिकर्मभेदात्सुरनरतिर्यगाद्यवस्थाभेदादने
कं भवति ततश्चोक्तन्यायेन स्थूलादिवत्सूक्ष्मादपि शरीरादा
त्मा विविक्त एव एवं च शोकादिधर्मिणो लिंगादपि विभिन्नस्य
तवेष्टवियोगजः शोको ऽपि न युक्तः अत एव तत्र तस्मिन्विष
ये धीरो न मुह्यति अभिमानिकौ शोकमोहौ देहद्वयाभिमान
त्यागाद्धीरं न बाधेते अतस्त्वमपि धीरो भवेति भावः पूर्वश्लोक
योर्नत्वाहं नेति वयमिति च बहुवचनेनोपाधिभेदाभिप्रायं
अत्र तु देहिन इत्येकवचनेनोपधेयचिदात्मैक्याभिप्रायमिति
ज्ञेयं तथा च व्यतिरेकस्यात्मन औपाधिकभेदमाह यथा ह्ययं
ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैको ऽनुगच्छन् उपाधिना
क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजो ऽयमात्मेति क्षेत्रेषु वल्पमा
णलक्षणेषु स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकेषु एको देवः सर्वभूतेषु
गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मेति च एकत्वाच्च विभुत्वमप्यस्य
सिद्धं तेन देहादीनामनित्यानामविभूनां च पराभिमतमात्म
त्वं प्रत्याख्यातं वेदितव्यं ॥ १३ ॥

आनंदी टीका

तदेवं सामान्येनोक्ताविशेषेण नित्यत्वे लोकप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह अस्मिन्वर्तमाने देहे एतद्देहविषया बालाद्यवस्था नश्यन्त्यः देहिनः सर्वास्ववस्थास्वेकरूपस्य नित्यस्याविनाशिनो यथा विनाशशोकाशोककारणं न भवन्ति तथैवास्माद्देहाद्देहान्तरप्राप्तिरपीति धीरो बुद्धिमांस्तत्र न मुह्यति अनात्मनि देहे आत्मविषयं शोकं न करोतीत्यर्थः १३ ॥

रामकंठी टीका

+ अस्मिन्वर्तमानभुज्यापरिगृहीते देहे यथास्य देहिनः तत्संवेदितुरात्मनः कौमारं कुमारभावो बाल्यं तथा यौवनं तारुण्यं तथा जरा वृद्धभावः इत्यवस्थात्रयमनित्यं तेन देहिनाभूत्वादित्वेनानुबन्धीयमानं संवेद्यते तथा तेनैव निदर्शनेन इतो देहादन्यस्य देहस्य प्राप्तिस्तस्यात्मनो देहद्वयव्यापकस्यापि तेव तत्र तत्वज्ञो मोहं न गच्छति शरीरविनाशे शरीरिणमविनष्टं मन्यते नित्यमेवतमवगच्छति किमनेनोक्तं भवति यथा बाल्याद्यवस्थाविनाशेन कश्चिदात्मविनाशं मन्यते किंतु सर्वः कश्चित्प्रतिपन्नबाल्याद्यवस्था अतीतानागतत्वेनानुसंदधानः प्रतिपन्नारमात्मानमेकं स्थितं मन्यते तथैव नानादेहसम्बन्धमतीतानागतत्वेनानुसन्दधानः प्रबुद्धो नित्यमात्मानमवगच्छति एताभिश्च स्थूलाभिः कौमाराद्यवस्थाभिस्तद्रूपाः सूक्ष्मजागरादयोप्यवस्थाः प्रतिपादिता वेदितव्याः तथा हि तास्वन्योन्यभिन्नरूपासु प्रवर्तमानासूत्पादविनाशवतीषूपलब्धृत्वेनैकेन लक्षणेन युक्तस्ताभ्योत्यन्तविलक्षणस्वभाव आत्मा सर्वस्यैव स्वसंवेदनसिद्धो व्यापकत्वेन व्यवस्थितस्तत्रैव यथैकस्मिन्देहे परस्परविविक्तक्षणिकस्वभावजागराद्यवस्थाविशेषसंवेदितृत्वमात्रैकलक्षण एक आत्मा सिद्धः तथा देहान्तरेष्वपि लक्षणविशेषस्य रूपस्याप्यभावादेक एव सिद्धः [illegible] प ति[illegible] तिपादितम् [illegible] तीति [illegible] थैवं ते प्रतिपद्य [illegible] माह १३

+ नन्देहविशिष्टस्य जीवस्य कर्तृत्वादित्वाद्युपलंभस्तत्कथं तद्विनाशे तस्य नित्यत्वं स्यादिति शंकां प्रत्यक्षोपलभ्यनिदर्शनेन प्रतिपादयन्नेव परिहरन्नाह देहिन इति

लाभिकी टीका

ननु नश्वरस्य तव जन्मादिस्त्वन्यत्सत्यमेव जीवानां पुनर्जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इति प्रतीत्या देह जन्मनाशाभ्यामात्मनो जन्मनाशाविति भ्रान्तिरित्याशंक्याह देहिन इति ॥

स्या ॥ देहेषु ॥ सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरा

गी॰ टी॰ हि॰ देहिनो देहाभिमानेन जीवभूतात्मन एकस्यैव सर्वभूतेषु विभुत्वादेकवचननिर्देशः यथा च श्रुतिः एको देवः सर्वभूतेषु गूढ इति यथास्मिन्देहे कौमाराद्यवस्थाः स्थूलदेहनिबन्धना न स्वतः पूर्वावस्थानाशेवस्थान्तरोत्पत्तौ स एवाहमिति प्रतिभिज्ञानात् ॥ ननु नश्वरस्य तव जन्मादिस्त्वन्यत्सत्यमेव जीवानां पुनर्जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इति प्रतीत्या देहजन्मनाशाभ्यामात्मनोपि जन्मनाशाविति भ्रान्तिरित्याशंक्याह देहिन इति ॥ १३ ॥

तथैव तद्देहनाशे तस्यैवात्मनः देहान्तरे प्राप्तिरपि लिंगदेहनिबंधना जातमात्रस्य पूर्वसंस्कारेण स्तन्यादौ प्रवृत्तिदर्शनात् अतो धीरो धीमान्बुद्धिमान् तयोर्देहनाशोत्पत्त्योर्न मुह्यति आत्मैव जातश्च मृत इति न मन्यते

पंचोली टीका

परमात्मनो नित्यत्वेपि जीवानां जन्ममरणयोः प्रसिद्धत्वात्कथं नित्यत्वमित्याशंकायामाह श्लोकेन आत्मनो नित्यत्वं साधयति देहिनोस्मिन्निति देहिनो देहवतः आत्मनोस्मिन्वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं बाल्यावस्था यौवनं मध्यमावस्था जरा जीर्णावस्था देहनिबंधना एव न तु स्वतः इति एतासां तिसृणामवस्थानामन्योन्यविलक्षणाः अविकृतस्यैवात्मनो भवति पूर्वावस्थानाशे यथात्मनो न नाश उत्तरावस्थोपजनने आत्मनो न उपजननं स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानात् तथा तद्देहवर्तमानदेहाद्देहान्तरप्राप्तिः अविक्रियस्यात्मनो भवति लिंगदेहनिबंधनात् न तु तावतात्मनो नाशः तिथीरोज्ञानीतत्र तयोर्देहनाशोत्पत्त्योर्न मुह्यति आत्मैव जातो मृत इति न मन्यते यद्यप्यात्मनित्य इति जानतः आत्मनाशनिमित्तो शोकमोहो न संभवतः शोकश्चान्तःकरणपरिणामः मोहश्च विवेक ॥ १३
तथापि तद्देहसंयोगजन्य सुखदेहवियोगजन्य दुःखं संयोगवियोगनिमित्तो शोकमोहो संभवत इत्यर्जुनस्यैवचनमाशंक्याह ॥ १३ ॥

रामभीरमसिद्धोधिनी ॥

इदं देहिनो नित्यत्वमुक्त्वा देहस्यानित्यत्वं प्रतिपादयति देहिन इति देहिनो देहधारिणो जीवस्यास्मिन्वर्तमाने देहे यथा कौमारं बाल्यं यौवनं तारुण्यं जरा वृद्धत्वमित्यवस्थात्रयमनित्यमवश्यंभावि तथा देहान्तरप्राप्तिः एवं सर्वदेहनाशे उत्तरोत्तरदेहसंबंधः

प्रवाहरूपतया भवति इति धीरः धियं राति ददातीति धीरः
एतेषु देशोपि द्वमो भवाद प्राप्त च देहनाशेन मुह्यति मोहं ना
प्नोति शोकस्यापि परवशो न भवतीति वंधुजनदेहनाशेस
त्यपि वंधूनां तथैव देहांतरसंबंधाद्दृत्तो नमपुक्तः शोकक
वनोचितोन्यथा कौमारादिषो वनावाशेन तस्य शोच्यता प्रसज्ये
तेतिभावः १३॥

मधुभाष्य

नापि देहनाशनिमित्ताद् देहिन इति यथा कौमारादिदेहह
नेन जरादिप्राप्तावशोकः एवं जीर्णविदेहहानेन देहान्त
रप्राप्तावपि तथापि महदर्शनाभावादिना शोक इति चेन्नेत्या
ह १३॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि तुम ईश्वर तुमारा जन्म और विनाश नहोना संभ
वहै परंतु हम लोग जीवहै इससे हमारा जन्म मरन प्रसिद्ध
है इस विषयमें भगवान कहतेहै कि देखो देहाभिमानी जी
वको इसस्थूल शरीरमे जैसे कौमार यौवन और वृद्धा अव
स्था प्राप्त होतीहै परन्तु जीवस्वरूप को नही और यही सब
अवस्थोंके मध्यमे पूर्व अवस्थाके गये और और अवस्था प्राप्त
भये भी संसकार वशते सोई हमहै यह ज्ञान रहता है तैसे
ही जीवकी स्थूल देह नाश हो लिंग शरीरके द्वारा देहान्तर
प्राप्ति होनेसे भी आत्माका नाश नही देखो तातैके भये बा
लकको पूर्व संसकार वशते जन्म होते मात्र दूध पीनेसे
प्रवृत्ति देख पडतीहै इसीसे स्थूल देहके जन्मनाश भये धी
र पुरुष मूढ नही होते अर्थात् आत्मा का जन्म मरण अंगी
कार नही करतेहै १३ ॥

दोहा

देहविषें ज्यों जीवको बालक यौवन वृद्ध त्यों देहांतर प्राप्ति है
धीरन मोह प्रसिद्ध १३॥

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःख
दाः आगमापायिनोनित्या स्तांस्तितिक्षस्व
भारत १४ ॥

शांकरभाष्यम् ॥

यद्यप्यात्मविनाशनिमित्तो मोहो न संभवति नित्य आत्मेति विजान
तस्तथापि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृ
श्यते सुखवियोगनिमित्तो मोहो दुःखसंयोगादिनिमित्तश्च शोक
इत्येतदर्जुनस्य वचनमाशंक्याह मात्रास्पर्शा इति मात्रा आभिर्मी
यन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः
संयोगास्ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतमुष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्ती
ति अथवा स्पृश्यन्त इति स्पर्शा विषयाः शब्दादयः मात्राश्च स्पर्शाश्च
शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतं कदाचित् सुखं कदाचिद्दुःखं तथोष्णम
प्यनियतस्वरूपं सुखदुःखे पुनर्नियतरूपे यतो न व्यभिचरतोऽतस्ता
भ्यां पृथक् शीतोष्णयोर्ग्रहणं यस्मात्ते मात्रास्पर्शादयः आगमापा
यिनः आगमापायशीलाः तस्मादनित्या उत्पत्तिविलयरूपत्वात् अत
स्तान् शीतोष्णादीन्तितिक्षस्व प्रसहस्व तेषु हर्षं विषादं मा कार्षीरि
त्यर्थः १४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

आत्मनः श्रुत्यादिप्रमिते नित्यत्वे तदुत्पत्तिविनाशप्रयुक्तशोकमो
हाभावेपि प्रकारान्तरेण शोकमोहौ स्यातामित्याशंकामनूद्योत्तर
त्वेन श्लोकमवतारयति यद्यपीत्यादिना शीतोष्णयोस्ताभ्यां सुखदुः
खयोश्च प्राप्तिं निमित्तीकृत्य यो मोहादिर्दृश्यते तस्यान्वयव्यतिरेका
भ्यां दृश्यमानत्वमाश्रित्य लौकिकविशेषणमशोच्यानित्यत्र यो वि
द्याधिकारी सूचितस्तस्य तितिक्षुः समाहितो भूत्वेति श्रुतेः तितिक्षुत्वं
विशेषणमिहोपदिश्यते आद्यं पदमुपादाय करणव्युत्पत्त्या तस्ये
न्द्रियविषयत्वं दर्शयति मात्रा इत्यादिना षष्ठीसमासं दर्शयन् भाव
व्युत्पत्त्या स्पर्शशब्दार्थमाह मात्राणामिति तेषामर्थक्रियामादर्शय

गी॰
टी॰
हि॰

ति ते शीतेति सम्प्रति शब्दद्वयस्य कर्मव्युत्पत्त्या शब्दादिविषयपरत्वमु
पेत्य समासान्तरं दर्शयन् विषयाणां कार्यं कथयति अथवेति ननु
शीतोष्णग्रहणेनैः सुखदुःखप्रदत्वस्य सिद्धत्वात् किमिति शीतोष्ण
योः सुखदुःखाभ्यां पृथग्ग्रहणमिति तत्राह शीतमिति विषये
भ्यस्तु पृथक्कथने तदन्तर्भूतयोरेव तयोः सुखदुःखहेत्वोरानुकू
ल्यप्रातिकूल्ययोरुपलक्षणार्थं अध्यात्मं हि शीतमुष्णं वानुकूल्य
प्रातिकूल्यवासंपाद्य बाह्या विषयाः सुखादि जनयन्ति ननु विषये
न्द्रियसंयोगस्यात्मनि सदासत्त्वात्तत्प्रयुक्त शीतादेरपि तथात्वात्तन्नि
मित्तौ हर्षविषादौ तस्मिन्नापन्नावित्याशंक्योत्तरार्द्धं व्याचष्टे यस्मा
दित्यादिना अत्र च कौन्तेय भारतेति संबोधनाभ्यामुभयकुलशु
द्धस्यैव विद्याधिकारित्वमिति एतदेव द्योत्यते १४

स्वामिकृतटीका ॥

नन्वगतासूनगतासूंश्च नानुशोचामि किन्तु तद्वियोगादिदुःखभाज
मात्मनमेवेति चेत् तत्राह मात्रास्पर्शा इति मीयन्ते विषया आभिरि
ति मात्रा इंद्रियवृत्तयः तासां स्पर्शा विषयैः संबंधास्ते शीतोष्णादिप्र
दा भवंति ते त्वागमापायित्वादनित्या अस्थिराः अतस्तांस्तितिक्षस्व
सहस्व यथा जलातपादिसंपर्काः तत्तत्कालकृताः स्वभावतः शीता
दिप्रयच्छंति एवमिष्टसंयोगवियोगा अपि सुखदुःखादि प्रयच्छं
ति तेषां चास्थिरत्वात्सहनं तव धीरस्योचितं न तु तन्निमित्तहर्ष
विषादादिपारवश्यमित्यर्थः १४ ॥

पिशाचभाष्य टीका ॥

यद्यप्यात्मनाशनिमित्तः शोको न संभवति नित्य आत्मेति जानत॰
स्तथापि शीतोष्णनिमित्तः शोकः संभवतीत्येतदर्जुनस्य वचनमा
शंक्याह मात्रास्पर्शास्त्विति मीयन्ते आभिः शब्दादय इति मात्राणां मात्रा इंद्रि
स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगाः शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतं चोष्णं च शी
तोष्णे ते एव सुखदुःखे ददतीति शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमा
पायिनः आगमापायशीलास्तस्मादनित्यास्तान्मात्रास्पर्शांस्तितिक्ष
स्व सहस्व तेषु हर्षविषादौ माकार्षीरित्यर्थः १४ ॥

रामानुजभाष्यम् टी॰ ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः साश्रयास्तन्मात्रकार्यत्वन्मात्राः इत्युच्यंते
श्रोत्रादिभिस्तेषां स्पर्शाः ते शीतोष्णमृदुपरुषादिरूपसुखदुःखदा भवं-
ति शीतोष्णशब्दः प्रदर्शनार्थः तान् धैर्येण यावद्युद्धादिशास्त्रीयक-
र्मसमाप्ति तितिक्षस्व ते चागमापायित्वेन धैर्यवतां तव योग्याः अनि-
त्यत्वञ्च अनित्यत्वं च बंधहेतुपापनाशे सति आगमापायित्वेनाऽ-
पि नित्या निवर्तत इत्यर्थः १४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

अर्थीरास्तु मात्राः शब्दवाच्यैरर्थैः कृताः स्पर्शा इंद्रियद्वारेणात्मनः संबं-
धाः तत्कृतायाः शीतोष्णसुखदुःखावस्था अनित्याः तानपि शोचे-
ति न त्वेवं धीरा इत्याह मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय अथवा मात्राभिरिंद्रि-
यैर्येषां स्पर्शो न तु साक्षात्परम[illegible] ॥त्मनः
आगम उत्पत्तिरपायो विनाशः तद्युक्तास्तितिक्षस्व १४ ॥

परमार्थप्रपा टीका ॥

ननु न तानहं शोचामि किं तु तद्वियोगोद्भवदुःखभाग्भवामीति चेत्तत्राह
मात्रास्पर्शा इति मीयंते ज्ञायंते विषया आभिरिति मात्रा इंद्रियवृत्तयः
तासां स्पर्शा विषयैः सह संबंधास्ते शीतोष्णादिसुखदुःखप्रदा भवंति
ते चागमापायित्वादनित्याः अतस्तांस्तितिक्षस्व सहस्व यतस्त्वं भार-
तः भरतवंशोत्पन्नोऽसि वीरोऽसि अत्रैतदुक्तं भवति पुत्रपौत्रादिविष-
यादेहार्थं भ्रमयंते अतः सर्वान् क्षणविषयो देहः एवंविधमपि देहं व-
णवीरास्तृणीकुर्वंति किंपुनः पुत्रादियोगं तत्क्षणभंगुरं शीतोष्णादित्व-
ल्पमित्यर्थः १४ ॥

वनमाली टीका ॥

नन्वात्मनो नित्यत्वाद्देहस्य नश्वरत्वाच्च भयशोकस्यानवकाशेऽपि तथापि प्रे-
मास्पदानां स्वजनानामदर्शनस्पर्शनालापादिकं सुखहेतुस्तेषु मृतेषु म-
मसुखहानिः तेषां स्वस्यापि तीव्रशस्त्रच्छेदभेदादिदर्शनादत्यंतदुः-
खं स्यादतः कथं न शोच्यमत आह मात्रेति मीयंते ज्ञायंते इति मात्राः
शब्दस्पर्शाद्याः विषयास्तेषां स्पर्शाः श्रोत्रादिभिः सह संबंधः शीतोष्णश-
ब्दौ सर्वविषयोपलक्षकौ ततोऽपि विषयसाक्षात्कारोपलक्षकौ विष-

गी. याःस्वानुभवद्वारासुखदुःखदाइत्यर्थः शब्दादीनांश्रोत्रादिभिःसह
टी. सन्निकर्षास्ततस्तद्विषयाँसाक्षात्कारास्ततश्चइष्टविषयज्ञानात्सुख
द्वि. मनिष्टविषयज्ञानाद्दुःखंभवति तान्धैर्येणयावच्छास्त्रीययुद्धादि
कर्मसमाप्तिस्तावत्तितिक्षस्व तेषामागमापायित्वादनित्वाद्धैर्यवतांस्त त्य
त्यागयोग्याः बंधहेतुविद्यानिवृत्तौदेहादावहंममेत्यभिमाननिवृत्तौ
९० चांतःकरणेसुखदुःखाद्युत्पन्नावपिजीवन्मुक्तानामागमापायि
नामपिदुःखादीनामिवाप्राज्ञस्येवानुभवाभावात्तेषामनित्यत्वंयावत्
स्वाभाविकसंबंधशून्यत्वंदेहादावहमित्यभिमानंविहायदुःखाद्य
धिकरणंमनएवेतिविभावयन्ज्ञानानंदस्वरूपंचात्मानंसंचिंतय
न् यावत्स्वधर्मानुष्ठानेशीतादिप्रयुक्तंदुःखादिकमवश्यंसोढव्य
मितिभावः १४ ॥

अथमैवेजयन्तीटीका

नन्वात्मनामनादिकर्मवशात्कौमाराद्यवस्थावद्देहान्तरस्यप्राप्ति
र्याभवद्भिरुक्तातस्याःकेनोपायेननिवृत्तिःस्यादथचधीरस्तत्रनमु
ह्यतीतियदुक्तःसोपिधीरस्यमोहःकयारीत्यानभवेदित्याशंकायांतत्स
र्वंतितिक्षयैवभवतीतिवक्तुंगतासूनइत्यस्यार्थंदर्शयन्नचेतन
कार्याणांस्वभावमाह मात्रास्पर्शाइतिमात्राःशब्दादिपंचविषयाः
तन्मात्रकार्यत्वात् ज्ञानेंद्रियैर्मीयन्तेइतिवामात्राशब्देनोच्यते मात्रा
२० तेषांस्पर्शाःस्वस्वकर्णैःश्रोत्रादिभिःसहसंयोगाःशीतोष्णसुखदुः
खदाःशीतोष्णशब्दोपलक्षिताःसुखदुःखस्वरूपउरूपसुगंधदुर्ग
धस्पर्शदुःस्पर्शमधुरतिक्तादिनिमित्तभूतास्तेःसुखंदुःखंचदद
तितेतथा आगमापायिनःजन्मनाशभवनस्वभावाःअनित्याःचि
रकालस्थित्यनर्हाःतान्तितिक्षस्वसहस्वतुशब्देनायमर्थोज्ञाप्यते
एतेसुखदुःखदाःअपियावद्भोगकालंतावदन्यैरुपायैर्नस्यामयन्तिप
श्चादचिरस्थायित्वात्स्वयमेवप्रशमिष्यन्तीतिमत्वायथाधीरस्तान्सह
ते तथात्वमप्येवंविचार्यसहस्व अस्याद्वितीयोप्यर्थोस्ति तथाहि
मात्राःपंचभूतात्मकदेहास्तन्मात्रकार्यत्वान्मात्राशब्देनाभिधेयास्ते
षांस्पर्शाःमिथःपितामहादिरूपसंबन्धाःशीतोष्णसुखदुःखदाः
अत्रशीतोष्णशब्दोचंद्रसूर्यपरौधर्मधर्मिणोरभेदविवक्षयायथाचं

दुःखंच यथाचसूर्यःस्वोष्णकरेणशीतार्तानांसुखं

द्रःस्वशीतलकरेणतर्षार्त्तानांसुखंशीतार्तानांदुःखमातपार्तानां
दुःखमातपार्तानांदुःखंददाति तथातेपि पुत्रमित्रकलत्रादि
देहसंयोगेनसुखंतद्वियोगेनदुःखंशत्रुआलव्याघ्रादिवियोगे
नसुखंतत्संयोगेनदुःखंचददतीत्यर्थः आगमापायिनःगता
गतस्वभावाः अतोनित्याःसदैकरसस्थित्यनर्हाः तान्तितिक्षस्व
उपेक्षस्व अयंपितामहोयंगुरुरिमेभ्रातरः यानिमान्हत्वानजिजी
विषामइत्यादिरूपांस्तेहमोहप्रयुक्तांतेषुस्वकीयत्वबुद्धिंत्यक्त्वा
स्ववर्णोचितंजयपराजयादिफलानुसन्धानरहितंमोक्षसाध
नभूतंयुद्धंनिश्चित्यसंयोगवियोगाभ्यांहर्षशोकप्रदस्वभावान्
तानुपेक्षस्वेत्याशयः यतस्त्वमत्यन्तसत्यवादिन्याःकुन्त्याः
पुत्रोसितत्रापिसत्यवादिन्याः सकुन्तलायाःपुत्रस्यमहाप्रता॰
पिनोराजर्षेर्भरतस्यवंशेजातोसिप्रतस्त्वैतदुपेक्षायांनाति
प्रयासः इतिकौन्तेयभारतयोःसंबोधनयोरभिप्रायः १४ ॥

न्वात्मनोविभुत्वेनित्यत्वे मधुसूदनीटीका ॥ म॰
मीयन्तेआभिर्विषयाइतिमात्राइंद्रियाणितासांस्पर्शाविषयैःसंबं
धाःतत्तद्विषयाकारांतःकरणपरिणामास्तेआगमापायिनउत्प
त्तिविनाशवंतोंतःकरणस्यैवधर्मास्तेमद्वारासुखदुःखदाः नतु
नित्यस्यविभोरात्मनः तस्यनिर्गुणत्वान्निर्विकारत्वाच्च नहिनित्यस्या
नित्यधर्माश्रयत्वंसंभवति धर्मधर्मिणोरभेदात्संबंधांतरानुपप
त्तेः सादृश्यस्यमात्रिधर्मत्वानुपपत्तेश्च तदुक्तं नर्तेस्याद्विक्रियांदुः
खीसाक्षिताकाविकारिणः धीविक्रियासहस्राणांसाक्ष्यतोहमवि
क्रियइति तथाचसुखदुःखाद्याश्रयीभूतांतःकरणभेदादेवसर्व
व्यवस्थोपपत्तेर्ननिर्विकारस्यसर्वभासकस्यात्मनोभेदेमानम॰
स्तिसद्रूपेणस्फुरणरूपेणचसर्वत्रानुगमात् अंतःकरणस्यता
वत्सुखदुःखादिजनकत्वमुभयवादिसिद्धं तत्रसमवायिकार
णत्वस्यैवाभ्यर्हितत्वात्तदेवकल्पयितुमुचितं नतुसमवायिका
रणांतरानुपस्थितौनिमित्तत्वमात्रं तथाचकामःसंकल्पइत्या॰
दिश्रुतिर्विबोधनात्तत्सर्वंमनएवेतिकामादिसर्वविकारोपादा

^नविवदामःप्रतिदेह
मेकत्वंनतुसन्नामहे तथाहि
ब्रह्मसुखदुःखेकादेहप्रय
त्नधर्माधर्मभावनाख्येनव
वि शेषगुणेनमःप्रति
देह का ^भिन्नाएवनित्या
विभवश्चात्मनाइतिवैशेषि
कामन्यंते इममेवपक्षंना
किंकमीमांसकादयोपिप्र
तिपन्नाःसांख्यास्तुविप्रति
पद्यमानाअप्यात्मनोगुण
वत्वंप्रतिदेहभेदेनविप्रति
पद्यंते अन्यथासुखदुःखा
दिसंकरप्रसंगात् तथाच
भीष्मादिभिन्नस्यममनित्यत्वे
विभुत्वेपिसुखदुःखादियो
गित्वाद्भीष्मादिदेहवि
च्छेदेसुखवियोगेदुःख
संयोगश्चस्यादितिकथं
शोकमोहोनानुचिता
वितिअर्जुनाभिप्रायंआशं
क्यलिंगशरीरविवेकायाह ॥

२४ पं: अन्तःकरणस्यागमापायित्वाद्दृश्यत्वाच्च नित्य
दृग्रूपात्ततो भिन्नस्य सुखादिजनकार्ये मात्रास्प
र्शास्तेप्यनित्याः

गी० टी० द्वि०

नत्वमभेदनिर्देशात्मनस्तत्राह आत्मनस्स्वप्रकाशज्ञानानंदरू
पत्वस्यश्रुतिभिर्बोधनात्तत्कामाद्याश्रयत्वं अतोवैशेषिकादयो
भ्रांत्यैवात्मनोविकारित्वंभेदंचांगीकृतवंतइत्यर्थः अनियतरूपाः
एकदासुखजनकस्यैवशीतोष्णादेरन्यदादुःखजनकत्वदर्श
नात् एवंकदाचिद्दुःखजनकस्याप्यन्यदासुखजनकत्वद
र्शनात् शीतोष्णग्रहणमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकसु
खदुःखोपलक्षणार्थं शीतमुष्णंचकदाचित्सुखंकदाचिद्दुःखं
सुखदुःखेतुकदापिनविपर्येतइतिपृथङ्निर्देशः तथाचात्म
नास्थिरान् त्वद्भिन्नस्यविकारिणःसुखदुःखादिप्रदान् भीष्मा
दिसंयोगवियोगरूपान् मात्रास्पर्शांस्तितिक्षस्व नैतेमम
किंचित्कराइति विवेकेनोपेक्षस्वदुःखित्वात्स्याध्यासेनात्
मानंदुःखिनमाज्ञासीरित्यर्थः कौंतेयभारतेतिसंबोधनद्वयेनो
भयकुलविशुद्धस्यतवाज्ञानमनुचितमितिसूचयति नन्वंतः
करणस्यसुखदुःखाश्रयत्वेतस्यैवकर्तृत्वेनभोक्तृत्वेनच
चेतनत्वमभ्युपेयंतथाचतद्व्यतिरिक्तेतद्भासकेभोक्तरिमाना
भावान्नाममात्रेविवादःस्यात् तदनभ्युपगमेचबंधमोक्षयोर्वैय
धिकरण्यापत्तिःअंतःकरणस्यसुखदुःखाद्याश्रयत्वेनबद्धत्वा
त् आत्मनश्चतद्व्यतिरिक्तस्यमुक्तत्वादित्याशंकामर्जुनस्याप
नेतुमाहभगवान् १४ ॥

सदानंदी टी० ॥

नन्वात्मनोननित्यत्वेविभुत्वेवाविकल्पना एकत्वंतुकथंसिद्ध
जीवत्वद्वैतवादिषु १ वैशेषिकादयःसर्वेतार्किकाःकापिला
स्तथा देहभेदेनभिन्नत्वमात्मनस्तत्प्रपेदिरे २ अन्यथासुखदुः
खादिसंकरःसर्वदेहिनां एवंभीष्मादिभिन्नस्यनित्यत्वेममसत्य
पि ३ सुखदुःखादियोगित्वात्तत्संयोगवियोगजौ शोकमोहौक
थंनस्तामित्याशंक्याहमापतिः ४ मीयंतेविषयाआभिर्मात्राः
स्युरिंद्रियाणिताः तासांस्पर्शास्तुविषयैःसंबंधाःक्षणभंगुराः
५ परिणामाधियःसर्वेतत्तदाकारहेतवः बुद्धेरारोपितंवस्तु

खदुःखप्रदाःस्मृताः ६ शीतोष्णादिभिरेवैतेनतुनित्यस्यदेहिनः
कौटस्थ्यान्निर्गुणत्वाच्चसाक्षिणःस्युःकथंत्विमे ७ नित्यस्यानि
त्यधर्माणामाश्रयत्वंनसंभवेत् साक्ष्यस्यसाक्षिधर्मत्वानुपपत्ते
श्चसर्वथा ८ नतेस्याद्विक्रियादुःखीसाक्षिताक्वविकारिणः ९
धीविक्रियासहस्राणांसाक्ष्यतोहमविक्रियः १० इत्युक्तंवार्ति
केतस्मात्साक्षिणोनैवविक्रियाः अंतःकरणधर्मास्तेसुखदुः
खादयोखिलाः नात्मनोनिर्विकारस्यतेनभेदविकल्पना ए
कस्मिन्नद्वितीयेस्मिन्भेदोनास्तिमनागपि ११ वैशेषिकादयो
ह्यात्मामन्यंतेविक्रियाभिदां आद्यंतवत्वाद्दृश्यत्वात्सुखाद्याःक्ष
णभंगुराः १२ परिणामाधियःसर्वेभिन्नायाःसाक्षिणोदृशाः
वैलक्षण्यमतःसिद्धमात्मनोलिंगदेहतः १३ सर्वेसुखादिवैचि
त्र्यंलिंगधर्मोनचात्मनः प्रतिदेहमसौबुद्धिर्भिन्नाद्दुःखादिधर्मि
णी १४ तत्रकूटस्थआत्मैकोभानुवत्प्रतिबिंबनः प्रमातृत्वंगतो
नानारूपेणप्रतिभासितः १५ पात्रस्थसलिलेष्वर्कोयथैवप्रति
बिंबितः स्वच्छेषुस्वच्छवद्भातिमलिनेषुतथाविलः १६ चलेषु
चलवद्भातिस्थिरेष्वस्थिरवत्तथा चंचलत्वादयोधर्माःसूर्येसं
तिनतावता १७ तथासुखादयोबुद्धेर्नानात्वात्स्फुरनेकधा
आत्मनोनैवतेसंतिसूर्यस्येवाविकारिणः १८ एतेनस्वर्गनर
कौबंधमोक्षौभवाभवौ व्याख्यातौमात्रनिष्ठत्वान्मातृणांबुद्धि
भेदतः १९ भिन्नत्वान्नैवतेरात्मालिप्यतेव्योमसूर्यवत् एक
स्मिन्नपिदेहेस्मिन्मातृर्दुःखसुखेयथा २० पादाद्यंगेषुभिन्ने
षुभिन्नेनहृज्जगत्सुच पादेमेसुखमस्त्यघवेदनाशिरसीति
च २१ अनुभूतिस्तयानासौभिद्यतेजीवएकलः तथात्माप्य
कएवासौसर्वदेहेषुभासकः २२ उपाधेरेवभिन्नत्वान्नभेदःप्र
त्यगात्मनि श्रुतिसिद्धात्मनोभेदेमानमन्यन्नदृश्यते २३ ये
नभेदप्रसिद्धिःस्यात्तस्माद्भेदोनवास्तवः प्रत्यक्षादेःप्रमाण
स्याविषयत्वंनचात्मनः २४ तद्भेदस्यकथंयुक्तयातस्यगोचरता

गी. भवेत् प्रतियोग्यात्मविज्ञानाधीनज्ञानाभिदायतः २५ अ
टी. तश्चात्मैकएवास्तिसिद्धमित्युपपत्तिभिः शीतंजातुसुखेहे
द्वि. तुःकदाचिद्दुःखकारणं २६ एवमुष्णमतोभिन्नतयास्वीकारए
तयोः अनेत्यंतास्थिरोत्सतोभिन्नस्यैवविकारिणः २७ धर्मोसि
तस्यदुःखादिदायिनःक्षणभंगुरात् मात्रास्पर्शास्तितित्तस्व
नैतेकिंचित्कराममम २८ एवंतास्तअपेत्तस्वविवेकेनचिदाः
त्मनः देहाद्यध्यासतोमात्वंजानीहिसुखदुःखिनं २९ कुल
हृयविशुद्धस्यतवाज्ञानंनचोचितं कौंतेयभारतेत्येवंसंबो
धनद्युगमध्वनिः ३० ॥ १४ ॥

नीलकंठी टीका ॥

नन्वात्मनोलिंगशरीरादन्यत्वेपिअहंदुःखीत्याद्यनुभवाद्दुःखा
दिधर्माश्रयत्वंदुर्वारं ततश्चभीष्मादिबंधुवर्गनाशेसतिदुःखसं
बंधोभवत्येवेत्याशंक्याह मात्रास्पर्शाइति मीयंतेविषयाआभि
स्तामात्राइंद्रियवृत्तयः यद्वादशप्रज्ञामात्राःवागादयः दशभू
तमात्राःनामादयःकौषीतकिप्रसिद्धाइंद्रियविषयरूपाश्चाः
तासांस्पर्शाःपरस्परंविषयविषयिभावेनसंबंधाइतिव्याख्येयं
यद्वामात्राप्रमात्रासहस्पर्शाःविषयेंद्रियसंबंधाःस्पर्शशब्दस्य
तद्वाचित्वंस्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यानित्यत्रदृष्टं तत्रस्पर्शपदेनत
द्वतोःविषयेंद्रिययोरपिलाभःतेनप्रमातुःप्रमाणद्वाराप्रमेयेण
सहसंबंधाःसर्वेशीतोष्णादिवदागमापायिनःउत्पत्तिविनाश
शीलाःअतएवानित्याश्चतद्वदेवसुखदुःखदाश्च अतस्तान्तिति
क्षस्वसहस्व हेकौंतेयभारतेत्युत्तमवंशप्रधीत्वमस्यसूचयति
प्रमातृत्वादिरनर्थोहिसुप्तिसमाधिप्रलयावेशादिषुभावाज्जाग्र
त्वमादौभावाच्चकदाचित्कतयाआत्मनिप्रतीयमानोपिरज्जूर
गादिवन्मिथ्याभूतःसन्नतद्धर्मत्वंभजते यद्धियत्राभेदेनकदा
चिद्भातिकदाचिन्नतत्तत्रात्यस्तंरज्ज्वामिवसर्पः प्रमात्रादिश्च प्र
तीचिप्रत्यगभेदेनकदाचिद्भातिअतोमिथ्येतिनिश्चितं तेनप्र

तीचिप्रमात्रसंबंधएवनास्ति सत्यमिथ्यावस्तुनोर्वास्तवसंबं
धायोगात् प्रमातृधर्माणांदुःखादीनांतुप्रतीचिसंबंधोदूरापेतए
व कथंतर्ह्यात्मनिदुःखित्वप्रत्ययः तत्तदुपाधितादात्म्याध्यासादि
तिब्रूमः अतएवजाग्रतिदृष्टंदुःखंस्वप्नेनानुवर्तते स्वप्नदृष्टंवा
जाग्रतिनदृश्यते तथाचश्रुतिः सयत्तत्रपश्यतिपुण्यंचपापंचा
नन्वागतस्तेनभवत्यसंगोह्ययंपुरुषइति कामःसंकल्पोविचि
कित्सेत्यादिश्रुतिरेवतत्सर्वंमनएवेतिअभेदनिर्देशात्कामादिसर्व
विकारोपादानत्वंमनसएवाह तस्मात्स्वप्नइवात्मनिदुःखित्व
प्रतीतिर्भ्रांतिरेवेतिइष्टवियोगजनितांतांतितिक्षस्वेतिभावः १४॥

आनंदी टीका

मीयन्तेआभिर्विषयाइतिमात्राइन्द्रियवृत्तयःतासांस्पर्शाःदेहसम
वायेनविषयैःसंयोगाःशीतोष्णसुखदुःखदाःदेहिनःशीतत्वेनसु
खदाःउष्णत्वेनदुःखदाःसन्तः आगच्छन्त्यपयान्तिचेत्यागमापायि
नःनियमहीनाअनित्याःसन्ति नियमाभावोह्येषाम् एकदासुखज
नकस्यैवशीतादेरन्यदादुःखदायित्वात् शीतोष्णग्रहणमत्रोपल
क्षणं तेनयत्किंचिदाध्यात्मिकंसुखंदुःखंचेतिज्ञेयं अतएवानित्यत्वा
द्विचारयितुंशक्याइत्याह तांस्तितिक्षस्व अज्ञानात्कृपयोत्पन्नमपि
दुःखंतावत्सहस्वेत्यर्थः १४ ॥

तदनेनमात्रैकीकृतदेहदेहिव्यतिरेको **रामकंठी टीका** प्रपत्तिप्रतिपादनद्वारेणपारमार्थिकमात्माद्वैतमुपक्रम्येदानीं यथा प्रतिपादितआत्मस्वरूपेयेनहेतुनासर्वज्ञंतवोमुंञ्चेति अन्यथैवतंप्रतिपद्यन्ते तत्प्रतिपादनपूर्वंतत्प्रतिषेधोपायमुपदेष्टुमाह +

+मीयन्तएताभिरितिकृत्वादेहत्वविशिष्टस्यप्रमातुःप्रमेयार्थपरिच्छे
दसाधनेमात्राइंद्रियशक्तयउच्यन्ते स्पृश्यन्तेवेद्यन्तयापरामृश्यन्त
इतिस्पर्शाइंद्रियार्थास्तेचद्विप्रकाराःश्रोत्रादिबाह्येंद्रियस्पृश्यमानाः
शब्दादिरूपाःकेवलान्तःकरणस्पृश्यमानाःसुखादिरूपाःतदेहे
व्यतिरेकेपरमार्थतोनित्यस्यात्मनोमात्रास्पर्शाःपुनःशीतोष्णसुख
दुःखदाइतिसंबन्धः तेच शरीरेणसंबध्यमानाःशीतमनुभवा
म्युष्णमनुभवामीतिप्रत्ययंददति अन्तःकरणेनसंबध्यमानाःसु
खमनुभवामिदुःखमनुभवामीतिप्रत्ययंददति ततश्चशीतोष्णसु
खदुःखादिधात्मधर्मत्वमारोपयन्त उत्पादविनाशस्वभावत्वाद
नित्याआत्मन्यनित्यताभ्रमंमुत्पादयंतःसर्वप्राणभृतोमोहयन्तीत्य

गी. र्थः यतश्चैते परमार्थतः प्रतिक्षणविनाशिनः ततः शीतादिनोपप
टी. न्नानित्यमात्मानं प्रत्ययमयं स्तोतितितिक्षस्व सहस्व तत्समर्पितेना
द्वि. नित्यस्थलादिस्पर्शमात्रेणानित्यनिर्विकारस्यात्मावष्टंभप्रतिष्ठा
मात्मानीः यथा त्रैलोक्यैकवीरेण त्वया दुर्वारदर्पोद्धुरमापततः
प्रतिद्वन्द्विनो निष्प्रकंपनिजपौरुषपरिस्पंदस्यास्थितेन मनाग
प्यनंतरनुपजातविक्रियेणात्मकत्वावर्त्तशुद्धरूपभरनयासोढा
का स्तथैव निसर्गनिर्विशेषसत्यस्वात्मन्यहंकारमारोप्यनैपि स्पर्शाद्याः
प्रतिद्वन्द्विनः प्रकृतिभिः सावतन्त्वस्वरूपनिरूपणमात्रेण सह्यन्ता
यथास्थितवस्तुविमर्शाभावमात्रजनितो यथा मोहो यदात्मनि
देहबुद्ध्यादिधर्मारोपणकृशोऽहं स्थूलोऽहं सुखितोऽहं दुःखितोऽहमि
ख्या त्यादयः प्रत्ययास्सामानाधिकरण्येन प्रादुर्भवन्ति तत्त्वतः पुन
स्तस्यात्मैकेनावस्थितो बहिरन्तःकरणशक्तिभिः केवलस्पृश्य
ते न तु तावता कोचिदप्यात्मनो विकारं कर्णिकां संपादयितुं
क्षमाः स्फटिकदर्पणोपमाद्यमात्मनो नीलपीताद्याभासकल्पा
भिः स्फुरन्तीभिरपि निकटस्थत्वादिप्रतीतिभिर्नान्यथाकर्तुं शक्या
ते यथोक्तम् शासक्तिसामर्थ्यवशाद्विचित्राः पदार्थजातस्य वि
भान्ति भासः प्रपद्यते त्वत्र न तज्जात्वधीमान्विकारमादर्श इव प्रस
न्नः अत एव मात्रास्पर्शा इत्यत्रैन्द्रियार्थव्यपदेशः कृतः तदेनेन
श्लोकेन सर्वसंवेद्यभेदस्वभावको मारजागराद्यवस्थावत्स्वा
द्यवस्थास्वपि सर्वप्राणिगतात्मसंवेदकत्वेनैवैकेन स्वभावेन
युक्तो नित्यो व्यापक एवात्मा प्रतिपादितः न चैतावतैकस्यत्वः
स्थितत्वादौ सति सर्वज्ञत्वादिप्रसंगः यतो मायाच्छादितान्या
न्यभेदाभासा एव प्रमातारः सततं परस्परविभक्तमात्मानमव
गच्छन्ति न तु पारमार्थिकः परः प्रमाता तत्र हि एकस्मिन्सर्व
मसर्वथा निर्विशेषस्वभावे सर्वमिदं प्रतिबद्धं यथोक्तं तैरप
यप्रजातास्तनमिति उपक्रम्य यास्मिन्निपतितेनोत्पद्य संभावति
ष्ठति सदसद्रूपिते विश्वविसर्गविश्लेषकर्मणीति तदेवं स्वभा

पिकानामाश्रयपरोक्षसंभवात् किं सामान्यतो निर्विशेषस्य ब
ह्मणः सामान्यतो ज्ञातत्वे सत्यज्ञानविशेषवत्त्वरूपाधिष्ठानता
संभवे न विभ्रमस्यारोपितत्वासंभवात् नहि निरधिष्ठानकोभ्र
मः सजातीयादिभेदाभावस्यैवाभिन्नत्वेन भेदमात्रनिषेधासंभ
वात् अद्वितीयपदेन द्वितीयमात्रनिषेधसंभवेऽशेषवैयर्थ्याच्च
विशेषणतयोपलक्षणतया वा द्वितीयाभावबोधितेनैवाद्वैत
हानिः स्वोक्ताद्वैतानादिविरोधाय द्वैतस्यांतरा द्वैतस्यापि बोधने
स्वतरां द्वैतस्य सत्यत्वं भेदघटितनवदृष्टांतानुसारात् सद्ब्रह्मात्मा
तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वमिति पदच्छेदेन जीवस्येश्वरभिन्नत्वं संदृष्ट।
त्वंपदत्वात्मस्य बोध्यते किं च स्वभिन्नमभेदादिकं तत्त्वमित्यनेन न बो
ध्यते न वा आद्ये तेनैवाद्वैतहानेः द्वितीयस्वरूपस्याज्ञातत्वाद्यधि
ष्ठानत्वापातात् रवाक्ये न च सिद्ध्यात्वदभिमतमहावाक्यस्य
वैयर्थ्यापत्तेः एकमेवाद्वितीयं केवलाद्वित्यनुसारात् एकपदेन
ब्रह्मणो ब्रह्मत्वं स्याद् अद्वितीयपदेन समाभ्यधिकशून्यत्व
प्रकारेण शावः पांडवेत्यादिवद्भ्रात्वादेर्ब्रह्मणि योगव्यव
च्छेदो बोध्यते वाचारंभणं शब्दस्यान्तर्घात्वे योगरूपविरभावा
द्वा वाचारंभणं वाकरणनिरूपितवाचिंद्रियाद्व्यभाषाशब्दो
विकारो देशादिभेदेन विकृतः स्मृतिकेति संस्कृतं सत्यमेक
रूपं यथा भाषाशब्दा यावानर्थ व्यवहारस्तन्न तदधिकं च संस्कृता
द्भवति तथा देवतोनरज्ञानाद्यफलं तन्नाधिकं च ब्रह्मज्ञाना
द्भवतीत्यत्र वाचारंभणमित्यादिदृष्टांतः सत्यरूपब्रह्मकार्य
त्वेन तदारोपकत्वेन च सन्मूलकत्वादिकं प्रमाणान्तवला
द्यवादेकमेव सत्यं स्वीकार्यं न द्वैताधिष्ठानगतेन घटः सन्नित्या
दो घटादिनिष्ठतया भाति अनिदमिदंरूपेऽदंरूपमित्यत्र अ
क्रि निष्ठेदं तावदिति वाच्यं सद्ब्रह्मेत्यत्राप्यधिष्ठानसत्यत्वस्यैव
भानापत्त्याब्रह्मणोऽप्यसत्त्वापत्तेः सत्त्वस्यैव विश्वस्यान्यथाप्रतीका

गी॰ तद्बुलाघवेनसत्वापलापेतिलाघवेसत्वस्यसत्वमपिनस्याः
टी॰ कार्यंप्रतीतिस्तुवास्तवसत्वंविनापिसत्योद्भूतवल्यातीतिकस्य
हि॰ ९ त्वेनाप्युपपद्यते असतोनिःस्वाबदहत्यविषयत्वादिवत्सनयंकर्तृति
सत्वमपिनत्विष्टमेव नचत्रिकालाबाध्यत्वादिरूपंकालसंबं
धिवाननर्थरूपमस्तीतिप्रतीतिकेपिकालसंबंधोस्तीतिवाच्यं
९५ कालसंबंधित्वेनप्रतीतेरेवाहिनकालसंबंधोर्थक्रियाद्यापत्तेः
प्रमेयत्वेप्रमेयमितिवत्तस्यस्वस्मिन्नपिसत्वात् १६ ॥

उत्तमैवेजयन्तीटीका ॥

नतुमात्रास्पर्शानामनित्यत्वेसतिप्रकृतिकार्यत्वाविशेषात्त
देषामपिकार्याणामनित्यत्वादपत्याद्सत्वमपिस्यात्तथाच
त्वकसर्पविषमूर्छितपुरुषस्यनिर्विषकरणायेवात्रस्तु
रूपदेहवदस्यात्मनस्तन्मध्येऽथचगमनारविंदस्तुगन्धा
वामयेद्वत्तदूराज्यादिभोगप्रापयेनकोप्यनुन्मत्तोगुरु
गोत्रादिवधरूपपापंकरोतीत्येवमर्जुनाभिप्रायंज्ञात्वात्त
त्कालतर्कयाक्तिर्नन्दनोदनोभगवान्सप्रकृतिकार्याणांदे
हादीनांतुच्छत्वंवाचयन्नाह नेति असतः तुच्छस्यरज्जुसर्पा
देःभावः सत्यतानविद्यतेनसंभवति यतो यतोऽस्यावस्तु
त्वेनसत्वधर्मानधिकरणत्वात्प्रमाणाभावाच्च सतःसतः
देहादिकार्यस्यअभावः असत्यतानविद्यतेनसंभवति यतो
स्यवस्तुत्वधर्माश्रयत्वेनावस्तुत्वधर्माश्रयत्वासम्भवात्
अप्रमाणाच्च असत्यसत्वंसतिसत्वेचविद्यतेइत्यर्थः नत्व
यथात्वंवदसितथान्योपिकोपिज्ञानान्नमवेत्यपेक्षायामा
ह उभयोरिति उभयोरसच्छुद्धयोः अनयोर्भावाभावयोः
न्त॰ अन्तः निर्णयः दृष्टः निश्चितः कैरित्यपेक्षायामाह उभयो
तत्वदर्शिभिर्यथार्थस्वरूपविद्भिः उमारुन्मारदव्यासादिभिः

अपिशब्दस्यार्थकत्वेन शास्त्राणि संदृश्यंते तुशब्दोऽवधारणा
र्थकत्वेनान्ययोगव्यवच्छिद्यते तथा चायमर्थः तत्त्वद॰
र्शिभिरेव सच्छास्त्रेषु विनिश्चितः न तु यथार्थविद्भिरसच्छा
स्त्रैः कुतर्कपरैरिति शास्त्राणि च यदिदं किंचित्तत्सत्यमि
त्याचक्षते सदेव सौम्येदमग्र आसीत् सत्यस्य सत्यमावे स॰
त्यं ह्येनमाहुः सत्यकर्मेति सत्यं ह्येवेदं सृजते अनादिम
त् जगदेतदीदृक् प्रवर्तते नात्र विचारमस्ति ऊर्ध्वमूलो
वाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातन इत्यादि श्रौतानि ऊर्ध्वमूल
मधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययमिति स्वयमेव वक्ष्यते व्य॰
तिरेके निन्दाश्रवणाच्च तथा हि असत्यमाहुर्जगदेतद॰
ज्ञाः शास्त्रं हरेरर्थेन विदुः परां ह्रियः सत्यरूपं जगदेतदी॰
दृक् स्रष्टा त्वसौ सत्यकर्मा महात्मा इत्यादि श्रौतानि अस
त्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमित्यादि वक्ष्यमाणानि
च तथानुमानान्यपि इदं सत् सत्यप्रतिपादकश्रुतिगम्य
त्वात् ब्रह्मवत् इदं सत्यं सत्यशक्तेः कार्यत्वात् यन्नैवं त
न्नैवं खपुष्पगंधवत् इदं सत्यं सत्यपरिणामित्वात् क्षीर
वदित्यादीनि श्रुतिस्मृतिसूत्रानुमानानि जगतः सत्यत्वं
प्रतिपादयंति नन्वसद्वा इदमग्र आसीदित्यादिनासत्त्वस्या
पि श्रवणात् कथं कार्यस्य सत्यतेति चेन्न अस्य वाक्यस्यावि
कारित्वरूपासत्त्वपरत्वात्तत्त्वावस्थापतिप्रपादनपरत्वा ति^
द्वा तथा हि विकारिसत्ताकस्येदंकारास्पदस्य जगतः
कारणावस्थायां अनभिव्यक्तनामरूपकत्वादसदादिश
ब्दवाच्यत्वाभिधानमविरुद्धं कार्यावस्थायां तु अभिव्य॰
क्तनामरूपकत्वादाविर्भूतविस्तारकं सदादिशब्दवाच्य
तां भजत इत्यविरोधः अयमर्थः अन्यथा कथमसतः सज्जा
येतेति वाक्यशेषविरोधात् तथा चाह भगवान्पराशरः

गी॰ तदेतदव्ययंनित्यंजगन्मुनिवराखिले आविर्भावतिरोभावज
टी॰ न्मनाशविकल्पवदिति विष्णुपुराणे तथैवऋग्वेदेप्युक्तंन्य॰
द्वि॰ ग्रोधःसुमहानल्पेयथाबीजेव्यवस्थितः संयमेविश्वमखि
लेबीजभूतेतथात्वयिबीजादंकुरसंभूतोन्यग्रोधःसमुपस्थितः
विस्तारंचयथायातित्वत्तःसृष्टौतथाजगदितितथाभगवान्
95 सूत्रकारेणाह पटवच्चयथासंकुचितःपटःपटत्वेनादृश्यमा
णोपिपटएवप्रसारणेतुस्पष्टतयादृश्यतेएवतथातिरोभावा
वस्थमव्यक्तमपिजगत्कार्यत्वेननामरूपाभ्यामदृश्यमानम
पिसदेवआविर्भूतंतुप्रत्यक्षागमाभ्यांसत्वेनस्पष्टंदृश्यतेइति॰
सूत्रार्थः ननुमायाकार्याणांदेहादीनांसत्यत्वेसतिकेषाम
प्यात्मनांबंधनिवृत्तिर्नस्यादितिचेन्नसत्यस्यैवबंधनवस्त्रादेर्दह
नादिनासत्यस्यैवमलपंकादेश्चप्रक्षालनादिनानिवृत्तिदर्श
नात् भूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्तिरितिश्रुतेः मायामेतांत
रंतितेइतिवक्ष्यमाणप्रमाणाच्च यथाप्रसन्नेराज्ञितदपराधि
नांतस्करादेर्निगडादिनाबन्धोजायतेपुनस्तस्मिन्प्रसन्नेसति
तन्निवृत्तिःस्यान्नतुतत्स्वरूपनाशःतथासर्वेश्वरेमय्यप्रसन्ने॰
मद्विमुखानांतेषामज्ञानांमाययाबन्धोभवति पुनर्मयिप्रसन्ने
मदनुग्रहेणैवतेषांमायानिवृत्तिःस्यान्नस्वरूपनाशः तए श्रे
वबलेनाबन्धकत्वमोचकत्वादिकंसम्भवति नाशतोवन्ध्या
नी पुत्रादेरवस्तुत्वात् तस्मात्सत्यशक्तेर्ममशक्तिकार्यत्वादस्य
सत्यत्वमत्वाधैर्येणमात्रास्पर्शान्संसह्यमत्प्रसन्नायमदाज्ञयै दे^
वैतान् हत्वाराज्यंभुंक्ष्वानेनत्वमप्यमृतत्वंप्राप्स्य^ वकिंत्वरा स्य^
ज्येनगोविंदकिंभोगैर्जीवितेनवा अपित्रैलोक्यराज्यस्यहेतोः
किंनुमहीकृते श्रेयोभोक्तुंभैक्ष्यमपीहलोकेइत्याद्युक्तरू
पेणवैराग्येणपूर्वमेवराज्यभोगादिषुविरक्तस्यतवाप्येवंत
नकार्याणांमात्रास्पर्शानामापायित्वमनित्यत्वंचमत्तःश्रुत

गमा^

५४ मीयन्ते विषया आभिरिति मात्रा इंद्रियवृत्तयस्ताभिः स्पर्शा विषयैः सह संबन्धाः
ते शीतोष्णादिप्रदा अन्योन्यविरोधि बाह्याभ्यंतरभोगप्रदाः सुखदुःखस्य भवन्ति स्पर्श
ग्रहणेन नात्मा एतैः स्पृश्यते ननु नित्ययोगतया मलिनी क्रियते इति उच्यते ते
तूत्पत्तिविनाशवत्त्वादनित्याः अस्थिराः अत एवोदितदशामाश्रित्य तांस्तितिक्षस्व
सहस्व तानात्मावष्टंभप्रतिष्ठां मा त्याक्षीरित्यर्थः एतेन सुखदुःखादय आत्मधर्मतया
नार्थिकोत्कानि दत्ताः यथा जलसंपर्कोत्तत्कालकृतास्ताः शीतोष्णादिप्रयच्छंति एव
मिष्टसंयोगवियोगा अपि
सुखदुःखादि प्रयच्छंति
तेषां चास्थिरत्वात्तान् तं
न च धीरस्योचितम् न तु
तन्निमित्तहर्षविषादपार
वश्यमित्यर्थः

वेमत्वेस्वात्मनिसुव्यवस्थितत्वेसुकलत्वणमितिप्रतिपा
दयितुमाह १४ ॥

लालमिश्री टीका

ननु मरतां जीवतां वाहं न शोचामि किंतु तद्वियोगादिदुः
खभाजमात्मानमेवेति चेत्तत्राह मात्रेति १४ ॥

तथापि तद्देहसंयोगजं सुखं देहवियोगजं पंचोली टीका दुःखं संयोगवियोगनिमित्तौ शोकमोहौ संभवत इत्यर्जुनस्य वचनमाशंक्याह +

+ मात्रेति मीयंते शब्दादयो विषयाः आभिस्ताः मात्राः श्रोत्रादीनी
द्रियाणि स्पृश्यंत इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः मात्राश्च स्पर्शा
श्च मात्रास्पर्शाः अथवा मात्राणां इंद्रियाणां स्पर्शाः शब्दादिभिः
संयोगाः ते मात्रास्पर्शाः शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतं उष्णं सुखं
दुःखं प्रयच्छंतीति आगमापायिनः उत्पत्तिविनाशशीलाः अत ए
व अनित्यास्तस्मात्तांस्तितिक्षस्व हे भारत तेषु हर्षविषादं माका
र्षीः हे कौंतेय तत्पुनः मात्रास्पर्शाः शीतोष्णसुखदुःखदाः आ
गमापायिनः अनित्याः अत एव हे भारत तान्तितिक्षस्व १४ ॥

रसावीरसमिद्धोयिनी॥

नन्वस्त्वनित्यत्वं देहस्य तथापि प्रत्यक्षमुपलभ्यमानमभीष्टा
दि बंधुजनदेहविच्छेदस्य सुखवियोगदुःखसंयोगयोजनक
स्यमेव कथं शोकमोहावपसरतः इत्यर्जुनाभिप्रायमाशंक्य
तदुच्छित्त्यर्थमाह मात्रास्पर्शा इति मीयंते अनुभूयंते आभिर्विष
या इति मात्रा इंद्रियाणि तासां स्पर्शा इंद्रियार्थसन्निकर्षाः शीतो
ष्णसुखपत्नत्वं शीतोष्णादिरूपसुखदुःखजनका आगमा
पायिन उत्पत्तिविनाशशालिनः अत एवानित्याः तान्स्वतं
तितिक्षस्व सहस्व तदुपशोमाभूः एतदुक्तं भवति इंद्रियार्थस
न्निकर्षेणैव शोकः प्रादुर्भवति न तु तत्त्वतः सोऽस्ति तस्मात्त
स्यानित्यतया तज्जन्यस्य शोकस्यापि अनित्यत्वमुच्यते इति तदुपशो

५४

नमास्मतं स्वात्मावष्टंभप्रतिष्ठां त्याक्षीरिति भावः भारतेति
भरतकुलोत्पन्नस्य तव धीरत्वमेवोचितमित्यभिप्रायेण
संबोधयति १४॥

मधुभाष

मात्रास्पर्शा इति मीयंत इति मात्रा विषयास्तेषां स्पर्शाः संबंधाः
त एव शीतोष्णसुखदुःखदाः देहे शीतोष्णादिसंबंधाद्धि
शीतोष्णाद्यनुभव आत्मनः ततश्च सुखदुःखे नह्यात्मनः
स्वतो दुःखादिः संभवति कुतः आगमापायित्वात् यथा
त्मनः स्वतः स्युः स्वभावपि स्युः अतो यतो मात्रास्पर्शाः जा
ग्रदादावेव ते संति नान्यदेवेति तदन्वयव्यतिरेकित्वात्तन्नि
मित्ता एव नात्मनः स्वतः आत्मनश्चैतैर्विषयविषयीभावसं
बंधादन्यः संबंधो नास्ति नवागमापायित्वेपि प्रवाहरूपे
णापि नित्यत्वमस्ति सुषुप्तिप्रलयादावभावादित्याह अ
नित्या इति अत आत्मनो देहाद्यात्मभ्रम एव सुखदुःखका
रणम् अतस्तद्विमुक्तस्य बंधुमरणादि दुःखं न भवति
अतो मिथ्याभिमानं परित्यज्य तान् शीतोष्णादीं स्तितिक्ष
स्व अतः प्रयोजनमाह १४॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहो कि हम भीष्म आदिके प्रति शोक नही करतेहै पर न्तु उनके वियोगमे हमे दुःख करना होगा इस लिये हम अपनेको शोचतेहै इस वात पर कहतेहै कि सकल वस्तु जिसके द्वारा परिमाण की जाय ऐसी जो सब इंद्रिय हति कहै संयोग और उनके द्वारा जो विषयो का स्पर्श होता यही शीत उष्णादि द्वारा सुख दुःख देताहै किन्तु वे अनित्यहै इससे उनको सहो जैसे जल धर्म आदि संयोगसे कालस्वभा व वशते शीत उष्ण होनेसे सुख दुःख होता है तैसे इष्ट और अनिष्ट प्राप्त होनेसे भी सुख दुःखहोताही है परन्तु वह अ नित्य और मिथ्याहै इससे तुमको उनका सहना उचितहै वुम ऐसे धीर पुरुषको उनमे हर्ष विषाद करना अयोग्य और वृथाहै १४ ॥

दोहा॥

अर्जुन मात्रा स्पर्श यह शीतोष्ण सुखदुःखदत होवतनाथ अनित्यहै तिनको सहुभारत ॥ १४॥

97

यंहिनव्यथयन्त्येते पुरुषंपुरुषर्षभ समदुःख
सुखंधीरं सोऽमृतत्वायकल्पते १५ ॥

शांकरभाष्यम् ॥

शीतोष्णादीन् सहतः किंस्यादिति शृणु यंहीति यंहिपुरुषंसमे
दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषादर
हितं धीरं धीमन्तंनव्यथयंति नचालयन्ति नित्यात्मदर्शनादेते य
थोक्ताः शीतोष्णादयः सनित्यस्वरूपदर्शननिष्ठो द्वन्द्वसहिष्णुरमृ
तत्वाय अमृतभावाय मोक्षायेत्यर्थः कल्पतेसमर्थोभवति १५

आनंदगिरिकृतटीका ॥

अधिकारिविशेषणं तितिक्षुत्वं नोपयुक्तं केवलस्य तस्यपुमर्थाहे
तुत्वादिति शङ्कते शीतेति विवेकवैराग्यादिसहितंतन्मोक्षहेतु
ज्ञानद्वारा तदर्थमिति परिहरति शृण्विति तितिक्षमाणस्याविवक्षि
ते लाभमुपलम्भयति यंहीति हर्षविषादरहितमित्यत्र शमादिसा
त्व धनसम्पत्तिरुच्यते धीमन्तमिति नित्यानित्यविवेकभागित्वमतस्तदु
भयं वैराग्यादेरुपलक्षणं नित्यात्मदर्शने त्वमर्थज्ञाने साधनचतु
ष्टयवन्तमधिकारिणमनूद्य त्वंपदार्थज्ञानवतस्तस्य मोक्षोपयिक
वाक्यार्थज्ञानयोग्यतामाह सनित्येति १५ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

तत्प्रतीकारप्रयत्नादपितत्सहनमेवोचितंमहाफलत्वादित्याह यं
हीति एतेमात्रास्पर्शायंपुरुषंनव्यथयंतिनाभिभवंति समेसुखदुः
खेयस्यतंसतैरविक्षिप्यमाणोधर्मज्ञानद्वाराअमृतत्वायमोक्षायक
ल्पतेयोग्योभवति १५ ॥

पिशाचभाष्यम् ॥

मात्रास्पर्शान्सहमानस्यकिंस्यादित्यत्राह यंहीति यंहिपुरुषंनव्य
थयंतिनचालयंतिएतेमात्रस्पर्शाः समदुःखसुखंसुखदुःखप्राप्तौहर्
षविषादरहितंधीरंधीमंतं सोऽमृतत्वायअमृतभावायमोक्षायेत्यर्थः
कल्पतेसमर्थोभवति १५ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥

गी. टी. द्वि.

ततस्तांतितिः किमर्थमित्यतआह यंपुरुषंधैर्यादियुक्तमवर्जनीयदुः
खंसुखवन्मन्यमानममृतत्वसाधनतयास्ववर्णोचितंयुद्धादिकम
नभिसंहितफलंकुर्वाणंतदंतर्गतशस्त्रपातादिमृदुस्पर्शानव्य
थयंति सएवतत्वंसाधयति तत्वाहशीतोदुःखोसहिष्णुरित्यर्थः अत
आत्मनोनित्यत्वादेवतत्कर्तव्यमित्यर्थः १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका नास्ति

ननुयतएवागमापायिनएतेसर्वेदशाविशेषास्ततएवशोच्यंतेमे
वे तथाहि कोयमागमोनामउत्पत्तिरितिचेत् सापिकाअसतआत्म
लाभः साइतिचेत् असत्स्वभावताहिनिस्वभावतानिरात्मता नि
रात्मनःस्वभावस्यापरेसमादीकर्तुंशक्यः अनीलंहिननीलीकर्तुंश
क्यंस्वभावानपायितेर्दुष्टत्वात् तथाचशास्त्रं नहिस्वभावोभावानां
व्यावर्तेतोष्ण्यवदग्नेरिति अथसतएवात्मलाभउत्पत्तिः तदात्मात्म
लाभउत्पत्तिः तदात्महानमेवनाशस्वभावान्नित्यतैवस्यागमेकाश्रि
तत्र एवमपायेपिसतोसतोवा असत्तावदसदेवसत्स्वभावस्यापि
कथमसत्तास्वभावः द्वितीयेतुसोसावसत्स्वभावइतिचेत् अथैवमित
यामादितिनकश्चिद्वादःस्यात् स्वभावत्यागात् अथमुद्गरादिना
घटनाशःक्रियते सघटव्यतिरिक्तोभावसकिंहतेनदृश्यतेइतिचे
त् मानामर्शिभावोनतत्त्वतःअभूतःपटादितएव अव्यतिरिक्तत्वा
नाविमृश्य तदेतन्नास्तित्याह १५ ॥

परमार्थप्रपाटीका ॥

अथदुःखसहनेतावदुपायद्वयमस्तिधैर्यविवेकश्चतत्रप्रथममाह
यंहीति एतेमात्रास्पर्शायंपुरुषंपुरुषार्थाधिष्ठानभूतंनव्यथयंति
नाभिभवंति भोपुरुषर्षभ पुरुषश्रेष्ठतथाहं अविक्रियंसहनशी
लंसमदुःखसुखं सुखेअस्पृहंदुःखेनिर्विषादमितिपुरुषविशेष
णानि सपुरुषःअमृतत्वायजीवन्मुक्तत्वायकल्पते १५ ॥

वनमालीटीका ॥

ननुदुःखाभावरूपपुरुषार्थस्ययुद्धादिस्वधर्मानुष्ठानेनापिसंभवा
त्किंतत्कृत्वाअसक्तदुःखस्याभावाभिमानत्यागेनेतिहृदयस्थमा
शंकामपाकर्तुमभिमानत्यागाद्वचनदुःखाभावःस्वयंपुरुषार्थोपि

परमानंदस्वस्वरूपाविर्भावरूपमोक्षहेतुश्च भवतीत्याह यंही
ति। यंदेहादावहमित्याद्यभिमानशून्यं एते मात्रास्पर्शाः न व्यथ
यंति सुखदुःखे वैषम्ययुक्ते न कुर्वंति सोऽमृतत्वाय मोक्षाय कल्प
ते योग्यो भवति ननु सुषुप्त्यादौ पामराणामप्यहमित्याद्यभिमा
नाभावादमृतत्वं स्यादत आह पुरुषमिति पुरुषमेव संतं देहाद्य
संधानवंतं जाग्रतमित्यर्थः यद्वाभिमानत्यागजन्यदुःखाभाव
मात्रात्कथं मोक्षस्तमेव विद्वानमृत इह भवतीति श्रुतिविरोधा
दत आह पुरुषमिति पुरुषं ब्रह्मसत्यतया जानातीति पुरुषो ब्रह्म ज्ञा^
ज्ञानी तं कीदृशं सुखदुःखे समे अनात्मधर्मत्वादपुरुषार्थत्वाच्च
दुःखं यथा हेयं वैषयिकसुखमप्यनात्मधर्मत्वान्मोक्षविरुद्धत्वाच्च
तथा हेयमिति हेयत्वेन समे दुःखसुखे यस्य तादृशं समत्वमेव
कथं स्यादत उक्तं धीरमिति सुखदुःखकार्यहर्षविषादयोः स्तंभ
कप्रयत्नवंतमित्यर्थः अयंभावः यथा देहोत्पन्नं धनेन न देहोत्प
न्नं दंडेन च संबंधविशेषेण पुरुषस्य धनित्वं दंडित्वं तथा सद्रूपत्व
नेन दुःखादिनाऽविद्यासत्कृतस्वामित्वेन दुःखादिजनकादृ
ष्टप्रयोजकाविद्यावत्त्वेन वा संबंधेन जीवस्य दुःखादिमत्त्वं जीवन्
मुक्तानां तु तस्या विद्यालेशस्य दग्धपटन्यायेन देहाद्यहमभि
मानाप्रयोजकत्वेन तन्निमित्तादृष्टाप्रयोजकत्वं प्रारब्धकर्मजन्या
दृष्टफलदुःखादिभोगसंपादकत्वं च परमसत्यविधेयदुःखाद्य
नुभवरूपसंसारहेतुरिति संसारहानाय देहादावहं ममेत्यभिमा
नं विहाय कर्माणि मदीयमिदं कर्मानेनेदं फलं प्राप्यमिति चाभि
मानं विहाय शास्त्रोक्तस्वस्वरूपानुसंधानपूर्वकस्वोचितकर्मानुष्ठा
नेन ततः सर्वोत्तमत्वधीपूर्वकाविच्छिन्नप्रेमप्रवाहरूपापराभक्तिल
तो भगवत्प्रसादलब्धो मोक्ष इति पुरुषमित्येकवचनेन राज्ञा धार्मि त्या^
को भवेत्ब्राह्मणः शांतो दांतो भवेदिति वज्जात्यभिप्रायेणोपपन्नं
यत्वेकवचनानुसारादेक एव सर्वेषु देहेषु जीव एको देवः सर्वभूतेषु
गूढ इति श्रुतेरिति तन्न अविद्यायामंतरे वर्तमानाः स्वयंधीराः पंडितंमन्य
मानाः अविद्यारमणीयचरणा इत्यादौ कर्मबंधस्य सति संपद्य

नविदुरित्यादौ सुषुप्तेः वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्था इत्यादौ तत्त्वज्ञा
नस्यापरिशुद्धांतिसर्वे इत्यादौ मोक्षस्य चेतनधर्मस्यानेकेषूक्तेर
संगत्यापत्तेः वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्था इत्यादौ तत्त्वज्ञानस्यापरि
शुद्धं तत्सर्वमित्यादौ । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना
इति श्रुत्योस्तत्त्वदर्शिभिः उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिन इत्यात्मतत्त्व
वित्सु बहुत्वश्रवणाच्च तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभ
था॰ वत् ऋषीणां तथा मनुष्याणां अजो ह्येको जुषमाणोनुशेते ज
हात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामे॰ ना॰
को बहूनां यो विदधाति कामानिति श्रुतेः बहवो ज्ञानतपसा
पूता मद्भावमागता इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः
ये च मुक्ता भवंतीह नरा भरतसत्तम ते वालक्षणमेतद्वतस्यैतद्दी
पनिवासिनामिति स्मृतेश्च बहूनां मुक्तिप्रतिपादिकाया विरोधा
पत्तेः नहि मुक्तो बहुत्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रदत्तं येत नचैकजीव
वादे मुक्तामुक्तव्यवस्थापि कल्पसिद्धानां शुकादीनां त्वदभिग
तानां गौडपादादीनां ब्रह्मविदां मुक्तिर्नासीत् उपदेशात्तव भवि
ष्यतीति चित्रं किं च जीवैकत्वे सुखदुःखभोगसांकर्यं देहोपा
धिभेदेपि योगिनां भोगसांकर्यदर्शनात् अंतःकरणस्योपाधि
त्वे सुषुप्तौ तन्नाशाद्बहुसुषुप्त्यल्पसुषुप्त्योरनुभवस्यासांकर्यापत्तेः प्र
तिदिनं सुषुप्तौ नष्टस्य संस्कारास्मरणाद्यनियामकत्वाच्च नच
कारणात्मनः सुषुप्तावस्थितः करणमस्ति कारणस्याविद्याद्रूप
स्यैकत्वेन सर्वस्याद्यनियामकत्वादित्यलं १५ ॥

ज्ञानसमवैजयन्ती टीका ॥

नन्वेतेषामुपेक्षायां किं फलं भविष्यतीत्यपेक्षायामाह यं हि नेति
यं सुधर्मनिष्ठं धैर्यादिगुणसंपन्नं पुरुषर्षभ विदेहेशे ते इति तथा ते दे
वत्वमात्मानं समदुःखसुखं समे दुःखसुखे यस्य तं दुःखे निष्टप्राप्ता
वपि हर्षविषादरहितमित्यर्थः अतएव धीरं युद्धादौ निशितशस्त्रा
दिपातेन विदीर्यमाणावयवेप्यनुद्विग्नचित्तमित्यर्थः हि यस्मा
देते सुखदुःखदा अपि मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति न पीडयन्ति तस्मा॰

+ नन्वंतःकरणस्य सुखदुःखाश्रयत्वे तस्यैव कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च चेतनत्वमभ्युपेयं तथा च तद्व्यतिरिक्ते
मद्वासके भोक्तरि मानाभावात् नाममात्रे विवादः स्यात् तदभ्युपगमे च बंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्या
पत्तिः अंतःकरणस्य सुखदुःखाद्याश्रयत्वेन बद्धत्वात् आत्मनश्च तद्व्यतिरिक्तस्य मुक्तत्वादि
त्याशंकामर्जुनस्यापनेतुमाह भगवान् +

त्मधैर्यादिवात्सुरुषोमृतत्वाय मोक्षभावाय कल्पते योग्यो भव-
ति पुरुषर्षभेति संबोधने न सर्वेषां पुरुषाणां मध्ये श्रेष्ठोसि अत
स्त्वामेते न व्यथयिष्यंति त्वमेतान्सहिष्यस एवेति सूचितम् ॥१५॥

मधुसूदनी टीका ॥

+ यं स्वप्रकाशत्वेन स्वत एव प्रसिद्धं अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भव
तीति श्रुतेः पुरुषं पूर्णत्वेन पुरि शयनाद्वा स वा अयं पुरुषः सर्वा
सु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किंचनासंवृतमिति श्रुतेः समदुःखसुखं
समे दुःखसुखे अनात्मधर्मतया भास्यतया च यस्य निर्विकारस्य स्व
यंज्योतिषस्तं सुखदुःखग्रहणमशेषांतःकरणपरिणामोपल
क्षणार्थं एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनी
यानिति श्रुत्या वृद्धिकनीयस्त्वरूपयोः सुखदुःखयोः प्रतिषेधात्
धीरं धियमीरयतीति व्युत्पत्त्या चिदाभासद्वारा धीतादा दि°
त्म्याध्यासेन धीरं धीप्रवर्तकं धीसाक्षिणमित्यर्थः स धीः स्वप्नो भूत्वे
मं लोकमतिक्रामतीति श्रुतेः एतेन बंधप्रसक्तिर्दर्शिता तदुक्तं
यतो मानानि सिद्ध्यंति जाग्रदादित्रयं तथा भावाभावविभागश्च
स ब्रह्मास्मीति बोध्यत इति एते सुखदुःखदा मात्रास्पर्शाः हि य
स्मात् न व्यथयंति परमार्थतो न विकुर्वंति सर्वविकारभासकत्वेन प॰
विकारायोग्यत्वात् सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चा
क्षुषैर्बाह्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा न लिप्यते लोकदुः
खेन बाह्य इति श्रुतेः अतः स पुरुषः स्वस्वरूपभूतब्रह्मात्मैक्यज्ञा
नेन सर्वदुःखोपादानतदज्ञाननिवृत्त्युपलक्षिताय निखिलद्वैता
नुपरक्तस्वप्रकाशपरमानंदरूपायामृतत्वाय कल्पते योग्यो
भवतीत्यर्थः यदि ह्यात्मा स्वाभाविकबंधाश्रयः स्यात् स्वाभावि
धर्मितं√ कधर्माणां निवृत्तिमंतरेण निवृत्तेर्न कदापि मुच्येत तथा चोक्तं
आत्मा कर्तादिरूपश्चेत् मा कांक्षीस्तर्हि मुक्ततां नहि स्वभावो
भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवेरिति प्रागभावासहवृत्तेर्युगपत्
सर्वविशेषगुणनिवृत्तेर्धर्मिनिवृत्तिनांतरीयकत्वदर्शनात्
अथात्मनि बंधो न स्वाभाविकः किंत्वविद्याद्युपाधिकृतः आत्मै

गी॰ ड्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुतेः तथाच धर्मिस
टी॰ द्भावेपि तन्निष्ठत्वाश्रयानुपपत्तिरिति चेत् हंत तर्हि यः स्वधर्मम
द्वि॰ न्यनिष्ठतयाभासयति स उपाधिरित्यभ्युपगमाद्बुद्ध्यादिरुपाधिः
स्वधर्ममात्मनिष्ठतयाभासयतीत्यायातं तथाचायातं मार्गे बं
धस्यासत्यत्वाभ्युपगमात् नहि स्फटिकमणौ जपाकुसुमोपा
धिनिमित्तो लोहितिमा सत्यः अतः सर्वसंसारधर्मासंसर्गिण
आत्मन उपाधिवशात्तत्संसर्गित्वप्रतिभासो बंधः स्वस्वरूपज्ञा
नेन तत्स्वरूपाज्ञाननत्कार्यबुद्ध्याद्युपाधिनिवृत्त्या तन्निमित्तनि
खिलभ्रमनिवृत्तौ निरस्तनिखिलभास्योपरागतया शुद्धस्य स्व
प्रकाशपरमानंदतया पूर्णस्यात्मनः स्वतएव कैवल्यं मोक्ष इति
न बंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः अतएव नाममात्रे विवादः इत्य
प्यात्तभास्यभासकयोरेकत्वानुपपत्तेः दुःखी स्वव्यतिरिक्तभास्यः
भास्यत्वात् घटवदित्यनुमानात् भास्यस्य भासकत्वादर्शनादेक
स्यैव भास्यत्वे भासकत्वे च कर्तृकर्मविरोधात् आत्मनः कथ
मिति चेत् न तस्य भासकत्वमात्राभ्युपगमात् अहं दुःखीत्यादि
वृत्तिसहिताहंकारभासकत्वेन तस्य कदापि भास्यकोटावप्र
वेशात् अतएव दुःखी न स्वातिरिक्तभासकापेक्षः भासकत्वा
त् दीपवदित्यनुमानमपि न भास्यत्वेन स्वातिरिक्तभासक
साधकेन प्रतिरोधात् भासकत्वं च भानकरणत्वं स्वप्रकाशभा
नरूपत्वं वा आद्ये दीपस्येव करणांतरं नपेक्षत्वेपि स्वातिरिक्त
भानसापेक्षत्वं दुःखिनो न व्याहन्यते अन्यथा दृष्टांतस्य सा
ध्यवैकल्यापत्तेः द्वितीये त्वसिद्धो हेतुरित्यसाधिकत्वे तया भा
स्यत्वहेतुरेव विजयते बुद्धिवृत्त्यतिरिक्तभानानभ्युपगमा
द्बुद्धिरेव भानरूपेति चेन्न भानस्य सर्वदेशकालानुस्यूततया
भेदकधर्मशून्यतया च विभोर्नित्यस्यैकस्य चानित्यपरिछिन्ना
नेकरूपबुद्धिपरिणामात्मकत्वानुपपत्तेः उत्पत्तिविनाशा
दिप्रतीतेश्चावश्यकल्प्यविषयतयाप्युपपत्तेः अन्यथा तत्तज्ज्ञा
नोत्पत्तिविनाशभेदादिकल्पनायामतिगौरवापत्तेरित्याद्यन्य

त्रविक्तरः तथाचश्रुतिः नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽवि
नाशित्वात् आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यः महद्भूतमनंतमपारं
विज्ञानघनएवेतदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमा
त्माब्रह्मसर्वानुभूरित्याद्याविभुनित्यस्वप्रकाशज्ञानरूपतामा
त्मनोदर्शयति एतेनाविद्यालक्षणाद्दृष्टपाधेर्व्यतिरेकःसि
द्धः अतोऽसत्योपाधिनिबंधनबंधभ्रमस्यसत्यात्मज्ञानाना
न्निवृत्तौमुक्तिरितिसर्वमवदातं पुरुषर्षभेतिसंबोधयन् स्व
प्रकाशचैतन्यरूपत्वेनपुरुषत्वं परमानंदरूपत्वेनचात्मन
ऋषभत्वंसर्वद्वैतापेक्षयाश्रेष्ठत्वमजानन्नेवशोचसि अतः
स्वस्वरूपज्ञानादेवतवशोकनिवृत्तिः तत्कारणंतरतिशोकमा
त्मविदितिश्रुतेरितिसूचयति अत्रपुरुषमित्येकवचनेनसां
ख्योपगतोनिराकृतः तैःपुरुषबहुत्वाभ्युपगमात् ॥ [illegible]

[illegible] ॥ १५ ॥

सदानंदी टीका ॥

नन्वंतःकरणस्यैवभोक्तृत्वंसुखदुःखयोः तस्यैवचेतनत्वात्स्या
दात्मत्वंनततःपरं १ भोक्तुरन्यस्यचात्मत्वमानेनैवरूहश्यु
ते स्याद्वैयधिकरण्यंचह्यन्यथाबंधमोक्षयोः २ बद्धंमनोवि
मुक्तोऽन्यआत्मेत्याहमाधवः यस्ततःस्वप्रकाशत्वात्प्रसिद्धंपू
र्णमद्वयं ३ मात्रास्पर्शानजर्वंतिविक्रियांवस्तुतोऽणवपि दृश्य

यमेतयायस्पद्भःखसुखेसमेहृशः ४ धीरंधीप्रेरकंस्वात्मना
दात्म्याध्यासतोविभुं चिच्छायाद्वारतोबुद्धिसाक्षिणंवस्तुतःपरं
अध्यस्तंवंध्यायिष्टानेतदुक्तंसांप्रदायिकैः यतोमानानिसिद्ध्यं
तिजाग्रदादित्रयंतथा भावाभावविभागश्चसब्रह्मास्मीतिबोध्य
ते अतःसपुरुषःसाक्षीब्रह्मात्मैक्यधियाविलं ३ सविलासम
हामोहंध्वस्वामोक्षायकल्पते अनात्मन्यात्मताध्यासाद्वंधस्त
त्रैवकाल्पितः ५ तन्निवृत्त्यैकविज्ञानान्मुक्तइत्युपचर्यते वस्तु
तोबंधमोक्षादिनास्त्येवात्मनवस्तुनि ६ स्वाभाविकत्वेबंधस्य
मुक्तिर्नस्यात्ततोविभोः नस्वभावविपर्यासःप्रामाण्यंनाशते
पि ७ तस्माद्वंधस्यमिथ्यात्वंतदुक्तंवार्तिकेस्फुटं आत्माकर्त्रा
दिरूपत्वान्माकांक्षीस्तर्हिमुक्ततां ८ नहिस्वभावोभावानांव्या
वर्तेतौष्ण्यवद्रवेः मिथ्याज्ञानप्रयुक्तोयंबंधोध्यस्तश्चिदात्मनि
सम्यगेतद्बोधेनतन्निवृत्त्यास्यमुक्तता स्वप्रकाशपरानंदरू
पत्वेनैवपूरुषः ९ अयमःसर्वतःश्रेष्ठोद्वैतास्पृष्टश्चिदद्वयः
इत्याह्वानेनहरिणाबोधितःपुरुषर्षभः १० अज्ञात्वेतादृशं
वस्तुरूपंत्वंपुरुषर्षभ शोचसीत्येवतात्पर्यंगम्यतेश्रीहरेर्वि
भोः ११ ॥ १५ ॥

नीलकंठी टीका ॥

तितिक्षाफलंप्रत्यक्षमेवेत्याह यंहीति एतेमात्रास्पर्शाःप्राकृव्या
ख्यातरीत्यात्रिविधाअपियंजाग्रतिस्वप्नेःसेप्रज्ञातसमाधौवानव्य
थयंतिस्वास्थ्यान्नप्रच्यावयंति पुरुषंपूर्णंअष्टासुपुरसुवसतीतिपुरुष
स्तं पुरश्च कर्मेंद्रियाणिखलुपंचतथापराणिज्ञानेंद्रियाणिमन
आदिचतुष्टयंच प्राणादिपंचकमथोवियदादिकंचकामश्चकर्म
चतमःपुनरष्टमीपूरितिप्रसिद्धाः यद्वास्थूलसूक्ष्मोपाधिमध्यप
वर्तनात्मामंतर्भावादष्टपूरितितत्पववाधं तेनकारणोपाधेरपि
आत्मनोविविक्तत्वंदर्शितं पुरुषर्षभेतित्वमप्येतदनुभवितुंयो
ग्योसिसर्वपुरुषश्रेष्ठत्वादितिसूचयति उपाधित्रयत्यागादेवस

दुःखाय

मेदुःखसुखेयस्यतं नहिसमाधिस्थस्यसुखोवायेवाशीतोस्मस्पर्शौ
भवतइतियुक्तमस्यसमदुःखसुखत्वं धीरंध्याइनेयोगिनेनव्य
थयंतिसोऽमृतत्वायमोक्षायकल्पतेयोग्योभवति ॥ १५ ॥

ज्ञानेदी टीका

तत्सहनप्रकारमेवाह अमृतत्वायमोक्षायकल्पतेसमर्थःस्या
दित्यर्थः १५ ॥

रामकंदी टी॰

++ येपुरुषपुरुषलक्षणंज्ञानेकृतानिर्विकल्पप्रज्ञेकृतयासुखदु
वस्थायांवर्तमानमतएवधीरंपरिज्ञातसदसत्पदार्थमतएव
समदुःखसुखे समेमनोवृत्त्यमात्रेणैकेनरूपेणस्फुरमाने
सुदुःखसुखेयस्यतथाविधंघटादिवद्धयेत्वमात्राविशिष्टरूपेः चे
सुखादिभिरनवच्छिन्नजनितविकारैसतमेतेजन्मविनाशधर्मयो
गादनित्याःसुखितोहमित्यादिविपर्ययप्रत्ययहेतवःस्पर्शशब्दा
भिहिताविषयाःशब्दादयोनव्यथयंतिचालयन्ति नहिविकवे
दैकैकस्वभावात्स्वात्मात्मनोनप्रच्यावयन्ति सोऽमृतत्वायपर
मार्थसत्यपरमात्मसमापत्तिवशादविनाशित्वायकल्पतेसम्पद्य
तेमुक्तोभवतीत्यर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible] १५ ॥

लासिकी टीका

हिं प्रसिद्धो स्वात्मपरामर्शात्यागेनतत्सहनस्यमहाफलित्वमित्याह यमिति
प्रसिद्धमेवे नव्यथयन्तिआत्मदर्शनान्नप्रच्यावयन्ति [illegible]
तदित्यर्थः [illegible] सएवंविधोज्ञानाधिरूढोमोक्षाय
कल्पतेसमर्थोभवति १५ ॥

येते मात्रास्पर्शा यं पुरुषं
धीरं तत्त्वज्ञं तथा सम
दुःखसुखं सुखदुःख
प्राप्तौ हर्षविषाद रहितं
धारा
अमृतत्वाय

पंचोली टीका

तत्प्रतीकारप्रयत्नादपितत्सहनमेवयुक्तंयतःतत्सहनेनिरति
शयफलमित्याह यंहीति हेपुरुषर्षभहियस्मादेतेशीतोष्णा
दयोविषयाःइंद्रियाणिवयं आत्मदर्शनेसमदुःखसुखेसमेसु
खदुःखेयस्यसतंसुखदुःखप्राप्तौहर्षविषादरहितंधीरंधीमंतं
पुरुषंनव्यथयंति नचालयंतिसज्ञानीद्वंद्वसहिष्णुःअमृतत्वा

गी॰
टी॰
हिं॰

यंमोक्षायकल्पतेसमर्थोभवति १५ ॥

रणवीरसमिद्धोयिनी॥

धीरणं विषय संबंध सहन फलमाह यंहिनेति यतेसर्वो
क्ताइंद्रियार्थसन्निकर्षायंपुरुषंयोरूषलंदारुणमालिनंधीरं
धैर्यगुणशालिनमतएवसमदुःखसुखंसुखदुःखेप्रनयेहेय
वप्रवर्तमानेनव्यथयंतिनकंपयंतिस्वेहाद्दर्जनकर्तव्यायमे
धर्मविवुद्धेर्व्यवस्थापनेनवस्वन्नुष्टितस्वधर्मकर्तव्यताविस्य
यान्नच्यावयंति सःपुमानमृतत्वाय अविद्यमानंमृतंमरण
मस्येयर्मोयस्यसोमृतोमरणमंदेवहूपतातदर्थंकल्पतेयो
ग्योभवति पुहेसंमुखमरणादितिभावः अथवाहेयाविता
याविनयोर्येषासरव्यंमृतामृतेइतिकोशात्विद्यमानंमृतंया
वितमन्नादिकेभक्ष्यवेनास्येतिमृतोयाचितोपभोक्तानत्वम
मृतवेब्राह्मणवदभिचितान्नभोजित्वंतदर्थंकल्पतेपुरुषाद्गु
जयेपृथिवीराज्यलाभादितिभावः अथवामृतत्वायमोक्षाय
वकल्पतेइति १५॥

मधुभाव

यंहीति यमेतेमात्रास्पर्शानव्यथयंति पुरिषायमेवसंतंशा
रीरसंबंधाभावेसर्वेषामपिव्यथाभावात्पुरुषमितिवि
शेषणंकथंनव्यथयंति समदुःखसुखत्वात्तत्कथम्
धैर्येण नित्यआत्मेत्युक्तम् किमात्मेवनित्यः अहोस्विद
न्यदपि अन्यदपि तत्किमितिआह १५

102

भाषा अनुवाद

किस हेतुसे उपाय अवलम्बन करि शीत उष्ण वारन करने
मे उनका सहना ही उचितहै उसमे बड़ा फलहै यह क
हतेहैं कि हे पुरुष श्रेष्ठ अर्जुन जिन धीर पुरुषोंको सु
ख दुःख समान भाव अर्थात् शीत उष्णमे क्लेश नही हो
ता सोई विक्षेप रहित पुरुष धर्म ज्ञानके द्वारा मोक्ष प्राप्ति
के अधिकारी है १५ ॥

दोहा

धीरैं नहि जिह पुरुषकों यह विषये नरश्रेष्ठ समदुख सुख
दुःखधीरको सोहैं मुक्त वरिष्ठ ॥१५॥

नासतोविद्यतेभावो नाभावोविद्यतेसतः उ
भयोरपिदृष्टोऽन्त स्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः १६

शांकरभाष्यं

इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तं यस्मात् नास
त इति नासतोऽविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न विद्यते
नास्ति भावो भवनमस्तिता नहि शीतोष्णादि सकारणं प्रमाणै
र्निरूप्यमाणं वस्तु सद्भवति विकारो हि सः विकारश्च व्यभिचर
ति यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्व्यतिरेकेणानुप
लब्धेरसत् तथा सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसज
न्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्द्ध्वं चानुपलब्धेः कार्यस्य घटादेर्मृदादिका
रणस्य तत्कारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वं
तदसत्त्वे सर्वाभावप्रसंग इति चेन्न सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः स
द्बुद्धिः असद्बुद्धिरिति यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सत् यद्विष
या व्यभिचरति तदसत् इति सदसद्विभागे बुद्धितन्त्रे स्थिते सर्व
त्र द्वे बुद्धी सर्वैरुपलभ्येते समानाधिकरणे न नीलोत्पलवत् स
न् घटः सन् पटः सन् हस्तीत्येवं सर्वत्र तयोर्बुद्ध्योर्घटादिबुद्धिर्व्य
भिचरति तथा च दर्शितं न तु सद्बुद्धिस्तस्मात् घटादिबुद्धिवि
षयोऽसन् व्यभिचारात् न तु सद्बुद्धिविषयोऽव्यभिचारात् घटे
विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेन्न
पटादावपि सद्बुद्धिदर्शनात् विशेषणविषयैव सा सद्बुद्धिरतो
पि न विनश्यति यथा सद्बुद्धिवत् घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्य
ते इति चेन्न पटादावदर्शनात् सद्बुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इ
ति चेत् न विशेष्याभावात् सद्बुद्धिः विशेषणविषया सती विशे
ष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किं विषया स्यात् न तु पुनः सद्बुद्धि
विषयाभावात् एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तं
इति चेत् न सदिदमुदकमिति मरीच्यादावन्यतराभावेपि सामा

गी. नाधिकरणप्रदर्शनात् तस्माद्देहादेर्द्वन्द्वस्य च सकारणस्यासतो
टी. नविद्यते भाव इति तथा सतश्चात्मनः अभावो ऽविद्यमानता न
द्वि. विद्यते सर्वत्राव्यभिचारादित्यवोचाम एवमात्मानात्मनोः सदस
तोरुभयोरपि दृष्टः उपलब्धो ऽन्तो निर्णयः सत्सदेवासदसदेवेति
तु अनयोर्यथोक्तयोस्तत्त्वदर्शिभिः तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्र
ह्म तस्य नाम तदिति तद्भावस्तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यं तद्द्रष्टुं शीलं ९८
येषां ते तत्त्वदर्शिनस्तैस्तत्त्वदर्शिभिः त्वमपि तत्त्वदर्शिनां दृ-
ष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानियत
रूपाणि द्वन्द्वानि विकारो ऽयमसदेव मरीचिजलवन्मिथ्यावभा
सत इति मनसि निश्चित्य तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः १६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

अधिकारिविशेषणे तितिक्षुत्वे हेत्वन्तरपरत्वेनानन्तरश्लोकमवता
रयति इतश्चेति इतः शब्दार्थमेव स्फुटयति यस्मादिति यतः शी
तादेः क्लेशादिहेतोरनात्मनो नास्ति वस्तुत्वं वस्तुनश्चात्मनो नि
र्विकारत्वेनैकरूपत्वं अतो युक्तो विशेषणं तितिक्षुत्वं युक्त
मित्याह नेत्यादिना कार्यस्यासत्त्वेपि कारणस्य सत्त्वेनात्यन्तास
त्त्वासिद्धिरित्याशंक्य विशिनष्टि सकारणस्येति नासत इत्युपा
दाय पुनर्नकारानुकर्षणमन्वयार्थं असतः शून्यस्यास्तित्वप्र
संगाभावादप्रसक्तप्रतिषेधप्रसक्तिरित्याशंक्याह नहीति
विमतममास्तिकमप्रामाणिकत्वात् रज्जुसर्पवत् नहि धर्मिग्रा
हकस्य प्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेदकं प्रामाण्यं कल्प्यते विषयस्य दुर्नि
रूपत्वादतो ऽनिर्वाच्यं द्वैतमित्यर्थः कथं पुनरध्यक्षादिविषय
स्य शीतोष्णादिद्वैतस्य दुर्निरूपत्वेनानिर्वाच्यत्वं तत्राह विकारो
हीति ततश्च विमतं मिथ्या आगमापायित्वात् सम्प्रतिपन्नवदि
ति फलितमाह विकारश्चेति वाचारम्भणश्रुतेः द्वैतमिथ्यात्वे
अनुग्राहकत्वं दर्शयितुं चकारः किंच कार्यं कारणाद्भिन्नमभि-
न्नं वेति विकल्पाद्यं दूषयति घटेति निरूप्यमाणमन्तर्बहि-

श्चेतिशेषः विमतं कारणात्तत्त्वतोभिद्यते कार्यत्वाद्घटवदित्य
र्थः इतोपि कारणाद्भेदेन नास्ति कार्यं प्रागादावन्ते च यन्नास्ति वर्तमा
नेपि तत्तथेति न्यायादित्याह जन्मेति यदि कार्यं कारणादभिन्नं
तदा तस्य भेदेनासत्त्वे पूर्वस्मादविशेषः तादात्म्येनावस्थाने त
न्नयुक्तं तस्यापि कारणव्यतिरेकेणाभावात् कार्यकारणवि-
भागविधुरे वस्तुनि कार्यकारणपरम्पराया विभ्रमत्वादित्यभि
प्रेत्याह स्वदादीति कार्यकारणविभागविहीनं वस्त्वेव नास्ती
तिमन्वानश्चोदयति तदसत्त्वइति प्रत्युहृत्तव्याहृतबुद्धिद्वयद
र्शनादनुहृतेच व्याहृत्तानां कल्पितत्वादकल्पितं सर्वभेदक
ल्पनाधिष्ठानमकार्यकारणं वस्तु सिध्यतीति परिहरति नसर्वे
त्रेति सम्प्रतिसतो वस्तुत्वे प्रमाणमनुमानमुपन्यस्यति यद्विष
येति यद्व्याहृत्तेष्वनुहृत्तं तत्तत्समर्थसत् यथा सर्पधारादिष्वनुग
तोरज्ज्वादिरिदमंशः विमतं सत्यमव्यभिचारित्वात् सम्प्रतिपन्न
वदित्यर्थः व्याहृत्तस्य विकल्पितत्वे प्रमाणमाह यद्विषयेत्या
दिना यद्व्याहृत्तं तन्मिथ्या यथा सर्पधारादि विमतं मिथ्या व्यभि
चारित्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः इत्यनुमानद्वयमनुसृत्य स
तोकल्पितत्वं असतश्च कल्पितत्वं स्थितमितिशेषः ननु ने
दमनुमानद्वयमुपपद्यते समस्तद्वैतवैतथ्यवादिनो विभागा
भावादनुमानादिव्यवहारानुपपत्तेस्तत्राह सदसदिति उक्ते
विभागे बुद्धिद्वयाधीने स्थिते सत्यनुमानादिव्यवहारो निर्वह
ति प्रातिभासिकविभागेन वियोगात् परमार्थस्यैव तद्वत्त्वे
केवलव्यतिरेकाभावादित्यर्थः ननु सदसद्विभागस्य बुद्धिद्व
याधीनत्वे बुद्धिविभागस्यापि तदाभावात्तत्राह सर्वत्रेति व्यव
हारभूमिः समत्यर्थः बुद्धिविभागस्यापि कल्पितस्यैव बोध्यवि
भागप्रतिभासहेतुतेति भावः बुद्धिद्वयमनूद्य सदसद्विभा
गे सतः सामान्यरूपतया विशेषाकांक्षा^ सामान्यविशेषौ द्वे व या^
स्तुनी वस्तुभूते स्यातामिति चेत्तत्राह समानाधिकरणइति।

पदयोः सामानाधिकरण्यं तु योरुपचर्यते सोयमिति सामाना-
धिकरण्यवत्कूटः सन् इत्यादि सामानाधिकरण्यमेकवस्तुनिष्ठं
वस्तुभेदे घटपटयोरिव तदयोगादित्यर्थः नीलमुत्पलमितिव
द्धर्मधर्मिविषयतया सामानाधिकरण्यस्य सुवचत्वान्न वस्त्वैक्य
विषयत्वमिति चेन्नेत्याह ननीलेति नहि सामान्यविशेषयोर्भे
देऽभेदे च तद्भावो भेदाभेदौ च विरुद्धावतो जातिशक्त्योः सामाना-
धिकरण्यं नीलोत्पलयोरिव न गौणं किन्तु व्याहतमतुहतेक
ल्पितमित्येकनिष्ठमित्यर्थः सामान्यविशेषयोरुक्तन्यायं गुण
गुण्यादावपि दिशत्येवमिति तुल्यो हि तत्रापि विकल्पदोषावि
तिभावः सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या द्वे वस्तुनी सामान्यविशे-
षाविति पक्षं प्रतिक्षिप्य विशेषावेव वस्तुनीति पक्षं प्रतिक्षिपति
तयोरितिबुद्धिव्यभिचाराद्बोध्यव्यभिचारेऽपि कथं व्याहृत्तानां वि
शेषाणामवस्तुत्वमित्याशंक्याह तथा चेति विकारो हि सइत्या
दाविति शेषः नचैकं वस्तु सामान्यविशेषात्मकमेकस्य द्वैरू
प्यविरोधादित्यभिप्रेत्य सामान्यमेकमेव वस्तु तद्बुद्धेरव्यभि
चारात् बाध्यस्यापि सतस्तथात्वादित्याह नन्विति व्यभिचरती
ति पूर्वेण सम्बन्धः विशेषाणां व्यभिचारित्वे सतस्त्वव्यभिचारित्वे
फलितमुपसंहरति तस्मादिति असत्वं कल्पितत्वं तच्छब्दार्थं
मेवस्फोरयति व्यभिचारादिति सद्बुद्धिविषयस्य सतोऽकल्पि
तत्वं तच्छब्दोपात्तमेव हेतुमाह अव्यभिचारादिति सद्बुद्धिव्य
भिचारद्वारा बाध्यस्यापि व्यभिचारस्तदव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धि
रिति शंकते घटे विनष्ट इति सद्बुद्धेर्घटमात्रबुद्धिवत्कूटविषय
त्वाभावान्न घटनाशे व्यभिचारोऽस्ति इति परिहरति न पटादावि
ति सद्बुद्धेरघटविषयत्वे निरालम्बत्वायोगात् विषयान्तरं वा-
च्यमित्याशंक्याह विशेषणेति सतोऽकल्पितत्वहेतोरव्यभि
चारत्वस्यासिद्धिमुद्धृत्य विशेषाणां कल्पितत्वहेतोर्व्यभिचारि
त्वस्यासिद्धिं शंकते सदिति यथा सद्बुद्धिर्घटे नष्टे पटादौ दृष्टत्वा

त अव्यभिचारिण्यव्यभिचारः सतो दर्शितः कथं घटबुद्धिरपि
घटे नष्टे घटान्तरे दृष्टत्वाद्व्यभिचारात् घटे व्यभिचारासिद्धौ वि
शेषान्तरेपि कल्पितत्वहेतोः व्यभिचारो न सिध्यतीत्यर्थः घट॰
बुद्धेर्घटान्तरे दृष्टत्वेपि पटादावदृष्टत्वेन व्यभिचारात् पटा
दिविशेषेष्वपि व्यभिचारित्वसिद्धिरित्युत्तरमाह नपटादावि
ति विशेषाणामेवं व्यभिचारित्वे सतोपि तदुपपत्तेर्व्यभिचा॰
रित्वहेत्वसिद्धिस्तादवस्थ्यमिति शंकते सद्बुद्धिरिति घटा॰
दिनाशदेशे तदुपरक्ताकारेण सत्वाभानेपि नासत्वं घटाद्य
भावाधिष्ठानतयाभानादित्याह नविशेषेति यथा सर्वग॰
ताज्जातिरित्यत्र खण्डमुण्डादिव्यक्त्यभावदेशगोत्वं व्यञ्जका
भावान्न व्यज्यते नगोत्वाभावात् तथा सत्वमपि घटादिना॰
शे व्यञ्जकाभावान्न भाति न स्वरूपाभावादित्युक्तमेव प्रपञ्च
यति सदित्यादिना सप्रतियोगिकविशेषणव्यभिचारेपि स्व
रूपाभावादिव्यभिचाराद्युक्तं सतः सत्यत्वमिति भावः द्वयोः
सतोरेव विशेषणविशेष्यत्वदर्शनात् घटसतोरपि विशेषण
विशेष्यत्वे द्वयोः सत्वध्रौव्यात् घटादिविकल्पितत्वानुमाने सा
मानाधिकरण्यधीबाधितमिति चोदयति एकेति अनुभवम
नुसृत्य बाधितविषयत्वमुक्तानुमानस्य निरस्यति नेत्यादि॰
ना घटादेः सतिकल्पितत्वानुमानस्य दोषराहित्ये फलितमु
पसंहरति तस्मादिति प्रथमपादव्याख्यानपरिसमाप्तिर्विति
शब्दः ननु नेदं व्याख्यानं भाष्यकाराभिप्रेतं सर्वद्वैतशून्यत्व
विवक्षायां शास्त्रतद्भाष्यविरोधात् केनापि पुनर्दुर्विदग्धेन
स्वमनीषिकयोत्प्रेक्षितमेतदिति चेन्मैवं किमिदं द्वैतप्रपंच
स्य शून्यत्वं किं तुच्छत्वं किं सद्विलक्षणत्वं नाद्योऽनभ्युपगमात्
द्वितीयानभ्युपगमे तु तत्रैव शास्त्रविरोधो भाष्यविरोधश्च स॰
र्वं हि शास्त्रं तद्भाष्यं च द्वैतस्य सत्यत्वानधिकरणत्वसाधनेना॰
द्वैतसत्यत्वपर्यवसितमिति त्रैविध्यहृद्वैस्तत्र तत्र प्रतिष्ठापि॰

गी॰ ते तथाचप्रत्येपाशंकां सम्प्रदायपरिचयाभावादितिद्रष्टव्यं प्र
टी॰ नात्मजातस्य काल्पितत्वेनावस्तुत्वप्रतिपादनपरतयाप्रथम
द्वि॰ पादंव्याख्याय द्वितीयपादमात्मनः सर्वकल्पनाधिष्ठानस्याक
ल्पितत्वेनवस्तुत्वप्रसादनपरतयाव्याकरोतीति तद्वेति नन्वा
त्मनः सदात्मनोविशेषेणुविनाशिष्वतदुपरक्तस्यविनाशः स्या
दित्याशंक्याविशिष्टनाशेपि स्वरूपानाशस्योक्तत्वान्मैवमित्या
ह सर्वतेति ननुकदाचित्सदेवपुनः सत्वमापद्यते प्रागस
तोघटस्यजन्मना सत्वाभ्युपगमात् सच्च कदाचिदसत्वंप्रति
पद्यते स्थितिकालेसतोघटस्यपुनर्नाशेनासत्वाङ्गीकारादेवं
सदसतोरव्यवस्थितत्वाविशेषादुभयोरपि हेयत्वमुपादेयत्वं
वा तुल्यं स्यादिति तत्राह एवमिति तुशब्दोदृष्टशब्देनसम्ब
म॰ ध्यमानोदृष्टिवधारयति नहि प्रागसतोदृष्टस्य सत्वमसत्वे
स्थिते सत्वप्राप्तिविरोधादसत्वनिवृत्तिश्च सत्वप्राप्त्याचेत् प्रा
प्तमितरेतराश्रयत्वमन्तरेणैव सत्वापत्तिमसत्वनिवृत्तावस
त्वमनवकाशिभवेत् एतेनसतोऽसत्वापत्तिरपिप्रतिनीतेति
भावः कथं तर्हिसतोऽसत्वमसतश्चसत्वंप्रतिभाति इत्याशं।
न्न॰ क्य तत्वदर्शनाभावादित्याह तत्वेति तस्यभावस्तत्वंनचतच्छ
ब्देन परमर्शयोग्यं किंचिदस्तिप्रकृते प्रतिनियतमित्याशंक्या
व्याचष्टे तदित्यादिना ननुसदसतोरन्यथात्वं केचित्प्रतिप
द्यन्ते केचित्तु तयोरुक्तनिर्णयमनुसृत्य तथात्वमेवाभिगच्छ
न्ति तत्र केषां मतमेषितव्यमिति तत्राह त्वमपीति १६ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

ननु तथापि शीतोष्णादिकमतिदुःसहं कथंसोढव्यमत्येनेत
त्सहनेचकदाचिदात्मनाशस्यापिसंभवादित्याशंक्यातत्ववि
चारतः सर्वंसोढुंशक्यमित्याशयेनाह नासतइति असत्वात्
धर्म॰ [illegible]नात्मत्वाद्विद्यमानस्यशीतोष्णादेरात्मनिभावः सत्ता
नविद्यते तथासतः सत्स्वभावस्यात्मनः अभावोविनाशोन।

विद्यते एवमुभयोः सदसतोरंतो निर्णयो दृष्टः कैस्तत्वदर्शि
भिः वस्तुयाथात्म्यविद्भिः एवंभूतविवेकेन सहस्वेत्यर्थः १६ ॥

पिशाचभाष्य टी॰

इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादि सहनीयं यस्मादुक्तं नासत
इति असतः अविद्यमानस्य रज्जुसर्पवत् दृष्टनष्टस्वभावस्य ज
गतः भावः सत्ता न विद्यते तथा परमार्थस्य सतः आत्मनः अभा
वः अविद्यमानता न विद्यते सर्वत्राव्यभिचारात् अनयोः सदस तोस्तत्वं विनिश्चित्य
मोहं च हित्वा शीतोष्णादीति तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः १६ ॥

रामानुजभाष्यम् टी॰

यत्त्वात्मनो नित्यत्वं देहानां स्वाभाविकं नाशित्वं च शोकनिमित्तमु
क्तं गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पंडिता इति तदुपपादयितु
मारभते नासत इति असतो देहस्य सद्भावो न विद्यते सतश्चात्मनो
नासद्भावः उभयोर्देहात्मनोरुपलभ्यमानयोर्यथोपलब्धितत्व
दर्शिभिरंतो दृष्टः निर्णयांतत्वान्निरूपणस्य निर्णय इहांतशब्दे
नोच्यते देहस्यासद्वस्तुनो सत्वमेव स्वरूपं आत्मनश्चेतनस्य सत्व
मेव स्वरूपमिति निर्णयो दृष्ट इत्यर्थः विनाशस्वभावो ह्यसत्वं
अविनाशस्वभावः सत्वं यथोक्तं भगवता पराशरेण तस्मान्न वि
ज्ञानमृतेस्ति किंचित्क्वचित्कदाचिद्द्विज वस्तुजातं ज्ञानं यथास
त्यमसत्यमन्यत् अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते तत्तु ना
शि न संदेहो नाशिद्रव्योपपादितं यत्तु कालान्तरेणापि नान्य
संज्ञामुपैति वै परिणामादिसंभूतिं तद्वस्तु नृप तच्च किमिति
अत्रापि अंतवंत इमे देहा अविनाशि तु तद्विद्धीत्युच्यते तदेव सत्वा
सत्वव्यपदेशहेतुरिति गम्यते अत्र तु सत्कार्यवादस्यासंगत
त्वान्न तत्परोयं श्लोकः देहात्मस्वभावाज्ञानमोहितस्य तन्मो
हशांतये ह्युभयोर्नाशित्वानाशित्वरूपविवेक एव वक्तव्यः
स एव अविनाशि तु अंतवंत इमे देहा इत्यनंतरमुपपादित इ थिद्य^
ति यथोक्त एवार्थः १६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

गी॰ नत्वयतएवागमपायिनएतेसर्वेदशाविशेषास्तनएवशोच्यंते
टी॰ मैवं तथाहि कोयमागमोनामउत्पत्तिरितिचेत् सापिकाअ
द्वि॰ सतश्चात्मलाभःसाइतिसत् असत्स्वभावताहिनिःस्वभाव
नि॰ तानिरात्मता निरात्माचेस्वभावःकथंसस्वभावीकर्तुंशक्यः
अनीलंहि ननीलीकर्तुंशक्यंस्वभावोनरापनेतुंशक्यत्वात् त
थाचस्मर्यते नहिस्वभावोभावानांव्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवेरिति
अथसतएवात्मलाभउत्पत्तिः तदालब्धात्मनोस्यजात्वभावाभा
वान्नित्यत्वेनैवत्यागमेकाशाचोता एवमपायोपिसतोसतोवा
असत्तावदसदेवसत्स्वभावस्यापिकथमसत्तास्वभावः द्वि
तीयेक्षणेभावसत्स्वभावइतिचेत् आद्येपितथैवस्यादितिन
कश्चिद्भावःस्यात् स्वभावस्यात्यागात् अथमुद्गरादिनास्य
नाशःक्रियते सयदिव्यतिरिक्तोभावस्यकिंहन्त नदृश्यतेइ
तिचेत् मानामदर्शिभावोनत्वन्यथाभूतःपटाहतइव अथ
व्यतिरिक्तस्तुनासावित्युक्तं तदेतत्संक्षिप्याह अथचलोक नासतइ
दृष्टेनेदमाह असतोनित्यविनाशिनःशरीरस्यनभावःअन
वरतमवस्थाभिःपरिणामित्वात् नित्यसतश्चपरमात्मनोना
स्तिकदाचिद्विनाशःपरिणामधर्मत्वात् तथाचवेदः अवि
नाशीवाअरेअयमात्माउच्छित्तिधर्मेति अनयोःसदसतोरंतः
प्रतिष्ठापदंयत्रानयोर्विश्रांतिः १६ ॥

परमार्थप्रपाटी ॥

अथद्वितीयोपायमाह नासतइति असतःशुक्तिकारजतव
दसद्रूपस्यदृश्यमात्रस्यभावः वर्तमानत्वंवक्तुंनशक्यते त
थासतःसच्छब्दव्यपदेश्यस्यात्मनःअभावःअवर्तमानत्वंचवक्तुं
नशक्यते एवमसत्सतोरंतोनिर्णयस्तत्वदर्शिभिःस्वस्वरूप
त्वेनदृष्टः अत्रैतदुक्तंभवतियत्रोत्तरक्षणेबाधोदृश्यते तदस
च्छब्दव्यपदेश्यं तथायत्सर्वदाप्यबाधितंतत्सच्छब्दव्यपदेश्यं
असतोत्पदार्तमितिश्रुतेः तदुक्तमध्यात्मसारे यद्वत्तृणार्थम
वभातिमरीचिकांभस्यासंनिधानमपिरज्जुभुजंगमस्व स्वमः

त्तावधिसुषुप्त्यवधीहृतद्बुद्धिश्चैवविभातितदपिप्रवदंति सु॰
मते सर्वप्रपंचविलयावसरेऽप्यसौ पत्राणवापूर्णगतवि॰
दिह्यास्तितूनं अर्थप्रतीतिवशातोपिचजागरादौतस्मात्स
दित्यभिहितंतवलचित्स्वरूपमिति एवमवस्थात्रयेपवा
धितेसत्येब्रह्मणिनिविष्टचित्तानांतत्वदर्शिनामसद्रूपशी
तोष्णादिद्वंद्वदुःखसहनेकियानायासः यथास्वप्नेसर्पव्या
घ्रादष्टस्यजागरेतत्प्रतीकारासंभवादित्यर्थः १६ ॥

वनमाली टीका ॥

यदुक्तमात्मनोनित्यत्वंदेहानामनित्यत्वंचाशोच्यानित्यादि॰
इति नातदुपपादयति नासतइत् असतःपरिणामिनोदेहस्यभा॰
वोपरिणामित्वंनविद्यते सतोपरिणामिनआत्मनोभावःप
रिणामित्वंचनविद्यते अनयोरुभयोर्देहात्मनोरंततस्तत्वद॰
र्शिभिर्दृष्टः निरूपणस्यनिर्णयांतत्वन्निर्णयएवांतःशब्दे
नोक्तअसतोदेहस्यासत्वमेवसत्वआत्मनःसत्वमेवस्वरू
पमितिनिर्णयोदृष्टइत्यर्थः अनाशीपरमार्थोसोआत्मेरस्तु
पगम्यते यत्तुकालांतरेणापिनान्यसंस्थामुपैतिवैपरिणा
मादिसंभृतिंतद्वस्तुन्नपतच्चकिमितिवैस्ववाक्यैः यद्वास
दसतौहोसत्कर्मासत्कर्मपरौप्रशस्तेकर्मणितथासच्छ
ब्दःपार्थयुज्यते अश्रद्धयाहुतंदत्तंतपस्तप्तंकृतंचयत् ।
असदित्युच्यतेपार्थेत्यादिवक्ष्यमाणत्वात् तथासतोदुष्ट
कर्मणःसकाशात्भावःसुखंनविद्यतेतथासतःसुकर्मणो
युद्धादितोभावोदुःखंनविद्यते अनयोरुभयोःसदसत्कर्म
णोःसुखदुःखकारणत्वरूपोंतोनिर्णयस्तत्वदर्शिभिर्दृष्ट वधारितः
युद्धंतुक्षत्रियस्यप्रशस्ततरं अतःपापमेवाश्रयेदस्मानिति
शोकंजहीतिभावः भवत्वामितितत्प्रयोजनिकेछतिभावः
सुखंनभवतिलाहमिछायस्मिन्सोभावोदुःखंयस्यसतोवि

चनास्तिप्रबाधितत्वात्

गी. टी. द्वि.

श्वस्याभावः सत्त्वं नास्ति दृष्टत्वात् सतो ब्रह्मणोऽसत्त्वं सजाती-
यविजातीयस्वगतभेदशून्यं ब्रह्मैव स्वप्रकाशरूपं सत् घटः स-
न्नित्यादौ च घटादितादात्म्यापन्नं तदेव भातीति सजातीयाज्जडा-
द्भेदः स्वगतो गुणाद्भेदो नास्ति प्रतियोगिनोभावात् तथा च श्रु-
तिः सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य ए-
तदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति उ-
पसंहरंती उक्तभेदशून्यमेकं सत्यमाह वाचारंभणं विका-
रो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुतिर्विकारस्यानृ-
तत्वमाह सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्र-
तिष्ठा इति श्रुतिर्विकारस्य चितिकल्पितत्वमाहेति तत्र वि-
श्वस्य दृष्टत्वे जन्माद्यस्य यत इति सूत्रे यतो वा इमानि भूतानि
भूतानि जायंत इत्यादिश्रुतौ जन्माद्युक्तेरीक्षतेर्नाशब्दमि-
ति सूत्रे स ऐक्षतेति श्रुतौ चेश्वरस्येक्षापूर्वकर्तृत्वस्य लोकव-
ल्लीलाकैवल्यमिति सूत्रे आप्तकामस्य का स्पृहेति श्रुतौ च
प्रयोजनाभावेपि सृष्टेः वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादिति
सूत्रे पुण्येन पुण्यं लोकं नयतीत्यादिश्रुतौ च कर्मसापेक्ष-
त्वेन वैषम्यस्य तेजोऽतस्तथा ह्याहेति सूत्रे वायोरित्यादिश्रुतौ
च तेजआदेर्वाय्वादिजन्यत्वमस्य विपर्ययेण तु क्रमोऽत उप- ७०
पद्यते चेति सूत्रे पृथिव्यप्सु प्रलीयत इत्यादिश्रुतौ पृथिव्या-
देर्वाय्वादौ लयस्य चोक्तेरयुक्तत्वापत्तेः नहि कल्पिते विरोध-
परिहारो युक्तो किंच विश्वस्य दृष्टत्वे सर्वज्ञेन तत्पालनाद्य-
नुपपत्तिः नहि शुक्तिरूप्यं दृष्टेति जानन्पालयति नचैंद्र-
जालिकवत् तदुपपत्तिः प्रतारकेस्यैंद्रजालिकस्योत्पादकत्व-
पालकत्वाद्यभावात् एतन्मंत्रादिप्रयोगादित्थं लोका भ्रा-
म्यंतीति गुरूपदेशादिना ज्ञातमंत्रादिप्रभाव[illegible]प्रापरोक्त्वा-
भावेपीममाश्र्पप्रंपत्विति हि वदति समायामोहं विनामा
र्यं

वतोस्यपदिकार्यमात्रस्यासत्वप्रतीतिःस्यात्तर्हियंतच्छत्वंश्रो
त्यायुद्धेनकरिष्यतीत्येवंमनसिनिधायात्रश्लोकेश्रीकृष्णे
नसत्कार्यवादएवोक्तः येकेचिदत्रासच्छब्देनदेहादिका॰
र्यस्यतुच्छत्वंप्रतिपादयंतितेषामज्ञानमोहितानांभगवदा
शयानभिज्ञानांपरिच्छिन्नबाह्यत्वस्वभावत्वादसन्नित्यादि
जल्पनमनुचितमेव अन्येत्वत्रसत्कार्यवादस्यासङ्गतत्वात्तत
त्परोऽयंश्लोकः देहात्मस्वभावाज्ञानमोहितस्यतन्मोहशा
न्तयेह्युभयोर्नाशित्वानाशित्वरूपविवेकएववक्तव्यः स
एवगतासूनगतासूंश्चनानुशोचन्तीतिप्रस्तुतः सएवअ॰
विनाशितु अन्तवन्तइमेदेहाइत्यनेनतत्रउपपादितइतिय॰
थोक्तएवार्थः इतिवदन्तितेस्माभिःप्रष्टव्याः भवद्भिर्यदुक्त
मत्रसत्कार्यवादस्यासंगतत्वं तत्कयारीत्याभगवतःपूर्वा
परोक्तिविरोधत्वेनवाग्रंथस्यप्रकरणविरोधत्वेनवाभवत्स
म्मतविरोधत्वेनवेतिवक्तव्यं नाद्यः ऊर्ध्वमूलोऽधःशाखएष
षोऽश्वत्थःसनातनइतिश्रुत्यर्थरूपायाः ऊर्ध्वमूलमधःशा॰
खमश्वत्थंप्राहुरव्ययमित्यादिस्मृतेर्विरोधात् असत्यमप्र
तिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरमित्यादिनाकार्यासद्वक्तुरासुरत्व॰
प्रतिपादनाच्च नापिद्वितीयः कार्यस्यसत्त्वमत्वापुनस्तस्या
सत्त्वकथनासम्भवाद्भगवतस्तूपदेशसमयेयथार्थकथ॰
नेनवंचकत्वप्रसंगात् अनाप्ततमत्वप्रसंगाच्च नचदेहा॰
दिकार्यस्यासत्वकथनेविनार्जुनस्यमोहशान्तिः कथंभवे
दितिवाच्यं असत्योपदेशेनकस्यापिमोहनिवृत्तिसंभवात्
५४ प्रस्तुतमोहप्राप्तेरेवसंवादतत्त्वाप्यसम्मतत्वाच्च अन्यथासि
द्धांतभङ्गाच्च नापितृतीयः भगवतः सर्वज्ञत्वेनचपूर्वाप
रवचनस्यविरोधलेशगन्धाभावात् नापिचतुर्थः सप्र॰
कृतिकार्यदेहादिस्वभावनिरूपणप्रकरणस्यसत्वात् न
नुदेहात्मस्वभावाज्ञानमोहितस्यार्जुनस्यमोहशान्तयेह्यु॰

गी॰ भयोर्नाशित्वानाशित्वरूपविवेकएववक्तव्यः सएवगतार्
टी॰ हनगतार्हश्चेतिचेत्ततः सएवाविनाशित्वअनंतत्वतइमेदे
द्वि॰ हाइत्यनन्तरमुपपादितइतियथोक्तएवार्थइतिचेन्नअनुप
पन्नत्वात् तथाहिदेहात्मनः स्वरूपस्यसत्यत्वज्ञानंविना
तयोःस्वभावज्ञानंनस्यात्तदभावेतन्मोहशान्त्यभावः गता
विनाशित्वा सुत्वागतासुत्वविनाशित्वानवत्वानन्तवत्वादयः पूर्वापर
पर्यस्याःशङ्काश्रयिदेहात्मनोःकार्यत्वाकार्यत्वप्रतिपा
दनेनसत्कार्यवादमेवद्योतयन्ति तथाचात्रप्रयोगः यद्य
त्कार्यंतत्तद्गतासुत्वमन्यकार्यत्वात् घटादिवत् यद्यदका घे
र्यंतत्तदगतासुत्वमन्यकार्यत्वाभावात् यद्यत्कार्यंतत्तद्वि
नाशित्वंघटादिवत् यन्नैवंतन्नैवंचेतनवत् यद्यत्कार्यंत
तन्नैवं^ त्तदन्तवत्वंयन्नैवंजीववदित्येवमनुमानसहकृतार्थद्वारा
तथैवसदसद्भावाभावशब्दप्रयोगाच्छब्दद्वारापिचसत्का
र्यवादस्यसंगतिरस्त्येवनत्वसङ्गतलेशगंधस्पर्शः नापिपं
चमःभवतः सत्कार्याङ्गीकारत्वेनासत्कार्याङ्गीकारात् अ
न्यथासिद्धान्तभंगात्स्मार्तमतप्रवेशाच्च नन्वस्मिन्प्रकरणे
सत्कार्यवादरूपस्यशब्दस्यपादाभावात्तदसंगतत्वमस्त्वे त्तिचे
न्नअन्याकलितोक्तित्वात् तथाहि नत्वेवाहमित्यस्यभाष्ये
भवद्भिर्यद्बाधितानुवृत्तेः खण्डनेकृतेतदप्यसंगतत्वमेव
समग्रगीताशास्त्रेष्वेकत्रापिपद्येबाधितानुवृत्तिशब्दस्यपा
दाभावत्वात् योदोषोस्माकंदीयतेसःयुष्माकमपिस्यात् य
त्रोभयोःसमोदोषःपरिहारोपिवासमः नैकःपर्यनुयोक्तव्य
स्तादृगर्थविचारणइतिवचनात् तस्मात्सत्कार्यवादस्यना त्व^
संगतत्वमित्यलंकुतर्कनिरासेः १५ ॥

मधुसूदनी टी॰ ॥

+ यत्कालतोदेशतोवस्तुतोवापरिछिन्नंतदसत् यथाघटा
दिजन्मविनाशशीलंप्राक्कालेनापरकालेनपरिछिद्यते

+ ननुभवत्वेहद्वैतेकत्वंतथापितस्यासत्यत्वेउह्यरूपः सत्यएवसंसारः तथाचशीतोष्णादिसुखदुःखकारणे
सतितद्भोगस्यावश्यकत्वात्तस्यचज्ञानाद्विनाशानुपपत्तेः कथंतितिक्षाकथंवासोमृतत्वायकल्पत
इतिचेन्नतस्यापिद्वैतप्रपंचस्यात्मनिकल्पितत्वेनतज्ज्ञानाद्विनाशोपपत्तेःशुक्तौकल्पितस्यरजतस्यशु
क्तिज्ञानेनविनाशवत् कथंपुनरात्मानात्मनोःप्रतीत्यविशेषेप्यात्मवदनात्मापिसत्योनभवेत् अनात्म
वदात्मापिमिथ्यानभवेत् उभयोस्तुल्ययोगक्षेम त्वादित्याशंक्यविशेषमाह भगवान् +

ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वात् कदाचित्कं कालपरिछिन्नं
मित्युच्यते एवं देशपरिछिन्नमपि तद्देवमूर्त्तत्वेन सर्वदेशावृ
त्तित्वात् कालपरिछिन्नस्य देशपरिछिन्नत्वनियमेपि देशपरि
छिन्नत्वेनाभ्युपगतस्य परमाण्वादेस्तार्किकैः कालपरिछेदा
नभ्युपगमाद्देशपरिछेदोपि पृथगुक्तः सच किंचिद्देशवृत्ति
त्वंतताभावः एवं सजातीयभेदः स्वगतभेदश्चेति त्रिविधो भे
दो वस्तुपरिछेदः यथा वृक्षस्य वृक्षांतरात् शिलादेः पत्रपु
ष्पादेश्च भेदः अथवा जीवेश्वरभेदो जीवजगद्भेदो जीवपर
स्परभेदः ईश्वरजगद्भेदो जगत्परस्परभेद इति पंचविधो
वस्तुपरिछेदः कालदेशापरिछिन्नस्याप्याकाशादेस्तार्कि
कैर्वस्तुपरिछेदाभ्युपगमात् पृथक्कृ देशः एवं सांख्यमतेपि
योजनीयं एतादृशस्यासतः शीतोष्णादेः कल्पितस्यापि प्रपंच
स्याभावः सत्तापारमार्थिकत्वं वास्तवं न सत्ताकतादृशपरि स्तू
छेदशून्यत्वं न विद्यते न संभवति घटत्वाघटत्वयोरिव परि
छिन्नत्वापरिछिन्नत्वयोरेकत्र विरोधात् न हि दृश्यं किंचित्
क्वचित्काले देशे वस्तुनि वा न निषिध्यते सर्वत्राननुगमात्
न वा सद्वस्तु क्वचिद्देशे काले वस्तुनि वा निषिध्यते सर्वत्रानु
गमात् तथा च सर्वत्रानुगते सद्वस्तुन्यननुगतव्यभिचारि नि
वस्तु कल्पितं रज्ज्वादाविवानुगते व्यभिचारि सर्पधारादिकमि
ति भावः ननु व्यभिचारिणः कल्पितत्वे सद्वस्त्वपि कल्पितं
स्यात्तस्यापि तुछव्यावृत्तत्वेन व्यभिचारित्वादित्यत आह नाभा
वो विद्यते सत इति सदधिकरणकभेदप्रतियोगित्वं हि वस्तु
परिछिन्नत्वं तच्च न तुछव्यावृत्तत्वेन तुछे शशविषाणादेः स
त्त्वायोगात् सद्धामभावो निरूपित इति न्यायात् एकस्यैव
स्वप्रकाशस्य नित्यस्य विभोः सतः सर्वानुस्यूतत्वेन सद्यार्कि
भेदानभ्युपगमात् घटः सन्नित्यादिप्रतीतेः सार्वलौकिक
त्वेन सतो घटाधिकरणकभेदप्रतियोगित्वायोगात् अभा

गी. टी. द्वि.

110

वः परिछिन्नत्वं देशतः कालतो वस्तुतो वा सतः सर्वात्मकस्य तस
न्मात्रस्य न विद्यते न संभवति पूर्ववद्विरोधादित्यर्थः न तु स
न्नाम किमपि वस्तु नास्ति यस्य देशकालवस्तुपरिछेदः प्रति
षिध्यते किं तर्हि सत्वं नाम परं सामान्यं तदाश्रयत्वेन द्रव्यगुण
कर्मसु सद्व्यवहारः तदेकाश्रयसंबंधेन सामान्यविशेषसम
वायेषु तथा चासतः प्रागभावप्रतियोगिनो घटादेः सत्वं का
रणव्यापारात् सतोपि तस्याभावः कारणनाशाद्भवत्य
वेति कथं उक्तं नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति
एवं प्राप्ते परिहरति उभयोरपीत्यर्धेन उभयोरपि सदसतोः
सतश्चासतश्चांतो मर्यादा नियतरूपत्वं यत्सत्तत्सदेव यद
सत्तदसदेवेति दृष्टो निश्चितः श्रुतिस्मृतियुक्तिभिर्विचारपू
र्वकं कैस्तत्वदर्शिभिः वस्तुयाथात्म्यदर्शनशीलैर्ब्रह्मविद्भि
र्न तु तार्किकैः अतः कुतार्किकाणां न विपर्ययानुपपत्तिः
तुशब्दोवधारणे एकांतरूपो नियम एव दृष्टो न त्वनेकांतरू
पोन्यथाभाव इति तत्वदर्शिभिरेव दृष्टो नातत्वदर्शिभिरि
ति वा तथा च श्रुतिः सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्विती
५४ यमित्युपक्रम्यैविदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्वमसि श्वेतके
तो इत्युपसंहरंती सदेकं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशू
न्यं सत्यं दर्शयति वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव
सत्यमित्यादिश्रुतिस्तु विकारमात्रस्य व्यभिचारिणो वाचारं
भणत्वेनानृतत्वं दर्शयति अन्नेन सोम्य शुंगेनापो मूलम
न्विछाद्भिः सोम्य शुंगेन तेजो मूलमन्विछ तेजसा सोम्य शुंगे
न सन्मूलमन्विछ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदाय
तनाः सत्प्रतिष्ठा इति श्रुतिः सर्वेषामपि विकाराणां सति क
ल्पितत्वं दर्शयति सत्वं च न सामान्यं तत्र मानाभावात् पदा
र्थमात्रसाधारण्येन सत् सदिति प्रतीत्या द्रव्यगुणकर्ममात्र
वृत्तिसत्वस्य स्वानुपपादकस्य कल्पनात् वैपरीत्यस्यापि सुव

वचत्वात् एकरूपप्रतीतेरेकरूपविषयनिर्वाह्यत्वेनसंबंध॰
भेदस्यस्वरूपत्वस्यचकल्पयितुमनुचितत्वात् विषयस्या
नुगमेपिप्रतीत्यनुगमेजातिमात्रोच्छेदप्रसंगात् तस्मादे
कमेवसद्वस्तुस्वतःस्फुरणरूपंज्ञाताज्ञातावस्थाभासकंस्व
तादात्म्याध्यासेनसर्वत्रसद्व्यवहारोपपादकं सन्घटइति
प्रतीत्यातावत्सद्वाक्तिमात्राभिन्नत्वंघटेविषयीकृतंनतु
सत्तासमवायित्वं अभेदप्रतीतेर्भेदघटितसंबंधानिर्वाह्य॰
त्वात् एवंद्रव्यंसद्गुणःसन्नित्यादिप्रतीत्यासर्वाभिन्नत्वंसतः
सिद्धंद्रव्यगुणादिभेदासिद्धाचनतेषुसत्वंनामधर्मःकल्प्य
ते किंतु सतिधर्मिणिद्रव्याद्यभिन्नत्वंलाघवात् तच्चवास्त
वंनसंभवतीत्याध्यासिकमित्यन्यत् तदुक्तंवार्तिककारैः
सत्तातोपिनभेदःस्याद्द्रव्यत्वादेःकुतोन्यतः एकाकाराहिसं
वित्तिःसद्द्रव्यंसन्गुणोयथेत्यादिसत्तापिसतोभेदिकातस्या
ना^
प्रसिद्धेःद्रव्यत्वादिकंतुसद्धर्मत्वान्नसतोभेदकमित्यर्थः अ
तएवघटाद्भिन्नःपटइत्यादिप्रतीतिरपिनभेदसाधिकाघट
पटतद्भेदानांसदभेदेनैक्यात् एवंयत्रैवनभेदग्रहस्तत्रैव
लब्धपदासमीसदभेदप्रतीतिर्विजयते तार्किकैःकालप
दार्थस्यसर्वात्मकस्याभ्युपगमात्तेनैवसर्वव्यवहारोपपत्तौ
तदतिरिक्तपदार्थकल्पनेमानाभावात्तस्यैवसर्वानुस्यूतस्य
सद्रूपेणचसर्वतादात्म्येनप्रतीत्युपपत्तेःस्फुरणस्यापिसर्वा
नुस्यूतत्वेनैकत्वान्नित्यत्वंविस्तरेणाग्रिमश्लोकेवक्ष्यते तथा
चयथाकस्मिंश्चिद्देशकालेवाघटस्यपटादेर्नदेशान्तरेका॰
लान्तरेवाघटत्वं एवंकस्मिंश्चिद्देशकालेवाघटस्यान्यत्रापिघ
टत्वंशक्रेणापिनशक्यते संपादयितुंपदार्थस्वभावभंगा
योगात् एवंकस्मिंश्चिद्देशकालेवाघटस्यान्यत्रापिघटत्वंश॰
क्रेणापिनशक्यते संपादयितुंपदार्थस्वभावभंगायोगात्
एवंकस्मिंश्चिद्देशकालेवाऽसतो^देशान्तरेकालान्तरेवासत्वं
न्य^

गी॰
टी॰
हि॰

नशक्यतेसंपादयितुंयुक्तिसाम्यात् अतउभयोर्नियतरूप
त्वमेवदृष्टव्यमित्यद्वैतसिद्धोविलंबः अतःसदेववस्तुमाया
कल्पितासन्निहत्याऽसत्तत्वायकल्पतेमनुमात्रदृष्ट्याचेति
तित्वाद्युपपद्यतइतिभावः १ [illegible]
पिपी [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] १६ ॥

सदानंदी टीका ॥

नन्वस्तुप्रकृष्टैकत्वंतथाप्यस्यनशक्यता शीतोष्णादेस्तुबंध
स्यसद्धेतोर्वस्तुत्ववशात् १ एवंकथंतितिक्षास्यात्कथंवाबं
धनाशने सत्यामपितितिक्षायांजातुस्यादात्मनःक्षयः २
इत्याशंक्याहभगवान्मंगलायतनेहरिः समस्तस्यप्रपंच
स्यसद्धेतोर्बंधरूपिणः ३ स्वाज्ञानात्कल्पितत्वेनस्वात्मबो
धोदयात्क्षयः कल्पितस्यभुजंगस्यरज्जौतज्ज्ञानतःक्षयः ४
दृष्टोयथातथैतस्यशीतोष्णादेःक्षयोधिया अन्योन्याध्यास
तोयस्मात्सदात्मानात्मनोर्द्वयोः ५ शीतोष्णादिजगत्सर्वंभा
तितस्मात्कथंजगत् अन्योन्याध्यासतल्पत्वेकथमेकस्यस
त्यता ६ इतरस्यैवमिथ्यात्वमितिचेद्ब्रूमउत्तयुक्तिमः परिच्छि
न्नेंद्रियग्राह्यदेशतःकालतोर्थतः ७ तज्जन्मनाशशील
त्वादसद्रज्जुभुजंगवत् यथास्वाप्नंस्वप्नेसर्वंमृत्कुंभादिक
मीक्ष्यते ८ तथैवबंधशाहेनप्रोक्तंविश्वंस्वप्नावलि नाध्यस्त
सकदाचित्स्यात्स्वाप्नंकुंभादिकंयथा ९ असतोविद्यमान
स्यशीतोष्णादेर्नवाधिता सद्धेतोर्निष्प्रमाणत्वाद्विकारत्वा

च्चलत्वतः ११ घटांकुरादियत्कार्यंदृष्टंसत्कारणंहितत् आ
काशादिश्चनःकार्यंतदप्येवंप्रतीयतां १२ असतश्चेदिदंकार्यं
सर्वंस्यादसदन्वितं असतःकारणत्वंचनिरात्मत्वान्नसिद्ध
ति १३ अवःसत्कृततेकार्यंमयस्कांतोमणिर्यथा कारण
त्वेभवेदेवंकुर्वतोतिशयःकृतः १४ इत्येवंवार्तिकेथसत्का
र्यस्यगतिरीरिता अधिष्ठानस्यसत्यत्वसिद्धेनत्वन्यसिद्धये
यथाघटादिसंस्थानेमृदोभिन्नंनचस्तुधा दृश्यतेसकलेतद्व
त्सतोभिन्नंजगन्नहि १५ शीतोष्णादेःप्रपंचस्यसहेतोर्नास्ति
सत्यता अन्योन्यव्यभिचारित्वात्कल्पितत्वाच्चिदद्वये १६ अज्ञा
नज्ञापकत्वंहिप्रामाण्यंशास्त्रविन्मतं नाज्ञातत्वंप्रपंचस्या
ज्ञानकार्यस्यजाड्यतः १७ सर्वत्रानुगतेसत्येकल्पितंव्यभिचा
रियत् विश्वंरज्जौयथासर्पदंडादिसन्नतत्तथा १८ सन्घटःस
न्पटोहीत्यमनुस्यूतेसदद्वये नघटःपटइत्येवंव्यभिचारिप्र
कल्पितं १९ सामानाधिकरण्यंतन्मिथ्यासद्वस्तुनोरपि दृष्टंनी
लंनभोवारिमरीच्यादाविदंयथा २० तस्माद्द्वैधस्यदेहादेःसहे
तोर्नास्तिसत्यता तथासतश्चिदानंदापरिच्छिन्नस्यवस्तुनः २१
अभावोसत्यतानास्तिपरिच्छिन्नत्वलक्षणः सर्वत्राव्यभिचारि
त्वादनुस्यूतस्यचित्सतः २२ एवंसदसतोरात्मानात्मनोरनयो
र्द्वयोः निर्णयःसत्सदेवासद्वासदेवेतिनान्यथा २३ दृष्टः
स्तद्वस्तत्स्वभावोयाथात्म्यंब्रह्मणःसतः तत्वंद्रष्टुंसदाशीलंये
षांतेस्तत्वदर्शिभिः २४ त्वमप्येवंसमाश्रित्यदृष्टिंतांतत्वदर्शि
नो शोकमोहौपरित्यज्यतितिक्षस्वगतागतं २५ दृश्यपस्वरूप
तोथसत्वंचिद्रूनेतोनृतात्मकं संसर्गमात्रमथासत्वमात्मनोऽ
स्मिन्नानात्मनि २६ प्रातीतिकशरीरत्वाद्रूपंमिथ्याजडंत्वं
अबाध्यत्वाच्चिदात्मत्वादात्मासत्यःस्वयंप्रभुः २७ ॥ १६ ॥

नीलकंठी टीका ॥

ननुसुप्तिसमाध्यादौन्यक्षोपाधेरात्मनःसमदुःखसुखत्वेपिसो

गी॰ पाधिकदशायांतन्नाशः पिंडस्यदग्धत्वमिवतस्मादुःखित्वंदुर्वारंउ
टी॰ पाधिश्चमूलप्रकृतेर्व्यापिकायामायारूपइतितत्त्वज्ञानेननिर्मू
द्वि॰ लोच्छेदमर्हत्यतःसोऽमृतत्वायकल्पतइत्यनुपपन्नमित्याशंक्या
ह नासतइति प्रमात्रादेरागमापायित्वेनकादाचित्कत्वाद्र
ज्जुरगादिवत्असतःभावःसत्ताकालत्रयेपिनास्ति अयमर्थः
प्रमात्रादिर्मूलाज्ञानेनचिदात्मनिकल्पितः मूलाज्ञानस्यचा
त्मज्ञानेननिवृत्तौकारणाभावान्नपुनःप्रमात्राद्युद्भवोस्तीति
निष्प्रत्यूहममृतत्वंज्ञानात्सिध्यतीति नन्वप्रतीतिमात्रात्प्र
मात्रादेर्मिथ्यात्वोपगमेआत्मनोपिसुषुप्त्यादावप्रतीयमानत्वा
विशेषान्मिथ्यात्वमस्तु उभयोर्वासत्यत्वमस्त्वित्याशंक्याह
नाभावोविद्यतेसतइति सद्वस्तुनःअभावोऽसत्त्वंकदाचिद
पिनविद्यते सुषुप्त्यादावपिअनुभूतयोः सुखाज्ञानयोःसु
खमहमस्वाप्संनकिंचिदवेदिषमितिउत्थानेपरामर्शदर्शना
त् तदनुभवमंतरेणतयोःपरामर्शासंभवात् अतःसतोऽ
सत्त्वंनास्ति श्रुतिरपिसुषुप्तिकैवल्ययोःप्रमात्राद्यभावंदृशोऽ
नित्यत्वंचाह यद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यतिनहिद्रष्टु
र्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्ति
ततोन्यद्विभक्तंयत्पश्येदिति यदिप्रमात्रादिःसत्यस्तर्हिस
तोर्थस्यसुषुप्त्यादावदर्शनेमानाभावाद्वादृष्टदृग्लोपा
द्वावक्तव्यं नाद्यःआत्मनिदृष्टनष्टस्वभावस्यान्यत्रसद्भावक
ल्पनायोगात् नांत्यःउदाहृतयाश्रुत्यैवतन्निषेधात् तस्मा
दुभयोरपिसत्यत्वेनमिथ्यात्वेनवासाम्यंदुर्वचं ननुसतआ
काशादेःक्वचिदपिदेशेकालेवाभावोयद्यपिनास्तितथापि
सतएवपरमाणोर्देशांतरेऽभावोस्तिप्रागसतोपिघटादेर्भा
वश्चदृष्टःतत्कथमुच्यते नासतोविद्यतेभावोनाभावोवि
द्यतेसतइत्याशंक्याविद्वदनुभवेननिरस्यति उभयोरपीति
अंतोयाथात्म्यं यथास्वप्नेनभःकुंभरज्जुरगादयोनित्यत्वा

नित्यत्वसत्यत्वासत्यत्वादिधर्मोपेततया निश्चितात्र्यपिप्रबोधेन
बाध्यंते तद्वज्जाग्रद्दृष्टा अपि तेतत्वज्ञानेन बाध्यंते नतुजाग्रद्द्वा
मनावस्थात्स्वप्नगतनभआदौ नित्यत्वादिनिश्चयोभ्रम इतिचे
त् अनादिकालप्रवृत्तप्रागभवीयसंस्कारवशात् जाग्रन्नभ
आदावपिसभ्रमएवेतितत्वं ननुस्वरूपसदेवरजतादिकं
शुक्त्यादावध्यस्यते नत्वसनृशशशृंगादिकं, गगनादिकंतु
त्वद्रीत्यास्वरूपेणासदपिकथमात्मन्यध्यस्यत इतिचेन्न अ
ध्यासेहिपूर्वानुभवमात्रमपेक्ष्यते नत्वनुभूतस्यस्वरूपेणस
त्वमपि दर्पणप्रतिबिंबितगगनेपिनैल्याध्यासदर्शनात्
नचगगनेनैल्यंस्वरूपेणसत्यमस्ति अथवान्यत्राध्यस्यते
तस्माद्भ्रमपरंपरायाः संभवात् स्वप्नदृष्टिभिर्विद्वद्भिरदृ
ष्टमपिसदसतोर्याथात्म्यमबुद्धेदं दृष्टांकमेव तथाचश्रु
तयः नेहनानास्तिकिंचन अस्तीत्येवोपलब्धव्यः अतोन्य
नौ दार्तमित्याद्याः आत्मनः सत्त्वंचात्मनश्चासत्त्वंप्रतिपादयंति
एवंसतोज्ञानेनासतोबाधात्कैवल्यंसिध्यतीतिभावः १६ ॥

आनंदी टीका

एतदेवप्रपंचयति असतः आगमापायिनः शुद्धदुःखादेः न
ह्यागमायतनस्यच भावः सत्ता स्थैर्येनास्ति सतः सदेकरूपस्यात्म
नोनित्यस्याभावोविनाशेनास्ति उभयोरप्यनयोः सदसतोर
न्तोमर्यादाव्यवस्थातत्वदर्शिभिः सदसतोर्याथात्म्यवेदिभिर्दृष्टो
निश्चितः अन्तशब्दोत्रमर्यादावाचीग्रामान्तत्रतिवत् १६ ॥

+ अथोपपन्नपन्यासस्सर्वमात्मनोवेदकैक जन्मविनाशवत्त्वदभाव

रामकंठी टीका

स्वभावस्य पारमार्थिकीसत्ता तथानन्त्यमेयरूपस्येदृशादेश प्रतिपादयितुमाह +

+ इहस्वभावादेवयदविद्यमानंवस्तु तस्यासतोभावः सत्ता नास्ति
तथैवस्वभावतस्सतोनित्यस्याभावोविनाशोनास्ति एतयोः
सदसतोः प्रकाशतमसोरिवात्यन्तपरस्परविरोधात् किंत्वे
तयोर्द्वयोरपितत्वविद्भिः साक्षात्कृतपरमार्थैरन्तोनिष्ठानिश्च
योदृष्टो विज्ञातो नत्वतत्वविद्भिस्तैश्चिंत्यादृतस्वभावपरमे
श्वरमायाशक्त्याभावितविषयप्रत्ययतयासत्यमात्मानमप्रत्य

गी. वस्त्वप्यसत्त्वदनित्यत्वादिनावास्तवसद्भावरहितं देहादि
टी. वस्तु विद्वत्तया संवेद्यमानत्वात्सत्त्वेन प्रतिपद्यन्ते परमार्थत
हि. स्तु सच्चित्स्वमात्मतत्त्वमप्रत्यभिज्ञायमानत्वादसत्त्वेन प्रतिप
द्यन्ते [illegible] १६ ॥

तारि की टीका

अथोपपत्तिपूर्वमात्मनस्तात्त्विकीं सत्तां देहादेस्तावस्तुकम भावं सामान्यतः प्रतिपादयति नेति स्वभावादेवासतो वस्तुनो भावः सत्ता नास्ति + नैवं तयोः सदसतोः प्रकाशतमसोरिव परस्परविरुद्धयोः स्वभावो विपर्येति X १६ ॥

+ स्वभावतः सतो नित्यस्याभावो नास्ति

X तथा च शास्त्रम् न हि स्वभावो भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवेरिति एतयोर्द्वयोरपि तत्त्वविद्भिर्वस्तुयाथात्म्यविद्भिरन्तो निश्चयो दृष्टो विलोकितः सतो देवासुरदसदेवेति

पंचोली टीका

तत्त्वविचारतोपि शोकमोहौ अकृत्वा शीतोष्णादिसहनेयुक्तमित्याह नासत इति असतः अनात्मधर्मत्वादविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य अविद्यासहितस्य भावः सत्ता न विद्यते तथा च सतः आत्मनः अभावः अविद्यमानता न विद्यते तु पुनः तत्त्वदर्शिभिः ब्रह्मणो याथात्म्यदर्शनशीलैः उभयोरपि अनयोः सदसतोः आत्मानात्मनोः अन्तो निर्णयोपि दृष्टः १६ ॥

रामवीरसमिहोयिनी॥

ननु यद्यपि विषयसन्निकर्षजनितशीतोष्णादिरूपसुखदुःखसहनं महाफलं तथापि तदतिदुःसहं कथं सोढव्यं तस्माद् नैव कदाचिदात्मविनाशोपि संभाव्यतः इत्याशंक्योपपत्त्युपन्यासपूर्वमात्मनः पारमार्थिकीं सत्तां तथा तदन्यस्य देहादेस्तु जन्मविनाशवतस्तदभावं प्रतिपादयितुमाह नासत इति यत्कालतो देशतो वस्तुतो वा परिच्छिन्नं तदसत् स्वभावादेवाविद्यमानं वस्तु तस्यासतो भावः सत्तापरिच्छेदशून्यता नास्ति तथैव स्वभावतः सतो नित्यस्य कालादिभिरपरिच्छिन्नस्याभावो विनाशः परिच्छेदो नास्ति एतयोः सदसतोः प्रको

घातमसोरिवात्यंतंपरस्परविरोध इति किंतद्वयोरप्येतयोस्त
त्वविद्भिर्वक्तव्यामान्यविद्भिरंतोनिश्चयोदृष्टोनिश्चितः नतु
तत्वदर्शिभिस्तेहिपरमेश्वराद्भुतमायाविमोहितधियोयथार्थं
नजानंति अत्यंततत्वविचारणयात्मनोविनाशासंभावादेहादे
स्तत्संभवाच्चसर्वंसोढव्यमितिभावः १६॥

मध्वभाष्य

नासत इति असतःकारणस्यसतोब्रह्मणश्चाभावोनवि
द्यते प्रकृतिःपुरुषश्चैवनित्यौकालश्चसत्तमेतिवचनात्
श्रीविष्णुपुराणे पृथिव्यप्तेजइत्यादर्थः असतःकार
णत्वंच सदसद्रूपयाचासौगुणमय्यागुणोविभुरितिच
श्रीभागवते असतःसदजायतेतिच अव्यक्तेश्च संप्रदायत
श्चैतत्सिद्धमित्याह १६॥

119

भाषा अनुवाद

और जो कहो कि तौभी अति दुःसह शीत उष्ण कैसे कर सहे और जो बडा क्लेश करिके सहे तो कदाचित आत्मा का नाश होसकताहै यह शंका करि कहतेहैं कि विचार से तो वे सहेजाय सकतेहैं जैसे अति तुछ और अनात्म धर्म अर्थात् शरीरके धर्म जो शीत उष्ण प्रभृति उनका आत्मासे कुछ सम्बन्ध नहीहै और सत्यभाव जो आत्मा उसका कभू विनाश होता नही यथार्थदर्शी तत्वज्ञानी इसी प्रकारसे सत और असत दोनो पदार्थकी निर्णय कियाहै इससे विवेक ज्ञानके द्वारा शीत उष्ण आदिको सह्य करो १६ ॥

दोहा॥

जोअसतसोहैनहिंसतको नहिअभाव इनदोनोके अंतको तत्वदर्शी लखिपाव १६॥

115

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततं विना॰
शमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति १७ ॥

शांकरभाष्यं ॥

किं पुनस्तत् यत् सदेव सर्वदास्तीत्युच्यते अविनाशीति अवि॰
नाशि न विनष्टुं शीलं यस्येति तुशब्दः असतो विशेषणार्थः त॰
द्विद्धि विजानीहि किं येन सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तं सदाख्येन ॰
ब्रह्मणा साकाशमाकाशेनेव घटादयः विनाशमदर्शनम
भावमव्ययस्य न व्येति उपचयापचयौ न याति इत्यव्ययं तस्या
व्ययस्य नैतत्सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति न व्यभिचरति नि
रवयवत्वाद्देहादिवत् नाप्यात्मीयेनात्मीयाभावात् यथा देव
दत्तो धनहान्या व्येति न त्वेवं ब्रह्म व्येत्यतोऽव्ययस्यास्य ब्रह्मणो
विनाशं न कश्चित् कर्तुमर्हति न कश्चिदात्मानं विनाशयितुं
शक्नोति ईश्वरोऽप्यात्मा हि ब्रह्म स्वात्मनि च क्रियाविरोधात् १७

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

ननु सदिति सामान्यं स्वरूपं वा प्रथमे तस्य विशेषसापेक्षतया
प्रलयदशायामशेषविशेषनाशे विनाशः स्यान्न चात्मादयो
विशेषास्तदापि सन्तीति वाच्यं आत्मातिरिक्तानां विशेषाणां ॰
कार्यत्वाङ्गीकारात् प्रलयावस्थायामनवस्थानादात्मनस्तु सा
मान्यात्मनो धर्म्मित्वे उक्तदोषो द्वितीये तु स्वरूपस्य व्याहतत्वेक
ल्पितत्वाद्विनाशित्वमनुहृतत्वेन तस्यैव सामान्यतया प्राग
उक्तदोषानुषक्तिरिति मत्वा नञ्श्चोदयति किं पुनरिति सामा
न्यविशेषभावशून्यमात्मैकरसं सदेवेत्यादिश्रुतिप्रमितं
सर्वविक्रियारहितं वस्तु प्रकृतं सद्विवक्षितमित्युत्तरमाह
उच्यत इति आत्मनः सदात्मनो विनाशराहित्यविज्ञाने सर्व
जगद्व्यापकत्वं हेतुमाह येनेति आत्मनो विनाशाभावे युक्ति

माह विनाशमिति आत्मनोविनाशमिच्छता स्वतोवा परतोवा
नाशस्तस्योच्यते नायइत्याह अविनाशीति देहादिद्वैतमसदुच्य
ते ततःसतोविशेषणं स्वतोनाशराहित्यं तस्यद्योतकोनिपा
तइत्याह तुशब्दइति आकांक्षापूर्वकं विशेष्यंदर्शयति किमि
त्यादिना विमतमविनाशिव्यापकत्वादाकाशवत् नहिअमि
तमेवोदाहरणं किन्तुप्रसिद्धमपीतिभावः नद्वितीयइत्याह
विनाशमिति नत्वतस्याविनाशंकर्तुं कश्चिदर्हतीतिसम्बन्धः
विनाशस्यसावशेषत्वनिरवशेषत्वाभ्यां द्वैराश्यमाश्रित्यव्या
करोति अदर्शनमिति नकश्चिदस्याभावं कर्तुं शक्नोतीत्यत्र
हेतुमाह अव्ययस्येति अस्यहि स्वरूपेणवेति स्वसम्बन्धिना
वेति विकल्पार्थंदूषयति नैतदिति नहिनिरवयवस्य स्वाव
यवापचयरूपव्ययःसम्भवतीत्यत्रवैधर्म्यदृष्टान्तमाह देहा
दिवदिति द्वितीयंनिरस्यति नापीति तदेवव्यतिरेकदृष्टान्तेन
स्पष्टयति यथेति द्विविधेपिव्यययोगेफलितमाह अतइति
किंच अन्यपरतोननश्यत्यात्मत्वात्कूटवदित्याह नकश्चिदिति
आत्मत्वहेतोरसिद्धिमुद्धरति आत्माहीति तदात्मश्रुतिरत्र ही
तिहेतुःक्रियते अस्तुतर्हि स्वयमेव अस्यस्यात्मनो नाशकत्व
दहनादिदर्शनान्नेत्याह स्वात्मनीति १७ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

तत्रसत्स्वभावमविनाशवस्तुसामान्येनोक्तंविशेषतोदर्शयति
अविनाशीति येनसर्वमिदमागमापायिधर्मकंदेहादिकंततं
साक्षित्वेनव्याप्तंतत्तुआत्मस्वरूपमविनाशिविनाशशून्यंविद्धि
जानीहि तत्रहेतुमाहविनाशमिति आगमापायिधर्मकम
सद्दर्शयति ॥ १७ ॥

पिशाचभाष्यटी· ॥

किंपुनस्तत्सदेवसर्वदासदेवेत्युच्यते अविनाशीति विनष्टुंशी

लमस्येति विनाशिन विनाशि अवनाशित्वशब्दोऽस्तो विशेष-
णार्थः नहिह्निजानीहियेनसर्वमिदंजगद्व्याप्तंआकाशेनेव वि
नाशमदर्शनंघटादिवदस्याव्ययस्यअक्षरणः विनाशंकर्तुंनाली
तिनकश्चिदात्मानंविनाशयितुंशक्नोति १७ ॥

रामानुजभाष्य टी ॥

आत्मनोविनाशित्वंकथमुपपद्यतेइत्यत्राह तदात्मतत्वमवि
नाशीतिविद्धि येनात्मतत्वेनचेतनेनतद्व्यतिरिक्तमिदमचेत वि
नंतत्वंसर्वंततंव्याप्तंव्यापकत्वेननिरतिशयसूक्ष्मत्वादात्मनो
विनाशानर्हस्यतद्व्यतिरिक्तोनकश्चित्पदार्थोविनाशंकर्तुम
र्हतितद्व्याप्यतयातस्मात्स्थूलत्वात्नाशकंहिशस्त्रजलाग्नि-
वाय्वादिकंनाशंव्याप्यशिथिलीकरोतिमुद्गरादयोपिवेगव
त्संयोगवायुमुत्पाद्यतद्वारेणनाशयति अतआत्मतत्वं अवि
नाशि १७ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी ॥

यस्तत्वदर्शिभिर्दृष्टः सखलुनित्योनित्योवेत्याशंक्याह तस्मा अविनाशीति
र्थेआत्मनविनाशी १७ ॥

परमार्थप्रपा टी ॥

अथोक्तात्किंयेनाध्यासाधिष्ठानेनाधिकरणरूपेणसर्वमि
ह दंदृश्यजातंततंविस्तारंप्राप्तंनहिसत्यासत्यव्यतिरेकेणसत्यभा
सते शुक्तिकायामसत्वेरजतमिवेत्यर्थः अतोऽव्ययस्यास्य
विनाशंकर्तुमर्हति नकोपीत्यर्थः १७ ॥

वनमाली टी ॥

नन्वीश्वरनित्यत्वेमानाभावात्तद्दृष्टांतेनकथंजीवानांनित्यत्वमा
हमित्युक्तंनित्यत्वंसिद्ध्यति नचाविनाशीश्वरवेदप्रामाण्या
दिनापरमेश्वरनित्यत्वंसिद्धमितिवाच्यं तद्वाक्यानामुपासना
परत्वेनोपपन्नत्वात् उपासनापाश्रयोपितमग्निध्यायीतेत्या
दिवदसद्विषयकत्वादतआह अविनाशीतियेनपरंब्रह्मणा

सर्वमिदंजगत्ततंव्याप्तंतत्तदविनाशिविद्धि अस्यसर्वव्याप-
कस्यविनाशंकर्तुंकश्चिन्नार्हति नहिव्याप्येननियम्येनव्याप-
कस्यनियामकस्यविनाशःसंभवति सर्वस्यतदधीनसत्ताक-
त्वाद्विनाशकाभावादव्ययस्य तथाचसर्वस्यमदधीनत्वाद्दे-
शकालवस्त्वादिनासर्वैःसर्वस्यममनाशोनास्तितथात्वदादी-
नांचैतन्नामस्मदंशानांनाशोनास्त्यनादिचेतनत्वादितिभावः १७

उत्तमवैजयन्ती टी॰ ॥

एवंनत्वेवाहमितिद्वाभ्यामात्मनःसत्यत्वमुक्तं नतेनासतइ-
त्यनेनदेहानामपिसत्यत्वंप्रतिपादितमिदानीमुभयोःस-
त्यत्वसाम्येकतरस्यापिविनाशित्वाभावाद्युद्धकरणमित्या-
शंक्य अविनाशीत्यारभ्यदेहीनित्यमवध्योयमित्यनेनदेहात्म-
नोर्मिथोवैलक्षण्यंवदन्नुप्रथमंतावदात्मनोविलक्षणत्वमा-
ह अविनाशीति तुशब्दोनिश्चयार्थकः तत्तज्जीवस्वरूपंनि-
श्चयेन अविनाशिजन्मादिषड्विकारशून्यंविद्धित्वंजानीहि
येनात्मरूपेणदेहिनाइदं प्रत्यक्षादिविषयभूतंसर्वंदेवति-
र्यगादिशरीरं तत्तद्देहंदेहंप्रतिभिन्नभिन्नस्वरूपेणस्वस्वज्ञा-
नगुणेनव्याप्तमित्यर्थः अव्ययस्यविशेषेणयान्तिअपगच्छ-
न्तिस्वरूपगुणादयोयस्यसव्ययःनव्ययः अव्ययस्तस्यसदै-
करसस्वरूपगुणकस्येत्यर्थः अस्याविनाशिनः विनाशम्
रूपाद्यन्यथाभावंकर्तुंकश्चित्तत्वाद्यनलजलास्त्रादिपदा-
र्थः आध्यात्मादिकोवानअर्हति नसमर्थोभवतीत्यर्थः १७

मधुसूदनी टी॰ ॥

+ विनाशोदेशतःकालतोवस्तुतोवापरिच्छेदःसोऽस्यास्तीतिवि-
नाशिपरिच्छिन्नंतद्विलक्षणमविनाशिसर्वप्रकारपरिच्छेदशून्य-
तमेवतत्स्वरूपंस्फुरणं तंविद्धिजानीहि किंतत्येनसद्रूपेण
स्फुरणेनैकेननित्येनविभुनासर्वमिदंदृश्यजातंस्वतःसत्ता-
स्फूर्तिशून्यंततंव्याप्तं स्वसत्तास्फूर्त्यध्यासेनरज्जुशकलेनेव-

+ नन्वेतादृशस्यसतोज्ञानाद्भेदेपिपरिच्छिन्नत्वापत्तेर्ज्ञानात्मकत्वमभ्युपेयं तच्चनाथासिकं अन्यथाजडत्वापत्तेः तथा-
चानाथासिकज्ञानरूपस्यसतोधात्वर्थत्वादुत्पत्तेविनाशवत्त्वाज्ज्ञानमुत्पन्नंघटज्ञानंनष्टमितिप्रतीतेश्च एवंचा-
हंतदेतज्जानामीतिप्रतीतेश्चलक्षणस्याश्रयत्वेसविषयत्वेचेतिदेशकालवस्तुपरिच्छिन्नत्वात्स्फुरणस्यकथम-
परिच्छिन्नरूपस्यसतोदेशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमित्याशंक्याह +

सर्पधारादिस्तस्मिन्समावेशिते तदविनाशेत्वविद्धीत्यर्थः
कस्मात् यस्माद्विनाशं परिच्छेदं अव्ययस्यापरिच्छिन्नस्यास्य
परोक्षस्य सर्वानुस्यूतस्य स्फुरणरूपस्य सतः कश्चित्कोपि आ
श्रयो वा विषयो वा इंद्रियसन्निकर्षादिरूपो हेतुर्वा न कर्तुम
र्हतीति समर्थो न भवति कल्पितस्याकल्पितपरिच्छेदकत्वा-
योगात् आरोपमात्रे चेष्टापत्तेः अहं घटं जानामीत्यत्र हि अ
हंकाराश्रयतयाभासते घटस्तु विषयतयोत्पत्तिविना
शवती काचिदहंकारवृत्तिस्तु सर्वतो विग्रहतस्य सतः स्फु
रणस्याभिव्यंजकतयात्ममनोयोगस्यापरैरपि ज्ञानहेतुत्वाभ्यु
पगमात् तदुत्पत्तिविनाशेनैव च तदुपहिते स्फुरणरूपे स-
दुत्पत्तिविनाशप्रतीत्युपपत्तेर्नैकस्य स्फुरणस्य स्वतउत्पत्ति
विनाशकल्पनाप्रसंगः धन्यवच्छेदेन शाश्वत् घटाद्यवच्छे
देनाकाशवच्च अहंकारस्तु तस्मिन्नध्यस्तोपि तदाश्रयतया
भासते तद्वृत्तितादात्म्याध्यासात् सुषुप्तावहंकाराभावेपि
तद्वासनावासिताज्ञानभासकस्य चैतन्यस्य स्वतः स्फुरणात्
अन्यथैतावंतं कालमहं किमपि नाज्ञासिषमिति सुषुप्तोत्थि
तस्य स्मरणं न स्यात् न चोत्थितस्यज्ञानाभावानुमितिरियं-
मिति वाच्यं सुषुप्तिकालरूपपक्षाज्ञानलिंगासंभवाच्च अ
स्मरणादेर्व्यभिचारित्वात् स्मरणजनकनिर्विकल्पकाद्यभा
वसाधकत्वाच्च ज्ञानसामग्र्यभावस्य चान्योन्याश्रयग्रस्तत्वा
त् तथा च श्रुतिः यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्य
ति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादित्यादि
सुषुप्तौ स्वप्रकाशस्फुरणसद्भावेन तन्नित्यतया दर्शयति पू
र्वं घटादिविषयोपि तद्ज्ञानावस्याभासके स्फुरणे कल्पितः
य एव प्रागज्ञातः स एवेदानीं मया ज्ञात इति प्रत्यभिज्ञानात्
अज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यं सर्वतंत्रसिद्धांतः यथार्थानुभवः

गी॰
टी॰
द्वि॰

118

प्रमेतिवदद्भिस्तार्किकैरपिज्ञातज्ञापिकायाः स्फुतेर्व्यावर्तकमनु
भवपदं प्रयुंजानैरेतदभ्युपगमात् अज्ञातत्वं च घटादेर्न च तज्ज्ञा
दिनापरिच्छिद्यते तत्रासामर्थ्यात् तज्ज्ञानोत्तरकालमज्ञानस्या
नुवृत्तिप्रसंगाच्च नाप्यनुमानेन लिंगाभावात् नहीदानीं ज्ञा
तत्वेन प्रागज्ञातत्वमनुमातुं शक्यं धारावाहिकानेकज्ञानविषये
व्यभिचारात् इदानीमेव ज्ञातत्वं तु प्रागज्ञातत्वे सतीदानीं ज्ञा
तत्वरूपं साध्याविशिष्टत्वादसिद्धं नचाज्ञातावस्थाज्ञानमंतरे
णज्ञानं प्रति घटादेर्हेतुतया गृहीतुं शक्यते पूर्ववृत्तित्वाग्रहात्
घटं न जानामीति सार्वलौकिकानुभवविरोधाच्च तस्मादज्ञानं
स्फुरणे भासमानं स्वाध्यस्तं घटादिकं भासयतीति घटादीनाम
ज्ञानकल्पितत्वसिद्धिः अन्यथा घटादेर्जडत्वेनाज्ञातत्वतज्ज्ञाव
योरनुपपत्तेः स्फुरणे चाज्ञातं स्वाध्यस्तं नैवाज्ञानेनेति स्वयमेव
भगवान्वक्ष्यति अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतव इत्यत्राप
तेन विभुत्वं सिद्धं तथा च श्रुतिः महद्भूतमनंतमपारं विज्ञान
घन एवेति सत्यं ज्ञानमनंतमिति च ज्ञानस्य महत्त्वमनंतत्वं च
दर्शयति महत्त्वं स्वाध्यस्तसर्वसंबंधित्वमनंतत्वं त्रिविधपरिच्छे
दशून्यत्वमिति विवेकः एतेन शून्यवादोपि प्रत्युक्तः निरधिष्ठान
भ्रमायोगान्निरवधिबाधायोगाच्च तथा च श्रुतिः पुरुषान्न परं किं
सा ८ चित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति सर्वबाधावधिं पुरुषं परिशिन
ष्टि उक्तं भाष्यकारैः सर्वं विनश्यद्वस्तुजातं पुरुषांतं विनश्यति
पुरुषो विनाशहेत्वभावान्न विनश्यतीति एतेन क्षणिकवादो
पि परास्तः अबाधितप्रत्यभिज्ञानाद्दृष्टस्यान्यस्मरणानु
पपत्तेश्च तस्मादेकस्य सर्वानुस्यूतस्य स्वप्रकाशस्फुरणरूप
स्य सतः सर्वप्रकारपरिच्छेदशून्यत्वादुपपन्नं नाभावो विद्यते
सत इति [illegible]
[illegible]

सदानंदी टीका ॥

नन्वज्ञानात्मके सत्याज्ञानमाद्यंतवाकिल घटज्ञाने समुत्प
न्नेनष्टे चेति प्रतीतितः १ यदंवेद्यीत्यतो भानात्माश्रयं च स
कर्मकं दिक्कालवस्तुविच्छिन्नं ज्ञानं स्याद्व्यापकं कथं २ इ
त्यत्राह। अविनाशीत्यपरिच्छिन्नं चिदद्वयं स्फुरणं तद्धि द्विनैके
नयेनैकेन चिदात्मना ३ नित्येन विभुना सर्वमिदं व्याप्तं जड
न्दतं स्वसत्तास्फूर्तिदानेन सर्वं स्वस्मिन्निवेशितं ४ परिच्छे
देन कोप्यस्यापरोक्षस्याव्ययस्य च सर्वानुस्यूतरूपस्य सत
कर्तुमिहार्हति ५ नाश्रयो विषयो नो न संनिकर्षादिका
रणं परिच्छेत्तुं समर्थोस्त्यपरिच्छिन्नस्य कर्हिचित् ६ तेना
सतो विभिन्नत्वेनोच्यते सच्चिदात्मनः सत्यं ज्ञानमनंतं चा
परिच्छिन्नमबाधितं ७ श्रुत्याज्ञाने विनिर्णीतं संविद्रूपं सद
द्वयं यात्वाद्यंतवती काचिद्वृत्तिर्मता हि सा ८ स्फुर
णस्यास्य नित्यस्याभिव्यंजकतयाखिले घटादौ जन्मनाशा
दिप्रतीतिविषये रिता ९ तदुत्पत्तिविनाशाभ्यामनाशि
स्फुरणे परे जन्मप्रतीतेश्चोपपत्तेर्न स्वतः सतः १० साश्रया
दिपरिच्छेदवती भवतु तेन हि न क्षतिः स्फुरणस्यास्यापरि
च्छिन्नस्य वस्तुनः ११ यथा घटाद्यवच्छेदादाकाशे भेदकल्प
ना तथा धीवृत्त्यवच्छेदात्स्फुरणे भेदकल्पना १२ वृत्तेर्धी
वृत्त्यभावेपि सतः स्फूर्तिः स्वतो यतः अतश्चोपाधिकस्तस्य प
रिच्छेदो न वास्तवः १३ तदुक्तं वार्तिके सम्यक् तस्यादिपद
निर्णये नत्र सत्यमनंतं च कथं सम्यक् प्रतीयते १४ देशा
कालादिहेतुत्वात्तदिदानीं विभाव्यते वस्तुतो देशतश्चैव
कालतश्च त्रिधोच्यते १५ आनंत्यं ब्रह्मणस्त्वातः सत्याद्यपि वि
सिध्यति अनंतं देशतो व्योम देशावस्थकृत्वतः १६ कारणे

गी॰
टी॰
द्वि॰

119

नैकदेशं हि कार्येणान्यत्र वर्तते कार्यत्वात्कालतो नास्य वस्तुत
स्तु विहायसः ७ वस्त्वंतरस्य सद्भावाद्दानंत्यं वस्तुतोपि नः का
लाकाशादियोनित्वात्सर्वात्मत्वात्तथात्मनः ८ वस्त्वंतरस्य
चासत्वान्मुख्यानंत्यं परात्मनः कल्पितेन परिछेदो न ह्यकल्पि
तवस्तुनः ९ कल्पितस्य हि कालादेर्वाचारंभणशास्त्रतः क
ल्पितानामधिष्ठानतयासत्यमबाधितं १० देहादिसर्वविश्व॰
स्यासत्यत्वं सिद्धमित्यलं २१ ॥ १७ ॥

नीलकंठी टीका ॥

यस्याभावो नास्ति तस्य सतः सत्वे किं मानमित्याशंक्याह अवि
नाशीति तच्छब्देन प्रकृतं सत्परामृश्यते येन सता इदं सर्वं वि
यदादि ततं व्याप्तं घटः सन् पटः सन्निति सर्वस्य सदभेदानुभवा
त् यथा घटो मृत् शरावो मृदिति घटादीनां मृदभेदानुभवा
न्मृदुपादानकत्वं तद्वत्सर्वस्यापि सदुपादानकत्वं बोध्यं ननु मृ
द्वत्सदपि किं विकारवद्भवतीत्याशंक्याह अविनाशीति तत्
सत् अविनाशि विद्धि अयमर्थः पूर्वावस्थापरित्यागो हि विना
शः मृद्धि पिंडाकारं त्यक्त्वा घटी भवति अतः सा विनाशशीला॰
विकारधर्माश्रयत्वात् ब्रह्म तु न तथा किं तर्हि रज्जुवत्स्वयम
विनश्यदेव कार्याकारं भवति स्वकीयेन च सत्तास्फुरणेन कार्येर्पय
ति अतोऽविनाशि तथा च श्रुतयः अजायमानो बहुधा विजाय
ते जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत् ननु अजायमानः जन्मा
द्यविकारमलभमानोपि विजायते वियदादिरूपेणाविर्भवति
तथा लोकदृष्ट्या जातो घटादिः परमार्थदृष्ट्या न जायते परि॰
णाम्युपादानस्याभावात् मृदादेस्तु स्वाममृदादिवत्तुच्छत्वा
त् अत एव घटादिकोऽनु जनयेत्र कोपि कुतस्तर्हि भासत इ॰
त्यत्र रज्जूरगादिवदिति दत्तोत्तरमेतत् तथा प्राणा वै सत्यं ते
षामेव सत्यं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति सतः सत्यत्वेन श्रा

णोपलक्षितस्य प्रपंचस्य सत्यत्वं सत्तो भानमेव प्रपंचस्य भान
मिति तथा च प्रपंचगतेसत्तास्फूर्ती सतः सत्वप्रमाणमित्यर्थः
श्रुतिश्च अनेन सोम्य शुंगेनापो मूलमन्विच्छ अद्भिः सोम्य शुंगे
न तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ स
न्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इति सतो जग
दुपादानत्वं कार्यलिंगेन दर्शयति सतोऽविनाशित्वे विनाश
हेत्वभावादित्याह विनाशमिति नव्येति नापक्षीयत इत्यव्य
यं एतेन सर्वविकारशून्यस्य विनाशो नास्तीत्यर्थः अपक्षयो
हि जन्मादिविकारवत एव भवतीति स एवात्र सर्वविकारोप
लक्षणतया बोध्यः न कश्चिदित्यनेन तदन्यस्य विनाशहेतो
रभावो दर्शितः द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः ॥ १७ ॥

आनंदी टीका

अविनाशविनाशशब्दाभ्यां सदसतोर्लक्षणमाह येन जीवात्म
ना सर्वमिदं ततं ततः कारणसमवायरूपशरीरं तत्तज्ज्ञातृत्वकर्तृ
त्वादिभिर्व्याप्तं तदविनाशि जानीहि व्ययो वस्तुनो देशकालादि
नावच्छेदः अवयवविभागः तेन रहितस्य जीवात्मनः न क
श्चिदीश्वरो विनाशं कर्तुमर्हति सावयवस्यावयवविभागेन वि
नाशो भवति न निरवयवस्येति १७ ॥

+ ततश्च तत्त्वतः किं सत्किमसदित्यपेक्षा रामकंठी टीका माह +

एतयोः सदसतोर्मध्यात्तदविनाशि विनाशधर्मरहितत्वात्परमा
र्थतः सद्धि जानीहि किं तद्येनैकेनेदमन्योन्यभिन्नावभासमयं
सचराचरं वस्तुजातं ततं कर्तृत्वविवक्षया विस्फारितं ज्ञातृत्ववि
वक्षया व्याप्तं एक एव हि परमार्थतः सर्वकर्ता सर्वज्ञः परमेश्वरः
परमात्मा तदवभासितान्योन्यभेदानां तेन तेन ज्ञातृदेहादिकेष
वात्मत्वेन प्रतिपाद्यमानानां परिमितविषयकर्तृत्वज्ञातृत्वयो
न वास्तवमेवमस्यात्मतत्त्वाभिधानस्य वस्तुनो व्ययस्य देशकाला
पच्छेदरहितत्वादत्ययस्य भावस्य तद्विलक्षणः कार्यतेयरूपो न
कश्चिदर्थो विनाशमभावं कर्तुमर्हति नहि नित्यस्य सर्वथा नव

गी॰ छिन्नमहिम्नोर्थस्यानित्यावच्छेयः पदार्थो विनाशाय प्रभ
टी॰ वतीति [illegible]
हि॰ [illegible] १७ ॥

येनतत्प्रतितातेन सर्वमिद मागमापायि धर्मकं देहादिकं साक्षित्वेन व्याप्तं

लाक्षिकी टीका

तत्रसत्स्वभावस्याविनाशाभावे विशेषतो निरूपयति अवि
नाशीति तदात्मरूपमविनाशि विनाशशून्यत्वात् सतज्जा
नीहि तच्छाद्वासतो विशेषणार्थः [illegible]
[illegible] तमहेतुमा
ह विनाशमिति अव्ययस्य देशकालाद्यपरिछिन्नत्वादन्न
यस्यैत [illegible] हि [illegible] ल त्वये देशकालादि परिछिन्नः कश्चिदपार्थः ईश्वरो वा विना

पंचोली टीका

यत्सत्स्वभावं अविनाशी वस्तु स विशेषेणोक्तं तद्विशेषतो दर्शी
यति अविनाशित्विति तत्पुनः येन इदं सर्वं जगत्ततं व्याप्तं तत्स
त् अविनाशि विद्धि न कश्चिदपि पुमान् अस्याव्ययस्यात्मनः वि
नाशमभावं कर्तुमर्हति १७ ॥

प्रसादीरसमिद्दोयिनी॥

ननु किं सत्किं वा सदित्यत आह अविनाशि त्विति एतयोः सदस
तोर्मध्ये तद् अविनाशि विनाशिदोनत्वात्पर मार्थसद्धि जानी
हि किं तदित्यपेक्षायामाह येनात्मना सर्वमिदं मागमापाय
धर्मकं देहादिसंघकार्यं जातं ततं साक्षितया व्याप्तं देहादि सा
क्षीयः आत्मा स सदिति ज्ञेय इति एवं वास्याव्ययस्यात्मनो विना
शं कश्चिन्न कर्तुमर्हति ततश्चनात्मविनाशः संभावनीय इति
तात्पर्यम् १७

मधुभाष्य॥

अविनाशीति नाशि प्रापादिना विनाशइत्याह विनाशमिति
अव्ययं चतद्भवत देहस्यापिकस्यचित्नित्यत्वमितिनेत्याह १७॥

[illegible]

भाषा अनुवाद

अविनाशी सत वस्तुका स्वरूप सामान्य से वर्णन करिके फेरि विशेष रूपसे कहतेहैं जो इस अनित्य देहमे साक्षी रूप व्याप्त होकर रहाहै वही आत्माको अविनाशी जानो जिस हेतु उसके विनाश करनेको किसी की सामर्थ्य । नही है १७ ॥

दोहा

अविनाशी तिह जानतुं जिहकर विस्तार अरु अविनाशीको नहि मारणयोग्य संसार १७॥

अन्तवन्तइमेदेहा नित्यस्योक्ताःशरीरिणः अ
नाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्वभारत १८

शांकरभाष्यं ॥

किं पुनस्तदसत्यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीत्युच्यते अन्तव
न्तइति अन्तोविनाशोविद्यतेयेषांते अन्तवन्तो यथा मृग
तृष्णिकादौसद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्य
ते सतस्यान्तस्तथेमेदेहाःस्वप्नमायादेहादिवच्चान्तव
न्तो नित्यस्यशरीरिणः शरीरवतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्यात्मनोऽ
न्तवन्तइत्युक्ता विवेकिभिरित्यर्थः नित्यस्यानाशिनइति
नपुनरुक्तं नित्यत्वस्यहिद्विविधत्वाल्लोके नाशस्यचयथादे
होभस्मीभूतोऽदर्शनंगतोनष्टउच्यते विद्यमानोपियथाऽ
न्यथापरिणतोव्याध्यादियुक्तोजातो नष्टउच्यते तत्राना
शिनोनित्यस्येतिद्विविधेनापिनाशेनासम्बन्धोऽस्येत्यर्थः
अन्यथापृथिव्यादिवदपि नित्यत्वंस्यादात्मनस्तन्माभूदिति
नित्यस्यानाशिनइत्याह अप्रमेयस्यनप्रमेयस्य प्रत्यक्षादि
प्रमाणैरपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः नन्वागमेनात्मापरिच्छिद्यते
प्रत्यक्षादिनाचपूर्वंनात्मनःस्वतःसिद्धत्वात् सिद्धेह्यात्मनि
प्रमातरिप्रमित्सोः प्रमाणान्वेषणाभवति नहि पूर्वमित्थ
महमित्यात्मानं अप्रमायपश्चात् प्रमेयपरिच्छेदाय प्रव
र्त्तते नह्यात्मानामकस्यचिदप्रसिद्धोभवति शास्त्रंत्वन्त्यंप्र
माणं अतद्धर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेनप्रमाणत्वमा
त्मनः प्रतिपद्यते नत्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेन तथाचश्रुतिः
यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वान्तरइति यस्मादेवंनि
त्योऽविक्रियश्च आत्मा तस्मात्युध्यस्व युद्धादुपरमंमाका
र्षीरित्यर्थः नह्यत्रयुद्धकर्तव्यता विधीयते युद्धे प्रवृत्तएव
ह्यसौशोकमोहप्रतिबद्धस्तूष्णीमास्ते तस्यकर्तव्यप्रतिब

न्यापनयनमात्रंभगवताक्रियते तस्माद्युध्यस्वेत्यनुवादमा
त्रंनविधिः १८ ॥

आनंदगिरिकृतटी॰

सदसतोरनन्तरप्रकृतयोः स्वरूपाव्यभिचारित्वेन परमार्थ
तया सन्निर्धारितमिदानीमसन्निर्दिधारयिषया पृच्छति
किं पुनरिति असदेवेति निर्द्धारितत्वात् प्रश्नस्य निरवका
शत्वमाशंक्य पूर्वं व्यावर्त्य विवक्षितमसन्निर्धारयितुं तस्य
सावकाशत्वमाह यत्त्वात्मेति देहादेरनात्मवर्गस्य प्रकृ
तासत्त्वरूपविषयतेत्याह उच्यत इति तेषां स्वातंत्र्यं व्युदस्य॰
ति नित्यस्येति आकाशादिव्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि शरीरि
ण इति परिणामनित्यत्वं व्यवच्छिनत्ति अनाशिन इति त
स्य प्रत्यक्षाद्यविषयत्वमाह अप्रमेयस्येति देहादेरवस्तु
त्वादात्मनश्चैकरूपत्वाद्युद्धे स्वधर्मे प्रवृत्तस्यापि तत्र न
हिंसादिदोषसम्भावनेत्याह तस्मादिति ननु देहादिषु
सद्बुद्धेरनुवृत्तेस्तस्याविच्छेदाभावात् कथमन्तवत्त्वं तेषा
मिष्यते तत्राह यथेति तथेमे देहाः सद्बुद्धिभाजोपि प्रमा
णतो निरूपणायामवसाने विच्छेदादन्तवन्तो भवन्ती॰
ति शेषः देहत्वादिना च जाग्रद्देहादेरन्तवत्त्वं सम्प्रतिपन्न
वदनुमातुं शक्यमित्याह स्वप्नेति शरीरादेरन्तवत्त्वेपि
प्रवाहरूपेणात्मनस्तत्सम्बन्धस्यानन्तत्वमाशंक्याह नि
त्यस्येति प्रवाहस्य प्रवाहिव्यतिरेकेणानिरूपणान्न तदा
त्मना देहाद्यभावे सम्बन्धसिद्धिरित्यभिसन्धायोक्तं विवे
किभिरिति पदद्वयस्यैकार्थत्वमाशंक्य निरस्यति नित्यस्ये
त्यादिना नित्यत्वस्य द्वैविध्यसिद्ध्यर्थं नाशद्वैविध्यं प्रतिज्ञातं
प्रकटयति यथेत्यादिना नाशस्य निरवशेषत्वेन सावशे
षत्वेन च सिद्धे द्वैविध्ये फलितमाह तत्रेति विशेषणाभ्यां
कूटस्थनित्यत्वमात्मनो विवक्षितमित्यर्थः अन्यतरविशे

षणमात्रोपादाने परिणामिनित्यत्वमात्मनः शंकितेत्यनिष्प
त्तिमाशंक्याह अन्योथेति औपनिषदत्वविशेषणमाश्रि
त्याप्रमेयत्वमाक्षिपति नन्विति इतश्चात्मनोनाप्रमेयत्वमि
त्याह प्रत्यक्षादिनेति तेन चागमप्रवृत्त्यपेक्षया पूर्वावस्था
यामात्मैव परिछिद्यते तस्मिंश्चाज्ञातत्वसंभवादज्ञातज्ञा
पकं प्रमाणमिति च प्रमाणलक्षणादित्यर्थः एतदप्रमेय
मित्यादिकृतिमनुसृत्य परिहरति नेत्यादिना कथंमान
मपेक्ष्यात्मनः सिद्धत्वमित्याशंक्याकं विवृणोति सिद्धो ही
ति प्रमितेः प्रमेयमितिशेषः तदेव व्यतिरेकमुखेन वि
शदयति नहीति आत्मनः सर्वलोकप्रसिद्धत्वाच्च तस्मिन्
प्रमाणमन्वेषणीयमित्याह नह्यात्मेति प्रत्यक्षादेरनात्म
विषयत्वात् तत्र चाज्ञातज्ञाततायाव्यवहारसम्भवात्तत्प्रा
माण्यस्य च व्यावहारिकत्वाद्विशिष्टे तत्प्रवृत्तावपि केवले
तदप्रवृत्तेर्यद्यपि नात्मनि तत्प्रामाण्यं तथापि तद्भितस्य
त्याशास्त्रस्य तत्प्रवृत्तिरवश्यम्भाविनीत्याशंक्याह शास्त्र
मिति शास्त्रेणप्रत्यग्भूते ब्रह्मणि प्रतिपादिते प्रमात्रादि
विभागस्य व्याहतत्वाद्युक्तमस्यान्त्यत्वमपौरुषेयतया नि
र्दोषत्वाच्चागमस्य प्रामाण्यमित्यर्थः तथापि कथमस्यप्र
त्यगात्मनि प्रामाण्यं तस्य स्वतः सिद्धत्वेनाविषयत्वादज्ञात
ज्ञापनायोगादित्याशंक्य स्वतोवभासमानोपि प्रतीचोमनु
ष्योहं कर्ताहमित्यादिना मनुष्यत्वकर्तृत्वादीनामतद्धर्मा
णामध्यारोपेणात्मनि प्रतीयमानत्वात् तन्मात्रनिवर्त
कत्वेनात्मनोविषयत्वमनापाद्यैव शास्त्रं प्रामाण्यं प्रतिप
द्यते सिद्धन्तु निवर्तकत्वादिति न्यायादित्याह अतद्धर्मे
ति घटादाविव स्फुरणातिशयजनकत्वेनापि किमित्यात्मनि
शास्त्रप्रामाण्यं नेष्टमित्याशंक्य जडत्वाजडत्वाभ्यां विशे
षादितिमत्वाह नन्विति ब्रह्मात्मनोमानापेक्षामन्तरेणस्व

तःस्फुरणेप्रमाणमाह तथाचेति साक्षादव्यपेक्षामन्तरेणाऽ
परोक्षादपरोक्षस्फुरणात्मकं यद्ब्रह्म नच तस्यात्मनोर्थान्तर
त्वं सर्वाभ्यन्तरत्वेन सर्ववस्तुसारत्वात्तमात्मानं व्याचष्टेति ।
योजनाऽप्रमेयत्वेनाविनाशित्वं प्रतिपाद्यफलितं निगम
यति यस्मादिति स्वधर्मनिवृत्तिहेतुनिषेधे तात्पर्यं दर्शयति
युद्धादिति आत्मनोनित्यत्वादिस्वरूपमुपपाद्य युद्धकर्तव्यत्व
विधानात् ज्ञानकर्मसमुच्चयोत्र भातीत्याशंक्याह नहीति
युद्ध्यस्वेति वचनात्प्रवर्तकत्वविधिरस्तीत्याशंक्याह युद्ध
इति कथंतर्हि कथंभीष्ममहमित्याद्यर्जुनस्य युद्धोपरमप
रे वचनमिति तत्राह शोकेति यदिस्वतोयुद्धेप्रवृत्तिःतर्हि
भगवद्वचनस्यकागतिरित्याशंक्याह तस्येति भगवद्वचन
स्य प्रतिबन्धनिवर्तकत्वेसत्यर्जुनप्रवृत्तेःस्वाभाविकत्वंफ-
लितमाह तस्मादिति १८ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

अन्तवन्तइति अन्तोनाशोविद्यतेयेषांतेअन्तवन्तः नित्यस्यसर्वदे
करूपस्यशरीरिणःशरीरवतः अतएवानाशिनःअप्रमेयस्या
परिछिन्नस्यात्मनःइमेसुखदुःखादिधर्मकादेहाउक्तास्तत्व
दर्शिभिः यस्मादेवमात्मनोनविनाशःनचसुखदुःखसंबंधः
तस्मान्मोहजंशोकंत्यक्त्वायुध्यस्वस्वधर्ममात्याक्षीरित्यर्थः १८

पिशाचभाष्यं टी॰ ॥

किंपुनस्तदसद्यन्नात्मसत्तांव्यभिचरतीत्युच्यते अन्तवन्त-
इति अन्तोनाशोविद्यतेयेषांतेअन्तवन्तःनित्यस्यशरीरिणः
यथामृगतृष्णिकादौसद्बुद्धिरनुवृत्ताप्रमाणनिरूपणाद्वि
छिद्यतेसतस्यांतत्संबंधेमेदेहाःस्वप्रमायालब्धदेहादिवदंत-
वतः नित्यस्यशरीरिणःशरीरवतः अविनाशिनोऽप्रमेयस्या
त्मनः अन्तवन्तइत्युक्ताःपण्डितैर्ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः अप्रमे
यस्यप्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिछेद्यस्यनत्वात्मापरिछिद्यते ।

तथाचश्रुतिः यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मआत्मेति यस्मादेवंनित्य
स्तत्रविछेयस्मात्मा तस्माद्युध्यस्वतदुपरमंमाकार्षीरित्यर्थः न
न्वत्रयुद्धकर्तव्यताविधीयते युद्धेप्रवृत्तएवासौमोहवशान्निवृ
त्तूष्णीमास्तेतस्यप्रतिबंधापनयनंभगवताक्रियते तस्माद्यु
ध्यस्वेत्यनुवादमात्रेनविधिः शोकमोहादिसंसारकारणनिवृ
त्यर्थंगीताशास्त्रंप्रवर्ततइतिएतस्यार्थस्यसाक्षिभूतश्चैवोप
निनायभगवान्यत्तुमन्यसेयुद्धे भीष्मादयोहन्यंतेअहमेषां
हंतेति एषाबुद्धिर्मृषैवसातेकथं ॥ १८ ॥

रामानुजभाष्यटी. ॥

देहादिस्तुविनाशित्वमेवस्वभावइत्याह अंतवंतइति उपच
यापचयरूपाइमेदेहाअंतवंतेविनाशस्वभावः उपचयात्म
काहिघटादयोअंतवंतोदृष्टाः नित्यस्यशरीरिणः कर्मफल
भोगार्थतयाभूतसंघातरूपादेहाः अनेनजीवेनात्मेत्यादिशास्त्रे
रुक्ताः कर्मावसानेविनाशिनः आत्मात्वविनाशी कुतः अप्रमे
यत्वात् नह्यात्माप्रमेयतयोपलभ्यते अपितुप्रमातृतयात
थाचवक्ष्यते एतद्योवेत्तितंप्राहुःक्षेत्रज्ञइतितद्विदइतिनचा
नेकउपचयात्मकस्त्वात्मोपलभ्यते सर्वत्रदेहेअहमिदंजा
नामीति देहस्यप्रमातृतयैवोपलब्धेः नचदेहादिवत्प्रदे
शभेदेप्रमातृआकारभेदउपलभ्यते अतएकरूपत्वेनानु
पचयात्मकत्वात्प्रमातृत्वाद्व्यापकत्वाच्चात्मानित्यः देहस्तूप
चयात्मकत्वाच्छरीरिणः कर्मफलभोगार्थत्वादनेकरूपत्वाद्व्यापित्वा
च्चविनाशीतस्मात्देहस्यविनाशस्वभावत्वादात्मनोनित्य
स्वभावत्वाच्चोभावपिनशोकस्थानमितिशस्त्रपातादिपरुष
स्पर्शानवर्जनीयान्स्वगतान् अन्यगतांश्चधैर्येणसहन् अ
मृतत्वप्राप्तयेअनभिसंहितफलंयुद्धाख्यंकर्मारभस्व इत्य
र्थः ॥ १८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी. ॥

गी॰ निरूपाख्यतां काले स्थूलविनाशयोगिनः तदन्यथानुपपत्तेरेव
टी॰ चाविनाशिनः प्रतिक्षणमवस्थांतरभागिनः यदुक्तं प्रतिक्षणा
द्वि॰ णे हष्टप्रतिक्षणं नवत्वहानिरनुमीयते इति श्रुतिनापि कला
नां पृथगर्थानां प्रतिभेदः क्षणे क्षणे वर्तते सर्वभावेषु सौक्ष्म्यात्स
न विभाव्यते इति पृथगर्थानामिति पृथगर्थक्रियाकारित्वादि
तियावत् देहाश्चांतवंतो विनाशिनश्च आत्मा तु नित्यो यतो प्रमे
यः प्रमेयस्य तु जडस्य परिणामित्वेन तु जडस्य चिदेकरूपस्य ।
स्वभावांतरायोगात् एवं देहानित्यमंतवंत इति शोचितुमशा।
क्या आत्मा नित्यमविनाशीत्येनं न शोचनार्हः तेनैतेनायमेकः
कल्पप्रत्यययोर्द्वयोरर्थयोस्तु निनादर्शितः अशोच्यानन्वशोचः।
इति ॥१६ ॥

परमार्थप्रपा टीका ॥

अथ यदर्थमेतदुपक्रमस्तदाह अंतवंत इति नित्यस्य सर्वदैकस्व
भावस्यातएवानाशिनः अप्रमेयस्यापरिछिन्नस्य शारीरिणः शारी
रावछिन्नस्य परमात्मनः इमे सुखदुःखयोनयो देहास्तत्वदर्शि
भिरंतवंतः क्षणभंगुरा उक्ताः घटांतर्गताकाशस्य घटा इव व्यापक
वे॰ स्यैव बहुभिः स्वरूपैर्नटतो नटस्येत्यर्थः यस्मादेवं तस्माद्भीष्म
ध॰ द्रोणादिविषये विगतज्वरो भूत्वा युध्यस्व युद्धं कुरु यद्वा इमे
स्वभावस्थायामनुभूयमानाः उच्चावचा देहाः अंतवंतो जाग्रदवस्था
यां न स्वप्ना उक्ता वेदेन प्रतिपादिताः संति कस्य शारीरिणः नच्छ
रीरावच्छेदेन तत्तद्भोगान्भुंजानस्यात्मनो नित्यस्यावस्थात्रये।
एवं सुप्तस्य शोषं पूर्ववत् तदुक्तं स्वयं तल्पगतो येन स्वप्ने देव दे॰
देवादिकतदनु परिभ्रमसि हेरामसंदेहलेशं संप्रति क्षतिर
पि शांतपथी अथैतत्स्वप्ने याचरति तेहास्य लोकास्तदुतेव महा
राजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छतीति भा स्त॰
ष्यं स्वमयास्वभावस्थया चरति व्यवहरति तस्यात्मनो लोका भोग
स्थानानि शेषं स्पष्टं तदुक्तं स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशमित्यादि १८ ॥

वनमाली टीका ॥

नन्वनादित्वाद्वितनत्वाल्लतंत्रत्वाच्चेश्वरस्याप्तनित्यत्वं तत्प्रति
बिंबस्यजीवस्यतत्सदृशत्वेपिकथंनित्यत्वंप्रतिबिंबस्यानित्य
त्वनियमात् प्रतिबिंबत्वंजीवस्यरूपंरूपंप्रतिरूपोबभूव ए
कधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदितिश्रुतिसिद्धमतआह
ध्रुवंतइतिनित्यस्यशरीरिणोजीवस्यैवाल्पयौवनाद्यव
स्थाभेदेनभिन्नाःपरिणामित्वेनप्रत्यक्षसिद्धादेहाध्रुवंतः
नाशवंतःपरिणामित्वाद्दीपकलिकावत्श्रुतिभिरुक्ताः
ध्रुवस्यजीवस्यस्वरूपस्यैवप्रत्यक्षसिद्धादेहाध्रुवंतइतिवार्थः
नित्यस्यदेहाध्रुवंतइत्युक्तेपरमेश्वरदेहस्याप्यनित्यत्वप्र
सक्तेर्नत्वातःशरीरिणःशीर्यतइतिशरीरंतत्स्यास्तीतिशरीरीत ये^
स्येश्वरदेहस्यशीर्यमाणत्वाभावात् नित्यत्वेहेतुरनाशिनः
नाशशून्यस्य तत्रहेतुरप्रमेयस्यप्रमातुःनह्यात्माप्रमेयत
योपलभ्यतेपित्विदमहंजानामीति प्रमातृतयैवानुभूय
ते नवादेहादेर्विप्रदेशभेदेप्रमातुराकारभेदःउपलभ्यते
एतएकरूपत्वेनानुपचयात्मकत्वात्प्रमातृत्वादात्मानित्यः
देहस्तूपचयात्मकत्वाच्छरीरिणोभोगायतनत्वादनेकरूप
त्वाच्चानित्यः रूपंरूपंप्रतिजीवंजीवंप्रत्यंतर्यामितयाप्रति
नि^ रूपोमत्स्यादिवर्तित्वेर्नियामकतावद्रूपैर्हरिरभिव्यक्तोबभू
वएकधास्थलरूपेणबहुधानियामकरूपैर्दृश्यतेयथापा
त्रादिस्थजलभेदेनैकश्चंद्रोनानादृश्यतेतथैकोप्यनेकनि
यामकरूपैःसत्येर्नित्यैश्चाभिव्यक्तोभवतीत्यर्थः एकस्य
नित्यस्यात्मवानेकरूपत्वंत्वचिंत्यशक्त्योपपन्नं प्रसिद्धंहिषो
डशसहस्रसंख्याकानांविवाहेरासमंडलेचैकस्यानेकरूप
त्वं अतोनित्यस्वभावयोस्त्विहदेहयोर्नशोकविषयत्वमितिशा
स्त्रपातादिप्रकृष्टस्पर्शानवर्जनीयान्धैर्येणमोस्यास्तत्वाश

ढ्यात्र^

गी॰ शमयेफलेच्छा रहितंयुञ्जावस्तोवितंकर्मारंभस्वयन्न पंचकोशा
टी॰ पवदेहपदेनोक्ताः तथाहिपंचीकृतमहाभूततत्कार्यात्मकोविरा
द्वि॰ त्रै ट्मूर्तेराशिरन्नमयः कोशः स्थूलसमष्टिस्तत्कारणीभूतोपंचीकृत
पंचमहाभूततत्कार्यात्मकोहिरण्यगर्भः सूत्रमूर्तेराशिः सूक्ष्म
समष्टिरयंवा इदंनामरूपंकर्मेतिबृहदारण्यकोक्तः प्राणात्म
कः सकर्मात्मकत्वेनक्रियाशक्तिमात्रमादायप्राणमयः कोशः
नामात्मकत्वेनज्ञानशक्तिमात्रमादायमनोमयः कोशः रूपात्म
कत्वेनतदुभयाश्रयतयाकर्तृत्वमादायविज्ञानमयः कोशः ततः
प्राणमयमनोमयविज्ञानमयात्मकएकएवहिरण्यगर्भाख्यो
लिंगशरीरकोशः तदेतदुभूतस्तुमायोपहितचैतन्यात्मासर्वसं
ज्यो स्कारशेषोव्याकृताख्यआनंदमयकोशइतितत्र अन्नमयादेरब्र
ह्मत्वेतस्याब्रह्मतोक्तिंविनाग्रिमस्यब्रह्मत्वेनोपदेशासंभवात्
एकदेशातिनिरासायअंत्यरोत्पादनस्यायुक्तत्वात् तस्माद्वाएत
स्मादन्योन्तरआत्मान्नमयइत्यानंदमयांतमुक्त्वातस्माद्वाएतस्मा तं॰
दानंदमयादन्योन्तरआत्मेत्युपदेशाभावाच्च अतोन्नमयादी
निपंचभगवद्रूपाण्येवयेनब्रह्मेत्युपासतेयेप्राणंब्रह्मोपासते पा॰
आनंदंब्रह्मणो विद्वान् विज्ञानंब्रह्मवेदेत्यादीनांब्रह्मशा
ब्दाभ्यासात् नचान्नादिनाब्रह्मशब्दाभ्यासादन्नमयादेःकथं
ब्रह्मत्वसिद्धिरितिवाच्यं यथाहिज्योतिष्टोमाधिकारेवसंतेवसं
तेज्योतिषायजेतेति ज्योतिःपदमेवज्योतिष्टोमाभ्यासका
लविशेषविधानपरंतथानंदमयाधिकारेपठितानंदादिप
दैःसहाभ्यस्यमानंब्रह्मपदमानंदमयादेर्ब्रह्मत्वविधानपरं
नचब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिब्रह्मपदसमभिव्याहारात्पुच्छमेवब्रह्मे
तिवाच्यं तस्यप्रियमेवशिरः मोदोदक्षिणःपक्षः प्रमोदउत्तरः
पक्षः आनंदआत्माब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिब्रह्मपदसमभिव्याहारा
त्पुच्छमेवेत्यानंदस्यापदेनपुच्छत्वेनावयवत्वेनपाठादानंदस्ये

नरू

वस्तुत्वात् अवयवापेक्षयावयविनः पूर्णत्वात् वस्तुतस्तु॰
उक्तोऽत्र अवतरणाय पक्षित्वेनानंदरूपस्य ब्रह्मणो हि रूपकमा
श्रीयते सर्वत्रात्र प्राचुर्ये मयट् न तु विकारे मयड्वैतयोर्भाषाया
मिति सूत्रेण विहितस्य विकारार्थस्य मयटो ब्रह्मण्यानंदे संभ॰
वात् न च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति प्रतिष्ठाशब्दसमभिव्याहारात्पुच्छं
ब्रह्मेति वाच्यं आनंदस्यात्मत्वात्मपरोक्तानंदस्याधारापेक्षाभा
वात् अन्यावयवसाधारणपुच्छस्य कृत्स्नानंदाधारत्वासंभवा
च्च नहि कृत्स्नस्य पक्षिणः पुच्छमेवाधारः पक्षिणां सर्वावयवे॰
षु पुच्छस्य प्राधान्याभिप्रायेण प्रतिष्ठापदं तस्मात्सर्वं वयांसि पु
च्छेन प्रतितिष्ठंति पुच्छेनैव प्रतिष्ठायोत्पतंति प्रतिष्ठा हि पुच्छ
मित्यैतरेयोक्तेः स य एवंवित् अस्माल्लोकात्प्रेत्य एतमन्नमयमा
त्मानमुपसंक्रम्य एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य एतं वि॰
ज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्र
म्य इमान् लोकान्कामान्नकामरूप्यनुसंचरन् एतत्साम गाय
न्नास्ते इति श्रुतौ ब्रह्मविदोऽत्र मयादिप्राप्तिरुक्ता नहि ब्रह्मवि॰
दो ब्रह्मप्राप्तिर्युक्ता तस्मादपि विनिर्मुक्ताः अनिरुद्धतनौ स्थि
ताः ततो मुक्तास्तु निर्भूत्वा प्रद्युम्नस्य तनौ स्थिताः प्रद्युम्नाच्च॰
सं॰ विनिर्मुक्ता जीवं कर्षणेन ततः ततस्त्रिगुणपरहीनास्ते परमात्मा
नमंजसा एकांतभावोपगता वासुदेवं विशंतीति ते इति मोक्षध
र्मोक्तरीत्या कस्यापि रूपभेदेन क्रमेण प्राप्तिर्युक्ता ततस्तूपा॰
धिष्ठस्यानापेक्षयाप्रत्यंतरमात्मेत्येकस्यैवान्यत्वानंतर्दृ॰ ला॰
कमुपपद्यते नहि ज्ञातस्य पुनरेवं वरुणं पितरमुपससार अधी
हि भगवो ब्रह्मेति पुनः पुनरुपसत्तिः स्वकगुणविशिष्टं कृत्वा
निदिध्यासनेन तस्मात्तात्कान्यगुणांतरविशिष्टविज्ञानं प्रकृत
तवचने मयडित्यनेन सूत्रेण प्राचुर्ये मयड्विधीयते अद्यतेत्ति
च भूतानि तदन्नमिति श्रुतेः तस्याद्यत्वमुपजीव्यत्वं तत्प्राचुर्यं
ब्रह्मण्येव प्राणं प्रतिविष्टयतीति प्राणः प्राणेन प्राचुर्यं च तत्रैव

गी॰
टी॰
द्वि॰

126

मत्तुज्ञानेमनः सामान्यज्ञानेविज्ञानंविशेषज्ञानेतत्पात्तुर्यमपि
तत्रैवनत्वब्राह्मणमयोग्रामइत्यादावल्पब्रह्मणवदल्पानं
दस्यापत्तिरितिवाच्यंप्रकाशमयः सवितेत्यादौव्याधिकरणजी
वगतानंदायत्तयैवभूयस्त्वोपपत्तेः नहिस्त्रैणमयःपुरुषइत्यत्र
तत्रिष्टत्वमपिभासते यत्तु तस्यैवएषशारीरआत्मायःपूर्वस्ये
ति तस्यप्राणमयस्यैषएवशारीरेभवः शारीरआत्मायःसत्यज्ञा
नमित्यादिनागुहानिहितत्वेनोक्तःपूर्वस्यान्नमयस्यैवंप्राणम
यमनोमयविज्ञानमयानंदमयेष्वयोज्यं तथाचान्नमयादी
नामात्मान्तरोक्त्यानात्मत्वसिद्धमितितन्न चैतन्यमस्यस्वरूपं
सच्चिदस्याकारइत्यादिविग्रहःपूर्वस्यान्नमयादेरात्मास्वरूपंमप
वप्राणमयादेरित्यर्थात् शारीरेभवत्वंतदुत्पत्तिर्हिनजीवस्य
विद्यमानत्वंब्रह्मणोप्यस्ति जीवस्याहमितिप्रत्यक्षसिद्ध
त्वेनोपदेशवैयर्थ्यात् सत्यंज्ञानमित्यादिनाशुद्धंब्रह्मोक्त्वातुन
या॰ रन्नमयब्रह्मविषयकश्रोतृत्पादनायोगात् किंचसत्यंज्ञान
मनंतंब्रह्मेतिप्रकृतंशुद्धं ब्रह्मतस्माद्वाएतस्मादात्मनःआका
शः संभूतइत्यात्मपदेननिर्दिश्याकाशादिकारणत्वंचप्रति
पाद्यानंतरंनिरतिशयानंदत्वेनतस्यात्मत्वविवरणार्थप्रवृ
त्तस्यसंदर्भस्यतत्रैवसमर्पणेनतदनंतरंतस्माद्वाएतस्मादानं
दमयादन्योंतरआत्माब्रह्मेत्युपदेशाभावेनचानंदमयएवब्र
ह्मसोकामयतेत्यनेनतरवाक्यस्थेनतच्छब्देनपुंल्लिंगांतेनपर
ब्रह्मपरत्वयात्वदभिमतेनाव्यवहितोपास्थितानंदमयस्यैव
स॰ हि परामर्शोनतुनपुंसकलिंगब्रह्मपदार्थस्य किंचसत्यज्ञा
नादिशब्दैःस्वरूपमात्रंबोध्यते सत्यत्वादयोधर्मावाघटपर्या श्री॰
यत्वापत्तिस्तथाचपदांतरवैयर्थ्यं द्वितीयेद्वैतहानिः नत्वम
धासत्यत्वादिकंबोध्यते श्रुतिबोधस्यमिथ्यात्वासंभवात्
नचश्रुतेस्तत्रतात्पर्याभावः अलौकिकब्रह्मनित्यसत्यत्वा
दौतात्पर्याभावेतदसिद्ध्यापत्त्यापर्यायत्वानिस्तारात् नचल

लक्षणयाखंडब्रह्मपरंवाक्यं कश्चिदशक्तस्यपदस्यलक्षणासंभ
वात् नचविशिष्टशक्तस्य शक्तिजन्यबोधविषयस्यस्वरूपा
भिन्नस्यलाक्षणिकबोधविषयत्वेद्वैतहानेरविषयत्वेलक्षणा
वैयर्थ्यात् गंगापदलक्ष्यस्यतीरस्यागंगात्वस्यत्यादिपदल
क्ष्यस्यासत्यत्वापत्तेः १७ ॥ वै^

अन्तमेवेनयन्ती टी. ॥

देहानांतुजन्मादिषड्विकारवत्वाद्विनाशोऽस्त्वित्याह अन्तव
न्तइति इमेऽपरोक्षविषयाःदेहाःघटादयइवोपचयापचया
त्मकाःस्थूलसूक्ष्मकारणाकाराःअन्तवन्तःविनाशवन्तःअन्तवन्तइ
त्युपलक्षणंजन्मादिषड्विकाराणांजायतेस्तिवर्द्धतेविपरि
णमतेऽपक्षीयतेविनश्यतीतिषड्भावविकाराःविद्यन्तेयेषांते
न्तवन्तः यद्वा अन्तंतिस्वस्वविषयैर्बध्नन्तीत्यन्तानीन्द्रियाणि
तानिविद्यन्तेयेषुतेन्तवन्तः यद्वा अंततिबध्नातीत्यंतंमन
स्तद्विद्यतेयेषुतेन्तवन्तःमनएवमनुष्याणांकारणंबंधमो
क्षयोरितिवचनात् उक्ताःकथिताःतत्वदर्शिभिरितिशेषः
बहुवचनेनप्राकृताएवग्रहीतेनत्वप्राकृताःयतस्तेषांप्रकृ
तिकालकर्मादिजन्यत्वाभावात् ननुगुणत्रयद्रव्याभिन्नत्वे
सतिशुद्धमायाकार्यत्वमप्राकृतत्वमितितल्लक्षणेनतेषा
मपिशुद्धमायाजन्यत्वात्तेपि अंतवंतइतिचेन्न आदित्यवर्णं
तमसःपरस्तादितिश्रुत्यातमःशब्दवाच्याभ्यांप्रकृतिकाला
भ्यांपरः विलक्षणइत्युक्तत्वात्तेपि नित्याएवननाशित्वशंका
गंधोपीतिभावः देहाःकस्येत्यपेक्षायामाह नित्यस्यबद्धमु
पा^ क्ताद्यवस्थाप्राप्तस्यप्रच्युतस्वरूपस्यदेहाद्देहान्तरंगच्छत्य
पिसदैकरसस्वरूपस्येतिवा शरीरिणःशीर्यतेभृश्यतेइति
शरीरंतद्विद्यतेयस्यसःशरीरीतस्यनतुशीर्यमाणशरीरस्य
संबंधीचेत्तर्हितेनसहात्मापिशीर्णभावंप्राप्नोतीतिचेन्नत्रा

ह अविनाशिनः देहानां विनाशशीलत्वेपि विनाशत्वाभाव
स्वभावस्य अत एवाप्रमेयस्याप्रमेयत्वेनानुपलभ्यमानस्याप्र॰
त्यक्षप्रमाणाविषयस्य प्रमाणैः ज्ञातुरित्यर्थः एतयोर्वेत्ति तं
प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विद इति वक्ष्यमाणेन यस्माद्देहात्मनोः त्वा
सत्यत्वेपि देहानां विकारशीलाश्रयत्वादनित्यत्वमात्मनस्तु
विकारशीलाश्रयत्वाभावान्नित्यत्वं च विद्यते तस्मात्तयोर्ना॰
शित्वानाशित्वस्वभावं ज्ञात्वा शोकं त्यक्त्वा युध्यस्व युद्धं कुरुष्व
भारतेति संबोधनेन यथा भरतमारभ्य त्वत्पितृपर्यंताः सर्वे
मृता अपि तेषां शोकं न करोषि तथैते भीष्मादिदेहाः अपि प
तिष्यन्त्येव नात्मानोऽत एषामप्युभयेषां शोकं मा कुरुष्वेति ॥ १८ ॥

मधुसूदनी टीका ॥

अंतवंतो विनाशिनो इमेऽपरोक्षा देहाः उपचितापचितरूपत्वा
च्छरीराणि बहुवचनात्स्थूलसूक्ष्मकारणरूपा विराट्सूत्रा
व्या[illegible]कृताख्याः समष्टिरूपा आत्मनः सर्वनित्यस्य अविनाशि
न एव शरीरिणः आध्यासिकसंबंधेन शरीरवतः एकस्यात्म
नः स्वप्रकाशस्फुरणरूपस्य संबंधिनः दृश्यत्वेन भोग्यत्वेन॰
चोक्ताः श्रुतिभिर्ब्रह्मवादिभिश्च तथा च तैत्तिरीयके अन्नमयप्रा
णानंदमयांतान् पंचकोशान्कल्पयित्वा तदधिष्ठानमकल्पि
तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति प्रदर्शितं तत्र पंचीकृतपंचमहाभूत
तत्कार्यात्मको विराट्मूर्तराशिरन्नमयकोशः स्थूलसमष्टिः
तत्कारणीभूतोऽपंचीकृतपंचमहाभूततत्कार्यात्मको हिरण्य॰
गर्भः सूत्रममूर्तराशिः सूक्ष्मसमष्टिः त्रयं वा इदं नामरूपं
कर्मेति श्रुत्युदाहरण कोक्तः [illegible]त्रात्मकः सर्वकर्मात्मकत्वेन
क्रियाशक्तिमात्रमादाय प्राणमयकोश उक्तः नामात्मकत्वे
न ज्ञानशक्तिमात्रमादाय मनोमयकोश उक्तः रूपात्मक॰
त्वेन तदुभयाश्रयतया कर्तृत्वमादाय विज्ञानमयकोश उ॰

+ ननु स्फुरणरूपस्य सतः कथमविनाशित्वं न स्याद्देहधर्मत्वात् देहस्य चानुत्पत्तेर्विनाशादित्य भूतचैतन्यवादिनस्तान्निराकर्तुं नासतो विद्यते भाव इत्यनेन द्विहृणेति +

क्तः ततः प्राणमयमनोमयविज्ञानमयात्मैक[illegible]एव हिरण्य
गर्भाख्यो लिंगशरीरकोशः तत्कारणीभूतस्तु मायोपहितचैत
न्यात्मा सर्वसंस्कारशेषोऽव्याकृताख्य आनंदमयकोशः सर्वेषां
संस्काराणां शेषो यस्मिन् ते च सर्वे एकस्यैवात्मनः शरीराणी॰
त्युक्तं तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति तस्य प्राणस्यैष एव
शरीरे भवः शारीर आत्मा यः सत्यज्ञानादिलक्षणो गुहानिहित
त्वेनोक्तः पूर्वस्यान्नमयस्य एवं प्राणमयमनोमयविज्ञानमया
नंदमयेष्वपि योज्यं अथवा इमे सर्वे देहास्त्रैलोक्यवर्तिसर्वप्रा॰
णिसंबंधिन एकस्यैवात्मन उक्ता इति योजना तथा च श्रुतिः
एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा कर्मा॰
ध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति स
र्वशरीरसंबंधिनमेकमात्मानं नित्यविभुं दर्शयेति ननु नित्य
त्वं यावत्कालस्थायित्वं तथा चाविद्यादिवत्कालेन सहना॰
उ शोपि तदपपन्नमित्यत आह अनाशिन इति देशतः कालतो
वस्तुतश्च परिच्छिन्नस्याविद्यादेः कल्पितत्वेनानित्यत्वेपि याव
त्कालस्थायित्वरूपमौपचारिकं नित्यत्वं व्यवह्रियते यावद्वि॰
कारं तु विभागो लोकवदिति न्यायात् आत्मनस्तु परिच्छेद
त्रयशून्यस्याकल्पितस्य विनाशहेत्वभावान्मुख्यमेव कूटस्थ
नित्यत्वं न तु परिणामि नित्यत्वं यावत् कालस्थायित्वं चे
त्यभिप्रायः नन्वेतादृशे देहिनि किंचित्प्रमाणमवश्यं वाच्यं
अन्यथा निष्प्रमाणस्य तस्यालीकत्वापत्तेः शास्त्रारंभवैयर्थ्या
पत्तेश्च तथा च वस्तुपरिच्छेदो दुष्परिहरः शास्त्रयोनित्वादिति
न्यायाच्च अत आह अप्रमेयस्येति एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्र
मेयं ध्रुवं न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति
कुतोयमग्निः तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं वि
भातीति श्रुतेः स्वप्रकाशचैतन्यरूप एवात्मा अतस्तस्य सर्वभा

गी॰ सकस्य स्वभावार्थेन स्वभास्यापेक्षा किंतु कल्पिताज्ञानतत्कार्य
टी॰ निष्ठत्वपर्यंतकल्पितवृत्तिविशेषापेक्षाकल्पितस्यैव कल्पितविरो
द्वि॰ धित्वात् यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायात् तथा च सर्वकल्पितनि
वर्तकवृत्तिविशेषस्यार्थं शास्त्रारंभस्तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्य-
१९८ मात्राऽधीनत्वात् स्वतः सर्वदाभासमानत्वात् सर्वकल्पनाधि
ष्ठानत्वाद्रूपमात्रभासकत्वाच्च न तस्य तुच्छत्वापत्तिः तथा चै
कमेवाद्वितीयं सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिशास्त्रमेव स्वप्रमेया
नुरोधेन स्वस्यापि कल्पितत्वमापादयति अन्यथा स्वप्रामाण्या
नुपपत्तेः कल्पितस्य चाकल्पितपरिच्छेदकत्वं नास्तीति प्राक्
प्रतिपादितं आत्मनः स्वप्रकाशत्वे च युक्तितोऽपि भगवत्पूज्य
पादैरुपपादितेतथाहि यत्र जिज्ञासोः संशयविपर्ययव्यतिरेक
नों प्रमाणामन्यतममपि नास्ति तत्र तद्विरोधिज्ञानमिति सर्वत्र दृ
ष्टं अन्यथा त्रितयान्यतमापत्तेः आत्मनि चाहं वा नाहं वेति न क
स्यचित्संशयः नापि नाहमिति विपर्ययः व्यतिरेकप्रमा वेति
तत्स्वरूपप्रमा सर्वदास्तीति वाच्यं तस्य सर्वसंशयविपर्यय-
धर्मित्वात् धर्म्यंशे सर्वमभ्रांतं प्रकारे तु विपर्यय इति न्यायात्
अत एवोक्तं प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव च कुर्वंत्ये
व प्रमां यत्र तदसंभावना कुत इति प्रमाभासः संशयः स्वप्रका
शे सद्रूपे धर्मिणि प्रमाणाप्रमाणयोर्विशेषो नास्तीत्यर्थः आ
त्मनो भासमानत्वे च घटज्ञानमपि ज्ञातं न वेत्यादिसंश-
यः स्यात् न चांतरपदार्थविषयस्यैव संशयादिप्रतिबंधकत्व
स्वभावः कल्प्यः बाह्यपदार्थेष्वपि न विरोधिज्ञानेनैव संशयादि
प्रतिबंधसंभवे आंतरपदार्थे स्वभावभेदकल्पनाया अनौचित्या
त् अन्यथा सर्वविप्लवापत्तेः आत्ममनोयोगमात्रं चात्मसाक्षा-
त्कारहेतुः तस्य च ज्ञानमात्रहेतुत्वाद्घटादिभानेप्यात्मभानं
समूहालंबनन्यायेन तार्किकाणां प्रवरेणापि दुर्निवारं न च-

वाच्यत्वमानसत्वादिसंकरः लौकिकालौकिकत्ववदंशभे
देनोपपत्तेः संकरस्यादोषत्वादजातित्वानभ्युपगमाद्वाऽत्रतए
वव्यवसायमात्रएवात्ममानसामग्र्याविद्यमाणत्वादनुव्यव नै
सायोपपात्तेः नचव्यवसायभानार्थंस्वस्यदीपवत्स्वव्य
वहारेसजातीयानपेक्षत्वात् नहिघटतज्ज्ञानयोर्व्यवसा
यानुव्यवसाययोरपिविषयत्वविषयित्वव्यवस्थापकंवैजा
त्यमस्तिव्यक्तिभेदातिरिक्तवैधर्म्यानभ्युपगमात् विषयत्वा
वच्छेदकरूपेणैवविषयित्वाभ्युपगमेघटयोरपितद्भावाप
त्तिरविशेषात् ननुयथाघटव्यवहारार्थंघटज्ञानमभ्युपेय
ते तथाघटज्ञानव्यवहारार्थं घटज्ञानशब्दप्रयोगस्यविष
यंज्ञानमभ्युपेयं व्यवहारस्यव्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वादिति
चेत् कानुपपत्तिरुद्भावितादेवानांप्रियेणस्वप्रकाशवादि
नः नहिव्यवहर्तव्याभिन्नत्वमपिज्ञानविशेषणंव्यवहारहे
तुतावच्छेदकंगौरवात् तथाचेश्वरज्ञानवद्योगिज्ञानवत्प्र
मेयमितिज्ञानवद्वासैवव्यवहारोपपत्तौनज्ञानांतरकल्प
नावकाशः अनुव्यवसायस्यापिघटज्ञानव्यवहारहेतुत्वं
ज्ञान किंघटज्ञानत्वेनकिंवाघटज्ञानत्वेनैवेतिविवेचनीयं उभय
स्यापितत्रसत्वात् तत्रघटव्यवहारेघटज्ञानत्वेनैवहेतुता
याःक्लृप्तत्वात्तेनैवरूपेणघटज्ञानव्यवहारेपिहेतुत्वोपप
त्तौनघटज्ञानज्ञानत्वेहेतुत्वावच्छेदकंगौरवानुमानाभावा
च्च तथाच नानुव्यवसायसिद्धिः एकस्यैवव्यवसायस्यव्यव
सातरिव्यवसायेव्यवसायेचव्यवहारजनकत्वोपपत्तेरिति
त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनःप्रभाकराः औपनिषदास्तुमन्यंतेस्व
प्रकाशज्ञानरूपएवात्मानस्वप्रकाशज्ञानाश्रयः कर्तृकर्म
विरोधेनतज्ज्ञानानुपपत्तेःज्ञानभिन्नत्वेघटादिवज्जडत्वेनक
ल्पितत्वापत्तेश्च स्वप्रकाशज्ञानमात्रस्वरूपोप्यात्माऽविद्योप

ष्ठितःसन् साक्षीत्युच्यते वृत्तिमदंतःकरणोपहितः प्रमातेत्यु-
च्यते तस्य चक्षुरादीनि करणानि स चक्षुरादिद्वारांतःकरण
परिणामेन घटादीन् व्याप्य तदाकारो भवति एकस्मिंश्चांतः-
करणपरिणामे घटावच्छिन्नचैतन्यमंतःकरणावच्छिन्नचैत
न्यं चैकलोलीभावापन्नं भवति ततो घटावच्छिन्नचैतन्यं प्रमा
त्रभेदात् स्वाज्ञाननाशादपरोक्षं भवति घटं च स्वावच्छेदकं

स्वतादात्म्याध्यासाद्भासयति अंतःकरणपरिणामस्य वृत्त्याख्या
नि स्वच्छः स्वावच्छिन्नेनैव चैतन्येन भास्यत इति अंतःकरणतद्वृ
त्तिघटानामपरोक्षता तदेतदाकारत्रयमहं जानामि घटमि
ति भासकचैतन्यस्यैकरूपत्वेपि घटं प्रति वृत्त्यपेक्षत्वात् प्रमा
तृता अंतःकरणतद्वृत्तीः प्रति तदनपेक्षत्वात् साक्षिते
ति विवेकः अद्वैतसिद्धौ सिद्धांतबिंदौ च विस्तरः यस्मादेवं
प्रागुक्तन्यायेन नित्यो विभुरसंसारी सर्वदैकरूपश्चात्मा तस्मा
त्तन्नाशशंकया स्वधर्मे युद्धे प्राक्प्रवृत्तस्य तव तस्मादुपरति-
र्नयुक्तेति युद्धाभ्यनुज्ञया भगवानाह तस्माद्युध्यस्व भारते
ति अर्जुनस्य स्वधर्मे युद्धे प्रवृत्तस्य तत उपरतिकारणं शोक-
मोहौ तौ च विचारजनितेन विज्ञानेन बाधितावित्यपवादा
पवादे उत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायेन युध्यस्वेत्यनुवादो न वि-
धिः यथा कर्तृकर्मणोः कृतीत्युत्सर्गः उभयप्राप्तौ कर्मणी
त्यपवादः अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोर्योगे नेति वक्तव्यमि-
ति तदपवादः तथा च मुमुक्षोर्ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यत्रापवादा
पवादे पुनरुत्सर्गस्थितेः कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनैव षष्ठी
तथा च कर्मणी चेति निषेधाऽप्रसराद्ब्रह्मजिज्ञासेति कर्मष
ष्ठीसमासः सिद्धो भवति कश्चित्तु तस्मादेव विधेर्मोक्षे ज्ञान-
कर्मणोः समुच्चय इति प्रलपति तत्र युध्यस्वेत्यतो मोक्षसाध
न कर्मसमुच्चयसाध्यत्वाऽप्रतीतेः विस्तरेण चैतदग्रे भगव-

ह्रीत्वावचनविरोधेनैवनिराकरिष्यामः ॥ [illegible]

[illegible]

मदानंदी टीका ॥

नासतोविद्यतेभावइत्येतद्विवृणोत्यजः स्वप्नमायाशरीरादि
वदेतेकल्पिताजडाः १ देहाविनाशिनःसर्वेदेवतिर्यङ्नरादः
यः नित्यस्यानाशिनोधस्तदेहयुक्तस्यचात्मनः २ दृश्यत्वेन
दृशःप्रोक्ताःश्रुतिभिर्ब्रह्मवादिभिः नित्यत्वस्यचनाशस्यद्वि
विधत्वान्नयोर्यथा ३ भस्मीभूतोमृतोदेहोनष्टस्त्वादर्शनेगतः
तद्व्यावृत्त्यर्थमत्रोक्तंनित्यस्येतिशरीरिणः ४ यथाव्याध्यादि
भिर्युक्तोदेहोनष्टइतीर्यते तन्निवृत्त्यर्थमत्रोक्तमनाशिनइति
स्फुटं ५ अन्यथापरिणाम्येवनित्यःस्त्वित्यादिवद्भवेत् नित्यः
कूटस्थआत्मेतिसिद्धमित्याशयोहरेः ६ नन्वेताहृशाचिद्रूपे
मानमस्तिनवास्तिचेत् भास्यत्वेनजडत्वंस्यात्तद्दैस्यापिघटा
दिवत् ७ नास्तिचेत्तर्ह्यलीकत्वंखपुष्पादेरिवास्यच इत्यत्रा
हाप्रमेयस्यापरिच्छेद्यस्यवस्तुनः ८ स्वप्रकाशस्यचिद्रूपतोमा
नापेक्षास्वभासने नास्तिसर्वावभासस्यमानेतेनावभास्यते ९
स्वभानार्थंस्वभासस्यापेक्षानैवोपपद्यते स्वप्रकाशस्वभाव
स्यमानाभावेपिनक्षतिः १० मानाभावेह्यलीकत्वनियमोऽ
स्तिजडेष्वते अन्यथास्यादलीकत्वंमानस्याप्यवभासिनः ११
मातृमानप्रमेयाणांयोगपद्येनभासकः साक्षीतत्रप्रमाण
स्याकांक्षास्यादित्यहोभ्रमः १२ प्रमाणमप्रमाणंवाप्रमाभा

130

सत्यत्वेवच ऊर्द्धत्येवप्रमोयत्रतदसंभावनाकृतः १३ इत्युक्तं
संप्रदायज्ञैर्वार्तिके श्रीसुरेश्वरैः नचव्यर्थस्तदाशास्त्रारंभोमा
नानपेक्षणे १४ शास्त्रयोनित्वसूत्रस्यवैयर्थ्यंचेतिचन्नहि ।
कल्पिताज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्यर्थमपेक्ष्यते १५ कथितेमान
मेतेनस्वप्रकाशस्यकात्मतिः कल्पितस्यैवसाजात्यात्कल्पि
तस्यविरोधिता १६ विरुद्धयोरधिष्ठानभूतस्यनविरोधिता ।
तथाचकल्पितस्यैवाज्ञानादेर्विनिवर्तकः १७ वृत्तिभेदस्तदु
त्पत्त्यैशास्त्रारंभोपिसार्थकः तस्यतत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थी॰
नतयैवच १८ शास्त्रयोनित्वसार्थक्यंतस्मात्साक्षित्वमात्म॰
नः सर्वदाभासमानत्वात्स्वतःसिद्धस्यभास्वतः १९ सर्वाधि
ष्ठानभावेनतद्रूपत्वंचनिराकृतं यस्मात्सर्वोक्तरीत्यास्तिचि
दात्माव्यापकोच्युतः २० सर्वदेकरसोनित्यस्ततस्तन्नाशशं
कया स्वधर्मेशोकप्रवृत्तस्ययुद्धेतस्मात्तवार्जुना २१ नयु॰
क्तोपरतिस्त्वेवमाहयुद्धाभ्यनुज्ञया युध्यस्वेतिविधिर्नायं
पूर्वप्राप्तानुवादतः २२ ॥ १८ ॥

नीलकंठी टी॰॥

एवंसतआत्मनोनित्यत्वमसतोदेहादेरनित्यत्वंचोक्तमुपसं
हरन्नुपन्नेयुद्धाभिमुखंकरोति अंतवंतइति यद्यपिनासतो
विद्यतेभावइतिअसतोदेहानांकालत्रयेपिसत्त्वंनास्तीतिप
रमार्थदृष्ट्योक्तंतथापितांदृष्टिमप्रतिपद्यमानस्यनरका
दिभयमनुरुध्यमानस्यव्यवहाराभिप्रायेणनित्यानित्यवि॰
भागमभिप्रेत्यदेहानामंतवत्त्वमुच्यतइतिनदोषः नित्यत्वं
कालापरिच्छेद्यत्वंतच्चव्यवहारेनभसोप्यस्तीत्यतउक्तं अ
नाशिनइतिनाशः अदर्शनंतद्धानहिआकाशः नभआत्म
निलीयतइतिस्मृतेः अयंतुनतथेत्यनाशी सर्वदैवप्रका
शमानइत्यर्थः एतदपिनघटादिवद्दृश्यत्वेनेत्याह अप्रमे
यस्येति तथाचश्रुतिरात्मनोऽप्रमेयत्वमाह एतदप्रमेयं॰

ध्रुवमिति अप्रमेयमित्यस्याप्रमेयत्वमित्यर्थः एतच्चात्मनि
प्रमाणाप्रसरान्निश्चेयं तथा च श्रुतिः येनेदं सर्वं विजानाति तं
केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति प्रसिद्धि
स्तस्य प्रत्यगात्मत्वादेव यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वा
न्तर इति श्रुतेः उक्तं च प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव च
व यत्प्रसादात्प्रसिध्यति तदसंभावनाकृतमिति तस्माद्यु
ध्यस्व भारत भीष्मादिदेहानां मिथ्यात्वादनित्यत्वाच्च स्वयमे
व नष्टप्रायत्वाद्धनना निहन्त्यात्त्वया स्वधर्मो न नाशनीय इ
ति भावः १८ ॥

आनंदी टीका

अप्रमेयस्य देशकालादिभिरनवच्छिन्नस्यात एव नित्यस्य श
रीरिणः शरीरसमवेतस्यात्मनः इमे पूर्वाश्रिता भीष्मादिदेहाः
अन्तवन्तः देशकालादिभिरवयवविभागदर्शनाद्विनश्वरा
दृष्टाः तस्माद्भीष्मादिजीवात्मनामविनाशित्वाद्युध्यस्वेत्यर्जु
नं स्वधर्मान्निहंतेपान्नः उपेन नियोजयति भगवान् १८ ।

+ सत्स्वरूपं प्रतिपद्यासत्स्वरूपं प्रतिपादयितु रामकंठी टीका। माह+

+ सर्वशरीरेषु सर्वावस्थास्वपि विलसतोपलब्धृत्वमात्रैकलक्ष
+ णत्वान्नित्यस्याविनाशिनस्तथा देहादिभिरवच्छेदमशक्यत्वा
दप्रमेयस्य यत्नादिकलनाविषयभूतस्य शरीरिणश्चात्मन
इमे यत्त्वदेहास्तद्विलक्षणा अन्योन्याभिव्यागमापायिधर्मक
त्वाद्विनाशिनो विनश्वरस्वभावत्वात्तथा देशकालादिपरिच्छे
द्यत्वात् अन्तवन्त इयत्तादिकलनाविषयभूता वद्यत्वमात्रे
णसंबद्धा इति देहरूपस्य वस्तुनः परमार्थाविनश्वरस्येयत्तय
त्वमात्रादिना हेतुनात्मसंबद्धस्य विनाशेऽप्यात्मनो नापि वि
नाशप्रतिपत्तिरविद्याविजृंभितं तत्त्वं तु यैनोपपन्नं एतादृ
थाप्रतिपादितात्मतत्त्वप्रतिष्ठितात्वं कारोऽवध्यमाणयोप
पपत्त्या युध्यविरुद्धे स्वकर्मानुतिष्ठन्यद्धास्व प्रकृते समरक
र्मे समाचरेति प्रथमं दन्नाम परहननरूपतया हिंसात्मकं

131

गी. कर्म तत्कथमहं शुकृज्ञात्यादिवर्णलक्षणेघोरेकर्मणिप्रवर्ते
टी. य इतियन्मन्यसेतदेतदात्मस्वरूपानभिज्ञत्वजनितमोहवि
हि. लसितमेव [illegible]ः १८ ॥

लाभिकी टीका

अथासत्त्वभावमाह अन्तेति [illegible]
[illegible] सर्वदैकरूपस्य
शरीरिण शाश्वतिकसंबन्धेनशरीरवतः देशतः कालतोपरिच्छिन्नस्य
वस्तुतस्तु अज्ञस्येति [illegible]कर्माणिप्रवर्तयतीतियन्म
[illegible]विलसितमित्याहयद्वा [illegible]लक्षणेदेश
कालादि[illegible]ः कश्चिदर्थः ईश्वरोवा देहादिवन्नाशयुक्तः
१८ ॥

नित्यस्य
आत्मनः नाशिनो

पंचोली टीका

यच्चअसत्त्वरूपंस्वात्मसत्ताव्यभिचारिसामान्येनोक्तंतदपिवि
शेषेणोदर्शयति अन्तवन्तइति हेभारतइमेदेहाःनित्यस्यअ
विक्रियस्यअविनाशिनोविनाशरहितस्यअप्रमेयस्यअप्रमाण
गीतस्यशरीरिणःआत्मनः अन्तवन्तः अंतोनाशोयेषांतेअन्तव
न्तःनाशोपिलोकेद्विविधःयथादेहोभस्मीभूतप्रदर्शनेगतो
नष्टउच्यते विद्यमानोपियथा अन्यथापरिणतोव्याध्यादियु
क्तोनष्टउच्यते तत्रअस्यआत्मनःअनाशिनःनित्यस्यद्विविधे
नापिनाशेनसंबंधोनास्ति १८ ॥

१ अप्रमेयस्यप्रतिज्ञादि
प्रमाणैर्देहादिवदपरि
च्छेद्यस्यतद्रूपम् स्वपदा
स्वशरीरक्षयं यद्धनं चित्त
तमीहते पादोद्दृष्टोधिरो
नस्यान्तरेयं [illegible]दैवीकल्पि
इमेसुखदुःखादिधर्मकादे
हाप्रतिक्षणमवस्थान्तर
[illegible]भाक्त्वात्प्रमाणेनान्तवंतः
स्वप्नमायादेहादिवन्नाश
युक्ताः अतआत्मनत्त्वप्र
तिष्ठामाश्रित्य

रणवीरसमिद्बोधिनी॥

एवंसद्रूपंनिर्णीयासद्रूपंप्रतिपादयति अन्तवन्तइति नित्य
स्यसर्वेषुशरीरेषुसर्वावस्थासुचाविकृतस्यप्रमातृत्वमात्रैकलक्षण
स्यातएवानाशिनःप्रागभावध्वंसाभयाप्रतियोगिनोनएवाप्र
मेयस्यदेशकालादिभिः परिच्छेत्तुमशक्यत्वादियत्ताकलना
विषयभूतस्यशरीरिणोदेहिनआत्मनःइमेसुखदुःखादिधर्मक
त्वहिलक्षणादेहाअन्तवन्तोध्वंसप्रतियोगिनः अतएवप्रागभाव

प्रतियोगिनोपिप्रागभूतस्यैवविनाशप्राप्तित्वात् एवंचात्मनो
नित्यत्वेदेहादेरवश्यविनश्वरत्वेचात्मनिविनश्वरत्वसंभावन
मयथार्थानुभवविजृंभितंतच्चानुपपन्नमितिभावः तस्मात्
युध्योपपादितदेहदेहिविनाशित्वनित्यत्वज्ञानवान्त्वद्यमाणयो
पपत्त्याउच्छ्रितिदेहेस्वकर्मानुतिष्ठन्युद्धरूपप्रक्रांतंसमरकर्मस-
माचरेति १८ ॥

मधुभाष्य

अंतवंतइति अस्तुतर्हिदर्पणनाशात्प्रतिबिंबनाशवदात्मना
शाभूत्यतआह नित्यस्येति शरीरिण इतीश्वरव्याहृतये न
वनैमित्तिकनाशमित्याह अनाशिनइति कुतः अप्रमेयस्य
रसद्रूपत्वात् नह्युपाधिबिंबसान्निध्यनाशेप्रतिबिंबनाशः
सतिचप्रदर्शके स्वयमेवाप्रदर्शकः चित्त्वात् नित्यस्योपाधिः
कश्चिदस्ति प्रतिपत्तौ विमोहस्यानित्योपाध्यासद्रूपया
विद्रूपयाद्युतोजीवः केवलप्रतिबिम्बक इतिभगवद्वच
नात् व्यवहारस्तुभ्रांतइत्याह १८ ॥

132

भाषा अनुवाद

उत्पत्ति विनाश धर्म विशिष्ट देहादि की अनित्यता देखावते है कि नित्य अर्थात् सदा एक रूपसे स्थित और इसीसे अविनाशी और अपरिमेय जानने जोग नही ऐसा देही कहे आत्मा है और सुख दुख आदि धर्म विशिष्ट नश्वर विनाशी यह देह है ऐसा तत्वज्ञानी कहते है इसीसे जो स्वरूपसे आत्माका विनाश या सुख दुख आदिका सम्बन्ध नही है तो मोह जनित शोक को परित्याग करिके युद्धमे प्रवृत्त होउ और अपना क्षत्रीका परम धर्म जो युद्ध सो कबहू छोडना नही १८ ॥

दोहा॥

अंत वंत कहि देह यह जीव नित्य को पद अविनाशी अ
प्रमाणको पार्थ युद्ध करता तेह १८॥

यएनंवेत्तिहन्तारं यश्चैनंमन्यतेहतम् उभौ
तौनविजानीतो नायंहन्तिनहन्यते १९ ॥

शांकरभाष्यं ॥

शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रंनप्रवर्तक
मित्येतस्यार्थस्य साक्षीभूतेऋचावानिनाय भगवान् यत्तुम
न्यसे युद्धे भीष्मादयो मयाहन्यन्ते अहमेव तेषां हन्तेत्येषा
बुद्धिर्मृषैव ते कथं यएनमिति यएनं प्रकृतं देहिनं वेत्ति
विजानाति हन्तारं हननक्रियायाःकर्तारं यश्चैनमन्यो मन्य
ते हतं देहहननेन हतोहमिति हननक्रियायाःकर्मभूतं
तावुभौन विजानीतोनज्ञातवन्तौ अविवेकेनात्मानमहंप्र
त्ययविषयं हन्ताहंहतोस्म्यहमिति देहहननेन आत्मानं
यौविजानीतस्तावात्मस्वरूपानभिज्ञावित्यर्थः यस्मान्नायमात्मा २९
हन्तिनहननक्रियायाःकर्ताभवति नचहन्यते नचकर्म
भवतीत्यर्थः अविक्रियत्वात् १९ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

अविनाशित्वं तद्धीत्यत्र पूर्वार्द्धेन त्वंपदार्थसमर्थनमुत्त
रार्द्धेन निरीश्वरवादस्य परिणामवादस्य वा निराकरणमा
त्मनि जन्मादिप्रतिभानस्यौपचारिकत्वप्रदर्शनंतत्त्वंनत्वेवाहमित्या
दिवचनमिति केचित् अस्तु नामायमपिपन्थाःपूर्वोक्तस्य
गीताशास्त्रार्थस्योपेक्षामात्रमूलत्वं निराकर्तुमंत्रद्वयंभग
वानानीतवानिति श्लोकद्वयस्यसङ्गतिंदर्शयति शोकमो
हादीति तत्रप्रथममंत्रस्यसङ्गतिमाह यत्त्विति प्रत्यक्षनि
बन्धनत्वादस्याबुद्धेर्मृषात्वमयुक्तमित्याशंक्याह कथ
मिति प्रत्यक्षस्याज्ञानप्रसूतत्वेनाभासत्वात् तत्कृताबुद्धि
र्नप्रमेति परिहरति यएनमिति य हन्ता चेन्मन्यते हन्तं इ०

त्याघास्त्वमर्थंतोदर्शयित्वा व्याचष्टे यएनमिति हन्तारं हतंवा
त्मानंमन्यमानस्य कथमज्ञानमित्याशंक्याह हन्ताहमिति ।
हन्तृत्वादिज्ञानमज्ञानमित्येव हेतुमाह यस्मादिति आत्मनो
हननंप्रति कर्तृत्वकर्मत्वयोरभावे हेतुंदर्शयति अविक्रिय
त्वादिति १९ ॥

134

स्वामिकृतटीका ॥

तदेवंभीष्मादिमृत्युनिमित्तःशोकोनिवारितः यच्चात्मनोहंतृ
त्वनिमित्तंदुःखमुक्तं एतान्नहंतुमिच्छामितदपितद्वदेवनिर्नि
मित्तमित्याह यएनमिति एनमात्मानंहननक्रियायाःकर्ता
रंकर्मभूतंचवेत्तिकर्मत्ववत्कर्तृत्वमपिनास्तीत्यर्थः तत्रहेतु
र्नायमिति १९ ॥

पिशाचभाष्यम् टी॰ ॥

यएनमिति यएनंप्रकृतंदेहिनंवेत्तिहंतारं यश्चैनंमन्यतेहतं
न^ देहहननेहतोयमिति हनक्रियायाःकर्मभूतमात्मानं ताव
भौनविजानीतः अविवेकेनआत्मानमहंप्रत्ययविषयंःयोविजा
नीतस्ताबुभौचात्मस्वरूपानभिज्ञावित्यर्थः यस्मान्नायमात्मा
हंतिहननक्रियायानकर्तानहन्यते नचकर्मभवतीत्यर्थः
अविक्रियत्वात् ॥ १९ ॥

रामानुजभाष्यम् टी॰

एवमुक्तस्वभावमात्मानंहननहेतुंयोमन्यते यश्चैनंकेनापि
हेतुनाहतंमन्यते उभौतौनविजानीतःउक्तैर्हेतुभिरस्यनि
त्यत्वादयंनहननहेतुर्नहंति एवंचआत्मानहन्यते हंतिधा
सं^ तोरप्यात्मानकर्मकंतुशरीरवियोगकरणवाचीनहिंस्यात्सर्व
भूतानीतिब्राह्मणेनहंतव्यइत्यादीन्यपिशास्त्राणिनतुश
रीरवियोगकरणविषयाणिउक्तैरेवहेतुभिर्नित्यत्वादपरिमि ण^
त्वादात्मनोजन्ममरणादयः सर्वएवाचेतनधर्मानसंतीत्युच्य
ते १९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी० ॥

एनमात्मानं देहं च यो हंतारं हतं च वेत्ति तस्माज्ज्ञानेऽतएव
सबद्धः १९ ॥

परमार्थप्रपा टी०

अथएतान्न हंतुमिच्छामीत्यादिना यच्चात्मनो हंतृत्वनिमित्तं
दुःखमुक्तं तदपि निर्निमित्तमित्याह य एनमिति एवमात्मनो
हननक्रियायां कर्मत्वं कर्तृत्वमपि नास्ति यद्वद्घटेनैव घट
स्फोटेन तदंतर्गताकाशस्य कर्मकर्तृभावो नास्ति तत्र हेतु
माह नायमिति १९ ॥

वनमाली टी० ॥

ननु बंधविच्छेदनिमित्तकशोकेपनीतेपि तद्वधकर्तृकत्व-
निमित्तकं पापं स्यादेव शोकाभावात्पापाभावे ब्राह्मण
वधाच्छोकाविषयात्पापानापत्तेः हतो हं वधकर्ता त्वं प्रेरक
इति द्वयोरपि हिंसानिमित्तकपापापत्तिरित्याशंकाकाटक
वाक्येन परिहरति य इति यो मीमांसकादिरेनं जीवं हंतारं
स्वतंत्रहननक्रियाकर्तारं यश्च लोकायतिकादिर्हतं हनन
कर्ममन्यते तावुभौ तत्स्वरूपं न जानीतो यं न कंचित्स्वतंत्रो
हंति परेशाधीनत्वात् ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठ
ति भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि माययेति वक्ष्यमाण-
त्वात् उक्तरीत्या नित्यत्वेन हननकर्मतासंभवात् अयंभा
वः उक्तरीत्या नित्यत्वात्तस्य न हननकर्मत्वं पराधीनमपि
कर्तृत्वं स्वाभाविकं नास्ति किंत्वनाद्यविद्यावशाद्देहांतः-
करणादावहं ममेत्यभिमानाद्बुद्धिस्थकृत्यादिना हं करो-
मीति कर्ता भवति तत्र तत्फलभोगाय सदसद्योनिषु संस
रति नचैवं कर्तृत्वं जीवे मृषा स्यात्तथा च कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा
दिति जीवस्य कर्तृत्वबोधकं सूत्रं विरुद्धेतापि सिद्धं तस्य सा
दितिवाच्यं बुद्ध्याद्युत्पन्नस्यापि कर्तृत्वादेरविद्यासहकृतस्वामि

यथाहि पुरुषस्य दंडित्वं न तत्त्वतस्तथा अविद्यासहकृतत्वामित्यादिसंबंधेन जीवस्य कर्तृत्वं दुःखित्वादिकं तेन संबंधेन +

गी. त्वसंबंधेन वास्तवस्यैव जीवे सत्त्वात् हेतोर्यत्न दंडेन केन चित्सं
टी. बंधेनैव परकर्तृत्वं तस्यैव संसारमोक्षादिकं तत्र अदृष्टादेर्जीव
द्वि. ६ स्य संबंधिनियामकोऽयाऽतायविद्याप्रयुक्तो देहादावुक्ताभि
मानएव अतएव विद्ययाभिमानस्त्वतोऽदृष्टादिसंबंधस्त्व
तः सत्यमेव कर्तृत्वं ततः सत्यमेव दुःखाद्यनुभवरूपः संसा
रः साभिमानस्य क्षत्रियस्य स्वोचितयुद्धाख्यकर्मानुष्ठानात्
पापं किंतु स्वर्गादिकं भवति त्वं तु मुमुक्षुरतोऽभिमानं विहाय
फलेच्छारहितं स्वधर्मं युद्धमाचरेति १९ ॥

अनुभवैजयन्ती टीका ॥

एवं शरीरे वर्तमानस्याप्यात्मनो नित्यत्वादप्रमेयत्वाच्चाविना
शित्वमुक्तमिदानीमेतावद्धेतुभिश्चाभिप्रेतोऽपि मधुसूदने
त्यस्याजरं वदनु तस्य देहवियोगस्य निमित्तत्वं हन्तृत्वे अर्थाज्जोः क
र्मत्वं च वारयन्नाह य एनमिति यः कश्चित्वस्य हन्ता मोहयु
क्तः पुमान् एनं देहिनं हन्तारं हनननिमित्तं वेत्ति जानाति य
श्च पुनः केनापि शस्त्रादिनिमित्तेनैवमविनाशिनं हतं नाश
प्राप्तं मन्यते बुध्यते तौ मोहादविद्यादुभावपि न विजानीतः
आत्मा नित्योऽविनाशीत्येवं विशेषेण न जानीतः यतोऽयं श
रीरी न हन्ति कस्यापि देहवियोगं न करोति न हन्यते स्वयम
पि केनाप्युपायेन न वध्यतेऽतो हंतिक्रियायाः कर्मापि न भव
तीति भावः नन्वयमेनं हन्त्यनेनायं हत इति लोकप्रसिद्धत्वे
न न हिंस्यात्सर्वाणि भूतानि ब्राह्मणो न हंतव्य इति वेदप्रसिद्ध
त्वेन चात्मनो हंतृत्वस्य हन्तेः [illegible] कर्मत्वे [illegible] च दृष्टत्वा
त्कथमात्माविनाशीति चेन्न लोके वेदे च हन्तेः प्रयोगस्य देह
वियोगपरत्वादात्माविनाशीत्यर्थः । १९ ॥

मधुसूदनी टीका

+ एनं प्रकृतं देहिनं अहं भूपत्वादिगुणकं यो हन्तारं हननक्रिया
याः कर्तारं वेत्ति अहमस्य हंतेति विजानाति यश्चान्य एनं मन्य

+ नन्वेवमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिना भीष्मादिबंधुविच्छेदनिबंधने शोके अपनीतेऽपि तद्वधकर्तृत्व
निबंधनस्य पापस्य नास्ति प्रतीकारः नहि यत्र शोको नास्ति तत्र पापं नास्तीति नियमः द्वेष्यब्राह्मण
वधे शोकाविषये पापाभावप्रसंगात् अतो हं कर्ता त्वं प्रेरक इति द्वयोरपि हिंसानिमित्तपातकापत्ते
रयुक्तमिदं वचनं तस्माद्युद्धस्य भारते त्याशंकां काठकपठितया ऋचा परिहरति भगवान् +

नेहंतेहननक्रियायाः कर्मभूतं देहहननेनेनहतोहमितिविजा
नाति यश्चैनमेवं मन्यते हतो हननक्रियायाः कर्मभूतं देह
तावुभौ देहाभिमानित्वादेनमविकारिणमकारकस्वभाव
मात्मानं न विजानीतो न विवेकेन जानीतः शास्त्रात् कस्मात्
यस्मात् नायं हंति न हन्यते कर्ता कर्म च न भवतीत्यर्थः अत्र
य एनं वेत्ति हंतारं हतं चेत्यमन्यतेति वक्तव्ये पदानामाहत्ति वा
क्यालंकारार्था अथवा य एनं वेत्ति हंतारं तार्किकादिरात्मनः
कर्तृत्वाभ्युपगमात् तथा यश्चैनं मन्यते हतं चार्वाकादिरा
त्मनो विनाशित्वाभ्युपगमात् ताबुभौ न विजानीत इति योऽप
वादिभेदख्यापनाय पृथगुपन्यासः अतिसूरातिकान्तरविष
यतया वा पृथगुपदेशः हंता चेन्मन्यते हंतुं हतश्चेन्मन्यते ह
तमिति पूर्वार्थे श्रौतः पाठः [illegible]
[illegible]
[illegible] १९ ॥
सदानंदी टीका ॥
ननु त्वदुक्तरीत्या त्वं मास्तु शोकस्तथापि मे भीष्मादिवधक
र्तृत्वनिमित्तेनोद्भरुद्धरं १ कर्ताहं प्रेरकस्त्वं च हिंसायां पातकं
द्वयोः पृथक्त्वेति वचस्तस्मादयुक्तमिति चेन्न कृष्ण २ य एनं दे
हिनं शुद्धमक्रियं निष्फलं परं हननाख्यक्रियायास्तु कर्तारं वे
त्ति मूढधीः ३ अस्य हंताहमित्येवं यश्चैनं मन्यते हतं हतोऽहं
तत्क्रियायास्तु कर्मेत्येवं हितावुभौ ४ देहाभिमानिनावेनं
न जानीतो विवेकतः यतोऽयं तत्क्रियाया नो कर्ता नैवास्ति क
र्मवा ५ कर्मैनं वेत्ति चार्वाको देहमात्रात्मविज्जडः बुद्ध्यादि
गुणमात्मानं कर्तारं वेत्ति तार्किकः ६ इत्थं वादिभिदासम्यक्
ख्यापनाय पृथक् पुनः उपन्यासः पदानां वा सूत्रादिख्यापनाय
वा ७ अतश्चार्वाककाणादपक्षे त्यक्त्वाति हृत्वतः वेदांतमतमा
श्रित्य पृथक्त्वेनापाद्यो हरेः ८ ॥ १९ ॥

न चनासतो विद्यते भाव इति न्यायेनासतो मात्रादेर्मिथ्यात्वेन
निःस्वरूपकत्वात्कर्तृत्वं न संभवति अतः सत एव कर्तृत्वं बं
धमोक्षभाक्त्वं च वाच्यं अन्यथांतःकरणे बंध आत्मनश्च मोक्ष
इति तयोर्वैयधिकरण्यं स्यात् तथा येन सर्वमिदं ततमिति सि
तो देहाद्युपादानत्वं चोक्तं तथा च हननक्रियाश्रयत्वे कस्यैव क
र्तृत्वं कर्मत्वं चापततीति न च विरुद्धं स्वात्मनि स्वव्यापारायोगा
त् नहि वह्निर्वह्निं दहतीति युक्तमित्याशंक्याह य एनमि
ति यस्तार्किकादिरेनमात्मानं हंतारं हननक्रियायाः क
र्तारं मन्यते यश्च चार्वाकादिरेनं हतं हननक्रियायाः कर्मीभू
तं मन्यते तावुभावपि न जानीतः आत्मतत्त्वमिति शेषः यस्मा
त् नायं हंति न हन्यते नहि यः कर्ता स आत्मा नापि देह आत्मा
तयोः प्रागेवानात्मत्वावधारणात् अयं भावः यथायःपिंडे व
ह्निसंबंधादेव दग्धृत्वं न तु स्वतः एवं मात्राद्युदयसमनियतं
कर्तृत्वं मात्रादिधर्म एव नात्मनः आत्मनि तु कर्तृत्वप्रतीति
र्मात्रादिसंबंधादेव अतो मात्रादिविशिष्टस्यैव बंधो न केव
लस्य मोक्षश्च मात्रावियोग एवेति न बंधमोक्षयोर्वैयधिक
रण्यं न च मात्रादेर्निःस्वरूपत्वमस्ति सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्व
चनीयस्य व्यवहारयोग्यस्य ब्रह्मज्ञानैकबाध्यस्य स्वप्नमाया
गंधर्वनगरादितुल्यस्य तत्स्वरूपस्याभ्युपगमात् तस्मात्क
र्तृत्वमात्मधर्मः यथोक्तं आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्मा कांक्षीस्त
र्हि मुक्ततां नहि स्वभावो भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवेरिति
किंच कर्तृत्वे रागद्वेषादिविकारवत्त्वमेव संभवति तदा अहं दुः
खीति आत्मनोऽनुभूयमानं साक्षित्वं बाध्यते यथोक्तं नैतस्य
हि क्रियादुःखी साक्षिता का विकारिणः धीविक्रियासहस्रा
णां साक्ष्यतोऽहमविक्रिय इति न च सतो देहाद्युपादानत्वेन ह
ननक्रियाकर्मत्वं संभवति विवर्तवादाभ्युपगमात् न ह्यध्य
स्तस्य धर्मैरधिष्ठाने विकारो दृश्यते यथोक्तं भाष्ये यत्र यद।

धर्मं सन्तं कृतेन गुणेन दोषेण वाणुमात्रेणापि न संबध्यत इ-
ति विहृतं चैतदूर्ध्वं: नहि भूमिरूषरवती मृगतृष्णाजलवाहि
नीसरितमुद्वहति मृगवारिपूरपरिपूरवती न नदी तथोष
रभुवं स्पृशतीति एतेन कर्तृत्वकर्मत्वयोरनात्मधर्मत्वादे-
नात्मनश्चानेकरूपत्वादेकत्रात्मनि तदुभयविरोधाद्भावन-
मपि निरस्तं वेदितव्यं एवं चार्वाकतार्किकाभिमतौ देहात्म
कर्त्रात्मवादौ हंता चेन्मन्यते हंतुं हतश्चेन्मन्यते हतं उभौ
तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यत इति काठकोक्तेन मंत्रेण
पूर्वार्धे पाठभेदात्पठितेन परिहृतौ वेदितव्यौ १९ ॥

शांकरी टीका

यत्त्वमन्यसे एतेषां हननेन नरकपातः स्यादिति तदपि मृषैवा
वनमिति हं अनवच्छिन्नस्य निरवयवस्य नित्यस्यात्मनो विनाशाभावात
स्य हननक्रियायां कर्तृत्वकर्मत्वं न संभवतीत्यर्थः १९ ॥

रामकंठी टीका

यतः — यो मायावशादुत्पन्ननिर्विकारपरमार्थसन्तमात्मानमप्रत्यंमू-
ंधत्वादिलक्षणं देहमेवात्मत्वेन मन्यमानो हननादिदेहधर्मा
ध्यारोपेण एनमथमात्मानं हन्तारं हननक्रियाकर्तारं वेत्ति प्रति
पद्यं ग्रहग्रस्तसम्यग्ज्ञानौ न जानीतः सत्यस्यात्मनः स्वरूपं न बु
ध्येते यतोऽयं परमात्मा सर्वमेवेदं परमनिर्विकारचिन्मात्रस्वभा
वः स्वात्मतया सर्वदा विमृष्यन्न हन्ति न च हन्यते हंतृत्वानि-
बन्धनं हननक्रियाकर्तृत्वं न प्रतिपद्यते नापि हन्तव्यतानि
बन्धनं हननक्रियाकर्मत्वमेते हि विकल्पविपर्ययज्ञानात्म
कत्वव्यवहाराणां तत्रज्ञानामेव संभवन्ति न परमात्मनः १९ ।

२ तेयच्चेनमेवप्रतिपादितं लक्षण
मविनाशिनमात्मानं विनाशल
क्षणं देहधर्माध्यारोपेण हतं
हिंसितं मन्यते तावुभावपि
मोहवशादनात्मन्यात्माभि
माने +

लामिकी टीका ।

अत्मनादिमनोमैर्देहादिवदपरिच्छेद्यस्य तदुक्तं स्वपदासवि
रव्याचोयदहं चिनमी हतेच मोहे [illegible]
कल्पयतो यस्मात्मा हननक्रियायां न कर्ता नापि कर्मभूतः अ
विक्रियत्वात् १९ ॥ युध्यस्वेति हिंसात्मके कर्मणि प्रवर्तयतीति यन्मन्यसे तद
ज्ञानविलसितमित्याह य एनमात्मतापनमुक्तलक्षणमात्मानं हन्तारं हननक्रियाकर्तारं वेत्ति
यश्चैनं हननक्रियाकर्मभूतं वेत्ति तावुभावविद्याग्रस्तौ शास्त्रादात्मस्वरूपं न विजानीतो यतो
यमात्मा हननक्रियाया न कर्ता नापि कर्मभूतः अविक्रियत्वात् अविक्रि [illegible]
[illegible]

पंचोली टीका

यच्चआत्मनोहंतृत्वनिमित्तंभीष्मादीनांहन्यमाननिमित्तंदुः
खमुक्तंपत्नान्नहंतुमिच्छामीत्यादिनातदपिआत्मविनाशादिहे
तुकशोकमोहवन्निर्मूलमेवेत्याह यएनमिति यःपुमानेपनं
देहिनंहंतारंहननक्रियायाःकर्तारंवेत्तिजानातिचपुनःयः
पुमानेपनंदेहिनंहतंहननक्रियायाःकर्मभूतंमन्यतेतावुभा
वपिनविजानीतः देहेंद्रियादिसंघातएवहंताहन्यतइतितौ
उभौनविज्ञातवंतौअविवेकेनात्मानमहंप्रत्ययविषयंहंता
हतोहमितिदेहहननेनआत्मानंयौविजानीतः तौआत्मस्वरू
पानभिज्ञौइत्यर्थः यस्मान्नायमात्माहंतिनहननक्रियायाःक
र्तानचहन्यतेनचकर्मभवतीत्यर्थः अविक्रियत्वात्कथमवि
क्रियआत्माइतिद्वितीयोमंत्रः [illegible]
[illegible]ता १९ ॥

रणवीरसमिद्बोधिनी॥

नन्वेवमप्यशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिनाभीष्मादिबंधुविच्छेद
निमित्तः शोकोपनीतोभवता तस्माद्युद्धस्वभारतेतिप्ररणंवधु
कं परहननरूपतयाहिंसात्मकंकर्महिंसुद्धं तत्कथमहंगुरुज्ञा
गादिवधनिबंधनपापस्यप्रतीकारमसंभावयन्तत्रघोरेकर्मणि
प्रवर्तेयं येनाहंकर्ताप्रेरकश्चत्वंद्वावपिपापभागिनौस्यातामिति
यन्मन्यसेतदेतदात्मस्वरूपाज्ञानजनितमोहविलसितमेवेति
प्रतिपादयन्नाहयएनमिति योमोहवशादयमन्ययस्मरणाविकारि
परमार्थसदात्मतत्त्वात्मत्वाद्भिन्नंशरीरमेवात्मतयाभिमन्य
मानोहननादितद्धर्माध्यारोपणेनैनंप्रकृतंसत्यरूपंदेहिनंहंता
रं हननक्रियायाःकर्तारंवेत्ति अहमस्यहंतेति प्रतिपद्यते यः
आत्मानमेवप्रतिपादितलक्षणमविनाशिनंशरीरेणविना
शोलक्षणशारीरधर्माध्यारोपणेनहतंहननक्रियायाःकर्मभू

ते मन्यते देहहननेनैव हतोऽयमिति प्रतिपद्यते तावुभावपि मो
हवशाद्देहात्मन्यात्माभिमानग्रहग्रस्तत्वाद्यथार्थानुभवेन विजानी
तः सत्यस्यात्मनः स्वरूपं न विवेकेन बुध्येते यतोऽयं परमात्मा न
हंति हंतृत्वाभिमानेन हननक्रियाकर्तृत्वं न प्रतिपद्यते न च हन्य
ते हंतव्यत्वाभिमानेन हननक्रियायाः कर्मत्वं च न प्रतिपद्यते इति
हंतृत्वाभिमानं पापं नास्त्येवेति भावः तथा च काठकश्रुतिः हं
ता चेन्मन्यते हंतुं हतश्चेन्मन्यते हतं उभौ तौ न विजानीतो नायं
हंति न हन्यत इति १९॥

मधुभाष्य

यएनमिति कुतः उक्तहेतुभ्यो नायं हंति न हन्यते न हि प्र
तिबिंबस्य क्रिया सद्बिंबक्रिययैव क्रियावान् ध्यायती
वेति श्रुतेश्च अत्र मंत्रवर्णोऽप्यस्तीत्याह १९ न जायत इति
नवेस्थरता नवरूपतामवि

भाषा अनुवाद

भगवान की इस बातसे महात्मा भीष्मपितामहादिकके मरण हेतुक जो अर्जुन को शोक आयके प्राप्त भयाथा सो दूर भया अब कुटुम्बके वध करनेवाले हमहै यह दुख प्रथम अध्यायके ३४ श्लोकमे कहाहै सो उस दुखके उत्पन्न होनेमे कोई हेतु नही है यह प्रतीति कराते है कि यह आत्मा न किसीसे मरता और न किसीको मारताहै और जो इसको हन्ता जानता और इसको हत मानता वे दोनो कुछ भी नही जानतेहै १९ ॥

दोहा ॥

जो यह मारणहारा जानहिं मरणहार जो जान नायहमा
रत नहिमरत दोउ सो अज्ञान १९ ॥

139

नजायतेम्रियतेवाकदाचि न्नायंभूत्वाभ
वितावानभूयः अजोनित्यःशाश्वतोयंपुरा
णोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे २० ॥

शांकरभाष्ये टी॰ ॥

कथमविक्रियः आत्मेति द्वितीयोमन्त्रः नजायते नोत्पद्य
ते जनिलक्षणावस्तुविक्रिया नात्मनो विद्यतइत्यर्थः
तथा न म्रियतेवा तत्रवाशब्दश्चार्थेनम्रियते चेत्यन्त्याविना
शलक्षणाविक्रिया प्रतिषिध्यते कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रि
याप्रतिषेधैःसंबध्यते नकदाचिज्जायतेनकदाचिन्म्रिय
तइत्येवं यस्मादयमात्माभूत्वाभवनक्रियामनुभूय पश्चाद ४
भविता अभावंगन्तानभूयः पुनस्तस्मान्नम्रियते योहिभू
त्वा नभविता सम्रियत इत्युच्यते लोके वाशब्दान्नशब्दाच्चा
यमात्माभूत्वावाभविता देहवन्नभूयःपुनस्तस्मान्नजायते
योह्यभूत्वाभविता सजायतइत्युच्यते नैवमात्माऽतोनजाय
ते यस्मादेवं तस्मादजोयस्मान्नम्रियते तस्मान्नित्यश्च यद्यप्या
द्यन्तयोर्विक्रिययोःप्रतिषेधेसर्वाविक्रियाःप्रतिषिद्धाभव
न्ति तथापि मध्यभाविनीनांविक्रियाणां तदर्थैःस्वशब्दैरेव
प्रतिषेधःकर्तव्य इत्यनुक्तानामपियौवनादिसमस्तवि
गि॰ क्रियाणांप्रतिषेधोयथास्यादित्याह शाश्वतइत्यादिना शाश्व
तइत्यपक्षयलक्षणविक्रियाप्रतिषिध्यते शश्वद्भवः शा
श्वतोनापक्षीयते स्वरूपेणनिरवयत्वान्निर्गुणत्वाच्च नापि
गुणक्षयेणापक्षयः अपक्षयविपरीतापि वृद्धिलक्षणावि
क्रिया प्रतिषिध्यतेपुराणइति योह्यवयवागमेनोपचीयते
सवर्द्धतेऽभिनवइतिचोच्यते अयंत्वात्मानिरवयवत्वात् पु
रापिनवएवेति पुराणोनवर्द्धतइत्यर्थः तथानहन्यतेन॰

गी० विपरिणम्यते हन्यमाने विपरिणम्यमानेपि शरीरे हन्तिरत्र
टी० विपरिणामार्थे द्रष्टव्योऽनुनहन्यते न विपरिणमत इत्यर्थः
द्वि० अस्मिन्मंत्रे षड्भावविकारा लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्र
तिषिध्यन्ते सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः यस्मा
देवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मंत्रेणास्य संबन्धः २०

आनंदगिरिकृतटी० ॥

तदेव साधयितुं नजायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादिमन्त्रान्त
रमवतारयति कथमिति सर्वविक्रियाराहित्यप्रदर्शनेन हे
तुविशदयन् मन्त्रमेव पठति नजायत इति जन्ममरणविक्रि
याद्वयप्रतिषेधं साधयति नायमिति अयमात्मा भूत्वा न भ
वा४ विता न भूत्वा भूयो भवितेति योजना नकेवलं विक्रियाद्वयमे
वात्र निषिध्यते किन्तु सर्वमेव विक्रियाजातमित्याह अजइ
ति वाच्यमर्थमुक्त्वा विवक्षितमर्थमाह जनिलक्षणेति विक
ल्पार्थत्वं व्यावर्तयति वेति निष्पन्नमर्थं निर्दिशति नेत्यादिना
सम्बन्धमेवाभिनयति न कदाचिदिति अन्त्यविक्रियाभावे हे
तुत्वेन नायमित्यादि व्याचष्टे यस्मादिति उक्तमेव व्यनक्ति
यो हीति आत्मनि तु भूत्वा पुनरभवनाभावान्नास्ति म्रत्युरित्य
र्थः आत्मनो जन्माभावेपि हेतुरिहैव विवक्षित इत्याह वाशब्दा
दिति अभूत्वेति छेदः देहवदिति व्यतिरेकोदाहरणं उक्तमे
वार्थं साधयति यो हीति जन्माभावे तत्पूर्विकास्तित्वविक्रि
यापि नात्मनोस्तीत्याह यस्मादिति प्राणवियोगादात्मनोमृ
तेरभावे सावशेषनाशाभाववन्निरवशेषनाशाभावोपि सि
ध्यतीत्याह यस्मादिति ननु जन्मनाशयोर्निषेधे तदन्तर्गं
तानो विक्रियान्तराणामपि निषेधसिद्धेस्तन्निषेधार्थं न पृ
थक् यतितव्यमिति तत्राह यद्यपीति स्वशब्दैर्मध्यवर्तिवि
क्रियानिषेधयाचकैरिति यावत् आर्थिकेपि निषेधे निषेध

स्यसिद्धतया षाष्ठोनिषेधो नष्टप्रगार्थवानित्याशंक्याह अन्त-
क्तानामिति नित्यशब्देन शाश्वतशब्दस्य पौनरुक्त्यं परिहरन्व्या
करोति शाश्वत इत्यादिना अपक्षयोहि स्वरूपेणवास्याद्गुणाप
चयतोवेति विकल्पक्रमेण दूषयति नेत्यादिना पुराणपदस्या
गतार्थत्वंकथयति अपक्षयेति तदेवस्फुटयति योहीतिनम्रि
यतेवेत्यनेन चतुर्थपादस्य पौनरुक्त्यमाशंक्यव्याचष्टे तथे-
त्यादिना ननु हिंसार्थोहन्तिःश्रूयते तत्कथंविपरिणामोनि
षिध्यते तत्राह हन्तिरिति हिंसार्थत्वसंभवे किमर्थान्तरेह
न्तिर्विष्यतेतत्राह अपुनरुक्ततायाइति हिंसार्थत्वेमृतिनिषे
धेन पौनरुक्त्यंस्यात्तन्निषेधार्थं विपरिणामार्थत्वमेष्टव्यमि-
त्यर्थः पूर्वावस्थात्यागेनावस्थान्तरापत्तिर्विपरिणामः तद-
र्थश्चेदत्रहन्तिर्विष्यते तदानिष्पन्नमर्थमाह नेति नजायते
इत्यादिमन्त्रार्थमुपसंहरति अस्मिन्निति षण्णांविकाराणामा
त्मनि प्रतिषेधे फलितमाह सर्वेति आत्मनःसर्वविक्रियारा
हित्येपि किमायातमित्याशंक्याह यस्मादिति २० ॥

स्वामिकृतटीका ॥

नहन्यतइत्येतदेवषड्भावविकारशून्यत्वेनद्रढयति नेति
नजायतइति जन्मप्रतिषेधःनम्रियतेवेतिविनाशप्रतिषेधः
वाशब्दौचार्थे नचायंभूत्वा उत्पद्यभविताभवतिअस्तित्वंभज
ते किंतुप्रागेवस्वतःसद्रूपइतिजन्मानंतरास्तित्वलक्षणद्वि-
तीयविकारप्रतिषेधः तत्रहेतुः यस्मादजःयोहिजायतेस
जन्मानंतरमस्तित्वंभजतेनतुयःस्वयमेवास्तिसभूयोपिअ-
न्यदस्तित्वंभजतइत्यर्थः नित्यःसर्वदैकरूपइतिवृद्धिप्रति-
षेधः शाश्वतःशाश्वद्भवइतिअपक्षयप्रतिषेधः पुराणइति-
विपरिणामप्रतिषेधःपुरापिनवएवनतुपरिणामतोरूपां-
तरंप्राप्यनवोभवतीत्यर्थः यद्वानभवितेतिएतस्यानुषंगं
कृत्वाभूयःअधिकंयथाभवति तथानभवितेतिवृद्धिप्रतिषे

यः अज्ञो नित्य इति चोभयं हन्त्रभावहेतु नित्यपोनरुक्त्यं तदे
वं जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते विनश्यति इत्येवं
यास्कादिभिरुक्ताः षड्भावविकारा निरस्ताः यदर्थमेते विकारा
निरस्तास्तेअस्तं तं विनाशाभावमुपसंहरति नहन्यते हन्यमा
ने शरीरे इति २० ॥

नजायते इ   पिशाचभाष्यं टी॰ ॥

कथं [illegible] तिद्वितीयो मंत्रः नजायते नोत्पद्यते जनन
स्य न कर्ता जनितलक्षणवस्तुविक्रियात्मनो न विद्यत इत्य
र्थः तथायं न म्रियते न कदाचिदुत्पत्तिक्रियायाः सत्तामनुभ
वति उत्पन्नस्य सत्तानुभवस्य मरणाव्यभिचारादुत्पत्तेः सनोत्प
द्यते जननस्य न कर्ता जननलक्षणवस्तुविक्रिया न विद्यते
उत्पन्नेस्सत्तामननुभवन्न म्रियत इत्युच्यते ततोस्तिलक्षण
भावविक्रियात्मनो न विद्यत इत्यर्थः वाशब्दश्चार्थे कदाचि
च्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः संबध्यते न कदाचिज्जायते
न कदाचिन्म्रियत इति सर्वत्र योज्यं अयं भूत्वा भविता वा न
भूयः अयमात्मा भूत्वा उत्पत्तिक्रियामनुभूय भूयो भविता
अवस्थान्तरं प्राप्य नैअवस्थांतरं न प्राप्नोति न विपरिणमत इत्यर्थः विपरिण
मलक्षणभावविक्रियात्मनो न विद्यत इत्यर्थः अजः अवय
वोपचयरूपेणोपचीयते वृद्धिलक्षणभावविक्रिया न वि
द्यत इत्यर्थः अजो नित्यः अपक्षयलक्षणभावविक्रियात्मनो
न विक्रियते हन्यमाने विक्रियमाणेपि शरीरे अस्मिन्मंत्रे षड्
भावविकारा लौकिका वस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यंते
सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः यस्मादेवं त
स्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मंत्रेणास्य संबंधः २०

रामानुजभाष्यं टी॰ ॥

तत्र नजायते म्रियत इति वर्तमानतया सर्वेषु देहेषु सर्वैर
नुभूयमाने जन्ममरणे कदाचिदात्मानं न स्पृशतः नायं भूत्वा

भविता वा न भूयः अयं कल्पादौ भूत्वा भूयः कल्पान्ते च न भवि
ता इति न केषुचित्प्रजापतिप्रभृतिदेहेष्वागमेनोपलभ्यमान
कल्पादौ जननकल्पान्ते च मरणमात्मानं न स्पृशतीत्यर्थः अ
तः अजः सर्वदेहगत आत्मा तत एव नित्यः शाश्वतः प्रकृतिवत्सा-
दसत्परिणामैरपि न नीयते अतः पुराणः पुरापि नवः सर्वदा
न पूर्ववदनुभाव्य इत्यर्थः अतः शरीरे हन्यमानेपि न हन्यते
ऽयमात्मापि २० ॥

अभिनवगुप्तकृतटी० ॥

एतदेव स्फुटयति नायं भूत्वेति अयमात्मा न भूत्वा भवितापि
त भूत्वैव अतो न जायते न च म्रियते यतो भूत्वा न भविता
पि तु भवितैव २० ॥

परमार्थप्रपा टी० ॥ २०

अथ न हन्यत इत्यनेनात्मनः षड्भावविकारशून्यत्वं यदुक्तं त-
देव प्रकटयन्नाह न जायत इति तत्र षड्विकारास्तु जायते ऽ
स्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति एतान्क्रमे- षि०
ण निषेधयति न जायत इति जन्मनिषेधः वाशब्दश्चार्थे न
चायं भूत्वोत्पद्य भविता भवति अस्तित्वं भजते किं तु प्रागेव
सतः सद्रूप इति जन्मोत्तरास्तित्वलक्षणद्वितीयविकारनि-
षेधः अत्र हेतुः यस्मादजः यो हि जायते स एव जन्मानन्तरम
स्तित्वं भजते नित्यः सर्वदैकरूप इति वृद्धिप्रतिषेधः शाश्वत
मा ग० इत्यपक्षीयतानिषेधः निरवयवत्वा[illegible]न्निर्गुणत्वा-
च्च पुराण इति विपरिणामप्रतिषेधः पुरापि नव एव न तु प
रिणामतो रूपान्तरं प्राप्य नवो भवतीत्यर्थः यद्वा न भविता स्या
दनुषंगं कृत्वा भूय अधिकं यथा भवति तथा न भवितेति वृ
द्धिप्रतिषेधः अजो नित्य इति चोभयं हत्याद्यभावहेतुरिति न पौ
नरुक्त्यं एवं यदर्थं वेदवादिभिरुक्ताः षड्विकारा निरस्तास्तं प्र-
स्तुतं विनाशाद्यभावमुपसंहरति न हन्यते हन्यमाने शरीरे इ-
ति अत्रार्थे कठशाखीयाश्रुतिर्न जायते म्रियते वा विपश्चिन्ना-

न०

गी॰ यंकुतश्चिन्नबभूवकश्चिन्नअजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणोनह॰
टी॰ न्यतेहन्यमानेशरीरे हंताचेन्मन्यतेहंतुंहतश्चेन्मन्यतेहतं उभौ
द्वि॰ तौनविजानीतो नायंहंतिनहन्यते अशरीरंशरीरेष्वन
वस्थेष्ववस्थितं महांतंविभुमात्मानंमत्वाधीरोनशोचतीतिग॰
तार्थेयंश्रुतिः १९ ॥

वनमालीटीका ॥

नन्वात्मानंहननक्रियायाःकर्मकर्ताचजातोनभवति अविक्रि
यत्वादित्याह नजायतइतिद्वितीयमंत्रेण जायतेस्तिवर्द्धतेवि
परिणमतेपक्षीयतेविनश्यतीतियद्विकारास्तत्राद्यंतौनिषि॰
ध्यतेनजायतेम्रियतेवेतिवासमुच्चयार्थः नजायतेनम्रियते
चेत्यर्थःजातोनोत्पद्यतेयतोयमात्माकदाचिदपिकाले नभू॰
त्वाअभूत्वाप्राक्भूयपुनरपिभवितानैवाऽभूत्वाभवति सद्रू
त्पत्तिरूपाक्रियामनुभवति अयंतुप्रागपिसत्वाद्यतोनेतो
त्पद्यतेअतोजः तथायमात्माभूत्वाप्राक्कदाचिद्भूयः पुनर्न
भविताऽनवाशाह्याद्याकयविपरिहृतिः योहिप्रागभूत्वानंतरंका
लेचनभवतिसस्तिरूपाक्रियामनुभवति अयंतुनंतरकाले
पिसत्वाद्यतोनम्रियतेनित्योविनाशायोग्यःशाश्वतःसदैकरू
पःअवयवापचयभावान्नहीयतेइत्याह पुराणइति पुरापिनवए
करूपोनत्वधुनानूतनांकांचिदवस्थांप्राप्नोतियोहिनूतना
मवस्थांप्राप्नोतिसवर्द्धतइत्युच्यते अस्तित्वविपरिणामस्तुज
न्मविनाशांतर्भूतत्वान्नपृथक्निषिद्धो यस्मादेवं सर्वविका
रशून्यआत्मातस्माच्छरीरेहन्यमानेतत्संबद्धोपिकेनाप्युपा
येननहन्यतेनहंतुंशक्यतइत्यर्थः २० ॥

अथमवैजयन्तीटी॰ ॥

कस्मादयंनहंतिकस्माद्वानहन्यतेइत्यपेक्षायांनहन्यते
इत्यस्योत्तरंवदन्नात्मनोजन्मादिषड्विकारशून्यत्वंदर्शयन्नाह
नजायतेइति अयमात्माकदाचित्कस्मिन्नपिकालेनजायतेज
न्मनप्राप्नोतीत्यनेनास्यजन्मरूपविकारोऽपास्तोभवतिवाऽ

नरपिकदाचिदयंनम्रियतेस्त्वंनशायोतीत्यनेनाप्यस्यमरण
रो रूपविकाऽपिदूरीकृतोभवति द्वितीयोवाशद्बोस्यर्थेहियस्मा
द्देनेजन्ममरणेनस्पृशतस्तस्मादयंकदाचित्स्वष्णादौग्रपिभूत्वा
उत्पद्यभूयःपुनरपिस्त्वष्णेतेनभविताभविष्यतीतिनकिंतु
प्रागनुत्पद्यग्रन्नेभविताभविष्यतीत्यनेनास्यास्तित्वलक्षणवि
कारोपिनिराकृतः यस्यस्वरूपगुणादयःपूर्वकालेभूत्वाकं
चित्कालंस्थित्वापश्चाद्विनश्यंतितस्यवास्तित्वरूपविकारः
संभवति अस्यतुसंदंशात्वेनकालत्रयेपिस्वरूपगुणा
दीनामुत्पत्तिविनाशासम्भवादस्तित्वरूपविकारस्याप्यसंभ
वइतिभावः ननुयद्ययंनजायतेनम्रियतेनास्तिचेतिविका
रत्रयरहितःस्यात्तर्ह्यस्यवंध्यापुत्रस्येवजन्माद्यभावेनदेहश
न्यभावात्कथंदेहिनस्तथादेहांतरप्राप्तिःशरीरिणइमेदेहा
इ इतिपूर्वोक्तःसंघटतेतिचेत्तत्राह अजइति अजतिगच्छती
त्यजःसर्वशरीरगतःब्रह्मादिपिपीलिकाद्यंतेषुदेहेषुभिन्न
भिन्नरूपेणप्राप्तइत्यर्थः यद्वाऽजतिक्षिपतीत्यजःस्वस्वविष
येष्विंद्रियप्रेरकःननुस्वतंत्रईश्वरःसर्वप्रेरयतिजीवस्तुपर
तंत्रःप्रेर्यस्तस्यकथंप्रेरकत्वंसंभवतीतिचेत्सत्यंईश्वरस्यैवा
स्यसर्वप्रेरकत्वासम्भवेपितत्प्रेरणाधीनप्रेरकत्वमस्तिनस्व
तंत्रतयातेनासम्भवोभवतीत्यर्थः नन्वत्राजइत्यनेनजन्मा
भावत्वस्यबोधोजायतेनगतिक्षेपणयोरितिचेन्न नजायते
इत्यनेनैवतदुक्तानेजातेपुनःपाठस्यपुनरुक्तिदोषवत्वात्
जगतिक्षेपणयोरित्यस्यैवरूपंनजनीप्रादुर्भावइत्यस्येत्यर्थः
नन्वयंसर्वदेहगतश्चेत्तर्ह्युपचयापचयात्मकेनदेहेनसहा
स्याप्युपचयापचयौभवतइतिचेत्तत्राह नित्यइतिनित्यःसर्व
कालैकरूपःदेवतिर्यगादिदेहप्राप्तोपिकालप्रयुक्तस्तुत्वङः
त्वादिभिर्नोपचीयतेनापचीयतेचेत्यर्थः इत्यनेनवृद्ध्यपक्षयौ
निरस्तौकृतपर्वयतःशाश्वतःशाश्वद्भावरूपःइत्यनेनास्यप

गी॰ विणामविकारित्वाभावोपिहूचितः अतएवपुराणःप्राचीनः
टी॰ यथादेहःकालावस्थापरिणामादिभिरयंनूतनोयंप्राचीन
द्वि॰ इत्यादिशहूवाच्यतांभजते तथायंनयतोनित्यःशाश्वतस्त
स्मादविकारात्मिकेशरीरेहन्यमानेपि शस्त्रादिभिःशकली
भावंप्राप्तेर्नपिनहन्यतेकेनाप्युपायेनहंतुंनशक्योभवतीत्य
र्थः २० ॥

+ कस्मादयमात्माहननक्रियायाःकर्ता कर्मचनभवति अविक्रियत्वादित्याह द्वितीयेनमंत्रेण ॥ +

मधुसूदनी टीका ॥

+ जायतेऽस्तिवर्धतेविपरिणमतेपक्षीयतेविनश्यतीतिषड्भा
वविकाराइतिवार्षायणिरितिनेरुक्ताः तत्राद्यंतयोर्निषेधःक्रि
यते नजायतेम्रियतेवेतिवाशहूःसमुच्चयार्थो नजायतेम्रि
त्य^ यतेचेत्यर्थःकस्मादयमात्मानोत्पद्यते यस्मादयमात्माकदावि
त्कस्मिन्नपिकालेनभूत्वाप्रागभूत्वा पुनरपिभवितानयथाभूत्वा
भवतिसउत्पत्तिलक्षणंविक्रियामनुभवति अयंतुप्रागपि
सत्वाद्यतोनोत्पद्यतेअतोजः तथायमात्माभूत्वाप्राक्कदावि
तभूयःपुनर्नभवितानाशाद्वाक्यविपरिहृतिःयोहिप्राग्भू
त्वाउत्तरकालेनभवतिसमृतिलक्षणांविक्रियामनुभवति
अयंतूत्तरकालेपिसत्वाद्यतोनम्रियते अतोनित्यःविनाशा
योगइत्यर्थः अत्रनभूत्वेत्यत्रसमासाभावेपिनानुपपत्तिः ना प^
नुयाजेष्विति वद्भगवतापाणिनामहाविभाषाधिकारेनञ्
समासपाठात् यत्तुकात्यायनेनोक्तंसमासनित्यत्वाभिप्रा
येणवावचनानर्थक्यंचेतितद्भगवत्पाणिनिवचनविरोधा
दनादेयं तदुक्तं आचार्यशवरस्वामिना असहादीहिकात्या
यनइति अत्रनजायतेम्रियतेवेतिप्रतिज्ञाकदाचिन्नायंभूत्वा
भविताचानभूयइति तदुपपादनं अजोनित्यइतितदुपसं
हारइतिविभागः आद्यंतयोर्विकारयोर्निषेधेनमध्यवर्तिवि
काराणांतद्व्याप्यानांनिषेधेजातेपिगमनादिविकाराणांअ
नुक्तानामप्युपलक्षणायाऽपक्षयस्यहृद्धिस्यस्वशहूेनेवनि

णक्रियते तत्रकूटस्थनित्यत्वादात्मनोनिर्गुणत्वाच्चनस्वरूप
तोगुणतोवाऽपक्षयःसंभवतीत्युक्तं शाश्वतइति शश्वत्सर्व
दाभवति नापक्षीयतेनापचीयतइत्यर्थः यदिनापक्षीयते
तर्हिवर्धतामितिनेत्याह पुराणइति पुरापिनवएकरूपो
नत्वधुनानूतनांकांचिदवस्थामनुभवति योहिनूतनांकां
चिदुपचयावस्थामनुभवतिसवर्धतइत्युच्यते अयंतुसर्व
२० दैकरूपत्वान्नापचीयतइत्यर्थः अस्तित्वविपरिणामौतुजन्म
विनाशांतर्भूतत्वात्पृथङ्ननिषिद्धौ यस्मात्सर्वविकारशू
न्यआत्मातस्माच्छरीरेहन्यमानेतत्संबद्धोपिकेनाप्युपायेन
नहन्यतेनहंतुंशक्यतइत्युपसंहारः नायंहंतिनहन्यतइति
उपपादितं [illegible]
[illegible] २० ॥

सदानंदी टीका ॥

हननाख्यक्रियायानोकर्तात्मानैवकर्मवा ज्ञातएवमपेक्षा
यामविकारित्वमुच्यते १ नजायतेयतोनायमभूत्वाभविता
नः योह्यभूत्वाभवत्येनामुत्पत्तिंभजतेसच २ यतोयंसत्यए
वास्तिततोनोत्पद्यतेअजः कालत्रयेपिसत्यत्वाज्जनिर्नैवास्य
युज्यते ३ तथात्माप्येषभूत्वाप्राक्पुनर्नभवितेतिन योहिभूत्वा
पुरापश्चान्नभवत्येषमरत्वभाक् ४ अयंतूत्तरकालेपिसत्वान्न
म्रियतेयतः अतोनित्योननाशार्हःकदाचिदपिविहनः ५ न
जायतेम्रियतेवाप्रतिज्ञावाक्यमिष्यते कदाचिदितितस्यैवो
पपादनमिहोच्यते ६ अजोनित्यइतीहोपसंहारइतिभाग
शः आद्यंतयोर्निषेधेननिषेधोमध्यवर्तिनां ७ विकाराणां
ततःसिद्धेप्यपक्षाद्वृद्ध्यपक्षयो स्वशब्देननिषिध्येतेशाश्वत
इत्यपक्षयः ८ पुरापिनवएवासौततोनायंविवर्द्धते अवस्थां
नूतनांयस्मात्यातिवर्द्धतएवसः ९ अयंसदैकरूपत्वान्नापचीय
तेअंतरः अस्तित्वविपरीणामौजन्यतांतर्गतौयतः १० निषि

गी॰
टी॰
हि॰

ड्डोनएषयक्रमस्मात्षड्विकारविवर्जितः आत्मानशक्यतेहंतुंहृ
न्यमानेशरीरके ११ ॥ २॰ ॥

नीलकंठी टी॰

नायंहंतिनहन्यतइत्युक्तंतत्रनहन्यतइत्येतदुपपादयतिन॰
नी॰ त्वश्चैनेवद्भिर्ह्येनमंत्रेण नजायतइति अयमात्माकदाचित्त्वजा
यतेअभिनवोनोत्पद्यते नवाम्रियतेनिरन्वयोननश्यतितार्किं
काभिमतघटवत् तत्रक्रमेणहेतुद्वयं अजोनित्यइति अजत्वा
न्नजायते नित्यत्वाच्चनवाम्रियतइत्यर्थः अस्तुतर्हिक्षणिकवि
ज्ञानधारारूपः तस्यविज्ञानवादिभिरजत्वनित्यत्वाभ्युपगमा
दित्याशंक्याह भूत्वाभविताबानभूयइति अयमित्यनुवर्तते अ
यंभूत्वाभूयोभविताननभूयोऽसकृत्भूत्वाभवितेतिभवनक्रिया
द्वयस्यक्त्वाप्रत्यययोक्तंसमानकर्तृत्वधौरैक्याभिप्रायेण भूत्वैव
भविता नतुभूत्वास्थित्वाविनश्यति तार्किकाणांहिविज्ञानेउत्प
तिस्थितिनाशलक्षणव्यापित्वात्त्रिक्षणवस्थायि विज्ञानवादिनां
तुपूर्वस्यनाशक्षणएवोत्तरस्योत्पत्तिक्षणः सएवतस्यस्थितिक्ष
णश्चेतिक्षणिकत्वाद्विज्ञानानांभवनक्रियाद्वयस्याव्यवधाना
द्भूत्वाभवितेत्युक्तं नाहशोप्ययंनयतः शाश्वतःशश्वदेकरूपः
योहंबाल्येपितरावन्वभूवंसोहंस्थाविरेप्रणप्तॄननुभवामीतिबा
ल्यस्थाविरयोरात्मैक्यप्रत्यभिज्ञानात् नचसाहश्यात्प्रत्यभि॰ यद्वा
ज्ञानंसाहश्यग्रहीतुःस्थिरस्याभावात् जन्ममरणहीनोपिधर्मां
तरविशिष्टःपूर्वंभूत्वापुनर्धर्मांतरविशिष्टोभविताइत्यपिन भू
त्वैवभवितानत्वभूत्वेतियोजना आर्हताहिशरीरपरिमाणमा
त्मानमभ्युपगच्छंतोनित्यस्यैवात्मनःक्रमेणव्युत्क्रमेणवामश॰
कमनुजमतंगजशरीरप्राप्तौपरिमाणभेदंमन्यमानाभूतस्यैवा
त्मनोविशेषणीभूतपरिमाणभवनादौपचारिकंभवनमभ्युपग
च्छंतितदपिन शाश्वतत्वादेवउपचयापचयवतोमध्यमपरिमा
णस्यवस्तुनोनित्यत्वायोगात् अनेनैवषड्भावविकाराःवादियर्मातंरो
त्पत्त्यात्मनोक्तंभूत्वाभवनंप्रत्याख्येयं नहिषड्भावादियर्मिणःस्व

भा॰

नाशमंतरेणात्यंतिकदुःखोच्छेदः संभवति घटादेर्यावद्रूपना
शादर्शनात् नन्वजत्वं नित्यत्वं शाश्वतत्वं चाकाशेप्यस्ति अतआ
ह पुराणइति पुराविनयदादिः स्पष्टेः प्रागपिनवएव एतेनअ
पक्षयादिधर्मराहित्यान्मुख्यमजत्वादिकमात्मनएववियदादेः
त्वमुख्यंतदितिदर्शितं अतएवशरीरेहन्यमानेनहन्यते भाष्ये
त्ववाशब्दस्यार्थे नजायतेम्रियतेचेत्यर्थः तत्रोपपत्तिः अयंनभू
त्वाअनुत्पद्यतभविताघटादिवदतोनजायते अयंवानजः भूत्वा
नयितंनजायतेनवाम्रियतइति यतोभूत्वाअभविताघटवद्वि
नाशीनअतोनम्रियतइति शाश्वतः पुराणइत्येताभ्यामुपचया
पचयौनिषिध्येते इतिनहन्यतेनविपरिणम्यतइतिचव्याख्यातं
केचिदेवमाहुः नजायतेम्रियतइतिप्रतिज्ञा कदाचिदित्यादिना
तस्योपपादनं अजइत्यादिरुपसंहारइति २० ॥

आनंदी टीका

अत्रोपपत्तिमाह १

१ नजायतेम्रियतेवेति जन्ममरणयोरभावहेतुमाह कदाचि
न्नायंभूत्वा अयंभीष्मादिर्जीवगणः कदाचिज्जात्वपिप्राग्भूत्वा २
न२ ननु एकाऊर्ध्वचितया प्राग्भूत्वैवास्तीत्यर्थः नतस्यातीतकाल
स्थित्यापिभूत्वाभावित्वलक्षणेजन्मनास्तीत्यर्थः नचेदंभूत्वा
भूयः पुनर्भविष्यतिकालेभविता न भविष्यत्येवेत्यर्थः अतए
वाज उक्तलक्षणाज्जन्महीनः अजत्वान्नित्यः नित्यत्वाच्छाश्व
तस्सदैकरूपः अतएवपुराणः चिरन्तनः सर्वोनवकोटिरहि२
तः इत्युत्तरोत्तरंकारणमाला अथवाअत्रशास्त्रसिद्धाजायते अ
स्तिविपरिणमतेवर्धते अपक्षीयते विनश्यतीतिषड्भावविका ३स्य
राः प्रतिषिध्यन्ते नकदाचिज्जायते इतिजन्माख्यस्यविकारस्यनि४ भ्रि१ पृा४
षेधः वाशब्दस्यार्थे नकदाचिन्म्रियतेचेत्यस्यविनाशाख्यस्यविका
ह्रे रस्य शाश्वतइतिसदैकरूपत्वादभूत्वाभावित्वपर्यायस्यास्तित्वस्या
पक्षयाख्यस्यचविकारस्य पुराणइतिनायंचेदकलावदपक्षीय
नवीभूतउपचीयतेइतिवृद्धिनाम्नोविकारस्यनहन्यतेहन्यमा
नेशरीरेइत्यवस्थान्तरप्राप्तिरूपस्यविपरिणामाख्यस्यविकार

स्यप्रतिषेधः २० ॥

श्लो॰ रामकंठी टी॰

अथ युक्तलक्षणदेशकालाकारावस्थाद्यवच्छेदरहितश्चिन्मात्र
स्वरूपत्वान्नजायते न चोत्पद्यते नित्यमुक्तस्वरूपत्वान्नापि म्रियते
विनश्यति नापि जन्ममरणान्तरालवर्तिस्थित्यवस्थारूपं भाव
विकारमनुभवति ते हि जन्मस्थितिविनाशात्मका अवस्थाभे
दादेहाद्यनित्यभावाश्रयाः ते हि भावाः अभूतपूर्वधर्माविर्भावे
जाता इत्युच्यन्ते भूतपूर्वधर्मतिरोभावे च विनष्ट इत्युच्यन्ते तद
न्तराले च तत्तत्प्रत्ययप्रवाहसादृश्यभ्रमात्स्थिता इत्युच्यते सदा
तेषामपुनर्भावीभावः आत्मनस्तु सदाभूतस्य नाभावसंबन्धः
सदैकलक्षणाव्यभिचाराच्च न धर्मान्तराविर्भावतिरोभावाव
ति जन्मस्थितिविनाशलक्षणावस्थात्रयप्रतिषेधोस्यानेन श्लो
केन प्रतिपादितः इदानीमेतएव भावविकारविशेषेणास्य प्र
तिषिध्यन्ते नायमात्मा न जायते नोक्तेन क्रमेणोत्पद्यते इत्य
जो जन्मलक्षणनित्यभावविकाररहितः तथा नित्यः सदैक
स्वभावावियुक्त इत्यनेनास्य प्रतिक्षणधर्मान्तराविर्भावतिरोभा
वलक्षणो विपरिणामाख्यो विकारः प्रतिषिध्यते शाश्वतः शश्व
त्सर्वेण स्वरूपेण युक्त इत्यनेन वृद्धिलक्षणो विकारोस्य प्रति
षिध्यते न ह्ययमनित्यभाववत्पूर्वमुपचितो भूत्वोपचयरूपं वि
कारमापद्यते तथा पुराणः पूर्वकोटेरसंभवात्सततमेव चिर
न्तन इत्यनेनापक्षयलक्षणो विकारः प्रतिषिध्यते न ह्ययमुपचि
तो भूत्वा पुनरपचीयते देहादिभाववत् तथा शरीरे हन्यमाने
नायमात्मा हन्यते शरीरस्यैवानित्यत्वाज्जन्माद्यवस्थावद्वि॰
नाशावस्थापि संभवति न तु नित्यस्यात्मन इत्यनेन विनाशलक्ष
णो विकारोस्य प्रतिषिद्धः अस्तित्वलक्षणस्तु षष्ठो विकारः प्रा
गुक्तावस्थात्रयमध्यभूत्वाभावशब्देन प्रतिपादित इति अथवा नो
क्तो यद्वा केचिदस्तित्वं विकारत्वेन नेच्छन्तीति नोक्तः

२० ॥

न जायते इति जन्मप्रतिषेधः न म्रियते चेति
विनाशप्रतिषेधः वा शब्दौ चार्थे न चायं

त्वामिकी टीका

अविक्रियत्वं षड्भावविकारैर्दर्शयति नेति भूत्वा ऽन्यथा भू
यः पुनर्भविता भवति अस्तित्वं भजते किंतु प्रागेव सतः सिद्धः
सद्रूप इति जन्मानन्तरास्तित्वलक्षण द्वितीयविकारप्रतिषे
धः सर्वदैकरूप इति वृद्धिप्रतिषेधः नदेवं जायते अस्ति वर्धते
विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीत्येवं यास्कादिभिरुक्ताः ष
ड्भावविकारा निरस्ताः यद्यप्येते विकारा निरस्तास्तं प्रस्तुते
विनाशाभावे उपसंहरति नेति २० ॥

हेतुः यस्मा
: यो हि जायते
न्मानन्तरमस्ति
जते इत्यर्थः
त्यः

न हन्यते हन्यमाने शरीरे इति

पंचोलीटीका

अविक्रियत्वात् हननक्रियायाः कर्ता न च हन्यते न च कर्म भवतीत्यु
क्तं पूर्वस्मिन्मंत्रे तदेव अविक्रियत्वं हेतुभूतं षड्भावविकाररहितत्वेन सा
धयति न जायते इति अयमात्मा कदाचिन्नोत्पद्यते वा कदाचिन्न म्रिय
ते वा अथवा अयमात्मा भूत्वा भूयः अभविता न जायते यस्मादेवं तस्माद
जः न जायते इति अनेन षड्भावविकाररहितत्वमुक्तं जायते अस्ति विपरि
णमते वर्द्धते अपक्षीयते विनश्यति इति षड्भावविकाराः न जायते म्रि
यते इति आद्यंतौ विकारौ निरस्तौ शाश्वतः निरवयवत्वात् न स्वरूपेण
अपक्षीयते निर्गुणत्वात् गुणापक्षयेण अपक्षीयत इति अपक्षयरहित
पुराणः निरवयवत्वात् अवयवोपचयलक्षणा वृद्धिर्नास्ति अत एव
पुराणः नूतनत्वाभावः पुराण एतेन वृद्धिलक्षणविकाररहितः न हन्यते
शरीरे विपरिणामार्थः तेन विपरिणामलक्षणवि
न विपरिणम्यते हन्यते इति अत्र विपरिणामार्थः तेन विपरिणामलक्षणवि
क्रिया निषिध्यते जन्मनिमित्ता अस्तिता नास्ति तेन षड्भावविकाररहितः २

शाश्वतः शश्वद्भव इत्य
पक्षयप्रतिषेधः पुराण
इति विपरिणामप्रतिषेधः
पुरापि नव एव न तु परिण
मतो रूपान्तरं प्राप्य नवो
भवतीत्यर्थः यद्वा न भवि
तेत्यस्यानुषंगं कृत्वा भूयो
धिकं यथा भवति न तथा न
भवतीति वृद्धिप्रतिषेधः
अजो नित्य इति चोभयं
हेत्वाभावे हेतुरिति न
पुनरुक्तं

इति वीरसिद्धोधिनी॥

ननु कस्मादात्मा हंतृहंतव्यतालक्षणहीन इत्याशंकामपनेतुं
जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते विनश्यतीति षड्भाववि
कारा इति वास्यानयनोक्तषड्भावविकारहीन[illegible]ता मात्मन उपपाद
यन्नाह न जायत इति अयमुक्तलक्षण आत्मा न जायते नोत्पद्यते

अतः इत्यपेक्षायामाह यतोयं कदाचित्कस्मिंश्चिदपि काले न भू
त्वा भविता पितु भूत्वैव भविता यो हि प्रागभावप्रतियोगी स एव जा
यत इति व्यवह्रियते अयं तु न तथेति न जायत इत्यतोजो जन्म
लक्षणविकारहीनः वा शब्दः समुच्चये अयमात्मा न म्रियते न
विनश्यति ध्वंसप्रतियोगी न भवतीति यावत् अत इत्यपेक्षायामा
ह यतोयं पूर्वं भूत्वा कदाचिदपि भूयः पुनर्न न भविता पितु भवि
तैव यो हि प्रागभावप्रतियोगी उत्तरकाले च न भवति स ध्वंसप्र
तियोगी भवति न चायं तथेति न विनश्यतीत्यतो नित्यो विना
शायोग्यः यस्तु नित्यः स एकस्वभाव इति नास्य प्रतिक्षणधर्मान्त
राविर्भावलक्षणो विपरिणामः इत्यं जन्म विपरिणाम विनाश
लक्षणविकारत्रयराहित्यं प्रतिपाद्यापक्षयवृद्धिलक्षण त...
यराहित्यं दर्शयति शाश्वतोयं पुराण इति अयमात्मा शाश्वतः
शाश्वत्सर्वदा भवति नापक्षीयत इति तथा पुराणः पुरापि नव
एकरूपो न तु नः संप्रति काम अपि नवीनामवस्थामनुभवति इ
ति न वर्धते न तु नूतनोपचयावस्थानुभवो हि वृद्धिशब्देनोच्यते य
स्मात् शाश्वतः शाश्वत्सं पूर्णेन रूपेण युक्त इति न वर्धते यो हि विक
लः स एव साकल्यरूपां वृद्धिमनुभवतीति पुराण इति पूर्वकोट
यसंभवात् सततमेव विद्यत इति नापक्षीयते यस्यैवोपचयः प्राग
भावप्रतियोगी स एवापचीयत इति पंचभावविकाराः संभवन्ता
नविषयः साक्षादुपपादितः षष्ठस्त्वस्ति इत्वलक्षणो विकार एव
केषांमते नास्तीति न प्रतिपादितः येषां तु सोस्ति तेषामपि जन्म
लक्षणविकारांतर्भूततया पृथक्प्रतिपादनं नार्हतीति विज्ञेयं
अपि नायं हन्ति न हन्यत इति सामान्येन प्रतिज्ञातयोर्हंतृहंतव्यता
प्रतियोगित्वयोर्मध्ये हंतव्यता प्रतियोगित्व विशेषेनाह न हन्य
त इति शरीरे हन्यमानेप्यमात्मा न हन्यते हनन क्रियायाः कर्म

नभवति शरीरस्यैवानित्यत्वाजन्माद्यवस्थाभाक्त्वेन विनाशसंभ
वोनपुनरात्मनइति विनाशलक्षणविकाररहितंप्रतिज्ञातंदृ
ढीकृतं २०॥

मधुभाष्य

नजायतइति नचेश्वरस्तानवभूता भविता नहितदेशात
देशतः कालतोयोसाववस्थातःस्वतोन्यतः अविभिन्नभाव
बोधात्मेत्यादि श्रुतिस्मृतिसिद्धम् कुतः अजादिलक्ष
णोश्वरसद्रूपत्वात् शाश्वतः सदैकरूपः पुरंदेहमणती
ति पुराणः तथापि न हन्यते हन्यमानेपिदेहे २०॥

147

आत्माका नाश नही यह बात षड्भाव विक्रिया कहे वि
कारका अभाव कथनके द्वारा दृढ करतेहै कि आत्मा
का जन्म होता नही अर्थात् उसका जन्म रूप विकार
नही और कभी मरताभी नही अर्थात् विनाश रूप विका
र नही और आत्मा उत्पन्न होके विद्यमानहै यह भी नही
अर्थात् वर्तमान रूप विकार नही जो जन्मै सोई वर्तमान
होता यह तो अज है पूर्वसे सदा सर्वदा विराजमानहै
इसका फेरि जहले विद्यमान होना असंभवहै और यह
नित्य सदा एक रूप अर्थात् इसका वृद्धिरूप विकार नही
और यह शाश्वत अर्थात् क्षय रहित और पुराण अर्थात्
इसका परिणाम नही परिणाम कहते रूपान्तर होने
को आत्मा पुरातन होके भी नयासा होता देखो परिणत
होकेभी रूपान्तर को प्राप्त नही होताहै ज्योंका त्योंही
रहता औरभी कहते कि पहले नहीथा अब भया और
बढताहै यह कुछ बात भी आत्मामें नहीहै इस अर्थ
में भी वृद्धिरूप विकार रहित होताहै इस विषयमे अज
और नित्य ये दोनो शब्दोंके रहनेसे और कुछ कहनेका
प्रयोजन नही इसी प्रकार आत्माका जन्म विद्यमानता
वृद्धि परिणाम अपक्षय और विनाश ये छ विकारों का
अभाव सांख्य शास्त्रमे निर्णय कियाहै अब जोवाकी
सो कहतेहै कि शरीर हत होनेसे भी आत्मा हत होता
नही जिससे वह अविनाशी है २० ॥

कुंडलीया ॥

ना यह जन्मे कदाचित नाहिमरे कबि जोय हरव भयो
नहोयगो आगेवा पुनसोय आगेवा पुनसोय अजहै नि
त्यनिरंतर पुरुष पुराणादि जानवसे समयह अंतर यह

नहिहोवे हननहैं याकोयहीस्वभाव हन्यमान मेदेहमे
जानोपरमप्रभाव २०॥

वेदाविनाशिनंनित्यं यएनमजमव्ययं क
थंसपुरुषःपार्थ कंघातयतिहंतिकं २१।

शांकरभाष्यं टी०॥

यएनंवेत्तिहन्तारमित्यनेनमंत्रेण हननक्रियायाःकर्ता
कर्मचनभवतीतिप्रतिज्ञाय नजायतइत्यनेनाविक्रियत्वंहे
तुमुक्त्वाप्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति वेदाविनाशिनमिति वेद
विजानाति अविनाशिनमन्त्यभावविकाररहितं नित्यं वि
परिणामरहितंयोवेदेतिसम्बन्धः एनंपूर्वेणमंत्रेणोक्तलक्ष
णमजं अव्ययं अपक्षयरहितं कथंकेनप्रकारेणस
विद्वान् पुरुषोऽधिकृतोहन्ति हननक्रियांकरोति कथंवा
घातयतिहन्तारं प्रयोजयति नकथञ्चित्कंचित्हन्तिन
कथंचित्कंचित् घातयतीत्युभयत्राक्षेपएवार्थः प्रश्नार्थासं
भवात्हेत्वर्थस्य अविक्रियत्वस्यचतुल्यत्वाद्विदुषःसर्वकर्म
प्रतिषेधएवप्रकरणार्थोऽभिप्रेतोभगवता हन्तेस्त्वाक्षेपउदा
हरणार्थत्वेनविदुषः किंचित्कर्मासम्भवेहेतुविशेषंपश्यन्
कर्माण्याक्षिपति भगवान्कथंसपुरुषइति ननूक्तमेवआ
त्मनोऽविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवकारणविशेषः सत्यमुक्तो
नतुसकारणविशेषोऽन्यत्वाद्विदुषोऽविक्रियत्वादात्मनइति
नन्वविक्रियंस्थाणुंविदितवतःकर्मनसंभवतीतिचेन्नविदुष
आत्मत्वान्न देहादिसंघातस्यविद्वत्ताअतःपारिशेष्यादसंहत
आत्मा विद्वानविक्रियइतितस्यविदुषःकर्मासंभवादाक्षेपो
युक्तः कथंसपुरुषइतियथाबुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दाद्यर्थस्या
विक्रियएवसन् बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेनाविद्ययोपलब्धा
आत्माकल्प्यतेएवमेवात्मानात्मविवेकज्ञानेनबुद्धिवृत्त्यावि
द्यया असत्यरूपयैवपरमार्थतोऽविक्रियएवात्माविद्वानुच्य
तेविदुषःकर्मासम्भववचनात् यानिकर्माणिशास्त्रेणविधी

गी॰
टी॰
द्वि॰

149

यन्ते तान्यविदुषो विहितानीति भगवतो निश्चयोवगम्यते ननु
विद्याप्यविदुष एव विधीयते विदितविद्यस्य पिष्टपेषणवद्विद्या
विधानानर्थक्यात् तत्राविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुष इति
विशेषो नोपपद्यते इति चेन्नानुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेर
ग्निहोत्रादिविध्यर्थज्ञानोत्तरकालमग्निहोत्रादिकर्मानेकसाध
नोपसंहारपूर्वकमनुष्ठेयं कर्ताहं मम कर्तव्यमित्येवं प्रकारवि
ज्ञानवतोऽविदुषो यथानुष्ठेयं भवति न तु तथा न जायत इत्या
त्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किंचिदनुष्ठेयं भवति
किं तु नाहं कर्ता न भोक्तेत्याद्यात्मैकत्वाकर्तृत्वादिविषयज्ञाना
दन्यत् नोत्पद्यत इत्येष विशेष उपपद्यते यः पुनः कर्ताहमिति
वेत्त्यात्मानं तस्य ममेदं कर्तव्यमिति अवश्यंभाविनी बुद्धिः स्यात्त
दपेक्षया सोधिक्रियत इति तं प्रति कर्माणि सम्भवन्ति स चावि
द्वान् उभौ तौ न विजानीत इति वचनात् विशेषितस्य च विदुषः
कर्माक्षेपवचनात् कथं स पुरुष इति तस्माद्विशेषितस्याऽवि
क्रियात्मदर्शिनो विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यास एवाधि
कारोऽत एव भगवान्नारायणः सांख्यान् विदुषोऽविदुषश्च कर्मि
णः प्रविभज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयो
गेन योगिनामिति तथा च पुत्रायाह भगवान् व्यासो द्वाविमा
वथ पन्थानावित्यादि तथा च क्रियापथश्चैव पुरस्तात् पश्चा
त्संन्यासश्चेत्येतमेव विभागं पुनः पुनर्दर्शयिष्यति भगवान् अ॰
तत्त्वविदहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते तत्त्ववित्तु ना
हं करोमीति तथा च सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्त इत्यादि
तत्र केचित्पण्डितंमन्या वदन्ति जन्मादिषड्भावविक्रियारहितो
विक्रियोकर्तैकोहमात्मेति न कस्यचित् ज्ञानमुत्पद्यते यस्मिन्स
ति सर्वकर्मसन्न्यास उपदिश्यते तन्न न जायत इत्यादिशास्त्रोप
देशानर्थक्यप्रसंगात् यथा च शास्त्रोपदेशसामर्थ्याद्धर्माधर्मा
स्तित्वविज्ञानं कर्तुश्च देहा^रसम्बन्धिज्ञानं चोत्पद्यते तथा च शा॰

को॰

स्यात् नैवमात्मनोऽविक्रियत्वाकर्तृत्वैकत्वादिविज्ञानंकस्मान्नोप
पद्यते इतिप्रष्टव्यास्तेकरणगोचरत्वादितिचेन्न मनसैवानुद्रष्ट
व्यमितिश्रुतेः शास्त्राचार्योपदेशजनितशमदमादिसंस्कृतंम
नआत्मदर्शनेकरणं तथाच तदधिगमायानुमानेआगमेच
सतिज्ञानंनोत्पद्यते इतिसाहसमात्रमेतत् ज्ञानंचोत्पद्यमा
नंतद्विपरीतमज्ञानं अवश्यंबाधतइत्यभ्युपगन्तव्यं तच्चाज्ञानं
दर्शितं हंताहं हतोस्मीत्युभौतौनविजानीतइत्यत्रचात्मनोह
ननक्रियायाःकर्तृत्वकर्मत्व हेतुकर्तृत्वंज्ञानकृतंदर्शितं
तच्चसर्वक्रियास्वपिसमानंकर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वमविक्रिय
त्वादात्मनः विक्रियावान्हिकर्तात्मनःकर्मभूतमन्यंप्रयोज
यति कुर्विति तदेतदविशेषेणविदुषःसर्वक्रियासुकर्तृत्वं
हेतुकर्तृत्वंच प्रतिषेधति भगवान्विदुषःकर्माधिकाराभा
वप्रदर्शनार्थं वेदाविनाशिनंकथंसपुरुषइत्यादिनाक्वपुनर्वि
दुषोधिकारइत्येतदुक्तं पूर्वमेवज्ञानयोगेनसांख्यानामिति त
थाच सर्वकर्मसंन्यासंवक्ष्यति सर्वकर्माणिमनसेत्यादिना न
नुमनसेतिवचनान्नवाचिकानांकायिकानांच सन्यासइतिचे
न्नसर्वकर्माणीतिविशेषितत्वात्मानसानामेव सर्वकर्म
णामितिचेन्नमनोव्यापारपूर्वकत्वाद्वाक्कायव्यापाराणां मनो
व्यापाराभावे कर्मानुपपत्तेः शास्त्रीयाणांवाक्कायकर्मणांका
रणानिमानसानि मनोव्यापाराणिवर्जयित्वान्यानि सर्वक
र्माणिमनसा सन्न्यस्यास्तइतिचेन्ननैवकुर्वन्नकारयन्इतिवि
शेषणात् सर्वकर्मसंन्यासोयंभगवतोक्तोमरिष्यतोनजीवत
इतिचेन्न नवद्वारेपुरेदेही आस्तेइतिविशेषणानुपपत्तेः नहि
सर्वकर्मसन्यासेनमृतस्यतद्देहे आसनंसम्भवत्यकुर्वतोऽका
रयतश्चदेहेसंन्यस्येति सम्बन्धोनदेहे आस्तइतिचेन्नसर्वत्रा
त्मनोऽविक्रियत्वावधारणात् आसनक्रियायाश्चाधिकरणा
पेक्षत्वात्तदनपेक्षत्वाच्चसन्यासस्य संपूर्वस्तु न्यासशब्दोत्रत्या

गी० गार्थोनतिक्षेपार्थः तस्माद्गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः संन्यासए
टी० वाधिकारो न कर्मणीति तत्र तत्रोपरिष्टादात्मज्ञानप्रकरणे
द्वि० दर्शयिष्यामः २१ ॥

आनंदगिरिकृतटी० ॥

पूर्वश्लोकार्थस्यैवोत्तरत्रापि प्रतिभानात् पौनरुक्त्यमाशंक्य । वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकमवतारयति यएनमित्यादिना कर्तृत्वाद्यभिमानविरोधाद्वै तत्कूटस्थात्मनिश्चयसामर्थ्यात् आग्नेविदुषः संन्यासं विद्यापरिपाकार्थमभ्यनुजानातिवेदेति पदद्वयस्य पूर्वमेव पौनरुक्त्यमाह अविनाशिनमित्यादिना अन्नापि सम्भवति किमिति तत्रउक्तत्वेन व्याख्यायते तत्राह उभयत्रेति उत्तरत्र प्रतिवचनादर्शनादत्र प्रश्नः संभवतीत्यर्थः विवक्षितप्रकरणार्थं निगमयति हेत्वर्थस्येति अविक्रियत्वं हेत्वर्थः तस्य विदुषः सर्वकर्मनिषेधे समानत्वादिति यावत् यदि विदुषः सर्वकर्मनिषेधोभिमतस्तर्हि किमिति हन्त्यर्थ एवाक्षिप्यतेतत्राह हन्तेरिति उक्तहेतुमात्रेणेष्टकृतिविदुषइति अभिप्रायमप्रतिपद्यमानो हेतुविशेषं पूर्वोक्तं स्मारयति नन्विति उक्तमंगीकृत्याक्षिपति सत्यमिति विदुषो विज्ञानात्मनो ब्रह्मणश्च वेद्यस्य विरुद्धधर्मत्वेन द्रष्टृत्वं हि नव्यक्तित्वाद्विदुषः सर्वकर्मत्यागेन असौ कारणविशेषः स्यादित्याह अन्यत्वादिति अविक्रियत्वादिति छेदः तथापि कूटस्थमविक्रियं ब्रह्म प्रतिपद्यमानस्य कुतो विक्रियासम्भवेत् ब्रह्मप्रतिपत्तिविरोधादित्याशंक्याह नन्विति अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुत्या समाधत्ते न विदुष इति किंच विद्वत्ता विशिष्टस्य वा केवलस्य वा नाद्यो विशिष्टस्य विद्वत्तायां विशेषणस्यापि तद्ब्रह्मसंगात्त्र च विशेषणीभूतसंघातस्याचेतनत्वाद्विद्वत्तायुक्तेत्याह न देहादीनि द्वितीये तु जीवब्रह्मविभागासिद्धिरित्याह अत इति किंच प्रामाणिकविरुद्धधर्मवत्त्वस्यासिद्धत्वात् प्रातिभासिकस्य च बिम्बप्रतिबिम्बयोरनैकान्त्यात् भेदा

नुमानायोगात् जीवब्रह्मणोरभेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्यफलितमा
ह इतिनस्येति नन्वविक्रियस्यब्रह्मरूपतया सर्वकर्म्मासम्भवे
विदुषोविद्वत्तापिकथंसंभवति नहिब्रह्मणोऽविक्रियस्य विद्या
लक्षणाविक्रिया स्त्रीक्रियाभवितुमर्हतीति तत्राह यथेति अहं
इन्द्रियादिसहकृतमन्तःकरणं प्रदीपप्रभावद्विषयपर्यन्तं
परिणतं बुद्धिवृत्तिरुच्यते तत्रप्रतिबिंबितंचैतन्यं अभिव्यञ्ज
कबुद्धिवृत्त्यविवेकाद्विषयज्ञानमिति व्यवह्रियते तेनात्मो
पलब्धाकल्पते तच्चाविद्याप्रयुक्तमिथ्यासम्बन्धनिबन्धनं त
थैवाध्यासिकसम्बन्धेन ब्रह्मात्मैक्याभिव्यञ्जकवाक्योत्थबु
द्धिवृत्तिद्वारा विद्वानात्माव्यपदिश्यते नचमिथ्यासम्बन्धेन
पारमार्थिकाविक्रियत्वविहतिरस्तीत्यर्थः अहंब्रह्मेति बु
द्धिवृत्तेर्मोक्षावस्थायामपिभावादात्मनः सविशेषत्वमाशं
क्य तस्य यावदुपाधिसत्त्वमेवेत्याह असत्येति नन्वकृतस्य
स्यात्मनोमिथ्याविद्यावत्त्वेपि तस्य कर्माधिकारनिवृत्तौकस्य
कर्माणिविधीयन्ते नहिनिरधिकाराणां तेषांविधिरित्याशंक्या
ह विदुषइति कर्माण्यविदुषोविहितानीति विशेषमाक्षि
पति नन्विति कर्मविधानमविदुषोविदुषस्तु विद्याविधान
मिति विभागोकाह्वानिरित्याशंक्याह विदितेति विद्ययाविदि
तत्वं लब्धत्वं कर्मविधिः अविदुषोविद्याविधिरिति विभागा
सम्भवे फलितमाह तत्रेति धर्मज्ञानानन्तरमनुष्ठेयस्यभा
वात् ब्रह्मज्ञानोत्तरकालेच तदभावात् ब्रह्मज्ञानहीनस्यैव
कर्मविधिरिति समाधत्ते नानुष्ठेयस्येति विशेषोपपत्तिमेव
प्रपंचयति अग्निहोत्रादीति ननुदेहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानं
विनापारलौकिकेषु कर्म्मसु प्रवृत्ते रनुपपत्तेस्तथावि
धज्ञानवता कर्मानुष्ठेयमिति चेत्तत्राह कर्ताहमिति आत्म
नि कर्ताभोक्तेत्येवंविज्ञानवत्त्वेपि ब्रह्मज्ञानविहीनत्वेनाविदु
षोनुष्ठेयंकर्मेत्यर्थः देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवद्ब्रह्मज्ञानमपि

त्य

ज्ञानत्वाविशेषात् कर्मप्रवृत्तावुपकारिणीत्याशंक्याह न
त्विति अनुष्ठेयविरोधित्वादविक्रियात्मज्ञानस्येति शेषः नन्व
ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानादुत्तरकालमपि कर्ताहमित्यादिज्ञानोत्प
त्तौ कर्मविधिः सावकाशः स्यादिति नेत्याह नाहमिति कार
णाभावादिति शेषः कर्तृत्वादिज्ञानमन्यदित्युक्तं अनुष्ठाना
नुष्ठानयोरुक्तविशेषादविदुषोऽनुष्ठानं विदुषो नेत्युपसं
हरति इत्येषइति नन्वात्मविदो न चेदनुष्ठेयं किंचिदस्ति क
र्थं तर्हि विद्वान्यजेतेत्यादिशास्त्रान्तं प्रति कर्माणि विधीय
न्ते तत्राह यः पुनरिति आत्मनि कर्तृत्वादिज्ञानापेक्षया क
र्मस्वधिकृतत्वज्ञाने तथाविधं पुरुषं प्रति कर्माणि विधीयन्ते
स च प्राचीनवचनादविद्वानेवेति निश्चीयते न केवलं कर्तृत्वा
दिज्ञानवतस्तद्विपरीतकर्तृत्वादिज्ञानद्वारा कर्मसु प्रवृत्ति
रित्यर्थः कर्मासंभवे ब्रह्मविदो हेत्वन्तरमाह विशेषितस्ये
ति वेदाविनाशिनमित्यादिनेति शेषः यद्यपि विदुषो नास्ति
कर्म तथापि विविदिषोः स्यादित्याशंक्याह तस्मादिति विद्य
याविरुद्धत्वादिष्यमाणमोक्षप्रतिपत्तत्वाच्च कर्मणामित्यर्थः
यद्यपि प्रवृत्तोराश्रमकर्माण्यपेक्षितानि तथापि विद्यातत्
फलाभ्यामविरुद्धान्येव तान्यभ्युपगतान्यन्यथा विविदिषा
संन्यासविधिविरोधादित्यभिप्रेत्योक्तेऽर्थे भगवतोऽनुमतिमाह
अतएवेति विदुषो विविदिषोश्च संन्यासेऽधिकारोऽविदुषस्तु
कर्मणीति विभागस्येष्टत्वादित्यर्थः अधिकारिभेदेन निष्ठाद्व
यं भगवता वेदव्यासेनापि दर्शितमित्याह तथा चेति अध्याय
नविधिना स्वाध्यायपाठे त्रैवर्णिकस्य प्रवृत्त्यनन्तरे तत्र क्रि
यामार्गो ज्ञानमार्गश्चेति द्वौ मार्गावधिकारिभेदेनावेदितावि
त्यर्थः आदिशब्दाद्यत्र वेदाः प्रतिष्ठिता इत्यादि गृह्यते उक्त
योर्मार्गयोस्तुल्यतां परिहर्तुमुदाहरणान्तरमाह तथेति बु
द्धिशुद्धिद्वारा कर्मतत्फलयोर्वैराग्योदयात् पूर्वं कर्ममार्गो वि

ष्ठितो विरक्तस्य पुनः संन्यासपूर्वको ज्ञानमार्गो दर्शितः स चेतर-
स्मादतिशयशालीति कृतमित्यर्थः उक्तविभागे पुनरपि वाक्य
शेषानुकूल्यमादर्शयति एनमेवेति अहंकारविमूढात्मेत्यस्य
व्याख्यानं अतत्त्वविदिति तत्त्ववित्त्विति श्लोकमवतार्य तात्पर्या
र्थं संगृह्णाति नाहमिति पूर्वेण क्रियापदेनेति शेषः सम्बध्यते
विरक्तमधिकृत्य वाक्यान्तरं पठति तथा चेति आदिशब्दस्त-
स्यैव श्लोकस्य शेषसंग्रहार्थः अविक्रियात्मज्ञानात् कर्मसंन्या
से दर्शिते मीमांसकमतमुत्थापयति तत्रेति आत्मनो ज्ञानक्रि
याश्रयाधारत्वेनाक्रियत्वाभावादक्रियात्मज्ञानं संन्यासका
रणीभूतं न सम्भवतीत्यर्थः यथोक्तज्ञानाभावो विषयाभावा
द्वा मानाभावाद्वेति विकल्प्याद्यं दूषयति नेत्यादिना न तावद
विक्रियात्माभावो न जायते म्रियते वेत्यादिशास्त्रस्यामवाक्य
तया प्रमाणस्यान्तरेण कारणमानर्थक्यायोगादित्यर्थः द्वि
तीयं प्रत्याह यथा चेति पारलौकिककर्मविधिसामर्थ्यसिद्धं
विज्ञानमुदाहरति कर्त्तव्येति कर्मकाण्डादज्ञाने धर्मादौ विज्ञा
नोत्पत्तिवत् ज्ञानकाण्डादज्ञाने ब्रह्मात्मनि विज्ञानोत्पत्ति
रविरुद्धा प्रमात्वाविशेषादित्यर्थः ज्ञानस्य मनःसंयोगज
न्यत्वादात्मनस्तु श्रुत्या मनोगोचरत्वनिरासान्नात्मज्ञाने सा
धनमस्तीति शंकते करणेति श्रुतिमाश्रित्य परिहरति न-
मनसैवेति तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थमनोवृत्त्यैव शास्त्राचार्योप
देशमनुसृत्य द्रष्टव्यं तत्त्वमिति श्रूयते स्वरूपेण स्वप्रकाशम-
पि ब्रह्मात्मवस्तु वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं सविकल्पकव्य
वहारावलम्बनं भवतीति मनोगोचरत्वोपचारादसिद्धं करा-
णगोचरत्वमित्यर्थः कथं तर्हि ब्रह्मात्मनो मनोविषयत्वनि
षेधश्रुतिरित्याशंक्यासंस्कृतमनोवृत्त्यविषयासेति मन्वानः
सन्नाह शास्त्रेति सत्यपि श्रुत्यादौ तदनुग्राहकाभावान्नास्माक
मविक्रियात्मकज्ञानमुत्पन्नमर्हतीत्याशंक्याह तथेति तस्मा
विक्रियस्यात्मनोऽधिगत्यर्थम् विमतो विकारो नात्मधर्मो वि-

152

कारत्वादुभयाभिमतविकारवदित्यनुमाने पूर्वोक्तश्रुतिस्मृ
तिरूपागमे च सत्येव तस्मिन्नोत्पद्यते ज्ञानमिति वचः साक्षा
त्समाप्ते सत्येवमानेमेयं न भातीतिवदित्यर्थः ननु यथोक्तं
ज्ञानमुत्पन्नमपि हानायोपादानाय वा न भवतीति कुतोऽस्य फ
लवत्वं तत्राह ज्ञानेनेति अवबुद्धमिति प्रकाशप्रवृत्तेस्तमो
निवृत्तिव्यतिरेकेणानुपपत्तिवदात्माज्ञाननिवृत्तिमन्तरेणा
त्मज्ञानोत्पत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः नन्वज्ञानस्य ज्ञानप्रागभाव
त्वात्तन्निवृत्तिरेव ज्ञानेन न तु तन्निवर्तकमिति तत्राह तेह्विति
कथं पुनर्भगवतापि ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं दर्शितमि
त्याशंक्याह अत्रचेति विमतं ज्ञानाभावो न भवत्युपादानत्वा
न्मृदादिवदिति भावः ननु हननक्रियायाश्च न हिंस्यादिति
निषिद्धत्वात् तत्कर्तृत्वादेरज्ञानकृतत्वेपि विहितक्रिया
कर्तृत्वादेर्न तथात्वमिति नेत्याह नेह्विति न तावदात्मनि
कर्तृत्वादि नित्यत्वे अमुक्तिप्रसंगान्न चानित्यमपि निरुपादाने
भावकार्यस्योपादाननियमान्न चानात्मा तदुपादानमात्म
नि तत्प्रतिभानान्न चात्मैव तदुपादानं कूटस्थस्य तस्याविद्यां
विना तदयोगादित्याह अविक्रियत्वादिति कर्तृत्वाभावेपि
कारयितृत्वं स्यादित्याशंक्याह विक्रियावानिति आत्मनि
कर्तृत्वादिप्रतिभानस्यानाद्यनिर्वाच्याज्ञानमुपादानं तन्निवृ
त्तिश्च तत्त्वज्ञानादित्युक्तमिदानीं कर्तृत्वकारयितृत्वयोरवि
द्याकृतत्वे भगवतोनुमतिं दर्शयति तदेतदिति विदुषोय
दि कर्माधिकाराभावो भगवतोभिमतः तर्हि कुत्र तस्य जीव
तोधिकारः स्यादिति पृच्छति क्व पुनरिति ज्ञाननिष्ठायामित्यु
क्तं स्मारयति उक्तमिति तदङ्गभूते सर्वकर्मसंन्यासे च तस्या
धिकारोस्तीत्याह तथेति वक्ष्यमाणे वाक्ये सर्वकर्मसंन्यासो
न प्रतिभाति मानसानामेव कर्मणां विशेषणवशात् त्यागा
वगमादिति शंकते नन्विति विशेषणान्तरमाश्रित्य दूषयति
न सर्वेति मनसेति विशेषणान्मानसेष्वेव कर्मसु सर्वशब्दः सं

कुर्वतः स्यादिति शंकते मानसानामिति सर्वात्मना मनोव्या
पारत्यागे व्यापारान्तराणामनुपपत्तेः सर्वकर्मसंन्यासः सिध्य
तीति परिहरति नेत्यादिना मानसेष्वपि कर्मसु संन्यासे संको
नु चात्र वागादिव्यापारोपपत्तिरिति शंकते शास्त्रीयानामिति अ
यद्वा कायकर्म न्यानीत्यशास्त्रीयाणि मानसानि तानि च सर्वाणि कर्माणीत्यर्थः
कारणान्यशास्त्री वाक्यशेषमादाय दूषयति नैवेति नहि विवेकबुद्ध्या सर्वा
णि कर्माणि अशास्त्रीयाणि संन्यस्य तिष्ठतीति युक्तं नैव कुर्व
न्नित्यादिविशेषणस्य विवेकबुद्धेश्च सर्वत्यागहेतोस्तुल्यत्वा
दित्यर्थः भगवदभिमतसर्वकर्मसंन्यासस्यावस्थाविशेषे संको
चं दर्शयन्नाशंकते मरिष्यत इति संन्यासो जीवदवस्थायामे
वात्र विवक्षित इत्यत्र लिंगं दर्शयन्नुत्तरमाह नवेति अनुपप
त्तिमेव स्फोरयति नहीति अन्वयविशेषव्याख्यानेन लिंगासि
द्धिं चोदयति अकुर्वन्निति विवेकवशाद्विशेषाण्यपि कर्माणि
देहे यथोचितं निःक्षिप्याकुर्वन्नकारयंश्च विद्वानवतिष्ठते तथा
च देहे कर्माणि संन्यस्याकुर्वतोऽकारयतश्च सुखमासनमिति
सम्बन्धसंभवात् विशेषणस्य सति देहे कर्मत्यागविषयत्वा
भावाज्जीवतः सर्वकर्मत्यागो नास्तीत्यर्थः अथवा कुर्वन्नित्या
दि सर्वत्रैव सम्बन्धनीयं लिंगासिद्धिं चोदयन्न देहे संन्यासेत्याद
भ्यात्रेयं आत्मनः सर्वत्राविक्रियत्वनिर्द्धारणार्हः सम्बन्धमन्त
रेण कर्तृत्वकारयितृत्वाप्राप्तेरप्राप्तप्रतिषेधप्रसंगपरिहारा
र्थमस्मदुक्त एव सम्बन्धः साधीयानिति समाधत्ते न सर्वत्रेति
श्रुतिस्मृतिषु चेत्यर्थः किंच सम्बन्धस्याकांक्षासन्निधियोग्य
ताधीनत्वादाकांक्षावशादस्मदभिमतसम्बन्धसिद्धिरित्याह
आसनेति भवदिष्टस्तु सम्बन्धो न सिध्यत्याकांक्षाभावादित्या
ह तदनपेक्षत्वाद्वेति संन्यासशाहस्य विक्षेपार्थत्वात्तस्य चा
धिकरणसापेक्षत्वादस्मदिष्टसम्बन्धसिद्धिरित्याशंक्याह सं
पूर्वत्विति अन्यथोपसर्गवैयर्थ्यादित्यर्थः मनसा विवेकवि
ज्ञानेन सर्वकर्मोपरित्यागात्स्वदेहे विद्वानित्यस्यैव सम्बन्धस्य

गी॰ साधुत्वंमत्वोपसंहरतितस्मादिति सर्वव्यापारोपरमात्मनःस
टी॰ र्वकर्मसंन्यासस्याविक्रियात्मज्ञानाविरोधित्वात् प्रयोजकज्ञान
द्वि॰ वतोवैधेसंन्यासेऽधिकारःसम्यग्ज्ञानवतस्तुवैधेस्वाभाविकेफ
लात्मनीतिविभागमभ्युपेत्योक्तेर्थे वाक्यशेषानुगुण्यंदर्शयति
इतितत्र तत्रेति २१ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

अतएवाहंतृत्वाभावोपिपूर्वोक्तःसिद्धइत्याह वेदेति नित्यंवृ
द्धिशून्यंअव्ययमपक्षयशून्यमजमविनाशिनंचयोवेदसपुरु
षःकंहंतिकथंवाहंति एवंभूतस्यवधेसाधनाभावात् तथा॰
स्वयंप्रयोजकोभूत्वाअन्येनकंघातयतिकथंवाघातयतिनक
थंचिदपीत्यर्थः अनेनमय्यपिप्रयोजकत्वदोषदृष्टिमाकार्षी
रितिसूचितंभवति २१ ॥

पिशाचभाष्यटी॰ ॥

यएनंवेत्तिहंतारमित्यनेनमंत्रेणहननक्रियायाःकर्ताकर्मच
नभवतीतिप्रतिज्ञायनजायतइत्यनेनाविक्रियत्वंहेतुमुक्त्वा
प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति वेदाविनाशिनमिति वेदविजाना॰
तिअविनाशिनंअस्तिभावविकाररहितंनित्यंविपरिणामरहितं
योवेदेतिसंबंधः एवंपूर्वोक्तमंत्रेणउक्तलक्षणमजंजननः
क्रियारहितंअव्ययमपक्षयरहितंकथंकेनप्रकारेणसविद्वा
न्पुरुषोधिकृतःहंतिहननक्रियांकरोतिकथंवाघातयतिहं
तारंप्रयोजयतिनकथंचिद्घातयतिउभयत्राक्षेपएवार्थःप्र
श्नासंभवाद्धेत्वर्थस्यचतुल्यत्वाद्विदुषस्सर्वकर्मप्रतिषेधएवप्र
करणार्थोभिहितोभगवताहंतिस्त्वाक्षेपउदाहरणार्थत्वेनो
क्तः विदुषस्सर्वकर्मासंभवेकंहेतुविशेषंपश्यन्कर्माण्यादि
शतिभगवान्कथंसपुरुषइति २१ ॥

रामानुजभाष्यटी॰

एवमविनाशित्वेनाजत्वेनव्ययानर्हत्वेनचनित्यमात्मानंयः
पुरुषोवेदतिर्यकस्थावरशरीरावस्थितेष्वात्मसुकमप्यात्मानं

कथंघातयति कंवा कथंहंति कथंनाशयति कथंवा तत्प्रयो
जको भवतीत्यर्थः एतानात्मनोघातयाम्यहमित्यनुशोचन
मात्मस्वरूपाज्ञानमूलमेवेत्यभिप्रायः २१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी० ॥

यएनमात्मानंप्रबुद्धत्वाज्ज्ञानातिनसहंतिनसहन्यतेइतितस्य
कथंबंधः २१ ॥

परमार्थप्रपा टी० ॥

अतएवहंतृत्वमपिनयुज्यतइत्याह वेदाविनाशिनमिति नि
त्यंवृद्धिशून्यं अव्ययमपक्षयशून्यं अजंजन्मशून्यं एभिस्त्रिभि
र्विकारैरेनमात्मानमविनाशिनंयोवेदज्ञातवान् सकंपुरुषंघा
तयतिच स्वयंहननक्रियाप्रयोग्यत्वात् किंचप्रयोजकेपितथे
वमनेनमय्यपिप्रयोजकत्वदृष्टिमाशङ्कीस्त्वमुक्तं तदुक्तं शुद्धो
निरंजनोनंतोबोधोहंप्रकृतेःपरः चेष्टमानमिदंदेहंपश्यामि
न्यशरीरवदिति २१ ॥

वनमाली टी० ॥

जीवस्यानित्यत्वमन्यमानोमिथ्याज्ञानीत्वमुक्तंज्ञानीत्वेनैवंमन्य
तइत्याह वेदेति यएनमविनाशिनंषड्विकाररहितंविहृतज
डदेहादिविलक्षणसच्चिदानंदस्वरूपंवेदसपुरुषोदेवमनुष्यप
श्वादिदेहेषुनाद्यविद्याहंतृकाहंममेत्यभिमानितबंधेनकर्मफ
लभोगार्थंवर्तमानेष्वात्मसुकमप्यात्मानंकथंहंतिकथंनाश
यतिकथंवातत्प्रयोजकोभवतीत्यर्थः अविनाशिनंनित्यमिति
नित्यं कनाशशून्यंस्वाभाविकनाशशून्यं अजमुत्पत्तिशून्यं अव्ययंस्व
रूपविकारशून्यंयद्वाविनाशिनंशरीरंपाप्यादिशून्यंनित्यंस्वरूप
त अजंषड्विकारशून्यं अव्ययंनित्यगुणकस्वतंत्रंबेतंश्रीह
रिंयोवेद साक्षात्कारोतिसतत्प्रसादान्निहताविद्योनिहततद्ध
तुकाभिमानोनोनिहतसर्वकर्माधिकारश्चाविर्भूतचिदानंद
संदोहस्वस्वरूपःकंघातयतिकंवाहंति कथंचेत्यर्थः २१ ॥

जनुमवैजयन्ती टी.

एवमात्मनः षड्विकारशून्यत्वादन्यैर्न हन्यत इत्युक्त्वा इदानीम
प्यस्याविकारित्वेन नाशं हन्तीत्युपपादयन्नित्यत्वं साधयति वेदे
ति अविनाशिनं मरणात्मकान्त्यविकारशून्यस्वभावं नित्यं वृद्धि
पक्षयरहितं अजं जन्मरूपविकारशून्यम् अव्ययं परिणामा
त्मिकविकाररहितं एवं षड्विकारास्पृष्टस्वरूपगुणादिकं आत्मा
नं यः वेदशास्त्राचार्योपदेशादिना जानाति सः निर्विकारोय
मात्मा इति ज्ञातवान् पुरुषः पुरिशयानः कमन्तरं पुरुषं क
थं हन्ति कं कथं वा घातयति केन प्रकारेण हन्ति घातयति वे
त्यर्थः अत्रायं भगवतोभिप्रायः यथाहं सर्वज्ञोपि यदि स्वस्वरू
पगुणादीनामन्तरहितानामन्तं न जानामि तर्हि मम सर्वज्ञता
या हानिर्न स्यात् यदि तु अन्तवतां पदार्थानामन्तं न जानामि
तर्ह्येव तस्या हानिर्भवेत् तथायमात्मापि यदि विनाशरहि
तानामात्मस्वरूपगुणादीनां नाशं न करोति तर्ह्यात्मनः कर्तृ
त्वादिकस्य हानिर्न भवति किंतु नाशवतां देहादिपदार्थानां
नाशं न करोति चेत्तर्हि तत्कर्तृत्वादेर्हानिर्भवेत् न तु करोत्येव
तस्मात्कर्तृत्वाद्यनेकधर्माश्रये मयीश्वरे जीवात्मनि च कर्तृ
त्वाद्यभावशंकां मा कृथाः यस्मादहमीश्वरो युष्माकं कर्म
कारयामि यूयं च सर्वे कर्म कुरुध्वे इत्येवं भगवदभिप्रायानभि
ज्ञा मूढा एते एवात्मनः कर्तृत्वादिशून्यत्वं वदंति कर्मशास्त्रा
र्थवत्त्वादिति तत्प्रकारस्याप्याशयं न जानंतीति वृथैव जल्पंती
त्यर्थः २१ ॥

मधुसूदनी टीका ॥ इदानीं न हंतीत्युपपादयन्नुपसंह
रति न विनष्टुं शीलं यस्य तमविनाशिनं अंत्यविकाररहितं तत्र हेतुः
अव्ययं न विद्यते व्ययः अवयवापचयो गुणापचयो वा यस्य त
मव्ययं अवयवापचयेन गुणापचयेन वा विनाशदर्शनात्तदु
भयरहितस्य न विनाशः संभवतीत्यर्थः ननु जन्यत्वेन विनाशि
त्वमनुमास्यामहे नेत्याह अजमिति न जायत इत्यजमाद्यवि

कारहितं तत्र हेतुः नित्यं सर्वदा विद्यमानं प्रागविद्यमानस्य
हि जन्म दृष्टं न तु सर्वदा सत इत्यभिप्रायः अथवा अविनाशिन
मबाध्यं सत्यमिति यावत् नित्यं सर्वव्यापकं तत्र हेतुः अजम
व्ययं जन्मविनाशशून्यं जायमानस्य विनश्यतश्च सर्वव्याप
कत्वसत्यत्वयोरयोगात् एवं सर्वविक्रियाशून्यं प्रकृतमेनं
देहिनं स्वमात्मानं यो वेद विजानाति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां
साक्षात्करोति अहं सर्वविकारशून्यः सर्वभासकः सर्वद्वैतर
हितः परमानन्दबोधरूप इति स एवं विद्वान्पुरुषः पूर्णरूपः
कं हंति कथं हंति किं शब्द आक्षेपे न कमपि हंति न कथमपि
हंतीत्यर्थः तथा कं घातयति कथं घातयति कमपि न घात
यति कथमपि न घातयतीत्यर्थः न हि सर्वविकारशून्यस्या
कर्तुर्हननक्रियायां कर्तृत्वं संभवति तथा च श्रुतिः आ
त्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः किमिच्छन्कस्य का
माय शरीरमनुसंचरेदिति एवमात्मानं विदुषस्तदज्ञान
निबंधनाध्यासनिवृत्तौ तन्मूलरागद्वेषाद्यभावात्कर्तृत्व
भोक्तृत्वाद्यभावं दर्शयति अयमत्राभिप्रायो भगवतः वस्तु
गत्या कोपि न करोति न कारयति च किंचित् सर्वविक्रियाशू
न्यस्वभावत्वात् परं तु स्वमहिमाविद्यया कर्तृत्वादिकमात्मन्य
भिमन्यते मूढः तदुक्तं उभौ तौ न विजानीत इति श्रुतिश्च
ध्यायतीव [illegible]त्यादिः अत एव सर्वाणि शास्त्राण्यविद्व
दधिकारिकाणि विद्वांस्तु समूलाध्यासबाधात्मनि कर्तृ
त्वादिकमभिमन्यते स्वात्मस्वरूपं विद्वान्निर्विकारत्वं अतो वि
क्रियारहितत्वादद्वितीयत्वाच्च विद्वान् करोति कारयति वेत्यु
च्यते तथा च श्रुतिः विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति अर्जुनो हि
स्वस्मिन् कर्तृत्वं भगवति च कारयितृत्वमध्यस्य हिंसानिमि
त्तदोषमुभयत्राप्याशशंके भगवानपि विदिताभिप्रायो हं
ति घातयतीति तदुभयमाचिक्षेप आत्मनि कर्तृत्वं मयि च
कारयितृत्वमारोप्य प्रत्यवायशंकां माकार्षीरित्यभिप्रायः

गी॰ अविक्रियत्वप्रदर्शनेनात्मनःकर्तृत्वप्रतिषेधात्सर्वकर्मत्या
टी॰ गेभगवदभिप्रेतेते हेतिरूपलक्षणार्थःपुरःस्फूर्तिकत्वात्
द्वि॰ प्रतिषेधहेतोस्तुल्यत्वात्कर्मान्तराभ्यनुज्ञानुपपत्तेः तथाच
वक्ष्यतितस्यकार्यंनविद्यतेइति अतोऽत्र हननमात्रापेक्षयाक
र्मांतरेभगवताभ्यनुज्ञायतइतिमूढजनजल्पितमपास्तं त
155 स्याप्युपलक्षणत्वात्हननस्यभगवताभ्यनुज्ञानात् वास्तव कर्तृ
त्वाद्यभावस्यकर्ममात्रेसमत्वादितिदिक् [illegible]
[illegible] व
[illegible]
[illegible] ॥ २१ ॥

सदानंदी टीका ॥

इत्थंनिषिद्धंकर्मत्वमात्मनोह्यविकारिणः इदानींत्वक्रियामा
त्रेकर्तृत्वंप्रतिषिध्यते १ नविनष्टस्वभावोस्यनव्ययोपचयाऽ
त्मकः गुणापचयादेवविनाशोह्युपपद्यतेयतः २ यथाकर्तृ
विकारादीनांगुणनाशेव्ययोभवेत् नाशाद्वयवतोयद्वत्तंतुनाशे
पटव्ययः ३ नाशःस्याद्धर्मतोयद्वत्कटकादिविनाशतः हेम्नो ना
भवेत्तद्वन्निर्धर्मकस्यह्यात्मनि ४ निर्गुणेनिष्फलेनाशस्तदभावा
न्नयुज्यते नजायतेयतोनित्योविद्यमानतयासदा ५ तंसर्ववि
क्रियाशून्यंस्वात्मानंयस्तुसाक्षिणं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामह
मस्मीतिचाक्रियं ६ साक्षात्करोतिसज्ञानीपूर्णोसोहमितिकंकथं
घातयेत्तत्रकिंशब्दोनकथंनकमप्यसौ ७ हंतिवानकथंक
श्चिन्नैवघातयतीहसः शुद्धमक्रियमात्मानंविदुषोध्यासहा
नतः ८ कर्तृत्वप्रेरकत्वादेरभावंदर्शयत्यजः अयमज्ञानतो
विस्तवोस्तदेवस्यमापतेः ९ निर्विकारतयात्यंतशुद्धत्वाच्चि
द्धनोऽव्ययः नकर्ताप्रेरकोनायंजत्रापिपरमार्थतः १० देहाद्य
ध्यासतःपुंसोह्यात्माकर्तृत्वभोक्तृते अतःसर्वाणिशास्त्राणि
सविद्वद्विषयाणिच ११ समूलाध्यासबाधात्तुविद्वान्नात्मनि
विक्रियांकर्तृत्वाद्यात्मिकांकांचिदभिमन्यतेततः १२ अर्जु

नः कर्तृत्वं तस्मिन्विषये प्रेरकत्वं तथा आरोप्य चोभयत्रापि
दोषं हिंसानिमित्तकं स आशंकेत भगवान्ज्ञाताभिप्राय ई-
श्वरः इति ज्ञापयतीत्येवमाक्षेपद्वये हि तत् ॥ ६ ॥ आत्मन्या-
रोप्य कर्तृत्वं प्रेरकत्वं मयीश्वरे माकार्षीर्दोषशंकां त्वमित्य-
भिप्राय ईरितः ११ ॥ २१ ॥

नीलकंठी टीका

नायं हंतीत्येतदुपपादयति वेदेति विनष्टुमदर्शनं गंतुं शील-
मस्येति विनाशि रज्जुरगवत्कल्पमुपाधित्रयं स्थूलसूक्ष्मकारण-
शरीराख्यं ततोऽन्यमविनाशिनं अतएव नित्यं नाशहीनं तत्र हे-
तुः अजं जन्मवान्हि अनित्यः अयं तु अजत्वान्नित्य इत्यर्थः ननु
विनाशिनः स्वकार्यापेक्षया अन्यत्वमजत्वं नित्यत्वं च सांख्या-
भिमते प्रधाने तार्किकाभिमते न प्रसिद्धमस्ति अत उक्तं अव्यय-
मिति न व्येति पूर्वावस्थां न जहातीत्यव्ययमपरिणामि प्रधानं तु च- त्य
ले गुणवृत्तमिति न्यायेन गुणसाम्यावस्थायामपि परिणामः
माणमेव सर्वदास्तीति तेषामभ्युपगमात् आकाशस्यापि त-
स्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति उत्पत्तिश्रवणादज-
त्वाभावादेव नाव्ययत्वं ताहृशमात्मानं यो वेद अपरोक्षीकरो-
ति स पुमान् कथं केन प्रकारेण कमन्यं घातयति हननक्रि-
यायां प्रवर्तयति कं वा हंति न केनचित्प्रकारेण कमपि घात-
यति न वा हंतीत्यर्थः द्वैताभावात्तथाहि श्रुतिर्विद्यावस्थायां
सर्वकारकव्यापारं निषेधति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन
कं पश्येदित्यादि अविद्यावस्थायामेव च सर्वकारकव्यवहारं
दर्शयति यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यादि
एतेन सर्वकारकोपमर्दिन्या विद्यायाः सर्वकारकसापेक्षैः क-
र्मभिः सह समुच्चयो निरस्तः परस्परविरुद्धस्वभावत्वेन शी-
तोष्णयोरिव द्वयोरेककार्यकारित्वस्य रथाश्वन्यायेनासंभवा-
दित्यत्र विस्तरः माहशानां ज्ञानिनां व्युत्थानकाले अविद्याले-
शानुवृत्त्या घातयितृत्वादेः प्रसक्तावपि विद्यया तस्य बाधि-

तत्वादागामिकर्मणामश्लेषाच्च नदोषः तथाचवक्ष्यते हत्वा
पिसइमांल्लोकान्नहंतिननिबध्यतेइति २१ ॥

आनंदी टीका

एवंप्रतिज्ञार्थमथउपसंहरति यःपुरुषएनमुक्तलक्षणमा
त्मानमविनाशिनमन्यविकाररहीनं अजमाद्यविकारशून्यम
अव्ययमपक्षयवृद्धिपरिणामास्तित्वशून्यंवेदजानाति सपुरु
षःकेनप्रकारेणकंघातयति परेणहन्यमानंप्रयुंक्ते स्वयम
पिचकंहन्ति एवंनिर्विकारस्यात्मनःकेनचिदपिप्रकारेण
नाशोनसंभवतीत्यर्थः अथचभीष्मादीनांशिरश्छेदादिभिः
घातनेवध्यमानेनदोषइत्येतन्न्यायप्राप्तमितम २१ ॥

रामकंठी टीका

एवंप्रतिपादितस्वरूपमविनाशिनमात्मानंयःपुरुषःप्रमा
तानित्यंसदैवजानाति सतदभिन्नमात्मानंप्रतिपद्यमानःक
थंकेनप्रकारेणहन्यतेविनश्यतेहन्तिवापरंविनाशयति
हननक्रियाकर्तृकर्मभावोयंशरीरमात्रप्रतिबद्धात्माभिमा
नेषप्रतिबद्धएतेनशेषप्रतिबद्धाशिनः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] २१ ॥

लासिकी टीका

अविनाशिनमपक्षयशून्यं [illegible]ः हन्तिघातय
तिकंकथंवा [illegible] २१ ॥

पंचोलेटीका

यएनंवेत्तिहंतारमित्यनेनआत्मनोहननक्रियांप्रतिकर्मत्वकर्तृत्वाभा
वेप्रतिज्ञायतइतिअनेनअविक्रियत्वेहेतुमाय पित्वातदर्थमुपसंहर
ति वेदाविनाशीनंइति यःपुमान्एनंआत्मानमविनाशिनंनित्यंअजम
व्ययंवेदजानातिहेपार्थसपुरुषःकथंकेनप्रकारेणकंपुरुषंघातयति
कंपुरुषंहंतिहिनत्विआत्मनःषड्भावविकाररहितत्वात्हंतुंनशक्यते २१
आत्मा इत्यर्थः

अतएवहन्तृताभावो
पूर्वोक्तःसिद्धइत्याह
नित्यंवृद्धिशून्यमव्ययमप
क्षयशून्यंअजमविनाशि
नमेनंयोवेदप्रबुद्धत्वा
ज्जानातिसपुरुषःकंहन्ति
कथंवाहन्ति एवंभूतस्य
वधेसाधनाभावात्तथा
स्वयंप्रयोजकोभूत्वाअन्ये
नकंघातयतिकथंवाघा
तयतिनकथंचिदपीत्यर्थः
अनेनमय्यपिप्रयोजक
त्वाद्दोषदृष्टिंमाकार्षीरि
त्युक्तंभवति

भाषा अनुवाद

पूर्व श्लोकमे आत्माको षडविकार रहित कहा इससे आ
त्मा हनन किया जो मारना इसका कर्ता कहे करने वा
ला नही यह बात अछी प्रकार सिद्ध भई सोई कहतेहै
कि जो कोई इस आत्माको घटने बढने से रहित तथा
जन्म हीन और अविनाशी जानतेहै हे अर्जुन वे किस
वास्ते किसीको मारेंगे कारण यह कि आत्मा अविनाशी
के वधकी उपाय नहीहै और आप प्रेरणा करि और कि-
सीसे किसीको भी किस लिये घात करवेंगा इससे श्री
कृष्णजी की यह अभिप्राय जानीगई कि भीष्म आदिके
वधमे प्रयोजक हूए दोष हमे कभी दीजो नही अर्थात्
हमारे कहनेसे यह काम हमने किया है कहियो नही २१

दोहा

जो अविनाशी नित्यको इहजाने अज अव्यय पार्थ कैसें
पुरुष सो किह मारे मरावे सहृय २१

157

रणवीरसमिद्योतिनी॥

अथ न हंतीति विशेषेण दूषयति वेदेति य एनं प्रतिपादितस्व
रूपमात्मानमविनाशिनं नित्यं सदैव जानाति तत्र हेतुः अव्य
यमिति अवयवापचयहीनमिति अवयवापचयेनैव हि वि
नाशः संभवति अविनाशित्वे हेतुमाह अजमिति अजं प्रागभावा
प्रतियोगिनं यो हि पूर्वमविद्यमानः स जायते यश्च जायते स
एव विनश्यतीति न चायं तथेत्येवं विद्वज्ज्ञानन्यः पुरुषः पौरुष
लक्षणयुक्तः स कथं केन प्रकारेण कं घातयति हन्यमानं संपा
दयति घ्नंतं वा प्रयुंक्ते कं च हंति हननक्रियाकर्मतां प्रापयति
कथमपि कमपि न हंति न वा घातयति परप्रेरको भवतीति हं
तृत्वतत्प्रेरकत्वनिबंधनं पापं नास्मानाश्रयेदिति भावः एते
न च धनंजयाशंकापरास्ता २१ ॥

मधुभाष्य

अतो य एवं वेद स कथं कं घातयति हंति वा अविनाशिनमे
मिति कनाशरहितं नित्यं स्वाभाविकविनाशरहितं अथ
वा अविनाशिनं दोषप्रयोगरहितं नित्यं सदाभाविनमिति स
र्वत्र विवेकः दोषयुक्तपुरुषादिषु नष्टप्राय प्रयोगदर्शना
त् देहात्मविवेकानुभवार्थं दृष्टांतमाह २१ ॥

156

वासांसिजीर्णानियथाविहाय नवानिगृह्णा
तिनरोपराणि तथाशरीराणिविहायजीर्णा
न्यन्यानिसंयातिनवानिदेही २२ ॥

शांकरभाष्यं टी॰

प्रकृतंतुवक्ष्यामः तत्रात्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातं तत्कि
मिवेत्युच्यते वासांसीति वासांसिवस्त्राणिजीर्णानि दुर्बलतां
गतानि यथालोकेविहाय परित्यज्य नवान्यभिनवानिगृह्णा
त्युपादत्तेनरः पुरुषोऽपराण्यन्यानि तथा तद्वदेव शरीरा॰
णिविहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति संगच्छति नवानि देहात्मा
पुरुषवदविक्रिय एवेत्यर्थः २२ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

आत्मनोऽविक्रियत्वेन कर्मसंभवं प्रतिपाद्याविक्रियत्वेहेतु॰
समर्थनार्थमेवोत्तरग्रन्थमवतारयति प्रकृतंत्विति किं तत्प्रकृ
तमितिशंकमानंप्रत्याह तत्रेति अविनाशित्वमित्युपलक्षण
मविक्रियत्वमित्यर्थः तदेवदृष्टान्तेनस्पष्टयितुमुत्तरश्लोक
मुत्थापयति तदित्यादिना आत्मनःस्वतोविक्रियाभावेपिपु
रातनदेहत्यागे नूतनदेहोपादानेचविक्रियावत्त्वध्रौव्यादवि॰
क्रियत्वमसिद्धमिति चेत्तत्राह वासांसीति शरीराणिजीर्णानि
वयोहानिंगतानि त्वग्वलीपलितादिसंगतानीत्यर्थः वाससां॰
पुरातनानां परित्यागेनवानांचोपादाने त्यागोपादानकर्तृभूत
लौकिकपुरुषस्यापि अविकारित्वेनैकरूपत्ववदात्मनोदेह
त्यागोपादानयोरविरुद्धमविक्रियत्वमितिवाक्यार्थमाह पु
रुषवदिति २२ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

नन्वात्मनोविनाशेपितदीयशरीरनाशंपर्यालोच्यशोचामी
तिचेत् तत्राह वासांसीति कर्मनिबंधनानांनूतनानांदेहाना
मवश्यंभावित्वान्नजीर्णदेहनाशेशोकावकाशइत्यर्थः २२ ॥

गी॰
टी॰
द्वि॰

पिशाचभाष्यं टी॰

आत्मनोनित्यत्वंप्रतिज्ञातंतत्कथंशरीरेषुनश्यत्स्वित्यतआह वासां॰
सीति यथानरोजीर्णानिवासांसिविहायनवानिवस्त्राणिगृह्णा॰
तिस्वयंविद्यमानएवतथाजीर्णानिशरीराणिसंयातिदेहीस्वयंस्व
देहविनाशेप्यविक्रियोविनाशरहितः २२ ॥

रामानुजभाष्यं टी॰

यद्यपिनित्यानामात्मनांशरीरविच्छेदमात्रंक्रियतेतथापिरमणी
यभोगसाधनेषुनश्यत्सुतद्वियोगरूपंशोकनिमित्तमस्त्येवेत्यत
आह वासांसीति धर्मयुद्धेशरीरादधिकतरकल्याणशरीरग्रह
णंशास्त्रादवगम्यतइति जीर्णानिवासांसिविहायनवानिक
ल्याणानिवासांसिगृह्णतामिवहर्षनिमित्तमेवात्रोपलभ्यते २२

अभिनवगुप्तकृतटी॰ ॥

यथावस्त्राच्छादितस्यदेहस्यनाशोसम्भवितवस्त्रान्तराहृतोनविन
श्यति एवमात्मादेहान्तराहृतः २२ ॥

नचदेहान्तरगमनमस्या पूर्वं संयाति देहान्तरं गच्छति तेनसम्बध्यतेइत्यर्थः

परमार्थप्रपा टी॰ ॥

नन्वात्मनअविनाशित्वंनिरूढमेवपरंतुतदधिष्ठितदेहव्य॰
यतोभयेनशोकइतिचेत्तत्राह वासांसीति उत्पत्स्यमाननूत
नदेहानांकर्मनिबन्धनत्वेनावश्यंभावात्तदर्थंजीर्णदेहनाशो
पीतिनदोषावकाशः २२ ॥

वनमाली॰टी॰

ननुजीवोनित्यस्तस्यदेहसंयोगवियोगौदेहेकौमारादिवदित्यु
क्तं तत्रकौमारादेर्देहादनतिभिन्नत्वात्तत्रदेहात्मनोर्विवेकः
स्फुटतरंभवतीत्यतोदेहात्मनोर्विवेकंवस्त्रदृष्टान्तेनोपपाद॰
यति वासांसीति यथानरो[illegible]नायासेनविक्रियारहितएवजी
र्णानिवासांसिविहायापराणिनवानिगृह्णातिजीर्णानीत्युप
लक्षणंनिकृष्टंनूतनमपिविहायोत्कृष्टं नूतनंगृह्णाति त
थाजीर्णानिवयसाचकृशानिउत्कृष्टभोगा[illegible]नमाणिभीष्मादि
शरीराणिविहाय[illegible]न्यानिदेवादिशरीराणिसर्वोत्कृष्टानिचि॰

मधुभाष्य

वामंमसीति स्वतः प्रयोनि मित्तेष्वा विनाशिनोपि केनचि।
न्निमित्त विशेषणस्यात् ककच्छेदवद्रियतो विशेषनि
मित्तानिषेधयति २२॥

रणवीरसमिद्धोयिनी।।

अथनहंतीति विशेषेणद्रढयति वेदेति यएनंप्रतिपादितस्व
रूपमात्मानमविनाशिनंनित्यंसदैवजानाति तत्रहेतुः अव्य
यमिति अवयवापचयहीनमिति अवयवापचयेनैवहि वि
नाशःसंभवति अविनाशित्वेहेतुमाहअजमिति अजंप्रागभावा
प्रतियोगिनं योहिपूर्वमविद्यमानः सजायते यश्चजायतेस
एवविनश्यतीति नचायंतथेत्येवंविद्वज्ज्ञानन्यःपुरुषःपौरुष
लक्षणयुक्तः सकथंकेनप्रकारेणकंघातयति हन्यमानंसंपा
दयति हंतंवाप्रयुंक्ते कंचहंति हननक्रियाकर्मतांप्रापयति
कथमपिकमपिनहंतिनवाघातयति परप्रेरकोभवतीति हं
तृत्वतत्प्रेरकत्वनिबंधनंपापंनास्मानाश्रयेदितिभावः एते
नचधनंजयाशंकापरास्ता २१॥

मधुभाष्य

अतोयएवंवेदसकथंकंघातयति हंतिवा अविनाशिनंने
मितिकनाशरहितं नित्यंस्वाभाविकविनाशरहितं अथ
वा अविनाशिनंदोषयोगरहितं नित्यंसदाभाविनमितिस
र्वत्रविवेकः दोषयुक्तपुरुषादिषुनष्टशब्दप्रयोगदर्शना
त् देहात्मविवेकानुभवार्थदृष्टांतमाह २१॥

वासांसिजीर्णानियथाविहाय नवानिगृह्णा
तिनरोपराणि तथाशरीराणिविहायजीर्णा
न्यन्यानिसंयातिनवानिदेही २२ ॥

शांकरभाष्यं टी॰

प्रकृतंतुवक्ष्यामः तत्रात्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातं तत्कि
मिवेत्युच्यते वासांसीति वासांसिवस्त्राणिजीर्णानि दुर्बलतां
गतानि यथालोकेविहाय परित्यज्य नवान्यभिनवानिगृह्णा
त्युपादत्तेनरः पुरुषोऽपराण्यन्यानि तथा तद्वदेव शरीरा॰
णिविहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति संगच्छति नवानि देह्यात्मा
पुरुषवदविक्रिय एवेत्यर्थः २२ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

आत्मनोऽविक्रियत्वेन कर्मासंभवे प्रतिपाद्याविक्रियत्वेहेतुः
समर्थनार्थमेवोत्तरग्रन्थमवतारयति प्रकृतंत्विति किं तत्प्रकृ
तमितिशंकमानंप्रत्याह तत्रेति अविनाशित्वमित्युपलक्षण
मविक्रियत्वमित्यर्थः तदेवदृष्टान्तेनस्पष्टयितुमुत्तरश्लोक
मुत्थापयति तदित्यादिना आत्मनःस्वतोविक्रियाभावेपिपु
रातनदेहत्यागे नूतनदेहोपादानेचविक्रियावत्त्वध्रौव्यादवि॰
क्रियत्वमसिद्धमिति चेत्तत्राह वासांसीति शरीराणिजीर्णानि
वयोहानिंगतानि त्वग्वलीपलितादिसंगतानीत्यर्थः वाससां॰
पुरातनानां परित्यागेनवानांचोपादाने त्यागोपादानकर्तृभूत
लौकिकपुरुषस्यापि अविकारित्वेनैकरूपत्ववदात्मनोदेह
त्यागोपादानयोरविरुद्धमविक्रियत्वमितिवाक्यार्थमाह पु
रुषवदिति २२ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

नन्वात्मनोविनाशिपितदीयशरीरनाशंपर्यालोच्यशोचामी
तिचेत् तत्राह वासांसीति कर्मनिबंधनानांनूतनानांदेहाना
मवश्यंभावित्वाज्जीर्णदेहनाशेशोकावकाशइत्यर्थः २२ ॥

पिशाचभाष्यं टी॰

आत्मनो नित्यत्वं प्रतिज्ञातं तत्कथं शरीरेषु नश्यत्स्वित्यत्राह वासांसीति यथा नरो जीर्णानि वासांसि विहाय नवानि वस्त्राणि गृह्णाति स्वयं विद्यमान एव तथा जीर्णानि शरीराणि संयाति देही स्वयमेव देहविनाशेप्यविक्रियो विनाशरहितः २२ ॥

रामानुजभाष्यं टी॰

यद्यपि नित्यानामात्मनां शरीरविच्छेदमात्रं क्रियते तथापि रमणीयभोगार्थसाधनेषु नश्यत्सु तद्वियोगरूपशोकनिमित्तमस्त्येवेत्यत आह वासांसीति धर्मयुद्धे शरीरादधिकतमकल्याणशरीरग्रहणं शास्त्रादवगम्यत इति जीर्णानि वासांसि विहाय नवानि कल्याणानि वासांसि गृह्णतामिव हर्षनिमित्तमेवात्रोपलभ्यते २२

अभिनवगुप्तकृतटी॰ ॥

यथा वस्त्राच्छादितस्य देहस्य नाशे न संभवितवस्त्रांतराहृतो न विनश्यति एवमात्मा देहांतराहृतः २२ ॥

परमार्थप्रपा टी॰ ॥

नन्वात्मनि अविनाशित्वं निरूढमेव परं तु तदधिष्ठितदेहवियोगाभयेन शोक इति चेत्तत्राह वासांसीति उत्पत्स्यमाननूतनदेहानां कर्मनिबन्धनत्वेनावश्यंभावात्तस्य जीर्णदेहनाशेपीति न दोषावकाशः २२ ॥

वनमाली॰टी॰

ननु जीवो नित्यस्तस्य देहयोगवियोगौ देहे कौमारादिवदित्युक्तं तत्र कौमारादेर्देहादनतिभिन्नत्वात्तत्र देहात्मनोर्विवेकः स्फुटतरं भवतीत्यतो देहात्मनोर्विवेकं वस्त्रदृष्टान्तेनोपपादयति वासांसीति यथा नरो[illegible] नायासेन विक्रियारहित एव जीर्णानि वासांसि विहायापराणि नवानि गृह्णाति जीर्णानीत्युपलक्षणं निकृष्टं नूतनमपि विहायोत्कृष्टं नूतनं गृह्णाति तथा जीर्णानि वयसा चकृशानि उत्कृष्टभोगानामाश्रयाणि भीष्मादिशरीराणि विहाय[illegible]न्यानि देवादिशरीराणि संयाति उत्कृष्टानि चि॰

नचदेहान्तरगमनमस्य पूर्वं, संयाति देहान्तरं गच्छति तेन सम्बध्यते इत्यर्थः

मधुभाष्य
वासांसीति स्वतः प्रयोनिमित्तेष्वा विनाशिनोपि केनचि।
न्निमित्तविशेषेणस्यात् ककच्छेदवदित्यतो विशेषनि
मित्तानिषेधति २२॥

160

भाषा अनुवाद

जो कहो कि आत्मा अविनाशी भीहै पर तो भी इसकी स्थूल इस देहका नाश देख कर हम शोच करतेहै तो देखो जैसे मनुष्य जीर्ण कहे पुराने वस्त्र परित्याग कहे उतार। कर और नये कपडे धारण करते अर्थात् पहिरतेहै तैसेही आत्मा पूर्व प्राचीन शरीर कहे देह छोड कर और नूतन कहे नई देह ग्रहण करताहै इससे कर्म्मके अनुसार देहका अवश्य होन हार जो जन्म और नाश तिसमे शोच करना तुम ऐसोंको उचित नही है २२ ॥

चौपई

जैसे वस्त्र जीर्णको कोई त्यागे और ओढे नवसोइ जीर्णदेह
त्यागत्यों देही नूतन औरदेह धरलेही २२॥

161

नैनंछिन्दन्तिशस्त्राणि नैनंदहतिपावकः
नचैनंक्लेदयंत्यापो नशोषयतिमारुतः २३

शांकरभाष्यटी॰

कस्मादविक्रियएवेत्याह नैनंछिन्दन्तीति एनंप्रकृतंदेहिनं
नछिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वान्नावयवविभागं कुर्वन्ति
शस्त्राण्यस्यादीनि तथा नैनं दहति पावकोऽग्निरपिन भस्मी
करोति तथा नचैनंक्लेदयन्त्यापोऽपांहि सावयवस्यवस्तुनः
आर्द्रीभावकरणेन अवयवविश्लेषापादनेसामर्थ्यं तन्ननिरव
यवआत्मनिसंभवति तथास्नेहवत् द्रव्यंस्नेहशोषणेननाः
शयति वायुरेनं त्वात्मानंनशोषयति मारुतोपि २३ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

पृथिव्यादिभूतचतुष्टयप्रयुक्तं विक्रियाभावादात्मनोऽसिद्ध
मविक्रियत्वमिति शंकते कस्मादिति यतोनभूतान्यात्मानं गो
चरयितुमर्हन्त्यतोयुक्तमाकाशवत्तस्याविक्रियत्वमित्याह
आहेत्यादिना २३ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

कथंहंतीत्यनेनोक्तंवधसाधनाभावंदर्शयन् अविनाशित्वमा
त्मनःस्फुटीकरोति नैनमिति आपोनैनंक्लेदयंति मृदुकरणे
नशिथिलंनकुर्वन्ति २३ ॥

पिशाचभाष्यटी॰

कथंपूर्वंनविक्रियतेइत्युक्तमतआह नैनंछिंदंतीति एवंप्र
कृतंदेहिनंनछिंदंतिनिरवयवत्वान्नावयवविभागंकुर्वन्ति
शस्त्राणिवास्यादीनि तथानैनंदहतिपावकः अग्निरपिनभस्मी
करोति तथाचैनंनक्लेदयंत्यापः आपांहिसावयववस्तुनि
आर्द्रभावकरणेनावयवविश्लेषणापादनेसामर्थ्यंननिरवः
यवआत्मनिसंभवति तथास्नेहद्रव्यंस्नेहशोषणेनशोषयति

गी॰ वायुः एवं चात्मानमस्नेहवंतं न शोषयति मारुतोपि २३ ॥
टी॰ रामानुजभाष्यम् टी॰ ॥
द्वि॰ पुनरप्यविनाशित्वं तद्विद्वियेन सर्वमिदं ततमिति पूर्वोक्तमवि
नाशित्वं स्वरूपग्रहणाय अज्ञानयन्तु द्रढयति शस्त्राग्न्यम्बुवायवः छेद व॰
दह नक्लेदनशोषणान्यात्मनः एते प्रतिकर्तुं न शक्नुवंति सर्वगत॰
त्वादात्मनः सर्वतत्त्वव्यापकस्वभावतया सर्वेभ्यः सूक्ष्मत्वादस्य भ्यस्तत्वे॰
तैर्व्याप्यनर्हत्वाद्व्यापकत्वव्यत्वाच्च छेदनदहनक्लेदनशोषणा
नां ॥ २३ ॥

प्रभिनवगुप्तकृत टी॰ ॥

नास्य नाशकारणं शस्त्रादि किंचित्करं विदेकस्वभावस्य नाप्रि
तस्य निरंशस्य स्वतंत्रस्य स्वभावान्तरापत्त्याश्रयविनाशावय
वविभागविरोधिप्रादुर्भावादिप्रक्रमेण नाशयितुमशक्यत्वा
त् ॥ २३ ॥

परमार्थप्रपा टी॰ ॥

नैनमिति क्लेदनं नाम मृदुत्वहेतोः शिथिलीकरणं तथाविधो
न भवति २३ ॥

वनमाली टी॰

ननु शरीरनाशे मनुष्ये नन भूपतीत्याशंक्य मपाकर्तुं नाशसा
मग्र्यभावमाह नैनमिति २३ ॥

ऊरुमवैजयन्ती टी॰ ॥

एवं शरीराणां संयोगे चाप्यात्मनो नित्यत्वं दर्शितमिदानीं येऽपा चिना पृथिवी॰
याः शरीरवियोगं कुर्वन्ति तेप्येनं विनष्टुं न शक्नुवन्तीति दर्शाय
न्नप्युनरप्यस्यानित्यत्वं द्रढयति नैनमित्यादित्रिभिः नैनमि॰
दृश्य॰ ति शस्त्राणि खड्गादीन्यतितीक्ष्णान्यपि एनमात्मानं न छिन्दंति ता॰
द्विभागं कर्तुं न शक्नुवन्ति पावकोऽनलोऽप्युग्रतापोपि एनं न द मी
हति भस्मीकर्तुं न शक्नोति + मारुतः सं शोतिवेगवत्तरोपि ए
नं न शोषयति शुष्कं कर्तुं न शक्नोतियतः एते हेतवो ऊदिति

चतुनः स्रोतोपात्यागाधवेगवन्त्योपि एनं न क्लेदयन्ति आर्द्रीकरणेन शिथिलीकर्तुं न शक्नुवन्ति +

रोपार्जितधर्मफलभोगाय संयाति सम्यक् गर्भवासक्लेशं विने
व प्राप्नोति देही प्रकृष्टधर्मानुष्ठाना भीष्मादिरित्यर्थः अन्यन्नव
तरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गांधर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं
वा ब्राह्मं वेत्यादिश्रुतेः २२ ॥

जत्तमवैजयन्ती टी॰

नन्वात्मनो नित्यत्वादजत्वादव्ययत्वाच्चाविनाशित्वं स्यात्तदस्तु
परंतु पूर्वजन्मार्जितपुण्यपुंजैर्लब्धातिकमनीयरूपस्य नाना॰
भोगास्पदस्यापि प्रियतरस्यैवंभूतभीष्मादिदेहस्य विनाशं क॰
थं करिष्यामीत्याशंकायामुत्तरमाह वासांसीति यथा जीर्णा
नि पुरातनानि वासांसि वस्त्राणि विहाय परित्यज्य प्रविक्रियप
वनरो मनुष्यः अपराणि त्यक्तवस्त्रादधिकतराण्यन्यानि नवा
हस्तं नि नूतनानि गृह्णाति गृ॰॥ करोति तथा जीर्णानि वयस्तपोभ्या
मतिकृष्टानि निकृष्टानि वा शरीराणि गात्राणि विहाय त्यक्त्वा
देही स्वधर्मानुष्ठानाय देहवान् जीवः अन्यानि त्यक्तदेहादुत्
नि कृष्टतराणि नवानि निर्जराणि नित्यशामयौवनानीत्यर्थः सं
याति सम्यक् प्राप्नोति अयं भावः आजन्मस्वधर्मानुष्ठानपरा
भीष्मादयः पापाचरणतत्पराद्दुर्योधनादस्य सोभयेऽपि पुण्य
पुण्यकर्तारो यदि धर्मयुद्धे स्वस्वकलेवरं त्यक्ष्यंति तर्हि सर्वेऽपि सु
कृतिनो भूत्वा त्यक्तदेहादधिकतमं दिव्यमंगलरूपं देहं दिव्य
भोगं च प्राप्य देवगणैः सह दिवि मोदिष्यन्ते यदि तु युद्धवर्तिरि
के यत्र कुत्रचित्कुदेशादौ देहान् हास्यति तर्हि भीष्मादयः पु
दू ण्यवन्तोऽपि आलापागात्रसंस्पर्शान्निश्वासात्सहभोजनात्सं
चरंति च पापानि तैलबिंदुरिवाम्भसीति वचनात् दुर्योधना॰
दिसंसर्गदोषवशात्पतिष्यन्ति दुर्योधनादयस्तु निश्चयेन नि
धे रयमेव गमिष्यन्ति तस्मा॰डकमेतदनुसंधायैतेषां युद्धं वि
नान्यः पापनिस्तारोपायो नास्तीति निश्चित्य अहो वत महत्पापं
कर्तुं व्यवसिता वयमिति स्वात्मिन्यायप्राप्तिभयरूपबुद्धिभ्रमं
त्यक्त्वा दुर्गतिनिहतयेऽपुण्यफलभोगप्राप्तये च त्वमेतेषां कु॰

त्मितशरीरवियोगं कारयित्वाऽतिरमणीयदिव्यमंगलशरीरसं
योगं कारयतैवेतेन महदुपकारकत्वं भविष्यति यद्युपकारक
त्वभ्रान्त्या युद्धं न करिष्यसि तर्ह्येतेषां सुकृतभोगस्य विघ्नकर्तृत्व
मेव भविष्यसि महोत्सवस्थाने शोककारणं महदनुचितमिति २२

\+ नन्वेवमात्मनोविनाशित्वेपिदेहानांविनाशि

मधुसूदनी टीका ॥

त्वाद्युद्धस्य च तन्नाशकत्वात् कथं भीष्मादिदेहानामनेकसुकृतसाधनानां मया युद्धेन विनाशः कार्य इत्याशंकाह उत्तरं ॥+

जीर्णानि विहाय वस्त्राणि नवानि गृह्णाति विक्रियाशून्य एव न
रो यथैत्येतावतैव निर्वाहे अपराणीति विशेषणमुत्कर्षातिश
यख्यापनार्थं तेन यथा निकृष्टानि वस्त्राणि विहायोत्कृष्टानि वि
जनो गृह्णातीत्यौचित्यापातं तथा जीर्णानि वयसा तपसा च कृ
शानि भीष्मादिशरीराणि विहाय अन्यानि देवादिशरीराणि स
र्वोत्कृष्टानि चिरोपार्जितधर्मफलभोगाय संयाति सम्यक् गर्भवासा
दिक्लेशव्यतिरेकेण प्राप्नोति देही प्रकृष्टधर्मानुष्ठाता देहवान्
भीष्मादिरित्यर्थः अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं
वा गांधर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वेत्यादि श्रुतेः एतदुक्तं
भवति भीष्मादयो हि यावज्जीवं धर्मानुष्ठानक्लेशेनैव जर्जर
शरीरा वर्तमानशरीरपातमंतरेण तत्फलभोगायासमर्था
यदि धर्मयुद्धेन स्वर्गप्रतिबंधकानि जर्जराणि शरीराणि पात
यित्वा दिव्यदेहसंपादनेन स्वर्गभोगयोग्याः क्रियंते त्वया तदा
त्यंतमुपकृता एव ते दुर्योधनादीनामपि स्वर्गभोगयोग्यदे
हसंपादनात् महानुपकार एव तथा चात्यंतमुपकारके यु
द्धेऽपकारकत्वभ्रमं मा कार्षीरिति अपराण्यन्यानि संयाती
ति पदत्रयवशाद्भगवदभिप्राय एवमभ्यूहितः अनेन दृष्टां
तेनाविकृतत्वप्रतिपादनमात्मनः क्रियत इति तु प्राचां व्या
ख्यानमतिस्पष्टं [illegible]
[illegible] २२

सदानंदी टी॰ ॥

ननु मास्त्वात्मनो नाशस्तथाप्येषां महात्मनां कथं भीष्मादि
देहानां नाशः कार्यो मयेति चेत् १ त्यक्त्वा जीर्णानि वस्त्राणि

163

न्यान्य ४

शृह्णात्यविक्रियःजनो नवानिश्रेष्टानिजीर्णानिवयस्तातथा
भीष्मादिकशरीराणित्यक्त्वाभीष्मादिदेहिकः सर्वोत्कृष्टानिदे
वादिशरीराणिप्रयात्येसो ३ यावज्जीवंहिभीष्माद्याधर्मोनुष्ठेन
वितः जर्जरीभूतदेहास्तेसर्वेस्वर्गाभिलाषिणः ४ जर्जराणि
शरीराणिपातयित्वारणेभवान् दिव्यदेहप्रदानेनतेषामुप
कृतिपरो ५ करोत्वेवंहियुद्धेस्मिन्धर्मेसर्वोपकारिणि माका
र्षीर्दोषबुद्धित्वमित्यभिप्रायईशितुः ६ ॥ २२ ॥

नीलकंठी टी॰ ॥

ननुब्राह्मणोयजेतजातपुत्रःकृष्णकेशोग्नीनादधीतेतिशास्त्रा
नेवर्णावर्णादिविशेषणवंतमेवाधिकृत्यकर्मविधयःप्रवर्तंते
तेननीलाद्युत्पलमिवदेहादन्यआत्मावधारयितुंनशक्यतइ
त्याशंक्याह वासांसीति दंडीप्रैषानन्वाहेतिदंडस्यविशेषण
त्वेपिनप्रैषानुवचनस्वरूपांतर्गतत्वं एवंब्राह्मणत्वादेरपिनस्व
र्गकामस्वरूपांतर्गतत्वमितिवस्त्रदेवदत्तयोरिवजडाजडयोर्दे
हात्मनोरत्यंतविलक्षणमस्त्वीतिवस्त्रनाशेनदेवदत्तनाशम
न्वानस्येवतद्वदेहनाशादात्मनाशंमन्वानस्यात्यंतमौढ्यस्पष्ट
मितिभावःस्पष्टार्थश्चश्लोकः ॥ २२ ॥

आनंदी टीका

नायंभूत्वाभवितेत्यादिव्याख्यामार्थप्रसंगादात्मनोनित्यस्यशाकृ
तकर्मभोगार्थं पूर्वपूर्वदेहत्यागेनरोनवदेहग्रहणेसोपपत्तिक ७
माह स्पष्टार्थमिदंपद्यम् २२ ॥

रामकंठी टीका

यथाकश्चित्पुरुषोजीर्णान्युपभुक्तानिवस्त्राणित्यक्त्वापुनरप
रन्यानिनवानि उपभोगक्षमाणिगृह्णात्युपदलइत्येनतज्जन्मा
दि विविधविकाराक्रान्तनानाशरीरसंयोगवियोगवशान्नास
तत्संवेदित्वमात्रैकलक्षणवियोगइतिनित्यप्रवाहमनित्यैः
शरीरधर्मैर्मनागप्यसंस्पृष्टोयतः २२ ॥

लासिकी टीका

ननुदेहनाशेप्यात्मनश्चेतनधर्मोपलंभात्कथमविनाशित्वमि

यथा कश्चिज्जीर्णान्युपभोगाक्षमाणि वस्त्राणि त्यक्त्वा स एव सन्नन्यानि नवानि उपभोगक्षमाणि गृह्णाति

गी॰ टी॰ हि॰

तिदृष्टांतेन द्रढयति वासांसीति। तथा देही प्रत्यगात्मा करण
भूतप्रारब्धकर्मक्षयेण जीर्णान्युपभोगाक्षमाणि विहायान्यानि
नवानि उपभोगक्षमाणि संयाति प्राप्नोति कर्मनिबन्धनानां नू
तनानां देहानां प्रवर्तप्रभावित्वान्न जीर्णानां शरीराणामवकाश इ
त्यर्थः २२ ॥

154

पंचोलीटीका

आत्मनः प्रतिपादितमविनाशित्वं दृष्टांतेन द्रढयति वासांसीति नरः
पुरुषः यथा येन प्रकारेण लोके जीर्णानि दुर्बलगतानि वासांसि वस्त्राणि
विहाय परित्यज्य अपराणि अन्यानि नवानि नूतनानि गृह्णाति उपादत्ते दे
ही आत्मा तथा तेन प्रकारेण जीर्णानि शरीराणि विहाय अन्यानि नवा
नि संयाति देही आत्मा पुरुषवत् अविक्रिय एवेत्यर्थः २२

रणवीरसमिद्बोधिनी॥

नन्वस्तु देहस्यैव विनाशस्तथापि तत्संबंधे चेतनत्वाद्युपलंभात्क
थमात्मनो न विनाशित्वमिति व्यामोहनिवर्तनाय सदृष्टांतं पुन
रपि नित्यत्वमस्य द्रढयति वासांसीति यथा चिरकालाच्छादन
रूपेण जीर्णस्य वस्त्रस्य त्यागे सञ्चितस्य नूतनस्य तस्यावरणे च
न कश्चिद्धिनश्यति एवमात्मापि वयस्तपश्चादिना कृशानि देहानि
त्यक्त्वा चिरोपार्जितसुकृतफलभोगक्षमाणि तानि नूतनानि देवा
दिशरीराणि गृह्णन्न विनश्यतीति भीष्मादिदेहानां सुकृतसाधना
नां युद्धेन कथमहं विनाशं कुर्यामित्यर्जुनाशंका न तदितो अयं भ
गवदभिप्रायः युद्धेन भीष्मादीनां शरीरविनाशनेनोपार्जितसुकृ
तभोगाभावेन नापकारः स्यात् अपि तु तथा वा जीवधर्मानुष्ठानक्लेशेन कृ
शीभूतदेहानामेतेषामुपार्जितसुकृतफलभोगाशक्ततया तत्स्था
न एव श्रेयानिति युद्धेन तानि पातयित्वा कल्याणफलभोगक्षम-
समुचितदेहांतरसंपादनेन महानुपकार एव कृतः स्यादिति युद्ध-
स्य महोपकारकत्वेन पुण्यत्वे अपकारभ्रमेण पापशंकां मा कार्षी
ति २२

शारीराद्यवेतनद्रव्यनाशकरणायसमर्थाअपिचेतनात्मस्व
विशिष्टं रूपगुणादिविनाशकरणायप्रभवोनभवंति तस्मादेनमवि
नाशिनंविद्धीतिभावः २३ ॥

+ ननुदेहनाशेतदंभ्यंतरवर्तिनआत्मनःकुतो **मधुसूदनी टी॰** ॥ नविनाशोगृहदाहेतदंतर्वर्तिवदित्यतआह +

+ शस्त्राण्यस्यादीन्यतितीक्ष्णान्यपि एनंप्रकृतमात्मानंनछिंद
न्ति अवयवविभागेनद्विधाकर्तुंनशक्नुवंति तथापावकोग्नि
रतिप्रज्वलितोपिनैनंभस्मीकर्तुंशक्नोति नचैनमापोत्यंतवे
गवत्योपिआर्द्रीकरणेनविश्लिष्टावयवंकर्तुंशक्नुवंति मारु
तोवायुरतिप्रबलोपिनैनंनीरसंकर्तुंशक्नोति सर्वनाशकाप्र
पेप्रकृतेयुद्धसमयेशस्त्रादीनांप्रकृतत्वादवयुत्यानुवादेनोप
न्यासः पृथिव्यप्तेजोवायूनामेवनाशकत्वप्रसिद्धेस्तेषामेवो
पन्यासोनाकाशस्य [illegible]
[illegible] २३ ॥

सदानंदी टी॰ ॥

ननुदेहविनाशेनकुतोनाशोनचात्मनः गृहदाहेयथादाहस्त
दभ्यंतरवर्तिनः १ तथेत्याशंक्यभगवानाहसर्वज्ञईश्वरः शा॰
स्त्राण्यंगविभागेनद्विधाकर्तुंचिदात्मकं २ नशक्नुवंतिवह्निर्नो
भस्मीकर्तुंतमोविभुं नचार्द्रीकरणेनापःशक्नुवंत्येनमातवं
विश्लिष्टांगकमात्मानंकर्तुंतद्वन्नमारुतः आत्मानंनीरसंक
र्तुंशक्नोतिबलवत्तरः ४ प्रसिद्धानाशकाएतेप्रभवंतिनचा॰त्म
नि च पृथिव्यप्अग्निवायूनांनाशकत्वप्रसिद्धितः ५ तेषामप्या
त्तरोयात्मातंविनातेमरघात्मकाः ६ २३ ॥

नीलकंठी टी॰ ॥

कीदृशोसौदेहीत्यतआह नैनमिति एनंशस्त्राणिनछिंदं॰
तिनद्वैधाकुर्वंति अस्थूलत्वात् तर्हिपार्थिवपरमाणुवत्पा
कजरूपाद्याश्रयोभविष्यतीत्याशंक्याह नैनंदहतिपावक
इतिअनणुत्वात् आपश्चैनंनक्लेदयंति अस्पर्शत्वात् स्पर्शव
द्धिद्रव्यमद्भिरार्द्रीकर्तव्यंननत्स्पर्शी नशोषयतिमारुतः अस्ने

165

गी॰ हृत्वात् एतेनश्रदीर्घमस्थूलमनणुश्रशद्भमस्पर्शमरूपमव
टी॰ यं तथाऽरसंनित्यमगंधवच्चयदिति श्रुतिप्रसिद्धानामदीर्घ
द्वि॰ त्वाशद्भत्वादीनामपिसंग्रहोज्ञेयः २३ ॥

आनंदी टीका

उक्तरूपस्यशरीरंचापमित्यादिनायदपिशस्त्रास्त्रादिकमेतेषांहन
नोपकरणंत्वयासंभावितं तेनापिदेहस्यैवछेदादिनतुजीवस्ये
त्याह पावकेत्यादिनाग्नेयवारुणवायव्यास्त्राणांदाहादेःकार्य
स्योक्तिः २३ ॥

रामकंठी टीका

एनमात्मानंशस्त्राणिखड्गादीनिशरीरमिवनछिंदंति नद्विधा
कुर्वन्ति नैवाग्निर्नैनंदहति नापःक्लेदयंति नचमारुतःशोष
मुपनयति छेदादिभिर्विक्रियमाणेशरीरे नतस्यनिसर्गनिर्वि
कारस्यविकारसंस्पर्शः [illegible] २३ ॥

लासिकी टीका

> ^ शस्त्राणि एनमात्मानं शरीरवच्छिन्दन्ति एनं पावको न दहति एनमापो न क्लेदयन्ति विश्लिष्टावयवं न कुर्वन्ति एनं मारुतो न शोषयति निरवयवत्वात् पृथिव्यप्तेजोवायूनामेव नाशकत्वप्रसिद्धेस्तेषामेवोपन्यासो नाशकस्य

ननुदेहनाशेतदंतर्वर्तिनआत्मनोपिनाशप्रसंगोगृहदाहेतद
न्तर्वर्तिपुरुषवदित्यतआह नैनमिति^ २३ ॥

पंचोलीटीका

विनाशहेत्वभावादविनाशीत्याह नैनमिति शस्त्राण्यस्यादीनिएनं
आत्मानंनछिंदंतिनिरवयवत्वात् अवयवविभागंनकुर्वंति तथापाव॰
कोग्निरपिएनंनदहतिनभस्मीकरोतितथाः आपएनंआत्मानंनक्ले॰
दयंतिआर्द्रीभावेननशीर्णयंतिअपांहिसावयवस्यवस्तुनआर्द्रीभाव॰
करणेनावयवविश्लेषायाईनेसामर्थ्यनतुनिरवयवात्मनिसंभवति
मारुतः वायुरपिएनमात्मानंनशोषयति शुष्कंनकरोति २३

रसाविसमिहोधिनी॥

ननुदग्धेवेश्मनितदभ्यंतरवर्तिनांपुरुषाणांदाहयथाभवति एवंदे
हविनाशेतदंतर्वर्तिनोदेहिनोपिविनाशः कुतोनेत्याशंक्याह पृथिव्य
प्तेजोवायूनांविनाशकत्वेनप्रसिद्धानामशक्यत्वमाह नैनमिति

नरयति नैनमिति शस्त्राणि खड्गादीनि पार्थिवान्यवयवविभाजका
नि एनमात्मानं न छिंदंति अवयवविभागेन द्विधाकर्तुं न शक्नुवंति
तथा पावको वह्निरेनं न दहति भस्मीकर्तुं न भवति तथैनमापो
जलानि न क्लेदयंत्यार्द्रीकरणेन न विश्लिष्टावयवं कर्तुं प्रकल्पंते
तथातिप्रचंडोपि मारुतो वायुरेनं न शोषयति नीरसं कर्तुं न क्षमते
२३ ॥

मधुभाष्य

नैनमिति वर्त्तमाननिषेधात्स्यादुत्तरत्रेत्यत आह २३॥

भाषा अनुवाद

२१ श्लोकमें कहा जो आत्माके वधकासाधना भाव कोहै नि रुपाय अर्थात् किसी प्रकारसे आत्माका वध नहीं होसक ताहै यह देखाय करि अब अविनाशीहै इसको दृढ करते है कि सकल अस्त्र शस्त्र इस आत्माको छेदन नहीं करि स कते और अग्नि भी इसको दग्ध करनेको समर्थ नहीं जल इसको भाई करि गीला नहीं करि सकता और वायुभी इस को सुखाय नहीं सकती है क्यों कि यह अवयव रहितहै और इन सबको सामर्थ्य अवयव सहितमें है अर्थात् भौति क वस्तुमे करि पंचभूत निर्मित वस्तुमे इनकी सामर्थ्यहै २२

दोहा

यह अछेद अदाहहै अरु अक्लेद अशोष नित्यसर्वगत स्थाणुहै अचल सनातन तोष २३॥

अच्छेद्योयमदाह्योय मक्लेद्योशोष्यएवच
नित्यःसर्वगतःस्थाणु रचलोयंसनातनः २४

शांकरभाष्ये टी० ॥

यतएवं तस्मात् अच्छेद्योयमिति यस्मादन्योन्यनाशहेतू-
निभूतानि एनमात्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मान्नित्यो
नित्यत्वात्सर्वगतः सर्वगतत्वात् स्थाणुरित्येतत् स्थिरत्वाद
चलोयमात्माऽतः सनातनश्चिरन्तनो न कारणात्कुत
श्चिन्निष्पन्नोऽभिनवदित्यर्थः न तेषांश्लोकानांपौनरुक्त्यं
चोदनीयं यतःएकेनैव श्लोकेनात्मनोनित्यत्वमविक्रिय
त्वंचोक्तं नजायतेम्रियतेवाइत्यादिना तत्र यदेवात्मविषयंकिं
चिदुच्यते तदेतस्मात् श्लोकार्थान्नातिरिच्यते किंचिच्छब्दतः
पुनरुक्तं किंचिदर्थतइति दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनःपुनःपु
नःप्रसंगमापाद्यशब्दान्तरेण तदेववस्तुनिरूपयतिभगवा
न्वासुदेवःकथंनुनामसंसारिणां असंसारित्वबुद्धिगोच
रतामापन्नं सदव्यक्तंतत्त्वं संसारनिवृत्तये स्यादिति किंच
अव्यक्तोयमिति अव्यक्तःसर्वकारणविषयत्वान्नव्यज्यतेइ
ति अव्यक्तोयमात्माअतएवाचिन्त्योयं यद्धीन्द्रियगोचरंवस्तु
तच्चिन्ताविषयत्वमापद्यते अयंत्वात्माऽनिंद्रियगोचरत्वा
दचिन्त्यो तएवाविकार्यो यथाक्षीरंदध्यादिनाविकारिनत
थाऽयमात्मा निरवयवत्वाच्चाविक्रियो नहिनिरवयवंकिं
चिद्विक्रियात्मकं दृष्टमविक्रियत्वादविकार्योयमात्मोच्य
ते २४ ॥

आनंदगिरिकृतटी० ॥

पृथिव्यादिभूतप्रयुक्तछेदनाद्यविक्रियाभावेयोग्यताभा
वंकारणमाह यतइति पूर्वार्द्धमुत्तरार्द्धे हेतुत्वेनयोजयति

गी.
टी.
द्वि.

२५
१

यस्मादिति नित्यत्वादीनामन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावं सूचयति
नित्यत्वादिना नचानित्यत्वं परमाणुषु व्यभिचारादसाधकं
सर्वगतत्वस्येति वाच्यं तेषामेवाप्रामाणिकत्वेन व्यभिचारा
नवतारात्तच सर्वगतत्वेपि विक्रियाशक्तिमत्त्वमात्मनोऽस्ती
त्युक्तं विभुत्वेनाभिमतेनभसि तदनुपलंभात्तविक्रियाश
क्तिमत्त्वे स्थैर्यमास्थातुमशक्यं तथाविधस्य मृदादेरस्थिरत्वद
र्शनादित्याशयेनाह स्थिरत्वादिति स्वतोनित्यत्वेपिकारण
न्नाशासंभवादुत्पत्तिरपि संभवितेति कुतश्चिरंतनत्वमित्या
शंक्याह नकारणादिति आत्मनोऽविक्रियत्वस्यनजायते
म्रियतेवेत्यादिना साधितत्वात्तस्यैव पुनरभिधाने पुनरुक्ति
रित्याशंक्याह नतेषामिति अनाशंकनीयस्य चोद्यस्य प्रसंगं
दर्शयतियतइति अतोवेदाविनाशिनमित्यादौ नशंक्यते पौ
नरुक्त्यमितिशेषः कथंतत्रपौनरुक्त्याशंकासत्त्वान्मिषति
तत्राह तत्रेति वेदाविनाशिनमित्यादिश्लोकः समस्यापरा
मृश्यते श्लोकशब्देन नजायतेम्रियतेवेत्यादिरुच्यते नन्वि
हश्लोके जन्ममरणाद्यभावोभिलप्यते वेदेत्यादौ पुनरप
क्षयाद्यभावो विवक्षते तत्र कथमर्थातिरेकाभावमादाय
किंश्चिदिति कथंतर्हि पौनरुक्त्यं न चोदनीयमिति मन्यसे तत्राह + पौनरुक्त्यं चोद्यते तत्राह + दुर्बोधत्वादिति पुनः पुनर्विधान
भेदेन वस्तु निरूपयतो भगवतोभिप्रायमित्याह कथंन्वि
ति त्वंपदार्थपरिशोधनस्य प्रकृतत्वात्तत्रैव हेत्वन्तरमा
ह किंचेति आत्मनोनित्यत्वादिलक्षणस्य तथैव प्रथाकि
मितिनभवति तत्राह अव्यक्तइति मातर्हि प्रत्यक्षत्वं भूद
नुमेयत्वं तस्य किंनस्यादित्याशंक्याह अतएवेति तदेव प्र
पंचयति यद्धीति अतींद्रियत्वेपि सामान्यतो दृष्टविषय
त्वं भविष्यतीत्याशंक्य कूटस्थेनात्मना व्याप्तिलिंगाभावान्नै
वमित्याह अविकार्यइति अविकार्यत्वे व्यतिरेकदृष्टान्त
माह यथेति किंचात्मा न विक्रियते निरवयवद्रव्यत्वात् च

निरवयवत्वाच्चेति^

त्वदितिव्यतिरेकानुमानमाह^ निरवयवत्वेपिविक्रियावत्त्वंका
स्त्वितित्याशंक्याह नहीति सावयवस्यैव विक्रियावत्त्वदर्शनात्
विक्रियावत्त्वेनिरवयवत्वानुपपत्तिरित्यर्थः यद्धिसावयवंस
क्रियंक्षीरादितद्दध्यादिनाविकारमापद्यते नचआत्मनः श्रुति
प्रमितनिरवयवत्वस्य सावयवत्वमतोऽविक्रियत्वान्नायं वि
कार्योभवितुमलमितिफलितमाह अविक्रियत्वादिति २४ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

तत्रहेतूनाह अच्छेद्यइत्यादिसार्धेन निरवयवत्वात् अच्छेद्योयं
अक्लेद्यश्चामूर्तत्वात् अदाह्यः द्रवत्वाभावात् शोष्यइति इतश्च
छेदादियोग्योनभवतियतोनित्यः अविनाशी सर्वत्रगतः स्था
णुः स्थिरस्वभावः रूपांतरापत्तिशून्यः अचलः पूर्वरूपःपरित्या
गीसनातनः अनादिः २४ ॥

पिशाचभाष्यटी ॥

नि^
यतएवंतस्मादमूर्तिनाशहेतुभूतान्यात्मानंनाशयितुंनोत्सहं
तेतस्मान्नित्योयंनित्यत्वात्सर्वगतःसर्वगतत्वात्स्थाणुरिवस्था
लत्वात् णुत्वादचलोयं^ सनातनः चिरंतनः नकारणात्कुतश्चिन्निष्पन्नोऽभि
नवइत्यर्थः कथंतुनामसंसारिणांबुद्धिगोचरतामापन्नसंसा
रनिमित्ताभावादितिपुनःपुनरुच्यते २४ ॥

रामानुजभाष्यटी ॥

अतआत्मानित्यःस्थाणुरचलोयंसनातनः स्थिरस्वभावोऽप्रकंप्यः
पुरातनश्छेदनादियोग्यानिवस्तूनियैःप्रमाणै^स्तैरात्मान व्यंग्यं^
व्यज्यतेइत्यव्यक्तः अतश्छेद्यादिविसजातीयः २४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी ॥

नचदेहांतरगमनमस्यापूर्वदेहांतरेगच्छति तेनसम्बन्ध
देहत्वादेः २५ ॥ पूर्वश्लोकटीकयागतार्थत्वात्पृथङ्नास्तिटीका

परमार्थप्रपाटी ॥

अच्छेद्यइतिनिरवयवत्वादमूर्तत्वाद्द्रवत्वात्तथाविधोनभव

गी. निछेद्यत्वादिदेहगतमात्मन्यारोप्यते ह तदुक्तं अयःपिंडग
टी. तेवह्नौ लोहाकारस्तताडनं आरोप्यते तथा लोहे दाहकत्वादि
द्वि. वह्निजमिति अर्पितथैवात्रेत्याह नित्य इत्यादि नित्योऽवि
नाशी सर्वगतोऽपरिछिन्नः स्थाणुः स्थिरस्वभावः रूपांतरशून्यः
अचलः पूर्वरूपापरित्यागी सनातनः अनादिः ॥ २४ ॥

वनमाली टीका ॥

शस्त्राद्यनाश्यत्वमुपपादयति अछेद्य इति निरवयवत्वादछे
द्यः अतएवादाह्यः अमूर्तत्वान्निरवयवत्वाच्चाक्लेद्यः अद्रवत्वा
दशोष्यः सर्वेषु देशेषु कालेषु जात्यत्वमसहमवस्था हि नित्यं
निरंतरं गच्छतीति नित्यः सर्वगतः नित्यत्वसर्वगतत्वयोः पृ
थगविशेष त्वेतयोः पूर्वमुक्तत्वात्पुनरुक्तिः स्यात् स्थाणुः
कूटस्थो निर्विकारः अचलो बाल्याद्यवस्थाशून्यः सनातनः
सर्वविकारात्प्रागेवैकाकारेण विद्यमानः २४ ॥

अथमवैजयन्ती टी. ॥

नन्वतितीव्रशस्त्रानलादयः कुतो नैनं विनाशयंतीत्यपेक्षा
यां हेतुमाह अछेद्योऽयमिति एवकारोऽवधारणार्थकस्तेना
न्ययोगो व्यवछिद्यते च शब्दः समु यार्थकः यस्मादयमा
त्माऽछेद्य एव छेदनानर्ह एव भवति तस्माच्छस्त्राण्येनं नछिं
दंति यस्माच्चायमदाह्य एव दहनानर्ह एव तस्मादेनं पावको
नदहति यस्माच्चायमक्लेद्य एव क्लेदनानर्ह एव तस्मादेनमा
पो न क्लेदयन्ति यस्माच्चायमशोष्य एव शोषणानर्ह एव त
स्मादेनं मारुतो न शोषयति नन्वस्याछे त्वादय एव कुत इ द्य
त्यपेक्षायां क्रमेण चत्वारि हेतुगर्भितविशेषणान्याह यतो नि
त्यः सर्वकालैकरूपः अतोऽछेद्यः सर्वगतः सर्वेषु न्यादिपदा
र्थेषु गतः प्राप्तः यतस्तेभ्योऽधिकतरोऽति सूक्ष्मरूपोऽयमतस्त
दन्तर्वर्त्यपि तैर्न विक्रियते अतोऽदाह्यः ननु सर्वगतश्चेत्किंवि
भुरूपोऽयमित्याशंकायामाह स्थाणुरिति तिष्ठतीति स्थः

स्यश्चासावणुः स्थाणुः स्थिरस्वभावोऽपरिणामक इत्यर्थः
स्थाणुत्वादयमक्लेद्यः यः पदार्थोऽणुकाद्यवयववान्स एव जल
संयोगेन शिथिलीभावं प्राप्नोति अयं तु स्थिराणुरूपकत्वेन नि
रवयवस्तस्मादक्लेद्यः इत्यनेनात्माविभुरिति शंकादूरतो नि
रस्ता आत्मनः उपाधिकृतमणुत्वं वारयन्न शोष्यत्वे हेतुमाह
अचल इति स्वस्वरूपगुणादिभ्यो न चलतीत्यचलः यः पदा
र्थो निजस्वरूपादिकं त्यक्त्वा रूपान्तरं गच्छति स एव वातेन शो
ष्यो भवति अयं तु बंधमोक्षाद्यवस्थाप्राप्तोपि कदाचिदपि स्वा
भाविकाणुरूपं त्यक्त्वा विभुत्वादीन् गुणान्स्वोत्पजन्ने वास्थितस्त
स्मादचलत्वान्मारुतेन न शोष्यः औपाधिकाणुवादे तु बुद्धे
र्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रः अवरोपि दृष्टः अणुरेष
आत्मा चेतसा वेदितव्यः वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पित
स्य च भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते इत्यादीना
मात्मनः स्वाभाविकाणुरूपकत्वप्रतिपादनपराणां श्रुती
नां विरोधस्तस्मादयं पक्षो दूरतोऽनादरणीयः यस्मादेवं तस्मा
त्सनातनः पुरातनः २४ ॥

+ शस्त्रादीनां तत्राशक्तत्वात् समर्थोऽतस्य तज्ज मधुसूदनी टीका ॥ नितनाशानर्हत्वे हेतुमाह +

+ यतोऽच्छेद्योयं अतो नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि अदाह्योयं यतोऽतो
नैनं दहति पावकः यतोऽक्लेद्योयं अतो नैनं क्लेदयन्त्यापः यतोऽ
शोष्योयमतो नैनं शोषयति मारुत इति क्रमेण योजनीयं एव
कारः प्रत्येकं संबध्यमानोऽछेद्यत्वाद्यवधारणार्थः वः समुच्चये
हेतोर्वाछेद्यानर्हत्वे हेतुमाहोत्तरार्धेन नित्योयं पूर्वापरको
टिरहितोऽतोऽनुत्पाद्यः असर्वगतत्वे अनित्यत्वस्य स्याद्यावद्विका
लोक रं तु विभागो इति न्यायात् पराभ्युपगतपरमाण्वादीनामनभ्यु
पगमात् अयं सर्वगतो विभुरतो नित्य एव एतेन प्राप्यत्वं परा
कृतं यदि वायं विकारी स्यात्तदा सर्वगतो न स्यादयं तु स्थाणु
रविकारी अतः सर्वगत एव एतेन विकार्यत्वमपाकृतं यदि

देवंतस्मा

१७०

वायंचलःक्रियावान्स्यात्तदाविकारीस्याद्घटादिवत् अयंत
चलोतोनविकारी एतेनसंस्कार्यत्वंनिराकृतंपूर्वावस्थापरि
त्यागेनावस्थांतरापत्तिर्विक्रिया अवस्थैक्येपिचलनमात्रं
क्रियेतिविशेषः यस्मात्सनातनोयंसर्वदैकरूपः नकस्या
अपिक्रियायाःकर्मेत्यर्थः उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृत्यन्यतरक्रि
याफलयोगेहिकर्मत्वंस्यात् अयंतुनित्यत्वान्नोत्पाद्यः अ
नित्यस्यैवघटादेरुत्पाद्यत्वात् सर्वगतत्वान्नआप्यः परिछि
न्नस्यैवपयआदेःआप्यत्वात् स्थाणुत्वादविकार्यः विक्रियाव
तोघटादेरेवविकार्यत्वात् अचलत्वादसंस्कार्यः सक्रियस्ये
वदर्पणादेःसंस्कार्यत्वात् तथाचश्रुतयः आकाशवत्सर्व
गतश्चनित्यः वृक्षइवस्तब्धोदिवितिष्ठत्येकः निष्कलंनि
ष्क्रियंशांतमित्यादयः यःपृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याअंतरोया
स्तिष्ठन्नद्भ्योंतरोयस्तेजसितिष्ठंस्तेजसोंतरोयोवायौतिष्ठ
न्वायोरंतरइत्याद्याश्रुतयःसर्वगतस्यसर्वांतर्यामितयात
दविषयत्वंदर्शयंति योहिशस्त्रादीनांतिष्ठतितंशस्त्रादयः
छिन्दंति अयंतुशस्त्रादीनांसत्तास्फूर्तिप्रदत्वेनतत्प्रेरक
स्तदंतर्यामी अतःकथमेनंशस्त्रादीनिस्वव्यापारविषयी
कुर्युरित्यभिप्रायः अत्रयेनहृदयंसपतितेजसेद्धइत्यादिश्रु
तयोनुसंधेयाःसप्तमाध्यायेचप्रकटीकरिष्यतिश्रीभगवा
नितिदिक् । [illegible]
[illegible] २४ ॥

सदानंदी टीका ॥

शस्त्रादेरात्मनोनाशासामर्थ्येहेतवोमी अछेद्यत्वादयस्ते
ननित्यआत्मात्तरोव्ययः १ अन्योन्यनाशकान्येवभूतान्यात्मा
नमंतरं नोत्सहंतेयतोहंतुंनाशशंकामतस्त्यज २ नित्यत्वा
त्सर्वगोव्यापीव्यापित्वात्स्थाणुवात्स्थिरः स्थिरत्वाच्चाक्रियाअ
न्यस्तस्मादात्माचिरंतनः ३ नित्यत्वाज्जायमुत्पाद्योनआप्यः

सर्वगोयतः स्थाणुत्वादविकार्योयमसंस्कार्योचलत्वतः ४
संस्कारस्तुगुणाधानेदोषापनयनेनचवा निर्गुणेचगुणाधा
नेस्वतःशुद्धेनचापरः ५ सत्तास्फूर्तिप्रदातात्तिशस्त्रादीना
मयंयतः ऐतर्यामितयाशास्ताकथमेनमिमानिच ६ श
स्त्रादीनिप्रकुर्युस्तस्वव्यापारैकगोचरं ७ २४ ॥

नीलकंठी टी० ॥ ९

उक्तोहेतोरस्यशस्त्रादीनिछेदादीन्नकुर्वंतीत्याशंक्यतस्य
छेदाद्ययोग्यत्वादित्याह अच्छेद्योयमिति अत्राछेद्यत्वादौ
पूर्वोक्तान्येवअस्थूलत्वादीनिकारणानिज्ञेयानि एवमच्छे
द्यत्वादिनास्थूलादीनभावरूपान्गुणानुक्त्वाभावरूपान
पिगुणानाह नित्यइति सर्वैर्विशेषणैरखंडैकरसस्यैवव
स्तुनोलक्ष्यत्वात् नित्यत्वादिभिरुत्पाद्यत्वादिकंनिराक्रि
यते यतोनित्यःअतोघटवदनुत्पाद्यः यतःसर्वगतःअतो
ग्रामवदप्राप्यः यतःस्थाणुःपूर्वरूपापरित्यागेनास्थिरस्व
भावःअतःक्षीरादिवदविकार्यः अचलःयथादर्पणःस्वतः
स्वाच्छ्यादप्रच्युतोपिमलरूपेणावरणेनस्वाच्छ्यात्प्रच्याव्य
ते एवंस्वयंस्थाणुरप्यन्यसंयोगाच्चाचल्यमनुवीतसच
दोषापकर्षणलक्षणंसंस्कारमपेक्षेत अयंतुअचलत्वान्न
तथा एवंचउत्पत्याप्तिविकृतिसंस्कृतिरूपंचतुर्विधंक्रिया
फलमात्मनिनसंभवतीत्युक्तं तत्रहेतुः सनातनइतिसना
तन्पदार्थेनैरंतर्ये तच्चदेशतःकालतोवस्तुतश्चपरिच्छेदरा
हित्ये परमात्मपरमाणोःकालतःपरिच्छेदाभावोपिदेश
तःपरिच्छेदोस्ति आकाशस्यतदुभयाभावेपिवस्तुतःपरि
च्छेदोस्ति सोपित्रिविधःसजातीयविजातीयस्वगतभेदरू
पः यथा वृक्षस्यस्वगतोभेदःपत्रपुष्पफलादितः वृक्षा
न्तरात्सजातीयोविजातीयःशिलादितः ततश्चसनातनैरं
तर्येणत्रिविधपरिच्छेदराहित्येनभवति अस्तीतिसनातनो
ऽखंडैकरसोयस्मात्तस्मात्नोत्पाद्याश्रयइत्यर्थः २४ ॥

त्य

171

आनंदी टीका

एतदेवनिगमयति यस्मादछेद्योयंनिरवयवत्वादवयवविभागेनसंभवत्यतोनैनंछिन्दन्तीत्यादिपूर्वश्लोकेनास्यार्थस्य संबन्धः नित्यःपूर्वापरकोटिरहितोतएवसर्वगतःस्थाणुःस्थाणुरिवनिर्विकारः अचलःस्वभावादप्रच्युतःसनातनश्चिरकालीनःकारणहीनः २४ ॥

रामकंठी टीका

तथाहि— अयमात्माछेदादिक्रियाविकार्योनभवति पूर्वोक्तस्यैवनिर्वचनमेतत् तथानित्यइत्यादीनि विशेषणान्यविनाशित्वार्थानिपरस्परसहायभूतानिप्रतिपत्तिदार्ढ्यायबहूनिप्रयुक्तानिवेदितव्यानि [illegible] २४ ॥

लासिकी टीका

तत्रहेतुनाह निरवयवत्वात् दाहविषयशोषणादीनामचना॰ समानत्वप्रसिद्धत्वेनशोषणमेवोपन्यासोनाकाशस्य नित्यइत्यादीनिपकार्थान्यपिबहूनिविशेषणानिप्रतिपत्तिदार्ढ्यायभगवतासहोक्तानि २४ ॥

१ अछेद्योयमछेद्यश्चामूर्तत्वाद दाह्यश्च द्रवत्वाभावादशोष्य इतिभावः कुतश्छिद्रादियोग्यो न भवति यतो नित्योविनाशी सर्वत्रगतः स्थिरस्वभावाद्रूपान्तरपतितशून्यः अचलः पूर्वरूपापरित्यागी सनातनोऽनादिः

पंचोलीटीका

अविनाशिहेतुत्वाभावेसाधितेसिद्धमविनाशित्वमत्रवदति अछेद्योयमिति अयमात्माअछेद्यःछेत्तुमशक्यः अयमात्माऽदाह्यःदग्धुमशक्यः अक्लेद्यःआर्द्रभावेनशीर्णयितुमशक्यः अशोष्यःशोषयितुमशक्यः नित्यःअविनाशीसर्वगःसर्वव्यापी स्थाणुःस्थिरःचलनरहितःचिरंतनः २४

रत्नावीरसमिद्धोपिनी॥

ननुकथंनशस्त्रादीनामेतत्कर्मकच्छेदादौशक्तिरित्यत्रहेतुमाहअछेद्यइति चशब्दोहेत्वर्थोयस्मादयमात्माछेदाद्यनर्हएवतस्माच्छस्त्रादीनिनैनंछेदादिप्रतियोगिनंसंपादयितुंप्रभवंतीतियोज

ना तत्रापि हेतुमाह नित्य इत्याद्यर्धेन उत्पत्तिप्राप्तिविकृतिसंस्कार्य
न्यतमक्रियाफलयोगप्रतियोगिकर्मेतिसिद्धांतः नचायंतादृशा॰
क्रियाफलभागितिनास्यच्छेदादिक्रियायाः कर्मत्वोचितीतथाहि
यतोयंनित्यः पूर्वापरकोटिरहितः अतोघटादिवन्नोत्पाद्यः यतः
सर्वगतोविभुरिति नित्यत्वेहेतुकथनं ततश्चनप्राप्यः अवच्छि
न्नस्येवजलादेःप्राप्तिविषयत्वात् यतश्चायंस्थाणुरविकारीतिस
र्वगतत्वेहेतुः ततएवदुग्धादिवन्नविकार्यः यतश्चायमचलोघटा
दिवन्नक्रियावानित्यस्थाणुत्वेहेतुः ततश्चदर्पणादिवन्नसंस्कार्यः
यस्मादेवंतस्मात्सनातनोयंसर्वदैकस्वरूपइतिभावः २४॥

मधुभाष्य

अछेद्यइति वर्तमानदर्शनाद्युक्तमयोग्यत्वमितिसूचयति
वर्तमानापदेशेन कृतोयोग्यता नित्यसर्वगतादिविशेषण
स्वरस्वरूपत्वात् शाश्वतइति एकरूपत्वमात्रमुक्तं स्थाणुश
ब्देन नैमित्तिकमन्यथात्वंनिवारयति नित्यत्वसर्वगतत्ववि
शेषण अन्यथाऽपुनरुक्तेः एकोक्तावप्युक्तविशेषणोपा
दानान्नेश्वरैकेऽपुनरुक्तिः युक्ताश्चबिंबधर्माः प्रतिबिंबेऽ
विरोधेतत्रच रूपंरूपेप्रतिरूपोबभूव आभासएवचेत्यादि
श्रुतिस्मृतिसिद्धा नचांशत्वविरोधः तस्यैवांशत्वात् नचैक
रूपत्वांशता प्रमाणंचोभयविधवचनमेव नचांशस्यप्र॰
तिबिम्बत्वंकल्प्यम् गाथ्यादिष्वंशावाद्रूपरूप्यादृष्टेरितरत्रा
दृष्टेः स्थाणुत्वेप्येवंतत्याद्यविरुद्धमीश्वरस्य उभयविध॰
वाक्यादचिंत्यशक्तेश्च नचमायैकं त्वयीश्वरे ब्रह्मणिनो
विरुध्यते तवात्मगोप्त्रीश्वरत्वात् विंशन्वैतत्वयिकार्य॰
कारण इत्याद्येश्वर्येणैव विरुद्धधर्माविरोधोक्तेः महाना

सर्वाश्च मोक्षोद्दिमहापुरुषार्थः तत्रापिमोक्षएवार्थः अंतेपुरेभि
रेधीरानतेमय्येपुरेभिरे अंतप्राप्तिंसर्वेप्राहुः एवमंतरमंतयोः
पुण्यचितोलोकक्षीयत इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः सचविष्णुप्रसा
दादेवसिध्यति वासुदेवमनाराध्यकोमोक्षंसमवाप्नुयात् नु
ष्टेहनतत्रकिमलभ्यमनंतरूपे त्वत्प्रसादात्प्राप्नोतिपरांसिद्धिंन
संशयः एषांसएवभगवान्दययेदनंतः सर्वात्मनाश्रितप
दोयदिनिर्व्यलीकं तेवैविदंत्यतितरंति वदेवमायांनैषांममा
हमितिधीःश्वसृगालभक्ष्ये तस्मिन्प्रसन्नेकिमिहास्त्यलभ्यंध
मार्थकाममलमल्पकाले ऋतेयदस्मिन्भवईशजीवास्तापत्र
येणोपहतामशर्म आत्मन्लभंते ऋतेभवत्प्रसादाद्धिकस्य
मोक्षोभवेदिह तमेवविदित्वातित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः सचोत्कर्ष
ज्ञानादेवभवति लोकप्रसिद्धेः लोकसिद्धमविरुद्धमशास्त्रं
गीकार्यं अदत्वाजारवाद्यपिदोषहृतोपितेनबहुतरोलेप
आसीदित्युत्कर्षमेववक्ति बहुनरकफलोयसौ तस्यनलो
मवद्दीयतइतिश्रुत्यंतराच्च योमामेवमसंमूढोजानातिपु
रुषोत्तममिति तदुक्तेश्च सत्यंसत्यंपुनःसत्यंप्रोक्तंतत्रापिको
टिभिः विष्णुमाहात्म्यलेशस्यविभक्तस्यचकोटिधा पुनस्त्रा
नंतथातस्यपुनस्त्रापिसनंतथा नैकांशसममाहात्म्या अशे
षब्रह्मपांकरा इतिनारदीये अन्योत्कर्षपेक्षंच तथैवसर्वशा
स्त्रेषुमहाभारतमुत्तमं कोसन्यःपुंडरीकाक्षात्महाभारतकृद्
भवेदित्यादि ग्रंथांतरसिद्धोत्कर्षमहाभारतविरुद्धं नतद्धि
नास्तिनारायणसमंनभूतंनभविष्यति एतेनसत्यवाक्येन
सर्वार्थान्साधयाम्यहं यस्यप्रसादजोब्रह्मारुद्रश्चक्रोधसंभ
वः २४॥

भाषा अनुवाद

इसका कारण यह कि आत्मा अस्त्र शस्त्रसे छिन्न भिन्न किं वा आगसे दग्ध और जलसे आर्द्र और वायुसे सूखभी नही सकताहै इसीसे आत्मा नित्य और अविनाशी तथा सर्वत्र विद्यमानहै और स्थिर स्वभाव अचल अनादिहै २४ ॥

दोहा

पावक नछेदत जाहिकी अग्नि न दहकोदाह जल न दहि रसको भिजसकें वायु न शोषें जाह २४॥

173

अव्यक्तोयमचिंत्योय मविकार्योयमुच्यते
तस्मादेवंविदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि २५

शांकरभाष्यं टी॰ ॥

तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेणैनमात्मानं विदित्वा त्वं नानुशो
चितुमर्हसि हंताहमेषां मयैते हन्यंतेइति २५ ॥

आनंदगिरिकृत टी॰ ॥

आत्मयाथात्म्योपदेशमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्युपक्रम्य व्या
ख्यातमुपसंहरति तस्मादिति अव्यक्तत्वाचिन्त्यत्वाविकार्य
त्वनित्यत्वसर्वगतत्वादिरूपो यस्मादात्मा निर्द्धारितस्तस्मात्त
थैव ज्ञातुमुचितस्तत्ज्ञानस्य फलवत्वादित्यर्थः प्रतिषे
ध्यमनुशोकमेवाभिनयति हंताहमिति २५ ॥

स्वामिकृत टीका ॥

किंच अव्यक्तइति अव्यक्तश्चक्षुराद्यविषयः अचिंत्यो मनसोप्य
विषयः अविकार्यः कर्मेंद्रियाणामप्यगोचर इत्यर्थः उच्यतइ
तिनित्यत्वादा[illegible]भिज्ञक्तोक्तिंप्रमाणयति उपसंहरति तस्मादि
ति २५ ॥

पिशाचभाष्य टी॰ ।

किंच अव्यक्तोयमिति सर्वेंद्रियाणां विषयत्वान्नव्यज्यत इत्यव्य
क्तः अव्यक्तोयमात्मा अतएवाचिंत्यो यद्यदिंद्रियगोचरः स विष
यत्वमापद्यते अयंत्वात्मा निरिंद्रियगोचरत्वादचिंत्योऽविका
दि॰ र्योयं यथादध्या तुजलादिना न तथात्मा निरवयवत्वादविक्रि
यः नहि निरवयवत्वे विक्रियात्मकत्वं च दृष्टम् अविक्रियत्वा
दविकार्योयमात्मोच्यते तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेणैनमात्मा
नं विदित्वा नानुशोचितुमर्हसि हंताहमेषां मयैते हन्यंत
इति २५ ॥

रामानुजभाष्य टी॰

अचिन्त्यश्च सर्ववस्तुसजातीयत्वेनेतरस्वभावयुक्ततयाचिं

गी·
टी·
हिं·

तयितुमपिनार्हः अतएवाविकार्यःविकारानर्हः तस्मादुक्त
लक्षणमेनमात्मानंविदित्वा तत्कृतेनानुशोचितुमर्हसि २५

अभिनवगुप्तकृत टी· ॥

देहस्यक्षणमात्रमप्यनवस्थायित्वात् एवंभूतंविदित्वेनमा
त्मानंशोचितुंनार्हसि २५ ॥

परमार्थप्रपा टी· ॥

अथदेहात्मनोःसाहचर्यदर्शनाद्देहेनसहजन्ममरणसंभा
वनायामपिशोकोनकार्यइत्याह एवंभूतस्यत्वकथंनानुभूयत
इत्याह अव्यक्तइति चक्षुराद्यविषयः मनसाज्ञातव्यइतिचेद
चिंत्यः अतएवदेहादिभिरविकार्यः विकारंनप्राप्यते अथो
पसंहरति तस्मादिति तस्मात्कारणादेवमनुनाप्रकारेण
निरूपितमेनमात्मानंविदित्वा अनुशोचितुंनार्हसि २५

वनमाली टी· ॥

अछेद्यत्वादौहेतुमाह अव्यक्तोयमिति छेद्यानिवस्तूनियैः
प्रमाणैर्व्यज्यंतेतैरात्मानव्यज्यतइत्यव्यक्तः अतःछेद्यादिवि
लक्षणःअचिंत्यःसर्ववस्तुविलक्षणस्वभावत्वेनेतरस्वभाव
युक्ततयाचिंतयितुमपिनार्हः अतएवाविकार्यःविकारा
नर्हः तस्मादुक्तलक्षणमेतमात्मानंविदित्वाशोचितुं
नार्हसि २५ ॥

उत्तमवैजयन्ती टी· ॥

किंच अव्यक्तोयमिति अव्यक्तः [illegible] चक्षुरादीन्द्रिये
र्नव्यज्यतइत्यव्यक्तः पंचज्ञानेन्द्रियागोचरोऽयम् अथच अ
चिन्त्यः चिन्तनाविषयोऽयंसर्ववस्तुविलक्षणत्वादितरव
स्तुवच्चिंतयितुमयोग्यइत्यर्थः अतोयमविकार्यःकर्मेन्द्रि
यैर्विकारायोग्यः पदत्रयेनास्यबाह्यान्तःकरणाविषयत्वाद
पिच्छेदनादेरभावत्वंसूचितम् उपसंहरति यस्माच्छ्रुतिभि
रच्छेद्यत्वादिगुणविशिष्टोयमात्मोच्यते तस्मादेवमुक्तल

क्षणमेनमात्मानं विदित्वा चेतनाचेतनवस्तुमात्रेणापव
ध्यमिति ज्ञात्वा तदर्थं शोचितुं स्वजनं हि कथं हत्वा सुखि
नः स्याम माधवेत्यादिरूपं शोकं कर्तुं त्वं नार्हसि योग्यो न भ
वसि २५ ॥

+ छेद्यत्वादिग्राहकप्रमाणाभावा मधुसूदनी टी० ॥ दपि तदभावमुत्पाह अव्यक्तोयमित्यर्धेन +

+ यो हीन्द्रियगोचरो भवति स प्रत्यक्षत्वाद्व्यक्त इत्युच्यते अयं तु रू
पादिहीनत्वान्न तथाऽतो न प्रत्यक्षस्तत्र छेद्यत्वादिग्राहकमित्य
र्थः प्रत्यक्षाभावेप्यनुमानं स्यादित्यत आह अचिन्त्योयं चिन्त्यो
नुमेयस्तद्विलक्षणोयं क्वचित्प्रत्यक्षो हि वह्न्यादिर्गृहीतव्या
प्तिकस्य धूमादेर्दर्शनात् क्वचिदनुमेयो भवति अप्रत्यक्षे त्व
व्याप्तिग्रहणासंभवान्नानुमेयत्वमिति भावः अप्रत्यक्षस्या
पीन्द्रियादेः सामान्यतो दृष्टानुमानविषयत्वं दृष्टमत आह
अविकार्योयं यथाहि क्रियादिमद्धस्तादिकं न तत्स्वकार्यान्यथा
नुपपत्त्या कल्प्यमानमर्थापत्तेः सामान्यतो दृष्टानुमानस्य
च विषयो भवति अयं तु न विकार्यो न विक्रियावानतो नार्था
पत्तेः सामान्यतो दृष्टस्य वा विषय इत्यर्थः लौकिकशब्दस्या
पि प्रत्यक्षादिपूर्वकत्वात्तद्विषयेनैव निषेधः ननु वेदेनैव त
त्र छेद्यत्वादि गृहीष्यत इत्यत आह उच्यते वेदेन सोपकर
णेन अच्छेद्योव्यक्तादिरूपेणायमुच्यते तात्पर्येण प्रति
पाद्यते अतो न वेदस्य तत्प्रतिपादकस्यापि छेद्यत्वादिप्रति
पादकमित्यर्थः अत्रैनं छिंदंतीत्यत्र शस्त्रादीनां तन्नाश
कसामर्थ्याभाव उक्तः अच्छेद्योयमित्यादौ तस्य छेदादिक
र्मत्वायोग्यत्वमुक्तं अव्यक्तोयमित्यत्र तच्छेदादिग्राहकमा
नाभाव उक्त इत्यपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यं वेदाविनाशिनमित्या
दीनां त्रयाणां श्लोकानामर्थतः शब्दतश्च पौनरुक्त्यं भाष्यकृद्भिः
परिहृतं दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसंगमापाद्या
पाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्वासुदेवः
कथं नु नाम संसारिणां बुद्धिगोचरमापन्नं तत्त्वं संसारनि

हन्तये स्यादिति वदद्भिः एवं पूर्वोक्तयुक्तिभिरात्मनो नित्यत्वे
निर्विकारत्वे च सिद्धे तव शोको नोपपन्न इत्युपसंहरति तस्मा
दित्यर्धेन एतादृशात्मस्वरूपावेदनस्य शोककारणनिवर्त
कत्वात्तस्मिन्सति शोको नोचितः कारणाभावे कार्याभावस्या स्या
वश्यकत्वात् तेनात्मानमविदित्वा यदन्वशोचस्तद्युक्तमेव
आत्मानं विदित्वा तु नानुशोचितुमर्हसीत्यभिप्रायः एवमा
त्मनो निर्विकारत्वेनाऽशोच्यत्वमुक्तमिदानीं तु विकारवत्त्व
पे मभ्युपेत्यापि श्लोकद्वयेनाशोच्यत्वं प्रतिपादयति भगवान् तत्रा
त्मा ज्ञानस्वरूपः प्रतिक्षणविनाशीति सौगताः देह एवात्मा
स चास्थिरोऽप्यनुक्षणपरिणामी जायते नश्यति चेति प्रत्यक्ष
सिद्धमेवैतदिति लोकायतिकाः देहातिरिक्तोऽपि देहेन सहै
व जायते नश्यति चेत्यन्ये सर्गाद्यकाल एवाकाशवज्जायते
देहभेदेऽप्यनुवर्तमान एवाकल्पस्थायी नश्यति प्रलय इत्य
परे नित्य एवात्मा जायते म्रियते चेति तार्किकाः तथाहि प्रे
त्यभावो जन्म स चापूर्वदेहेन्द्रियादिसंबंधः एवं मरणमपि
पूर्वदेहेन्द्रियादिसंबंधः एवं मरणमपि पूर्वदेहेन्द्रियादिवि
च्छेदः इदं चोभयं धर्माधर्मनिमित्तत्वात्तदाधारस्य नित्यस्यैव
मुख्यं अनित्यस्य तु कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसंगेन धर्माध
र्माधारत्वानुपपत्तेर्न जन्ममरणे श्रूयेते इति वदंति नित्यस्या
भू प्यात्मनः कर्णशष्कुलीजन्मनाशाकाशस्येव देहजन्मनाज
न्मतन्नाशाच्च मरणं तदुभयमौपाधिकममुख्यमेवेत्यन्ये
तत्राऽनित्यत्वपक्षेऽपि शोच्यत्वमात्मनो नोषेधयति २५ ॥ नि

सदानंदी टी. ॥

मानातीतं यतो ब्रह्मवस्तु दुर्बोधमद्वयं तस्मात्प्रसंगमापा
द्यतदेवाह पुनः पुनः १ कथं नु नाम जीवानां मग्नानां शो
कसागरे बुद्धिगोचरतापन्नं तत्त्वं बध्यादिशुक्तये २ स्पाद
वे भगवान्सौख्यं कृपालुत्वं घनतराजः पौनरुक्त्यमतो नैषां
श्लोकानां शङ्क्यतामितः ३ इन्द्रियैर्गृह्यते स्थूलदेहादिर्व्यक्त

उच्यते आत्मा रूपादिहीनत्वान्नायं प्रत्यक्षगोचरः ४ प्रत्य
क्षेणागृहीतोऽर्थोऽनुमेयः स्यात्स वै क्वचित् नाप्रत्यक्षेऽनुमेय
त्वमचिंत्यत्वींद्रियं भवेत् ५ रूपादिभानकार्येण चिंत्योहि
लिंगदेहकः चक्षुरादिसमूहात्मा तद्धि ज्ञेयमिहाथवा ६
नवा सामान्यतोदृष्टानुमानविषयोऽप्ययं निर्धर्मकतयावा
चामगोचरतया तथा ७ यद्धि क्रियावदुत्पादि तदर्थापत्ति
गोचरः अयं तु विक्रियाशून्यो नार्थापत्त्यादिगोचरः ८ वे
देनापि सत्रात्मायमव्यक्तादिस्वरूपतः प्रतिपादितश्चावे
धे तात्पर्येण न शंकितः ९ विकारैः स्थूलसूक्ष्माख्यैः कार्य
भावादवस्थितेः अर्हतीति विकार्यं वा त्वज्ञाने त्रिगुणात्मके १०
कारणाख्ये शरीरे यत्तमेसाक्ष्यकगोचरः तदन्यः प्रत्यगा
त्मायमविकार्य उदाहृतः ११ एवं देहत्रयादन्यमात्मानं स
र्वसाक्षिणं ज्ञात्वैनेवं मृषाशोकं कर्तुमर्हसि बोधवान् १२ । २५

नीलकंठी टीका ॥

एवं ज्ञेयं वस्तूक्त्वा तच्च तत्राध्यस्तदेहत्रयनिरासेनैव परोक्षीक
र्तव्यमित्याह अव्यक्तोऽयमिति व्यक्तं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षगम्यं त
दन्योऽयं प्रत्यगात्मा तथा अचिंत्योऽयं चिंत्यं चिंतायोग्यं रूपा
दिप्रकाशकार्येणानुमेयं चक्षुरादिसमुदायात्मकं लिंगश
रीरमप्रत्यक्षं ततोऽप्यन्योऽयं तथा अविकार्योऽयं विकारैः स्थूल
सूक्ष्मकार्यभावेनावस्थानमर्हतीति विकार्यं त्रिगुणात्मकं
मूलाज्ञानं कारणशरीरं सुषुप्तौ स्थितस्य न किंचिदवेदिषमि
ति परामर्शदर्शनात् अहं न जानामीत्यनुभवाच्च साक्ष्यैकग
म्यं ततोऽप्यन्योऽयं उच्यते व्यक्तादिनिषेधमुखेन न तु संसर्गग्रा
हिकया अयमेवंविध इति विधिमुखेनोच्यते यस्मादेवमयमु
च्यते तस्मादेनं विदित्वा नानुशोचितुमर्हसि तरति शोक
मात्मविदिति श्रुतेरात्मवित्त्वं त्वं बंधुवियोगजं शोकं मा का
र्षीरित्यर्थः उक्तं चात्मनोऽवस्थात्रयातीतत्वं स्वप्ननिद्रायुता

गी॰ टी॰ हिं॰

वायोप्राप्तस्त्वस्वप्ननिद्रया ननिद्रांनैववस्त्रमंतुर्येपश्यंति निश्चिताइति २५ ॥

ज्ञानेदी टीका

अव्यक्तः कस्यापीन्द्रियस्यगोचरः अतएवाचिंत्योबुद्धेरप्यगोचरः अविकार्यः केनापिप्रकारेणविकारेनेतुमशक्यः २५

रामकंटी टीका

तथाचायम॰

शब्दादिव्यक्तार्थविषयाणांश्रोत्रादीनामिंद्रियाणामविषयभूतत्वादयमव्यक्तइत्युच्यते तथावेदकैकस्वभावत्वादंतःकरणेनापीदन्तयाविषयीकर्तुमशक्यइत्यचिंत्यचित नक्रियाया अगोचरः तथासर्वदाचैतन्यमात्रातिरिक्तधर्मांतरासंस्पर्शादविकार्योविक्रियानेतुमशक्यः तस्मादेवमुक्तेनप्रकारेण सर्वतःसर्वेन्द्रियगोचरादर्थादत्यंतव्यतिरिक्तंवेदकत्वेन सर्वार्थव्यापकमेनमात्मानंबुद्धाशरीरविनाशेनतद्विनाशभ्रमेणैनमनुशोचितुमर्हसि [illegible] णोत्पादिनाग्रंथेनवितत्यप्रतिपादि [illegible] २५ ॥

ब्रह्माहे तत्ज्ञानस्य शारीर शारीरिव्यतिरेको पपत्ति प्रतिपादनरूपां प्रथमां भूमिकां स्वस्तत्त्व निर्मल प्रज्ञावधान विशेषावसे यत्वात्तं प्रत्य प्रतिपद्य

लासिकी टीका

तदेवमात्मनोजन्मविनाशाभावाच्छोकोनकार्य इत्युक्तम् कर्मेन्द्रिया[illegible]णामप्यगोचरः उपसंहरति तस्मादिति उच्यतेइति नित्यत्वादावभियुक्तोक्तिंप्रमाणयति २५ ॥

किंच अव्यक्तश्चक्षुराद्यविषयः अचिन्त्यो मनसोप्यविषयः अविकार्यः कर्मेन्द्रियाणामप्यगोचरः उच्यते इति नित्यत्वादावभियुक्तोक्तिं प्रमाणयति उपसंहरति तस्मादिति

पंचोलीटीका

यस्मादयमात्माअव्यक्तः इंद्रियैः नअभिव्यज्यतेअचिंत्यः बुद्धीद्रियगोचरः निरवयवत्वात् अविकार्यः विक्रियारहितः अविनाशित्वेनप्राप्तशोकाभावंउपसंहरति तस्मादेवमितितस्मात् पनंआत्मानंअच्छेद्यंअदाह्यंअक्लेद्यंअशोष्यंनित्यंसर्वव्यापिनंस्थिरंअचलंसनातनंअव्यक्तमचिंत्यंअविकार्यंपवंविदित्वानशोचितुमर्हसि २५

असंगत्वात्

२५
३

176

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

अथ प्रत्यक्षादिप्रमाणविरहादपि न छेद्य इति प्रतिपादितदार्ढ्या
याह अव्यक्तोऽयमिति अयमात्मा अव्यक्तो रूपादिहीनतया चक्षुरादी
न्द्रियागोचर इति न प्रत्यक्षेण तच्छेद्यत्वादिकमुपलभ्यते तथायम
चिंत्यो मनोविषयो नानुमेयः प्रत्यक्षस्यैव व्याप्तिग्रहणसंभवादिति
तथायमविकार्यः विक्रियाहीन इति नार्थापत्तिविषयो विक्रिया
वत्त्वं छेदनादिकं हि स्वकार्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानमर्थापत्तेः सा
मान्यतो दृष्टानुमानस्य च विषयो भवति एतादृशोऽयमुच्यते श्रु
त्या तात्पर्येण प्रतिपाद्यते इति न वेदस्यापि तच्छेद्यत्वापादकत्वमि
ति भावः उपसंहरति तस्मादेवमिति तस्मादेवमुक्तेन प्रकारेणैन
मात्मानमविनाशिनं बुद्ध्वा शरीरविनाशेन तद्विनाशभ्रमेण ना
नुशोचितुमर्हसि अयं भावः एवमविदितात्मविषयनित्यताकस्य
तवानुशोचनं युक्तमेव संप्रति तु तद्विदुषस्तव तत्र नार्हतीति २५॥

मधुभाष्य॥

नत्वस्मोत्यादिषु साधारणप्रस्तावसरएवमदांतमुत्कर्षविशे
षं वक्ति अन्यत्र यत्किंचिदुक्तावप्यसाधारणेवावसरे तद्व्या
देरपि वेदादावक्ति त्वमग्ने इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुरु
गायो नमस्यः विष्णसाद्विरुक्तरं इत्यादिषु तद्रूपविरोधाच
तथाहि स्कान्दे शैवे यदंतरं व्याघ्रहरीन्द्रयोर्वने यदंतरं मेरुगि
रीन्द्रविन्ध्ययोः यदंतरं सूर्यखद्योतबिंबयोस्तदंतरं रुद्रमहेन्द्रयो
रपि यदंतरं सिंहगजेन्द्रयोर्वने यदंतरं सूर्यप्रावणिकयोर्दिवि यदं
तरं जाह्नविसूर्यकन्ययोस्तदंतरं ब्रह्मगिरीशयोरपि यदंतरं अ
लयजवारिविष्णुषोर्यदंतरं स्तंभहिरण्यगर्भयोः स्फुलिंगसंव
र्तकयोर्यदंतरं स्वच्छंतरं विष्णुहिरण्यगर्भयोः अनंततत्त्वान्महाबि
लोस्तदंतरमनंतक माहात्म्यसूचनार्थायमुदाहरणमीरितं

तत्समोऽस्त्यधिको वापि नास्ति कश्चित्कदाचन एतेन सत्यवाक्येन
तमेव प्रविशाम्यहमित्याद्याह तथैव शिवप्रति मार्कण्डेयवचनं
संसारार्णवनिर्मग्नः इदानीं मुक्तिमेष्यसीत्यादि पाद्मे यो वै मार्क
ण्डेयकथाप्रबंधः शिवाभिषिक्तो विलोरेव मुक्तिमाह अहं भोगप्र
दो वत्स मोक्षदश्च जनार्दन इत्यादि समन्वयं विरोधाच्च वेदश्रुति
दशान्यनुरोधेन योज्यः यदि विद्यादित्यादि वचनात् अनिर्णी
याच्चेन्द्रादिशोकयान्यथा तत्रापीष्टसिद्धिर्नाम वैशेष्यात् अतो
भगवदुत्कर्षपर एव सर्वागमानां महातात्पर्यं तथापि स्वतःप्रामा
ण्यात्सेन्द्रवोच्यते अविरोधात् न च प्रमाणसिद्धस्यान्यथात्वस्य
स्यापह्नवो युक्तः यमेवैविद्यादर्थानां स्वतःप्रामाण्यानंगीकारे
च मानेनोक्तावदोषत्वं च साध्येदित्यतिप्रसंगः अनन्यापेक्षया
वतंत्र्यत्वसिद्धमागमानां नारायणपरा वेदाः सर्वे वेदा यत्प
दमामनंति वासुदेवपरा वेदा इति न चैतद्विरुद्धं ईश्वरनियम
नात् अनादौ चेतत्सिद्धं द्रव्यकर्मवकालश्चेत्यादौ प्रयोजकत्व
प्रयोजकत्वं तु स्वीकृतन्यायेन अतः सिद्धमेव तत् तच्चानन्याये
नाचिंत्यशक्तित्वपव युक्तं अतो न मायामयमेकं अबलत्वत्वप्र
हर्षमनानंदमदुःखमसुखं नष्टं प्रसह्य इत्यादिवत् क्रियाह
ठः तपो मे हृदयं साक्षात्ज्ञानं तु विद्या क्रिया कृतिरित्याद्युक्तेः अतश्च
न मायामयसर्वं ऐश्वर्यादिवा विभागाभावे हेतोर्नैव संबोधादिनाच
तेत्वा भगेत्यादौ स्वरूपत्वात् न मायामयत्वं युक्तं विज्ञानशक्ति
रहमासमनंतशक्तेः मध्यनंतगुणेनंते गुणतोऽनंतविग्रहे
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च
इत्यादि वचनात् अत एव ज्ञानादिरूपः अत्रैव मात्मनो नित्य
त्वे तथापि देहसंयोगवियोगात्मक जनिमृती न वेत्याह
२५॥

भाषा अनुवाद

यह आत्मा अव्यक्त अर्थात् चक्षुरादिकर्म्म इंद्रियोंका विषय नही यह कहचुकेहै और अचिन्त्य अर्थात् मनका भी अगम्य ध्यानसे बाहरहै और अविकारी अर्थात् जन्मनाश अथवा छोटा वड़ा नया पुराना किसी रूपमे वदलता नही ऐसेही तत्वज्ञानी लोग कहतेहै इससे जान बूझकर तुम जन्मनाश शून्य कहे रहित आत्माके स्वरूपको अच्छी तरह जान बूझकर तुम इस झूठे शोकको परित्यागकरो २५

दोहा

व्यक्ति हीन चिंतन रहित अविकारी कह्यो सोय ताते ये
सें जानि अरु शोच हि योग्य न तोय २५॥

150

अथचैनंनित्यजातं नित्यंवामन्यसेमृतं तथा
पित्वंमहाबाहो नैवंशोचितुमर्हसि २६ ॥

शांकरभाष्यटी॰ ॥

आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते अथचैनमिति अथ
चेत्यभ्युपगमार्थः एनंप्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसि
द्धाप्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातोजातइति वा मन्यसे तथाप्र
ति तत्तद्विनाशंनित्यंवा मन्यसेमृतं मृतोमृतइति तथापि
भाविन्यपि आत्मनित्वंमहाबाहो नैवंशोचितुमर्हसि जन्मव
तोनाशो नाशवतो जन्मचेत्येतावश्यंभाविनाविति २६ ॥

आनंदगिरिकृतटी॰ ॥

आत्मनोनित्यत्वस्यप्रागेवसिद्धत्वादुत्तरश्लोकानुपपत्तिरित्या
शंक्याह आत्मनइति अनित्यत्वमितिच्छेदः शाक्यानांलोका
यतानांवा मतमिदमापरामृश्यते श्रोतुरर्जुनस्य पूर्वोक्तमा
त्मयाथात्म्यं श्रुत्वापि तस्मिन्निर्धारणासिद्धेर्द्वयोर्मतयोरन्य
तरमताभ्युपगमः शंकितस्तदर्थोनिपातद्वयप्रयोगइत्याह
अथचेति प्रकृतस्यात्मनोनित्यत्वादिलक्षणस्य पुनःपुन
र्जातत्वाभिमानोमानाभावादसंभावीत्याह लोकेति नित्य
जातत्वाभिनिवेशं पौनःपुन्येन मृतत्वाभिनिवेशोवाहतः
स्यादित्याशंक्याह तथेति परकीयमतमनुभाषितमभ्युपे
त्याहो वत महत्पापंकर्तुंव्यवसितावयमित्यादेस्त्वदीयशो
कस्य निरवकाशत्वमित्याह तथापीति एवमर्जुनस्यदृश्य
मानमनुशोकप्रकारं दर्शयित्वा तस्यकर्तुमयोग्यत्वे हेतु
माह जन्मवतइति जन्मवतोनाशो नाशवतश्चजन्मेत्ये
तावश्यं भाविनौमिथोव्याप्तावितियोजना २६ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

गी॰ तदेवमात्मनोजन्मविनाशाभावात्नशोकःकार्यइत्युक्तम्
टी॰ इदानींदेहेनसहात्मनोजन्मतद्विनाशेनचविनाशमंगीकृ
द्वि॰ त्यापिनशोकःकार्यइत्याह अथचेति अथयद्यप्येनमात्मा
नंनित्यंसर्वदातत्तद्देहजातेजातंमन्यसे तथातद्देहमृतेमृ
तंमन्यसेपुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोश्चजन्ममरणयोरात्म
गामित्वात्तथापित्वंशोचितुंनार्हसि २६ ॥

पिशाचभाष्यटी॰ ॥

आत्मनस्तुहननमभ्युपगम्यतदुच्यते अथचेनमिति अथ
चेत्यभ्युपगमार्थंप्रकृतमेनंनित्यजातंलोकप्रसिद्ध्यानित्य
जातेनित्यंजातंनित्यंवामृतंमन्यसेतथाप्येवमपित्वंमहा
बाहोएवमात्मानंशोचितुंनार्हसि जन्ममरणयोरस्यस्वा॰
भाविकत्वात् २६ ॥

रामानुजभाष्यटी॰

अथनित्यजातंनित्यमृतंदेहमेवेनमात्मानंमन्यसे नदेहा
तिरिक्तमुक्तलक्षणंतथापिएवमतिमात्रंशोचितुंनार्हसि
परिणामस्वभावस्य देहस्योत्पत्तिविनाशयोरवर्जनीय
त्वात् २६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी॰ ॥

अथाप्येनंदेहंमन्यसेनित्यजातंप्रवाहस्याविनाशात् तथा
पिनशोच्यता क्षणिकप्रक्रियया वानित्यविनाशिनेतथा
पिकाशोच्यता एवंयथात्मनस्तद्देहयोगवियोगाभ्यांनित्य
जातत्वंनित्यमृतत्वंवामन्यसे तथापिसर्वथाशोचनंप्रा॰
माणिकानामयुक्तम् २६ ॥

परमार्थप्रपा टी॰

अथदेहात्मनोःसाहचर्यदर्शनाद्देहेनसहजन्ममरणमंगी
कृत्यापिशोकोनकार्यइत्याह अथचेनमिति अथयद्यपि
नित्यंसर्वदाएनमात्मानंतद्देहेनसहजातंमृतंवा मन्यसे

यतः पुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोर्जन्ममरणयोरात्मगामि-
त्वात्तथापि न त्वं शोचितुमर्हसि २६ ॥

वनमाली टी० ॥

आत्मनो नित्यत्वेनाशोच्यत्वमुक्त्वेदानीं विकारवत्त्वमुपेत्या-
पि श्लोकद्वयेनाशोच्यत्वं प्रतिपादयति अथेति तत्रात्मज्ञान-
स्वरूपं प्रतिक्षणं विनाशीति सौगताः देह एवात्मा स च स्थिरो
ऽप्युत्क्षणपरिणामी जायते नश्यति चेति लोकायतिका इ-
ति पक्षांतरेऽप्यथाह हे महाबाहो पुरुषधौरेयेति सोप-
हासं एतादृशी बुद्धिस्तव न युक्ता तथाहि क्षणिकत्वपक्षे
देहात्मपक्षे च अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयमि-
त्येवं शोचितुं नार्हसि एतन्मते जन्मांतराभावेन पापासंभ-
वात्पापभयेनैव हि त्वं शोचसि तच्चैतादृशादर्शने न संभ-
वतीत्यर्थः क्षणिकत्वपक्षे च दृष्टमपि दुःखादिकं न संभव-
ति बंधुविनाशदर्शित्वाभावादित्यर्थः २६ ॥

उत्तमवैजयंती टी० ॥

एवमात्मनो नित्यत्वेन जन्ममरणाभावत्वात्त्वया शोको न क-
र्तव्य इत्युक्तमिदानीमस्य देहजन्माधीनं जन्म देहमरणाधीनं
मरणं च मत्वापि यदि शोकं करोषि तथापि शोककरणम-
नुचितमित्याह अथ चैनमिति अथ शब्दो यद्यर्थे चेत्यप्यर्थे
यद्यपि देवदत्तस्य पुत्रो जातो देवदत्तो मृत इति लोके देहस्यो-
त्पत्तिविनाशौ च दृष्ट्वा देह एवात्मा इति बुद्ध्या एनं देहातिरिक्त-
लक्षणमात्मानं नित्यजातं नियत एवायमुत्पन्नो भवतीति
वा शब्दस्यार्थे नित्यं मृतं च नियत एवायं मृतो भवतीति च म-
न्यसे लोकदृष्ट्यात्मनि जन्ममरणे कल्पयसि तथापि हे म-
हाबाहो पुरुषाग्रगण्य एवं शोचितुं अहो बत महत्पापं कर्तुं
व्यवसिता वयमित्यादिरूपकं शोकं कर्तुं त्वं नार्हसि योग्यो
न भवसि परिणामात्मकस्य देहस्य जन्ममरणयोरनिवा-

गी॰ र्यत्वादवश्यंतद्भवत्येवतदर्थेशोककरणंव्यर्थंआत्मनोपितद्वि
टी॰ लक्षणत्वेनजन्मनाशाभावच्छोकाभावइत्याशयः २६ ॥
हि॰ मधुसूदनी टी॰ ॥

अथचेतिपक्षांतरेचोऽप्यर्थेयदिदुर्बोधत्वादात्मवस्तुनःसम्यक्छ्रु
वणेप्यवधारणसामर्थ्याभावादुक्तपक्षानंगीकारेणपक्षांत
२६ २ रमभ्युपैषितत्राप्यनित्यत्वपक्षमेवाश्रित्ययद्येनमात्मानंनि
त्यजातंनित्यंमृतंवामन्यसेवाशब्दःचार्थेक्षणिकत्वपक्षेनि
त्यप्रतिक्षणंपक्षांतरेआवश्यकत्वान्नित्यंनियतंजातोयंमृतो
यमितिलौकिकप्रत्ययवशेनयदिकल्पयसि तथापि महा हैं
हा बाहोपुरुषधौरेयेतिसोपहासंक्रमताभ्युपगमात्त्वथैलाहशी
जस्यशिर्नसंभवतीतिसाधुकंपंवा एवं अहोबतमहत्पाप
कर्तुंव्यवसितावयमित्यादियथाशोचसि एवंप्रकारंअनु
शोककर्तुंत्वयमपित्वंनार्हशपवसन्नार्हसियोग्योनभव
सि क्षणिकत्वपक्षेदेहात्मवादपक्षेदेहेनसहजन्मविना
शपक्षेच जन्मांतराभावेनपापभयासंभवात् पापभयेने
वत्वेलत्वमनुशोचसि तच्चैत्वाहशोदर्शनेनसंभवतीत्यर्थः
क्षणिकत्वपक्षेचदृष्टमपिदुःखंनसंभवतिबंधुविनाशाद
र्थित्वाभावादित्यधिकं पक्षांतरेदृष्टदुःखनिमित्तंशोकम
भ्यनुज्ञातमेवंकारः दृष्टदुःखनिमित्तशोकसंभवेप्यदृ
ष्टदुःखनिमित्तःशोकःसर्वथानोचितइत्यर्थःप्रथमश्लोक
स्य । [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ २६ ॥

सदानंदी टी॰ ॥

इत्यात्मनोविकारित्वादशोच्यत्वमुदाहृतंस्वीकृत्यापिविका
रित्वमुच्यतेशोच्यताधुना १ यदिदुर्बोधमात्मानंश्रुत्वापिमन्द
त्वादपि नावबोद्धुंसमर्थोसिस्वीकरोषिमतांतरं २ जातंप्र॰

नित्यत्वेन त्वं मन्यसे सौगतानुगः जातोयं वा विनष्टोयं म
न्यसे लौकिकानुगः ३ तथापि नोचितः शोकः किंपुनर्वै
दिकेमते त्वयीहपीऽहष्टिर्नसंभवेन्मुरुषर्षभ ४ सौ
गतेचाथचार्वाकेमतेजन्मांतरं नहि अतस्तेपापभीतिः
स्यान्नूष्टुः खं न सौगते ५ यदीह शोमतेडष्टेनैवशोकस्त
वोचितः किंपुनः श्रौतसिद्धांतविदस्ते शोकितानहि ६ २६

नीलकंठी टीका ॥

एवंतत्वदृष्ट्या शोको नोचित इत्युक्तं इदानीं प्राकृतजनदृ
ष्ट्यापि शोको नोचित इत्याह अथचेदिति नित्यनियमेन
जातं नित्यजातमिति चार्वाकपक्षः नित्यं सर्वदा जातमि
ति क्षणिकविज्ञानवादिपक्षः नित्यश्चासौ अपूर्वदेहेंद्रिय
संबंधाज्जातश्चेति तार्किकादिपक्षः एवं नित्यं वा मन्यसे
मृतमित्यपि योज्यं पक्षत्रयेपि शोको नयुक्तः महाबाहो
इति पुरुषार्थं सूचयति २६ ॥

श्रीधरी टीका

एवं जीवात्मनो निर्विकारत्वादशोच्यत्वमाह स्पष्टोर्थः २६

\+ एवं त्वमानुषेणेत्यादिना ग्रंथेन वितत्य प्रति **रामकंठी टीका** पादितामपि सकलप्रकरणप्रतिपाद्यस्य ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानस्य शरीरशरीरिव्यतिरेकोपपत्तिप्रतिपादनरूपां प्रथमां भूमिकां सहसा निर्मलप्रज्ञावधानविशेषावसेयत्वात् अल्पप्रतिपद्यमानमर्जुनं मत्वा नो भगवान्स्वपक्षांतरावलेपेन बोधयितुमाह +

\+ अथवा मदुपदिष्टोपपत्तिक्रमेण यथोक्तमर्थमप्रतिपद्यमा
नस्त्वमेनमात्मानं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतं तथापि त्वं ता
पि प्रकारेणानेनं विनाशित्वेन शोचितुमर्हसि इदमत्रतात्प
र्यम् आत्मविषया द्वयी प्रतिपत्तिः संभाव्यते नित्यो वा स्यादनि
त्यो वा तृतीयः पक्षो न संभवति तत्र नित्यत्वप्रतिपत्त्याय
दि एनं नित्यजातमेव सदेवोत्पत्तिविनाशरहितं मन्यसे तथा
प्यस्याविनाशित्वाच्छोकस्य कोवसरः अथ विनाशप्रतिपत्त्या
नित्यमेव मृतं सत्तारहितमेनं मन्यसे तथापि नित्यविनष्ट
त्वादस्य शोचनीयत्वाभावः अन्ये त्वेवं व्याचक्षते यद्येनमा
त्मानं नित्यं सदैव जन्ममरणाभ्यामनुषक्तमनित्यत्वान्मन्य
से तथाप्येनं शोचितुं नार्हसि [illegible]
[illegible]

गी॰ [illegible] २६ ॥

मन्यसे आपाततोऽङ्गीकृत्येत्यर्थः नतु तात्पर्येण

टी॰ लाभकी टीका

द्वि॰ जन्मविनाशे देहसंबंधादंगीकृत्यापि शोको न कार्य इत्याह अथ चेति । तत्तद्देहे जाते जातं तथा तत्तद्देहे मृते मृतं मन्यसे

अथ यद्यप्येनमात्मानं नित्यं सर्वदा

२६ पुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोश्च जन्ममरणयोरात्मगामित्वात् तथापि त्वं शोचितुं नार्हसि २६ ॥

पंचोलीटीका

देहादीनां विनाशेऽप्यात्मनोऽविनाशित्वात् शोकमोहौ न कार्यौ इति उक्तं इदानीं देहविनाशेन आत्मनोऽपि विनाशमंगीकृत्याह अथ चैनमिति एवं तदंगीकारे एनमात्मानं नित्यजातं शरीरेण सह सर्वदा जायमानं अथवा नित्यमृतं मन्यसे तथापि हे महाबाहो त्वं एवं आत्मानं शोचितुं न अर्हसि २६

रसवीरससिद्धोधिनी ॥

एवमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिग्रन्थेन प्रतिपादितां शरीरशरीरिविव्यतिरेकोपपत्तिदर्शनपुरःसरं शोकानार्हतीं युक्तिमप्रतिपद्यमानमर्जुनं मत्वा नो भगवान्देहेनैव सहात्मनो जन्मदर्शनात् द्विनाशो चात्मविनाशमर्जुनाशंकितावयवांगीकार्यतां कमभ्युपेत्यापि शोकानार्हतीमेव श्लोकद्वयेनोपपादयति अथ चैनमिति अथ चेति पक्षांतरे अथ च यद्यपि मदुपदिष्टोपपत्तिक्रमेण यथोक्तमर्थमनुपपद्यमानस्त्वमेनं देहिनं नित्यजातं नित्यं सर्वदा जातं देहेन विनाशमप्यस्थितेस्तत्तद्देहजन्मसमकालीनजन्मानं मन्यसेऽभ्युपैषि वा शाहु:समझवये नित्यं मृतं च तत्तद्देहविनाशकालीनविनाशविशिष्टं च मन्यसे देहानां जन्ममरणधर्माणां संबंधेनात्मनोऽपि तद्धर्मत्वं प्रवाहवदविच्छिन्नमिति मोहविजृंभितं यद्यपि भवद्बुद्धौ याथार्थ्यभ्रमेणारूढं भवति तथापि हे महाबाहो पुरुषधौरेय एवं मोहावेशाशोच्यमेवमसौ वत महत्पापकर्तव्यवसितावयमित्याद्युक्तप्रकारेणाशोचितुं नार्हसि इति २६ ॥

मधुभाष्य॰
अथेतिकृतोग्रोक: नियतत्वादित्याह २८॥

भाषा अनुवाद

विचारि करि देखी जबकि आत्माके जन्म तथा नाशका अभावहै तौ फेरि आत्माके अर्थ शोक करना उचित नहींहै यह बात निर्धार कर ठहराई गई अब जो देहके जन्म और नाशसे आत्माका जन्म नाशहै ऐसा अंगीकार करि मानो तौभी शोच करना अनुचितहै यह कहतेहैं कि पुण्य और पाप तथा तत्फल सुख दुख और जन्म नाश इन सबका आत्माके साथ सम्बन्ध रहनेसे यद्यपि देहके जन्म होनेसे आत्माका जन्म और देहके नाशसे आत्मा का नाश इस रीतिसे जन्मनाश को नित्य मानो तौ भी सो जन्मनाश अवश्यभावी अर्थात् निश्चय होने वालाहै फेरिभी उसके अर्थ तुमको शोचना योग्य नहीं है २६ ॥

दोहा

नित्यजन्मै अथवा मरै नित्यहि मानत जोहि तोभी ऐसें
महाभुज तोहि न शोचत सोहि २६ ॥

जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यच त॰
स्मादपरिहार्येऽर्थे नत्वंशोचितुमर्हसि २७ ॥

शांकरभाष्यं टी॰ ॥

तथाचसति जातस्येति जातस्यहि लब्धजन्मनोध्रुवोऽव्य
भिचारी मृत्युर्मरणंध्रुवंजन्ममृतस्यच तस्मादपरिहार्यो
ऽयं जन्ममरणलक्षणोर्थस्तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे नत्वंशोचि
तुमर्हसि २७ ॥

आनंदगिरिकृत टी॰

तयोरवश्यकतावत्त्वे सत्यनुशोकस्याकर्तव्यत्वे हेत्वन्त
रमाह तथाचेति २७ ॥

स्वामिकृत टीका ॥

अतश्चत्पतश्चाह जातस्येति हियस्माज्जातस्यसारंभकक
र्मक्षयेमृत्युः ध्रुवोनिश्चितःमृतस्यतत्देहेनकृतेनकर्म
णाजन्मापिध्रुवमेव तस्मादेवमपरिहार्येऽवश्यंभावि॰
निजन्ममरणलक्षणेर्थेत्वंविद्वान्शोचितुंनार्हसियोग्यो
नभवसि २७ ॥

पिशाचभाष्यं टी॰ ॥

तदेवदर्शयति जातस्येति जन्मवतोनाशःनाशवतोज
न्मस्वाभाविकस्त्वेदपरिहार्योयं तस्मादपरिहार्येऽर्थेनत्वं॰
शोचितुमर्हसि २७ ॥

रामानुजभाष्यं टी॰

उत्पन्नस्यविनाशोध्रुवः अवर्जनीयउपलभ्यते तथावि
नष्टस्यापि जन्मावर्जनीयंकथमिदमुपलभ्यतेनष्टस्योत्प
त्तिरिति सतएवोत्पत्तिरुपलब्धासतश्चानुपलब्धेःस
त्यउच्यते उत्पत्तिविनाशादयःसतोद्रव्यस्यावस्थाविशेषाः
तंतुप्रभृतिद्रव्याणिसंत्येवरचनाविशेषयुक्तानिपटादी

गी॰
टी॰
द्वि॰

उच्यंते ऽसत्कार्यवादिनां चैतदेवोपलभ्यते नहितत्रतत्वसं
स्थानविशेषातिरेकेणान्यत्पदार्थांतरंप्रतीयते कारकव्यापा
रेणामांतरभजनव्यवहारविशेषाणामेतावतैवोपपत्तेः न
चद्रव्यान्तरकल्पनायुक्ता अतउत्पत्तिविनाशादयःसतोद्रव्य
स्यावस्थाविशेषाः उत्पत्त्याख्यामवस्थामापन्नस्यद्रव्यस्यत
द्विरोध्यवस्थांतरप्राप्तिर्विनाशइत्युच्यते मृद्द्रव्यस्यपिंडत्व
घटत्वकपालत्वचूर्णत्वादिवत्परिणामपरंपरावर्जनीया
तत्रपूर्वावस्थद्रव्यस्योत्तरावस्थाप्राप्तिर्विनाशः सैवतदव
स्थास्योत्पत्तिः एवमुत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामपरंपराप
रिणामिनोद्रव्यस्यापरिहार्यत्वेनतत्रशोचितुमर्हसि २७

अभिनवगुप्तकृत टी॰

नचैतदन्यथानित्यत्वानित्यत्वउपपत्तिमत्यतः जन्मंप
वानन्तरंनाशेन नाशादनंतरंजन्मेति चक्रवदयंजन्मम
रणसंतानइतिकिंपरिमाणंशोच्यतामिति २७ ॥

परमार्थप्रपा टी॰ ॥

अतइत्याह जातस्येति हियस्माज्जातस्यारंभककर्मक्षये
मृत्युर्ध्रुवोनिश्चितः मृतस्यचतद्देहकृतेनकर्मणाजन्मापि
ध्रुवमेव तस्मादेवमपरिहार्येर्थे अवश्यंभाविनि जन्मम
रणलक्षणेर्थेत्वंविद्वान्शोचितुंनार्हसि २७ ॥

वनमाली टी॰ ॥

नन्वात्मनःस्थायित्वपक्षेदेहनाशदुःखसंभवात् कथंनशो
चामीत्यतआह जातस्येतियतः जातस्यस्वकृतकर्मवशा
लब्धदेहेंद्रियादिसंबंधस्य स्थिरस्यात्मनोध्रुवआवश्यको
मृत्युस्तच्छरीरादिविच्छेदः तथामृतस्यविगतदेहेंद्रियसं
बंधकस्यध्रुवंजन्मप्राक्देहकृतकर्मफलभोगार्थं सानु
शयस्यैवसंसारिणःप्रत्यक्तत्वाज्ञस्येत्यव्यभिचारः तस्मा
देवमपरिहार्येर्थेपरिहर्तुमशक्येजन्ममरणादिरूपेर्थेत्वं

दिविछेदलहेतोः कर्मणः क्षये तथाम्हतस्यप्रारब्धहतक
र्मफलस्यच ३ भोगार्थस्याध्रुवंजन्मदेहिनोऽज्ञस्यसंसृतौ
परिहर्तुमशक्योस्मिन्नस्तुजन्मादिगोचरे ४ तस्मादेवंविज्ञा
नेनैकथंशोचितुमर्हसि जीवेषुक्षत्रदेवेतहन्यमानात्वत्
यारणे ५ तदायुद्धायशोकस्त्वयोग्यःस्यात्तन्निवृत्तये एतस्व
येमरिष्यंतियदाकर्मक्षयेतदा ६ अवश्यंभाविनिह्यर्थेनैव
शोकस्त्वयोचितः ७ २७ ॥

नीलकंठी टी॰ ॥

शोचितुंनार्हसीत्युक्तंतत्रहेतुमाह जातस्येति ध्रुवोऽपरिहा
र्यःमृत्युर्मरणं अपरिहार्येऽर्थेमरणाख्येत्वद्व्यापारंविनापि
अवश्यंभाविनिविषयेनत्वंशोचितुमर्हसि वक्ष्यतिचमयै॰
वैतेनिहताःपूर्वमेवेति २७ ॥

आनंदी टीका

अत्रोपपत्तिमाह स्पष्टम् २७ ॥

+ एतमेवजन्ममरणप्रवाहाविच्छेदंकेचिद रामकंठी टीका नित्यत्वेनावगम्यमानस्यास्यात्मनःप्रतिपादयितुमा
ह+
+ हिशब्दोहेतौयस्माज्जातस्यजन्मलक्षणविकारभाजोदेहस्ये
वात्मत्वेनप्रतिपन्नस्यध्रुवोवश्यंभावीमृत्युर्विनाशाख्योवि॰
कारएवमेवमृतस्यविनष्टस्यजन्मावश्यंभावीति कस्मात्ज
न्ममरणविकारलक्षणयोगइति तत्वमविचारयतोपिलो॰
कस्यायंप्रवादःस्थितएवजातोम्रियतेमृतोजायत इत्येवंवि
यत्तस्माल्लोकप्रवादहष्ट्यापिशोकस्यानुपपत्तेरेव [illegible]
[illegible]शोकपरिहार[illegible] २७ ॥

लाक्षिकी टीका ˇमृतस्यत

ज्ञातस्यस्वारंभ कर्मक्षयेमृत्युः ध्रुवो

जातइत्यतआह यस्मान्निश्चितः [illegible] नेह
हेहतेनकर्मणाजन्मापिध्रुवमेव अपरिहार्येऽवश्यंभावि र्थे तस्मात्
नि[illegible]जन्ममरणलक्षणेऽर्थे त्वमबुद्धःशोचितुंनार्हसियो
ग्यानभवसि २७ ॥

पंचोली टीका

गी॰ तत्रापिहेतुमाह जातस्येति हियस्माज्जातस्यतस्यलब्धजन्मनः
टी॰ ध्रुवअव्यभिचारीमृत्युःचपुनर्मृतस्यध्रुवमव्यभिचारिजन्मतस्मा
हि॰ त्त्वमपरिहार्येर्थेअनिराकरणीयेअर्थेएवमात्मानंशोचितुंनअर्ह
सि २७

रसवीरसमिद्धोधिनी॥

ऊतोन ममशोचनानार्हतीत्यपेक्षायांहेतुमाह जातस्येति हियस्मात् जातस्याहष्टवशाल्लब्धदेहसंबंधस्यदेहिनोमृत्युस्ततदेहवियोगस्तदारंभककर्मक्षयनिमित्तोध्रुवोनिश्चितःसंयोगस्यवियोगपर्यवसायित्वात्संयोगाविप्रयोगांताइतिन्यायात् तथामृतस्यपूर्वदेहवियुक्तस्यदेहिनोदृष्टवशादेवतत्तद्देहारब्धकर्मफलभोगार्थंजन्मदेहांतरसंबंधोध्रुवंनिश्चितं यस्मादेवंतस्मादपरिहार्येवश्यंभावित्वात्परिहर्तुमशक्येस्मिन्नर्थेजन्ममरणरूपेविषयेत्वमेवंवस्तुयाथात्म्यवेत्ताशोचितुंनार्हसि अयमभिप्रायः देहिनःपूर्वदेहवियोगदेहांतरसंयोगयोरवश्यंभावादेतेपिभीष्मादयोदेहिनोभवतासानुकंपेनस्वकर्तृकवधकर्मतामनापाद्यमानाअपिकर्मक्षयात्स्वयमेवदेहवियोगप्रतियोगिनोभवंतीतितत्परिहाराशक्तस्यतवशोकोनोचितइति २७॥

मधुभाष्य

जातस्येति तदेवस्पष्टयति २७ ॥

भाषा अनुवाद

काहेसे शोचना योग्य नहींहै इसका हेतु कहतेहै कि जिसलिये जो वस्तु जन्म ग्रहण करतीहै उसके प्रारब्ध कर्मके क्षय होनेसे निश्चय उसकी मृत्यु अर्थात् नाश होताहै ऐसेही मरेकाभी पूर्वदेहकृत कर्मवशात फेर अवश्यही जन्म होताहै इसीसे एवंभूत अनिवार्य्य अवश्य भावी कहे होने वाले जन्म और मरणके विषयमे तुमको शोच करना योग्य होता नही क्यों कि तुम विद्वान कहे पंडितहो पंडितका अर्थ यहहै कि सत असत की विवेकिनी कहे विचार करने वाली बुद्धिको पंडा कहतेहै सो जिसको होय सो पंडितहै आत्मासे भिन्न जो कछु सो असत सत एक आत्माही है २७ ॥

दोहा

जो जन्मैं सो निश्चय मरै मरै सो निश्चय जात ताते जतन न अर्थको तुं तिह शोचन तात २७॥

187

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत अ
व्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना २८ ॥

शांकरभाष्यं टी॰

कार्यकारणसंघातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको नयुक्तः
कर्तुं यतः अव्यक्तादीनीति अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनु
पलब्धिरादिर्येषां भूतानां पुत्रमित्रादिकार्यकारणसंघातात्म
कानां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्तेःउत्पन्नानि च प्रा
क् मरणाद् व्यक्तमध्यान्यव्यक्तनिधनान्येव पुनरव्यक्तमदर्श
नं निधनं मरणं येषां तानि अव्यक्तनिधनानि मरणादूर्ध्वम
व्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः तथा चोक्तं अदर्शनादापति
तः पुनश्चादर्शनं गतः नासौ तव न तस्य त्वं वृथा का परिदेव
नेति तत्र का परिदेवना को वा प्रलापः अदृष्टदृष्टप्रनष्टभ्रा
न्तिभूतेष्वित्यर्थः २८ ॥

आनंदगिरिकृत टी॰ ॥

आत्मानमुपदिश्यानुशोकस्य कर्तुमयोग्यत्वेऽपि भूतसंघाता
त्मकानि भूतान्युद्दिश्य तस्य कर्तव्यत्वमाशंक्याह कार्येति
समनन्तरश्लोकस्तत्र हेतुरित्याह यत इति चात्तपदर्शनमा
हृत्तिं व्यावर्तयति अनुपलब्धिरिति नहि यथोक्तिसंघातरू
पाणि भूतानि पूर्वमुत्पत्तेरुपलभ्यन्ते तेन तानि तथाव्यपदे
शभाञ्जि भवन्तीत्यर्थः किं तन्मध्यं यदेषां व्यक्तमिष्यते तदा
ह उत्पन्नानीति उत्पत्तेरूर्ध्वं मरणाच्च पूर्वं व्यावहारिकं सत्त्वं म
ध्यमेषां व्यक्तमिति तथोच्यते जन्मानुसारित्वविलयस्य युक्त
मितिमत्वा तात्पर्यार्थमाह मरणादिति उक्तेऽर्थे पौराणि
कसम्मतिमाह तथा चेति तत्रेत्यस्यार्थमाह अदृष्टेति पूर्वं
मदृष्टानि सन्ति पुनर्दृष्टानि तान्येव पुनर्नष्टानि तदेवं भ्रान्ति
विषयतया यदिकायंत्रवच्चक्रीभूतेषु भूतेषु शोकनिमि
त्तस्य प्रलापस्य नावकाशोऽस्तीत्यर्थः २८ ॥

गी॰
टी॰
द्वि॰

स्वामिकृत टी॰ ॥

किंचदेहानांचस्वभावंपर्यालोच्यतदुपाधिकेआत्मनोजन्ममरणे
शोकोनकार्यइत्याह अव्यक्तादीनीति अव्यक्तंप्रधानंतदेवादिः
उत्पत्तेःपूर्वरूपंयेषांतानि अव्यक्तादीनि भूतानिशरीराणिकार
णात्मनास्थितानामेवोत्पत्तेः तथाव्यक्तमभिव्यक्तंमध्यंजन्ममर
णांतरालस्थितिलक्षणंयेषां अव्यक्तेनिधनंलयोयेषांतानिइ
मान्येवंभूतान्येव तत्रतेषुकापरिदेवनाकःशोकनिमित्तोवि
लापःप्रतिबुद्धस्यस्वप्नदृष्टवस्तुष्विवशोकोनयुज्यतइत्यर्थः २८

पिशाचभाष्ये टी॰ ॥

कार्यकारणधर्मवतोपिपितामहादिषुशोकोनयुक्तःकर्तुंयतः
अव्यक्तादीनीति अव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिर्येषांभूतानांता
न्यव्यक्तादीनिप्रागुत्पत्तेः उत्पन्नानिचप्राक्विनाशात्व्यक्त
मध्यानिव्यक्तांतरालानि अव्यक्तनिधनान्येवपुनःपुनरप्य
दर्शनंमरणंयेषांतानि अव्यक्तनिधनानिमरणादूर्ध्वमव्यक्त
मेवप्रतिपद्यंतइत्यर्थः तथाचोक्तं अदर्शनादिहायातःपुन
श्चादर्शनंगतइति तत्रकापरिदेवनाकोवाविप्रलापःदृष्ट
नष्टभ्रांतिभूतेषुभूतेष्विवेत्यर्थः २८ ॥

व॰ रामानुजभाष्ये टी॰

सतोद्रव्यस्यपूर्वापरावस्थाविरोधावस्थांतरप्राप्तिदर्शनेयोल्पीयान्
शोकःसोपिमनुष्यादिभूतेषुनसंभवतीत्याह मनुष्यादिभू
तानिसंत्येवद्रव्याण्यनुपलब्धपूर्वावस्थान्यनुपलब्धोत्तरावस्था
नितेषुतेषुस्वभावेषुवर्ततेइतिनतत्रपरिदेवनानिमित्तमस्ति २८

अभिनवगुप्तकृत टी॰ ॥

अपिच नित्याःसंत्वनित्यावा यस्तावदस्यशोचकस्तंप्रत्येवआ
दावव्यक्ताः अंतेचाव्यक्ताः मध्येतस्यव्यक्तताविकारइति अस्तु
तविकारेशोचनीयंनस्वभावे किंच यत्तन्मूलकारणंकिंचि
दभिमतंतदेवयथाक्रमविचित्रस्वभावतयास्वात्ममध्यदर्शित
तत्तदनंतसृष्टिस्थितिसंहृतिवैचित्र्यंनित्यमेव तथास्वभावेति

सै॰

कस्यशोचाना २८ ॥

परमार्थप्रपा टी॰ ॥

अथदेहस्यगतिरज्ञानमूलिकेतिपर्यालोचयतउपाधिकःशो
कोप्यज्ञानकृतइत्याह अव्यक्तादीनीति अव्यक्तंप्रधानंतदेवा
दिरुत्पत्तेःपूर्वरूपंयेषांतानि अव्यक्तादीनिभूतानिशरीराणि
कारणरूपास्थितानामेवोत्पत्तेः तथाव्यक्तमभिव्यक्तंमध्यं
जन्ममरणांतरास्थितिरूपंयेषां अव्यक्तेनिधनेलयोयेषा
मेवंविधानामज्ञानरूपादिमध्यावसानानांनाशोकापरिदे
वनाकिंदुःखस्वप्नेविनष्टभ्रात्रवदित्यर्थः एवंस्वप्नशोको
पगमेजाग्रत्येवप्रतीकारः तद्वत्त्वाज्ञानोत्पन्नेशोकेतावदा
त्मज्ञानमेवप्रतीकारः २८ ॥

वनमाली टी॰ ॥

नन्वात्मनामशोच्यत्वेपिभूतसंघातशरीराणांदृश्यशोच्यामीत्य
तआह अव्यक्तादीनीति अव्यक्तंप्रधानमादिरुत्पत्तेःपूर्वरूपं
येषांतानि भूतानीदृशानितेषुकापरिदेवना कःशोकनिमित्तक
प्रलापः शरीराणिप्रकृतेरवस्थानरूपाणिकारणवशात्तत्रै
भि^ वाभिव्यज्यंते कदाचित्तिरोव्यक्तीभवंति यथादंडादिनामृत्पिं
डत्वाद्यवस्थाभिभूयतेघटत्वाद्यवस्थाभिव्यज्यते सत्कार्यवा
देद्रव्यनाशाभावात्तथैमेदेहा अतःपरमानंदस्वरूपाविर्भा
वलक्षणमोक्षहेतुभगवदाराधनसाधनस्वधर्मात्प्रच्या
वकंशोकंकर्तुंत्वंनार्हसीतिभावः २८ ॥

तथाव्यक्तमभिव्यक्तं मध्यंजन्ममरणान्त राले स्थितिरूपंयेषां तानिव्यक्तमध्यानि अव्यक्ते निधनंलयोयेषांतानि^

उत्तमवैजयन्ती टी॰ ॥

एवमप्यतिविनाशानर्हस्यात्मनस्तद्देहस्यदेहस्यचसर्वथा
शोककरणमयोग्यमित्युक्तमिदानींदेहस्यादिमध्यांताव॰
स्थादर्शयंस्तस्याशोच्यत्वमाह अव्यक्तादीनि एवंकारस्त्रि॰
भिर्विशेषणैस्सहसंबध्यते हेभारतभूतानिशरीराणि अव्य
क्तादीन्येव अव्यक्तःप्रधानं आदिःकारणंयेषांतानि उत्पत्तेः
प्राक्कार्याणिस्वकारणरूपेणैवतिष्ठंतीत्यर्थः पुनःव्यक्त
मध्यान्येव ^ क्तंस्फुटंमध्यंजन्मारभ्यमरणांतास्थितिरूपं॰
व्य^

गी॰ टी॰ द्वि॰

येषां तानि पुनरपि अव्यक्तनिधनान्येव अव्यक्ते स्वकारणे ह
येप्रध्याने निधनं लयो येषां तानि एवमवस्थात्रयभवन स्व
भावकानि यानि सन्ति तत्र मनुष्यादिभूतेषु परिदेवना का
शोकनिमित्तको विलापः कः न कोपीत्यर्थः अयमेवंभूतदे
हविवेको नास्ति स एव तदज्ञानकृतमोहेन शोचतीति तव
२८ २ त्वेवं शोककरणमनुचितमिति भावः २८ ॥

+ तदेवं सर्वप्रकारेणात्मनोऽशोच्यत्वमुपपादितं मधुसूदनी टी॰ ॥ अथेदानीमात्मनोऽशोच्यत्वेपि भूतसंघातात्म
कानि शरीराणि उद्दिश्य + शोचामीत्यर्जुनाशंकामपनुदति भगवान् +

आदौ जन्मनः प्राक् अव्यक्तान्यनुपलब्धानि भूतानि पृथिव्या
दिभूतमयानि शरीराणि मध्ये जन्मानंतरं मरणात् प्राक्
व्यक्तान्युपलब्धानि संति निधने पुनरव्यक्तान्येव भवंति
यथा स्वप्नेंद्रजालादौ प्रतिभासमात्रजीवनानि शुक्तिरूप्या
दिवत् तदज्ञानात्पूर्वं वा स्थितानि दृष्टिसृष्ट्यभ्युपगमात्
तथा चादावंते च यन्नास्ति वर्तमानेपि तत्तथेति न्यायेन म
ध्येपि न संत्येवैतानि नासतो विद्यते भाव इति प्रागुक्तेः ए
वंसति तत्र तेषु मिथ्याभूतेष्वत्यंततुच्छेषु भूतेषु का परिदे
वना को वा दुःखप्रलापः न कोप्युचित इत्यर्थः न हि स्वप्न
वद्भविद्यान्बंधूनुपलभ्य प्रतिबुद्धस्तद्विच्छेदेन शोचति पृथ
ग्जनोपि एतदेवोक्तं पुराणे अदर्शनादापतितः पुनश्चाद
र्शनं गतः भूतसंघ इति शेषः तथा च शरीराण्युद्दिश्य शो पु
कोनोचित इति भावः आकाशादिमहाभूताभिप्रायेण वा
श्लोको योज्यः अव्यक्तमव्याकृतमविद्योपहितं चैतन्यमा
दिः प्रागवस्था येषां तानि तथा व्यक्तेन नामरूपाभ्यामेवा
विद्यकाभ्यां प्रकटीभूतं न तु स्वेन परमार्थसदात्मना मध्यं
स्थित्यवस्था येषां तानि दृश्यानि भूतान्याकाशादीनि अव्यक्त
निधनान्येव अव्यक्ते स्वकारणे मृदीव घटादीनां निधनं प्र
लयो येषां तेषु भूतेषु का परिदेवनेति पूर्ववत् तथा च श्रु
तिः तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रिय
तेत्यादिरव्यक्तोपादानतां सर्वस्य प्रपंचस्य दर्शयति लय
स्यानन्वेतत्वं तस्यार्थसिद्धं कारण एव कार्यस्य दर्शनात् गी॰

वा

ष्यांतेरेचविस्तरः नयाँज्ञानकाल्पितत्वेनतत्त्वान्याकाशादीनि
भूतान्यपुहि शपशोकोनोचितस्त्रेत्कार्याएपुहि शपनोचितइ
तिकिमुवक्तव्यमितिभावः अथवासर्वदातेषामव्यक्तरूपेण
विद्यमानत्वादविच्छेदाभावेनतन्निमित्तः प्रलापोनोचितइ
त्यर्थः भारतेत्यनेनसंबोधयन् शुद्धवंशोद्भवत्वेनशास्त्रीय
मर्थंप्रतिपत्तुमर्हसि किमितिनप्रतिपद्यसेइतिसूचयति २८ व
[illegible]
[illegible] व
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] २८ ॥

सदानंदी टी॰ ॥

तदेवमात्मनोयुक्त्याऽशोच्यत्वंप्रतिपादितं अथेदानीमशो॰
च्यत्वमनात्मनोभौतिकानिमान् १ देहादुदिश्यशोचामीत्या
शंक्याह्यपुतेर्जन्मनः प्राक्शरीराणिभूतकार्याणिस
र्वथा २ अदृष्टानितथामध्येजनेहुईस्तेःपुरा उपलब्धानिस
त्यंतेप्यदृष्टानिभवंतिच ३ यथास्वप्नेंद्रजालादौप्रतिभासस
मानिवे भूतानीहतथाज्ञानात्मागूर्द्धनास्थितानिच ४ आदावं
तेचयन्नास्तिवर्तमानेपितत्तथा इतिन्यायेनमध्येपिनसंत्यता
निसर्वशः ५ तथाचात्यंततुच्छेषुतेषुतत्त्वविदस्तव कोवाडः
खप्रलापोयंनकोपीहोचितस्तव ६ नहिस्वप्नेस्वपुत्रादीनुप
लभ्यहृष्यज्जनः प्रबुद्धस्तद्वियोगेनशोचतित्वंकिमप्यहो ७
अदर्शनादापतितःपुनश्चादर्शनंगतः नासौतवनतस्यत्वं
वृथाकिंपरिदेवना ८ शुद्धवंशोद्भवत्वेनशास्त्रीयंज्ञानम॰
र्हसि प्राप्तुंत्वमत्रभगवानाहभारतशाहतः ९ ॥ २८

नीलकंठी टी॰ ॥

ननुस्वात्मनोऽशोच्यत्वेनतथापिइष्टदेहविनाशजःशोकोभवत्ये

गी॰ टी॰ द्वि॰

वेत्याशंक्याह सकारणस्य देहादेर्मिथ्यात्वं साधयति अव्यक्तादीनी
ति भूतानि वियदादीनि तद्विकारभूतानि जरायुजादीनि च न
व्यक्तमव्यक्तमज्ञानं आदिर्येषां तथाविधानि व्यक्तः स्पष्टः मध्यः
उत्पत्तिमारभ्य मरणात्प्रागवस्था येषां अव्यक्ते एव निधनं ल
यो येषामिति अयमर्थः रज्जूरगादिकारणमज्ञानं न रज्जुव
त् उरगवद्वाव्यक्तमस्ति परीक्ष्यमाणं च न दृष्टिपथमवतर
ति अतस्तदव्यक्तं तत उत्पन्नः सर्पस्तत्रैव लीयते न रज्ज्वां एवं
आत्मनि कल्पितानां भूतानां आदिरंतश्चाव्यक्तमेव तेन आ
द्यंते च यन्नास्ति वर्तमानेपि तत्तथेति न्यायेन मध्ये भासमा
नान्यपि तानि रज्जूरगवत् असंत्येव एवं विधतत्त्वतस्मिन्वि
षये का परिदेवना को वा विलापः न हि मरुमरीचिकाह्रदे दा
नष्ट इति कश्चित्तत्त्वविद्विलपति अत एव भूतानां रज्जूरगादी
नामिव प्रतीतिसमकालिकीं दृष्टिमभिप्रेत्य कौषीतकिब्राह्म
णे स्वापप्रबोधयोर्जगल्लयोदयावुपदिष्टौ स यदा स्वपिति तदैनं
वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं स
र्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा प्रबुध्य
तेऽथैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठंते प्राणेभ्यो
देवा देवेभ्यो लोका इति प्राणाश्चक्षुरादींद्रियाणि देवास्त
दनुग्राहकाः सूर्यादयः लोकाः रूपादयः नन्विहान्यत्र च
आत्मैव सर्वभूतानां लयोदयस्थानमित्युच्यते नान्यत् तत्क
थमेषामव्यक्ते लयोदयस्थानमित्युच्यते सत्यं अज्ञानाश्रय
त्वाद्ब्रह्मणि तथात्वव्यपदेशो न वस्तुगत्या नहि अपरिणामि
नः कूटस्थस्य स्वतः कार्यप्रविलयोदयस्थानत्वं संभवति य
थोक्तं अस्पष्टे तेंद्रजालस्य यदुपादानकारणं अज्ञानं तदुपा
श्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यते इति २८ ॥

आनंदी टीका

अपि च अव्यक्तः सर्वमहदादिर्येषां तानि भूतानि प्राणिनः अ
दर्शनादपतितः पुनश्चादर्शनं गतः नैषादिवेत्सि न त्वं नैकस्मि

न्किमनुशोचसि इतिस्मृतिवाक्यार्थानुसारेणायमर्थः प्र
थमं अव्यक्तंपंचानांभूतानांसूक्ष्मावस्थाप्रकृतिस्तदादिर्ये
षामितिवक्ष्यमाणःप्राकृतसर्गोपिसूचितः २८ ॥

+अन्यमपिप्रकारंशोकपरिहारायाह+ रामकंठी टीका

+ पृथिव्यादिभूतसन्निवेशविशेषशरीरात्मकत्वात्सर्वप्राणभृ
तोभूतशब्देनोच्यंते तान्येतानिभूतानि अव्यक्तादीनि अप्र
त्यक्षपूर्वरूपाणि तथैवाव्यक्तनिधनानिपरोक्षपर्यन्तानि न
ष्टानिपूर्वमेवंविधान्यासन्पुनश्चैवंविधानिभविष्यन्तीतिज्ञा
यते ततोद्वयोरप्येतयोःकाष्ठयोःतान्यशोच्यानि यदपिव्य
क्तमध्यानिव्यक्तातेनतेनरूपेणावेद्यमानामध्यावस्थाजन्मवि
नाशांतरालवर्तिनीदशायेषांतथाविधान्यप्यशोच्यान्येवव्य
क्तावस्थायामेषांहिभ्रममात्रमेवस्थैर्यप्रतिपत्तिः एतानिहि
येनयेनप्रकारेणकल्प्यन्ते तेनतेनाविनश्वराण्येवतत्त्वेनका
निवाभवन्तु परिणामित्वादाविर्भवन्तितिरोभवन्तु मोक्षांता
निवाभवन्तु सर्वथाविकल्प्यमानान्येकस्यस्थिरस्वरूपस्यास
म्भवाद्दशोच्यान्येवतिदेहात्मकभूतसन्निवेशमात्रत्वेनप्रति
पत्तुः कः परिदेवनावसरइति (इदानींदेहप्रकारान्तरमुपाश्री
त्यैभीरत्वान्... ...न्तमप्युक्त्वा ... ...
... ...
... ...) २८ ॥

मस्या

लाखि की टीका

प्राणिनोनित्याःसंत्वनित्यावायत्तावद्देहाशोचकत्वंप्रत्येषा
मशोच्यत्वमित्याह अव्यक्तादीनीति अव्यक्तमदर्शनमनुपल
ब्धिरादिर्येषांतानिभूतानिपृथिव्यादिभूतसंघातात्मकाःप्रा
णिनःप्रागुत्पत्तेरप्रत्यक्षपूर्वरूपाणि तथाव्यक्तमध्यानिप्रा
दुर्भावणाव्यक्तानितेनतेनरूपेणावेद्यमानामध्यावस्थाजन्मम
रणान्तरालमध्यवर्तिनी येषांतानि अव्यक्तनिधनान्येवप
रोक्षपर्यन्तानिमरणादूर्ध्वमव्यक्ततामेवप्रतिपद्यन्ते तथा
चोक्तं अदर्शनादापतितःपुनश्चादर्शनंगतः नत्वंतेषांन

गी॰
टी॰
हि॰

तत्र का परिदेवना कः शोकनिमित्तो विलापः प्रतिबुद्धस्य स्वप्नदृष्टबन्धुष्विव शोको न युज्यते इत्यर्थः आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानोपि तत्तथेति न्यायात्

न त्वेनेकः सन्कमनुशोचसीति ॥ २८ ॥

पंवोलीटीका

यद्यपि आत्मनि शोको न युक्तस्तथापि देहेंद्रियादिभूतसंघातमुद्दिश्य शोको युक्त इत्याशंक्याह अव्यक्तेति हे भारत भूतानि अव्यक्तादीनि व्यक्तमध्यानि अव्यक्तनिधनानि मरणादनंतरं अदर्शनानि तत्र का परिदेवना को वाक्प्रलापः २८

रसावीरसमिद्धोधिनी॥

पुनरपि शोकपरिहारप्रकारमेवाह अव्यक्तादीनीति हे भारतेति शुद्धवंशोत्पन्नत्वेन शास्त्रीयार्थं प्रतिपत्स्यसे त्वं किमिति न प्रतिपद्यसे इति स्मारयितुं संबोधनं भूतानि पृथिव्यादिभूतमयानि शरीराणि अव्यक्तादीनि न व्यक्तः प्रत्यक्षः आदिः पूर्वरूपं येषां तानि तादृशानि भवंति तथा व्यक्तं तेन तेन रूपेणाव्ययमानं मध्यं जन्मानंतरं प्राक्मरणात् वर्तमानं कौमारादि अवस्थारूपं येषां तानि तादृशानि भवंति तथा अव्यक्तं निधनं पर्यंतो येषां तानि तादृशान्येव भवंति एवमेवं विधान्येतान्यासन् एवं प्रकाराणि भविष्यंतीति न केनापि स्तूयंते इत्याद्यंतयोः परोक्षता मध्ये तु स्वप्नेंद्रजालवद्दृष्टानामेतेषां कास्थिरतेति भावः एवं च निर्णये जाते तत्र तेष्वनित्येषु देहेषु का परिदेवना अपि तु न कोपि दुःखप्रलापः अन्यथा स्वप्ने दृष्टानां वंधूनां संयोगस्य सति प्रबोधे विच्छेदादपि शोच्यता स्यात् न च तत्र प्राकृतोपि शोचन् दृष्टः का कथा भवादृशस्येति देहानामपि दृष्टनष्टत्वात् तत्र शोकः इत्यभिप्रायः २८ ॥

मधुभाष्य

अव्यक्तादीनीति देहयोगवियोगस्य नियतत्वादात्मनश्च स्वस्वरूपत्वात्सर्वथा नाशात् शोकः कार्य इत्युपसंहृत्यैवं सामर्थ्यं पुनर्दर्शयति २९ ॥

191

और जो कहो कि देहादिका स्वभाव जो जन्म मरण आदि
तदुपाधिक आत्माका जन्म मरण विचारि करि शोचते हैं
तो भी शोच करना न चाहिये इसपर कहते हैं कि अव्यक्ता
दि अर्थात् अव्यक्त कहे प्राणियोंकी उत्पत्ति का मूल कार
ण जो प्रकृति माया सो प्राणियोंकी उत्पत्तिके पूर्व कारण
रूप सब जीवों को अपने भीतर लीन करके अव्यक्त ।
कहे अप्रकट रहती है और व्यक्त मध्य अर्थात् जन्म मरण
के मध्यमे सकल प्राणी वर्तमान अवस्थामे विराजमान
रहते हैं और अव्यक्त निधन अर्थात् अन्तमे स्वकारण जो
माया तिसमे सब प्राणी लीन होके रहते इससे हे अर्जु
न ऐसे रहने वाले प्राणियोंकी मृत्युमे किसी तरह शोच
करना न चाहिये जैसे जगे हुये मनुष्यको स्वप्नमे देखी
भई वस्तुके अर्थ शोचकरना अयोग्य है तैसे यह भी जा
नो २८ ॥

दोहा ॥

भारत आदि अव्यक्त यह भूत मध्य मे व्यक्त अव्यक्त अंत
में होत पुनका प्रलाप तहां सक्त २८ ॥

192

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् २९ ॥

शांकरभाष्यटी·

दुर्विज्ञेयोयं प्रकृत आत्मा किं त्वामेवैकं उपालभेत् साधारणे भ्रांतिनिमित्ते कथं दुर्विज्ञेयोयमात्मेत्यत आह आश्चर्यवदिति आश्चर्यवदाश्चर्यं अदृष्टपूर्वमद्भुतमकस्माद्दृश्यमानं तेन तुल्यमाश्चर्यवदाश्चर्यमिवैनमात्मानं पश्यति कश्चिदाश्चर्यवदेनं वदति तथैव चान्यः आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वा दृष्ट्वोक्त्वाप्यात्मानं वेद न चैव कश्चिदथवा योयं आत्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यो यो वदति यश्च शृणोति सोनेकसहस्रेषु कश्चिदेव भवत्यतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः २९ ॥

आनंदगिरिकृतटी· ॥

अर्जुनं प्रत्युपालम्भं दर्शयित्वा प्रकृतस्यात्मनो दुर्विज्ञेयत्वात् प्रत्युपालम्भो न संभवतीति मन्वानः सन्नाह दुर्विज्ञेय इति तथा चात्माज्ञाननिमित्तविप्रलम्भस्य साधारणत्वादसाधारणोपालम्भस्य निरवकाशतेत्याह किं त्वामेवेति अहंप्रत्ययवेद्यत्वादात्मनो दुर्विज्ञेयत्वमसिद्धमिति शंकते कथमिति विशिष्टस्यात्मनोहंप्रत्ययत्वेपि केवलस्य तदभावाद्दुर्विज्ञेयतेति श्लोकमवतारयति आहेति आश्चर्यवदिति आद्येन पादेनात्मविषयदर्शनस्य दुर्लभत्वं दर्शयता द्रष्टुर्दौर्लभ्यमुच्यते द्वितीयेन च तद्विषयवदनस्य दुर्लभत्वोक्तेस्तदुपदेष्टुस्तथात्वं कथ्यते तृतीयेन तदीयश्रवणस्य दुर्लभत्वद्वारा श्रोतुर्विरलता विवक्षिता श्रवणदर्शनोक्तीनां भावेपि तद्विषयसाक्षात्का

193

रस्यात्मत्वायासलभ्यत्वं चतुर्थेनाभिमतमिति विभागः आत्म
गोचरदर्शनादिदुर्लभत्वद्वारा दुर्बोधत्वमात्मनः साधयति ।
आश्चर्यवदिति संप्रत्यात्मनि द्रष्टृवक्तृश्रोतृणां साक्षात्कर्तुश्च
दुर्लभत्वाभिधानेन तदीयं दुर्बोधत्वं कथयति अथवेति
व्याख्यानद्वयेपि फलितमाह अत इति २९ ॥

स्वामिकृत टी॰ ॥

किंच देहानां च स्वभावं पर्यालोच्य तदुपाधिके आत्मनो जन्म
मरणे शोको न कार्य इत्याह अव्यक्तादीनीति अव्यक्तं प्रधानं
तदेवादिः उत्पत्तेः पूर्वरूपं येषां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि श
रीराणि कारणात्मनामेवोत्पत्तेः तथा व्यक्तमभिव्यक्तं मध्यं
जन्ममरणान्तरालस्थितिलक्षणं येषां अव्यक्ते निधनं ल
ये येषां तानि इत्थंभूतान्येव तत्र अतस्तर्हि विद्वांसो
पि लोके शोचंति आत्माज्ञानादेवेत्याशयेनात्मनो दुर्विज्ञे
यतामाह आश्चर्यवदिति कश्चिदेनमात्मानं शास्त्राचार्यो
पदेशाभ्यां पश्यन्नाश्चर्यवत्पश्यति सर्वगस्य नित्यज्ञाना
नंदस्वभावस्यात्मनो लौकिकत्वादैंद्रजालिकवद्घटमा
नं पश्यन्निव विस्मयेन पश्यति असंभावनाभिभूतत्वात् त
थाश्चर्यवदेवान्यो वदति शृणोति चान्यः कश्चित्पुनः विपरी
तभावनाभिभूतः श्रुत्वापि नैव वेद च शब्दादुक्त्वापि दृष्ट्वापि न स
म्यक् वेदेति द्रष्टव्यम् २९

पिशाचभाष्यम्

दुर्बोधोयं प्रकृत आत्मा किं नाम एवैकमुपालभे साधारणे भ्रां
तिनिमित्ते कथं दुर्विज्ञेय आत्मेतिततआह आश्चर्यवदिति आश्चर्य
वदाश्चर्यमद्भुतं तस्यार्थे वतिप्रत्ययः आश्चर्यमेव आश्चर्यवत् अदृष्टम
मा॰ नद्भुतमकस्माद्दृश्यमानमाश्चर्यमेनमाश्चर्यमेनमात्मानं कश्चित्प
श्यतीत्याश्चर्यतयैव पनमात्मानमन्यःकश्चिद्वदतीत्येतदाश्चर्यं श्रुत्वा द
ष्ट्वा उक्त्वाप्येनं न वेदेत्याश्चर्यमतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः २९

रामानुजभाष्य टी॰

एवंशरीरात्मवादेपि नास्ति शोकनिमित्तमित्युक्त्वा शरीराति
रिक्तमाश्चर्यस्वरूपमात्मानं द्रष्टा वक्ता श्रोता श्रवणायत्तात्म
निश्चयो दुर्लभ इत्याह एवमुक्तस्वभावं स्वेतरसमस्तवस्तु
विसजातीयतयाश्चर्यवदवस्थितमनन्तं तमात्मानं महता त
पसा क्षीणपापउपचितपुण्यः कश्चित्पश्यति
तथाविधः कश्चित्परस्मै वदति एवं कश्चिदेव शृणोति श्रुत्वा
प्येनं यथावदवस्थितं तत्त्वतो न कश्चिद्वेद चकाराद्द्रष्टृवक्तृ
श्रोतृष्वपि तत्त्वतो दर्शनं तत्त्वतो वदनं तत्त्वतः श्रवणं दुर्ल
भमित्युक्तं भवति २९ ॥

अभिनवगुप्तकृत टी॰ ॥

एवंविधं च आश्चर्यवत्पश्यति न तु यथैवमयमात्माविनाशी
किमिति सर्वेण तथैव नोपलभ्यते यतोऽद्भुतवत्कश्चिदेव
पश्यति श्रुत्वापि न कश्चिदेव जानाति न वेत्ति २९ ॥

परमार्थप्रपा टी॰ ॥

तच्चातिदुर्गममित्याह आश्चर्यवदिति अनादिजन्मकोटिषु
दृश्यजातदर्शनसंनिविष्टदृष्टिः प्रमान्कस्माच्छास्त्राचार्यो
पदेशान्निराकाराद्वैतचिदेकरसमात्मानमाश्चर्यवत्पश्य
ति यतः प्रागननुभूतवस्तुदर्शनश्रवणं वा आश्चर्यजन
कं भवति दृष्टान्ताभावान्मुह्यमान इत्यर्थः तथान्योऽयः क
श्चिदनभिज्ञातात्मतत्त्वः शास्त्रश्रुतेन शब्दमात्रेण वदति
सोऽप्याश्चर्यवत् ततः श्रोतापि तथैवा एवमुक्तेष्वत्रिष्वपि क
श्चिदप्येनमात्मानं न वेद तथात्वमपि संनिरूपितमात्मानं
आश्चर्यवन्मत्वा द्रष्टृदृशिभिर्विशेषेण यत्किंचिद्वदसि निरूप तस्मादस्मि ×
णे सावधानेन त्वया भवितव्यमित्यर्थः अथैतदर्थं सर्वशास्त्र
व्याकृतिरपि श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः श्रु एवं तेऽपि व

गी॰ हवो यं न विदुः आचार्यैर्वक्तृकुशलैरप्यलब्धा वा आश्चर्यो ज्ञाता कु
टी॰ शलानुशिष्ट इति भाष्यं यः परमात्मा सदाचार्यादपि श्रवणाय
द्वि॰ श्रवणार्थं बहुभिर्न लभ्यः बहूनां सुलभो न भवति किंतु देव
वशात्कस्यापीत्यर्थः तथा परमात्मानं शृण्वंतोपि बहवः न वि
२९ दुः नाविदन् किंतु कश्चिदेव तथास्यात्मनो लब्धा प्रकुशलश्चाचा
२ र्य आश्चर्यो भवति शृणुतीति तथा प्रकुशलानुशिष्ट उपदिष्टो ज्ञा
ताप्याश्चर्यो भवति २९ ॥

वनमाली टीका ॥

ननु विद्वांसोपि बहवस्तमेवं शोचंति तत्कुतो वक्तृज्ञातृश्रो
तॄणां यावद्विषयस्यात्मनो दुर्ज्ञेयत्वादित्याशंक्यात्मनो दु
र्ज्ञेयत्वमाह आश्चर्यवदिति एनं देहिनं देहेंद्रियादावनाद्यवि
वशाद्देहे ममेत्यभिमानिनं कश्चिदाचार्योपदेशलब्धविवेकः
आश्चर्यवत् आश्चर्यं पश्यति विधिवत्कृतमितिवत् स्वार्थे व
तिः तादृश एव कश्चिदन्योन्यस्मै वदति सोप्याश्चर्यवत् आ
श्चर्यः दुर्लभ इत्यर्थः अन्यः कश्चिदेनं शृणोति सोप्याश्चर्यवदा
श्चर्यः दुर्लभः श्रुत्वापि शमदमादिसाधनसंपत्तिहीनः श्रुत्वाप्येनं
वेद प्रत्यक्त्वकईश्वररूपत्वानन्यत्वमपि दुष्टश्रुकृजनोपलया
यद्वाश्चर्यवत्सर्वत्र दर्शनादिक्रियाविशेषणं कर्तृकर्मणोः
श्च विशेषणं आत्मा तज्ज्ञाने तज्ज्ञाना चेत्येतत्त्रितयमाश्चर्यं अ
नाद्यविद्यावशाद्देहब्राह्मणोहं स्त्रियः इति देहादिसंवलितज
पाटस्य मागामत्प्रसादलब्धविवेकं पितामकथं त्वं सम्यक् जानी
याः इति भावः २९ ॥

कृतमवैजयन्ती टी॰ ॥

नन्वेवं चेत्तर्ह्यात्मानं ज्ञात्वा सर्वेपि शोकं कुतो न त्यजंतीत्याशं
कायामात्मज्ञानस्य दुर्लभत्वमाह आश्चर्यवदिति देहेंद्रिया
द्यचेतनवस्तुविजातीयमुक्तस्वभावकमेनमात्मानं सर्वेप्यश्रा

णिमात्रेण मयैऽनेकजन्मार्जितपुण्यपुंजैरवाप्तसद्गुशा
स्त्रसंप्रदायसच्छास्त्रसहितयकः सदाचार्यवान्‌यः कश्चि
दनिर्दिष्टः पुरुषः आश्चर्यवत्पश्यति विस्मयेनैवदर्शनं य
स्मादात्मनो नित्यज्ञानानंदस्वरूपत्वेन जन्मादिविकारशू
न्यत्वेन च सर्वघटपटाद्यचेतनपदार्थेभ्यो विलक्षणत्वम
स्ति अथ च तद्द्रष्टुः पुरुषस्यानाविद्यावृतज्ञानत्वेन विप
रीतबुद्धित्वमप्यस्ति तस्मात्किमिदं रूपमिति विस्मयेनैवे
ततइत्यर्थः तथैव च तथाविधमेनमात्मानं तथाविधोयः
कश्चिदन्योपि आश्चर्यवद्वदति एवमन्योपि कश्चित्शृणो
ति शास्त्राचार्यादिभ्यो यथावदेनं श्रुत्वापि यथार्थेनं क ९
श्चित् नवेद न जानाति चशब्दात्मस्वरूपश्रवणादिनिश्चये
द्रष्टवक्तृश्रोतॄणामतिदुर्लभत्वं दर्शितम् २९ ॥

+ ननु विद्वांसोपि बहवः शोचंति तत्किं मामेव पु **मधुसूदनी टीका॥** नः पुनरेवमुपालभसे अन्यावक्रोरेव हि न ज्ञाऽत्रो नाथनतुष्यतइतिन्यायात् त्वद्वचनार्थप्रति पत्तिरपि मम न दोषः तत्रा न्येषामपि नवैवात्मापरि ज्ञानादेव शोकः आत्मप्रति पत्तिस्तु तवान्येषामिव सा शयदोषादिति नोक्तदोष द्वयमित्यभिप्रेत्यात्मनो दुर्विज्ञेयतामाह +

+ एवं प्रकृतदेहिनमाश्चर्येणाद्भुतेन त्वल्पतया वर्तमानमाविद्यकनानावि
(वत्) यविरुद्धधर्मतया संतमप्यसंतमिव स्वप्रकाशचैतन्यरूप
मपि जडमिवानंदघनमपि दुःखिनमिव निर्विकारमपि स
विकारमिव नित्यमप्यनित्यमिव प्रकाशमानमप्यप्रकाश
मानमिव ब्रह्माऽभिन्नमतद्भिन्नमिव मुक्तमपि बद्धमिवाद्वि
तीयमपि सद्वितीयमिवेसंभावितविचित्रानेकाकारप्रती
तिविषयं पश्यति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामाविद्यकसर्वद्वै
(स्व) तनिषेधेन परमात्म स्वरूपमात्राकारायां वेदांतमहावाक्य
जन्यायां सर्वसुकृतफलभूतायामंतः करणवृत्तौ प्रतिफ
लितं समाधिपरिपाकेन साक्षात्करोति कश्चित् शमदमा
दिसाधनसंपन्नचरमशरीरः कश्चिदेव न तु सर्वः तथापि
कश्चिदेनं यत्पश्यति तदाश्चर्यवदिति क्रियाविशेषणं आ
त्मदर्शनमप्याश्चर्यवदेव यत्स्वरूपतो मिथ्याभूतमपि सत्य
स्यव्यंजकमाविकमप्यविद्याविद्यातिकं अविद्योपपन्नत्

(द्य) (या)

गी॰ तत्कार्यतयास्वात्मानमप्यपश्यतीति तथान्यः कश्चिदेनं
टी॰ पश्यति सच्चाश्चर्यवदिति कर्तृविशेषणं यतोसौ निहता
द्वि॰ विद्यातत्कार्योपिप्रारब्धकर्मप्राबल्यात्तद्धानिर्व्यवहरति व
सर्वदासमाधिनिष्ठोपिव्युत्तिष्ठति व्युत्थितोपिपुनः समाधि
विद्यादि मनुभवतीतिप्रारब्धकर्मवैचित्र्यचरितः प्रागुक्तपापज्ञान
त्वात्सकललोकस्पृहणीयोऽतश्चाश्चर्यवदेवभवति तदेव
तत्त्वयमप्याश्चर्यमात्मानं तज्ज्ञानं तज्ज्ञाता चेतिपरमदुर्वि
ज्ञेयमात्मानं त्वं कथमनायासेन जानीया इत्यभिप्रायः
एवमुपदेष्टुरभावादप्यात्मा दुर्विज्ञेयः योह्यात्मानं जानाति
ब्रूयात् सएवतमन्यस्मै ब्रुवत् अतस्योपदेष्टृत्वासंभवाज्ज्ञानं तु
समाहितचित्तः प्रायेण कथं ब्रवीतु व्युत्थितचित्तोपिपरे
णज्ञातुमशक्यः यथाकथंचित् ज्ञातोपिलाभपूजाख्या
त्यादिप्रयोजनानपेक्षित्वान्नब्रवीत्येव कथंचित्कारुण्ये
मात्रेण ब्रुवंस्तु परमेश्वरवदत्यन्तदुर्लभ एवेत्याह आश्चर्य
वद्वदति तथैव चान्य इति यथा जानाति तथैव वदति एनमि
त्यनुकर्षणार्थः चकारः स चान्यः सर्वज्ञजनविलक्षणः न
तु यः पश्यति ततोन्य इति व्याख्यातारः तत्रापि कर्मणि क्रिया
यां कर्तरि चाश्चर्यवदिति योज्यं तत्र कर्मणः कर्तुश्च प्रागाश्च
र्यत्वं व्याख्यातं क्रियायास्तु व्याख्यायते सर्वशब्दावाच्यस्य
शुद्धस्यात्मनो यद्वदनं तदाश्चर्यवत् तथा च श्रुतिः यतो वा
चो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति केनापि शब्देनावाच्यस्य
शुद्धस्यात्मनो यद्वदनं तदाश्चर्यवत् तथा च श्रुतिः यतो वा
चो निवर्तन्ते विशिष्टशक्तेन पदेन जहदजहत्स्वार्थलक्ष
णया कल्पितसंबंधेन लक्ष्यतावच्छेदकं नेतरेणैव प्रतिपाद के
नं तदपि निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपमत्याश्चर्यमित्यर्थः
श्रवणं वा विना शक्तिं विना लक्षणां विना संबंधांतरं स्वप्रेम्णः
त्यापकवाक्यवत्तत्त्वमस्यादिवाक्यं न यदात्मतत्त्वप्रतिपा

नैतदाश्चर्यवच्छब्दशक्तेरचिंत्यत्वात् नचविनासंबंधबोधनेऽ
तिप्रसंगः लक्षणापक्षेपितुल्यत्वात् शक्यसंबंधस्यानेकसा
धारणत्वात् तात्पर्यविशेषान्नियमइतिचेत् तस्यापिसर्वात्
प्रत्यःविशेषात्कस्मिंश्चिदेवतात्पर्यविशेषमवधारयतिनसर्वइ
तिचेत् हंततर्हिपुरुषगतएवकश्चिद्विशेषोनिर्दोषत्वरूपो
नियामकः सचास्मिन्पक्षेपिनदंडवारितः तथाचयादृश
स्यशुद्धांतःकरणस्यतात्पर्यानुसंधानपुरःसरंलक्षणयावा
क्यार्थबोधोभवद्भिरंगीक्रियते तादृशस्यैवकेवलःशब्दः
विशेषोऽखंडसाक्षात्कारंविनापिसंबंधेनजनयतीतिकिम
नुपपन्नं एतस्मिन्पक्षेशब्दस्यविषयत्वाभावातोवाचोनिवर्त
न्तइतिसुतरामुपपन्नं अयंचभगवदभिप्रायोवार्तिककारैःप्र
पंचितः दुर्बलत्वादविद्यायाआत्मत्वाद्बोधरूपिणः शब्दश
क्तेरचिंत्यत्वाद्विद्मस्तंमोहहानितः अगृहीत्वैवसंबंधमभि
^मि धानाभिधेययोः हित्वानिद्रांप्रबुध्यंतेसुषुप्तेबोधिताःपरैः जा
ग्रद्वन्नयतःशब्दंसुषुप्तेवेत्तिकश्चन ध्वस्तेतोज्ञानतोज्ञाने
ब्रह्मास्मीतिभवेत्फलं अविद्याघातिनःशब्दाद्याहंब्रह्मेतिधी
र्भवेत् नशृण्वन्विषयासार्धंहत्वारोगमिवौषधमित्यादिना
^वचनविष ^यस्य ग्रंथेन तदेवं कर्मणः वचनक्रियायाश्चात्माश्चर्यरू वक्तृ
पत्वादात्मनोदुर्विज्ञानत्वमुक्त्वा श्रोतुर्दुर्लभत्वादपितदाह
आश्चर्यवच्चैनमन्यःशृणोतिश्रुत्वाप्येनंवेदेति अन्योद्रष्टुर्वक्त
श्चश्रोताद्विलक्षणोमुमुक्षुर्वक्तारंब्रह्मविदंविधिवदुपसद्य
एनंशृणोतिश्रवणाख्यविचारविषयीकरोति वेदांतवाक्य
तात्पर्यनिश्चयेनावधारयतीतियावत् श्रुत्वापिचैनंमननिदि
ध्यासनपरिपाकाद्वेदापिसाक्षात्करोत्यपिआश्चर्यवत् ता
^बो दृशोश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदेनमिति व्याख्यातं अत्रापिकर्तुरा
श्चर्यरूपत्वमनेकजन्मानुष्ठितसुकृतक्षालितमनोमलत
^ति याऽदुर्लभत्वात् तथाचवक्ष्यतेमनुष्याणांसहस्रेषुकश्चिद्यत
तिसिद्धये यततामपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तितत्त्वतइति अ

गी॰
टी॰
हि॰

196

वणायापिवहुभिर्योनलभ्यःशृण्वंतोपिवहवोयंनविद्युःआ
श्चर्योवक्ताकुशलोस्यलब्धाआश्चर्योज्ञाताकुशलानुशिष्टइ
तिश्रुतेश्च एवंश्रवणश्रोत्रोराश्चर्यत्वमाभव्याख्येयं नत
यःश्रवणमननादिकंकरोतिसआत्मानंवेदेति किमाश्चर्य
मतमाह नचैवकश्चिदिति चकारःक्रियाकर्मपदयोरनु
षंगार्थःकश्चिदेनंनैववेदश्रवणादिकंकुर्वन्नपि नदकुर्व
न्नुवेदेतिकिमुवक्तव्यं ऐहिकमप्रस्तुतंप्रतिबंधेनदर्शना
दितिन्यायात् उक्तंचवार्तिककारैःकुतस्तत्ज्ञानमितिचे
त्तद्धिबंधपरिक्षयात् असावपिचभूतोवाभावीवावर्ततेथ
वेति श्रवणादिकुर्वतामपिप्रतिबंधपरिक्षयादेवज्ञानंजा
यते अन्यथातुनसचप्रतिबंधपरिक्षयःकस्यचिद्भूतएव
यथाहिरण्यगर्भस्य [illegible] यथाश्वेत
केतोः तथाचप्रतिबंधक्षयस्यातिदुर्लभत्वात् यात्यापस्य
कर्मणइतिस्मृतेश्च दुर्विज्ञेयायमात्मेतिनिर्गलितोर्थः य
दितुश्रुत्वाप्येनंवेदनचैवकश्चिदित्येवंव्याख्यायेत तदाआ
श्चर्योज्ञाताकुशलानुशिष्टइतिश्रुत्यैकवाक्यतानस्यात् य
ततामपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तितत्त्वतइतिभगवद्वचनवि
२ रोधश्चेतिविद्वद्भिर्विनयः संतव्यः अथवानचैवकश्चिदित्य
स्यसर्वत्रसंबंधः कश्चिदेनंनपश्यतिनवदतिनशृणोतिश्रु
त्वापिनवेदेतिपंचप्रकाराउक्ताःकश्चित्पश्यत्येवनवदति
कश्चित्पश्यतिचवदतिचकश्चित्तद्वचनंशृणोतिनतदर्थं
जानातिचकश्चितश्रुत्वापिनजानातिकश्चित्तुसर्वबहिर्भू
तइति अविद्वत्पक्षेपि असंभावनाविपरीतभावनाभिभूत
त्वादाश्चर्यतुल्यत्वं दर्शनवदनश्रवणेष्वितिनिगदव्याख्या
तःश्लोकः चतुर्थपादेतुदृष्ट्वोक्त्वाश्रुत्वापीतियोजना ।

२९ ॥

कस्यचिद्भावी यथावामदेवस्य कस्यचिद्वर्तते

तानभुत्य श्रुतेपुंसां

दुर्विज्ञेयोयमात्मा किंत्वामेवैकउपालभे साधारणोहि विश्रांतिनि
मित्तेसुखदुःखदे स्फुटत्वमात्मतत्त्वस्यदुर्ज्ञेयत्वमिहोच्यते पनेः
प्रकृतमात्मानमाश्चर्येणाद्भुतेनहि २ तल्पमायाविपर्यासक
ल्पनाधारमसतं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां सर्वद्वैतनिषेधतः ३
वेदांतवाक्यजन्यायांधीवृत्तौप्रतिबिंबितं समाधिपरिपाकेन
कश्चिच्छांत्यादिसंयुतः ४ पश्यत्येनेनसर्वोपिदौर्लभ्यतत्त्वदर्शि
नः यत्पश्यतितदाश्चर्यवदित्येवंक्रियान्वयि ५ तथात्मदर्शने
यच्चतदप्याश्चर्यवद्यतः यत्स्वरूपास्फुरणाभूतं सत्यस्यभंजकंवि
भोः ६ यःपश्यतिसश्चाश्चर्यवन्निरीक्ष्योमुमुक्षुभिः यतोसौतत्त्व
विद्ब्रह्मीभूतोप्यज्ञवदेवच ७ सदाचारेप्रवृत्तःसन्देहवानिवल
क्ष्यते आत्मानंहिस्वतज्ज्ञानमेतदाश्चर्यवत्त्रयं ८ दुर्विज्ञेयमतो
ह्येनंजानीयात्कथमंजसा तथोपदेष्टुर्दौर्लभ्यात् दुर्विज्ञेयइतो
प्यसौ ९ यश्चात्मानंविजानातिसश्रुत्याचेतरोजनः यतोऽज्ञ
स्योपदेष्टृत्वासंभवोभ्रांतिशालिनः १० ज्ञानीयस्तुसमाधिस्थः
सकथंशायश्रोवदेत् व्युत्थितोपिपरिणसोज्ज्ञातेशक्यःकथ
सुधीः ११ यथाकथंचिज्ज्ञातोपिसुजानोप्यात्मादिकेफले निःस्पृ
हत्वाच्चनब्रूयात्कथंचित्करुणावशात् १२ ब्रुवतीशावदेवाः
सौदेशिकोत्यंतदुर्लभः यथावेत्तितथावक्तियएनंसाक्षिणंपरं १३
सर्वाज्ञजनभिन्नोसौसश्चाश्चर्यवदेवहि अनिर्देश्यस्यशुद्धस्य
निर्विकल्पस्यसाक्षिणः १४ आत्मनोवचनंयस्मात्तदाश्चर्यवदे
वच विनाश्रुत्यादिनातत्त्वमादिवाक्यैःप्रबोधनं १५ यदद्वैता
त्मतत्त्वस्यतदाश्चर्यवदित्यहो शाहृशाकेरचिंत्यत्वादुक्तब्रह्म
विद्वरैः १६ दुर्बलत्वादविद्यायाआत्मत्वाद्बोधरूपिणः शा
हृशाकेरचिंत्यत्वाद्धिश्रस्तमोहहानतः १७ अगृहीत्वैवसंबंध
मभिधानाभिधेययोः हित्वानिद्रांप्रबुध्यंतेसुषुप्तेर्बोधिताःप
रैः जाग्रदन्नयतःशाहृसुषुप्तमेवेतिकश्चन ध्वस्तेतोवचसाज्ञा
नेब्रह्मास्मीतिभवेत्फलं १८ अविद्याचातिनःशाद्वाधाद्वब्रह्म

तिधीर्भवेत् न श्रुणत्य विषयासाई हत्वा रोगमिवौषधं २० एवं
वक्ता व्यासात्मायवक्ता च वचनक्रिया त्रयमाश्चर्यवद्यस्माद्दुर्वि
ज्ञेय इतोपि सः २१ अन्यो गुरुस्तु वक्तारं यथाशास्त्रगुरुप्रत्ययः
वेदांतवाक्यतात्पर्यं निश्चिनोति विचारतः २२ श्रुत्वा चैनं तथा
मत्वा निदिध्यास्य निरंतरं साक्षात्करोति तद्यैस तदाश्चर्यव
दित्यपि २३ श्रोतव्यं श्रवणं श्रोता चैतदाश्चर्यवत्त्रयं गुरोःश्रुणो
तियश्चैनं मनुते ध्यायतीह यः २४ स वेदात्मानमित्यत्र किमा
श्चर्यमिवेति चेत् कश्चिदेनं शृणुत्वर्हि श्रवणादिपरोपि सन्
प्रतिबंधवशान्नैनं वेद स्वात्मानमञ्जुते ननु तर्हि न कोप्येनं ज्ञा
नीयादिति चेन्नहि २५ जायते तत्त्वविज्ञानं श्रवणादिप्रकुर्व
तो प्रतिबंधक्षयादेव तदुक्तं वार्तिके स्फुटं २६ कुतस्तज्ज्ञान
मिति चेन्न हि बंधपरिक्षयात् असावपि च भूतो वा भावी वा वर्त
ते थवा २७ अतो हि वरणगर्भस्य वामदेवस्य भावाय वर्तते से
तकेनो श्चतत्त्वयोप्यतिदुर्लभः नैव काश्चिदित्यस्य सर्वत्रैवा
न्वयोस्तु वा कश्चित्पश्यति नो वक्ति कश्चित्पश्यति वक्ति च २८
कश्चिच्छृणोति तद्वाक्यं तदर्थं वेत्ति तत्त्वतः कश्चिच्छ्रुत्वापि नो
वेत्ति कश्चित्सर्वबहिष्कृतः ३१ एवं पंचप्रकाराश्च प्रोक्ता भ
गवता स्फुटं ३१ २९ ॥

नीलकंठी टी॰ ॥

ननु वज्रपंजरतुल्यस्य सर्वप्रमाणसिद्धस्य वियदादिप्रपंचस्य
कथं रज्जुरगादिवदज्ञानप्रभवत्वेनात्यंततुच्छत्वमुच्यते कथं
वा कर्मज्ञानकांडापेक्षितमात्मनो यज्ञादिकर्तृत्वं श्रवणादिक
र्तृत्वं चापन्हूयत इत्याशंक्याह आश्चर्यवदिति कश्चिदज्ञातात्म
तत्त्वपने प्रतीतानंतरश्लोकोक्तं भूतग्रामं आश्चर्यवत् आश्चर्यम
द्भुतं स्वप्नमायेंद्रजालादिकं तेन तुल्यं आश्चर्यवत् तथाभूतं प
श्यति तथा कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति सत्त्वेन असत्त्वेन वा निर्व
क्तुमशक्यमपि अनिर्वचनीयेनैव लोकाप्रसिद्धेन रूपेणोप
पादयति तथाहि रज्ज्वुरगवत्प्रपंचः संश्चेन्नेह नानास्ति किंच

नेति स्फुरत्या न बाध्येत प्रसंगेन प्रतीयेत तस्मादनिर्वचनीयो
यमिति तदिदं सर्वव्यवहारादस्यापि प्रपंचस्य मिथ्यात्वोप
पादनमत्याश्चर्यमित्यर्थः तथापि प्रपंचशून्यमाश्चर्यव
च्छृणोति इमे लोका इमे देवा इमे वेदा इदं सर्वं यदयमात्मे
ति प्रत्यक्षेणाप्यनात्मतयोपलभ्यमानस्यापि प्रपंचस्य यत्
प्रत्यगभिन्नत्वेन श्रवणं तदत्यंतमाश्चर्यं न हीदं स्फुरतिर्यज
मानः प्रस्तर इत्यादिवदुपचरितार्थो प्रपंचस्यात्मनः एव
के आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं स
र्वं विदितं भवतीत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपरोधा
पत्तेः न च प्रतिज्ञाया औपचारिकी प्रदेशांतरे श्रुतस्य यथा सो
म्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादिति दृष्टांतस्या
परोधापत्तेः तस्मात्प्रतिज्ञादृष्टांतनिगमनानामेकवाक्य
त्वात् न प्रपंचस्यात्मान्यत्वं तत्र भेदग्राहिप्रत्यक्षविरोधादा
श्चर्यमिव शृणोति तथा कश्चिदेनं प्रपंचं प्रत्यगनन्यत्वेन श्रुत्वा
अपि शब्दात् उक्तात्समादिदृष्टांतैरुपपाद्य दृष्ट्वा ध्यानेन च मत्वा
ऽपि तत्त्वतो नैवेदं न जानाति तथा हि श्रामाहि प्रज्ञातीव्र
विक्षेपतः परिहीयत इति वक्ष्यति तस्मादात्मैक्यात्संभवत्येव
प्रपंचस्य रज्जुरगादितुल्यत्वेन तुच्छत्वं यद्वा एनमात्मानं क
र्तृत्वभोक्तृत्वदुःखित्वानित्यत्वजडत्वसंगित्वपरिच्छिन्नत्वादि
धर्मवत्तयाप्रसिद्धमपि तत्त्वमसीत्यागमोत्थया ब्रह्माकारांतः
करणवृत्त्या ब्रह्मविद्याख्यया प्रकर्तारमभोक्तारमानंदघनं
सत्यचिद्रूपमसंगमनंतमपरोक्षीकरोतीति महदाश्चर्यं य
त्पश्यति तदाश्चर्यवदिति क्रियाविशेषणं वा आविद्यकम
पि दर्शनमविद्यां स्वात्मानं च कतकरजोवन्निवर्तयतीति
यद्वा यः पश्यति स आश्चर्यवदिति कर्तृविशेषणं यत एक
एव विद्वान्समाधिव्युत्थानयोः परस्परविरुद्धमात्मनो ब्रह्म
भावं जीवभावं च यावदारब्धकर्मक्षयमनुभवतीति तथा
वाङ्मनसातीतमप्यात्मानं यद्वाचा वदति तदप्याश्चर्यं यद्

गी॰
टी॰
हि॰

198

हीनसंगतिकेनापिश्लोकेनयथात्मनःप्रबोध्यतेतद्वत् यथो
क्तवार्तिके प्रगृहीत्वैवसंबंधमभिधानाभिधेययोः हित्वा
निद्रांप्रबुध्यतेस्वप्नेबोधितःपरैः जाग्रद्वत्रयतःशब्दस्व
प्नेमेवेतिकस्यचन धन्येनोज्ञाननोज्ञानेब्रह्मास्मीतिभवेत्फ
लं अविद्याध्वांतिनःशब्दाद्ब्रह्मेतिधीर्भवेत् नष्टपत्यः
विषयासादेहत्वारोगमिवौषधमिति तथायःश्रृणोतिसो
प्याश्चर्यवत् प्रतिदुर्लभइत्यर्थः श्रवणायापिबहुभिर्यो
नलभ्यइतिश्रुतेः श्रृण्वंतोपिबहवोयन्नविद्युरितिश्रुति
द्वितीयपादार्थसंगृह्णाति श्रुत्वाप्येनमिति आश्चर्योवक्ता
कुशलोस्यलब्धाआश्चर्योज्ञाताकुशलेनानुशिष्टइतिउत्त
रार्द्धस्तुश्लोकपूर्वार्द्धेनसंगृहीतइतिज्ञेयं दुर्विज्ञेयोयमा
त्मातस्त्वंतज्ज्ञानार्थंयतस्वेतिभावः २९ ॥

आनंदी टीका

अर्जुनेनैवंदेहिदेहयोर्नित्यानित्यत्वविचारेप्रश्नप्रतिप्रश्ना
भावादनवधानेमत्वाकुपितइवसोपालंभमाह एवंमह
त्यनेहन्यमानेशरीरइत्यादियुक्तिदर्शितस्वरूपमपिभीष्मा
दिजीववर्गं कश्चिद्द्रष्टाहंभावनावाननात्मज्ञोजनः आश्च
र्यवदसंभाव्यमिवपश्यति सतिदेहेउपलभ्यते देहनाश
त्वेनोपलभ्यते इतिदृश्यस्यदेहस्यभ्रांत्यानत्वेनविमृश्यती
त्यर्थः अन्योवक्तामहर्षिःसर्वज्ञःपरमेश्वरः एनमुक्तरूपं
आत्मजीववर्गमाश्चर्यवदसंभाव्यंवक्तिकिंकाका युक्ति
संभाव्यमेववक्तीत्यर्थः चपुनःएनमन्यःअर्जुनादपरःकिं
माश्चर्यवच्छृणोति आमोक्षेःसत्यतयासंभाव्यमेवश्रृणो
ति यथायमर्जुनःएनमविनाशिनंश्रुत्वापिनेवावधाव
यति तथाश्रुत्वाप्येनंकिंनवेद अपितु सर्वएवाभ्यासेन
यतमानोवेदेति अर्जुनोपयोगात्स्वहृदयंगमोयमर्थोर्जु
नावधानार्थम् यत्त्वन्नश्रीपादैरर्थोव्याख्यातस्तस्यदानी
मत्रप्रबुद्धबोधोजनोपदेशविषयइतिसहृदयाःप्रमा

णो

+इदानींबहुप्रकारोप्ययमर्थोतिगंभीरत्वान्मयास्वावधारयितुमनुष्ठातुंचाशक्यइत्यर्जुनस्येतद
र्थविषयमनुव्यवसायंपरिहर्तुंप्रकृष्टप्रयत्नप्रतिपत्तव्यतामस्यार्थस्यदर्शयितुमाह +

एनम् २९ ॥

रामकंठी टीका

+एनमात्मानंयथाप्रतिपादितस्वरूपंकश्चिन्मनुष्यसहस्रेषुप्र
यत्नप्रकृष्टपुण्यपरिपाकवशाद्बहूनांजन्मनामंतेपश्यति त
त्त्वतःप्रत्यभिज्ञानेनसाक्षात्करोते योपिपश्यति सआश्चर्यव
दाश्चर्यंकश्चिददृष्टपूर्वमद्भुतंकदाचित्कथंचित्क्षणमात्रं
पश्यति तद्वदेनंकश्चित्कृतपुण्यःक्षणमात्रंपश्यति तथैवा
द्भुतरूपमिवप्रतिभासमानंकश्चिदेवतथाविधमेनंवदति प
रप्रबोधनायाचष्टे तथैवकश्चित्तादृशमेवंपरेणप्रतिपाद्यमान
शृणोत्यवधारयति कश्चित्त्वंप्रतिभगवदनुग्रहेणानधिष्ठितत
त्वादविशोधितान्तःकरणमेनंयथाप्रतिपादितस्वरूपमात्मा
नंश्रुत्वापिकुतश्चित्प्रतिपादनकुशलादाचार्यादपिनवेदत
त्त्वतोनजानाति सचतथाविधोनुपदेश्यएवत्वंपुनर्भक्तिश्र
द्धादिगुणसूचितभगवदनुग्रहत्वात्पात्रमेवैतत्तत्त्वोपदेशस्य
तस्माद्युक्तोभवेत्यर्थः किमत्रतात्पर्यम् अस्यात्मनोगुरुशि
ष्यक्रमेणस्वयमनुभवेनवा संततज्ञावकेचित्क्षणभाजःप्रति
पत्तारः किंतुनिरंतराभ्यासपरिशीलनविशीर्णकल्मषक
लविकल्पावरणतोविनेववैमल्येनसर्वकालमाश्रितया
वास्यप्रतिपत्तिपात्रमितिविरलविरलोलल्लोकःकश्चिदेवचर पै
मजन्माभवेदितियथोक्तेनक्रमेणसम्यगवधारणीयं [illegible]
[illegible]

[illegible] २९ ॥

लालि की टीका

कुतस्तर्हिविद्वांसोपिलोकेशोचन्तीत्यात्मज्ञानादेवेत्याशयेना
त्मनोदुर्विज्ञेयत्वमाह आश्चर्यवदिति आश्चर्यमदृष्टमद्भुत
मस्माकंदृश्यमानंतेनतुल्यंशास्त्राचार्योपदेशाभ्यांपश्यति
साक्षात्करोति नित्यज्ञानानंदस्वभावस्यात्मनोलौकिकत्वा
दिंद्रजालमिवाघटमानंपश्यन्निवविस्मयेनपश्यति असंभा
वनाभिभूतत्वात् कृत्वापिएनंईश्वरानुग्रहभाजनःकश्चिद्वेद

अनेकसहस्रेषुकश्चिदु
त्कृष्टपुण्यः एनमात्मान
माश्चर्यवत्

तदुक्तं श्रीकुलयुक्तौ आत्माचैवात्मनाज्ञातोयदाभवतिसाधकैः तदाविस्मयमात्मावै
आत्मन्येवप्रपश्यति तथैनमन्यः परप्रबोधनाय आश्चर्यवद्वदति तथान्यः परेण
प्रबोध्यमानमेनमाश्चर्यवच्छृणोति तथाचोक्तं शिवसूत्रेषु विस्मयोयोगभूमिकेति

तथाच श्रुतिः यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति

+स्पुन न

गी॰ कश्चिद्विपरीतभावनाभिभूतः श्रुत्वा दृष्ट्वोक्त्वापि नैनं सम्यग्वेद २९

टी॰ पंचोलीटीका

हि॰ न केवलं तवैव विदुषामपि आत्मापरिज्ञानात् शोकमोहौ भवतः आत्मपरिज्ञाने च दुर्विज्ञेयत्वादात्मन इत्यभिप्रेत्योक्तं येन दुर्विज्ञेयत्वमात्मन आह आश्चर्यवदिति कश्चित्पुनः आत्मानं आश्चर्यवत् अश्रुतपूर्वमद्भुतमुच्यमानं यथा तद्वदिति च पुनः पुनरात्मानमन्य आश्चर्यवत् अश्रुतपूर्वं अद्भुतं श्रूयमाणं यथा तद्वत् शृणोति दृष्ट्वा उक्त्वा श्रुत्वापि पुनरात्मानं कश्चिन्न वेद २९

199

रमावीरसमिद्धोधिनी॥

ननु यदि शरीरे देशेनापि न शोकोचितो तर्हि किमिति विदुषामपि तदभिभूतत्वं दृश्यत इत्यर्जुनाभिप्रायमपाकर्तुमात्मनवस्य दुर्बोध्यतां देवत्वेन प्रतिपादयति आश्चर्यवदिति कश्चिद्वेदे प्रतिपादितं स्वरूपमात्मानमाश्चर्यवद्दृष्टचरत्वादद्भुतेन तत्त्वं पश्यति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामदृष्टमानमिव विस्मयेन साक्षात्करोति तथान्यः सर्वविलक्षणं पवं तथैव वदति पश्चाद्बोधयितं कथयति तथैवान्यो गुरुमुपसत्य तत्प्रतिपादितमेनमात्मानमाश्चर्यवदसंभाव्यमानमिव शृणोति श्रुत्वापि वेति व कारो दर्शनवचने समुच्चिनोति श्रुत्वा दृष्ट्वोदित्वापि कश्चिदपि पुनरात्मानं सम्यक् न वेदेत्यात्मनोल्पप्रयत्नेन दुर्ज्ञेयत्वादिदानीं तज्ज्ञाने प्रयत्नबाहुल्यस्यानुपयोगित्वमेवेति मा त्वं देहविनाशेनात्मविनाशं संभाव्य शोकाविष्टो भूरिति तात्पर्यम् २९

मधुभाष्य

आश्चर्यवदिति दुर्लभत्वेनेत्यर्थः तथाश्चर्यं लोके दुर्लभापीश्वरस्वरूपत्वात्सूक्ष्मत्वाच्चात्मनस्तद्द्रष्टा सांख्यज्ञानं शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयत इति भगवद्वचनाद्यास स्मृतौ

योगउपाय: दृष्टयोगाः प्रयुक्ताश्चतुसांख्ययः प्रसिद्धय
इतिवचनाद्भगवते नेतरौसांख्ययोगौ उपादेयत्वेन विव
क्षितौऽत्रचित्सामस्त्येन कर्मयोगइत्यादिप्रयोगाच
निंदितत्वाच्चेतरयोर्मोक्षधर्मेषुभिन्नमतत्वमुक्तां पंचरा
त्रस्मृत्या वेदानामेकार्थत्वाविरोधः पार्थक्यंतु सांख्याय
पेक्षयायुक्तं तत्रैव चित्रशिखंडीप्रमाणत्वेपंचरात्रमूलेवेदे
क्तोक्तेश्च एवमेवसर्वत्रसांख्ययोगशाब्दउपादेयवाच
कोवर्णनीयः युक्तेश्च ज्ञानंदिपूर्वजैवमुक्तं उपायश्चव
क्ष्यते बुध्यतेऽनयेतिबुद्धिः सांख्ययोगशब्दउपादेयवा
चकोवर्णनीयः युक्तेश्च विषयोययावाबुध्यतेसाग
भिहितेत्यर्थः योगइमांबुद्धिंशृणुत्विन्युक्तम् बह्वादिबु
द्धयोमतभेदात् तत्कथमेकत्रनिष्ठाकरोमीत्यतआह
३९ ॥

200

भाषा अनुवाद

तो फेरि बडे विद्वान लोग जो शोक करते चले आतेहै
सो केवल आत्मा विषयक अज्ञानता ही से होता इस
अभिप्रायमे आत्मा की दुर्ज्ञेयता कहे ज्ञान कठिनता का
निरूपण करतेहै कि कोई तो शास्त्र आलोचना करिके
इस आत्माको जानिके भी आश्चर्य ऐसा जानते अर्थात्
सर्वगत नित्य ज्ञान और आनंद स्वरूप आत्माके अलौ-
किकत्वसे असंभव जो इंद्रजालिक कौतुक तिसके स-
मान देखि आश्चर्यसे घबडायकर विस्मययुक्त होतेहै ।
और कोई आश्चर्यकेनाई कहते कोई आश्चर्यके तुल्य
सुनते और कोई आत्मज्ञानरूप विपरीत कहे उलटी
भावनासे अभिभूतहोके इस आत्माका तत्व सुनिकेभी
जानि सकते नही अर्थात् बहुत देखि सुनिके भी ।
अच्छी तरहसे आत्मा का जानना अति कठिन है २९ ॥

दोहा

कोइ अचर्यवत देखें यह कहे अचर्यवत आन और अचर्य
वत यह सुने श्रवणकरे भी न जान॥ २९॥

੯੦

देही नित्यमवध्योयं देहे सर्वस्य भारत तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ३० ॥

शांकरभाष्य टी० ॥

अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरन् ब्रूते देहीति यस्माद्देही शरीरे नित्यं सर्वावस्थासु अवध्यो निरवयवत्वान्नित्यत्वाच्च तत्रावध्योयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात् स्थावरादिषु स्थितोपि सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेपि अयं देही न वध्यो यस्मात्तस्माद्भीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ३० ॥

आनंदगिरिकृत टीका ॥

श्लोकान्तरमुत्थापयति अथेति आत्मनो दुर्ज्ञानत्वप्रदर्शनानन्तरमिति यावत् वस्तुद्वारापेक्षया शोकमोहयोरकर्तव्यत्वे प्रकरणार्थः देहे वध्यमानेपि देहिनोवध्यत्वाभावे फलितमाह यस्मादिति हेतुभागं विभजते सर्वस्येति फलितप्रदर्शनपरं श्लोकार्द्धं व्याचष्टे तस्माद्भीष्मादीनीति ३० ॥

स्वामिकृत टीका ॥

तदेवं दुर्बोधमात्मतत्त्वं संक्षेपेणोपदिश्यान्वशोच्यत्वमुपसंहरति देहीति ३० ॥

पिशाचभाष्य टीका ॥

अथेदानीं प्रकरणादुपसंह्रियते देहीति तस्माद्भीष्मादीनि सर्वाणि भूतानि उद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ३० ॥

रामानुजभाष्य टी० ॥

सर्वस्य देवादिदेहिनो देहे वध्यमानेप्ययं देही नित्यमवध्य इति मंतव्यः तस्मात्सर्वाणि देवादिस्थावरांतानि भूतानि विषमाकाराण्यप्युक्तेन स्वभावेन स्वरूपतः समानानि नित्यानि च देहगतस्त्वैषम्यं ततो देवादि सर्वाणि भूतानि उद्दिश्य न शोचितुमर्हसि न केवलं भीष्मादीन्प्रति ३० ॥

902

अभिनवगुप्तकृत टी०॥
अतोनित्यमात्मनोविनाशित्वम् ॥ ३० ॥
परमार्थप्रपा टी०
अथप्रकृतमनुसरति देहीनित्यमिति देहीशरीरचालकआ
त्मनित्यंनिरंतरमवध्यःवधार्हीनभवतीतिनित्यत्वेशोकं ए
कएवसर्वस्यभूतजातस्यदेहेवर्ततइतिव्यापकत्वेशोकं तस्मा
त्कारणात्सर्वाणिभूतानिआत्मस्वरूपादीनिशोचितुंनार्ह
सितंनिमित्तंशोकोवार्थः अथदेहनिमित्तंचेत्तर्हितस्मादधि
करणीभूतात्तस्मादात्मनः सकाशात्सर्वाणिभूतान्याविर्भ
वंतीतिदेहानामथासत्त्वरूपत्वंनिरूपितं एतदेवबृहदार
ण्यकेप्याम्नातं सयथोर्णनाभिस्तंतुनोच्चरेद्यथाग्नेःक्षुद्राविः
स्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनःसर्वेलोकाःसर्वेदेवाः
सर्वाणिभूतानिसर्वएतआत्मनोव्युच्चरंति तस्योपनिषत्स
त्यस्यसत्यमितिप्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यं भाष्ये पूर्वंक्र
तोअथयदासुषुप्तोभवति नकस्यचनवेदेत्यादिश्रुत्यासु
षुप्तोमनसिपरमात्मनिलीनेसतितत्कालेपितःस्थूलसूक्ष्म
प्रपंचोपिलीनोभवेदितिप्रतिपादितं अथपुनर्जागरावस्था
यांमनसिबहिर्मुखेजातेसतिप्राक्तसंस्कारैर्यथापूर्वंमनःप्रपंच
स्याविर्भवति धातायथापूर्वमकल्पयदितिश्रुतेः एवंसुषुप्तौ
प्रपंचलयेजागरेपुनराविर्भावेचदृष्टांतमाह सयथेति ऊर्णा
सूत्रविशेषोनाभौयस्यासावूर्णनाभिःकीटविशेषःसयथापू
र्वस्वोत्पादितेनपुनर्ग्रस्यमानेनतंतुनाउच्चरेत् ऊर्ध्वं चरेत्।
यावत्सर्वतंतुग्रस्तोभवति तद्वन्मनःसर्वसंस्काररूपंतंतुग्रसि
त्वा स्वयमपिलीनंभवति अथपुनःप्रपंचोदयेदृष्टांतमाह
यथेति यथाहन्यमानाउल्मुकाग्नेःसकाशाद्युगपदेवक्षुद्रा
लघीयांसःसहस्रशोविस्फुलिंगाअग्निकणाव्युच्चरंति उद्ग।
द्वा० च्छन्ति एवमेवास्मात्प्रबुद्धात्मनोमनसःसकाशात्सर्वेसूक्ष्म
प्रपंचरूपाःप्राणास्तथास्थूलप्रपंचरूपाःसर्वेभूर्भुवःस्वराद्या।

लोकाः सर्वे देवा इंद्रादयः सर्वाणि भूतानि स्थावरजंगमात्म
कानि सर्व एते आत्मनो देहाद्युच्चरंति निर्गच्छन्ति तस्य परमात्म
न उपनिषत् ज्ञानं सत्यस्य सत्यमिति वदंति एतदेव प्रकटी
करोति वै इति ज्ञानव्यवहारे प्राणा उत्प्रेक्षणादयो हिरण्य
गर्भाद्याः सत्यं तेषामपि एष आत्मा सत्यमेव सत्यत्वमर्यादेत्य
र्थः एवं भयशापि शोकाद्युदय इत्यर्थः तदुक्तमध्यात्म
मीमांसायां इंद्रेंद्राणी रताते प्रविशति मनसी रेतसा साक
मेतद्दृष्टं तद्धि प्रजातं सकलकरणेन नगर्भे दधाना साव
कोलीयमाना पुनरुदयमिताजागरादौ प्रसूते कीटी वा र्णा
मिवा सा तु नहु तवहतो निःसरंति स्फुलिंगा इति ३० ॥

वनमाली टीका ॥

उपसंहरति देहीति सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेप्ययं
देही जीवो वध्यो न भवतीति नित्यं नियतं यस्मात्तस्मात्सर्वाणि
भूतानि स्थूलानि सूक्ष्माणि भीष्मादिभावापन्नानि प्रति त्वं शोचितुं
नार्हसि स्थूलदेहस्याशोच्यत्वमपरिहार्यत्वात् लिंगदेहस्य
स्याशोच्यत्वमात्मवदेवावध्यत्वादिति न स्थूलदेहस्य लिंगदे
हस्य वा शोच्यत्वमुक्तमिति भावः ३० ॥

उत्तमवैजयन्ती टी० ॥

एवमात्मज्ञानस्य दुर्लभत्वमुक्त्वेदानीमात्मनोऽवध्यतयाऽ
शोच्यतां वदन्नुपसंहरति देहीति हे भारत सर्वस्य ब्रह्मादिः
स्थावरांतस्य देहिनः केनाप्युपायेन वध्यमानेपि देहे देही जी
वः यतो नित्यः सर्वकालैकरसस्वरूपस्वभावस्ततोऽवध्यः
वध्यो न हि भवति यस्मादेवं तस्मात्सर्वाणि ब्रह्मादिपिपीलि
कांतानि न केवलं भीष्मादीनि देहस्वभावेन स्थूलसूक्ष्मादि
विषमाकाराण्यपि स्वस्वरूपेण समानानि भूतानि समु
द्दिश्य शोचितुं शोकं कर्तुं त्वं नार्हसि न योग्यो भवसि ३० ॥

+ इदानीं सर्वप्राणिसाधारणभ्रमनिवृत्तिं मधुसूदनी टी० ॥ साधनमुक्तमुपसंहरति +

+ सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेप्ययं देही लिंगदेहोपाधिरा

गी॰ त्मावध्यो नभवतीति नित्यं यस्मात्तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्थूला
टी॰ निसूक्ष्माणि च भीष्मादिभावापन्नान्युद्दिश्य त्वं न शोचितुमर्ह
द्वि॰ सि स्थूलदेहस्याशोच्यत्वमपरिहार्यत्वाल्लिंगदेहस्याशोच्यत्व
मात्मवदेवावध्यत्वादिति न स्थूलदेहस्य लिंगदेहस्यात्मनो वा
३॰ शोच्यत्वंयुक्तमिति भावः [illegible]स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयनत्का
२ र[illegible]विवेकेन नि[illegible]स्यापि तं सावस्म
सा[illegible]दिश[illegible]हं सर्वप्राणिसाधारणम
[illegible]विवेकेन[illegible]
क्लिष्टत्वात् [illegible]हिंसादि[illegible]
[illegible]दोषनिं[illegible]
[illegible]निराकर्तुं हिं[illegible]
[illegible]मावं बोधयति भगवान् ३०॥

सदानंदी टी॰॥

इदानीं सकलप्राणिसमानस्य भ्रमस्य च निवृत्तिसाधनं शो
कस्योपसंहरतीश्वरः १ सर्वस्य प्राणिजातस्य वध्यमानेपि दे
हके देही न वध्यते यस्मान्म्रियते भुवं शज २ तस्मात्सर्वाणि
भूतानि भीष्मादीनि ममत्वतः ३ उद्दिश्य त्वं न योग्योसि शोचितुं
मूढबुद्धिवत् ३ नाशस्यापरिहार्यत्वात्स्थूलस्याशोच्यतेवि
ना लिंगस्याशोच्यता चात्मवदवध्यदेहतः ४ आमोक्षं तु
विनाशोस्य लिंगदेहस्य संभवेत् सुषुप्तौ प्रलये चास्य सूक्ष्म
रूपेण संस्थितिः ५ न स्थूलस्य न सूक्ष्मस्य नात्मनो वास्ति शो
च्यता अतो निरास्पदः शोको न कार्यः सुविवेकिभिः ६ तदे
व स्थूलसूक्ष्माभ्यां तादात्म्याध्यासतोन्वगात् मिथ्याभूतोपि सं
सारः सत्यवद्भासते भ्रमात् ७ अविकारण्यं वेत्तत्र सर्वानर्थै
कबीजभूः सर्वसाधारणभ्रांतिरज्ञेनस्यापि बोधतः ८ निरा
कार्या नतोद्यैवं देहत्रयविवेकतः आत्मत्वं हि भगवानुक्त
वान्स्वकृपावशात् ९ ३० ॥ ते॰

203

नीलकंठी टीका

प्रकृतमर्थमुपसंहरति देहीति सर्वाणिभूतानिकथमेतेदीनाअल्पबलाबलवत्तरेणमयाहंतव्याःकथमेषांद्रोणादयएतेविनाजीविष्यंति कथंवाहंभीष्मादिभिर्गुरुभिर्विनाजीविष्यामीतिशोचितुंनार्हसीत्यर्थः ३० ॥

ज्ञानेरी टीका

एवमुपालंभपूर्वमुपदेशमस्यहृदयेसन्निवेश्यात्मापिप्रस्तुतमेवोपसंहारार्थमाह यतएवंतस्माद्भीष्मादीनुद्दिश्यत्वमनुशोचितुमर्हसि ३० ॥

नत्वमन्दोत्साहेनात्रयोगेनापिभवताभवितव्यम् यदयमत्रनिश्चयइत्याह +

रामकंठी टीका

\+ अथेदानीमनंतरप्रतिपादितदेहादिसमस्तवेद्यपदार्थात्मत्वव्यतिरिक्तवेदकत्वमात्रैकलक्षणोदेहीदेहस्यैवघटत्वमात्रेण स्वस्यवेदकत्वमात्रेणस्वामीपरःप्रमाता सर्वस्यदेहमात्रमेवात्मत्वेनाभिमन्यमानस्यमायीयस्यप्रमातुर्जन्तुजातस्यतत्रतत्रनानारूपे [illegible] देहशरीरएकएवव्यापकतयातिष्ठन्नित्यसततमेवावध्योहंतुंविनाशयितुमशक्यः नह्यागमापायधर्मकाणांनानाविधानांसर्वदैवघटत्वमात्रस्वभावानांशरीराणांविनाशे तद्व्यापकस्यैकस्यानवच्छिन्नमहिम्नोवेदकत्वमात्राव्यभिचारैकलक्षणस्यसत्यस्यात्मनोविनाशःसंभवति यतएवमतस्तस्याविनाशित्वेननित्यस्यानुशोचितत्तावन्नास्त्येवतस्माद्विनाशैकस्वभावानिभूतानि पृथिव्यादिस (भूतः) त्रिवेशविशेषात्मकानिशरीराण्येवशरीरत्वेनप्रतिपन्नानि विनश्यन्ति एवमत्रतुशोचितुंपरिदेवितुंनार्हसि नष्टस्यनाशविवेकिनःकःशोकस्यावसरइत्यर्थः [illegible] ३० ॥

लासिकी टीका

तदयमत्रनिश्चयइत्याह देहीति देहेवध्यमानेपि [illegible]

* सर्वस्य मायीयस्य प्रमातुः प्राणिजातस्य

यतः एवं तस्मात्सर्वाणीति

देही नित्यं

यस्मात् हे भारत प्राणिमात्रस्य हन्तुरपि परः अमातात्मा अ॰
वध्योहन्तुमशक्यः विवेकित्वादितिभावः ३॰ ॥

पंचोलीटीका

यस्मादात्मनोदुर्विज्ञेयत्वात् आत्माज्ञानकृतोसर्वस्यशोक॰
मोहोनिर्मूलोविवेकिनानकर्तव्यावित्यभिप्रायेणआश्चर्यवत्पश्यति
त्यादिप्रकरणप्रतिपादितमर्थमुपसंहरति देहीति हेभारत॰
अयंदेहीसर्वस्यदेहेहन्यमानेपिनित्यमवध्यस्तस्मात्सर्वाणि॰
भीष्मद्रोणादीनिभूतानिउद्दिश्यशोचितुंनार्हसि ३॰ ९

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

आत्मांशरीरशरीरिव्यतिरेकोपपत्तिप्रदर्शनादिपुरस्कारेण
तन्नित्यत्वानित्यत्वप्रतिपादनतदुर्ज्ञेयतादिषुक्तिप्रदर्शनं
इदंतावदत्रवस्तुतत्त्वमितिसंक्षिप्यवदन्नुक्तमेवाशोच्यत्वमु
पसंहरति देहीति देहेशरीरे वध्यमानेपि अयंप्रतिपादित
स्वरूपोदेही नित्यंनियतंसर्वदावध्योनहन्यतइति तस्मात्स
र्वाणिभूतानि भीष्मादिशरीराणित्वंशोचितुंनार्हसियोग्यो
नभवसीत्यर्थः ३०॥

मधुभाष्य

३० ॥ ॥

भाषा अनुवाद

इस प्रकार आत्माका दुर्विज्ञेय स्वभाव अर्थात् बड़े कष्टसे भी उसका जानना कठिन यह संक्षेपसे उपदेश करिके अब शोक न करना इस विषयमे कहतेहै कि जैसे सब प्राणियों की नश्वर कहे नाश होने वाली देह मे वर्तमान यह देही कहे आत्मा देह नाश होनेसे भी इसका नाश नही क्यो कि सो आत्मा नित्य और अवध्य है इसीसे भूत जो प्राणी तिनकी देह नाशके अर्थ तुम को शोक करना उचित होता नही ३० ॥

दोहा

भारत जीव अवध्यत सर्वदेहमे पद तातें भूतसमस्त को तुंनहि योग्य संदेह ३०॥

स्वधर्ममपिचावेक्ष्यनविकंपितुमर्हसि धर्म्याद्धि
युद्धाछ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते ३१ ॥

शांकरभाष्यं

इहपरमार्थतत्त्वापेक्षायां शोकोवा मोहोवान संभवतीत्युक्तंनके
वलपरमार्थतत्त्वापेक्षायामेव किंतुस्वधर्ममिति स्वधर्ममपिस्वोध
र्मः क्षत्रियस्यधर्मः युद्धंतमप्यवेक्ष्यत्वंनविकंपितुंप्रचलितुमर्हसि
क्षत्रियस्यस्वाभाविकाद्धर्मादात्मस्वाभाव्यादित्यभिप्रायः तच्चयुद्ध
पृथिवीजयद्वारेणधर्मार्थं प्रजारक्षणार्थंचेति धर्मादनपेतंपरंध
र्म्यं तस्माद्धर्म्यात् युद्धात्श्रेयोन्यत् क्षत्रियस्यनविद्यतेहियस्मात् ३१

आनंदगिरिकृतटीका

श्लोकांतरमवतारयन् हतेकीर्तेयतिरेकेति पूर्वश्लोकःसमस्यर्थः
पारमार्थिकंतत्त्वं तदपेक्षायामेवकेवलं शोकमोहयोरसंभवो
नभवति किंतुस्वधर्ममपिचावेक्ष्येतिसंबंधः स्वकीयत्वाद्धर्ममनु
संधायततश्चलनंपरिहर्तव्यमित्यर्थः यद्धिक्षत्रियस्यधर्मादनपेतं
श्रेयःसाधनंतदेव मयानुवर्तितव्यमित्याशंक्याहधर्म्याद्धीति जा
तिप्रयुक्तंस्वाभाविकंस्वधर्ममेवविशिनष्टि क्षत्रियस्येति पुनर्नेका
रोपादानमन्वयार्थं प्रचलितुमयोग्यत्वे प्रतियोगिनंदर्शयतिस्वा
भाविकादिति स्वाभाविकत्वमशास्त्रीयत्वमिति शंकांवारयितुं
तात्पर्यमाह आत्मेति आत्मनःस्वस्याजेनस्यस्वाभाव्यं क्षत्रियस्यभा
वप्रयुक्तं वर्णाश्रमोचितकर्मतस्मादित्यर्थः धर्मार्थंप्रजापरिपाल
नार्थंच प्रयतमानस्य युद्धादुपरिरंसा अज्ञानकृतेत्याशंक्याह तच्चे
ति ततोपिश्रेयस्करं किंचिदनुष्ठानं युद्धादुपरतिरुचितेत्याशं
क्याह तस्मादिति तस्मात्युद्धात्प्रचलनमनुचितमितिशेषः ३१

स्वामिकृतटीका

यच्चोक्तमर्जुनेननैवपश्यामिश्रेयोनुपश्यामिहत्वास्वजनमाहवे इत्यादि तच्चा
युक्तमित्याह स्वधर्ममिति आत्मनोनाशाभावादेवतेषांहननेपिवि
कंपितुंनार्हसि किंचस्वधर्ममपिअवेक्ष्यविकंपितुंनार्हसीतिसंबं
धः यच्चोक्तंनचश्रेयोनुपश्यामिहत्वास्वजनमाहवे इत्यादि तच्चा

गी॰
टी॰
द्वि॰

हि धर्म्यादिति धर्मादनपेतान्न्यायात् युद्धादन्यत् श्रेयः क्षत्रियस्य न
विद्यते ३१ ॥

पिशाचभाष्यं ॥

परमार्थतत्त्वापेक्षया शोकमोहौ न संभवत इत्युक्तं न केवलं परमा
र्थतत्त्वापेक्षया शोकमोहयोरकर्तव्यता स्याद्भवतेत्याह स्वधर्ममपि
ति स्वधर्ममपि स्वधर्मः क्षत्रियस्य युद्धं तदप्यवेक्ष्य त्वं विकंपितुं ना
र्हसि प्रचलितुं नार्हसि स्वाभाविकाद्युद्धात्स्वधर्मात्क्षत्रियस्य न विद्य
ते हि यस्मात् ३१ ॥

रामानुजभाष्यं ॥

अपि चेदं शरीरस्य युद्धं प्राणिमारणमपि अग्नीषोमीयवत्स्वधर्ममवे
क्ष्य न विकंपितुमर्हसि धर्म्यान्न्यायतः प्रवृत्तात् युद्धादन्यन्न हि क्षत्रि
यस्य श्रेयो विद्यते शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं दानमी
श्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजमिति वक्ष्यते अग्नीषोमीयादिषु
च न हिंसा पशोर्निकृष्टतरशरीरत्यागपूर्वककल्याणतरदेह
स्वर्गप्रापकत्वेन संज्ञपनस्य नवा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवा
उपाषि पथिभिः सुगेभिः यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतस्तत्र त्वा
देवः सविता दधात्विति श्रूयते इह च युद्धे मृतानां कल्याणतरदेहा
दिप्राप्तिरुक्ता वासांसि जीर्णानीत्यादिना अतश्चिकित्सकशल्या
दिकरणमातुरस्येवास्य रक्षणमेवाग्नीषोमीयादिकर्मसु संज्ञप
ने ३१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी॰ ॥

स्वधर्मस्य चानपहार्यत्वाद्युद्धविषयः कम्पो न युक्तः ३१ ॥

परमार्थप्रपाटी॰ ॥

अथात्मानं त्वमत्यन्ताभिमतात् दृश्यपदार्थहितत्वयापि शोको न युज्यत इत्या
ह स्वधर्ममपीति स्वधर्मं श्रुतिस्मृतिसिद्धं क्षत्रधर्ममवेक्ष्य सम्यग्वि
चार्य विकंपितुं भयं प्राप्तुं नार्हसि अथ त्वमेव धर्मं कथयेत्याह धर्म्या
दिति क्षत्रियस्य धर्म्यं न्यायागतात् युद्धादन्यद् हिंसाद्यनुष्ठानं श्रे
यो जनकं न विद्यते अथ प्रागर्जुनोपक्रान्तश्रुतेस्तात्पर्यं प्रतिपा
दिका श्रुतिः तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं य
द्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान् बलीयांसमाशंसते धर्मेण
यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदती

तिधर्मंवावदंतंसत्यंवदतीति एतद्ध्येवैतदुभयंभवतीतिभाष्यं ततस्मा
दनंतरंश्रेयोरूपंधर्ममत्यसृजतातिसृष्टे स्थानीयमसृजत तदेतद्
दृश्यमाणं तत्किंतत्क्षत्रस्यक्षत्रियजाते तत्क्षेत्रलक्षणंधर्मस्तस्माद्धर्मा
त्परमुत्कृष्टंनास्ति यतः धर्मेणकृत्वा अबलीयान्दुर्बलोपिबलीयां
संसमर्थमपिसमाशंसतेसम्पन्नकारेणात्तिपति यथाराज्ञासर्वेश
नकृत्वा दुर्बलोपिसमर्थमर्थमाह्वयतितथेत्यर्थः एवंवैइतिनि
श्चयेनपूर्वोक्तोयोधर्मस्ससत्यंसत्यस्यज्ञापकः तत्तस्मात्कारणात्स
त्यंवदन्तंपुरुषंधर्मंवदंतीत्याहुः वा इत्यथवाधर्मंवदंतंपुरुषंस
त्यंवदंतीत्याहुरेवंसत्यधर्मयोरेकार्थवाचकत्वमस्तीत्युक्तंहीति
निश्चयेनैतद्धर्मसत्याभिधानमुभयंताभवतिब्रह्मरूपंभवतीति त
त्वमसितत्सद्ब्रह्मेतिश्रुतेः ॥ ३१ ॥ इतिपरमार्थप्रपाटीका ॥

207

१४४

वनमालीटीका धी०४

पापमेवाश्रयेदित्युक्तवतोऽर्जुनस्य युद्धे स्वधर्मे धर्मभ्रान्तिं निवारयति स्व श्रं
धर्ममपीति इदं युद्धं प्राणिहिंसारूपमपि ग्नीषोमीयपशुहिंसावद्विहित
त्वेन स्वधर्मत्वादवश्यमनुष्ठेयमित्यवेक्ष्य विकंपितुं चलितुं युद्धं त्यक्तुं
नार्हसि यदुक्तं न च श्रेयोऽनुपश्यामीति तत्राह धर्म्यादिति धर्मादन
पेतं धर्म्यं तस्मात् श्रेयःसाधनं क्षत्रियस्य न विद्यते ३१ ॥

दृत्य ऊत्तमवैजयंतीटीका

आत्मनो जन्ममरणाभावाच्छोकाभावं उक्त्वाधुना ऐहिकामुष्मिकसु
खप्रदं स्वधर्ममपि दृष्ट्वा न स्य शोककरणं न च महदेवायोग्यमित्याह
दृष्टिभिः स्वधर्ममिति स्वधर्मं स्वस्य क्षत्रियस्य युद्धरूपमशाधारणं ध श्र+
र्ममवेक्ष्य निरीक्ष्य चापि शब्दाभ्यां देहात्मनोर्व्यपवेक्ष्य वेक्ष्य विकंपि ध्यात्वा
तुं विशेषेण कंपितुं वेपितुं नार्हसि त्वं योग्यो न भवसि हि यस्मात्
धर्मात् स्वासाधारणधर्मरूपात् युद्धं अन्यत् श्रेयः सुखकरं क्षत्रियस्य त्व
क्षत्रधर्माश्रितस्य न विद्यते न भवति ३१ ॥

मधुसूदनीटीका

न देवस्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणाविद्याख्योपाधित्रयाविवेकेन मि
थ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्यत्वात्मधर्मत्वादिप्रतिभासरूपं सर्वप्राणि
साधारणमर्जुनस्य भ्रमं निराकर्तुमुपाधित्रयविवेकेनात्मस्वरूपमभि
हितवान् संप्रति युद्धाख्ये स्वधर्मे हिंसादिबाहुल्येनाधर्मत्वप्रतिभासरू
पमर्जुनस्यैव करुणादिदोषनिबंधनमसाधारणं भ्रमं निराकर्तुं हिंसा
दिमत्त्वेऽपि युद्धस्य स्वधर्मत्वेनाधर्मत्वाभावं बोधयति भगवान् न केवलं
परमार्थतत्त्वमेवावेक्ष्य किंतु स्वधर्ममपि क्षत्रियधर्ममपि युद्धाख्यं परांमु
खत्वरूपमवेक्ष्य शास्त्रतः पर्यालोच्य विकंपितुं विचलितुं धर्मादधर्म
त्वभ्रान्त्या निवर्तितुं नार्हसि तत्रैवं सति यद्यप्येते न पश्यंतीत्यादिना
नरके नियतं वासो भवतीत्यंतेन युद्धस्य पापहेतुत्वं त्वया यदुक्तं कथं
भीष्ममहं संख्य इत्यादिना च गुरुवधब्रह्मवधादिकारणं यदभिहितं त
त्सर्वं धर्मशास्त्रापर्यालोचनादेवोक्तं कस्मात् हि यस्माद्धर्म्यात् धर्मा
दनपेताद्युद्धादन्यत्क्षत्रियस्य श्रेयः श्रेयःसाधनं न विद्य
ते युद्धमेव हि पृथिवीजयद्वारेण प्रजारक्षणब्राह्मणशुश्रूषादिद्वारा

गी. टी. डि.

धर्मनिर्वाहकमिति तदेव क्षत्रियस्य प्रशस्ततममित्यभिप्रायः तथा चोक्तं प
राशरेण क्षत्रियो हि प्रजारक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदंडवान् निर्जित्य परसैन्या
नि क्षितिं धर्मेण पालयेत् मनुनापि समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पाल
यन् प्रजाः न निवर्तेत संग्रामात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् संग्रामेष्वनिवर्ति
त्वं प्रजानां चैव पालनं शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञः श्रेयस्करं परमित्या
दि राजशब्दश्च क्षत्रियजातिमात्रवाचीति स्थितमेवेष्ट्यधिकरणे ते
न भूमिपालस्यैवायं धर्म इति न भ्रमितव्यं उदाहृतवचनेऽपि क्षत्रि
यो हीति क्षात्रं धर्ममिति च स्पष्टं लिंगं तस्मात्क्षत्रियस्य युद्धं प्रशस्तं ध
र्म इति साधु भगवताभिहितं अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गो
अश्वा इतिवत्प्रशंसेति साधु भगवताभिहितं अपशवो वा अन्ये गो
अश्वेभ्यः पशवो गोअश्वा इतिवत्प्रशंसा लक्षणया फलदानेऽन्यत्
श्रेयःसाधनं न विद्यते इत्युक्तमिति न दोषः एतेन युद्धान्मंगलतरं
किंचिदनुष्ठानं तेन ततो निवृत्तिरिति निरस्तं न च श्रेयोऽनुपश्यामि
हत्वा स्वजनमाहवे इत्येतदपि ३१

सदानंदीटीका

देहत्रयविवेकेन सर्वसाधारणो भ्रमः निराकृतोऽथ युद्धाख्ये स्वधर्मेऽध
र्मत्वभ्रमे १ अर्जुनस्य निराकर्तुमसाधारणमीश्वरः स्वधर्मत्वेन यु
द्धस्याधर्मत्वाभावमाह वै २ वस्तुतत्त्वमवेक्ष्यैव कार्यं युद्धं न केवलं
किंतु युद्धाद्वै मखं क्षात्रं धर्मं हि शास्त्रतः ३ पर्यालोच्य स्वधर्मत्वं तात
वर्तितुमर्हसि यस्माद्रणाद्वै मखधर्मं युक्तात्तपसश्च ४ न श्रेयः
साधनं सम्यग्विद्यतेऽन्यद्धि शास्त्रतः जयदं रणसंग्रामः प्रजारक्षणतत्प
रा ५ विप्रभक्त्यापत्नः क्षात्रधर्मनिर्वाहको भवेत् तथोक्तो मनुना
धर्मो राज्ञो युद्धादिलक्षणः ६ समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन्प्र
जाः न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रधर्ममनुस्मरन् ७ न च श्रेयोऽनुपश्यामी
त्येतेनैव निराकृतं ८ ३१ ॥

नीलकंठीटीका

अर्जुनस्यानात्मनि देहे आत्मधीरूपो मोहो निवारितः इदानीं स्वध
र्मे युद्धे अधर्मधीरूपं मोहं निवारयति स्वधर्ममपीत्यादिना युद्धं क्षत्रि

पश्यस्व धर्मः तमवेक्ष्यापिविकंपितुं चलितुंनार्हसि हियस्मात्धर्म्यात्धर्मा
दनपेतात्युद्धाद्न्यत् क्षत्रियस्यश्रेयः प्रशस्ततरंनास्ति ३१ ॥

आनंदी टीका

एवंदेहिदेहयोर्भेदज्ञापनेनाशोच्यत्वं प्रतिपाद्येदानीं स्वधर्मेयु
द्धेप्रवृत्तधर्मत्वमारोपितं तन्निरस्यति यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितंब्रूहि तत्
मेइतिप्रार्थितानंतरं सवक्ष्यत्येति धर्म्याद्धर्मशास्त्रप्रदिष्टात्
अन्यत्कोप्यनुमितावरणादिश्रेयोनिःश्रेयसकरं नज्ञानेकर्म
वसमुच्चितंश्रेयस्करमित्याशयव्रतितम् ३१ ॥

\+ अथप्रतिपादितोपपत्त्यातात्विकमात्मस्वरूपं संप्रतिपन्नमशक्तमर्जुनंमन्यमानोभगवान्क्षत्रि
यजात्युचिताभिमानादिपनेत्रत्व्रणात् ... ऐयेस्वकर्मणिप्रवर्तयितुमाह +

रामकंठी टीका

\+ स्वधर्ममपिचावेक्ष्येत्यादिश्लोकसप्तकमेतत्रिगदव्याख्यातम् ३१

लालसिंकी टीका

\+ क्षत्रियस्यस्वधर्मंयुद्धमवेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि धर्मस्यानपरिहार्यत्वात् यतोधर्म्याद्धर्मादनपेताद्युद्धात्न्यच्छ्रेयस्करं क्षत्रियस्यान्यन्नास्ति +

\+ तदुक्तंमनुना समोत्तमाधमैराजात्वाहूतःपालयन्प्रजाः ननिव
र्तेतसंग्रामात्क्षात्रंधर्ममनुस्मरन् संग्रामेष्वनिवर्तित्वंप्रजानांचै
वपालनम् शुश्रूषाब्राह्मणानांचराज्ञःश्रेयस्करंपरं राजाक्ष
त्रियः ३१ + ॥ वंसकामेरपिक्षत्रियैर्युद्धंस्वर्गहेतुत्वात्त्याज्यं किंवोपदिष्टविवेकसेनाद +

पंचोलीटीका

नकेवलंपरमार्थदृष्ट्याशोकोयुक्तः स्वधर्मदृष्ट्यापिशोकोनयुक्तः
इत्याशयःस्वधर्ममपीति चपुनःस्वधर्ममपिक्षत्रियस्यस्वकीयं
युद्धलक्षणंधर्मंअवेक्ष्यविचार्यविकंपितुंप्रचालितुंनअर्हसिहिय
स्मात् क्षत्रियस्यधर्म्यात्युद्धात्धर्मादनपेतात्संग्रामात्अन्यत्श्रेयः
नविद्यते ३१

गूढार्थतत्त्वदीपिनी ॥

एवंदेहिनोवध्यत्वायाशोकानर्हतांप्रतिपाद्यहिंसाप्रायत्वाद्युद्धस्या
धर्मत्वाभिमाननिबंधनंवेपथुस्मृतीरेमेरोमहर्षश्चजायते इत्या
दिनाप्रकाशितंदेहकंपादिकंनिराकर्तुंयुद्धस्यस्वधर्मत्वेनाधर्म
त्वाभिमानंबाधयति स्वधर्ममपीति नकेवलंदेहिनोवध्यत्ववि
वेकेनैव नवकंपानर्हताकिंतुस्वधर्ममपि युद्धरूपंप्राणवतालक्ष
णंक्षत्रियजात्युचितधर्ममपिचावेक्ष्य प्रामस्रतःपर्यालोच्यविकं
पितुंधर्मेधर्मत्वभ्रांत्यातस्माद्विचलितुंनार्हसीत्यर्थः एतेनवपथु

ष्येते न पश्यंतीत्यारभ्य नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुमेत्यंते
न ग्रंथेन सामान्यत उक्तं कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादिना विशिष्यो॰
क्तं च गुरुवधादिनिबंधनं युद्धस्य पापहेतुत्वमाशंकितमपा
स्तं ननु धर्मांतराणामपि श्रेयःसाधनत्वेन प्रसिद्धानां सत्वे कुतो
युद्ध एव नियोजयसीत्यत आह धर्म्यादिति हि यस्मात्क्षत्रियस्य ध
र्म्यादपरांमुखत्वलक्षणाद्धर्मादनपेताद्धिंसाप्रायादपि युद्धादन्य
दहिंसामयमपि भैक्षचर्यादिकं न श्रेयः श्रेयःसाधनं न विद्यते तु
घावधारणार्थः क्षत्रियो हि प्रजा रक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदंडयन् निर्जि
त्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेदिति मनुरपि समोत्तमाध
मै राजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रं धर्ममनु॰
स्मरन्निति तथा संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनं शुश्रूषा
ब्राह्मणानां च राज्ञः श्रेयस्करं परमिति राजा चात्र क्षत्रियजातिकः
सामान्यत उच्यते एतेन च न च श्रेयोनुपश्यामि हत्वा स्वजनमा
हवे इत्युक्तेनाशंका निरस्ता ३१॥

मधुभाष्य

३१॥

इदानीं यद्येतेन पश्यन्तीत्यादिना नरके नियतं वासो भवतीत्यनेन यत्पापहेतुत्वं युद्धस्यार्जुनेनोक्तं यच्च कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यत्र गुरुवध ब्रह्मवधाद्युत्करणमभिसंधितं तत्सर्वमेकप्रहारेणैव परिहरति भगवान्

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

स्वधर्ममपि चावेक्ष्येति अपि च स्वधर्मं युद्धलक्षणमवेक्ष्य तत्स्वरूपं त
त्वतो ज्ञात्वा किंचिदपि युद्धाच्चलितुं नार्हसि अनवेक्षितयुद्धस्वरूप एव
वृथा नरकपाताद्युद्धाद्बिभेषीत्यर्थः अयंभावः युद्धशब्दस्य संप्रहारार्थ
धातोर्निष्पन्नत्वात्संप्रहारश्चाहननं च सम्यग्वैरिप्राणवियोगानुकूलः प्रहा
रः संप्रहार इति व्युत्पत्त्या वैरिप्राणवियोगानुकूलप्रहारप्रक्रियाप्रतीतेरेव
कृत्यत्वांगीकारेपि वा युद्धशब्दस्यास्मिन्नेवार्थे रूढत्वेप्यत्राहवेषु युद्ध
ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः अकूटैरायुधैर्यांति ते स्वर्गं योगिनो यथेति
याज्ञवल्क्यवचने संग्रामे प्रहृतानां विजयिनां भूम्यादिकं लुंठतानां तु
योगिवत्स्वर्ग एव फलमित्युक्ते विजये मरणे वा वैरिमरणादधिकस्य प्र
हारकरणकवैरिमारणात्मकस्य युद्धाख्यस्य कर्मण ऐहिकामुष्मिकाभि
न्नफलत्वदर्शनाद्वैरिहिंसाफलकसंप्रहारमात्रस्य युद्धत्वाभावात्साध
नांशपातित्वाच्च हिंसाया अविधिस्पृष्टतया परिहर्तव्यच विशेषविषये सा
मान्यप्रवर्तनत इति न्यायेन न हिंस्यात्सर्वा भूतानि न ब्राह्मणो हंतव्य इत्यादि
निषेधाविषयत्वात् फलांशे या हिंसा वैदिकी सा निषिध्यत इति भट्टोक्ते
श्च साधनांशपातित्याद्धिंसाया निषेधाविषयत्वप्रतीतेर्न कर्मस्वरूपांतः
पातिनी हिंसा नरकादिहेतुः अन्यथा अग्निष्टोमीयं पशुमालभेत ब्र
ह्मणे ब्राह्मणमालभेतेत्यादिहिंसानामपि नरकादिफलहेतुत्वे गतेस्त
र्वं तंत्रेण श्येनादीनां तत्फलेऽहिंसाफलांशे च विधेरनुष्ठापकत्वाभावान्नि
षेधप्रवृत्तिरिति भवतु सा नरकादिसाधनमिति पत्युगौतमवचने न
दोषो हिंसायामाहवेन्यत्र अव्यसनाद्धनायुधकृतांजलिप्रकीर्णकेशप
राङ्मुखोपविष्टस्थलवृक्षारूढ गोब्राह्मणगवादिभ्य इति यच्च
५७ शंखवचने न पानीयं पिबंतं न भुंजानं नोपानहौ मुंचंतं नाववर्मिणं न सं
वमानेन स्त्रियं न करेणुं न वाजिनं न सारथिं न सूतं न दूतं न ब्राह्मणं
न राजानमाजौ हन्यादिति तत्र दूतगवादिप्राय्यपाठाद्दत्तात्रहंति ब्रा
ह्मणविषयः किंच तात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाप्यापदि द्विजः इत्या
पद्धर्मतया ब्राह्मणस्य युद्धं प्राप्तं तत्र यदि तात्रयमैणापि वर्तमानो ब्रा
ह्मणो वध्यः स्यात्तर्हि क्षत्रियैर्ब्राह्मणसैन्यमेव संपाद्य पराजयः कर्तव्य

इतिचत्तुरंगसेनासंपाद नेच यैमेवस्मादित्यादिबहुवक्तव्येकिम
त्राभिनिवेशेनस्वधर्ममपिवाधेद्येतिवदतोभगवतोयमभिसंधिर्म
मप्रतिभाति यदत्रइविंनीतत्वेनत्वंतः द्वेत्तुमर्हसीत्यत नन्नुकि
मस्माकमनेनैवधर्मेणराजसूयादीन् स्वधर्मान्नत्परिहारेणक
रिष्यामइत्याशंक्याह धर्म्यादीति श्रेयः शब्देनश्रेयः साधनंल
क्ष्यते हिशब्दःप्रसिद्धौ नविद्यतेप्रशस्ततरमितिशेषः कुतोन्य
च्छ्रेयोनविद्यतइत्याशंक्योक्तंधर्म्यादिति धर्मैर्वर्णाश्रमधर्मा
द्वेभ्यो:नपेतमितिवर्णाश्रमधर्मेरत्तणमपिधस्यफलमित्यर्थः
तत्रशास्त्राद्वर्णाश्रमधर्मभ्रंशाख्यतत्ताज्ञायतइत्यर्थेनिरुक्तो
त्तत्रशब्दनिघ्यतेरयमर्थोवसीयते राजसूयाद्यनुष्ठानान्नेनत्फ
लंलभ्य नइतिभाव तत्किंप्रात्तस्यायके विद्वेरिणेयथाकथं
चित्संपाद्यसंध्यावंदनाग्निहोत्रादिवयुद्धेकर्तव्यमित्याशंक्यातेदंनि
यतनिमित्तंकिंतुअनियतनिमित्तेसदैहिकामुष्मिकफलदा
यीतिसर्वकर्मवैलक्षण्यमाह ३१ ॥

भाषा अनुवाद

प्रथम अध्यायके २९ श्लोकमे अर्जुनने कहाहै कि हमारी शरीरको पतीश्री रोम खडेहोते हाथसे धनुषवाण गिरेपडतेहै सो यहभी अयोग्य असंभवहै जिसहेतु स्वधर्म्म जोंतिस संग्राममे प्रवृत्त हो के भीष्म पितामह आदिके हनन करनेसे अविनाशी आत्माका विनाश मानि तुमारा डरना औ कांपना यह युक्तिसे सिद्धहोता नही और ३१ श्लोकमे कहाहैं किये अपने जनोंको नाशकरि हम श्रेयकहे कल्यानन्नही देखतेउसपरकहतेहै किधर्म्मयुक्तजो न्याय युद्ध तिसकी अपेक्षा अर्थात उससे वढिकर क्षत्रियोंको औ कौन कल्याण करनेवाला कर्म्महै अर्थात् कोईभी नहीं ३१॥

दोहा

धर्महि अपनो देखके नहित वेपथुयोग युद्धधर्मसें श्रेयह य और न क्षत्रिकोलोग ३१॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं सुखिनः
क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ३२ ॥

शांकरभाष्यं

कुतश्च तद्युद्धं कर्तव्यं इत्युच्यते यदृच्छयेति यदृच्छया चाप्रा
र्थितमागतमुपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतमुद्घाटितं ये एतदीदृशं
युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः हे पार्थ किं न सुखिनस्ते ३२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

युद्धस्य गुर्वाद्यनेकप्राणिहिंसात्मकस्याहिंसा शास्त्रविरोधान्ना
स्ति कर्तव्यतेति शङ्कते कुतश्चेति अग्नीषोमीयहिंसावद्युद्धमपि
क्षत्रियस्य विहितत्वादनुष्ठेयं सामान्यशास्त्रतो विशेषशास्त्रस्य
बलीयस्त्वादित्याह उच्यत इति तथापि युद्धे प्रवृत्तानामैहिका
मुष्मिकस्यापि सुखाभावादुपरतिरेव ततो युक्ता प्रतिभातीत्या
शंक्याह यदृच्छयेति चिरेण चिरतरेण कालेन च यागाद्यनुष्ठा
यिनः स्वर्गादिभाजो भवन्ति युध्यमानास्तु क्षत्रिया बहिर्मुख
ता विहीनाः सहसैव स्वर्गादिसुखभोक्तारस्तेन तव कर्तव्यमेव
युद्धमिति व्याख्यानेन सूचयति यदृच्छयेत्यादिना इहामुत्र च भवि
सुखवतामेव क्षत्रियाणां स्वधर्मभूतयुद्धसिद्धेस्तादर्थ्येनोपाते
शोकमोहौ हित्वा कर्तव्यमित्यर्थः ३२ ॥

स्वामिकृतटीका

किंच महति श्रेयसि स्वयमेवोपागते सति कुतो विकंपसे इत्याह यदृच्छ
येति यदृच्छया अप्रार्थितमेवोपपन्नं प्राप्तमीदृशं युद्धं सुखिनः सभाग्या
एव लभंते यतो निरावरणं स्वर्गद्वारमेवैतत् युद्धाय एवंविधं युद्धं
लभंते त एव सुखिन इत्यर्थः एतेन स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम
माधवेति यदुक्तं तन्निरस्तं भवति ३२ ॥

पैशाचभाष्य

इतश्च युद्धं कर्तव्यमित्युच्यते यदृच्छयाचोपपन्नमागतं ३२ ॥

रामानुजभाष्य

यदृच्छयाचोपपन्नमिति अप्रयत्नोपनीतमिदं निरतिशयसुखोपायभू
तं निर्विघ्नमीदृशं युद्धं सुखिनः पुण्यवंतः क्षत्रिया लभंते ३२ ॥

यदृच्छयेति भोगार्थं ईदृशं जयाजयाद्यभिनिवेशप्रारब्धितयुद्धं
अथकर्त्तव्यमेवदृढीकुर्वन्नाह अन्यस्य दुर्लभतामाह स्वर्गेति पुनः कीदृशं स्वर्गद्वार
सुखिनः सुकृतिनः क्षत्रिया लभन्ते उपपन्नं सिद्धं भवतीति ३२
मपावृतं निरावरणं यदृच्छया अप्रार्थनया

अभिनवगुप्तटीका

गी॰ अन्येपियेकाममयाःक्षत्रियास्तेपीदृशंयुद्धंस्वर्गहेतुमात्रमाज्यं
टी॰ किंपुनर्यस्येदृशंज्ञानमुपदिष्टमितितात्पर्यम् नपुनःस्वर्गपर्यवसायी
डि॰ श्लोकः ३२॥

परमार्थप्रपाटीका

अथापियदेवैवमाहअथचेदित्यादितःश्लोकचतुष्टयेन यद्येवमते
तेनदुःकमनानुग्रर्थयन्नं धर्मसाधकसंग्रामं त्वंनकरिष्यसितर्हि
स्वधर्मंचाहंदुःखेभूतानपापस्वलोककल्याणीयांकीर्तिंचहित्वापापं
परलोकप्रतिबंधकंभवानमिति अनेनदयादोषाद्यैहलौकिक
नानापरिहारःसूचितः ३२॥

वनमालीटीका

किंचमहतिश्रेयसिस्वयमेवलब्धेविलंबोनकार्यइत्याह यदृच्छयेति
यदृच्छयाकेनापिभाग्येनाप्रार्थितप्राप्तंसकामानांमयाहतेनिराव
रणंस्वर्गस्यद्वारंनिःकामस्यमोक्षोपयुक्तंसुखिनोभाग्यवंतःक्षत्रिया
ईदृशंयुद्धंलभंते ३२॥

उत्तमवैजयंतीटीका

किंचईदृशःस्वयमेभूतोयुद्धस्वनिरतिशयपुण्यवद्भिरेवक्षत्रियैर्ल
भ्यतेननुसर्वैरल्पपुण्यकृद्भिरित्याह यदृच्छयेति यदृच्छयाप्रय
त्नेनउपपन्नंप्राप्तंस्वर्गद्वारंस्वर्गप्राप्तेरुपायभूतं अपावृतंविवृत उ
पकपाटाद्यावरणरहितं ईदृशंएवंप्रकारकंयुद्धंचशब्दोऽवधा
रणार्थकःसुखिनःपुण्यवन्तःसुखस्यपुण्यफलरूपत्वात्फ व
लसाधनयोरैक्यभावेनसुखग्रहणेनपुण्यग्रहणंनानुपपन्नमि
त्यभिप्रायःक्षत्रियाःलभंतेप्राप्नुवंतिनत्वपुण्यवंतइत्यर्थः ३२॥

मधुसूदनीटीका

ननुयुद्धस्यकर्तव्यत्वेपिनभीष्मद्रोणादिभिर्गुरुभिः सहहननकर्मुचि
तमतिगर्हितत्वादित्याशंक्याह यदृच्छयाऽप्रयत्नव्यतिरेकेणचोप
पादिते अप्रार्थितयैवोपस्थितं ईदृशंभीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रति
योगिकंसुकीर्तिराज्यलाभदृष्टफलसाधनंयुद्धंयेक्षत्रियाःप्रतियो
गित्वेनलभंतेतेसुखिनः सुखभाजएवनतेयेसत्यनायासेनैवयश
सोराज्यस्यचलाभात् परलोकेवातिशीघ्रमेवस्वर्गस्यलाभादित्या
ह स्वर्गद्वारमपावृतमिति अप्रतिबद्धंस्वर्गसाधनंयुद्धं अथव

यागेनैव स्वर्गजनकं ज्योतिष्टोमादि त्वचिरन्तरेण देहपातस्य प्रतिबंधाभा
वस्य चापेक्षणादित्यर्थः स्वर्गद्वारमित्यनेन श्येनादिवत्प्रत्यवायशंका
परिहृता श्येनादयो विहिता अपि फलदोषेण दुष्टाः तत्फलस्य शत्रुवध
स्य न हिंस्यात्सर्वभूतानि ब्राह्मणं न हन्यादिति शास्त्रनिषिद्धस्य प्रत्यवायज न्यादि
नकत्वात् फले विधिभावाच्च न विधिस्पृष्टे निषेधानवकाश इति न्या
यावतारः फलस्य पेहिलं स्वर्गः स च न निषिद्धः तथा च मनुः आह
वेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसंतो महीक्षितः युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं
यांत्यपराङ्मुखा इति फलं त्वग्नीषोमीयालंभवद्विहितत्वान्न निषेधेन
स्पृष्टुं शक्यते षोडशिग्रहणादिवत् ग्रहणाग्रहणयोस्तुल्यबलत्व
लं न या विकल्पवत्सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण संकोचसंभवात्
तथा च विधिस्पृष्टे निषेधानवकाश इति न्यायापुष्टं न प्रत्यवायजनकं
नापि भीष्मद्रोणादिगुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तो दोषः तेषामातता
यित्वात् तदुक्तं मनुना गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं आत पा
तायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन् आततायिनमायांतमपि वेदांत
गं रणे जिघांसंतं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् जिघांसीयादिति जि
घांसीसन् ईयादित्यर्थः नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति कश्चनेत्यादि
न तु स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः अर्थशास्त्रात्तु बलव
द्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरिति याज्ञवल्क्यवचनात् आततायिब्राह्म
णवधेऽपि प्रत्यवायोऽस्त्येव ब्राह्मणं न हन्यादिति हि दृष्टप्रयोजना
नपेक्षत्वाद्धर्मशास्त्रं जिघांसंतं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेदिति
च स्वजीवनार्थत्वादर्थशास्त्रं अत्रोच्यते ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेतइ
ति वै युद्धविधायकमपि धर्मशास्त्रमेव सुखदुःखे समे कृत्वेत्यत्र दृष्ट
प्रयोजनानपेक्षत्वस्यवत्प्रमाणत्वात् याज्ञवल्क्यवचने दृष्टप्रयोज
नोद्देश्यकं कूटाकथादिहननवधविषयमित्यदोषः मिताक्षराकारस्तु ध
र्मार्थसन्निपातेऽर्थग्राहिण एतदेवेति द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यैतद्व
परामृष्टस्यापत्तेवेन विधानात्मित्रलब्ध्याद्यर्थशास्त्रानुसारेण च तस्मा
द्व्यवहारे शत्रोरपि जये धर्मशास्त्रातिक्रमो न कर्त्तव्य इत्येतन्मरं वचनमे
तदित्याह भवत्येवं न नो हानिः च तस्माद्व्यवहारे यथामति यथैनो

गी॰ यतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना समामासतदर्द्धाहोनामजात्यादिचिह्नि
टी॰ तं कृत्वा स्थाने लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ ततोर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञा
तार्थसाधनं तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमथोन्यथा: चतुष्पाद्व्य
डि॰ वहारोयं विवादेषूपदर्शितः प्रतिवादिनोग्रे वादिना निवेदितस्यार्थस्य
संवत्सरादिचिह्नेन लेखनं भाषाप्रतिज्ञापत्रमित्येकः पादः यथा स्ववर्ण
शतमयं मे धारयति इति प्रतिज्ञायां नाहं धारयामीत्युल्लेखनं द्वितीयः
नं॰ पादः ततः प्रतिज्ञायाः साधकं प्रथमवादी लेखयेत् लिखितं साक्षी च म
213 म वर्तते इति तृतीयः पादः ततो वा युक्तस्य लिखितादिप्रमाणस्य सि
द्धिश्चतुर्थः पाद इति विवादेषु चतुष्पाद्व्यवहारोयं मे शास्त्रे प्रदर्शितः
तदेवं युद्धकरणे स्वोक्तैः स्वजनेहिकथं हत्वा सुखिनः स्याम माधवे
त्यर्जुनोक्तमपाकृतं ३२ ॥

स्वयानंदीटीका

ननु भीष्मादिभिः सार्द्धं गुरुभिर्नो विनोरणः स्वयमेव प्रतिनिघ्नत्वादि
त्याशंक्याह केशवः १ स्वप्रयत्नं विनैवस्यं भीष्मादि प्रतियोगिकं की
र्त्यादि साधनं युद्धं प्रतियोगितया चये २ लभंते तत्क्रियास्ते वै भवंति
सुखभागिनः प्रतिबंधं विना स्वर्गद्वारं युद्धमिदं यतः ३ आततायिनमा
नेष्यं भीष्मादीनां वधेनवः तदोषोस्ति तदेवोक्तं मनुना धर्मभास्वता ४
गुरुं वा बालवृद्धं वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं आततायिनमायांतं हन्या
देवाविचारयन् ५ आततायिनमायांतमपि वेदांतपारगं जिघांसंतं
जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ६ नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति क
श्चन गुरुणा ब्राह्मणेनापि वर्त्तेन महर्षिणा ७ भीष्मस्याप्यभवद्यु
द्धं जामदग्न्येन तेन गुरोः अतस्त्वापि शास्त्रेण युद्धं कार्यं न येष्यते ८ ३२॥

नीलकंठीटीका

किंच यदृच्छया अप्रार्थितमप्युपपन्नमुपस्थितं स्वर्गद्वारं अप्रा
वृतमुद्घाटितं ये क्षत्रियाः लभंते ते सुखिनो धन्या भवंतीति संबंधः ३२॥

आनंदी टीका

यदृच्छयायत्नविनोपपन्नम् स्वर्गद्वारमपावृतमुद्घाटितम् सुखिनः भाग्यवन्तः ३२ ॥

रामकंठी टीका

एवं स्वर्गादि अनित्यफलप्राप्तिहेतुःप्रवृत्तिलक्षणधर्मसमाश्रयणेनापि ३२ ॥

लाभि की टीका

[illegible] यदृच्छयेति यद्वाय एवं विधंयुद्धं लभन्ते तपवस्तु सुखिनः भविष्यत्स्वर्गसुखभाजकृत्यर्थः ३२ ॥

वरणंस्वर्गद्वा रमेवैतत्

किंतवोपदिष्टं विवे कस्येत्याह

यदृच्छया प्रार्थितमेवो पनतं प्रार्थ्यमीदृशं युद्धं सुखिनः सभाग्यापवन्त क्षत्रियालभन्ते यतो निरावरणं स्वर्गद्वारमेवैतत्

पंचोलीटीका

स्वधर्मलक्षणयुद्धकरणेकारणांतरमाह यदृच्छेति हेपार्थईदृशंयुद्धं सुखिनः पुण्यवतः क्षत्रियालभंतेकीदृशंअपावृतंस्वर्गद्वारंउद्घाटितकपाटंस्वर्गद्वारमित्यर्थः चपुनः यदृच्छयाउपपन्नंअप्रार्थितमागतं ३२

अणवीरमसिद्धोधिनी॥

ननुनमयायुद्धंसर्वथाप्रत्याख्यायते न्यथाप्यादावेवोद्योगस्यानारंभणीयत्वैवस्यात् किंत भीष्मद्रोणादिगुरुप्रतियोगिकं तदकीर्ति निरयगतिनिमित्तत्वादैहिकामुष्मिकोभयप्रत्यवायजननादिति गर्हितं कथमोचित्येन कर्तव्यताविषयः स्यादित्याशंकायानेकप यत्नप्राप्योपिमहाश्रेयस्करोतिरेकेनैवोपगतं कथं उभोग्यथान्यथावभासोधर्मत्वबुद्ध्यातउपेक्ष्यइतिप्रतिपादयन्नाह यदृच्छयेति चोवधारणे यदृच्छाव विनेवप्रार्थनादेवयत्नेनेति यावत् उपपन्नमुपस्थितमीदृशं भीष्मद्रोणादिमहावीरगुरुप्रतियोगिकं युद्धंसमरकर्म सुखिनः सुखंविद्यतेभावित्वेन येषांतेसातदृशाः सुखप्रसुनायतिविशिष्टाश्रद्धकुलदेवानुगृहीता

भाष्यवंतयवनपुनर्विधिवंचिताः क्षत्रियाः प्राणुदनन प्रजापा॰
लनधर्माणः पुरुषवीनालभंते प्रतियोगितया प्राप्नुवंति यतप
तदपाहतमप्रतिवद्धमविलंवेन प्रवेशादायिनं स्वर्गद्वारं स्वर्गस्य
द्वारमिव प्रवेशसाधनीभूत न पुनः प्रत्यवायजनकं फलस्य स्वर्ग
स्य प्राद्वेषुमिथोन्योन्यं जिघांसंतो महीक्षितः युध्यमाना परंश
क्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखा इत्यादिना मन्वादिभिर्विहितत्वात्
निषिद्धफलजनकमेवहिकमैतज्जनकं न च भीष्मद्रोणादिगु
रुब्राह्मणादिवधनिमित्तदोषजनकतया तत्वमस्त्येवेति वाच्यं॥
गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं आततायिनमायांतं हन्या
देवाविचारयन् आततायिनमायांतमपि वेदांतगं रणे जिघां॰
संतं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् नाततायिवधे दोषो हंतु
र्भवति कश्चनेत्यादिना तेरेव तदभावस्य प्रतिपादनात् नापि स्मृ
त्योर्विरोधे न्यायस्तु वलवान्व्यवहारतः अर्थशास्त्रात्तु वलवद्धर्म
शास्त्रमिति स्थितिरिति याज्ञवल्क्यस्मृते ब्राह्मणं न हन्यादिति धर्मा
नुशासनमेव विशेषं न पुनर्जिघांसंतमित्यर्थशास्त्रं दृष्टप्रयोज
नार्थत्वात्तस्येति प्रत्यवायजनकत्वस्यतादवस्थ्यमिति खलु दुःखे
समेकत्वेप्यनुपदेवहृयमाणपुत्काररणदृष्टप्रयोजनमानुवंदेशेनैव॰
विहितस्य युद्धस्य विधिविषयतया जिघांसंतमित्यस्य धर्मानुशा
सनत्वाव्यभिचारात् अस्य वेदशास्त्रपुत्रुहृस्य समतिजयेराज्यकीर्त्या
दैवहिकस्य पराजये वा स्वर्गादेरामुष्मिकस्य फलस्य सद्भावादायिनः
सत्वे कथं दृष्टादृष्टोभयफलं तद्भवते नरो बते इति मा पापाप
कीर्तिभ्रमेणातहि म्रवोभूदिति तात्पर्यं एतेन च स्वजनं हि कथं
हत्वा सुखिनःस्याम माधवेत्यर्जुनोक्तिर्निरस्ता ३३

मनुभाष्य

३२॥

रामचंद्रसरस्वतीटीका

यदृच्छयेति यदृच्छया ऽप्रार्थितमेवकेनचिन्निमित्तेनोपपन्नंप्र

कारणवर्जितपत्रपापिनः प्रत्यर्थिनोवधेभूयानाचारः एवंविधंम

१ युद्धा र्णंमुपाहृतैटितं स्वर्गद्वारंस्वर्गफलकमित्यर्थः १ एवंविधमेतद्युद्धे १ विजयेसतिस्वर्गेसाम्राज्य भोगादिफलत्वेनास्त्येतिसु दि ऐहिकफलसाधनमित्यर्थः

नः क्षत्रियाअस्मदर्पितकायवाक्केनसोयेक्षत्रियास्तेहपार्थलभंते

नान्येनस्मात्त्वदृशंयुद्धं स्वतःफलमितिभावः २ नन्विदंफलसा

धनंअस्तुचैहिकमामुष्मिकंफलंनेच्छामिनकांक्षेविजयंकृष्णअपि

त्रैलोक्यराज्यस्येतुक्तत्वात् कथंममकर्तव्यतयोपदिश्यतेइत्या

र शंक्याकरणेदोषमाह ॥ [illegible] ॥

215

भाषाअनुवाद

औरजोकहोकि गुरुआदि अनेक प्राणियोंकी हिंसायुद्धमे हो
यगी औ शास्त्रमे अहिंसा परम धर्म्म कहाहै इससेयुद्ध कर
नाअति अनुचितहै इसपर कहते कि जैसे वेद विहितजो जज्ञ
मे हिंसासो हिंसा नहीहैं तैसेशास्त्र संमतजो क्षत्रीका परमध
र्म्म युद्ध तिसमे हिंसा औ पापकी कल्पना वृथा करतेहो औ
र परमश्रेय रूपमहाफल आपसे आय तुमको उपस्थित क
हे प्रापभयाहै इससे अब तुमकिस कारणकम्पमानहोतेहो
यहकहतेहै कि हेअर्जुन वेमोंगे वेयजन किये आपसेप्राप्त
परम श्रेयकहै कल्यानका साधन युद्ध जिससे परम कल्याण
सिद्धहोय ऐसायुद्धअति भाग्यवानक्षत्रीलोग पावतेहैं क्योंकि
इससे स्वर्गका द्वारवेरोक टोक खुला रहताहै अथवा जोइस
प्रकारकायुद्धपावै सोईसुखीहैं इसस्लोकसे प्रथमअध्याका
बत्तीसवां स्लोककहागया कि किसतरह आत्मीयजनोको ना
श करि सुखीहोंयगे इसीबातका भगवानने उत्तरदियाहै ३१॥

दोहा॥

खुले पाट आपत भयो स्वर्गद्वार अनेयास पारथ पेसेयुद्ध
को लहैं क्षत्री सुखी दास॥ ३२॥

216

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ततः
स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ३३ ॥

शांकरभाष्यं

एवं कर्तव्यताप्राप्तमपि अथेति अथ त्वमिमं धर्म्यं धर्मादनपेतं विहितं संग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत् ततस्तदकरणात् स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तां हित्वा केवलं पापमवाप्स्यसि ३३ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

स्वधर्मस्य युद्धस्य अनुष्ठाकरणे स्वर्गादिमहाफलप्राप्तिं प्रदर्श्य तदकरणे प्रत्यवायप्राप्तिं प्रदर्शयन्नुत्तरश्लोकगतार्थं वाक्यार्थं कथयति एवमिति विहितत्वे फलवत्त्वमित्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः अर्जुनेनेदित्यनूपते महादेवादीत्यादिशब्देन महेन्द्रादयो गृह्यन्ते ३३ ॥

स्वामिकृतटीका

विपक्षेदोषमाह अथचेत्त्वमिति ३३ ॥

पिशाचभाष्य

कर्तव्यतयाप्राप्तमपि अथेति धर्म्यं धर्मानपेतं ३३ ॥

रामानुजभाष्य

अथ त्वं क्षत्रियस्य स्वधर्मभूतमपि समारब्धं संग्रामं मोहान्न करिष्यसि चेत्ततः प्रारब्धस्य स्वधर्मस्याकरणात्स्वधर्मफलं निरतिशयसुखं विजयेन निरतिशयां कीर्त्तिं च हित्वा पापं निरतिशयमवाप्स्यसि ३३ ॥

अभिनवगुप्तटीका

भङ्गया च भवान्युद्धान्निवर्त्तेत तदेव शानशास्त्रमुपनिपतिष्यति भवत इत्याह ३३ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ विपक्षे दोषमाह अथ चेदित्यादितः श्लोकचतुष्टयेन अथेत्यनंतरमहं उक्तमनाकर्ण्य धर्म्यं धर्मसाधकसंग्रामं त्वं न करिष्यसि तर्हि स्वधर्मबहिर्मुखो भूत्वा तथा इहलोकश्लाघनीयां कीर्तिं च हित्वा पापं परलोकप्रतिबंधकमवाप्स्यसि अनेन पापमेवाश्रयेदस्मानित्युक्तस्य परिहारः सूचितः ३३ ॥ ॥ ॥

गी॰
टी॰
डि॰ ४

यं प्राप्नोति जीवतो मरणसमय एव दुःखं भवति अकीर्तेस्तु
मरणानन्तरमपि भवतीत्यर्थः ३४ ॥

वनमालीटीका

युद्धाकरणे दोषमाह अथेति प्रारब्धस्य नित्यत्वात् त्यागे पापमवा
प्स्यसीत्यर्थः ३३ ॥

कुसुमवैजयंतीटीका

यस्तु गोत्रवधरूपपापस्य भयात् त्वं युद्धं न करोषि तत्पापं त्वं युद्धा
करणादेव भविष्यतीत्याह अथ चेदिति अथ च इमं मध्यस्तविषयं त्व
धर्म्यं क्षत्रियस्य धर्मरूपं संग्रामं युद्धं चेत् यदि पापभयान्न क
रिष्यसि ततस्तर्हि स्वधर्मं स्वकीयधर्मं स्वर्गप्रापिणीं कीर्तिं
च हित्वा परित्यज्य पापं अवाप्स्यसि स्वकीयस्य तातन युद्धरूप
धर्माकरणादधर्मोद्भवं निरतिशयं पापं प्राप्स्यसीत्यर्थः ३३ ॥

मधुसूदनीटीका

ननु नाहं युद्धफलकामः न कांक्षे विजयं कृष्ण अपि त्रैलोक्यरा
ज्यस्येत्युक्तत्वात् कथं मया कर्तव्यमित्याशंक्याकरणे दोषमाह
अथेति पक्षान्तरे इमं भीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रतियोगिकं धर्म्यं
हिंसादिदोषेणादुष्टं सतां धर्मादनपेतं वा स च मनुना दर्शि
तः न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून् न कर्णिभिर्नापि दि
ग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीवं न कृतां
जलिं न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीतिवादिनं न सुप्तं न विस
न्नाहं न नग्नं न निरायुधं नायुध्यमानं पश्यंतं न परेण समागतं स
नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतं न भीतं न परावृत्तं सतां
धर्ममनुस्मरन्निति सतां धर्ममुल्लंघ्य कुर्वाणो हि पापीयान्
स्यात् त्वं तु परैराहूतोऽपि सद्धर्मोपेतमपि संग्रामं युद्धं न करिष्य
सि धर्मतो लोकतो वा भीतः पराहतो भविष्यसि चेत् ततः इति
निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् इत्यादिशास्त्रतो वि
हितस्य युद्धस्याकरणात् स्वधर्मं हित्वाऽननुष्ठाय कीर्तिं च महादे
वादिसमागमनिमित्तां हित्वा न निवर्तनेन संग्रामादिशास्त्रनि स्यादि
षिद्धसंग्रामनिवृत्त्या [illegible] चरणजन्यं पापमेव केवलमवाप्स्य

दे
सि न तु धर्मं कीर्तिं चेत्यभिप्रायः अथवाऽनेकजन्मार्जितं धर्मं त्यक्त्वा परा
रा जकृतं पापमेवं प्राप्स्यसीत्यर्थः यस्मात्त्वं पराहतमेतेषु दृष्टा अवाप्स्यसीति यद्धनि
मृतः पराहत्त्वहतः सन् चिरेणार्जितनिजसुकृतपरित्यागेन परो
पार्जितदुष्कृतमात्रभाग्माभूरित्यभिप्रायः तथा च मनुः यस्तु भी
तः पराहतः संग्रामे हन्यते परैः भर्तुर्यद्दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रति
पद्यते यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितं भर्ता तत्सर्वमाद ते
त्ते पराहततहतस्य त्विति याज्ञवल्क्योऽपि यच्चास्य सुकृतममुत्रार्थमुपा
र्जितं भर्ता तत्सर्वमादत्ते पराहतहतस्य त्विति याज्ञवल्क्योऽपि
राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनामिति तेन यदुक्तं पाप
मेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतो
ऽपि मधुसूदनेति तन्निराकृतं भवति ३३ ॥

सदानंदीटीका

ननु युद्धफलं नास्माकं तेन मया कथं युद्धं कार्यमित्येवमाशं
कयाहात्रहूषणे १ यदि धर्म्यमिमं भीष्मद्रोणादिप्रतियोगिकं सं
ग्रामं परैरेव संग्रामं न करिष्यसि २ भविष्यसि पराहतो भीतो धर्मा
न्न्यायेन तदा बहुजन्मार्जितं धर्मं त्यक्त्वा कीर्तिं च प्राप्स्यति ३ नित
वेदेन संग्रामादिनिषेधतः विहिताचरणत्यागात्त्वं हि पाप
मवाप्स्यसि ४ यस्मादेतं पराहतं हन्तिवत्येव शत्रवः स्वधर्मत्याग
तस्तस्मात्मात्वं दुष्कृतभाग्भव ५ ३३ ॥

नीलकंठीटीका

युद्धत्यागे दृष्टनाशो निष्प्रामिश्च भवतीत्याह अथ चेदिति ३३॥

आनंदी टीका

युद्धस्याकरणे प्रत्यवायं दर्शयति उभयोरेव लोकयोः प्रत्यवाय इत्यर्थः ३३ ॥

रामकंठी टीका

स्पष्टार्थः ३३ ॥ ॥ ॥

लासि की टीका

ऽकरणे दोषमाह

कीर्त्तिं महादेवादिसमागमनिमित्तां तथा च मनुः यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामाद्धन्यते परैः भर्त्तुर्यद्दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितं भर्त्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु इति ३३ ॥ नयतः स्वधर्मपरित्यागपक्षे ... हित्वा पापमवाप्स्यसि+

पंचोलीटीका

स्वधर्मस्याकरणे दोषमाह अथ चेदिति हे अर्जुन अथ चेत्त्वं इमं धर्म्यं धर्मादनपेतं संग्रामं युद्धं न करिष्यसि ततः स्वधर्मं क्षत्रियस्य धर्मं च पुनः कीर्त्तिं महादेवादिसमागमनिमित्तां ख्यातिं हित्वा पापमकीर्त्तिं च प्राप्स्यसि ३३

रत्नवीरसमिद्धोथिनी॥

ननु पूर्वमेव न कांक्षे विजयं कृष्ण अपि त्रैलोक्यराज्यस्येत्यादिना युद्धफलं मया प्रत्याख्यातं तत्किमिति तदेवोदिश्य भूयोपि मां प्रवर्त्तयसीत्याशंक्य तदननुष्ठाने दोषमाह अथ चेदिति अथेति पक्षांतरे इममिति भीष्मादिमहावीरपुरुषप्रतियोगिकं धर्म्यमिति न कृतैरायुधैर्दैन्यायुध्यमानो रणे विसृन् न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाभिज्वलिततेजनैः न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीवं न कृतांजलिं न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनं न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधं नायुध्यमानं पश्यंतं न परेण समागतं नायुधव्यसनप्राप्तं नार्त्तं नातिपरिक्षतं न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् इति मनुप्रोक्तात्स्वधर्मादनपेतं संग्रामं

युद्धं त्वं परैराहूतोपि मत्तां भयेपि न करिष्यसि मान्त्वहास्यसि लो
कधर्मभ्यो भीतः सन्पराहतो भविष्यसि चेत् ततः निर्जित्य पर
मन्यानि विवितिधर्मं परिपालयेत् इत्यादिना पराशरादिभिः प्राप्त
विहितस्य संग्रामस्याकरणात् स्वधर्मं हित्वा कीर्तिं च महादेवादि
भिः सहसंग्रामकरणेनार्जितां महतीं च हित्वा केवलं पापं मनि
वर्तेत संग्रामादित्यादिना मन्वादिभिर्निषिद्धं संग्रामनिवृत्त्याच
रणजन्यं किल्बिषमेवावाप्स्यसीति भावः अथवा पापमिति
यस्तु भीतः पराहृतः संग्रामे हन्यते परैः भर्त्ता यद्दुष्कृतं किंचि
त्तत्सर्वं प्रतिपद्यते यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितं भ
र्त्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्य हतस्य तु राजा सुकृतमादत्ते हतानां
विपलायिनामित्यादिना मनुयाज्ञवल्क्यादिभिः प्रतिपादितं स्वी
य सुकृतत्यागपूर्वं पराजितदुष्कृतरूपमित्यर्थः एतदुक्तं भवति
यदि त्वं युद्धात्परावर्तसे तदैव ययमेते त्वां हनिष्यंति ततश्च त्वद्दु
जन्मार्जितस्वकीयसुकृतिपरित्यागेन परोपार्जितदुष्कृतभा
ग्भाग्भूरिति एतेन च पापमेवाप्स्यसे तस्मात् एतान्न हंतुमिच्छा
मीत्यादि निराकृतं भवति ३३ ॥

मधुभाष्य

३३ ॥

219

अथ चेदिति इममिति गुणानुवादः धर्म्ममिति च पापमवाप्स्यसीति
राजा स्वकृतमा[illegible]दत्त इति गर्हा स्मर्यते इत्यर्थः एवमिष्टभ्रंशो निष्टप्रा
२अ प्तिश्च दर्शिता ३१ श्रुतिर्दृष्टान्तेणापि प्रकृतमर्थं दर्शयति भगवान् अकी
र्तिं चापीति त्रिभिः [illegible]
[illegible] आत्मतत्वमात्मनाम [illegible]
त्मानात्मनो देहस्यावेचिन श्रेयो मिलितमलस्य विशेषत आ
त्मानात्मविवेकरहिताः देवादि [illegible] दिनामननात
न्नामोहनवदुःखोकनिराकरणा मन्दस्तत्वाद [illegible] नश्यतीति
चित श्रेयो [illegible] विवेचनस्य वस्त्राना [illegible]
मात्मत्वान्नेव सेदेष्टा [illegible] भगवान्नापेक्षते यस्मादिदं प्रा
ति २२॥

220

भाषाअनुवाद

और जोयह स्वधर्म्मरूप संग्राम नकरोगे तोकेवल फलप्राप्ति
नहोगी यही नहींहै और उलटा प्रत्यवायकहे अधर्म्मभीहो
गा सोई दोष कहतेहैं किंजो तुमइस धर्म्म जनक उपस्थित
कहे प्राप्तभये युद्धकरनेमे प्रवृत्त न होउगे तोतुम अपना ध
र्म्म औ कीर्त्तिकेत्याग करनेसे अवश्य पापके भागी होउगे इ
समे सन्देह नहींहै ३३ ॥

दोहा

और तुहं यह धर्मको युद्धकोनाहिकरेग तोनिज धर्म
कीर्तिकोतजके पापलमेग ३३॥

221

अकीर्त्तिञ्चापिभूतानिकथयिष्यंतितेऽव्ययां
सम्भावितस्यचाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ३४

शांकरभाष्य

नकेवलं स्वधर्मकीर्त्तिपरित्यागः अकीर्तिमिति अकीर्त्तिं चा
पि युद्धे भूतानिकथयिष्यंति तेतवाव्ययां दीर्घकालां धर्मा
त्मा शूर इत्येवमादिभिर्गुणैः सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणाद
तिरिच्यते सम्भावितस्यचाकीर्त्तेर्वरं मरणमित्यर्थः ३४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

युद्धाकरणे क्षत्रियस्य प्रत्यवायमामुष्मिकमापाद्य शिष्टगर्हा
लक्षणं दीर्घकालभाविनमैहिकमपि प्रत्यवायं प्रतिलम्भयति
नकेवलमिति युद्धेस्वमरणसन्देहात्तत्परिहारार्थमकीर्त्तिरपि
सोढव्या स्वात्मसंरक्षणस्य श्रेयस्करत्वादित्याशंक्याह धर्मात्मेति
मान्यानामकीर्त्तिर्भवति मरणादपि दुःसहेति तात्पर्यार्थमाह
सम्भावितस्येति ३४ ॥

स्वामिकृतटीका

किंचाकीर्तिमिति अव्ययांशाश्वतींसंभावितस्यबहुमानितस्याकीर्ति
र्मरणादतिरिच्यतेअधिकाभवति ३४ ॥

पिशाचभाष्य

नकेवलंस्वधर्मकीर्त्तिपरित्यागःसंभावितस्यधर्मात्माशूरइत्यादिगुणैः
रे संभावितस्याकीर्त्तेर्वरं मरणमित्यर्थः ३४ ॥

रामानुजभाष्य

नकेवलंनिरतिशयसुखकीर्त्तिहानिमात्रंपार्थोयुद्धेआरभेपलायनइत्य
व्ययांसर्वदेशकालव्यापिनीमकीर्त्तिंचसमर्थान्यसमर्थानिसर्वाणिभू स
तानिकथयिष्यंतिततःकिमितिचेत् शौर्यवीर्यपराक्रमादिभिः स
र्वसंभावितस्यतद्विपर्ययानुष्ठानहाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते एवंवि ग
धायाअकीर्त्तेर्मरणमेवश्रेयइत्यर्थः ३४ ॥

गी॰ अभिनवगुप्तटीका [illegible] ३४॥ (नास्ति)

टी॰ परमार्थप्रपाटीका

द्वि किंच अकीर्तिमिति भूतानि लोकास्ते अव्ययामाकल्पस्थायिनीमकी
र्तिमपयशः कथयिष्यंतियतो यादृशतादृस्य अकीर्तेर्यं नास्ति संभा
वितस्यख्यातस्य पुरुषस्य अकीर्तिर्मरणादपि अतिरिच्यते अतिशयेना
भोति जीवतोमरणसमयपवड़ःखंभवति अकीर्तेस्तुमरणानंतरमपिभवती
त्यर्थः॥ ३४

वनमालीटीका

एवंकीर्तिधर्मयोरिष्टयोरप्राप्तिरवनिष्टस्य च पापस्य प्राप्तिर्युद्धपरित्या
गेदर्शिता तत्र पापाख्यमनिष्टमदृष्टत्वेनफलदमामुष्मिकत्वात् शिष्ट
निंदारूपमनिष्टमासन्नफलमत्यंतसह्यमित्याह अकीर्तिमिति भूता
नि देवर्षिमनुष्यादीनि तेवअव्ययांदीर्घकालीनधर्मात्यायेनूरेः ताᐟ
यमितिसेवरूपांकथयिष्यंत्यनुकथाप्रसंगे तेनयुद्धेस्वमरणसंदेहात्त न्यान्यः
त्पर हारार्थमकीर्तिः सोढव्याआत्मरक्षणस्यापेक्षितत्वात् उक्तंच
शांतिपर्वणि संग्रादानेनभेदेनसमस्तैरुतवाप्टथक् विजेतुंप्रयते
तारीन्नयुद्धेनकदाचन अनित्योविजयोयस्मादृश्यतेयुध्यमानयोः
पराजयश्चसंग्रामेतस्माद्युद्धंविवर्जयेत् त्रयाणामप्युपायानांपूर्वोक्ता
नामसंभवे तथायुध्येतसंपन्नोविजयेतरिपून्यथेतितत्राह संभवित भा
स्येति अनन्यलभ्यगुणस्यपुरुषस्याकीर्तिर्मरणादधिकाभवति ३४॥

उत्तमवैजयंतीटीका

किंचनकेवलंस्वधर्मकीर्त्योःपरित्यागात्तवपापमेवभवेदत संसारेऽकी
र्तिरपिभविष्यतिसातवश्रेष्ठस्यमरणादप्यधिकतराभवतीत्याह अकी
र्तिमिति तेतवअव्ययांचिरकालस्थायिनीअकीर्तिंयज्ञेनेनमहांतमारंभं
कृत्वाकिंचिदपिपुरुषार्थोनकृतोनधर्मवानयंयतोऽनेनदत्तियधर्म
स्यकृतइत्येवंभूतांअकीर्तिंअपयशोभूतानिसुरासुरनरादीनिकथयिष्यं यᐟ
ति प्रवदिष्यंति ननुमरणभयाद्धर्मकीर्त्यादिकंसर्वंत्यजामीतिचेत्त
त्राह संभावितस्यशत्रुमित्रोदासीनानांसर्वेषांमध्येप्रतिष्ठितस्यलो
कत्रयविजयसामग्रीसंपन्नस्यतवअकीर्तिःनिंदात्मिकाजनवाणीम
रणाप्राणत्यागात्अतिरिच्यतेअधिकतराभवतिशरीरपातादनंतर

मपिव्यासादिकृतप्रबंधद्वारापरिमितयुगपर्यंतंस्थास्यतीतिभावः ३३॥

मधुसूदनीटीका

एवंकीर्तिधर्मयोरिष्टयोरप्राप्तिरनिष्टस्यचपापस्यप्राप्तिर्युद्धपरित्यागे
दर्शिता तत्रपापाख्यमनिष्टंव्यवधानेनदुःखफलदमामुष्मिकत्वात्
शिष्टगर्हालक्षणंत्वनिष्टमासन्नफलदमत्यसह्यमित्याह भूतानिदे
वर्षिमनुष्यादीनितेतवअव्ययांदीर्घकालामकीर्तिंनधर्मात्मायंनशू
रोयमित्येवंरूपांकथयिष्यंत्यन्योन्यकथाप्रसंगेअत्रत्वापीतिपातोकी
र्तिधर्मनाशमनूद्यार्थांतरंकेवलंकीर्तिधर्मौहित्वापापंप्राप्स्यसि अ
पित्वकीर्तिंचप्राप्स्यसिनकेवलंत्वमेवतांप्राप्स्यसि अपितुभूतान्यपि
कथयिष्यंतीतिवानिपातयोरर्थः ननुयुद्धेस्वमरणसंदेहात्तत्परि
हारार्थमकीर्तिरपिसोढव्याआत्मरक्षणस्यात्यंतापेक्षितत्वात् त
थाचोक्तंशांतिपर्वणि साम्नादानेनभेदेनसमस्तैरुतवापृथक् विजेतुं
प्रयतेतारीन्नयुद्धेनकदाचन अनित्योविजयोयस्माद्दृश्यतेयुध्यमा
नयोः पराजयश्चसंग्रामेतस्माद्युद्धंविवर्जयेत् त्रयाणामप्युपायानां
पूर्वोक्तानामसंभवे तथायुध्येतसंपन्नोविजयेतरिपून्यथेति एवमे
वमनुनाप्युक्तं तथाच मरणभीतस्यकिमकीर्तिदुःखमितिशंका
मपनुदति संभावितस्यधर्मात्माशूरइत्येवमादिभिरनन्यलभ्यैर्गुणैर्ब
हुमतस्यजनस्याकीर्तिर्मरणादप्यतिरिच्यते अधिकाभवतिचाहीतो
एवंयस्मात्अतोऽकीर्तेर्मरणमेववरंलघुतरत्वात् त्वमप्यतिसंभावितो
सिमहादेवादिसमागमेन अतोनाकीर्तिदुःखंसोढुंशक्तोसीतिभि
प्रायःउदाहृतवचनंतदर्थशास्त्रत्वान्निवर्तनसंग्रामादित्यादिधर्मशा
स्त्रदुर्बलमितिभावः ३४॥

सदानंदीटीका

एवंयुद्धपरित्यागाद्धर्मत्यागस्ततिपरो उक्तेदानींसतोनिंदायाफलंदुः
सहमुच्यते १ देवर्ष्यादीनिभूतानिदीर्घकालामनर्थदां नधर्मात्मा
नशूरोयमित्येवंहिपरस्परं २ अकीर्तिंकथयिष्यंतिगुणैःसंभावि
तस्यते ननुसमरेसंदेहाद्रणेतद्वर्जनायच ३ अकीर्तिरपिसोढव्या
प्रियप्राणाहितेहितः तथाचमरणभीतस्यकिमकीर्त्येतिचेच्छृणु ४
धर्मात्माशूरइत्येवमादिभिःप्रवरैर्गुणैः लोकबहुतस्याख्यायिकाकी

न्निंमितेरपि ५ महादेवादिसंग्रामेत्वेव संभावितोयतः ग्रतोप्यकी
न्निंजेडःखंजातस्रोढुंनशक्ष्यसि ८ ३४ ॥

नीलकंठीटीका

ग्रप्ययांदीर्घकालां ३४ ॥

आनंदी टीका
अव्ययामनवच्छिन्नां दीर्घकालाम् संभावितस्य शौर्यादिगु॰
णवत्त्वेनाभ्यर्हितस्याकीर्तेर्मरणं वरमित्यर्थः ३४

रामकंठी टी॰
स्पष्टार्थः ३४ ॥

न परं स्वधर्मपरि
त्याग एव यावत्
अव्ययां शाश्व
ती कल्पांतस्था
यिनी भूतानि प्रा
णिनो देवादयः

लासिकी टीका
ननु मरणादकीर्तिरेव वरेत्याह संभावितस्येति धर्मात्मा
शूर इत्यादिगुणैः संभावितस्य बहुमानितस्याकीर्तिर्मरणा
दतिरिच्यते अधिका भवति ३४

पंचोली टीका
नकेवलं प्रत्यवाय एव भवेत् अकीर्तिरपि स्यादित्याह अकीर्तिंचा
पीति च अपरं भूतान्यपि ते तव अव्ययां दीर्घकालां अकीर्तिं कथयि ९
ष्यंति च पुनः संभावितस्य धर्मात्मा शूर इत्यस्य मरणात् अतिरिच्यते अ
धिका भवति ३४

रणवीरसमिद्बोधिनी ॥
अयं च कीर्तिधर्मयोरिष्टयोर्निवृत्तिरनिष्टस्य च पापस्याप्राप्तिर्यु॰
द्धाकरणफलं दर्शितं पुनरप्यनिष्टांतरमस्य प्रसंगं दर्शयति अकी
र्तिमिति न केवलं कीर्तिधर्मौ परिहाय पापमेवावाप्स्यसि किं त्व
कीर्तिं नाशं धर्मात्मा नाथे शूर इत्यादिरूपां गर्हणां चापि प्राप्स्यसि
किं पुनर्भूतानि देवासुरमनुष्यादीनि चापि ते तव तामव्यया
मा कल्पस्थायिनीं कथयिष्यंति वदिष्यंति ननु सान्नाशने न भे
देन समस्तेरप्युपायैः विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन
अनित्यो विजयो यस्मात् दृश्यते युद्ध्यमानयोः पराजयश्च संग्रामे
तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् उपायानामुपायानां सर्वोक्तानामसंभ
वे तथा युद्धेन संपन्नो विजयेत रिपून्नृप इत्यादि शास्त्राद्युद्धे स्व
मरणस्य संदिग्धत्वादात्मनश्चात्यंतरक्षणीयत्वादकीर्तिरपि

सोढव्येति मरणभीतस्य किमकीर्त्तिर्दुःसहमित्यत आह संभा
वितस्येत्यादि संभावितस्य धर्मात्मा शूरोयमित्येवं बहुमानितस्य
जनस्याकीर्तिर्मरणादप्यतिरिच्यतेधिकीभवति अकीर्तेः स
काशात्मरणमेव वरमिति धर्मानुष्ठानसमाश्वननिवर्तेन सं-
ग्रामादिवादिरूपादर्थ्यगात्वा‥ मात्रादाननेनेत्यादिरूपस्य दौर्ब
ल्ये प्रर्थगणात्तव बलवद्दुर्मरणमिति स्थितिरितियाजवल्क्य-
स्मृतेरितिभावः ३४॥

मधुभाष्य

३४॥

भाषाअनुवाद

और जो कहोकि स्वधर्म्म औ कीर्तिजाय हम हिंसाबकरैंगे तौ युद्धनकरने सेकेवल स्वधर्म्म औ कीर्तिहीका त्याग नहीहै और भीहै सोकहतेहैंकि युद्ध छोड़नेसेलोग तुमारा अयश कहैंगे औ निन्दा करैंगे और वह अयश चिरकाल कहे बहुतदिनों तक संसारमे रहैगा औरतुम क्षत्रियोंके वीच युद्धकरनेमे प्रसिद्ध वीरहौ देखोजो जिस बातमे ख्यातकहे नामीहैं औलोक उसको प्रतिष्ठित बड़ाकरि जानतेहैं तौफेरिउसका उसी बातमे अयशयह मरनेसेभी अधिकहै औरसबपाप औदोषोंकादादाहै इसको अच्छी तरह विचारकर देखो ३४ ॥

दोहा

निंदातेरी अखिंडजन करहैंनाहि संदेह अयशपामानी पुरुषको मृत्यु अधिक कसोयह ३४ ॥

225

भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः येषां च
त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवं ३५ ॥

शांकरभाष्य

किं च भयादिति भयात् कर्णादिभ्यो रणात् युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यंते चिंतयिष्यन्ति न कृपयेति त्वां महारथा दुर्योधनप्रभृतयः के मंस्यन्ते इत्याह येषां च त्वं दुर्योधनादीनां बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्त इत्येवं बहुमतो भूत्वा पुनस्त्वं यास्यसि लाघवं लघुभावं ३५॥

आनंदगिरिकृतटीका

इतश्च त्वया युद्धं कर्तव्यमित्याह किं चेति प्राणिषु कृपया नाहं युद्धं करिष्यामीत्याशंक्याह भयादिति महारथानेव विशिनष्टि येषां चेति दुर्योधनादिभिस्त्वोपहास्यतानिरसनार्थं संग्रामे प्रवृत्तिरवश्यम्भाविनीत्यर्थः ३५ ॥

स्वामिकृतटीका

किं च भयादिति येषां बहुगुणत्वेन त्वं पूर्वं संमतोऽभूः त एव भयेन संग्रामात्त्वां निवृत्तं मन्येरन् ततश्च पूर्वं बहुमतो भूत्वा लाघवं यास्यसि ३५ ॥

पिशाचभाष्य

भयात्कर्णादिभिः रणाद्युद्धादुपरतं निवृत्तं के मंस्यन्ते चिंतयिष्यंति न कृपयेति त्वां महारथाः दुर्योधनप्रभृतयः के मंस्यंत इत्यत्राह येषां च दुर्योधनादीनां त्वं बहुमतः भूत्वा पुनर्यास्यसि लाघवं लघुभावं ते मंस्यंते ३५ ॥

रामानुजभाष्य

बंधुस्नेहात्कारुण्याच्च निवृत्तस्य पुरुषस्य मम अकीर्त्तिः कथमागमिष्यतीत्यत्राह येषां कलहं कर्तुं दुर्योधनादीनां महारथानाममितः पूर्वं त्वं शत्रुर्वैरीति बहुमतो भूत्वा इदानीं युद्धे समुपस्थिते निवृत्तव्यापारतया लाघवं संग्रहतं यास्यसि ते ते महारथास्त्वां भयाद्युद्धादुपरतं मंस्यंते शूराणां हि वैरिणां शत्रुभयादृते बंधुस्नेहादिना युद्धादुपरतिर्नोपपद्यते ३५ ॥

अभिनवगुप्तटीका नास्ति उपक्रम ३५ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अप्रसंभावितत्वमेवाह भयादिति ते महारथास्त्वां भयान्निमित्तभूताद्रणात्संग्रामादुपरतं पराहत्तं मंस्यंते मन्येरन् न त्वस्मत्कृपयेति ते के येषां वीरा

गी॰
टी॰
दि

णांत्वंबहुर्यथाभवति तथामतः संमतोभूत्वालाघवंलघुत्वंयास्य
सिप्राप्तुमिच्छसि ३५ ॥

वनमालीटीका

ननुममस्वभावमजानंतोमांनिंदंतुभीष्मादयोज्ञातममस्वभावाःकरुणया
निवृत्तोयुद्धादर्जुनइतिस्तोष्यंतीत्यतआह भयादितिकर्णादिभ्योभ
यान्निवृत्तोनकृपयेतित्वांमंस्यंतेभीष्मदुर्योधनादयोमहारथाः कथमत
आह येषामेवभीष्मादीनांत्वंबहुमतोबहुभिर्गुणैर्युक्तोयमित्येवंमतः
तएवत्वांभयाद्रणादुपरतंमंस्यंते अतोभूत्वायुद्धादुपरतइतिशेषः ला
घवंअनादरविषयत्वंयास्यसिसर्वेषामितिशेषः येषामेवत्वंप्राग्बहु
मतोभूस्तेषामेवतादृशोभूत्वालाघवंयास्यसीतिवा ३५ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका

ननुवैयुवयरूपायमर्मभयाद्युद्धादुपरतस्यममाकीर्तिमधार्मिकाःक
र्णदुर्योधनादयः कथयिष्यंतिचेत्कथयंतुयमेत्वाभीष्माद्यस्तुममश्ला
घामेवकरिष्यंतिनत्वकीर्तिमितिचेत्तत्राह भयाद्रणादितिमहारथश
ब्दोऽतिरथादीनामुपलक्षणंमहारथाःभीष्माचार्यादयोऽपिभयात् अयम
र्जुनमेववधिष्यामिननुयुधिष्ठिरादीनित्येवंरूपांकर्णप्रतिज्ञांत्वा
मरणभयात् नतुपापभयात्स्नेहकारुण्याद्वारणात् संग्रामात् उपरतं
निवृत्तंत्वांमंस्यंतेज्ञास्यंतितेषांमध्येजयविजयकरोऽयमस्याग्रेकोपिन
स्यास्तीतिवदंतोविग्रहाग्रहवतांसताम्भीष्मादीनांमध्येबहुमतःब
हुभिःशौर्यवीर्यधैर्यादिगुणगणैःमतःमाननीयोभूत्वाभूयस्तुपुन
रपित्वंलाघवंतुच्छत्वंयास्यसिप्राप्स्यसि ३५ ॥

मधुसूदनीटीका

ननूदासीनाजनामांनिंदंतुनामभीष्मद्रोणादयस्तुमहारथाःकारुणि
कत्वेनस्तोष्यंतिमामित्यतआह कर्णादिभ्योभयात्युद्धान्निवृत्तंनकृ
पयेतित्वांमंस्यंतेभीष्मद्रोणदुर्योधनादयोमहारथाः ननुतेमांबहुम
न्यमानाःकथंभीतंमंस्यंतइत्यतआह येषामेवभीष्मादीनांत्वंबहुमतो
बहुभिर्गुणैर्युक्तोयमर्जुनः इत्येवमतःतएवत्वांमहारथाभयादुपरतंमं
स्यंतइत्यन्वयः अतोभूत्वायुद्धादुपरतइतिशेषः लाघवमनादरविष
यत्वंयास्यप्राप्स्यसिसर्वेषामितिशेषः येषामेवत्वंप्राग्बहुमतोभूःतेषामे

वतोटषोभूत्वालाघवंयास्यसीतिवा ३५ ॥

सदानंदटीका

ननुनिंदंतुमांलोकाउदासीनाःपृथग्जनाः भीष्मद्रोणादयस्त्वांश्लाघ्
न्तेवेतिचेन्न १ शल्यकर्णादिसर्वेभ्योभयाद्युद्धात्परावृत्तं मंस्यंतेत्वां
नकृपयाभीष्मद्रोणादयोपिते २ बहुमन्यंतयनेमांजिष्णुंभीष्मादयोर
णे कथंभीतंहिमंस्यंतेइत्याशंक्याहकेशवः ३ येषांत्वंभीष्मप्रमुखानां
गुणैराधनैर्मतः अभूस्तेषांपराङ्मुखोलघुतामेवयास्यसि ४ ३५ ॥

नीलकंठटीका

अकीर्तिमेवाह भयादिति त्वंबहुमतोभूत्वास्वनपवस्रोतिश्लाघ्यहृ
नःसन्लाघवंलघुभावं [illegible]कातर्यात्वंयेषांपुरतोयास्यसितेमहार
थास्त्वांभयाद्रणादुपरतंमंस्यंतइतियोजना ३५ ॥

आनंदी टीका

स्पष्टम् ३५ ॥

रामकंठी टीका

स्पष्टोर्थः ३५ ॥

लासिकी टीका

नन्वन्येजनामांनिंदन्तुमहारथास्तुकर्मणिकतामालक्ष्यलो
च्छन्तिमामित्यतआह भयादिति। एवभयेनसंग्रामान्नो
निहंतुमन्येरन् ननुकपयातत्राह येषां त्वं बहुमतो भूत्वा लाघवं या
स्यसि ३५

येषांभीष्मादीनां बहुगुणत्वेन पूर्वं संभूतो

पंचोलीटीका

तदेवविवृणोतिभयादितिद्वाभ्यांमहारथाः दुर्योधनकर्णादयः
त्वांरणात् उपरतंनिवृत्तंमंस्यंतेचिंतयिष्यंति वष्टुनः येषांदुर्योध
नादीनांबहुमतोभूत्वाबहुभिर्गुणैर्युक्तइत्येवंमतोभूत्वालाघवं
यास्यसिप्राप्स्यसि ३५

रसावीररसमिहोधिनी॥

ननुनिंदंतुनामप्राकृताजनामहारथास्तुस्तुवंत्येवेत्यतआह
भयादिति महारथाभीष्मद्रोणादयस्त्वांकर्णादिभ्योभयाद्धेतो
रणादुपरतंपराङ्मुखंमंस्यंते किंद्वेषाद्येमहारथाः पराङ्मुखंमंस्यं
ते किंद्वेषाद्येमहारथाः पराङ्मुखंमंस्यंतेनेत्याह येषामिति ये
षांचमहारथानांभीष्मादीनांत्वंबहुमतोसितेपिनपुनरस्तिा
पचेत्यर्थः एवंद्यात्ह्या पूर्वंत्वंबहुमतोभूत्वालाघवंतिरस्कार
पात्रतंयास्यसि ३५

मधुभाष्य

३५ ॥

भाषाअनुवाद

भगवान कहतेहैं कि अर्जुन तुमको अवयुद्धकरना ही उचितहैं क्यो
कि तुमतोयहजानतेहो कि प्राणियोंके उपर कृपाकरि हम संग्राम
छोडतेपरमहारथी वीरतुमकोभयसे युद्ध विमुख जानैगें जोतुमको
पूर्वकहि पहिले सकलगुणसंपन्न करिकै जानतेथेवेलोग अ
बतुमको करण आदिक योद्धोकें भयसे युद्ध विमुख मानैगे देखो
जिन दुर्योधन आदिकों कीतुम बहुत मते करि मान्य रहे उनके निकट
अब तुमकैसे लघुकरिहलके होउगे तोइस हंसीके डरसे युद्ध कर
ना अवश्यहैं ३५ ॥

दोहा॥

रणविमुखभयोजानतें महारथी मानहितोहि जिनमहिं
तें बहुमानीयं तिनमे लघुता होहि ३५॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः निंद
न्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किं ३६ ॥

शांकरभाष्य

किंच अवाच्यवादानिति अवाच्यवादान् अवक्तव्यवादान् च बहून नेकप्रकारान् वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवः निन्दन्तः कुत्सयंतस्तव त्वदीयं सामर्थ्यं निमित्तकवचादियुद्धनिमित्तं तस्मात्ततो निन्दाप्राप्तेर्दुःखात् दुःखतरं नु किं ततः कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ३६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

इतश्च त्वं युद्धादुपरमे माकार्षीरित्याह किंचेति ततोभीष्मद्रोणादिवधप्रयुक्तं कष्टतरं दुःखमसहमानो युद्धान्निवृत्तः स्वसामर्थ्यनिन्दादि शत्रुकृतं सोढुं शक्ष्यामीत्याशंक्याह तत इति ३६ ॥

स्वामिकृतटीका

किंचअवाच्येति अवाच्यावादानवचनानर्हानशब्दान्तवाहितास्तवशत्रवो वदिष्यंति ३६ ॥

पिशाचभाष्य

किंच अवाच्यवादानवक्तव्यवादांश्च बहूननेकप्रकारान् वदिष्यंति तवाहिताः शत्रवः निंदंतः कुत्सयंतः तव सामर्थ्यं निवातकवचादिजयसामर्थ्यं निमित्तं ततः तस्मान्निंदाप्राप्ताद्दुःखतरं नु किं ततः कष्टतरं नास्तीत्यर्थः ३६ ॥

रामानुजभाष्य

किंच सुराणामस्माकं सन्निधौ कथमयं पार्थः स्थातुं शक्नुयादस्मत्सन्निधानादन्यत्र ह्यस्य सामर्थ्यमिति तव सामर्थ्यं निंदंतः सुराणामग्रे अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तव शत्रवो धार्तराष्ट्राः ततोधिकतरं दुःखं किं तव
३६ एवंभूतावाच्यश्रवणान्मरणमेव श्रेय इति त्वमेव मन्यसे ३६ ॥

अभिनवगुप्तटीका नास्ति उपक्रमे ३६ ॥

परमार्थप्रपाटीका

किंच अवाच्यवादानिति तवाहिताः सिद्धवैरिणो दार्योदीः अवाच्यानवचनार्हान्वादानपवादान्वदिष्यंति किंभूताः तव सामर्थ्यं निंदंतस्ततोपि दुःखतरं किं नु ३६ ॥

गी॰
टी॰
हि

२३०

वनमालीटीका

ननु दुर्योधनादयो मां नोक्ष्यन्ते युद्धान्निवृत्ते त्वयि दिष्टत्वादत आह अवाच्ये
ति अहिताः शत्रवो दुर्योधनादयस्तव सामर्थ्यं निन्दन्तः बहून्वाच्यानव
पि वक्तुमयोग्यान् शब्दान् वदिष्यन्ति ततः शत्रुनिंदाजन्यदुःखादधिकं दुः
खं किं न किमपीत्यर्थः ३६ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका

न केवलं युद्धाकरणात्वेत्तावतैवास्यास्त्रपि शत्रुभिर्गीयमानं निजा
६ सामर्थ्यं श्रुत्वा महद्दुःखमपि प्राप्स्यसीत्याह अवाच्येति न वक्तिवान क
थ्यवादि वयेनेन सहायरूपेण वा एतद्वारण्यदाहेनाखण्डुलोभिमानंम
गकरं चेत्वेवमादि सुरासुरादिलोकत्रयप्रसिद्धं सामर्थ्यं निंदंतः विरा
टौ नः पुरोऽवरोपवनितात्जनाग्रे गीतवाद्यनृत्यादि शिक्षावांये स्त्रः युद्धे शा
स्त्रास्त्रविद्यावेत्तृणां वीराणामस्माकमग्रे स्थातुमपि नाशक्तोदित्येवं नि
दां कुर्वंतस्तत्रत्वेवाहिताः तव शत्रवो दुर्योधनकर्णशकुन्यादयो बहू
ननेकान् अवाच्यवादान् क्लीबकातरादिरूपान् वदिष्यन्ति परस्परं स
ताराणां मध्ये कथयिष्यन्ति ततस्तस्माद्दुःखनदुःखातिशयेन इति वि ६
तर्कें किमधिकं किमप्यस्तीत्यर्थः ३६ ॥

मधुसूदनीटीका

ननु भीष्मादयो महारथा न बहु मंस्यंते दुर्योधनादयस्तु शत्रवो बहु
मंस्यंते मां युद्धनिवृत्तात्तु [illegible] प्रकारेणादि
त्यत आह तवाः साधारणं यत्सामर्थ्यं लोकप्रसिद्धं तन्निंदंतस्तव शत्रवो दु नं
र्योधनादयोः वाच्यान्वादान् वचनानर्हाशब्दान् तिल्लादि रूपानेव श नू
ठान् बहूननेकप्रकारान्वदिष्यंति न तु बहु मंस्यंत इत्यभिप्रायः अ
थवा तव सामर्थ्यं स्य निंदेति योग्यत्वेन तव निंदंतोः हिता अवाच्यवादान्वदिष्यं
तीत्यन्वयः ननु भीष्मद्रोणादिवधप्रयुक्तं कष्टतरं दुःखमसहमानो युद्धा
न्निवृत्तः शत्रुकृतेन सामर्थ्यनिंदनादि दुःखं सोढुं शक्तोमीत्यत आह ततः
तस्मान्निंदाप्राप्तिदुःखात्किं तु दुःखतरं ततोधिकं किमपि दुःखं नास्तीत्य
र्थः ३६ ॥

सदानंदीटीका

ननु भीष्मादयः स्वराः मामन्यंतां गुणोपेतं शत्रवो बहु मंस्यंते मां नदु

यौधनादयः १ यतोबहवतिहमेषांप्राणांस्तेनिचेक्षुण नवलोकप्र
सिद्धंयत्नामार्थ्यंशत्रवस्तव २ निंदंतस्तेवदिष्यंतिवहूञ्शाहांश्चनिंदि
तान् यतेबंटतिलायवमादीन्वक्तुमयोग्यकान् ३ किंतेनतोधिकंदुः
खमिहलोकेपरत्रवा ४ ३६ ॥

नीलकंठीटीका

किंचअवाच्यवादान्वक्तुमयोग्यान्शाहान्षंढतिलोऽर्जुनइत्यादीन् सा
मर्थ्यंनिंदंतःधिगस्यशौर्यंयो [illegible] भीष्मादिभयात्पलायितइति इदं
वचनंमरणादप्यधिकंदुःखं इतोऽन्यदुःखंतरमधिकंदुःखंकिं
नकिमपीत्यर्थः ३६ ॥

231

आनंदी टीका

त्वाकिमितिवितर्के अतोनान्यदुःखमित्यर्थः ३६ ॥

रामकंठी टीका

स्पष्टमोर्थः ३६

*वध

लासिकी वल्लभी टीका

ननुभीष्मादयोनबहुमन्यन्ते दुर्योधनादयःशत्रवोयुद्धमिति हत्वा तदुपकारित्वाद्बहुमन्यतेइत्यतआह अवाच्येति निंद या दुःखतरंदुःखंनास्त्येवेत्यर्थः "ननुभीष्मादिदुःखात्त्रिदा दुःखंसोढुंशक्यमित्यत आह ततो दुःखतरमितिततो" ॥३६॥ *शत्रवो दुर्योधनादय स्तवसामर्थ्यं निंदंतो बहुवचनानर्हान्व हूनपशब्दान्वदिष्यंति

पंचोलीटीका

चअपरंतवअहिताःतवअरयःवहून्अनेकप्रकारान्अवाच्यवा दान्अवाक्यविवादान्वदिष्यंतिकिंकुर्वंतःतवसामर्थ्यंनिंदंतःकु त्सयंतःततोनिंदारूपात्दुःखात् युद्धप्रसंगेकिंअन्यत्दुःखतरं ३६

परमार्थप्रबोधिनी॥

किंच अवाच्येति तवासाधारणंसामर्थ्यंस्तुतियोग्यंनिंदंत स्तवाहिता दुर्योधनादयोबहूननेकविधानवाच्यवादान्व चनानर्हान् षंढतिलादिरूपानपवादान्वदिष्यंति ततस्त स्मादपरंकिंनुदुःखतरंततोधिकंकिमपिदुःखंनास्तीतिभा वः ३६॥

मधुभाष्य

३६॥

भाषाअनुवाद

इससेअबतुम युद्धसेनिवृत्तनहोउ जोकहीकिभीष्मतथा द्रोण
आदिकावधवड़ा कष्टहै तोदेखो तुमारे शत्रुगण तुमारीसामर्थ्य
कोनिन्दा करतेहुये तुमारे प्रतिअनेकअनेक अयोग्यदुर्वचन क
हैंगे तोइससे औरदुखकौनहै यहकष्टसेभीमहाकष्टहैं ३६ ॥

दोहा

कहिनयोग्यनबादबहुकथहिंगे तब बैरि ताते को दुःख
अधिक है पौरुष निंदत तेरि ३६॥

हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीं तस्मा
दुत्तिष्ठकौन्तेययुद्धायकृतनिश्चयः ३७ ॥

शांकरभाष्य

युद्धेपुनः क्रियमाणे कर्णादिभिःकिं हतोवेति हतोवाप्राप्स्यसिस्व
र्गं हतःसन् स्वर्गंप्राप्स्यसि जित्वा कर्णादीन् सूरान् भोक्ष्यसेम
हीं उभयथापि तवलाभ एवेत्यभिप्रायः यतएवं तस्मादुत्ति
ष्ठ कौन्तेय युद्धायकृतनिश्चयः जेष्यामि शत्रून मरिष्यामिवे
ति निश्चयं कृत्वेत्यर्थः ३७ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

तर्हियुद्धेगर्वादिवधवशान्मध्यस्था निन्दा ततोनिवृत्तौ शत्रुनिरे
स्तुभयतः पापशङ्कारित्याशंक्याह युद्धे पुनरिति जये पराजयेच
लाभध्रौव्याद्युद्धार्थमुत्थानमावश्यकमित्याह तस्मादिति तर्हिप
रिशुद्धकुलस्य युद्धायोद्युक्तस्य तस्मादुपरमःसाधीयानित्याह कौ
न्तेयेति जये पराजये चेत्येतदुभयथेत्युच्यते जयादिनियमाभावेपि
लाभनियमे फलितमाह यतइति कृतनिश्चयत्वमेव विशदया
ति जेष्यामीति ३७ ॥

स्वामिकृतटीका

यच्चोक्तंनचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुरिति
तत्राह हतोवेति पक्षद्वयेपितवलाभएवेत्यर्थः ३७ ॥

पिशाचभाष्य

युद्धेपुनःकर्णादिभिःक्रियमाणे हतोवेति जित्वा जयंप्राप्यवाभोक्ष्यसे
महीं पृथ्वीं उभयथापितेलाभइत्यभिप्रायः यतएवंतस्मादुत्तिष्ठकौन्तेय
कृतनिश्चयः जेष्यामिपरान्मरिष्यामिनिश्चयंकृत्वेत्यर्थः ३७ ॥ वेति

रामानुजभाष्य

अतःसूरेणात्मनापरेषांहननमात्मनोवापरैर्हननमुभयमपिश्रेयोभव
तीत्याह यधर्मयुद्धेपरैर्हतश्चेत्ततएवपरमनिःश्रेयसंप्राप्स्यसिपरान्वाहत्वा
सं सेद्विकंराज्यंभोक्ष्यसे अनभिसंहितफलस्ययुद्धाख्यस्यधर्मस्यपरमनिःश्रेय
सोपायत्वात्तच्चपरमनिःश्रेयसंप्राप्स्यसितस्माद्युद्धायोद्योगःपरपुरुषा
र्थलक्षणमोक्षसाधनमितिनिश्चित्यतदर्थमुत्तिष्ठकुन्तीपुत्रस्यतवैवंयु

क्रमित्यभिप्रायः ३७ ॥

गी॰ अभिनवगुप्तटीका

टी॰ श्लोकपंचकमिदमभ्युपगम्यवादरूपमुच्यते यदिलौकिकेनव्यवहारेण

हि॰ त्वभवास्तथाप्यवश्यानुष्ठेयमेतत् ३७ ॥

परमार्थप्रपाटीका

ननुमरणेमरणावतएवस्वर्गप्राप्तिश्रवणान्ननुजयत्वेतोजीवे
तइत्याह हतइति रणेमृतस्यस्वाराज्यंजीवतः साम्राज्यमित्यर्थः
३७ ॥ ३७ ॥ ३७

वनमालीटीका

पञ्चकेनवैनदिद्युइत्यादितत्रपक्षद्वयेपिमहालाभइत्याह हतइति
शत्रून्जेष्यामिमरिष्यामिवेतिकृतनिश्चयःयुद्धायोत्तिष्ठ ३७ ॥

ऊरुमवैजयंतीटीका

नन्वहंयदियुद्धंकरिष्यामितर्हिममगोत्रादिवधजन्यंपापंभविष्यतिन
करिष्यामिचेत्तर्ह्यधर्मेहानिर्लोकेनिन्दाचभविष्यतीत्येवंकृतेपिदोषो
कृतेपिदोषस्तत्रद्वयोर्मध्येममश्रेयस्करःकोभवेदित्याशंक्याकरणात्क
रणमेवेहामुत्रलोकेचकल्याणकरमित्याहहतोवेतिद्वाभ्यांवेत्यथवा
रणेशत्रुभिरेनेदुर्योधनादिभिस्त्वंहतस्तत्रहिस्वर्गमेवस्वस्वर्गंचतीति
स्वर्गेदेवैर्द्दत्तमेवप्राप्स्यसिनवैंद्रापातेनोद्भवत्वात्पुनरपीन्द्रभावमेव
गमिष्यसि नतत्रामिवयावत्पुण्यंतावत्स्वर्लोकंभुक्त्वापुनःपतिष्य
तीतिभावः यद्वास्वर्गमेवस्वर्लोकमेवप्राप्स्यसिनतुगोत्रवधजन्य
पापान्निरयादिकमित्यर्थः वाऽथवाजित्वाथतान्शत्रून्विजित्यदे
हारोग्येणस्थास्यसिचेत्तर्हिमहीमम्वदमेवखलांधरांतंभोक्ष्यसेभो
गंकरिष्यसि यस्मात्त्वयमेभूतसंग्रामकरणेनैवेहामुत्रचतवपरम
सुखलाभोभविष्यतितस्मात्कृतनिश्चयस्सन् ममापमेवपरमनिश्रे
यसोमार्गोनान्यइति दृढविश्वाससंयुक्तोममेश्वरस्यपैतृष्वसेयत्वेनन
वैतत्करणेनातिप्रियामइतिमध्यमपुरुषैकवचनप्रयोगेणतवैवपौ संग्रोपनाभि
त्रादयोपराराज्यंकरिष्यंतियुधिष्ठिरादीनामपिनदुर्योधनादीनांत भोदयसे
स्ततरांनेतिसूचितम् ३७ ॥

युद्धायसंग्रामंकर्तुमुत्तिष्ठकवचादिकंपरिधायसज्जीकृतंचापमाधायशत्रुभिमुखो
भवयतस्त्वंकुन्तीपुत्रोसि ॥

मधुसूदनीटीका

ननु तर्हि युद्धे गुर्वादिवधवशात्मध्यस्थकृतानिंदा ततोनिवृत्तौतु श
त्रुकृतानिंदेत्युभयतः पाशारज्जुरित्याशंक्य जयेपराजयेचलाभध्रौव्याद्
युद्धार्थमेवोत्थानमावश्यकमित्याह स्पष्टःपूर्वार्धः यस्मादुभयथापिते
लाभः तस्माज्जेष्यामिशत्रून्मरिष्यामिवेतिकृतनिश्चयः सन्युद्धायोत्ति
ष्ठअन्यतरफलसंदेहेपियुद्धकर्तव्यतायानिश्चितत्वात् अनेनचैतद्वि
द्मःकतरन्नोगरीयइत्यादिपरिहृतम् ३७ ॥

सदानंदीटीका

ननुतर्हिस्वकृतेयुद्धेनिंदाशत्रुकृताभवेत् कृतेमध्यमस्य[illegible]निंदास्या
द्भीष्मादीनांवधादपि १ इत्येवंस्यादुभयतःपाशारज्जुर्ममेतिचेत् स्वधर्म
करणान्निंदानमध्यस्थकृताभवेत् २ नहिस्वधर्मनिष्ठानांनिकृत्रापिका न्ता
दाचन जयेपराजयेवातेलाभऔव्याद्दणयमोः ३ उत्थानमुचितंतस्मा
दुत्तिष्ठनचतेक्षतिः जेष्यामिवामरिष्यामीत्येवंकृत्वाविनिश्चयं ४ ३७॥

नीलकंठीटीका

यद्वाजयेमयदिवानोजयेयुरित्युक्तंतत्राह हतोवेति रणेऽस्थितस्यस्वर्गो
वाराज्यंवासिद्धमस्तीतिपक्षद्वयमपिहितावहमित्यर्थः ३७ ॥

935

श्रानंदी टीका

युद्धेत्वक्रियमाणेशुगणभवोभयंवेत्याह ३७ ॥

रामकंठी टीका

सर्वेषुजनांदुःखकर्मोत्यागेयथावास्थिते नियमिशायनित्यफलप्याति
हेरांगिहलिल हरणार्थनलमाग्रयेएनैनरपरित्यागेकोदोषइ
तिनहत्वानेचयशानोपदेशेषुनरपिसिद्धानीजयेवनाह ३७ ॥

लासिकी [illegible] टीका

श्रतोयथाकथंचिद्युद्धमनुष्ठेयमेवेत्याह हतइति जेष्यामिशत्रू
न्मरिष्यामिवेतिनिश्चयंकृत्वा पक्षद्वयेपितवलाभएवेत्यर्थः
३७ ॥

पंचोलीटीका

युद्धेक्रियमाणेजये अजयेपिसंदिहानस्यप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थंउभयत्रा
लाभमाह हतोवेति हेअर्जुनअथवात्वंहतः सन्स्वर्गंप्राप्स्यसिवाश
त्रून्शत्रून्जित्वामहींभोक्ष्यसेहेकौंतेयतवएवतस्मात्कृतनिश्चयो
जेष्यामिशत्रून् मरिष्यामिवेतिनिश्चयंकृत्वा युद्धायउत्तिष्ठ ३७

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

एवंच युद्धानुष्ठाने सर्वथालाभएवेत्याह हतोवेति निगदव्या
ख्यातमिदं किंतुयस्मात्पक्षद्वयेपितवलाभस्तस्मात्कृतनिश्च
यो वधयंयुद्धं कर्तव्यं सर्वथाफलवत्वादितिदृढीकृतचित्तोयुद्ध
योनिशेषुक्तोभवेति ३७॥

मधुभाष्य

३७॥

236

भाषाग्रनुवाद

तोयुद्धकरि गुरूग्रादिके वधसे निन्दाग्रो संग्राम छोडनेसे शत्रुनिन्दा
करैंगे इसदुविधा चिन्ताके ऊपर कहतेहैं ग्रौर दूसरे ग्रध्यायके छठ
यें स्लोकमे जोग्रर्जुनने कहाकिइनको हममारैंयायेई हमै जय करि
लेंय इसकाभी उत्तर श्रीकृस्न करतेहैं किजय करैगेया पराजय
पाविंगे इसकीनिश्चय करिके उठोजो कहाकिइसदैव ग्राधीनजय
पराजय कावया निश्चयहै तोइस युद्धमे जो तुमारीमृत्यु होयगीतोस्व
र्गवासपावोगे ग्रौर जोशत्रुवोंको जीतोगेतो पृथ्वीका राज्य ग्रौ भो
ग करोगे तिससे हेकौंतेय ग्रर्जुन युद्ध करनेकीनिश्चय करिके उ
ठो तुमारे दोनो हाथलडुग्राहैं ३७ ॥

दोहा

मरें तुपावें स्वर्गको जीतें भोगहुंगो महीभोग तातें उठ कौं
ति तनय कर निश्चय युद्धयोग ३७॥

237

२२४

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ततो
युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ३८ ॥

शांकरभाष्य

तथा युद्धं स्वधर्म इत्येवं युध्यमानस्य उपदेशमिमं शृणु सुखदुः
खे इति सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा रागद्वेषावप्यकृत्वेत्येतत् त
था लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व
घटस्व नैवं युद्धं कुर्वन् पापफलमवाप्स्यसि इत्येष उपदेशः प्रासं
गिकः ३८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

पापभीरुतया युद्धाय निश्चयं कृत्वा नोत्थातुं शक्नोमीत्याशंक्याह
ततेति युद्धस्य स्वधर्मतया कर्तव्यत्वे सतीति यावत् सुहृज्जीवन
मरणादिनिमित्तयोः सुखदुःखयोः समताकरणं कथमिति तत्राह
रागद्वेषाविति लाभः तत्कोशादिप्राप्तिः अलाभस्तद्विपर्ययः न्याये
न युद्धेनापरिभूतेन परस्य परिभवो जयस्तद्विपर्ययस्त्वजयः त
योः लाभालाभयोर्जयाजययोश्च समताकरणं समानमेव रागद्वेषा
वकृत्वेत्येतद्दर्शयितुं तथेत्युक्तं यथोक्तोपदेशवशात् परमार्थदर्शि
तप्रकरणे युद्धकर्तव्यतोक्तेः समन्वयपरत्वं शास्त्रस्य प्राप्तमित्याशं
क्याह एष इति क्षत्रियस्य स्वधर्मभूतयुद्धकर्तव्यतानुवादप्रसङ्गाग
तत्वादस्योपदेशस्य नानेन मिषेण समन्वयः सिध्यतीत्यर्थः ३८ ॥

स्वामिकृतटीका

यदप्युक्तं पापमेवाश्रयेदस्मानिति तत्राह सुखदुःखे इति सुखदुःखे समे
कृत्वा तथा तयोः कारणभूतौ लाभालाभावपि तयोरपि कारणभूतौ ज
याजयावपि समौ कृत्वा एतेषां समत्वे कारणं हर्षविषादराहित्यं युज्यस्व
सन्नद्धो भव एवं सुखाद्यभिलाषं हित्वा स्वधर्मबुद्ध्या युध्यमानः पापं न प्राप्स्यसीत्यर्थः ३८ ॥

पिशाचभाष्य

ततः स्वधर्म इत्येव युद्धस्व उपदेशमिमं शृणु सुखदुःखे समे कृत्वा ला
भालाभौ जयाजयौ च समे कृत्वेत्येष उपदेशः प्ररोचनार्थः प्रासंगिकश्च

गी॰
टी॰
दि
२

कं यत्नु दे लौकिकन्यायः स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याद्ये श्लोके स्तकः न तान्य
र्थेण परमार्थदर्शनमिदं प्रोक्तं ३८ ॥

रामानुजभाष्य

अमृतो युद्धानुष्टानप्रकारमाह सुखदुःखे इति देहातिरिक्तमस्पृष्टसमस्तदेहस्व
भावं नित्यमात्मानं ज्ञात्वा युद्धे चावर्जनीयशस्त्रपातादिनिमित्त सुखदुःख
खार्थलाभालाभजयपराजयेषु विकृतबुद्धिः स्वर्गादिफलाभिसंधिरहि
तः केवलकार्यबुद्ध्या युद्धमारभस्व एवं कुर्वाणोन पापमवाप्स्यसि पापं सु
खदुःखरूपं संसारं बंधान्नो प्राप्स्यसि इत्यर्थः ३८ ॥

नाप्स्यसि संसार

अभिनवगुप्तटीका

न च न स्वधर्मेन यैव कर्माणि कुर्वतो न कदाचित्पापसंबंधः ३८ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ धर्मयुद्धस्वरूपमाह सुखदुःखे इति सुखदुःखे समे कृत्वा
तथा नयोः कारणीयभूतो लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा
हर्षविषादरहितो भूत्वा युध्यस्वेत्यर्थः एवमनेनाप्रकारेण यु
द्धं कृत्वा पापं न प्राप्स्यसि ३८ ॥ ॥

वनमालीटीका

अमृतोः तत्रियस्य युद्धानुष्टानप्रकारमाह सुखेति सुखं संबंधिनी सुख
दुःखे लाभालाभौ जयाजयौ समे मृयालत्प्या सहिते हर्षो कृत्वा तदधी
नेतात्वा न वधीनानायद्वाविषयिकं सुखदुःखेव समे अस्वाभाविक
त्वो मोतो पायविरूद्धत्वाच्च हेयत्वेन सम मेतस्य क्रन्धे नानातत्स्थापने ज
यादौ हर्षविषादादिरहितः सन्युद्धाय युज्यस्व सन्नद्धो भव देहादि
व्यतिरिक्तो ज्ञानानंदस्वरूपः श्रीहरिविप्रेरितोहं तत्प्रीत्यर्थं स्वविहितं क
र्म करिष्ये इति संचिंतयन् अविनाशहरूनस्वामित्वसंबंधेन युद्धानुकू
मि॰ लत्वकृतिमान पिपापं तत्कं फलार्थं देहादिसंसारं नावाप्स्यसि किं तु मत्कृप
व भविष्यसीत्यर्थः ३८ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका

किंच सुखदुःखे इति सुखदुःखे रिपूणां वधे सुखं मित्राणां वधे दुःखं च ते
हे समे कृत्वा तयोः पुण्यापुण्यकर्मजनितत्वेनावश्यंभावित्वादागमापायि
त्वाच्चेत्येवं विचारेण तुल्ये कृत्वा एवं लाभालाभौ स्वराज्यादेर्लाभस्तदला
भस्तयोरपि दुरर्जनादौ विपरीतदर्शनेन स्वाधीनत्वाभावात्तावपि समौ
कृत्वा तथैव जयाजयौ स्वबलैः शत्रूणां जयः परबलैश्च स्वबलस्याजयस्तयो
रपि दैवाधीनत्वात्तावपि समौ ज्ञात्वा एवमेतदन्यच्च सर्वमीश्वरकृपयैव भवि
ष्यतीति न तु पराधीनस्य मम बलपौरुषादिनेति निश्चित्य ततोऽनन्तरं स्वाभा
धारणधर्मभूताय युद्धाय युज्यस्व शृंगारत्नकवचादीन्धारयस्व बद्धक
तं सन्नत्वं युद्धमारभस्व एवं मोक्षपर्य्यन्तफलाभिकाङ्क्षां हित्वा स्वधर्मे यु
द्धायोद्युक्तो भविष्यसि चेत्तर्हि स्वपरगोत्रादिवधजन्येन पापेनावाप्स्यसि न प्राप्स्य
सि ३८ ॥

मधुसूदनीटीका

नन्वेवं स्वर्गमुद्दिश्य फलकरणेन स्वर्गस्यानित्यत्वाभावान् राज्यमुद्दिश्य
युद्धकरणे त्वर्थशास्त्रत्वाद्धर्मशास्त्रापेक्षया दौर्बल्यं स्यात् तन्नश्च कामना
स्याकरणेऽनः पापं दृष्टार्थस्य गुरुब्राह्मणादिवधस्य कर्तोपस्थितम् न
थाचायं चेति श्लोकार्थोऽथाह तत्र इति चेत्तत्राह समता कारणं रागद्वेषराहि
त्यं सुखे तत्कारणे लाभे तत्कारणे जये च रागमकृत्वा एवं दुःखे तद्धेतावः
वेदे लाभे तद्धेतावजये च द्वेषमकृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व सन्नद्धो भव एवं सुख
कामनां दुःखनिवृत्तिकामनां वा विहाय स्वधर्मबुद्ध्या युध्यमानो गुरुब्रा
ह्मणादिवधनिमित्तं नित्यकर्माकरणनिमित्तं च पापं न प्राप्स्यसि यस्तु फ
स लकामनया करोति स गुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तं पापं प्राप्नोति यो वा न क
रोति स नित्यकर्माऽकरणनिमित्तं अतः फलकामनामन्तरेण कुर्वन्
उभयविधमपि पापं न प्राप्नोति प्रागेव व्याख्यातोऽभिप्रायः हतो वा प्रा
प्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीमिति त्वानुषंगिकफलकथनमिति न
दोषः तथा चापस्तम्बः स्मरति तद्यथाम्रे फलार्थे निमित्ते छायागन्ध इत्य
नूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते नो चेदनूत्पद्यन्ते न
धर्महानिर्भवतीति अतो युद्धशास्त्रत्वाभावात्पापमेवाप्नुयादस्मानिति स्यार्थशास्त्रं
निराकृतं भवति ३८ ॥

मुरानंदीटीका

गी॰ तत्रस्वधर्मइत्येवंयुध्यमानेस्मितेपरे उपदेशोऽस्तिणवमेसुखदुःखेसमे
टी॰ इति १ सुखेतत्कारणेलाभेतथैमित्रेजयेपिच अहत्वारागमेवंचदुःखे
हि॰ तत्कारणेक्षतौ २ तथैमित्रेजयेचाप्यकृत्वाद्वेषंततःपरं युद्धायभव
सन्नद्धोनैवंपापमवाप्स्यसि ३ फलाभिलाषयाकुर्वन्गुरुविप्रवधा
दिकं प्राप्नोतिकिल्बिषंघोरंतत्रमितमयप्रमान् ४ विनाफलाभिलाषं
तुधर्मइत्येवमाचरन् नैवंपापमवाप्नोतिमहेशाज्ञानुपालनात् ५
हतोवेत्यादिनाप्रोक्तंफलंतच्चानुषंगिकं नकाम्यंकर्मसंग्रामःकिंतुनि
त्यंस्वधर्मतः ६ ॥ ३८ ॥

नीलकंठीटीका

स्वधर्मस्ययुद्धस्याकरणेधर्मकीर्त्योर्नाशःपापावाप्तिश्चेत्यर्थेदितिश्लो
केनभगवतायद्यप्युक्तंतथापियुद्धस्यअर्जुनाभिमतेकाम्यत्वपक्षेअहोब
तमहत्पापंकर्तुंव्यवसितावयं यद्राज्यसुखलोभेनहंतुंस्वजनमुद्यताइ
तितत्करणेपापसंश्लिष्टिनोनिवारयितुंसि द्धयोःसमत्वलक्षणंयोगमा द्धसि॰
ह सुखदुःखेइति समेकृत्वासुखदुःखेयोर्लाभालाभयोस्तद्धेत्वोःराज्यलाभालाभ
त्वो॰ योस्तद्धेतुजयाजययोःरागद्वेषावकृत्वेत्यर्थःकेवलंस्वधर्मोयमितिमत्वा
युद्धाययुज्यस्वसन्नद्धस्व एवंकुर्वंस्त्वंपापंनावाप्स्यसि यस्तुराज्यलोभेन
युद्धंकरोतितस्यास्त्येवपापमितिभावः कथंतर्हिस्वधर्मत्वेनानु
ष्ठितेपियुद्धेहतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गमित्यादिफलस्मरणं आनुषंगिक
मितिब्रूमः तथाचापस्तंबः तद्यथाम्रेफलार्थेनिर्मितेछायागंधइत्य
नूत्पद्यंतेएवंधर्मंचर्यमाणमर्थाअनूत्पद्यंतेनचधर्महानिर्भवतीतिआ
म्रनिदर्शनेनप्रतिपादयति ३८ ॥

ज्ञानेदी टीका

एवंलोकहृत्तेनस्वकर्मणाभिस्तवीकृत्यश्रेयःकारणंज्ञानम
कर्मणासमुच्चयमुद्दिशति रागद्वेषाभ्यांविनाप्रवृत्तस्यतत्वि
षयेस्वधर्मानुष्ठाने यइतिमुख्यार्थस्यमुक्तोभवएवमने
नप्रकारेणस्वधर्मानुष्ठानाद्धन्युहननेशोकितेपापंनाप्स्यसि
सर्वदास्वकर्मानुष्ठानाद्भोगापवर्गावेवप्राप्स्यसीत्यर्थः ३८

रामकंठी टीका

एवमनेनप्रकारेणवर्तमानःपापंज्ञातिवधादितःसंभाव्यमा
नंकिल्बिषंनावाप्स्यसि लप्स्यसेकथंवर्तमानःप्रथमंतावद्यथा
परिदृष्टार्थनिःसंशयप्रतिपत्तिस्वरूपनिष्कम्पप्रज्ञाप्रतिभिन्ना
तसमस्तप्राणभृत्सर्वावस्थाव्यापकसामान्यसंविन्मात्रस्व
भावेनित्यनिरुत्तरानंदनिर्भरतयास्वरूपव्यतिरिक्तभावप
दार्थान्तरस्पर्शविरहितेसत्येस्वात्मन्यकृत्रिममात्माभिमान
मास्थाय मायावशेमोहजनितेदेहाद्यनात्मभूतभावात्मप्रत्य
यलक्षणविपर्ययज्ञानैः सर्वप्राणिभिरुपादेयतयाहेयतया
वापविकल्पितभेदप्रतिलक्षणविनश्वरेसुखदुःखेहर्षविषा
दौसमेदृष्ट्यात्मनिरहंप्रत्ययमात्रेणसम्बद्धत्वात्तदुपज
नितविशेषात्मकविकारतयानिर्विशेषेकृत्वा सम्यक्प्रतिप
त्त्यासंपाद्य एवमेवतदुद्भूतौ राज्यादिलक्षितार्थलाभालाभौ
तयोरपिहेतुभूतौजयपराजयौ तथैवसमौनिर्विशेषौसंपाद्य
तत्रतोयथावस्थितेनरूपेणनिश्चित्येत्यर्थः एतेहिसुखदुःखाद
योवेद्यत्वमात्रेणसंबद्धाः वेदकस्यात्मनोनकिंचिद्विकारलेशं
संपादयितुंक्षमाः यथानीलपीतादयःप्रकाश्यत्वमात्रेणसंब
द्धःप्रकाशस्यालोकस्यनकंचिद्विशेषंनीलपीतादिकमुत्प
दयितुंशक्ताः केवलंप्रकाश्यत्वमात्रेणैकेनरूपेणतत्रसंबद्धाः
तदेतत्सुखादीनांसमीकृत्य ततएतत्समाधिप्रतिपत्तेरनन्तर
मेतत्समाधि स्थप्रतिष्ठितमतिर्युद्धशब्दोपलक्षितायस्वकर्म
णेयुज्यस्वसमन्वयस्व यथोक्तज्ञाननिष्ठतयास्वकर्माचरतीत्ये
त्यर्थः

४ वेद्यत्वमात्ररूपसाम्यं एवंसुखादीनि

गी. [illegible]
टी. ३८ ॥
हि.

लाग्सिकी [illegible] टीका

नतुगुरुब्राह्मणवधात्पापमेवाश्रयेदित्यत्रोपदेशं श्रृणु इत्याह सुखदुःखे इति सुखाभिलाषं हित्वा स्वधर्मं युध्यमानः पापं न प्राप्स्यसीत्यर्थः ३८ ॥

पंचोलीटीका

गुर्वादीनां प्राप्तिविषये यथा पापसंबंधो न भवति तं प्रकारमाह सुखदुःखे इति सुखदुःखे तथा लाभालाभौ जयाजयौ समे तुल्यौ कृत्वा तत्र रागद्वेषौ अकृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व घटस्व एवं पापं न अवाप्स्यसि सुखे रागः दुःखे द्वेषरहितः तथा हि द्विन्तयो जयाजययोः समो कृत्वा एवं युद्धं कुर्वन् पापफलं न प्राप्स्यसि इत्यर्थः ३८

रणवीरप्रसिद्धबोधिनी ॥

ननु स्वर्गोद्देशेन क्रियमाणत्वाद्युद्धस्य काम्यत्वेनार्थशास्त्रांतर्गतत्वं गुरुब्राह्मणादिवधादिरूपस्य तस्यानुष्ठाने च धर्मशास्त्रांतर्गतं तथा चार्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरिति याज्ञवल्क्यस्मृतेः संग्रामाकरणं धर्म्यमेव न पुनः पापापादकमिति कथमथ त्वमिमं धर्म्यमिति श्लोकार्थसंगतिरित्याशंक्याह सुखदुःखे इति एतेषां सुखदुःखादीनां समत्वे कारणेन निरंतरस्वधर्मपराक्रमावष्टंभेन हर्षविषादराहित्यं ततश्च वीरचर्यानिष्ठतया स्वकर्मानुतिष्ठेदिति नवत्तु स्वधर्मं तथैव कर्माणि कुर्वतो न पापसंबंध इति भावः ३८ ॥

मधुभाष्य

३८ ॥

सकीर्तिं[illegible]नीतिचिंतन। किंवास्माभिलत्रहृद्वचनेस्तां श्रामतिंष्यादिसंशक्र
मभयविधयफलविरतेंप्रापातततस्मात्मज्ञानयुतं प्रतिज्ञात भिज्ञामा
त्रकृतेदेहद्यावंनिश्चित श्रेयोजिज्ञासमालक्ष्यविशेषतस्मात्मानात्म
विवेक उपदिष्टः वेदाविनाशिनमित्यादिनाममतालक्षणमोहस्तदुत्थ
शोकनिरासः कृतः अस्तत्वायकल्पत[illegible]इतिनिश्चित
श्रेयोप्याधातं तउक्तं विशेषतस्त्ववत्सामः एवंसतितत्वज्ञानमार्गेना
लंबसेवेत्यभिप्रायत्वात् भगवानाद्येकर्तव्यमुपदिशति =
सुखदुःखेइति यदिज्ञा नमार्गमवलंबसे तर्हिवेकृत्वायुद्धाययुद्धं
कर्तुंयुज्यस्व घटस्व किंकृत्वेत्यतआह सुखदुःखेसमेकृत्वेति यथा
दुःखंहेयंएवंसुखमपिहेयंकृत्वेत्यर्थः एवंलाभालाभजयाजयेष्व
पिज्ञाखेयं निष्कामएवेमंधर्ममनुतिष्ठेतिभावः नतुज्ञानमार्गोत्र
त्सरतेनकर्मकस्मात्कर्तव्यमतआह नैवमिति एवमनेनप्रका
रेणकर्माणिकृतेपापंपापाकारमंतःकरणपरिणमसंभावा
वनादिनावाप्स्यसि शुद्धांतःकरणएवभविष्यसीत्यर्थः ३८ ॥

भाषाअनुवाद

जोकदाचित् वधहेतुकपापहीको निश्चयकरि उसके डरसे यु
द्धमेंनिश्चयकरकेनहींउठिसकते यहकहोतो सुहृद मित्रोंकेजी
वन औ मरणनिमित्तक सुख औ दुखकीसमानकहतेहैं किअथ
म सुख औदुख तथालाभ औहानि जय पराजय इनकोसमान
करि औ प्रीति विरोधकोभीत्यागकरिके तवयुद्धमे प्रवृत्तहोउ
इसप्रकारसेयुद्धकरनेमे पापनप्राप्त होयगा अर्थात् नलगेगा ३७॥

दोहा

लाभ अलाभ सुखदुःखसमकर जीतअजीतहिं दोष तिस
तें युद्धको युगतहो पापनपैसें दोष ३८॥

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु बुद्ध्या
युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ३९ ॥

शाङ्करभाष्य

शोकमोहापनयनाय लौकिको न्यायः स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याद्यैः
श्लोकैरुक्तो न तु तात्पर्येण परमार्थदर्शनं त्विह प्रकृतं तच्चोक्तमुपसं
ह्रियते एषा तेभिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय इह हि दर्शिते
पुनः शास्त्रविषयविभागे उपरिष्टात् ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन
योगिनामिति निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यति श्रोतारश्च विष
यविभागेन सुखं ग्रहीष्यन्तीत्यत आह एषा तेऽइति एषा ते तुभ्यमभिहितोक्ता माभ
सांख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिः ज्ञानं साक्षात् शोकमोहादिसंसा
रहेतुदोषनिवृत्तिकारणं योगे तु तत्प्राप्त्युपाये निःसङ्गतया द्वन्द्वप्रहाण
पूर्वकमीश्वराराधनार्थे कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च इमा
मनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु तां च बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थं बुद्ध्या यया
योगविषयया युक्तो हे पार्थ कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यो बन्धः क
र्मबन्धः तं प्रहास्यसीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्तेरित्यभिप्रायः ३९ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

ननु स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्यादिश्लोकैर्न्यायावष्टम्भेन शोकमोहापनय
स्य तात्पर्येणोक्तत्वात्तस्मिन्नुपसंहर्तव्ये किमिति परमार्थदर्शनमुप
संह्रियते तत्राह शोकेति स्वधर्ममपीत्यादिभिरतीतैः श्लोकैः शोकमो
हयोः स्वजनमरणगुर्वादिवधशङ्कानिमित्तयोः सम्यग्ज्ञानप्रतिब
न्धकयोरपनयार्थं वर्णाश्रमवर्ती धर्ममनुतिष्ठतः स्वर्गादि सिध्यति
नान्यथेत्यन्वयव्यतिरेकात्मको लोकप्रसिद्धो न्यायो यद्यपि दर्शितस्तथा
पि नासौ तात्पर्येणोक्त इत्यर्थः किं तर्हि तात्पर्येणोक्तं तदाह परमार्थेति
न त्वेवाहं जातु नासमित्यादि समस्यापरामृश्यते उक्तं न जायते म्रियते वा
कदाचिदित्यादिनोपपादितमित्यर्थः उपसंहारप्रयोजनमाह शास्त्रेति
तत्त्ववस्तुद्वारा विषयो निष्ठाद्वयं तस्य विभक्तस्य तेनैव विभागेन प्रद
र्शनार्थं परमार्थदर्शनोपसंहार इत्यर्थः ननु किमित्यत्र शास्त्रस्य विष
यविभागः प्रदर्श्यते उत्तरत्रैव तद्विभागप्रवृत्तिप्रतिपत्त्योः सम्भवादि
ति तत्राह इह हीति शास्त्रप्रवृत्तेः श्रोतृप्रतिपत्तेश्च सौकर्यार्थमादौ

विषयविभागसूचनमित्यर्थः। उपसंहारस्य फलवत्त्वमेवमुक्त्वा तमे
वोपसंहारमवतारयति एषेत्याहेति परमार्थात्मतत्त्वविषया ज्ञान
निष्ठामुक्तामुपसंहृत्य वक्ष्यमाणां संगृह्णाति योगेत्विमामेव बु
द्धिं विशिष्टफलवत्त्वेनाभिष्टौति बुद्ध्येति ततोपसंहारभागं विभ
जते एषेत्यादिना बुद्धिशब्दस्यान्तःकरणविषयत्वं व्यावर्तयति ज्ञा
नमिति तस्य सहकारिनिरपेक्षस्य विशिष्टफलवत्त्वमाचष्टे साक्षादि
ति शोकमोहौ रागद्वेषौ कर्तृत्वं भोक्तृत्वमित्यादिरनर्थः संसारस्तस्य
हेतुर्दोषः साक्षात्तेन तस्य निवृत्तौ निरपेक्षं कारणं ज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ
ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकसमधिगतसाधनत्वादित्यर्थः। योगेत्विमामित्या
दिव्याकुर्वन् योगशास्त्रस्य प्रकृतेचित्तवृत्तिनिरोधविषयत्वं व्यवच्छि
नत्ति तत्प्राप्तीति प्रकृतमुक्तमुपयुक्तं ज्ञानं तत्पदेन परामृश्यते ज्ञा
नोदयोपायमेव प्रकटयति निःसंगतयेति फलाभिसन्धिवैधुर्यं
निःसंगत्वं बुद्धिस्तुतिप्रयोजनमाह प्ररोचनार्थमिति अभिष्टुता हि बु
द्धिः श्रद्धातव्या सत्यनुष्ठातारमधिकरोति तेन स्तुतिरर्थवतीत्यर्थः
कर्मानुष्ठानविषयबुद्ध्या कर्मबन्धस्य कुतो निवृत्तिर्न हि तत्त्वज्ञान
मन्तरेण समूलं कर्म हातुं शक्यमित्याशंक्याह ईश्वरेति ३९॥

स्वामिकृतटीका

उपदिष्टं ज्ञानयोगमुपसंहरन् तत्साधनं कर्मयोगं प्रस्तौति एषेति
सम्यक्ख्यायते प्रकाश्यते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या सम्यक्ज्ञानं तस्मिन्
प्रकाशमानमात्मतत्त्वं सांख्यं तस्मिन् करणीया बुद्धिरेषा तवाभिहि
ता एवमभिहितायामपि सांख्यबुद्धौ तव चेदात्मतत्त्वमपरोक्षं न स
भवति तर्ह्यन्तःकरणशुद्धिद्वारात्मतत्त्वापरोक्षार्थं कर्मयोगे त्विमां बुद्धिं
शृणु यया बुद्ध्या युक्तः परमेश्वरार्पितकर्मयोगेन शुद्धान्तःकरणः सन्
तत्प्रसादलब्धापरोक्षज्ञानेन कर्मात्मकं बन्धं प्रकर्षेण हास्यसि त्यक्ष्यसि ३९॥

पैशाचभाष्य

तत्त्वोक्तमुपसंहरति एषेति एषा ते तुभ्यमभिहिता उक्ता सांख्ये परमा
त्मवस्तुविवेकविषये बुद्धिः ज्ञानं साक्षात् शोकमोहादिसंसारनिवृत्ति
कारणं योगे तत्प्राप्त्युपाये निःसंगतया द्वंद्वप्रहाणपूर्वकमीश्वराराध
नार्थे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च श्रमामनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु

तां बुद्धिं स्तौति श्रोतृणां प्ररोचनार्थं बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तः हे पार्थ कर्मबंधं कर्मैव धर्माधर्माख्यो बंधः तं प्रहास्यसि ईश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्स्यसीत्यभिप्रायः ३९ ॥

रामानुजभाष्य

एवमात्मयाथात्म्यज्ञानमुपदिश्य तत्पूर्वकं मोक्षसाधनभूतं कर्मयोगं वक्तुमारभते संख्या बुद्धिः अवधारणीयमात्मतत्वं सांख्यं ज्ञातव्ये आत्मतत्वे तज्ज्ञानाय या बुद्धिरभिधेया न त्वेवाहमित्यारभ्य तस्मात्सर्वाणि भूतानीत्यंतेन सा अभिहिता आत्मज्ञानपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मानुष्ठाने या बुद्धियोगो वक्तव्यः स इह योगशब्देनोच्यते दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगादिति वक्ष्यते अत्र योगे या बुद्धिर्वक्तव्या तामिमामभिधीयमानां शृणु यया बुद्ध्या युक्तः कर्मबंधं प्रहास्यसि कर्मणा बंधः कर्मबंधः संसारबंध इत्यर्थः ३९॥

अभिनवगुप्तटीका

एषा वस्तुतः सांख्ये सम्यग्ज्ञाने बुद्धिर्निश्चयात्मिका उक्ता एषैव च यथा योगे कर्मकौशले युज्यते तथैव शृणु यया बुद्ध्या कर्मणां बंधकत्वं त्यक्ष्यसि नहि कर्माणि स्वयं बध्नंति जडत्वात् अतः स्वयमात्मा कर्मभिर्वासनात्मकैरात्मानं बध्नाति ३९ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथोपदिष्टं ज्ञानयोगमुपसंहरन् स्वधर्ममयोत्सुकत्वात्कर्मयोगं प्रशंसन्नाह एषेति सम्यक् ख्यायते प्रकाश्यते आत्मतत्त्वमनयेति संख्या सम्यक्ज्ञानं तस्मिन्प्रकाश्यमानमात्मतत्वं सांख्यं तत्र साधनीभूता या बुद्धिः एषा ते इति तुभ्यमभिहिता कथिता एवं कथितायामपि सांख्यबुद्धौ तव चेदात्मतत्वमपरोक्षं न भवति तर्हि अंतःकरणशुद्धिद्वारात्मतत्वमपरोक्षं कर्तुं कर्मयोगे त्विमां वक्ष्यमाणां बुद्धिं शृणु पापबुद्ध्या कर्मात्मकं बंधं प्रकर्षेण प्रहास्यसि त्यक्ष्यसि ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥

॥

वनमालीटीका

उपदिष्टज्ञानोपसंहारपूर्वकं ज्ञानोपायं विहितमनत्कर्मसमाधिरूपं वक्तुं प्रतिजानीते एषेति सम्यक् ख्यायते ज्ञायतेऽनया सा संख्या बुद्धिः तया

वधारणीयमात्मतत्त्वं सांख्यं तस्मिन्सांख्ये ज्ञानाय याभिधेया सा नत्वेवा
हमित्यारभ्य तस्मात्सर्वाणि भूतानीत्येतेनाभिहिता आत्मयाथात्म्यानुस
धानपूर्वकनिःकामकर्मार्जितचित्तैकाग्रत्वहेतुत्वाद्युज्यते चित्तमेकाग्रं क्रियते
५ नेनेति युक्तस्त्या योगः तेनोच्यते अथ योगे याव क्त्व्या बुद्धिस्तामिमामभिधी
यमानां शृणु यया बुद्ध्या युक्तः कर्मबंधं कर्मरूपो प्रवाहस्तेनानाद्यामविद्यां प्रहा
स्यसि मदीयमिदं कर्माहं कर्तेत्याद्यभिमानः स एवः कुतस्तोवितं सत्क
र्मानुष्ठानेन ततो मय्यचला भक्तिस्ततो मदापरोक्ष्यं ततो मन्महाप्रसाद
स्ततो विद्यानिवृत्तिपूर्वकानंदाविर्भावरूपो मोक्ष इति भावः ३९ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका

एवं देहादिव्यतिरिक्तमात्मतत्त्वमुपदिश्येदानीमुपसंहरन्मोक्षोपायभू
तं कर्मयोगमुपदेष्टुकामो भगवांस्तमेव प्रस्तौति एषेति सांख्ये स
म्यक्ख्यायते निश्चीयते तत्त्वं त्रयं येनासा संख्या बुद्धिः उपनिषद्धा तया देहे
द्वियाद्यवेतनवैलक्षण्येन निश्चीयमाने यदात्मतत्त्वं तत्सांख्यं तस्मिन्सांख्ये
आत्मतत्त्वे तत्स्वरूपादिविज्ञानाय या बुद्धिः कर्तव्या भवेत्सा एषा बुद्धिस्तेतो
प्रतिमया ऽभिहिता कथिता कैः नत्वेवाहमित्यादिभिर्देही नित्यमवध्यो
यमव्ययमित्यंतैरेकोनविंशतिश्लोकैः यदिमदुक्तस्वभावे ऽतिनिरस्य
त्स्वरूपके आत्मतत्त्वे तव बुद्धिः स्थिरा न भवेत् तर्हि तु पुनः योगे कर्मयोगे या
बुद्धिः करणीया भवेत्तामिमां मया वक्ष्यमाणां बुद्धिं त्वं शृणु सावधाने
न मनसा त्वं स्ववर्णोक्तकर्मयोगविषयिण्याः बुद्धेः फलदातृत्वेन प्र
स्तौति हे पार्थ कर्मयोगे निश्चयात्मकया यया बुद्ध्या युक्तस्त्वं कर्मबंधं जीवा या॰
नां कर्मणां बंधो यस्मिन्सः कर्मबंधः संसारस्तं प्रहास्यसि प्रकर्षेण त्य
क्ष्यसि अनादिकर्मनिमित्तको यः संसारस्तस्य यमभूतेन युद्धादिकर्मणा
विध्वंसं करिष्यसि चेत्तर्हि त्वं मोक्षं प्राप्स्यसीत्यर्थः ३९ ॥

मधुसूदनीटीका

ननु भवतु स्वधर्मबुद्ध्या युध्यमानस्य पापाभावः तथापि मोक्षप्रतियुद्ध
कर्तव्यतोपदेशस्तवोचितः य एनं वेत्ति हंतारमित्यादिना कथं स पु
रुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कमित्यंतेन विदुषः सर्वकर्मप्रतिक्षेपात्
न ह्यकर्त्रभोक्तृशुद्धस्वरूपोऽहमस्मीति बुद्ध्यमानस्य तत्फलभोग इति चला
ते संभवति विरोधात् तानेकर्मणो ममत्वया संभवात् प्रकाशतमसोरिव
अयं चार्जुनाभिप्रायोज्यायसी चेदित्यत्र व्यक्तो भविष्यति तस्मादेकमेवमा

अंशतिश्लोकैः यनिपाटम्

प्रतिज्ञातस्य कर्मणामुपदेशो नोपपद्यत इति चेन्न विद्वदविद्वदवस्था
भेदेन ज्ञानकर्मोपदेशोपपत्तेरित्याह भगवान् एषा तेऽभिहितेत्या
द्येकोनविंशतिश्लोकैः ते तुभ्यमभिहिता सांख्ये सम्यक्ख्यायते सर्वो
पाधिसम्बन्धतया प्रतिपाद्यते परमात्मतत्त्वमनयेति सांख्योपनिषत्
तस्यैव तात्पर्यपरिसमाप्त्या प्रतिपाद्यते यः स सांख्यः औपनिषदः पुरुष
इत्यर्थः तस्मिन् बुद्धिस्तत्त्वमात्रविषयं ज्ञानं सर्वानर्थनिवृत्तिकारणं त्वां प्र
ति मयोक्तं तेनात्र शास्त्राज्ञानवतः कृचिदपि कर्म नोच्यते तस्य कार्यं न विद्यते
इति वक्ष्यमाणत्वात् यदि पुनरेवं मयोक्तेऽपि तवैषा बुद्धिर्नोदेति चि
त्तदोषात् तदा तदपनयेनात्मतत्त्वसाक्षात्काराय कर्मयोग एव त्वया
नुष्ठेयः तस्मिन् योगे कर्मयोगे तु करणीयामिमां सुखदुःखे समे कृत्वे
त्याद्युक्तां फलाभिसंधित्यागलक्षणां बुद्धिं विस्तरेण मया वक्ष्यमाणां शृ
णु तु शब्दः पूर्वबुद्धेर्योगविषयत्वव्यतिरेकसूचनार्थः तथाच शुद्धान्तः
करणं प्रति ज्ञानोपदेशः अशुद्धान्तःकरणं प्रति कर्मोपदेश इति कुतः समु
च्चयशंकया विरोधावकाश इत्यभिप्रायः योगविषयां बुद्धिं फलकथनेन
स्तौति यया व्यवसायात्मिकया बुद्ध्या कर्मसु युक्तस्त्वं कर्मनिमित्तं बंध
प्राशयासुहितलक्षणं ज्ञानप्रतिबंधप्रकर्षेण पुनः प्रतिबंधात्प्रतिरूपे
ति ण प्रहास्यसि त्यक्ष्यसि अयं भावः कर्मनिमित्तो ज्ञानप्रतिबंधः कर्मणैव धर्मा
ख्येनापनेतुं शक्यते धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेः श्रवणादिलक्षणो
विचारस्त्वकर्मात्मकः प्रतिबंधरहितस्याऽसंभावनादिप्रतिबंधं दृष्टद्वारे
णापनयतीति न कर्मप्रतिबंधनिराकरणायोपदेष्टुं शक्यतेऽतोऽत्यन्त
मलिनान्तःकरणत्वाद् बहिरंगसाधनं कर्मैव त्वयानुष्ठेयं नाधुना श्रवणा
दियोग्यतापि तव जाताहरेतज्ज्ञानयोग्य ते इति तथाच वक्ष्यति कर्मण्येवा
धिकारस्ते इति एतेन सांख्यबुद्धेरन्तरंगसाधने श्रवणादि विहाय बहिरंग
साधने कर्मैव भगवता किमित्यर्जुनायोपदिश्यत इति निरस्तं कर्मबंधं
संसारमीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्या प्रहास्यसीति प्राचां व्याख्याने त्व
ध्याहारदोषः कर्मपदवैयर्थ्यं च परिहर्तव्यं ३९ ॥

ननु धर्मधिया मास्तु पुष्पमानस्य मे शुभं तथापि पुंकार्यं मोपदेशस्तेन मो

प्रति १ योग्योयस्मात्पुरा त्तस्य कर्मोदेशस्य योदितः
ज्ञाने पुनर्भवेत् २ पूर्वं कृत्वा फलं भोक्ष्ये इति ज्ञाने विरोधतः तस्मान्नैयोग्य
तेन मा प्रतिज्ञानकर्मणोः ३ उपदेशः कथं योग्यः स्यादित्यत्राह माधवः ज्ञा
नकर्मोपदेशः स्यादवस्थाभेदतो यतः ४ एकं सत्यपि शास्त्रीयावस्था
णार्जुन तत्वेवेत्यत्र आरभ्य तथ्यमेषा पुरोदिता ५ तत्वं संख्यायते सर्वो
पाधिस्त्यक्त्वा यात्तया संख्योपनिषदे तस्या प्रतिपाद्यः परः पुमान् ६ सांख्य
स्तत्रात्रविषयज्ञानमज्ञाननाशकं मयोक्तं त्वां प्रतीमं वैज्ञानेन तः कर्मनोदि
ते ७ यद्येवं ते मदुक्तेर्थे चित्तदोषात्स्थीर्भवेत् तदा तद्दोषनाशार्थं तत्व
ज्ञानोदयाय च ८ कर्मयोगोस्य नुष्ठेयस्तस्या शुद्धिकारकः तस्मिन्यो
गे तु कर्तव्याभिमाने ष्कामशालिनी ९ सर्वत्र समतारूपा बुद्धिर्व
विस्तराद्गुण तत्ता बुद्धेः पुरोक्ता याभेदैः स्याः सूच्यते धियः १० तेन
स्पृहधियो ज्ञाने कर्मो स्पृहधियः स्मृतेः यथा निसर्यरूपि एषा बुद्ध्या ११
युक्तः स्वकर्मसु ॥ वेयं कर्मनिमित्तं त्वमाशयाशुद्धिलक्षणं प्रतिबंधं
निजज्ञाने प्रकर्षेणैव हास्यसि १२ धर्माधर्माख्यकर्मैव बंधं तेन प्रहा
स्यसि ईशप्रसादतस्तत्त्वज्ञानलाभमुखेन वा १३ ॥ ३९ ॥

नीलकंठीटीका

एवमर्जुनस्य सर्वोक्तो ह्याव पिमोहाव पनीतो तत्र केचान यतिहंति
कर्मिनिकर्तृत्वकारयित्वयोरात्मन्यसंभवउक्तः ततो युद्धाय युज्य
स्वेति नियोगस्त्वाक्तः तस्य कर्तृराकाशवत्सर्वगतस्य नियोज्यत्वे संभव
तीति परस्परव्याहतमेतदितीमामाशंकां ग्रंथिकारिभेदेनउभयव्य
वस्थापयन्परिहरति एषा तेइति एषा तेन भ्यमभिहिता सृशोच्यान
सुशोचस्त्वमित्यादिना स्वधर्ममपिचावेक्ष्येयतःआकृतेन सेटभेणउक्ता
सांख्येसम्यक्ख्यायते प्रकथ्यते वस्तुतत्वमनयेतिसंख्या उपनिषत्
तत्र विदितेसांख्ये औपनिषदे ब्रह्मणि विषये बुद्धिर्जीनं संसारनिवर्तकं
एषा तेसांख्ये तुद्धिरभिहिते तेनि संबंधः योगेमित्व्यासित्व्योः समोभूत्वा
समत्वं योगउच्यत इति वत्स्यमानलक्षणे विषये तथा शब्दः सर्वं वेलत्र
एप योन नार्थः वत्स्यति च ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभिन्नाधिकारित्वं लोकेस्मि
न्द्विविधा निष्ठा पुराप्रोक्ता मयानघ ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन

टि
श

योगिनामिति एतेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चयशंकाप्यपास्ता इमां स्वध
र्ममपि चावेक्ष्येत्यादिनाऽनेन ग्रंथेनोक्तामपि विस्तरेणाभिधीयमानां
शृणु इमामेव बुद्धिं स्तौति सार्थेन बुद्ध्येत्यादिना ननु कर्मबंधप्रहा
णमात्मज्ञानेनैव श्रूयते तमेवात्मपदं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पा
पकेनेति श्रुतेः कर्मयोगस्तु कर्मबंधं दृढीकरिष्यत्येवेति कथमुच्यते
कर्मबंधं प्रहास्यसीति चेन्न श्रुतिबलादिति ब्रूमः तथाहि ईशावास्यमिदं
सर्वं यत्किंचिज्जगत्यां जगत् तेन त्यक्तेन भुंजीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनं
कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः एवं त्वयि नान्यथेतोस्ति न क
र्म लिप्यते नरे इति श्रुतिरीश्वरीश्वरेणेदं सर्वं स्वेभिन्नमस्तीति न कश्चित्किं
चित्स्वस्य कर्तुं प्रभवति अतः सर्वत्र ममताहीनः सन् भोक्तृत्वकर्तृत्वा
व॰ भिमानत्यागेन भोगान् भुंक्ष्व कर्माणि च कुरु एवं कुर्वति त्वयि कर्मलेपो ना
स्ति इतोन्यदुपायांतरं च नास्तीति वदति तस्मात् कनककालायसादिवन्
केनचिद्विशेषरूपेणापि नैकर्मैव सजातीयोच्छेदकमिति भविष्यतीति
युक्तमुक्तं कर्मयोगेनापि कर्मबंधं प्रहास्यसीति ३९ ॥ ॥

844

आनंदी टीका

यदिनिष्कामतयानुष्ठेयस्यास्यफलंकिमपिनश्राव्यंतर्ह्यर्थमेत
दनुष्ठानमितिशंकापनोदायज्ञानसमुच्चितकर्मानुष्ठानस्यश्रे॰
यः प्राप्तिरेवफलमित्युपदेशादेहिदेहयोर्नित्यानित्यविचार
णयाज्ञानविषयांमतिमुद्दिश्यकर्मविषयांलक्षयितुमुपक्र
मते सांख्येसम्यग्देहिदेहयोर्नित्यानित्यविचारणरूपेणव्याप
नेज्ञानेनएषाबुद्धिस्तवोक्तातुपुनःयोगेयुक्तोकर्मणःकरणप्र
कारेफलाकांक्षांविनानुष्ठानेयथायोगबुद्ध्यायुक्तस्सन्वि॰
तःकर्मणांबंधंबंधकत्वंप्रहास्यसि फलाकांक्षांविनावश्यके
कर्मकृतेबन्धकंनभवतीत्यर्थः ३९ ॥

प्रवंज्ञानक्रियासमुच्चयमेवोपदेश्यतयावि रामकंठी टीका निश्चित्यज्ञानविषयांमतिमुक्तकल्पांमत्वा तांक्रियाविष यांवक्तुमुपक्रममाणस्त एवज्ञानकर्मणोःसांख्ययो गशब्दाभ्यांव्यवहरन्नाह +

इदमात्मादिसत् इदंदेहादिसत् इतिहेयोपादेयपदार्थपरि
गणनासंख्यातामधिकृत्यकृतशास्त्रमन्वर्थतयामुख्येसांख्य
मित्युच्यते तदुक्तंज्ञानमपिसांख्यंनतुकपिलादिप्रणीतं॰
तस्यनानात्मवादपरमार्थत्वात् तस्मिन्सांख्येविषयेएषाप्रबुधे
नप्रतिपादिताबुद्धिः प्रज्ञातवोपदिष्टायथायनया तत्सांख्ये॰
सम्यगुत्पत्तेत्युत्थानेवा उक्तज्ञानसमधिगम्यनपरमार्थलक्षण
नार्थेनसंबंधोयोगः तदुक्तत्वात्कर्मैवयोगशब्देनेहोक्तम् नहि
केवलस्यज्ञानस्ययोगार्थसंबंधहेतुत्वंसंभवति किंतुतदनुग
तस्यकर्मणएवेतिप्रबन्धेनवक्ष्यते इत्येवंविधेयोगेकर्मणीमा
वक्ष्यमाणांबुद्धिंशृणु प्रवधारय यथाकर्मवतत्वतोमातृकारण
तया विज्ञायतेतत्प्रकार यथावक्ष्यमाणयाबुद्ध्यायुक्तःसन्बद्धत्व
कर्मकृतेनज्ञानसूत्यजनविषयबन्धमसावनेप्रहास्यसित्यक्ष्य
सि [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ३९ ॥

लौसिकी वल्लभी टीका

शोकापनयनायस्वधर्ममपिचावेक्ष्येत्यादिभिःश्लोकैःपार्थंप्रति॰
कोलौकिकोन्यायउक्तो नतुतात्पर्येणेति प्रकृतेपरमार्थद॰

गी॰ श्लोकेनोपसंहरन् कर्मयोगं प्रस्तौति एषेति कर्मकृतं बाधमु-
टी॰ ल्लंघनविषयं बंधमस्त्वात् तं प्रहास्यसि त्यक्ष्यसि नास्ति शोकमो-
हि॰ त्पादनमिह्रापेहस्यते येन सकलमूढजनबन्धहेतोरपि क-
र्मणो मोक्षहेतुत्वमेव पर्यवस्येत् यत इह बोधक्रियासमु-
च्चयस्यैवोपदेश्यत्वात् योगे परमात्म समाधाने इमां बु-
द्धिं वक्ष्यमाणां बोधं शृणु ३९ ॥

पंचोलीटीका

सांख्ययोगमुपदिष्टमुपसंहरन् तत्साधनकर्मयोगं अधिकरोति
एषा त इति हे अर्जुन एषा ते तुभ्यं बुद्धिरुक्ता सांख्ये परमार्थवस्तुविवे-
कविषये अभिहितं तत्पुनः योगे ईश्वराराधनार्थकर्मानुष्ठाने इमां व-
क्ष्यमाणां बुद्धिं शृणु हे पार्थ यया योगविषयया बुद्ध्या कर्मबंधं धर्मा-
धर्मलक्षणं प्रहास्यसि त्यक्ष्यसि ३९

रसावीरसमिद्धोधिनी॥

एषेति संख्याति संकलयति ग्रार्थमिति संख्यं बुद्धं आतस्योपस-
र्गे इति सूत्रेण कः तत्र वदीयते कार्यं भववदित्यधिकारे वृष्ण्यादि-
भ्यो णिति सूत्रेण णप्रत्ययात् तत्र या सांख्यस्तामात्मपायवस्तुकंस्थ-
ह्रादिस्थापनाबुद्धिर्निश्चयात्मिकोक्ता एषैव च यथा योगेक-
र्मकौशले व्यवहारादिस्थापनारूपे प्रयुज्यते तदैव सा व्यवसायात्मिका भ-
वति यया बुद्ध्या कर्मणां बंधं बन्धकताकर्तृत्वाभिमानेन क्रियमाणा-
नां बंधं गुरून् हत्वा इत्यादि भावानित्यादिरूपं विरतिसंपादकं
ज्ञानमिव तं त्यक्ष्यसीत्यर्थः ३९॥

मधुभाष्य

३९॥

पद्यानइति सम्यक्ख्यायतेप्रकाश्यतेऽस्मिन्नात्मतत्त्वमनयेति संख्यात
त्वज्ञानंतत्संबंधीसांख्यः प्रत्यगात्मतद्विषयाबुद्धिरेषा वेदाविना
शिनंनित्यंयएनमजमव्ययं मित्यादिभिरभिहिता इदानींयोगेत्वक
र्मयोगेत्विमांशृणु असंभावनाविपरीतभावनोपहतांतः करणशुद्ध्य
र्थमिमांनिष्कामतयाकर्मणिकृतेऽस्याशयशुद्धिस्ततोज्ञानेनमुक्तिरिती
मांशृणुहेसंबोधितयाइदानीमुक्तांबुद्धिंशृणुअवधारयेतिमाख्येयतामे
वप्रधानफलसंबंधेनस्तौति बुध्येति ययानयाबुध्यायुक्तःसकलकर्म
रूपंबंधंप्रहास्यसि अनयाबुध्याकर्मणिकृतेज्ञानायामाशयशुद्धौप
न्नुत्पन्नादात्मतत्त्वज्ञानान्मोक्षोभविष्यतीत्यर्थः सर्वेषांकर्मणांविना
शोत्पत्त्योर्विविदिषोत्पत्तौवासंयोगपृथक्त्वेनविनियुक्तत्वात्तत्राशय
शुद्धेर्वहारत्वादितिभावः ननुकर्मजन्माशयशुद्धिःक्षयवतीभवेन
नतत्त्वनत्त्वयेतत्त्रिभिन्नेज्ञानमपिनभवेत् कर्त्रादिवैगुण्येपिवाप्रत्यवा
यंकृतःकर्मस्यात् नचसाकल्येनाहंकर्माण्यनुष्ठातुंसमर्थइत्याशंक्याह

२४८

भाषाअनुवाद

इहांकथितजोज्ञानयोग उसकोकरिकरि अवउसका साधनजो कर्म्मयोगसोकहतेहैं कि वस्तुओं तत्वको प्रकाशकरनेवाला सांख्यनामक तत्त्वज्ञान तुमसेकहागया अर्थात तत्वज्ञानके विषयमेजोबुद्धिसोमैने तुमकोकहाहै इससेजोतुमारेतत्वज्ञानका बोधनहोय तोफिरिचित्तशुद्धिकेद्वारा तत्त्वज्ञान उत्पन्नहोनेकेअर्थअवयह कर्म्मयोग अर्थात् कर्म्मयोग के विषय कीबुद्धिहमकरतेहैं सोसावधानहोसुनोकिहे अर्जुनजिससे ईश्वरार्पित कर्म्मकेद्वाराचित्तकी शुद्धिहोकर ईश्वरकेप्रसादसे प्राप्त ज्ञानकोप्राप्तकरि अर्थात्पापकरिइस बन्धसे अनायास अर्थात्सहजमेछूटि जाउगे ३९ ॥

दोहा

यह कहीतोमति सांख्यमे योगविषें सुनयाहि पार्थजिह
बुद्धियुक्ततेंकर्मबंधनतजगाहि ३९॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते स्वल्पम
प्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ४० ॥

शांकरभाष्य

किंचान्यत् नेहाभीति नेह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमनाशोऽभिक्र
मणमभिक्रमः प्रारम्भः तस्य नाशो नास्ति यथा कृष्यादेर्योगविषये
प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः किं च नापि चिकित्सावत्
प्रत्यवायो विद्यते किंतु भवति स्वल्पस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं त्राय
ते रक्षति महतः संसारभयात् जन्ममरणादिलक्षणात् ४० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

ननु कर्मानुष्ठानस्यानैकान्तिकफलत्वेनाकिंचित्करत्वादनेकानर्थ
कलुषितत्वेन दोषवत्त्वाच्च योगबुद्धिरपि न श्रेयसीति तत्राह किं चेति
अन्यच्च किंचिदुच्यते कर्मानुष्ठानस्यावश्यकत्वे तत्कारणमिति
यावत् कर्मणा सह समाधेरनुष्ठातुमशक्यत्वादनेकान्तरायस
म्भवात्तत्फलस्य च साक्षात्कारस्य दीर्घकालाभ्याससाध्यस्यैकस्मिन्
जन्मन्यसम्भवादर्थाद्योगी भ्रंशेनानर्थं च निपतेदित्याशंक्याह ने
हेति प्रतीकत्वेनोपात्तस्य नकारस्य पुनरन्वयानुगुणत्वेन नास्तीत्यनु
वादः यत्तु कर्मानुष्ठानस्यानैकान्तिकफलत्वेनाकिंचित्करत्वमुक्तं
तत् दूषयति यथेति कृषिवाणिज्यादेरारम्भस्या नियतफले स
म्भावनामात्रोपनीतत्वात् तथा कर्मणि वैदिके प्रारम्भस्य फलम
नियतं युज्यते शास्त्रविरोधादित्यर्थः यत्तु कर्मानेकानर्थकलुषितत्वे
न दोषवदनुष्ठानमिति तत्राह किं चेति इतोपि कर्मानुष्ठानमावश्य
कमिति प्रतिज्ञाय हेत्वन्तरमेव स्फुटयति नापीति चिकित्सायां हि
क्रियमाणायां व्याधितिरेको वा मरणं वा प्रत्यवायोपि सम्भाव्यते
कर्मपरिपाकस्य दुर्विवेकत्वात् न तथा कर्मानुष्ठाने दोषोस्ति वि
हितत्वादित्यर्थः संप्रति कर्मानुष्ठानस्य फलं दर्शयति किं त्विति उ
त्तरार्द्धं व्याकुर्वन्विवक्षितं फलं कथयति स्वल्पमपीति सम्यग्
ज्ञानोत्पादनद्वारेण रक्षणं विवक्षितं सर्वपापप्रसक्तोपि ध्याय
न्निमिषमच्युतं भूयस्तपस्वी भवति पंक्तिपावन इति स्मृतेरित्यर्थः ४०॥

पावन

ननु कृष्यादिवत्कर्मणां कदाचिद्विघ्नबाहुल्येन फलव्यभिचारात् मंत्राद्यंगवैगुण्येन च प्रत्यवायसंभवात्कुतः कर्मयोगे न कर्मवंधप्रहाणं तत्राह नेहेति इह निष्कामकर्मयोगे अभिक्रमस्य प्रारंभस्य नाशो निष्फलत्वं नास्ति प्रत्यवायश्च न विद्यते ईश्वरोद्देशेनैव विघ्नवैगुण्यादिसंभवात् किंचास्य धर्मस्य स्वल्पमपि उपक्रममात्रमपि कृतं महतो भयात् संसारात् त्रायते रक्षति न तु काम्यकर्मवत् किंचिदंगवैगुण्यादिना नैष्फल्यमस्येत्यर्थः ४० ॥

पिशाचभाष्य

किंच नेहेति इह मोक्षमार्गे अभिक्रमनाशः अभिक्रमणमभिक्रमः प्रारंभस्तत्र नाशो नास्ति यथा कृष्यादेः मोक्षविषये प्रारंभस्य नानैकांतिकफलत्वमित्यर्थः किंच चिकित्सावत्प्रत्यवायो न विद्यते किंतु भवति स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य मोक्षसाधनानुष्ठितं त्रायते रक्षति संसारभयाज्जन्ममरणादिलक्षणात् ४० ॥

रामानुजभाष्य

वक्ष्यमाणबुद्धियुक्तस्य कर्मणो माहात्म्यमाह इह कर्मयोगे नाभिक्रमनाशोस्ति अभिक्रमः आरंभः नाशः फलसाधनभावनाशः आरब्धस्य समाप्तिमप्यविच्छिन्नस्यापि निःफलत्वं आरब्धस्य विच्छेदे प्रत्यवायो न विद्यते अस्य कर्मयोगाख्यस्य धर्मस्य स्वल्पांशोपि महतो भयात् संसारात् त्रायते अयमर्थः पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते इत्यत्र प्रपंचयिष्यते अन्यानि हि लौकिकानि वैदिकानि च साधनानि विच्छिन्नानि न हि फलप्रसवाय भवंति प्रत्यवायाय च भवंति ४० ॥

अभिनवगुप्तटीका

अस्यां बुद्धौ वनिक्रमेण परायेन प्रमादेन नाशो न भवति प्रमादस्याभावात् यथा च परिमितेन श्रीखंडकणेन ज्वालायमानोपि तैलकटाहः सद्यः शीतो भवति एवमनया स्वल्पयापि योगबुद्ध्या महाभयं संसाररूपं विनश्यति ४० ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ परमेश्वरार्पणतया कर्माणि क्रियमाणे इष्टादिभ्यो विघ्नो नास्तीत्याह नेहाभिक्रमेति इह निष्कामकर्मणि अभिक्रमस्य कर्मारंभस्य विघ्नादिभिर्नाशो नास्ति यतस्तत्रेश्वर एव विघ्नहर्ता तदुक्तं त्वां सेवतां सुरकृता बहवोंतरा

या:स्वीकोविलिख्यव्रजनतांपरमपदंते नान्यस्य बर्हिषि बलिं ददतः स्वमा
ययाधनेपदत्वमविनायादेविघ्नमूर्ध्नि इत्युक्तत्वात् अथ हिंसाप्रधानेक
र्मणि कथमीश्वराद्दर इत्याह प्रत्यवाय इति प्रत्यवायः पापं नास्ति अग्नीषो
मीयं पशुमालभेतेत्यादिवाक्यैर्वैधबोधितत्वात् किंच अस्य परमेश्व
र.ध र्मलनघाहतस्य वनमालीटीका स्वधर्मस्य स्वल्पमपि कृतं महतो भयात् संसारात् त्रायते रक्षति

ननु काम्यकर्मादियतः पुण्य तयेपुनः संसारप्रवणात् ४०॥

ननु कर्मकरणे विघ्नबाहुल्येन फलाभावप्रत्यवाययोः प्रसंगस्तत्राह
नेहेति इह निःकामकर्मणि अभिक्रमस्योपक्रमस्य नाशो निष्फलत्वरू
पो नास्ति प्रारब्धस्यांगवैकल्यादिना विक्षेपे प्रत्यवायश्च न विद्यते स्वल्प दें
मप्यस्य धर्मस्यानुष्ठानं महतो भयात् संसारात् त्रायते अयं भावः ब्रह्मा
र्पणपूर्वकनिःकामस्य कर्मणो अभिक्रम्यते कर्मणारभ्यते यत्फलं तस्य
नाशः न यथेह कर्मचितो लोकः एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षी
यत इत्युक्तो न भवति निःकामकर्मफलस्यान्तःकरणशुद्धेः पापक्षय
स्य नाशासंभवात् अंगवैगुण्ये हेतुकवैगुण्ये तद्धेतुकप्रत्यवायश्च न
विद्यते तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा दि
नाशकेनेति श्रुत्या नित्यानामेव विविदिषार्थत्वेनोदिश्य ईरितत्वयद्वारा दि
विहितत्वेन तत्र च सर्वांगोपसंहारनियमाभावात् काम्यानामपि संयो
गपृथक्त्वन्यायेन विनियोग इति पक्षेपि फलाभिसंधिरहितत्वेनेतेषांनि
त्यतुल्यत्वात् दशाज्ज्योतिदर्शेप्रियकामस्येत्यादौ संयोगस्य दर्शादि
त्यत्वकामस्य तयोर्विधायकस्य शास्त्रस्य पृथक्त्वेन भिन्नत्वेन दर्शादिनित्य
त्वे काम्यत्वे च यथा न द्वैरिति न्यायार्थः नहि काम्यनित्याग्निहोत्रयो
स्तत्कश्चिद्विशेषोस्ति फलाभिसंधितदभावाभ्यामेव तत्काम्यत्वनि
त्यत्वव्यपदेश इति ४० ॥

ऊसमवैजयंतीटीका

ननु गर्भगायनेकदोषव्याप्तानां हराह्वरादिरूपानंतविघ्नयुक्तानां कर्म
णां समाप्त्यभावत्वेन फलाभावत्वात्कथं कर्मयोगेन संसारनिवृत्तिः प्र
स्तुतारब्धस्यासमाप्तिश्चेति प्रत्यवायदोषएव भवेदित्याशंकायां का
म्यनिषिद्धाभ्यां विरहितस्य निष्कामस्य कर्मणः श्रेष्ठत्वमाह नेहाभि
क्रमनाश इति इह भगवदाराधनरूपे फलानुसंधानरहिते कर्मयो
गे अभिक्रमनाशः अभिक्रम्यते क्रियया प्रारभ्यते यत्फलं सोऽभिक्रमः त

गी॰
टी॰
द्वि॰

स्यनाशः फलाभावो नास्तियथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र
पुण्यजितो लोकः क्षीयत इत्यादिश्रुतिवाक्यजातीनि पुण्येस्तु लोके वि
शतीत्यत्रैव वक्ष्यमाणत्वाद्यथा काम्यकर्मणः फलं तत्यः सूयते तथा नि
ष्कामस्य फलनाशो नास्तीत्यर्थः अथ च कदाचित् नापि दिक्यादिनाऽ
स्य कर्मयोगस्य विच्छिन्नत्वेपि इह प्रत्यवायः मंत्राद्यङ्गभङ्गनिमित्तको
दोषविशेषो न विद्यते यतोस्य निष्कामत्वेन भगवदाराधनविषयत्वे
न च सर्वदोषोपशमनकत्वम् यस्मादेवं तस्माद् अस्य भगवत्परिच
र्यात्मकस्य धर्मस्य स्वल्पमपि अनुतिलेशान्तरमपि महतो भयात्
गर्भजन्मजराद्यवस्थाद्वानेकविधाधिव्याधिजन्यदुःखपुंजरू
प संसारात् त्रायते रक्षति यथा ब्रह्मरुद्रेंद्रादिदेवोपासकास्तत्तल्लो
कावाप्तये महता कष्टरूपेण यत्नानुष्ठानेन तोष्मानाराध्य यदि
तत्तदनुष्ठानस्य देशकालमंत्रद्रव्याद्यङ्गानां निर्विघ्नेन परिपूर्णं स्यात्
हि तत्तर्हि तत्र तल्लोके प्राप्य पुनः पुण्यफलक्षये सति ततस्ततो नि
यतन्ति यदि वतस्य देशाद्यङ्गपूर्तिनस्यात् तर्हि ते प्रत्यवायदोषभागिनो
भवन्ति तथाऽस्य भगवद्धर्मस्यानुष्ठानारोनभवंति तेषामारब्धस्यास
मासस्यापि कर्मणः फलं भवत्येव अथ च कदाचित् देशाद्यङ्गाभावेपि
महद्धर्मोक्तिनत्वेन तेषां प्रत्यवायदोषोपि न भवेदिति भावः ४० ॥

मधुसूदनीटीका

ननु तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसा
नाशकेनेति श्रुत्या विविदिषोत्पत्तौ चोदिश्यसंयोगपृथक्त्वन्यायेन स
र्वकर्मणां विनियोगात् तत्र चान्तःकरणशुद्धिद्वारत्वात् प्रतिकर्मानु
ष्ठाने विधीयते तत्र तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पु
ण्यचितो लोकः क्षीयत इति श्रुतिबोधितस्य फलनाशस्य संभवात्
ज्ञाने विविदिषाचोदिश्य क्रियमाणस्य यज्ञादेः काम्यत्वात् सर्वाङ्गोपसं
हारेणानुष्ठेयस्य यत्किंचिदंगासंपत्तावपि वैगुण्यापत्तेः येनेत्या
दिवाक्यविहितानां च सर्वेषां कर्मणामेकेन पुरुषायुषपर्यवसानेपि
कर्तुमशक्यत्वात् अतः कर्मवैयर्थ्यप्रहास्यसीति फलं प्रत्याशंक्य तत्रा
ह भगवान् अभिक्रमनेति कर्मणा प्रारब्धे तत्फलं समाभिक्रमः तस्य
नाशस्तद्यथेहेत्यादिना प्रतिपादितः इह निःकामकर्मयोगे नास्ति

पतत्फलस्य शुद्धेः पापक्षयरूपत्वेन लोकशास्त्रवाच्यभोग्यत्वाभावेन चक्ष
याः संभवात् वेदानुवचनेनेत्यादिवाक्यविविदिषायाः कर्मफलत्वादेतस्य
वाक्यवचनेनात्मानं निह्नुतिफलजनकस्य फलं मज्जनयित्वा नाशासं
भवादिह फलनाशो नास्तीति भावः तदुक्तं नयणश्चेहेति यानि दास्य
फलेन तु कर्मणि फलेच्छां परित्यज्य कृतेन कर्मविशुद्धिरुक्तादिति न
व्याप्रत्यवायः अंगवैगुण्ये निर्वचने वैगुण्यमिह न विद्यते तमेतमिति
वाक्येन नित्यानामेवोपात्तत्वादिति तत्र यद्वारेण विविदिषायां विनियोगा
त् तत्र च सर्वांगोपसंहारनियमाभावात् काम्यानामपि संयोगपृथ
क्त्वन्यायेन विनियोग इति पक्षेपि फलाभिसंधिरहितत्वेन नैष्ठानित्यत
त्यत्वात् नहि काम्यनित्याग्निहोत्रयोः स्वतः कश्चिद्विशेषोस्ति फ
लाभिसंधितदभावाभ्यामेव तु काम्यत्वनित्यत्वव्यपदेशः इदं च
नादी॰ पक्षद्वयमुक्तं वार्तिके वेदानुवचनेनैकात्म्यज्ञाने तमेतमिति वाक्य ति॰ नजन्म॰
न नित्यानां वक्ष्यते विधिः यद्वा विविदिषार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणां
तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वतः इति तथा च फलाभिसं
धिना क्रियमाणेष्वेव कर्मणि सर्वांगोपसंहारनियमात्तद्विलक्षणेषु
त्वर्थकर्मणि प्रतिनिध्यादिना समाप्तिसंभवान्नांगवैगुण्यनिमित्तः
प्रत्यवायोस्तीत्यर्थः तथा स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य तमेतमित्यादिवाक्य
विहितस्य मध्ये स्वल्पमपि संन्यस्येति कर्तव्यतया वा यथाशक्ति भ
गवदाराधनार्थं किंचिदप्यनुष्ठितेन सन्महतः संसारभयात्त्रायते भ
गवत्प्रसादसंपादनेनानुष्ठातारं रक्षति सर्वपापप्रसक्तोपि ध्यायन्नि
मिषमच्युतं भूयस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावनः इत्यादिस्मृतेः
तमेतमिति वाक्ये समुच्चयविधायकाभावाच्च श्रुत्युदितानां तस्मा
देवानुष्ठानं तारतम्योपपत्तेर्युक्तमुक्तं कर्मवैयर्थ्यं प्रत्यवायस्येति ४०॥

सदानंदीटीका

अन्यानमेतमित्यादि गिरा विविदिषाधिये उभे उद्दिश्य संयोगपृथ
क्त्वात्सर्वकर्मणां १ विनियोगः कृतस्तत्र यो शुद्धे हरिभावनः तया
मां प्रत्यनुष्ठानेकर्मणां च विधीयते २ नेहेत्यादि इति वाक्येन फलना
शस्य संभवात् कृष्यादिफलके कर्मकाम्ये सर्वांगसंयुते ३ अनुष्ठेये
च यत्किंचिदंगासंपत्तिहेतुके स्याघतत्तद्वैगुण्यं किंचित्केन न रेणव
यत्नेनेत्यादि वाक्येन विहितानां हि कर्मणां सर्वेषामायुधोत्पश्यकार

गी॰
टी॰
हि॰

१८

त्वात्कर्त्तेमेवच ५ वेंधप्रहास्यसीत्येवंफलस्याशाकुनोसम ३
त्याशंकाहभगवान्नारायणउदारवाणी: ६ इहनिष्कामकर्मात्मकेश्रे
योमार्गेसंनिश्चिते अभिक्रमःकर्मफलेकर्मणांरम्भनेयतः ७ नप
ष्टेदृतिवाक्येननस्यनाशोनहीरितः यतत्फलस्यधीशुद्धेर्मोगप
त्राभावतोपिच ८ नपुष्येदृतियान्निदासाफलेननुकर्मणि फले
च्छांतपरित्यज्यकृतेकर्मविशुद्धिकृत ९ प्रत्यवायोगवैगुण्येदृत
वैगुण्यमत्रतु नमेनमितिवाक्येननित्यानांविनियोगतः १० शुभ
त्सोप्रतिहेतुत्वेकाम्यानामपिकर्मणां संयोगस्यपृथक्कावृफलसंग
विवर्जनात् ११ यकस्यतूभयार्थत्वेस्यात्संयोगपृथक्कतः क्रत्वर्थ
स्यचपुरुषस्यपुमर्थत्वंयथेष्यते १२ नहिकश्चिद्विशेषोस्तिकाम्यनित्या
ग्निहोत्रयोः स्वतःकिंतुफलेच्छायाभावाभवकृताभिदा १३ इदंयत्त
दृयंस्यस्तेवार्तिकेश्रीसुरेश्वरैः वेदानुवचनादीनामेकात्म्यत्वानजन्म
ने १४ नमेनमितिवाक्येननित्यानांवचनेविधिः यद्वाविविदिषार्थ
त्वेकाम्यानामपिकर्मणां १५ नमेनमितिवाक्येनसंयोगस्यपृथक्कतः
तथाचकाम्यकर्मापिसर्वार्गैसंयुतेयतः १६ फलाभिसंधिनाकार्यंनत
निष्कामबुद्धिना एवंसत्यंगवैगुण्येहेतुकःप्रत्यवायकः १७ नास्येवा
स्यस्वराश्यस्यकर्मणःशुद्धिकारिणः शुद्ध्यर्थस्यास्यधर्मस्यस्वल्पमप्य
पुकर्मस्त १८ नमेनमितिवाक्येनविहितेष्वप्यनुष्ठितं यथाशक्तीस्व
रार्थंसत्त्वायनेसंसृतेर्भयात् १९ हरिप्रसादसंसिद्ध्याकर्त्तारंपरिरक्ष
ति सर्वपापप्रसक्तोपिध्यायन्निमिषमच्युतं २० भूयस्तपस्वीभवति
पंक्तिपावनपावनः इत्युक्तत्वादनोहेतोःकर्मवंधंप्रहास्यसि २१ ॥ ४०॥

नीलकंठीटीका

एतदेवोपपादयति नेहेति इहकर्मबंधप्रहाणार्थेकर्मयोगेनुष्ठीयमाने
अभिक्रमनेप्राप्यतइत्यभिक्रमःकर्मारंभःकर्मैववातस्यनाशोनास्ति
अन्यत्तुफलंदत्वानपुनातिनत्विदमिष्टफलस्याजननात् नचैतस्या
पिकाम्यांतःपातिनयानित्याकरणजनितःप्रत्यवायउत्पद्येतेत्वसमह १०
दनुष्ठितस्यबंधप्रहाणप्रत्यवायपरिहाराख्यफलद्वयहेतुत्वायो
गादित्याशंक्याह प्रत्यवायोनविद्यतइति नमेनेवेदानुवचनेनब्रा
ह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेतिश्रुत्यासंयोगपृथ
क्त्वन्यायेनदर्शेष्टियकामस्यजन्यादिनानेनित्यस्यदर्शोवीर्यार्थत्व

नं०

१८०

भ्रानंदी टीका १

इहावश्यके कर्मणि फलाकांक्षां विना क्रियमाणे ऽभिक्रमस्या
नुष्ठानस्य नाशो निष्फलत्वं नास्ति प्रत्यनुष्ठानाद्विप्रत्यवायः
विहिताकरणाद्दोषो मोक्षप्राप्तिप्रतिबंधको विद्यमानविघ्नेन
जायते यतः अस्य स्वकर्मानुष्ठानस्य स्वल्पमपि लेशोपि महतः
भयादनवरतजन्ममरणादिसंसरणभयात् त्रायते इति एवमुप
देशात् सर्वेषां ज्ञानकर्मसमुच्चयवाचकश्रुतिस्मृतीनामालि
खितानां सर्वेषामर्थोऽनुसन्धेयः ४ ॥

+ तादृशं हि कर्मानुष्ठानमिहोपदिष्टं ते येन मक

रामकंठी टीका

लसंबन्धजननं यथा हेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वमेव पर्य
वसन्नत एवास्य कर्मयो
गस्य चित्तवृत्तिनिरोधल
क्षणयोगातिरिक्तशक्ति
तां प्रतिपादयितुमाह +

+
+ इहाक्रमप्राक्रान्ते कर्मयोगे चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगवद
भिक्रमनाशो नास्ति सद्वियथोपदिष्टक्रमस्वभ्यस्तसमस्तभू
मिकाभिर्निर्वर्त्यस्वरूपत्वात् पूर्वपूर्वभूमिकानामनवाप्तावु
त्तरोत्तरभूमिकारोहणरूपक्रमोल्लंघनलक्षणेऽतिक्रमे सति
विनश्यति स्वरूपमेव न लभते स तादृशो विनाश इह योगस
मनन्तरवक्ष्यमाणोपपत्त्या न विद्यते तथा तत्र तत्तदंगवैक
ल्यादसम्यगनुष्ठितो व्याध्यादिर्वर्तमानशरीरानुभवनीयः पु
नर्गर्भवासक्लेशदुःखादिर्भविष्यच्छरीरानुभवनीयः प्रत्यवा
यो नष्टयोगः संभवति इत्यत्र पूर्ववत्सोपि न विद्यते यतोऽस्य
धर्मस्य यथोक्तज्ञानपूर्वकतया शास्त्रचोदितस्वकर्मानुष्ठा
नसमाधिरूपस्य सदाचारविशेषस्य संबन्धि स्वल्पमपि परिमि
तकाललवानुभूतस्वरूपमल्पतः समस्तभयहेतोरनात्मन्या
त्मप्रत्ययलक्षणाद्भयात् साध्वसादनुष्ठातारं योगिनं त्रायते परि
रक्षति पुनस्तत्संबन्धं तिरस्करोतीत्यर्थः यत्र हि धर्मसत
तमनवच्छिन्नं समस्तवस्तुपृथक्त्वहेतुसामान्यसंविद्रूपपर
प्रकाशैकलक्षणस्वात्मप्रत्ययमन्वीयते स च विभातमा
त्रः संपूर्णफलं संपादयति तथा च वक्ष्यति स्थित्वास्यामन्तका
लेपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ततो भिन्नपूर्वापरक्रमाभ्यस्तभू
मिकाः संपाद्य चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगवद्विनाशप्रत्यवा

गी॰ यो न संभवतः न चास्य प्रस्तुतस्य कर्मयोगलक्षणस्य धर्मस्य
टी॰ प्रकर्षप्रतिपादनान्निरोधो योगस्य सर्वात्मना परिहारो वक्त- [illegible]
द्वि॰ व्यः स यत्र तत्त्वज्ञानादिक्रियाविशेषवत्स्वर्गापवर्गादि
नियतकालाद्यपेक्षयतया नियतेति कर्तव्यताकोंऽनभवत्य-
व [illegible]
[illegible]
[illegible] ४॰ ॥

लासिकी [illegible] टीका

अस्य कर्मयोगस्य चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगातिरिक्तशक्ति-
नो प्रतिपादयति नेति चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगवदभि-
क्रमेणातिक्रमेण प्रमोदेन नाशश्चात्मनो दर्शनेन परामर्शाभा-
वो नास्ति अन्यत्र योगे चित्तवृत्तिनिरोधएवमन्तःस्वात्मपराम-
र्शेनान्यस्याहतो ४॰ ॥

पंचोलीटीका

अत्र फलव्यभिचारप्रत्यवायादिकमपि वैगुण्ये कृतं न संभावितं कृषि-
यागादिवदित्याह नेहाभिक्रमेतिइह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमः
प्रारंभः तस्य कृष्यादिवन्नाशो नास्ति तथापि चिकित्सावत् इह मोक्षमा-
र्गे कर्मयोगे प्रत्यवायो न विद्यते नास्ति अस्य योगधर्मस्य स्वल्पं अपि अ-
नुष्ठितं महतो भयात् संसारभयात् रक्षति ४॰

रमावीरसमिद्धोधिनी ॥

नेहेति इहास्यां सर्वनिवृत्तिजायां बुद्धावपि क्रमे ऽत्र संबंधिबांधव
दनने वृपापराधेन प्रमादेन नाशो नास्ति प्रमादस्याभावात्
तथा प्रत्यवायः प्राकृतलोकयोऽपि नास्ति मदनुग्रहादिति शेषः
एवमनया ज्ञानत्रया सदसद्विवेकयाधिया बुद्ध्या महाभयं एवंह
तस्यद्देप्र विप्रपकणं भेत्स्यामीति चिंताकुलतं विनश्यति बुद्धिग्रके
नातिदुर्मेधानामपि स्वहानो भेदस्य सकरत्वात् ४॰ ॥

मधुभाष्य

४॰ ॥

 ते

नेहेति अभिक्रमणे प्रारम्भणे यत्कर्मणस्तस्य नाशो यस्मिंस्तथेहेत्यनेनो
क्तः स इहनामिलोकशब्दवाच्ययोग्यताभावाद्विनष्टेऽत्र तोक्तानोद्देशेनक
र्मविधानाद्यथानुपपत्त्यावा तरव्यापाररूपकल्पमानेतः करणशुद्धिः
कथं सकार्या वा तत्त्वं गच्छेदिति भावः नन्वङ्गवैगुण्ये गतावायैः तद्यथेहे
तियानिं दामायकले तत्कर्मणिफले तु ज्ञाने तु परित्यक्तकृते कर्मविशुद्धि
कृदिति प्रत्यवायइति काम्यवकर्मणिसकलाङ्गोपसंहारउक्तः न
तत्रेति भावः नच साकल्येन कर्मणा शयशुद्ध्यैकर्तव्यानीति नियमो दृ
स्तीत्याह स्वल्पमपीति अस्यकर्मात्मकस्यापि धर्मस्य यत्स्वल्पमपि कर्म
रूपं संख्यये तिकर्तव्यता वानन्महतो भयात् संसार सर्पसमस्तात्राय
एव ते अतो न सर्वो कर्माण्येवमपि कर्तव्यानीति भावः ननु यथा कर्मजेर्धे
नानानाकर्माणि क्रियन्ते तथाज्ञानार्थिभिरपि क्रियन्तां न तथा च यज्ञे न दाने
नेत्यादिदर्शयति यस्मैते ज्ञानतर्वरीं सात्त्विका न व्यभिक्रमयन्ते इत्याशंक्या
ह ४० ॥ ४० ॥

ते

भाषाअनुवाद

ओरजोकहोकि जैसे खेती ओ बनिज बैपार आदिकर्म्मोमे कदाचित्‌करके
कभूंकभूं विघ्नोकी बाहुल्यकरके बहुतायतसेफलकेहानिकीभी सम्भा
वनाहै अर्थात्‌ निष्फलपरिश्रम भीहोताहै ओरमंत्र अनुष्ठानकरके जप
यज्ञ आदिकमे भीविघ्न अथवा अङ्ग विकल होनेसे प्रत्यवायकरके दोष
ओ कर्म्मनिष्फलहोताहै तैसेजोयहकर्म्मजोविघ्नोकेमारे हरानहोउठै
तो कैसे कर्मबन्धकीहानीकरके नाशहोगा ओरउलटादोष लगनेका
डरहै इसवास्तेभगवानकहतेहै कियहनिष्काम कर्म्मयोगकाआरम्भ
करनेसे जोपूरा नभीहोउठै तोभीनिष्कामकर्म्म निष्फलहोतान
ही ओरइसमे दोष पापभी नहीलगताहै जिसहेत ईश्वरको उद्देश
करि अर्थात्‌ ईश्वरके अर्थ किये कर्ममे विघ्नहोतेहतही ओर ईश्वरारा
धनके अर्थ इसधर्मकि थोड़े आचरनसे भीबड़ेभयानक संसारसेरक्षा
होतीहै अथात्‌ ईश्वरार्पित कर्मरक्षाकरताहै इससेवहकाम्य कर्मकी
तरह कुछअङ्ग विकल होनेसेभी निष्फलनही होताहै तात्पर्य्य यह
कि ईश्वरार्थकर्मकरनेसे जोदोष नलगे ओर महत्‌ फलहै तोसाक्षा
त्‌ ईश्वरकी आज्ञाकरनेमे क्याकहनाहै ४० ॥

दोहा

नाहियादिकमनाशहे विघनव्यापेकोप लेशभीयाहिध
र्मकारक्षत बहुभयसोप ४०॥

85

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनां ४१ ॥

शांकरभाष्य

येयं सांख्ये बुद्धिरुक्ता योगे च वक्ष्यमाणलक्षणा सा व्यवसायेति व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावा एकैव बुद्धिरितरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य सम्यक् प्रमाणजनितत्वादिह श्रेयोमार्गे हे कुरुनन्दन याः पुनरितरा बुद्धयो यासां शाखाभेदप्रचारवशादनन्तोऽपारोऽनुपरतः संसारोपि नित्यप्रततो विस्तीर्णो भवति प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशाच्चोपरतास्वनन्तभेदबुद्धिषु संसारोऽप्युपरमते ता बुद्धयो बहुशाखा बह्व्यः शाखा यासां ता बहुशाखा बहुभेदा इत्येतत्प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च बुद्धयः केषामव्यवसायिनां प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानां इत्यर्थः ४१ ॥ बाधिका

आनन्दगिरिकृतटीका

ननु बुद्धिद्वयातिरिक्तानि बुद्ध्यन्तराण्यपि काणादादिशास्त्रप्रसिद्धानि विद्यन्ते तथा च कथं बुद्धिद्वयमेव भगवतोपदिष्टमिति तत्राह येयमिति सैवैका प्रमाणभूता बुद्धिरित्याह व्यवसायात्मिकेति बुद्ध्यन्तराण्यविवेकमूलान्यप्रमाणानीत्याह बहुशाखा इति व्यवसायात्मिकाया बुद्धेः श्रेयोमार्गे प्रवृत्ताया विवक्षितं फलमाह इतरेति प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षया इतरा विपरीता ह्यप्रमाणजनिताः स्वकपोलकल्पिता या बुद्धयस्तासां शाखाभेदः संसारहेतुस्तस्य बाधिकेति यावत् तत्र हेतुः सम्यगिति निर्दोषवेदवाक्यसमुत्थं ... त्था संसारहेतुबाधकमित्यर्थः उत्तरार्द्धं व्याचष्टे याः पुनरिति प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षयान्तरत्वमितरत्वं तासामनर्थहेतुत्वं दर्शयति यासामिति अप्रामाणिकबुद्धीनां प्रसक्तानुप्रसक्त्या जायमानानामनन्तबुद्धिपरिणामविशेषाः शाखाभेदास्तेषां प्रचारः प्रवृत्तिः तद्वशादित्येतत् अनन्तत्वं सम्यग्ज्ञानमन्तरेण निवृत्तिविरहितत्वं अपरत्वं कार्यस्यैव सतो वस्तुभूतकारणविरहित्वं अनुपरतत्वं स्फोरयति नित्येति कथं तर्हि तन्निवृत्त्या पुरुषार्थपरिसमाप्तिस्तत्राह प्रमाणेति अन्वयव्यतिरेकाख्येनानुमानेनागमेन च पदार्थपरिशोधनद्वारेण परिनिष्पन्ना विवेकात्मिका या बुद्धिस्तन्निमित्तीकृत्य समुत्पन्नसम्यग्बोधाद्वरोधात् प्रकृताविपरीतबुद्धयो व्यावर्तन्ते

गी॰ टी॰ हि॰

नाम्नसंख्यातानां व्याहृतांषु निरालम्बनतया संसारोपि स्यादनन्तमशक्त
वत्नपरतो भवतीत्यर्थः याःअनरिस्तुपक्रान्ता तत्वज्ञानापनोद्या संसा
रास्पदीभूता विपरीतबुद्धिरनन्तामति तावुद्दयश्ति बुद्धीनोहत्तस्यवक्त
तो बहुशाखित्वं तत्राह बहुभेदा इत्येतदिति एकैका बुद्धिंप्रति शाखा
ष भेदोवान्तरविशेषस्तेन बुद्धीनामसंख्यत्वं प्रत्यातमित्याह प्रतिशाखेति
बुद्धीनामानन्त्यप्रसिद्धिप्रद्योतनार्थो हिशब्दः सम्यग्ज्ञानवतो यथोक्त
बुद्धिभेदभाक्त्वमप्रसिद्धमित्याशंक्याप्यन्याह केषामित्यादिना ४१ ॥

स्वामिकृतटीका

ऊनरन्यपेत्तायाम भयोर्वैषम्यमाह व्यवसायेतिइहईश्वराराधनलत्त्रणे
कर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैव तरिष्यामीति निश्चयात्मिकाय ति
कैवैकनिष्ठैव बुद्धिर्भवति अव्यवसायिनां तु बहिर्मुखानां कामिनां कामा
नामानन्त्यादनन्ता स्तत्रापिहि कर्मफलगुणफलादिभेदात् बहुशाखा
श्च बुद्धयो भवंति ईश्वराराधनार्थेहि नित्यनैमित्तिके कर्मणि किंचिदंगवैगु
ण्येनापि न नश्यति यथाशक्तिकुर्यात् तथाऽऊर्योदितिहिन विधीयते न
वै च वैगुण्यं ईश्वरोद्देशेनैव गुण्योपरमात् न तु तथा काम्यकर्मस्वतो मह
द्वैषम्यमिति भावः ४१ ॥

पैशाचभाष्य

व्यवसायात्मिका निश्चयात्मिका बुद्धिः सो रव्ययोगे व्यवसायिनां पुरुषा
र्थसाधिका अव्यवसायिनां बुद्धयो बहुशाखा अनंताश्च भवंति ता
ततः पुरुषार्थप्रतिसाधनमित्यभिप्रायः ४१ ॥

रामानुजभाष्य

काम्यकर्मविषयाया बुद्धेर्मोक्षसाधनभूतकर्मविषयां बुद्धिं विशिनष्टि इ
ह शास्त्रीये सर्वस्मिन्कर्मणि व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका मुमुक्षुणामनु
ष्ठेयकर्मणि बुद्धिर्व्यवसायात्मिका बुद्धिः व्यवसायो निश्चयः सा हि बु
द्धिरात्मयाथात्म्यनिश्चयपूर्विका काम्यकर्मविषया बुद्धिरव्यवसायात्मि
का तत्र हि कामनाधिकारे देहातिरिक्तात्मनत ज्ञानमात्रमपेक्षितं ना
त्मस्वरूपयाथात्म्यनिश्चयं स्वरूपयाथात्म्यनिश्चयेसति स्वर्गादिफला
र्थित्वतत्साधनानुष्ठानतत्फलानुभवानामसंभवात् विरोधाच्च सेयं
व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकफलसाधनविषयतयैकाएकस्मै मोक्षफला
यमुमुक्षुभिः सर्वाणि कर्माणि विधीयंते अतः शास्त्रार्थस्यैकत्वात्सर्वकर्म

विषयाबुद्धिरेकैव यथैकफलसाधनतयाग्नेयादीनां षण्णां सेतिकर्तव्य
ताकानामेकशास्त्रार्थं तथात्र विषयाबुद्धिरेकानहदित्यर्थः अव्यवसा
यिनां तु स्वर्गपुत्रपशुस्वाराज्यादिफलसाधनकर्माधिकृतानां बुद्धयः फला
नन्त्यादनन्ताः तत्रापि बहुशाखाः एकस्मै फलाय चोदितेपि दर्शपूर्णमा
सादौ कल्पे आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इत्याद्यवगतावान्तरफलभेदे
न बहुशाखात्वं च विद्यते अतः अव्यवसायिनां बुद्धयोनन्ता बहुशाखाश्चेत
उक्तं भवति नित्यनैमित्तिकेषु कर्मसु प्रधानफलान्यवान्तरफलानि च यानि नि
श्रूयमाणानि तानि सर्वाणि परित्यज्य मोक्षैकफलतया सर्वाणि कर्माण्ये
काम्यानि कशास्त्रार्थतयानुष्ठेयानि च स्ववर्णाश्रमोचितानि तत्तत्फलानि परित्यज्य
मोक्षसाधनतया नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्य यथाबलमनुष्ठेयानि ४१॥

अभिनवगुप्तटीका

न चैषा बुद्धिः सर्वा नीयते किं तर्हि अव्यवसायात्मिका सर्वस्यैकैव महज्जाधीः
निश्चेतव्यवशात्तु बहुत्वं गच्छति ४१ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ तदेव प्रकटयति व्यवसायेति इह परमेश्वराराधनरूपे कर्मयोगे व्य
वसायात्मिका परमेश्वरभजनादेव ध्रुवं तरिष्यामीति निश्चयात्मि
का या बुद्धिः सा तदेकैव एकनिष्ठैव भवति अव्यवसायिनां कामा
त्मनां या बुद्धयस्ता बहुशाखाः कामात्कामान्तरजनका भवन्ति
कामानामनन्तत्वात् जाया मे स्यादथ प्रजायेय अथ वित्तं मे स्यादित्या
दिश्रुतेश्च ४१ ॥

वनमालीटीका

तमेतमिति वाक्यविहितानां साधनानामेकार्थकत्वमाह व्यवसायेति
हे कुरुनन्दन इह श्रेयोमार्गे व्यवसायात्मिका सांख्यविषया योगविषया आत्मतत्वनिश्चयात्मिका
च बुद्धिरेकैव फलस्य मोक्षस्यैकत्वात् अव्यवसायिनां सकामानां बुद्ध

योनंताःतत्रापिविवक्षुशाखाःपशुपुत्रस्वर्गादिफलानांभेदात् ४१ ॥

गी॰ ॐहनुमद्वेनयैनीटीका

टी॰ एवंसकामकर्मणःसकामान्निष्कामस्यमाहात्म्यमधिकमस्तेदा

हि॰ नींसकामकर्मविषयिण्याबुद्धेर्निष्कामकर्मविषयिण्यामोक्षोपायि
कत्वेनश्रेष्ठतामाह व्यवसायात्मिकेतिहेकुरुनंदनकुरुकुलोद्भव
रूशास्त्रप्रणीतोभगवदर्चनादिरूपेकर्मयोगेव्यवसायात्मिकाश्रीकृ
ष्णोमांसर्वविघ्नान्निरस्यापिउत्तरभवाब्धेस्तारयिष्यत्येवकृष्णानुग्र
हेणैवममसर्वंकर्मसेत्स्यतिममोपायोपेयःसर्वंकृष्णएवेत्येवंविश्वास
पूर्वकसर्वकर्मफलदातरिभगवतिमयिव्यवसायोनिश्चयःआत्मास्व
रूपंयस्यास्तथाभूतास्वयात्मिकायाबुद्धिःसापदैकैवमुख्यैवयतःस्याः
ना॰ नानादेवोपासननानासाधननानाफलविषयादिरहितेनसाधनसाध्य
नयैकदेवनिष्ठत्वात्तिनस्मात्स्वेवममतत्वरूपाश्रयणीयातयैवसर्वेषां
संसारनिवृत्तिर्भवतिनान्ययेत्यर्थः ॥ येव्यवसायिनामनिश्चितबुद्धी
नांनानादेवोपासकानांकृष्णविमुखानांनराणांबुद्धयःबहुशाखाः बह्वः
धनपुत्रकलत्रपशुस्वर्गादिनेकाःभिन्नाःबहुरूपाःशाखाइवशाखा
यासांताःतत्राप्यनन्ताःभूतपतिमाराध्यधनीईशोऽहंभविष्यामिततःसुरेन्द्रो
भविष्यामीत्येवंमनुष्याधिपत्यप्रभृतिब्रह्माधिपत्यपर्यन्तमन्तरोत्तराधि
पत्याधिकौत्सुक्यापितस्यायाबुद्धयस्तुर्णास्वेततत्रास्वैनतेनरूपनन्तत्वाद
नोनन्ताःअसंख्याताभवन्तीत्यर्थःभावःनिषिद्धवत्काम्यकर्मणांस्वरू
पाण्येवदूरतःपरित्यज्यनित्यनैमित्तिकानांतुभगवत्समर्पणात्मकेन
त्यागेनफलमात्राण्येवत्यक्त्वाराज्ञापालनरूपेणतत्कर्माचरन्मुमु
क्षोमोक्षमेवप्राप्नोतिनतुतस्यकाम्यकर्माचारिणइवपुनःसंसारपतनं
भवतीति ४१ ॥

मधुसूदनीटीका

एतदुपपादनायतमेतमितिवाक्यविहितानामेकार्थत्वमाह इहश्रे
योमार्गेतमेतमितिवाक्येवाव्यवसायात्मिकाआत्मतत्त्वनिश्चयात्मिका

बुद्धिरेकैव वर्णाश्रमाणां साध्याविवक्षिता वेदावचनेनेत्यादौ तृ
तीयाविभक्त्यां प्रत्येकं निरपेक्षसाधनत्वबोधनात् भिन्नार्थत्वे समुच्च
यः स्यात् एकार्थत्वेपि दर्शपूर्णमासाभ्यामितिवत् द्वंद्वसमासेन यद
ग्नये च प्रजापतये चेति वच्च शब्देन न तथात्र किंचिदस्ति मानमस्तीत्यर्थः सा
त्मविषया योगविषया च बुद्धिरेकफलत्वादेकाव्यवसायात्मिका सर्वे
विपरीतबुद्धीनां बाधिका निर्दोषवेदवाक्यसमुत्थत्वादितराः त्वव्यवसा
यिनां बुद्धयो बाध्या इत्यर्थ इति भाष्यकृतः अन्ये तु परमेश्वराधनेनैव सं
सारं तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकनिष्ठैव बुद्धिरिह कर्मयोगे भव
तीत्यर्थमाहुः सर्वथापि तत्त्वज्ञानकांडानुसारेण स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य
त्रायते महतो भयादित्युपपन्नं कर्मकांडे पुनः बहुशाखा अनेकभेदाः
कामानामनेकभेदत्वात् अनंताश्च कर्मफलगुणफलादिप्रकारोप
शाखाभेदात् बुद्धयो भवंत्यव्यवसायिनां तत्तत्फलकामानां बुद्धीनाम
नंत्यप्रसिद्धिर्योतनार्थो हिशब्दः अतः काम्यकर्मापेक्षया महद्वैलक्ष
ण्यं शुद्ध्यर्थकर्मणामित्यभिप्रायः ४१ ॥

मदानंदीटीका

एतत्सिद्धार्थमाह शास्त्रमेतमिति वाक्यतः विहितानां फलेकत्वे कर्मणां
शुद्धिकारिणां १ श्रेयोमार्गेऽथवा कोऽत्र मतमिति वैदिके बुद्धिरेके
वसायात्मितत्त्वनिश्चयरूपिणी २ वर्णाश्रमाणां चैवसाध्या
[illegible] विवक्षिता एकैव सांख्ययोगे च फलैक्यात्रिश्चयात्मिका ३
सा विपरीतबुद्धीनां बाधिका वेदवाक्यजा ईश्वराराधनेनैव तरिष्या
मीह संसृतिं ४ इत्येकैवास्ति वा बुद्धिर्भक्तानां निश्चयात्मिका इतरा
स्त्वयियो बाध्या मिथ्याज्ञानवतां नृणां ५ कामभेदात्तथा शाखाभेदा
त्ता नाभिदाश्च ताः संसारानंत्यहेतुत्वादनंता मूढचेतसां ६ ४१ ॥

नीलकंठीटीका

ठ^

गी॰ नन्वेवं सांख्ययोगयोर्महाभयात्त्राणहेतुत्वं चेत्कोनयोर्विशेषइत्या
टी॰ शंक्य सांख्यानोपातशंकानास्ति योगिनोतुयावद्विदेहकैवल्यंपा
द्वि॰ तशंकास्तीत्याह व्यवसायात्मिकेति व्यवसायस्तत्वनिश्चयस्तदा
त्मिकानदाकाराबुद्धिरंतःकरणवृत्तिः अहंब्रह्मास्मीतिवाक्यज
२५ न्याब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधानामसत्वहृत्येतर
वाधेनसम्यगुदितापकापकैवसकृद्विभातोह्येषब्रह्मलोक
इतिश्रुतेः अस्यैवलोकोब्रह्मलोकइत्यस्यैवनहिसकृज्ज्ञातेब्र
ह्मणिज्ञातव्यंकर्तव्यंवाकिंचिदवशिष्यते कृतकृत्यत्वाद्ब्रह्मविदो
ऽतोऽस्यपातशंकानास्ति अव्यवसायिनामज्ञानिनांतुबुद्धयोनंताः
नास्त्यमत्येकैवज्ञशाखाइति इदमेवममश्रेयइतिनिश्चयस्यदुर्लभ
त्वात्कदाचिदश्रेयस्यपिश्रेयोबुद्धेरस्यापातशंकास्तीतिमहांस्तयो
य^ र्विशेषइतिभावः ४१ ॥

आनंदी टीका

तस्मात्सम्बुद्धितयोः ज्ञानकर्मणोरेकस्यैव फलस्य निःश्रेयस
स्यारंभकत्वात् बुद्धिरपि सम्बुद्ध्यात्मिकाप्येकैवेत्याह हे कुरु
नंदन इत्यप्रकारेण सम्बुद्धिताभ्यां ज्ञानकर्मभ्यां निःश्रेयसंश्रा
प्यमिति निश्चयात्मिका बुद्धिरेकैव अव्यवसायिनां निश्चया
भावाज्ज्ञानेविनाकर्मैकान्तरतानाम् तथाकर्मसंन्यस्यकेव
लंज्ञानमेवाभ्यस्यतां बुद्धयः बहुशाखाः संशयविपर्यादिभि
र्बहुप्रकारैर्भिन्नाअनवच्छिन्नाभवंति ४१ ॥

+ अनिश्चविशुद्धभक्तिश्रद्धादिगुणवाकिंहृचित रामकंठी टीका विवेकजज्ञानाविर्भावोभवाहृशोधिकृतः नसर्वः कश्चिदिति प्रतिपादयितुमाह +

+ व्यवसायोनिश्चयः सआत्मास्वरूपंयस्याः सातथाहृणास्वभाव
तोबुद्धिरेकलक्षणैवनिश्चयआत्मादिसदर्थविषयोपिसंभ
वति देहाद्यसदर्थविषयोपिसंभवति अत्रयोसदर्थविषयः
सनिश्चयाभासोनिश्चयएवनभवति अतःसदर्थविषयव्य
वसायरहितानामव्यवसायिनां बुद्धयोबहुशाखाःप्रकारभि
ऊ न्नाएव नानाविकल्पजालालापर्यवसिताश्च [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
तं [illegible]
[illegible] ४१ ॥

लासिकी [illegible] टीका

शुद्धसदर्थात्मनिश्चयस्वभावा अस्मिन्योगे भवाहृशोलब्धात्मवो
धाधिकृतोनसर्वः कश्चिदित्याह व्यवसायेति बहुशाखाः
न्यदेहप्राणादिष्वभिमानानांनानात्वात् ब्रह्मादिकीटपर्यंतए
कैवविपरीतभावनायाबाधितत्वात् ४१ ॥

पंचोलीटीका

सांख्ययोगबुद्धेः इतरस्याः काम्यकर्मबुद्धेश्चैवलक्षणमाह व्यवसा
यात्मिकेति हेकुरुनंदन इहश्रेयोमार्गे व्यवसायात्मिका निश्चय

गी॰ स्वभावाबुद्धिः एकैवहियस्मात् अव्यवसायात्मिकानांअनिश्चित
टी॰ बुद्धीनांबुद्धयः बहुशाखाः बहुभेदभिन्नाः च पुनः बहुशाखाभेदेन
द्वि॰ अनंताः अंतशून्याः ४१

रमावीरसमिद्धोधिनी

तामेव बुद्धिं विशिनष्टि व्यवसायेति कुरुनंदनेति संबोधनपद
द्योत्यायमर्थः फलितः कोऽहं का क्रिया ममोचितेति विवेकशारि
णी मतिरेकैव अथवा उत्साहो व्यवसायः स्यादिति कौरवान्वयकुलो
चितोऽयमलक्षणाबुद्धिरेकैव सहजा फलानंत्यप्रदेत्यर्थः अव्य
वसायिनां सदसद्विवेकनिश्चयहीनानामनिश्चितमतीनां देवः
पतरूणां च बुद्धयः स्वनिश्चितानि ततस्ततश्चरस्याववकर्मिकीटपत
गादिजनिप्रदानि अतएव स्वजात्युचितोऽयमवान्यवेतितात्पर्य
र्थः ४१॥

मधुभाष्य॥

व्यवसायात्मिकाबुद्धिरिति सम्यग्युक्तिनिर्णीतानां मतानामे
कमेवेत्यर्थः अवैदिकानि मतान्यव्यवसायात्मिकानि न
तु वैदिकानि तेऽपि हि केचित् कर्माणि स्वर्गादिफलान्याहुरित्य
त आह॥ ४१॥

व्यवसायात्मिकेति हे कुरुनंदन अर्जुन इहज्ञानमार्गे व्यवसायात्मिकात्म
तत्त्वनिश्चयात्मिका एका चतुर्णामाश्रमाणांसाध्यानांतस्साध्यंनापीय
मपिविविधसाध्यानत्वेकस्याश्रमस्यान्याश्रमस्यवाद्विजानांवाउपयो
गेसमानेकिंसर्वोनुष्टानेनश्रन्यथायदिवेन यथाब्रह्मचर्यादेवप्रव
जेदितिब्रह्मचारिणोपिप्रव्रज्याश्रुतेस्तस्याहिताग्निसाध्यकर्माभावेनवि
तिदि विविदिषासन्यासोनस्यादिति कर्मकांडनांचैषम्यमाह बहुशाखाइति
अव्यवसायिनांबुद्धयोऽनंताफलानांबहु [illegible] खात्तत्साधनतामपि
नतत्त्वा खोक्तानांबहुत्वादितिमहद्वैषम्यमितिभावः (ननुयदि
कर्मसत्त्वशुद्धिद्वारात्मतत्त्वात्मिकांबुद्धिंजनयतिकृतस्तर्हिसका
मैरपिक्रियमाणंस्वसामर्थ्यप्राप्तंसत्त्वशुद्धिद्वारातादृशींबुद्धिंते
षामपिजनयति [illegible] कामेनतिमोग्निर्दहत्यपिस्वप्रका
शकतांजहातीत्याशंक्याह ॥

भाषाअनुवाद

जोकहेकि कणाद आदि आचार्योंके मतमेज्ञानकर्म उपासनारूप अनेकप्रकारकीबुद्धिकहीहै औरआपयहांज्ञानयोग रूप औ कर्म रूपदोहीप्रकारबुद्धिके कहासोकैसेसंभवहोय इसअभिप्रायपर उत्तरउनदोनोकेभी विपरीतकहे उलटाभिन्नप्रकार कहतेहैं किहे कुरुनन्दन अर्जुनयहईश्वर आराधनरूप कर्मयोगमे व्यवसायात्मिका अर्थात् भगवद्भक्तिकेद्वारा अवश्यही उद्धारहोगा ऐसीनिश्चयात्मिका कहेनिश्चयरूप बुद्धिकीनिष्ठा एकहीहै और अव्यवसायी अर्थात् आराधनके बहिर्मुखकामी कहे सकामकर्म करनेवालोकी अनन्त वासनासे अनेकप्रकारकी बुद्धिहोतीहै और उसमे भीकर्मकाफल और अश्वमेध राजसूय आदि यज्ञका अङ्ग दिग्विजयकी भांति गुण फल आदिनानाप्रकार बहुतशाखा प्रशाखा विशिष्ट बुद्धि उत्पन्न होतीहै परन्तुभगवत् आराधनके अर्थनित्य कर्मयानैमित्तिक कर्मकुछअङ्ग विकलकहे अधूरा भीहोनेसेनष्ट नहींजाताहैं यथासाध्यकहेजितनाया जैसा अपनेसे होसके उतना ही और वैसाहीकरो यही उसधर्मकीविधिहै ईश्वरार्पित कर्म विघ्न और दोषको शान्तकरिदेता इससे उसके करनेमे कदाचित् वैगुण्य नहींहोती अर्थात् उसकोविगुणनहीं कहसक्तेहै और काम्यकर्म ऐसानहीं इससेदोनोकेबीच बडा अन्तरहैसो एक बुद्धिहोकेरहो ४१ ॥

दोहा

बुद्धिजो उत्साहनी कुरु नंद एककहंत अनउद्यमीकी
बुद्धियां शाखा बहुत अनंत ४१॥

यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदंत्यविपश्चितः वेद
वादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिनः ४२ ॥

शांकरभाष्य

येषांव्यवसायात्मिकाबुद्धिर्नास्ति तेषांयामिमामिति यामिमां व
क्ष्यमाणांपुष्पितांपुष्पित इववृक्षःशोभमानांश्रूयमाणरमणीयां
वाचं वाक्यलक्षणांप्रवदंति केऽविपश्चितः अल्पमेधसोऽविवे
किन इत्यर्थः वेदवादरता इतिवेदवादरताः बह्वर्थवादफलसा
धनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रता हेपार्थनान्यत् स्वर्गपश्वादिफ
लसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽस्तीत्येवंवादिनो वदनशीलाः ४२ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

यदि सांख्ययोगरूपैकैव प्रमाणभूताबुद्धिस्तर्हि सैवसर्वेषांकिन्नेकि
मितिस्थिरानभवति तत्राहयेषामिति तेषामिमांपुष्पितांवाचं प्र
वदंति तयापहृतचेतसांकामिनां कामवशात्व्यवसायात्मिका बु
द्धिर्नप्रायः स्थिरा भवतीत्याह यामितिइमामित्यध्ययनविधुपा
त्तत्वेन प्रसिद्धत्वं कर्मकाण्डरूपाया वाचोविवक्ष्यते वक्ष्यमाणत्वं
क्रियाविशेषबहुलामित्यादौ द्रष्टव्यं किंशुकादि पुष्पशाली
शोभमानोऽनुभूयतेनपुनःरूपभोग्यफलभागी लक्ष्यतेतेनपुष्पितेयम
पि कर्मकाण्डात्मिका श्रूयमाणदशायां रमणीयावागुपलभ्य
ते साध्यसाधनसम्बन्धप्रतिभानात्न तेषांनिरतिशयफलभागि
नीभवति कर्मानुष्ठानफलस्यानित्यत्वादिति मत्वाहपुष्पितामि
ति वाक्यत्वेनलक्ष्यते अर्थवत्वप्रतिभा नाद्वस्तुतस्तुनवाक्यमर्था
भासत्वादित्याह वाक्यलक्षणामिति प्रवक्तृणांवेदवाक्यतात्पर्य
परिज्ञानाभावं सूचयतिअविपश्चितइति वेदवादावेदवाक्यानि
तानिचबहूनामर्थवादानां फलानांसाधनानांच विधिशेषाणां
प्रकाशकानि तेषुरतिरासक्तिस्तन्निष्ठत्वं तद्रतत्वमपितेषां विशेषण
मित्याह वेदवादेति कर्मकाण्डनिष्ठत्वेफलंकथयति नान्यदिति ई
श्वरोवामोक्षोवानास्तीत्येवं वदन्तो नास्तिकाःसम्यग्ज्ञानवन्तोनभवन्तीत्यर्थः ४२॥

गी॰ ननुकामिनोपिकस्मात्कामान्परित्यज्यव्यवसायात्मिकामेवबुद्धिं
टी॰ किंनकुर्वंति तत्राह यामिमामिति पुष्पितांविषलतावदापातर
हि॰ मणीयांप्रकृष्टांपरमार्थफलपरामेववदंतिवाचंस्वर्गादिफलश्रुति
येतेषांतयावाचापहृतचेतसांव्यवसायात्मिकाबुद्धिर्नविधीयते समाधौ
इतितृतीयेनान्वयः किमितितथावदंतियतअविपश्चितोमूढा
स्तत्रहेतुर्वेदेयेवादाअर्थवादाः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजि
नःसुकृतंभवति अपामसोमममृताअभूमेत्यादयस्तेष्वेवर
ताःप्रीताः अतएवातःपरमन्यदीश्वरतत्त्वंनास्तीतिवदनशी
लाः ४२ ॥

पिशाचभाष्य

यामिमांवैदिकींवेदभवानंदप्रगुणकर्मणांस्वर्गादिफलोत्पाद
नसमर्थानांफलपूर्वभावित्वात् पुष्पमिवपुष्पंतानिचपुष्पिता
नियस्यांपुष्पितानांप्रतिपादिकावागपिपुष्पितातांवाचंवदंतिअवि
पश्चितअपंडिताः वेदस्यवादोवदनंवेदवादाः तत्ररतास्सक्ताः
वेदवादरताः वेदवाक्यप्रतिपादितस्वर्गादिफलाशापाशबद्धाइ
त्यर्थः स्वर्गादिफलादपवर्गाख्यंमुख्यंनास्तीतिवादिनः वेदवदनशी
लाः ४२ ॥

रामानुजभाष्य

अथकाम्यकर्माधिकृतान्निंदतियामिमांपुष्पितांपुष्पमात्रफलामापा
तरमणीयांवाचमविपश्चितोल्पज्ञाभोगैश्वर्यंगतिंप्रतिवदंतिमाना
प्रवदंतिवेदवादरताः वेदेषुस्वर्गादिफलवादास्तेषुसक्ताः नान्य
दस्तीतिवादिनः तत्संगातिरेकेणस्वर्गादेरधिकंफलंनान्यद
स्तीतिवदंतः ४२ ॥

अभिनवगुप्तटीका उपक्रमे [illegible] येकामा

परमार्थप्रपाटीका

अथैकामिनोप्येतांव्यवसायबुद्धिंकथंनाप्नुवंतीत्यतआह यामि
ति यथालोकेपुष्पंहिफलोद्गमंसूचयति एवंपुष्पितांफलाभि
संधिंसूचयंतींवेदवाचंअविपश्चितस्तत्तात्पर्यमजानंतोवदंति

समर्थयंति कथंनान्यदस्तीतिवादिनः एतद्व्यतिरेकेणान्यत्कृवेतिनात्प
र्येनास्तीत्यभिनिवेशवंतः अतएतेवादप्रथवादेरतास्तत्रैवतात्पर्यमव
धारयंतः यद्वा अधेन्वाचरतिमाययैषवाचंशुश्रुवामफलामपुष्पामि
तिश्रुतेः पुष्पफलेहिदेवयात्मे इतिनिरुक्तोक्तेः पुष्पस्थानीयदेवतोपा
सनाविषयांवाचंवेदवाणीप्रवदंतीति ४२ ॥

वनमालीटी॰

अव्यवसायिनामपिव्यवसायात्मिकाबुद्धिः कुतोनभवतिप्रमाणस्यस
र्वसाधारणत्वादित्याशंक्यप्रतिबंधकसद्भावान्नभवतीत्याहयामितित्रि
भिः यामिमावाचंवदंतितयापहृतचेतसांव्यवसायात्मिकाबुद्धिर्नभवतीत्यु
त्तरेणान्वयः इमामध्ययनविधुपात्तत्वेनप्रसिद्धांपुष्पितांपुष्पितापला
शवदापातरमणीयांनिरतिशयफलाभावात् कुतः यतोजन्मकर्मफ
लप्रदांजन्मपूर्वशरीरसंबंधः तदधीनैवकर्मतत्तद्वर्णाश्रमाभिमान
निमित्तं तद्भौतिकफलंपुत्रपशुस्वर्गादिकंनश्वरं तान्युच्चनीचानिक्षु
पाजलाहारकघटीयंत्रवदविच्छेदेनददातीतितथातां कुतएवमत
आह भोगैश्वर्यगतिंप्रतिक्रियाविशेषबहुलां अमृतपानोर्वशीवि
हारपारिजातपरिमलादिनिबंधनोयोभोगस्तत्कारणंचयदैश्वर्यंदे
वादिस्वामित्वंतयोर्गतिंप्राप्तिंप्रतिसाधनभूतायेक्रियाविशेषादर्शपू
र्णमासादयस्तैर्बहुलांअतिबाहुल्येनभोगादिफलायक्रियाकला
पप्रतिपादिकांवाचंवदंति अविपश्चितविचारजन्यमात्मयथार्थवीतशू
न्याः अक्षय्यंवैचातुर्मास्ययाजिनांसुकृतंभवतीत्यादिवेदेयेवादास्ते
ष्वरताः अयमेवावेदार्थइतिमिथ्याविश्वासेनसंतुष्टाः स्वर्गादेरन्यत्
ज्ञानमोक्षादिकंफलंनास्तीतिवादिनः ४२ ॥

अथमेवजयंती टी॰ ॥

नन्वव्यवसायिनोबुद्धयः कुतोहेतोरनंताबहुशाखाश्चभवंतितेषां
व्यवसायात्मिकाबुद्धिःकस्माद्वानभवतीत्याशंक्यत्रिभिःश्लोकैराह
यामिमामिति इमामक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति अ
पामसोमममृताअभूमेत्यवरूपांपुष्पितांशिंशपापुष्पवदापातर
मणीयांवाचंयेवदंतितेयावाचाअपहृतचेतसांतेषामव्यवसायि
नां व्यवसायात्मिकाबुद्धिःसमाधौनविधीयत इतितृतीयेनान्वयः

गी॰ एवंयेवदंतितेकेइत्यपेक्षायामाह अविपश्चितःचेतनाचेतनेश्वरस्व
टी॰ रूपादिज्ञानहीनाम्मूर्खाइत्यर्थः अतएववेदवादरताःवेदेषुवेदांतवर्जि
द्वि॰ तेषुस्वर्गादिफलप्रतिपादकेषुवाक्येषुयेवादाः स्तुतिरूपार्थवादास्ते
ष्वेवरताःप्रीतियुक्ताएवमेववेदस्यार्थःइत्येवंदुराग्रहेणअज्ञापश
वस्तेष्वतिशयसक्ताइत्यर्थः अतएवमपियेतानान्यदस्तीतिवादि
नःपारिजातादिकुसुमामोदेनन्दनाद्यमरवनेउर्वश्यादिस्वर्वेश्या
भिःसहविहारोऽमृतपानमित्येवमादिस्वर्गभोगादिसुखादन्यत्किं
अपिमोक्षादिफलंनास्तीतिवदनस्वभावाः ४२ ॥

मधुसूदनी टीका ॥

अव्यवसायिनामपिव्यवसायात्मिकाबुद्धिःकुतोनभवतिप्रमाणस्य
तुल्यत्वादित्याशंकाप्रतिबंधकसद्भावान्नभवतीत्याहत्रिभिः यामि
मांवाचंवदंतितयावाचाऽपहृतचेतसामविपश्चितांव्यवसायात्मि
काबुद्धिर्नभवतीत्यर्थः इमामध्ययनविधुपात्तत्वेनप्रसिद्धांपुष्पि
तांपुष्पितपलाशवदापातरमणीयांसाध्यसाधनसंबंधप्रतिभाना
न्निरतिशयफलाभावाच्चकुतोनिरतिशयफलत्वाभावस्तदाह जन्म
कर्मफलप्रदां जन्मवासर्वशरीरेंद्रियादिसंबंधलक्षणं तदधीनंच
कर्मतद्वर्णाश्रमाभिमाननिमित्तं तदधीनंचफलंपुत्रपशुस्वर्गादि
लक्षणंचैतत्सर्वंजातिप्रकर्षेणददातीयत्रवदविच्छेदेनददातीतित
थातां अतएवमताआह भोगैश्वर्यगतिंप्रति क्रियाविशेषबहुला
यमृतपानोर्वशीविहारपारिजातपरिमलादिनिबन्धनोयोभोग
स्तत्कारणंचतदैश्वर्यं देवादिस्वामित्वं तयोर्गतिंप्राप्तिंप्रतिसाधनभू
ताये क्रियाविशेषाअग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादयस्तैर्बहु
लांविस्तृतांप्रतिवाक्यत्वेन भोगैश्वर्यसाधनक्रियाकलापप्रतिपा
दिकामितियावत् कर्मकांडस्यज्ञानकांडापेक्षयासर्वत्रातिविस्तृ
तत्वप्रसिद्धं एतादृशीकर्मकांडलक्षणांवाचंप्रवदंतिप्रकृष्टंपरमा
र्थंस्वर्गादिफलमभ्युपगच्छंति केयेअविपश्चितः विचारजन्यतात्प
र्यपरिज्ञानशून्याः अतएववेदवादरतावेदेयेसंतिवादाअर्थवादाः
अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवतीत्येवमादयस्तेष्वेवर
तावेदार्थसत्यत्वेनएवमेवैतदितिमिथ्याविश्वासेनसंतुष्टाः हेपा

र्थः अतएव नान्यदस्तीतिवादिनः कर्मकांडापेक्षया नास्त्यन्य
ज्ज्ञानकांडं सर्वस्यापिवेदस्यकार्यपरत्वात्कर्मफलापेक्षयाच
नास्त्यन्यन्नित्यंनिरतिशयं ज्ञानफलमितिवदनशीलाः म
हताप्रबंधेनज्ञानकांडविरुद्धार्थभाषिणइत्यर्थः कुतोमोक्षद्वे
षिणस्ते यतः कामात्मानः काम्यमानविषयशताकुलचित्तत्वे
नकाममयाः एवंसतिमोक्षमपि कुतोनकामयन्ते यतः स्व
र्गपराः स्वर्गएवापेक्षितत्वेनपरउत्कर्षो येषांतेतथा स्व
र्गातिरिक्तः पुरुषार्थोनास्तीति भ्राम्यन्तोविवेकवैराग्याभा
वान्मोक्षकथामपिसोढुमक्षमाइतियावत् तेषांचपूर्वोक्त
योर्भोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानां क्षयित्वादिदोषादर्शनेन निवेशिता
न्तःकरणानां तयाक्रियाविशेषबहुलयावाचापहृतमा
च्छादितंचेतो विवेकविज्ञानं येषां तथाभूतानां अर्थवादः
त्यर्थः तात्पर्यविषये प्रमाणेन न बाधिते वेदस्य प्रामा
ण्यमितिसुप्रसिद्धमपिज्ञातुमशक्तानां समाधावन्तःकरणे
व्यवसायात्मिकाबुद्धिर्नविधीयतेनभवतीत्यर्थः समाधिवि
षयाव्यवसायात्मिकाबुद्धिस्तेषांनभवतीतिवा अधिकरणे
विषयेवासप्तम्यास्तुल्यत्वात् विधीयतइतिकर्मकर्तरिलकारः
समाधीयतेऽस्मिन्सर्वमिति व्युत्पत्त्यासमाधिरन्तःकरणंवापर
मात्मावेति नाप्रसिद्धार्थकल्पनं अहंब्रह्मेत्यवस्थानेसमाधिस्त
न्निमित्तं व्यवसायात्मिकाबुद्धिर्नोत्पद्यतइतिव्याख्यानेतुरूढि
रेवादृता अयंभावः यद्यपिकाम्यान्यग्निहोत्रादीनिशुद्ध्यर्थेभ्यो
नविशिष्यन्ते तथापिफलाभिसंधिदोषात्राशयशुद्धिंसंपाद
यन्ति भोगानुगुणांतुशुद्धिंनज्ञानोपयोगिनीं एतदेवदर्शयि
तं भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति पुनरुपात्तंफलाभिसंधिमन्तरेण
तुकृतानि ज्ञानोपयोगिनीं शुद्धिमादधतीतिसिद्धं विपश्चि
दविपश्चितोः फलवैलक्षण्यं विस्तरेणैव तदग्रेप्रतिपाद
यिष्यते ४४ ॥

गी॰
टी॰
द्वि॰

यानिश्चयवतांनानाप्रतिबंधवशात्तस्मा व्यवसायात्मिका
बुद्धिर्भवतीत्याहमापतिः १ यामिमांवक्ष्यमाणांहिवाचं
श्रवणशोभनां आपातरमणीयांचपुष्पितपलाशवत्
देहेंद्रियादिसंबंधरूपंजन्मददातिया तदधीनंचयत्कर्म
तदधीनंफलंतथा २ ददातीतिघटीयंत्रवदविच्छेदतश्च
तां सुधापानोर्वशीक्रीडासुगंधादिनिबंधनः ४ भोगस्तदै
तैश्वर्यंदेवादिस्वामितातयोः प्राप्तिंप्रतिक्रियाभेदाःसाधन
त्वेनयेषांतां ५ तैर्विस्तरेतांकर्ममयींप्रवदंत्यविपश्चितः विवा
वजन्यतात्पर्यज्ञानशून्याःस्वरागिणः ६ येर्थवादाःस्वतोसं
तिरोचनार्थाहिकर्मणां प्रस्तुतयेहवैचातुर्मास्ययाजिनइ
त्यपि ७ तेष्वेववेदतात्पर्यमितिविश्वासंतत्पराः पशुपुत्रादि
हेतुभ्यःकर्मभ्योनान्यदस्तितत् ८ ज्ञानेनतत्फलदानक्ष
नेःकर्मपरत्वतः प्रतिबंधातइत्येवंविरुद्धार्थकभाषिणः ९
विषयाकुलचित्तत्वात्सदाकाममयाःशठाः स्वर्गापवर्गौयेषां
पुरुषार्थतयामतः १० वैराग्यादिबहिर्भूतात्मतामोदकथाम
पि नसहंतेतेनतस्तेषांभोगादौलग्नचेतसां ११ तयापहृतोक्तया
वाचायेषामाच्छादितंमनः समाधिविषयाबुद्धिर्नोतेषांनि
श्चयात्मिका १२ परेशेस्त्यवस्थानंसमाधिस्तत्रिवन्यचना
व्यवसायात्मिकाबुद्धिस्तेषांनोत्पद्यतेथवा १३ ४२ ॥

नीलकंठी टीका

उत्तरार्धमेव विवृणोति यामिमामित्यादिना यां पुष्पितां पुष्पित
द्रुमवद्दूरतो रमणीयां वाचं अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृ
तं भवति अपाम सोमममृता अभूमेत्येवंरूपां प्रवदंति अविपश्चि
तः अल्पमतयो मूढाः यतो वेदवादरताः वेदांतर्गतेष्वर्थ
वादेषु यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न पापं श्लोकं शृणोतीत्येव
मादिषु रताः वदंत्यहो अतएव कर्मणोऽन्यत् आत्मज्ञानेन न फ
लं मोक्षस्तु नास्तीति वादिनो वदनशीलाः ४२ ॥

+ यतः सर्वाभिकांक्षापरित्यागैकहेतौ परमार्थसत्यात्मनि अलब्धबुद्धिप्रतिष्ठा इदंप्राप्यमिदंप्राप्यमित्यनित्यमर्थंप्राप्यतया लब्धमानानन्दविहिंश्रांतिं लभंत इत्येवं विधानां पुरुषाणां स्वर्गादिभोगमात्रपरत्वेन प्रतिपन्नानां या बुद्धिः सा व्यक्तं प्रक्रांतेपरस्मिन्धर्मे न नियुज्यते इत्याह +

ज्ञानेश्वरी टीका

तत्र कर्मिणो केवलं दर्शयति वेदानां वादेषु पाठमात्रेषु रताः परमार्थतात्पर्यानभिज्ञाः अत एव नान्यदस्तीति वादिनः यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादिश्रुतेः ४२ ।

रामकंठी टी॰

+ +
तैषा व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावा बुद्धिर्भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तेषां समाधौ आत्मलक्षणपरमार्थतत्त्वविषये प्रणिधानेन न विधीयते नानुशिष्यते तस्यास्तदर्थप्रतिपत्तियोग्यत्वाभावात् ये हि भोगानामिष्टानां विषयानामैश्वर्यस्वाम्यप्रकर्षेण वस्त्वन्तरपरिहाररूपेणातिशयेनासक्तानिषसास्तत्पराएव तेषां भोगासक्तानां भोगात्मकानित्यवस्तुव्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधिविषयेव्यवसायेनालम्बते एवकीदृशानां तेषां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां समाधौ बुद्धिर्न विधीयते तयावाचापहृतचेतसां स्वीकृतमानसां कयावाचा यामिमांपुष्पितां परमार्थबोधलक्षणफलरहितत्वात् भोगरूपपुष्पमात्रसंयुक्तां प्रसिद्धां वाचं वेदवादरताः अविपश्चितो वदंति यावत्तावेदशाखा यज्ञानमूलक्रियामात्रविधायकवेदैकदेशवचनोपगतव्यः तस्य तथाविधस्यवेदस्यवादोऽभिधानंपरं प्रकृष्टं तदेवतत्त्वमेषांते तथोक्ताः अत एव नान्यदस्तीति वादिनः स्वर्गादिफलप्राप्तिहेतुभूतानां क्रियाविशेषाणां विधायकादेदादहतेन्यच्छास्त्रं नास्त्येवेति वदनशीलाः अत एवाविपश्चितः यज्ञादिक्रियाफलभूतानित्याश्चविनाशिनश्चाय भोगमात्ररूपमर्थं पुरुषार्थफलत्वेन प्रतिपन्नाः स्तो न विद्वांसो ये ह्यविनाशि विशुद्ध निरतिशयमात्मतत्त्वलक्षणमेतद्विपरीतमर्थं फलत्वेन प्रतिपाद्यन्ते ते विपश्चित्त्वमजन्ते [illegible] ४२

लासिकी टीका

स्वर्गादिभोगमात्रपरत्वेन प्रतिपन्नानामव्यवसायिनां बुद्धिः प्रक्रांते परस्मिन्धर्मे न नियुज्यते इत्याह यामिति यामिमां वेदवादेककर्मकांडलक्षणं अविपश्चितो विवेकिनः प्रबोधशून्या वेदवादरता वेदेयेऽर्थवादाः अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृत

गी॰ टी॰ हि॰

भवति अपाम सोममम्रता अभूमेत्याद्यास्तेषु रताः प्रीताः नान्य
त्परमीश्वरतत्वमितिवदनशीलाः ४२ ॥

पंचोलीटीका

सांख्ययोगबुद्धेः प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमितरस्याः कामकर्मबुद्धेः प्रवर्तमाना
नां सांख्ययोगबुद्धिप्राप्त्यभावलक्षणं दोषमाह यामिमामिति हे पा
र्थ वेदवादरता अर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः
अविपश्चितः अविवेकिनः यामिमां पुष्पितां पुष्पितवृक्षवच्छोभमानां
वाचं प्रवदंति स्वर्गपश्वादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्यः अन्यत् नास्तीति
वादिनः ४२

रणवीरसमिद्बोधिनी॥

अनिश्चितमतीनां भ्रंशमाह यामिमामिति त्रिभिः यां वाचं वेदल
क्षणां पुष्पितां पुष्पैः शोभितपुष्पलतावत्पुष्पितामापातमात्ररमणी
यां वेदवादरताः वेदानां वादेष्वर्थवादेषु रताः अर्थवादश्चेत्थं प्रशस्त
निंदान्यतरवाक्यमर्थवादः सच विधिशेषो निषेधशेषश्चेति पुन
रपि त्रेधा गुणवादानुवादभूतार्थवादभेदात् प्रमाणान्तरविरोधेस
त्यर्थवादो गुणवादः प्रमाणान्तरावगतार्थबोधकोऽनुवादः प्र
माणान्तराविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधको भूतार्थवादः तथाच
प्राभाकराः विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते भूतार्थवाद
स्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मत इति तथाच वायव्यं श्वेतमजमाल
भेतेति विधिवाक्यं वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेति निषेधवाक्यमित्याद्य
र्थवादास्ततो वेदेषु नान्यत्किंचित्प्रयोजनमस्तीत्येवंवादिनस्ते मू
र्खा एवेत्यर्थः ४२॥

मधुभाष्य॥

यामिमामिति यामाहुस्तयेत्यन्वयः मोक्षफलपेक्ष्य स्वर्गादि
तुच्छफलकां वाचं प्रवदंति वेदवादरताः कर्मादिवाचकवेद
वादरताः वेदैर्यज्ञस्वर्गाद्युच्यते तत्रैव रताः नान्यदस्तीतिवादि

नः परोक्षविषया वेदाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः मां वि
यते भि यत्ते मामित्यादिभिः पारोक्ष्येण प्रायो भगवंतं व
दंति भोगैश्वर्यपतिप्राप्तिं प्रति तत्प्राप्तिफलाप्य वेदा इ
ति वदंतीत्यर्थः तेषां सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मिका बुद्धिः
समाधौ समाध्यर्थं न विधीयते सम्यङ्निर्णीतार्थानां हीश्व
रे मनः समाधानं सम्यग्भवति तद्धि मोक्षसाधनं उक्तं चैत
दन्यत्र न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि वाचः स
मासन् स्वप्ने निरुक्त्या घटमेधिसोऽर्थं न यस्य हेयानुमि
तं स्वयं स्यात् इति तां योगबुद्धिमाह त्रैगुण्यविषया वेदा इ
त्यादिना अनवद्यपोह्य वेदानां परोक्षार्थत्वात् त्रिगुणसंबंधि
स्वर्गादिप्रतीतोऽर्थ इव भाति परोक्षवादो वेदोऽयमिति श्रीकृष्ण
प्रतः प्रतीतकेऽर्थं भातिमाऊवित्यर्थः वादो विषयकत्वंच
मुत्वतो वचनं स्मृतमित्यभिधानात् न तु वेदपक्षो निषि
ध्यते वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा आदावंते च म
ध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते सर्वे वेदा यत्पदमामनंति वेदोऽखि
लो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदां आचारश्चैव साधूनामा
त्मनस्तुष्टिरेव च वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्यय
इति वेदानां सर्वात्मना विष्णुपरत्वोक्तेः तद्विहितस्य तद्वि
रुद्धस्य धर्माधर्मत्वोक्तेश्च तथापि काम्यकर्मणां फलं
ज्ञानिनां न भवतीति साम्यमेवेत्यत आह ४५॥

264

यामिमामितित्रिभिः अत्रयामिमांत्यत्रलिंगविभक्तिविपरिणामेनयेइत्य
मितेयं तयेत्यत्रापितेनैवप्रकारेणतेषामितितेयं कर्मणाप्रकृततत्वा
त्कर्मभिरितिशेषोन्वयः तत्रायमन्वयः तयाउक्तयाअपहृतचेतसा
तेषांसकामानांकर्मभिर्व्यवसायात्मिकाबुद्धिर्नविधीयतइति अपहृत
चेतसामितिवशीकृतचेतसामित्यर्थः तथाकथंतेषांकेषामित्यपेक्षा
यामेवंयोज्यं यामिमांवाचंपुष्पितांभोगैश्वर्यगतिंप्रतिप्रवदंतितेइ
मामितिपुरोवस्थितवद्व्यपदेशेनतस्यावाचः अत्यादृतप्रसरत्वंद्यो
तयति पुष्पितामिति पुष्पवत्रयातादात्मिकरमणीयांवदन्यफलो
त्पत्तेरस्पष्टरूपायाअनुष्ठानसमयेततया व्यवहितत्वात्तदुपयोग
स्यदेशांतरकालांतरभावितयाव्यवहिततरत्वामाह यथापुष्पो
द्गमात्कालांतरेफलंतदुपभोगस्तुव्यवहिततरस्तद्वद्भोगैश्वर्यं क
र्माधिकारलक्षणंतस्यगतिंज्ञानंयस्यावाचामित्यर्थः प्रतिलक्षणा
र्थंकर्मप्रवचनीयः तत्सुवाग्लक्षणप्रवदंतोविपश्चितोलक्षस्वस्या
धिकारमात्र [illegible] बोधिकांवाचंप्राप्यवदंतीतिप्राप्तिक्रि
याजनितोलक्षणाभावः प्रवदंतीतिप्राप्ता सा इदानींस्वर्गमित्या
दिप्रकर्षेणवदंतीत्यर्थः अयमपवर्गः स्वर्गप्राप्तिसाधनमयमतइति अ
विपश्चितइत्युक्ते अविपश्चित्वेकोहेतुस्तत्राह वेदवादरताइति वा
दशाहेनअर्थवादाःभामाशेहेतस्तभामायाइवार्थवादानांग्रहणं त
स्याचवेदसंबंधित्वोर्थवादास्तेरताः प्राप्तिप्रामाण्येदग्रहणमिथ्यात्वप
रिहारार्थं सएषयज्ञायुधी यजमानोंजसास्वर्गं लोकमेतीत्यादयो
वर्तमानत्वेनस्वर्गप्राप्तिबोधकावैदिकाअर्थवादाःकथंमिथ्यास्युस्त
स्मात्प्रामाण्यवत्वेस्वर्गमितिमन्यमानाअविपश्चितोभवंतीत्यर्थः न
न्वर्थवादास्तस्यार्थइतिचेदाचोषंकिंनशृण्वंतीत्याशंक्यविशिन
ष्टि नान्यदस्तीति एषामर्थवादानामभिधेयांतरप्रयोजनांतरं
तान्यत्नास्तीतिवेदश्रद्धावशाद्वदनशीलाः ॥४२॥

265

भाषाअनुवाद

जो कहा कि सांख्ययोगरूप बुद्धि एक ही प्रमाण भूत है तो फेरि
वही सबके चित्तमें क्यों नहीं स्थिर होती अर्थात् जो सकाम मनु
ष्य हैं वे भी ये कष्टरूप सकल कामना त्याग करि भगवद्भक्ति
ही से मुक्त होयगे ऐसी निश्चयरूप बुद्धि काहे से नहीं करते
हैं तिसपर कहते हैं कि विषलता इन्द्रायन की तरह अति
सुंदर यह जो उत्तम स्वर्ग आदि फल सुनावने वाली श्रुति कहे
वेदवाक्य जिसको कामी कहे सकाम मनुष्य सब कहते हैं
सोई स्वर्ग आदि फल श्रुतिरूप वेदवाक्य से विचार सून्य मनुष्यों
को अर्थात् विश्वास करनेवालों को भगवद्भक्ति से निश्चय
मुक्त होयगे ऐसी बुद्धि उत्पन्न नहीं होती है इस श्लोक के आगि
वाले तीन श्लोकों के साथ इस श्लोक की अन्वय है जो कहा कि वे
मनुष्य ऐसे काहे लिये करते हैं तो उनका सिद्धान्त कहते हैं
कि जिसलिये वे सब लोग अति मूढ़ अज्ञानी हैं उनके अज्ञान
मे हेतु कहते हैं कि वेद के बीच में जो सब वाक्य हैं सो केवल प्रशं
सा परक हैं अर्थात् चतुर्मासयाजीयोंको अक्षय स्वर्ग होता औ
यज्ञ शेषमे सोमलता पीकरि अमर होते हैं इत्यादि जो पलास
पुष्प के समान पुष्पित वेदवाक्य हैं निर्गन्ध फूल के तुल्य इन्ही
वेदवाक्यों से काम्यकर्म से वे लोग गिरते हैं इससे कहते कि यह
वेदोक्त स्वर्ग आदि फल को छोड़कर और ईश्वर तत्व प्राप्त करने यो
ग्य वस्तु कछु नहीं है इसी मत को वे कहते हैं ४२ ॥

दोहा॥

जो इह पुष्पित वाणी को कहित अपंडित बीर वेदवाद में
पार्थ रत कहें याते सार न और ४२॥

266

कामात्मानः स्वर्गपराजन्मकर्मफलप्रदां क्रियावि-
शेषबहुलांभोगैश्वर्यगतिंप्रति ४३

शांकरभाष्य

तेचकामात्मेति कामात्मानः कामस्वभावाः कामपराइत्यर्थः स्व
र्गेति स्वर्गपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषांते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधा
नाः जन्मकर्मफलप्रदां कर्मणः फलंकर्मफलं जन्मैव कर्मणः
फलं जन्मकर्मफलं तत्प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदांतां वा
चं प्रवदन्तीत्यनुषज्यते क्रियाविशेषबहुलां क्रियाणांविशेषाः
क्रियाविशेषाः तेबहुला यस्यांवाचितां स्वर्गपशुपुत्राद्यर्थाः
ययावाचाबाहुल्येन प्रकाश्यन्ते भोगैश्वर्यगतिंप्रति भोगश्च
ऐश्वर्यंच भोगैश्वर्ये तयोर्गतिः प्राप्ति भोगैश्वर्यगतिः तांप्रति
साधनभूतास्तेक्रियाविशेषाः तद्बहुलांतांवाचं प्रवदन्तोमूढाः
संसारे परिवर्त्तन्त इत्यभिप्रायः ४३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रकृतान् प्रवक्तृनविवेकिनोव्यवसायात्मिकाबुद्धिभाक्त्वासम्भ
वसिद्ध्यर्थं विधान्तरेण विशिनष्टितेचेति तेषां संसारपरिवर्त्त
मानपरिदर्शनार्थं प्रस्तुतांवाचमेव विशिनष्टिजन्मेति तत्पुं
सां कामस्वभावत्वमयुक्तं चेतनस्येच्छावतस्तदात्मत्वानुपपत्ते
रिति तत्राहकामपराइति तत्परत्वं तत्तत्फलार्थित्वेन तत्तदुपा
येषु कर्मस्वेव प्रवृत्ततया कर्मसंन्यासपूर्वकात् ज्ञानाद्बहिर्मु
खत्वं ननु कर्मनिष्ठानामपि परमपुरुषार्थोपेतयामोक्षोपाये
ज्ञाने भवत्याभिमुख्यमिति नेत्याहस्वर्गेति तत्परत्वं तस्मिन्नेवास
क्ततयातदतिरिक्तपुरुषार्थराहित्यनिश्चयवत्त्वं उच्चावचमध्यमरे

गी॰ हुप्रभेदग्रहणं जन्मवाचोपयोक्तफलप्रदत्वमप्रामाणिकमित्याशंक्या
टी॰ नुष्ठानद्वारा तदुपपत्तिरित्याह क्रियेति क्रियाणामनुष्ठानानां या
टि॰ गदानादीनां विशेषा देशकालाधिकारिप्रयुक्ताः समाहृतानेकाह
लक्षणास्तेषां बहुलत्वं वा प्राचुर्येण प्रतिभान्तीत्यर्थः कथं यथो
क्तायां वाचि क्रियाविशेषाणां बाहुल्येनावस्थानमित्याशंक्य प्रका
शयत्वेनैनद्विशदयति स्वर्गेति तथापि तेषां मोक्षोपायत्वोपपत्ते
स्तन्निष्ठानां मोक्षाभिमुख्यं भविष्यति नेत्याह भोगेति यथोक्ता
वाचमभिवदतां पर्यवसानं दर्शयति तद्बहुलामिति ४३ ॥

स्वामिकृतटीका

अत एव कामात्मान इति कामात्मानः कामाकुलचित्ताः अतः स्वर्ग
एव परः पुरुषार्थो येषां ते जन्म च तत्र कर्माणि च तत्फलानि च प्रददाती
ति तथा तां भोगैश्वर्ययोर्गतिं प्राप्तिं प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषा
स्तैर्बहुलां यस्यां तां प्रवदन्तीत्यनुषंगः ४३ ॥

पिशाचभाष्य

कथंभूतास्ते अविपश्चित इत्यत आह कामात्मानः कामिनः स्वर्गपराः स्वर्ग
प्रधानाः जन्मकर्मफलानि च जन्मकर्मफलानि प्रददतीति जन्मक
र्मफलप्रदां तां वाचं क्रियाविशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रियावि
शेषाः पाकयज्ञादयः बहुत्वेनोक्तानीति प्रतिपादयतीति बहुलाः
क्रियाविशेषबहुला तां भोगैश्वर्यगतिं भोगः शब्दादिविषयलाभः
ऐश्वर्यमणिमादि भोगैश्वर्ययोर्गतिः तां प्रति तल्लक्षणां भोगैश्वर्य
गतिं शब्दादिविषयलाभगतिमात्रभूतामित्यर्थः तां वाचं प्रज
नयन्ति पुरुषार्थबुद्धिमाकांक्षीरित्यर्थः तथा च श्रुतिः स्ववात्वेनेष्ट
दच्छापरस्तत्पाख्यापद्योक्तमवरं येषु कर्मेत्यादि कस्मात्तावाभूता

ज्ञेयत्वज्ञाद्युपदिसावाकप्रमाणत्वेनउपादीयतेतदनुष्ठानेनन
त्फलप्राप्तौचप्रसक्तिःस्यात् ४३ ॥

रामानुजभाष्य

कामात्मनः कामप्रवणमनसःस्वर्गपराःस्वर्गपरायणाःस्वर्गा
दिफलावसानेषुवेदेजन्मकर्मफलप्रदांक्रियाविशेषबहुलां
नत्त्वज्ञानरहिततयाक्रियाविशेषप्रचुरांभोगैश्वर्यप्रसक्ता
नांमतोपचारव्याख्यानुसरणम् ४३ ॥

अभिनवगुप्तटीका नास्ति

अतएवजन्मनःकर्मैवफलमितिनिश्चितवेदिपश्चिनः तेवचनैव
स्वर्गंकालेनयावदपवर्गचिताद्यवलानुदेषुनाप्रपिवप्र
मार्थयोगा नत्रफलमिस्त्युपदादिभिस्तोकनयत्नतान्ययेम ४३॥

परमार्थप्रपाटीका

अथैतत्प्रकटयन्नाह कामात्मानइति कामात्मानोऽभिलाषाकु
लचित्ताअतएवस्वर्गपराःस्वर्गएवपरंउत्कृष्टंयेषांतेनजन्मकर्म
फलप्रदां जन्मचतत्राकर्मचफलंचप्रददातितांभोगैश्वर्यगतिंप्र
वदंति भोगारंभादिपैश्वर्यं देवाधिपतितयोर्गतिःप्राप्तिस्तांकिंभूतां
क्रियाविशेषबहुलांभोगैश्वर्यप्राप्तिप्रतिसाधनभूतायेक्रियावि
शेषास्तैर्बहुलांसुधीःश्रुतिप्रयासप्साध्याम् ४३ ॥

वनमालीटीका

कामात्मानःकामाकुलितचित्ताःस्वर्गएवपरःपुरुषार्थइतिज्ञाने
येषांते ४३ ॥ स्वर्गपराःस्वर्ग

उत्तमवैजयंतीटीका

किंचएवमपिकृतःयतःकामात्मानइति कामात्मानःपुत्रकल
त्ररूपराज्यारोग्याद्यनेकविधरूपेषुकामेषुआत्मानः मनांसिये
षांतेतथानानाविषयविहितमनयस्त्वर्थः ननुतेयथेष्टंतान्वि
षयान्कामयन्तेतथासर्वेश्वरंत्वामपिकुतोनकामयन्तइतिचेत्त्रा
ह स्वर्गपराइति स्वर्गएवपरःपरमः सर्वोत्कृष्टोयेषांतेतथाका
मांतांनचितनेनसर्वेप्रपादिविशिष्टास्त्वर्गादिस्वराद्यमवैपर

गी॰ सर्वैश्वर्यं परमप्राप्यं सर्वातिशयसुखरूपं मोक्षं जानंतीत्यर्थः
टी॰ वाचं विशिनष्टि जन्मकर्मफलप्रदां जन्म स्वर्गादिभोगाय वि
हि॰ शिष्टकर्मजन्यमनुष्यादिदेहेंद्रियाद्यभिव्यक्तरूपं कर्म तत्तत्काले हैं
विहितमिंद्रियक्रियात्मकं फलं धामधनायनपशुपुत्रकलत्रादि
नित्यवस्तुरूपं जन्म च कर्म च फलं च तानि प्रकर्षेण ददाति १ नयातां
नः किं विशिष्टां भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां
भोगः स्वर्वेश्याधरामृतपानादिः ऐश्वर्यं स्वर्गाधिपत्यं तयो
र्गतिः प्राप्तिस्तां प्रति तदर्थमेव ये क्रियाणां मध्ये विशेषाः श्रे
ष्ठाः अग्निष्टोमाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासामावास्यादयस्तेषां बहु
लेकलापं यस्यां तथा तां प्रवदंतीति संबंधः ४३ ॥

मधुसूदनीटीका द्वाचत्वारिंशे उक्तार्थे

जन्मकर्मफलप्रदां जन्म वा स्वशरीरेंद्रियादिसंबंधलक्षणं
तदर्थीनेव कर्म तेन जन्मना ... निमित्ते तदधीनं च फ
लं च वस्तु स्वर्गादिलक्षणं त्रितयमेतानि प्रकर्षेण प्रदीयत्र
बहुविधेन ददातीति तथा तां तत्पदवमनेकप्रकार भोगैश्व
र्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां अमृतपानोर्वशीविहार
पारिजातपरिमलादिनिबंधनो भोगः तत्कारणं च परमैश्व
र्यं देवादिस्वामित्वं तयोर्गतिं प्राप्तिं प्रति साधनभूता ये क्रिया
विशेषा अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादयः तैर्बहुलां वि
स्तरो भूयिष्ठानेन भोगैश्वर्यसाधनक्रियाकलापप्रतिपा
दिकामिति यावत् कर्मकांडस्य हि बाहुल्यं तथा सर्वेषां
निविष्टमनतप्रसिद्धं ... सकलकर्मकांड ... वाचं प्रवदंति
प्रकर्षेण ... स्वर्गादिफलानमुपगच्छति ये ते अविपश्चितः वि
वेकशून्या ... पनीतात्मा सन्तः ... वेदवादरताः देहे
नियताः ... तत्र वैतान्न मोक्षप ... सकृते भवतीति प्रव
... वैवं नयवर्गैः वेनतिति मिथ्यावि
प्रवासेन संनद्धाः ... ते नित्यवादिनः ...

कोऽयमेतद्यानास्त्यन्यत्स्वानकांडं सर्वस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वात्
कर्मफलापेक्षयानास्त्यन्यदितिशोदनावयवादीति वदनशीलाः
अतस्ता एवं येन [illegible] अत एव तेऽवि
गालेयतःकामात्मानःकाम्यमानविषयशताकुलचित्तत्वेनकामम
याः एवं सतिमोक्षमपिकुतोनकामयंते यतःस्वर्गपराःस्वर्गएवो
र्वश्याद्युपेतत्वेनपरउत्कृष्टोऽयेषांतेनचास्वर्गातिरिक्तः पुरुषार्थोस्ता
तीमत्ववमावंतीविवेकवैराग्याभावात् मोक्षकथामपिसोढुमस
मर्था इत्यर्थः ४३ ॥

सदानंदटीका चत्वारिंशोऽर्थः

स्वर्गेननत्फलेवानदेतःकर्मपरत्वतः अतिवेधात्त्र इत्येवविद
हार्थकभाषिणः ५ विषयाकुलचित्तत्वात्सदाकाममयाः प्रा
ताः स्वर्गपर्वेपरायेषांपुरुषार्थेनयामतः [illegible]
[illegible] कथामपि नरमंतेननतेषांभोगादौलग्नचे
तसां ११॥४३ ॥

नीलकंठीटीका

तथाभोगस्यैश्वर्यंचतयोर्गतिःप्राप्तिस्तांप्रतितदर्थमित्यर्थः
कामात्मानःकामपरस्तचित्ताः अत एव स्वर्गपराःकीदृशींभोगै
श्वर्यगतिं जन्मकर्मफलप्रदांप्राप्तभोगैश्वर्योहिपुरुषस्तद्वास
नावासितःपुनर्भोगैश्वर्यप्राप्तयेजन्मलभते तदर्थंकर्माणिच
कुरुतेफलंचततोभोगादिकंप्राप्नोतीतिचक्रमनिशमावर्तते
तेनतिष्ठानस्युतोभवतीत्यर्थः किंच क्रियाविशेषबहुलांय
थाययावित्तव्ययायासाधिक्यंतथातथाभोगैश्वर्यप्राप्तेराधि
धिक्यमित्यर्थः एतेनात्मतापाससाध्येष्वपिकर्मसुफललोभात्स
र्वतरस्यतरं भाष्ये भोगैश्वर्यगतिंप्रतिसाधनभूताःयेक्रियाविशे
षाअग्निहोत्रादयः तद्बहुलांजन्मरूपंयत्कर्मफलंतत्प्रदांचवा
चमेवेति व्याख्याते ४३ ॥

269

ज्ञानेदी टीका

केवलेन कर्मणा स्वर्गशब्दवाच्यं निरतिशयं सुखमेव प्राप्यं
ततो ज्ञानप्राप्यमपवर्गाख्यं फलं नास्तीति विवादशीला अ
त एव कामात्मनः अशांतः शप्तः कामः तस्मिन्नात्मा मनो येषां
अत एव जन्मना देवलोकादावुत्पन्ना कर्मणां फलप्रदा तथा
क्रियाणां काम्ययज्ञविधीनां विशेषभेदैः बहुला नानाविधा
भोगप्राप्तानां विषयाणामास्वादे ऐश्वर्ये सामर्थ्ये तस्य गतिम
ति देवादिजन्मना विषयास्वादसामर्थ्ये स्वर्ग पर एव परश्रुत्क
र्षो भिलषणीयो येषाम् ४३ ॥

+ अत एवाविपश्चित्त्वप्रतिपादकानि तेषां विशेषणा रामकंठी टीका एणाह +

+ तथा च कामात्मनः कामाः प्रियाः शब्दादयः स्वर्गे स्वभूतत्वादा
त्मा येषामत एव कामात्मत्वात्स्वर्गपराः उत्तमभोगाधिकरणं
स्वर्गः प्राप्यत एषां परः प्रकृष्टो येषां ते तथाविधः तथा जन्मक
र्मफलप्रदाः भोगप्रत्ययवशं प्राप्य जन्म कायविदपि योन्यन्त
रे संभवति यस्मिन्सति धर्माधर्मात्मके कर्म तस्मिन्सति स
त्वादिलक्षणं फलमित्येतान्याहुरिति वः अत एव भोगैश्वर्य
स्येष्टविषयाधिपत्यस्य गतीर्विविधमार्गान्फलभूतान्प्रति त
त्साधनभूताः क्रियाविशेषाः नानाविधयज्ञदानतपःप्रभृत
यः कर्मभेदाः बहुला भूयांसो येषां न केवलं नित्यनैमित्तिक
क्रियामात्रसक्ताः यावत्काम्यानपि क्रियाविशेषान्विस्तार
यन्तः इत्येवंविधाः प्रवक्तारो यां वाचं वदन्ति ४३ ॥

लासिकी [illegible] टीका

कामा विषया आत्मवत्परप्रेमास्पदत्वादात्मा येषां ते अत एव
स्वर्गपराः स्वर्ग एव परः पुरुषार्थो येषां ते पुष्पितां भविष्यत्स्वर्ग
फलेन तां वदन्ति कीदृशीं तां जन्मकर्मफलप्रदां जन्मयो
न्यन्तरे संचारः कर्म धर्माधर्मात्मकं फलं सुखदुःखे तानि प्रददा नि
तीति तथाविधाम् ४३ ॥

पंवोलीटीका

ते च कामात्मानः कामपराः स्वर्गपरः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः

गी॰ किंलक्षणांवाचंजन्मकर्मफलप्रदांजन्मैवकर्मफलंप्रददाति
टी॰ इतिजन्मकर्मफलप्रदांस्वर्गपशुपुत्रादिलक्षणाअर्थापयावाचा
हिं॰ बाहुल्येनप्रकाशितेयेषांतेभोगैश्वर्यप्राप्तिप्रतिसाधनभूताःतेक्रि
याविशेषबहुलांतांवाचंप्रवदंतिमूढाःसंसारेप्रवर्ततइत्यभि
प्रायः ४३

रमावीरसमिद्धोधिनी

तन्मोक्षमेवप्रकटयति कामात्मानइति ऐहिकमेवविष
यसुखंश्रेयइति तत्स्वरूपाःस्वर्गपराःस्वर्गःपरोहृदयेयेषांस
र्गस्यापासमसाध्यत्वात् अतएवजन्मनोदेवकर्मणः क्रिया
मात्रस्यफलंविषयसुखंप्रकर्षेणददातीति क्रियाविशे
षाऐहिकविषयव्यवहारास्तेबहुलायाममितामित्यर्थः ४३

मधुभाष्य

४३॥

ननुतात्वैवकर्मकुर्वतांशास्त्रज्ञानांकथमीदृशीअवस्थाअतआ
उक्तंकामात्मानइति कामप्रधानमात्रासक्तांतःकरणाःशास्त्र
ताअपिनार्थवादादिविवेकंमदंतइत्यर्थः तथाचनारदीये
अश्लोहिवाक्येचनरहतरेदुष्पण स्यपापस्यनिदानभूते उच्चारण
देवतानांशुनीद्राणानायणश्चेनितथार्थवादाः नन्वकाम्यमानेमो
तफलमपिफलतीत्यतआह स्वर्गपराइति स्वर्गःपरउत्कृष्टोये
षांतथाभूताविवेकविरक्ताभावात्रमोहकथामपिमदंतइति
भावः ननुतर्हिस्वर्गस्यात्तयफलत्वादस्तुतदेवकिमज्ञाअतो
वाचंविशिनष्टि जन्मेति जन्मनैवयत्कर्मफलेनत्प्रदामिति न
यानात्तयत्वेनस्वर्गादिभ्रोध्यतेःतोः वश्यंभाविपुनर्जन्मेतिभावः
ननुतर्हिस्वर्गभोगकालस्यकोवधिरित्यतस्तामेवविशिनष्टि
क्रियाविशेषेति क्रियाविशेषाअग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाज्यो
तिष्टोमादयस्तैर्बहुलात्प्रकटनादिस्वरूतेत्यर्थः एवंचफलस
कर्मनिष्पत्तेरितिन्यायेनफलकालावधिःसंकल्पइतिभावः४२
भवत्वेनतस्यैवंकृततेनतेषांमत्वप्रहिंसमाहिमैवकिमितितक
रोतीत्यतआह ॥

भाषाअनुवाद

अनपढकामात्मा कहे कर्म वुद्धी स्वर्गादि फल प्राप्तिरूप कामना हीहै परमपुरुषार्थ जिनके मतमे ग्रैसे जोमूढहैं तेईजन्मकर्मन या स्वर्गआदि फलदेनिवाली जो वेदवाक्य सवहै ग्रौरभोग ऐश्वर्य प्रापहोनेके ग्रर्थसाधन भूत जोवेदोक्त कहे वेदविहित ग्रनेक ग्र नेक क्रियोंकी प्राप्तिका कहे वहुतायतहै जिनमेमूढजन ग्रैसे वचनवोलनेहै ग्रर्थात जन्महीहै कर्मकाफल तिसकेदोनेवा ली वाक्योंको कहतेहैं ४३ ॥

दोहा

जो ग्रभिलाखी स्वर्गपर जन्मकर्मफलदेन क्रियाकर्मसो वहुकरें भोगऐश्वर्यगतिदेन ४३॥

272

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसां व्यवसा
यात्मिकाबुद्धिः समाधौनविधीयते ४४ ॥

शांकरभाष्यं

तेषांचभोगेति भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगःकर्तव्यऐश्वर्यंचेति
भोगैश्वर्ययोरेवप्रणयवतां तदात्मभूतानां तयाक्रियाविशेषब
हुलया वाचाअपहृतचेतसामाच्छादितविवेकप्रज्ञानांव्यव
सायात्मिका सांख्येयोगेवायाबुद्धिःसमाधौ समाधीयतेऽस्मि
न् पुरुषोपभोगायसर्वमिति समाधिरन्तःकरणंबुद्धिःतस्मि
न्समाधौनविधीयतेनास्थितिर्भवतीत्यर्थः ४४ ॥

आनंदगिरिकृतटी० ॥

ननुकर्मकांडनिष्ठानां कर्मानुष्ठायिनामपि बुद्धिशुद्धिद्वारेणा
न्तःकरणे साध्यसाधनभूतबुद्धिद्वयसमुदायसंभवात्ततो मो
क्षोभविष्यति नेत्याह तेषांचेति तदात्मभूतानां तयोरेव भोगै
श्वर्ययोरात्मकत्वेनारोपितयोरभिनिविष्टचेतसि तादात्म्या
ध्यासवतां बहिर्मुखाणामित्यर्थः तथापि शास्त्रानुसारिण्या
विवेकप्रज्ञया व्यवसायात्मिकाबुद्धिस्तेषामुदेष्यतीत्याशंक्या
ह तयेति ननुसमाधिःसंप्रज्ञाताभेदेनद्विधोच्यतेतत्र बुद्धिद्व
यविधिरप्रसक्तः सन् कथं निषिध्यते तत्राह समाधीयत
इति ४४ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

ततश्चभोगैश्वर्येति भोगैश्वर्ययोःप्रसक्तानामभिनिविष्टानां
तयापुष्पितयावाचापहृतमाकृष्टंचेतोयेषांतेषांसमाधिश्चि
त्तैकाग्र्यंपरमेश्वरैकाग्र्याभिमुखत्वंतस्मिन्निश्चयात्मिकाबु
द्धिर्नविधीयतेकर्मकर्तरिप्रयोगःनोत्पद्यतइत्यर्थः ४४ ॥

पिशाचभाष्यं ॥

ततश्च भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगैश्वर्ययोरेव प्रणयवतां तया वाचा
अपहृतचेतसां आच्छादितविवेकप्रज्ञानां व्यवसायात्मिका सांख्ये
योगे वा बुद्धिः समाधौ परमात्मावबोधद्वयमेव बुद्धिः परमपुरु
षार्थतया कर्तव्यत्वेन निश्चिता सा बुद्धिस्त्यागलक्षणात्पादयितु
शक्यते तस्मादियं वाक् परमपुरुषार्थविरोधित्वात्त्याज्येत्यभिप्रा
यः ४४ ॥

रामानुजभाष्यटी॰

तेषां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तस्यां वाच्यापहृतया भोगैश्वर्यविषय
या तया वाचापहृतात्मज्ञानानां यथोदिता व्यवसायात्मिका बुद्धिः
समाधीयतेस्मिन्नात्मज्ञानमिति समाधिर्मनः तेषां मनस्यात्मनि
श्चयपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मविषया बुद्धिः कदाचिदपि नो
त्पद्यत इत्यर्थः अतः काम्येषु कर्मसु मुमुक्षुणा न संगो कर्तव्यः
४४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी॰

स्पष्टोर्थः ४४ ॥

परमार्थप्रपाटीका

भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति भोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानां तयापुष्पित
वद्वाण्यापहृतं चेतो येषां तेषां पुरुषाणां तथैव वाण्या समा
धौ परमेश्वराराधने कार्यव्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयते नोत्प
द्यते तदुक्तं सोहं चिन्मात्रमेवेति चिंतनं ध्यानमुच्यते ध्यानस्यापि
विस्मृतिः सम्यक्समाधिरभिधीयत इति ४४ ॥

वनमाली टी॰

तया वेदवाचा अपहृतचेतसां आकृष्टमनसां भोगैश्वर्ययोः प्रस
क्तानां तेषां बुद्धिः व्यवसायात्मिका सती समाधौ एकाग्रतायां
न विधीयते ४४ ॥

उक्तमेवैजयन्ती टी॰ ॥

२७३

अतोहेतोस्तेषांभोगैश्वर्यप्रसक्तानांभोगैश्वर्ययोःस्वर्गोस्ततपा॰
नत्वस्वामित्वयोरेवप्रकर्षेणसक्तानिविष्टास्तेषांयथेहकर्मवि
तोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयतइत्यादिवा
क्यानवलोकनेनतेषांनिर्वेदाद्यभावत्वात्तेषांभगवत्याप्यभाव
इतिभावः अतएवतयावाचाअपहृतचेतसां अपहृतमाकृष्टं॰
चेतोयेषांतेषामव्यवसायिनांकामिनांव्यवसायिनांकामिनां
व्यवसायात्मिकाबुद्धिःसमाधौसम्यगाधीयतेआत्मस्वरूपंय
स्मिन्नितिसमाधिर्मनस्तस्मिन्मनसिनविधीयतेनोत्पद्यतेतेषां
निरतिशयप्रबलप्रचंडप्रज्वलितकामानिलमिवतमायसक
टाहसमानमानसेपीयूषवल्लीवल्पान्तेकोपायभूतात्मतत्त्व
निश्चयपूर्वकभगवत्परिचर्यात्मिकानिष्फलकामिकाबुद्धिर्न
प्ररोहतीत्यभिप्रायः ४४ ॥

मधुसूदनीटी॰ ॥

द्वाचत्वारिंशेङ्कार्थे ४४

सदानंदीटीका द्वाचत्वारिंशेङ्कार्थे ४४

274

भोगेति तयापुष्पितयावाचापहृतचेतसां बुद्धिः समाधौ समाध्य पुंसां
नुष्ठानकाले व्यवसायात्मिका व्यवसायो ज्ञानं तदात्मिका शुद्धचिन्मात्रा
कारा न विधीयते न भवति कर्मकर्तरि लकारः विरक्तस्य हि बुद्धिः समा
धौ चिन्मात्राकारा भवति न तु भोगासक्तस्येति स्पष्टमेव भाष्ये तु समा
धौ अन्तःकरणे व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवतीति व्याख्याते यद्वा समा
ध्यनुष्ठानार्थमेव निश्चयात्मिका तेषां बुद्धिर्न भवतीति व्याख्येयं ४४॥

आनंदी टीका

ईदृशाः अविपश्चितः विशेषेण पश्यन्तीति विपश्यः परमार्थद
र्शिनः तद्वदाचरन्तइ तिणिचिक्किपिचविपशश्चितेचेतयन्ती | न
तिचितश्चितेविपश्चितइतिवुत्पत्तुगमात् परमार्थविशेषम
पश्यन्तः विचारहीनाः यामिमांप्रसिद्धांवाचं वेदात्मिकांप
रेमस्वरवाणीरूपिणींपरमार्थफलानवेत्तयाहृद्यश्रुतमात्रे
णैवमनोहरैस्त्वन्नपानाधैः विषयैरेवपुष्पैर्विकसितांप्रवदंति
स्वर्गादियज्ञफलान्यैवश्रुतिरितिप्रलपन्तितयावाचाऽ
पहृतचेतसांविचारहीनानाम् अतएवहि भोगैश्वर्यप्रसक्ता
नांनिश्चयात्मिकाबुद्धिः समाधौनविधीयते उक्तवक्ष्यमाणप्र
कारज्ञानकर्मसमुच्चयान्मुक्तिरित्यस्मिन्समाधानेविषयेस्थि
तिनकरोतिविधीयतेइतिकर्मकर्तरियक् ४४ ॥

रामकदी टीका

तयावर्जितचित्तानांभोगासक्तानांबुद्धिःसमाधौनविधीयतेइति
संबन्धः इदमत्रतात्पर्यम् येस्वयमेवप्रबोधशून्याःत्वाह्यागमात्र
तमेवा पराःतेन्ये लक्षणाविधेरेवंर्थप्रशंसद्भिः परिपाद्यमाणत्वाहृकंप
कल्पाः परमार्थप्राप्तिव्यवसायाहृरमपकृष्यन्तइति तयावि
यानांबुद्धिः कथंसमाधौविधीयतामर्हति [illegible]
[illegible]
[illegible] ४ | ४

लासिकी टीका | ४ समाधौकर्मण्यपिमध्ये

भोगैश्वर्येचप्रकर्षेणनिक्षिप्तव्यसक्तस्त्वन्तरपरिहारेणसक्तानां
तया॰ लीनचित्तानांवेदवाचाऽऽवर्जितमनसामविपश्चितांअत्यगा | अपहृतचेतसां+
त्मसमाधानविषयाकर्मण्यपि[illegible]सकाशेनेनदृढस्यप्रयु | व्यवसायात्मिकाबुद्धिः+
नविधीयतेननियुज्यते मयानत्+
त्यै ह्यात्म् ४४ ॥

पंचोलीटीका

तेषांवभोगैश्वर्ययोःप्रीतिंप्रतितयावाचाच्छादितविवेकबुद्धीनां
सांख्येयोगेवाबुद्धिर्व्यवसायात्मिकासमाधौचित्तेनविधीयतेनजा
यतेकर्मकर्तृप्रयोगःनोत्पद्यतइत्यर्थः ४४

२७६

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

तयाविषयबुद्ध्याविगलितचित्तानांव्यवसायात्मिकाः उद्योग
ल्लक्षणा मतिः समाधौ सम्यगासमंताद्धीयतेऽस्मीक्रियते
त्रादिव्यवस्थायशेति समाधिस्त्राइनधनुर्वेद विद्यावोच्यते
तत्रनविधीयते नोत्पद्यते कर्मकर्तरि प्रयोगः ४४॥

मधुभाष्य॥

४४॥

रामचंद्रसरस्वतीटीका

भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति भोगो रेभतिलोकमालिंगनादिजः ऐश्वर्यं
देवादिस्वामित्वं तत्र प्रकर्षेण सक्तानां करणा इत्यर्थः अयंभावः यद्यप्य
नेक॰फलकं कर्म तथापि यस्मिन्प्रयोगे यदर्थं तथा संकल्पः क्रियते त
देव फलं ददाति नहि सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इति विनियोगेऽपि सकृदनु
त ष्ठिं सर्वफलसाधनतां नयसिंश्रुतो व्यवसायेण बुध्या कामिभिः क ऽर्थः
र्मणा महत्तत्वात्र सत्वशुद्धिद्वारा व्यवसायात्मिका बुद्धि र्नोजन्य इति न ४४
तनु मास्त्त तेषां व्यवसायात्मिका बुद्धिः मम पुनस्तादृग्बुध्यर्थं कर्मकु ट्ट
र्वतः कर्मत्वाभावाद्देवस्वर्गादिप्राप्तेर्हतोऽस्मीत्याशंक्याह ४५ ॥

277

भाष्यानुवाद

भोग औ ऐश्वर्य्यमे आसक्त तथा ऊपर लिखी विष लताके तु ल्य सुन्दर वेदवाक्यसे आकृष्टकरि हरि गयाहै चित्तजिनका उनकी समाधि अर्थात् चित्तकी एकाग्रता रूप परमेश्वरमे जो एक निष्ठा तिसमे निश्चयात्मिका बुद्धिहोती नही इससे कर्मरूपजोबुद्धि उसमे कर्तत्व रूप अहंकार अर्थात् हमकर्ताहै इस वासनाकेमारे उनविचारोंकी ऐसी एकनिष्ठा निश्चयात्मिका बुद्धि आपसे उत्पन्नकैसेहोयएहकहा ४४ ॥

दोहा

भोगऐश्वर्य लंपटसदा तेहिं बुद्धि हरेचित तिनकिमतिव्य वसायनी होत समाधि न स्थित ४४ ॥

278

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जु
न निर्द्वन्द्वो नित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेम आत्म
वान् ४५ ॥

शांकरभाष्यं

ये एवं विवेकबुद्धिरहिताः तेषां कामात्मनां यत्फलं तदाह
त्रैगुण्येति त्रैगुण्यविषयाः त्रैगुण्यं संसारो विषयः प्रका
शयितव्यो येषां ते वेदास्त्रैगुण्यविषयास्त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भ
वार्जुन निष्कामो भवेत्यर्थः निर्द्वन्द्वः सुखदुःखहेतू सप्रतिप
क्षौ पदार्थौ द्वन्द्वशब्दवाच्यौ ततो निर्गतो निर्द्वन्द्वो भव त्वं नित्य
सत्वस्थः सत्वगुणाश्रितो भव तथा निर्योगक्षेमोऽनुपात्तस्योपादा
नं योग उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्ति
र्दुष्करा इत्यतो निर्योगक्षेमो भवात्मवानप्रमत्तश्च भव एष तवोप
देशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः ४५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

अविवेकिनामपि वेदाभ्यासवतां विवेकबुद्धिरुदेष्यतीत्याशंक्याह
य एवमिति तर्हि वेदार्थं तया कामात्मना प्रशस्तेत्याशंक्याह निस्त्रै
गुण्य इति भवेति पदं निर्द्वन्द्वादिविशेषणेष्वपि प्रत्येकं संबध्यते
त्रयाणां सत्वादीनां गुणानां पुण्यपापव्यामिश्रकर्मतत्फलसंब
न्धलक्षणः समाहारस्त्रैगुण्यमित्यंगीकृत्य व्याचष्टे संसार इति वेदश
ब्देनात्र कर्मकाण्डमेव गृह्यते तदभ्यासवतां तदर्थानुष्ठानद्वारा
संसारध्रौव्यान्न विवेकावसरोऽस्तीत्यर्थः तर्हि संसारपरिवर्जनार्थं विवे
कसिद्धये किं कर्तव्यमित्याशंक्याह त्वं त्विति कथं निस्त्रैगुण्यो भवेति
गुणत्रयस्य राहित्यं विधीयते नित्यसत्वस्थो भवेति वाक्यशेषवि
रोधादित्याशंक्याह निष्काम इति सप्रतिपक्षत्वं परस्परविरोधि
त्वे पदार्थौ शीतोष्णादिलक्षणौ निष्कामत्वे द्वन्द्वान्निर्गतत्वे शी
तोष्णादिसहिष्णुत्वे हेतुमुक्त्वा तत्रापि हेत्वपेक्षायां सदा सत्वगुण

श्रितत्वं हेतुमाह नित्येति योगक्षेमव्यावृत्तचेतसो रजस्तमोभ्याम
गी॰ स्पृष्टे सत्वमात्रे समाश्रितत्वमशक्यमित्याशंक्याह नयेति योग
टी॰ क्षेम योर्जीवनहेतुतया प्रकृष्टार्थसाधनत्वात्तयोर्योगक्षेमो भवेति कु
टि॰ तो विधिरित्याशंक्याह योगेति योगक्षेमप्रधानत्वं सर्वस्य स्वाभाविक
नम मिति ततो निर्योगक्षेमत्वमशक्यमित्याशंक्याह आत्मवानिति अप्रमा
989
दो मनसो विषयपारवश्यशून्यत्वं प्रथमपक्षोक्तोपदेशस्य प्रमत्त
विषयत्वादर्जुनस्य प्रमत्तत्वमिह विवक्षितमिति नेत्याह पक्षद्वयेति ४५॥

स्वामिकृतटीका

ननु यदि स्वर्गादिकं परमं फलं न भवति तर्हि किमिति वेदैस्तत्साधनत
या कर्माणि विधीयन्ते तत्राह त्रैगुण्येति त्रिगुणात्मकाः सकामा ये अधि
कारिणस्तद्विषयास्तेषां कर्मफलसंबंधप्रतिपादका वेदाः त्वं तु निस्त्रैगु
ण्यो निष्कामो भव तत्रोपायमाह निर्द्वंद्वः सुखदुःखशीतोष्णादियुग
लानि द्वंद्वानि तद्रहितो भव ननु तानि सहस्वेत्यर्थः कथमित्यत आह नित्य
सत्वस्थः सन् धैर्यमवलंब्येत्यर्थः तथा निर्योगक्षेमः अप्राप्तस्वीका
रो योगः प्राप्तपरिपालनं क्षेमः तद्रहितः आत्मवान् अप्रमत्तः न त
हि द्वंद्वाकुलस्य योगक्षेमव्यापृतचित्तस्य प्रमादिनस्त्रैगुण्यातिक्रमः सं
भवतीति ४५॥

पिशाचभाष्य

केनोपायेन साधकस्त्यजेदत्रेत्यत्राह त्रैगुण्येति त्रैगुण्यं गुणत्रयं त्रैगुण्यं स
त्वरजस्तमांसि तत्कार्यत्वाद्रागद्वेषौ त्रैगुण्यं तेनोतौ विषयौ येषां ते वेदा
स्त्रैगुण्यविषयास्ते त्रैगुण्यविषया निस्त्रैगुण्यो भव उपायैः˟ स्तितराग प्रच˟
द्वेषो भवेत्यर्थः निर्गतशीतोष्णादिः नित्यसत्वस्थः सदा सत्वगुणप्र
धानस्तथा निर्योगक्षेमोऽप्राप्तप्राप्त्युपायो योग उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः
योगक्षेमप्रसक्तस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करेत्यतो निर्योगक्षेमो भव एव
तेवतस्यावाचस्यागोपदेशः ४५॥

रामानुजभाष्य

एवमत्यंताल्पफलानि पुनर्जन्मप्रसवानि कर्माणि मातापितृसहस्रे

भ्योपिवत्सलतरतयात्मोपजीवनेप्रवृत्तावेदाः किमर्थंवदंतिकथं
कावेदादितोनित्यत्वात्यज्यतयोच्यतेइत्यत्राह त्रयोगुणास्त्रैगुण्यंसत्व
रजस्तमांसिसत्वरजस्तमःप्रचुराः प्ररूपास्त्रैगुण्यशब्देनोच्यंतेत
द्विषयावेदाःतमःप्रचुराणांरजःप्रचुराणांसत्वप्रचुराणांचव
त्सलतयैवहितमवबोधयंतिवेदाः यस्तेषांस्वगुणानुगुण्येन
स्वर्गादिसाधनमेवहितंनावबोधयंतितदेवतेरजस्तमःप्रचुर
यासात्विकफलमोक्षाविमुखाः स्वापेक्षितफलमजानंतः का
मयावर्ण्यविवशाअनुपायेउपायभ्रांत्यापणष्टाभवेयुः अतस्त्रै
गुण्यविषयावेदास्त्वंतुनिस्त्रैगुण्योभवइदानींसत्वप्रचुरस्तेनतदे
ववर्द्धयतअन्योन्यसंकीर्णगुणत्रयप्रचुरोभवनतत्प्राचुर्यंवर्द्धि
येत्यर्थः निर्द्वंद्वः निर्गतसकलसांसारिकस्वभावः नित्यसत्व
स्थःगुणद्वयरहितनित्यप्रवृद्धसत्वस्थोभवकथमितिचेत् नि
योगःक्षेमः आत्मस्वरूपतत्प्राप्त्युपायबहिर्भूतानामर्थानांयो
गंप्राप्तानांचरक्षणंपरित्यज्यात्मवान्भवआत्मस्वरूपान्वेषणपरो
भव एवंवर्त्तमानस्यरजस्तमःप्रचुरतानश्यतिसत्वंचवर्द्धते ४५

अभिनवगुप्तकृतटी॰॥

अतएवच वेदास्त्रैगुण्येनकरणेनविशेषणमित्यंतिबध्नंति न
त्वंबंधकाः यस्मात्सुखदुःखमोहबुद्ध्याकर्माणिवैदिकानिक्रि
यमाणानिबंधकानि अतस्त्रैगुण्यंकामरूपंत्याज्यं यदितुवेद
रूपेणपरमेतदभविष्यत्तत्सकलेष्वेककरणेव्यवहरिष्यत वेदाद
न्यस्यस्वधर्मनिष्ठापकत्वभावात् येषांतुफलाभिलाषोविग
लितस्तेषांनवेदाबंधकाः ४५ ॥

परमार्थप्रपाटी॰

ननुयदिस्वर्गादिकंफलंतस्यान्नर्हिवेदैस्तत्साधनभूतानिकर्मा
णिकथंविधीयतइत्याशंकातद्विधायकश्रुतिवाक्यानामन्यता
त्पर्यमस्तीत्याह त्रैगुण्येति अथकेवलंवेदानांत्रैगुण्यविषयत्वे
सिद्धेप्रस्तुतंभगवदुपदिश्यमानस्यनिस्त्रैगुण्यस्यवेदामूलकत्वे
नोपदेशानर्हत्वात् तस्मात्साक्षात्प्रमाणेन तथावेदेष्वसर्वैरहमेव

गी॰ वेद्योऽस्यतो भगवतैव प्रतिपादनादतोऽन्यथा व्याख्यायते यथाऽ
टी॰ थिकारं सत्वादित्रिगुणसंबंधियत्फलं तत्त्रैगुण्यं तदेव विषयो
द्वि॰ निरूपणीयत्वेन यासां ते ये षु तथाविधा वेदाः संति त्वं तु सात्विक
फले नित्यसत्वस्थः सन्निस्त्रैगुण्यो भवति त्वं शुद्धं च तत्स्थश्च तत्रस्य
त्विष्टः सन् तेन तत्त्वज्ञानोत्पत्त्या गुणत्रयातीतो भव अथवा सामा
290
न्यतः सत्वस्वरूपं तु उपासनायां पदं वचकत्वं वा कार्यवित्तशुत
देवसत्वमित्युक्ताहृदयेनोपासनायां शबलशुद्धत्वभेदेनाद्वियास
त्वं निरुक्तमास्ति तत्रैकं स्वर्गस्य त्वं शापकमन्यत्तत्त्वज्ञानं पत्तदेव भ
गवतापूश्निरूपयिष्यते तत्र सत्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनाम
यं सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघेति श्रुतिरपि तैत्तिरीयो
पनिषत्सु वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शु
द्धसत्वाः ते ब्रह्मलोके परांतकाले परामृतात्परिमुच्यंति सर्वे
इति ब्रह्मैव लोकः ब्रह्मलोकः शोधस्पष्टं तथाच शुद्धसत्वे रजस्त
मसाभिभूय तथा तत्वज्ञानोत्पत्तेः फलन्यायेन सत्वापरमापि त
तो निस्त्रैगुण्यत्वमेव पर्यवसन्नमित्यर्थः यद्वा त्रैगुण्यमेव विषयं
त्रैगुण्यविषयं तद्यापयंतीति त्रस्कुर्वंतीति त्रैगुण्यविषयाः एवंवि
धायवेदाः प्रथमे निरूपितमपि त्रिगुणसंबंधि स्वर्गादिफलं त्रैगु
ण्यं तद्विषयज्ञानके जन्ममरणाय मां वसायित्वेन बंधहेतुत्वात्
पुनरूपनिषद्विभागे तु यापवं ति दूषयंतीति तेन तथा श्रुतिरपि श्रा
तपथी पुत्रैषणायालोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भि
क्षाचर्यं चरन्तीति नन्वेवं श्रुत्यापि कथं तेषां विधानमिति चेद्गु
डजिह्विकान्यायेन कर्मप्रवृत्तौ प्रलोभनपरत्वात् अयमर्थः शा
रीरापत्यद्रव्यार्थेरतिक्लेशसाध्येषु कर्मसु सहसा प्रवृत्तिर्न भ
वति अतो रोचनार्था फलश्रुतिरिका यथा रोगार्तः शिशुस्तुल्य
कटुभेषजं न स्पृह्णाति तत्र शर्करां नितिमाता लीति मात्राप्रलोभि
तः शर्करामात्रार्थं स्वयं गृह्णाति मातृलाभार्थं मातारोपितद्वत्
अतस्त्वं निस्त्रैगुण्यो भव त्रैगुण्यतिरस्कारकवेदार्थभजनं प्रथमाति
रेकभावेन त्रैगुण्यस्य विषयरूपत्वमाह निर्द्वंद्व इत्यादि द्वंद्वानि॰

शीतोष्णादीनि तद्सहिष्णुत्वं तथाप्राप्तस्यप्राप्तिर्योगः प्राप्तस्य
संरक्षणंक्षेमः तथासावधानत्वपत्तानिर्द्वंद्वःत्वंहेत्वनिस्त्रैगुण्यवि
षयेसंभवतीतिविषयरूपत्वनिस्त्रैगुण्येनतदभावइति नित्यस
त्वस्थोधैर्यवान्आत्मवान्सावधानः ४५ ॥

वलमालीटी॰

प्रतिज्ञातायोगबुद्धिमाह षष्ठसमाप्तेः नतुपरमाप्नोतिकारुणि
कोवेदःस्वभावादेवविषयभोगजेलंपटं जीवंसकामेत्यंतदुःखप्र
चुरसंसृतिदेहकर्मणिकथंप्रवर्तयतिकथंवावैदिकोवेदोक्तंक
र्मपरित्यजेदित्यतआह त्रैगुण्येति त्रयोगुणाःसत्वादयः तेषांसं
बंधिस्वर्गादितदेवविषयप्रायाततःप्रतिपाद्यफलंयेषांते त्रैगुण्य
विषया वेदाःसत्वादिकार्थस्वर्गादिप्रतिपादकाःत्वंतुनिस्त्रैगुण्य
तूत्रैगुण्यविषयात्स्वर्गादेर्निर्गतोभवमुख्यतात्पर्येणस्वर्गादिपर
त्ववेदस्यमाविज्ञीत्यर्थः सर्वेवेदायत्पदमामनंतीतिश्रुतेः वेदैश्च
सर्वैरहमेववेद्यइतीहापिवक्ष्यमाणत्वेनमुख्यवेदार्थस्त्रिगुणर॰
हितोमोक्षएवतत्परोभववेदा बहिर्मुखानांफलश्रुत्याकर्माणि
विश्वासायपश्चादनित्यत्वादिबोधनेनतांत्याजयित्वापूर्णसच्चिदा
नंदघनश्रीहरिप्रीतिसाधननिष्कामकर्मप्रतिपादनद्वारामोक्षं
प्रापयति यतोतस्त्वमप्यापाततोर्थंत्यक्त्वामुख्यार्थपरोभव यथा॰
बालानांतिवारणायौषधंपाययितुंगुडादिकं प्रदर्शयतिविश्वा
सायददातिचनतुगुडभक्षणेतात्पर्यंतथाबहिर्मुखान्स्वधर्मेनि
ष्कामकर्मणिप्रवर्तयितुमनूद्यततोमोक्षमार्गेप्रवर्तयितुंक
र्मणाहवेतुदस्तात्पर्यंतुमोक्षेतत्रनित्यसत्वस्थः नित्यविशुद्धस
त्वेश्रीहरौस्थितोभवमनसातन्निष्ठोभवेत्यर्थः अप्राप्तलाभोयो
गःप्राप्तरक्षणंक्षेमः ताभ्यांरहितः इतिनिर्वीहानितिक्तस्यायत्नं
माकार्षीरित्यर्थः आत्मवान्स्वामीपरमात्मास्यास्तीतिज्ञान॰
वान् ४५ ॥

उत्तमवैजयन्ती टी॰

नन्वेवं चेत्सकललोकहितायप्रवृत्तो वेदानिष्कामान्येवकर्म
णिकथंनवदंतिकथंवास्वभावतोविषयप्रवणान्जीवानप्र
नेकस्वर्गादिसुखरूपाणिकाम्यकर्माणिप्रदर्शयित्वातान
नेकदुःखरूपेसंसारेपातयंति यतस्तेऽहिताइववदन्त्य
तस्तेषांवेषम्यनैर्घृण्यादयोऽनेकदोषाभवं
त्येवेत्याशंक्याह यथाधिकारमेवोप
दिशंतिनतुसर्वान्प्रतिसर्वकर्माणि
वेत्याह त्रैगुण्यविषयाइतित्र
याणांगुणानां सत्व ॥

रजस्तमसां प्राचुर्यं येषु ते सकामाः पुरुषास्त्रैगुण्यशब्देनोक्तास्तेनेनयद्वि
षया वेदास्ते त्रैगुण्यविषया वेदाः भवन्ति सात्त्विका रुद्रादीन् राजसा यक्षर
क्षसादीन् तामसा भूतप्रेतपिशाचादीन् तत्र तन्नन्यतीत्रुद्रादीश्च यजेषुरि
ष्वेवं सात्त्विकराजसतामसा पुरुषानुद्दिश्य तत्तदधिकारानुसारेण वतन्त्र
तु विनं कर्त्तौपदिशन्ति न तु सर्वान्प्रति सर्वं कर्मेति तत्र सात्त्विका देवान्
यक्षरक्षांसि राजसा भूतप्रेतपिशाचादीन् यजन्ते तामसा जना इत्यादिना
सात्त्विकादिश्रद्धावतां देवादियजनप्रकारं वक्ष्यते स्वयमेव यतो वेदाश्च स्व
अ॰ यस्य पुरुषस्य यस्मिन् यस्मिन् कर्मण्यधिकारस्तेन पुरुषेण तत्तदेव कर्म
परिशिष्यते वेदानां वैषम्यादिदोषो न भवतीति भावः ननु यद्येवं तर्हि गु
णत्रयाणां मध्ये कस्मिन् गुणे ममाधिकार इत्यपेक्षायामाह निस्त्रैगुण्य
इति द्वन्द्वेनानेन निस्त्रैगुण्यो भव त्रयाणां रजस्तमस्संकीर्णरूपाणां गु
णानां भावस्त्रैगुण्यं निर्गतं त्रैगुण्यं यस्मात्स निस्त्रैगुण्यस्त्वं भव राजसतामस
संकीर्णपुरुषविषयकाणि वाक्यानि परित्यज्य केवलानि सात्त्विकवा
क्यान्येव गृहाणेत्यर्थः ननु निस्त्रैगुण्यस्येति पदस्य तु सत्त्वादिगुणत्र
याभावरूप एवार्थो लोके प्रसिद्धः स्यात् रजस्तमस्संकीर्णरूपगुणत्रया
भावरूपोऽर्थः कुतस्त्याक कस्माल्लभ्यते यत् केवलसत्त्वगुणस्यैव ग्रहण
मपि कस्मात् क्रियते इति शंकानिवारणाय विशेषणमाह निर्द्वन्द्व इति
द्वै॰ निर्गते द्वन्द्वे उभे राजसतामसपुरुषविषयके वाक्ये यस्मात्तथा सन्नदावया
नो विषयस्तेमा भवेत्यर्थः इत्यनेनैव संकीर्णवाक्यमपि निरस्तं यदि मुख्य
राजसतामसेन स्तस्तर्हि संकीर्णस्य का वार्तेत्यर्थः ननु सत्त्वे स्थितस्यैव मम
किं फलं भविष्यतीत्यपेक्षायामाह नित्यसत्त्वस्थ इति यदि त्वं नित्यमेवेष्टा
निष्टफलप्रदेषु सर्वेषु कालेष्विन्द्रियविषयसंसर्गनिमित्तकामक्रोधादीन्
विहाय सत्त्वे सत्त्वगुणे स्थितो भविष्यसि तर्हि आत्मवानपि भविष्यसि आत्मा
ते त्र तत्तस्य स्वरूपगुणादिविचारवानपि भविष्यसि यद्वा आत्मा मनस्त
द्धितेय स्य सत्त्वं विषयकामादित्यागेन वशीभूतमनता भविष्यसि नन
नु प्रबलैरिन्द्रियावर्जनीयविषयविहृष्टचित्तस्य मम कथमात्मस्वरूपा
दे विचारः कथं वा मनसः स्वाधीनता भवेदिति चेत्तत्राह निर्योगक्षेम इ म॰
ति अप्राप्तानामात्मस्वरूपादिप्राप्त्युपायविरोधिनाशहादिविषयाणां
स्वीकारो योगस्तेषां प्राप्तानां पालनं च क्षेमः निर्गतौ योगक्षेमौ यस्मात्स तत्

गी॰ याभ्यू नक्त म्भव यत्नैर्दुर्लभाः एवैतेऽर्थाम मैव संतिएते षांपालकत्वा
टी॰ हमेवतास्व रूमेव मभिनिवेशेन भूपस्य हसिद्धेत्स्वैवनिर्विषयकाम
हि॰ मनात्मन्नात्मस्वरूपादि विचार योग्यो भविष्यसि तात्पर्यम भिप्रायः ४५॥

मधुसूदनीटीका

ननु सकामानां मा भूदाशयदोषाद्व्यवसायात्मिका बुद्धिः निःकामानां
तु व्यवसायात्मिकया [illegible] बुद्ध्या कर्म कुर्वतां कर्मबाहुल्यात्स्वर्गादि
फलप्राप्तौ ज्ञानप्रतिबंधः समान इत्याशंक्याह त्रैगुण्येति त्रैगुण्यं ता
मैत्रैगुण्यं काममूलः संसारः स एव प्रकाश्यत्वेन विषयो येषां तादृशाः
कर्मकांडात्मकाः यो यत्फलकामस्तस्य तत्फलं बोधयंतीत्यर्थः नहि
रिति सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति योगेपि सकृदनुष्ठानात् सर्वफ
लप्राप्तिर्भवति तत्तत्कामनाविरहात् यत्फलकामनया नुतिष्ठति तदे
व फलं तस्य योग इति स्थितं योगसिद्ध्यधिकरणे यस्मादेवं कामनाविर
रहे फलविरहः तस्मात्वं निस्त्रैगुण्यो निष्कामो भव हे अर्जुन एतेन क
र्मबाहुल्यात्संसारो निरस्तः ननु शीतोष्णादिद्वंद्वप्रतीकारायवस्त्राद्य
पेक्षणात्कुतो निष्कामत्वमत आह निर्द्वंद्वः सर्वत्र भवेति संबध्यते
मात्रास्पर्शास्त्वित्युक्तन्यायेन शीतोष्णादिद्वंद्वसहिष्णुर्भव मत्प्रसादः
रवेकथं वा मोढव्यमित्यपेक्षायामाह नित्यसत्त्वस्थः नित्यमचंचलं
यत्सत्त्वं धैर्यापरपर्यायं तस्मिंस्तिष्ठतीति तथा रजस्तमोभ्यामभिभूत
सत्त्वोहि शीतोष्णादिपीडया मरिष्यामीति मन्वानो धर्माद्विमुखो भवति त्वा
ज तेन रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमात्रावलंबनो भव ननु शीतोष्णादिस
हनेपि क्षुत्पिपासादिप्रतीकारार्थं किंचिदनुपात्तमुपात्तं च रक्षणीय मुपादेय
मिति तदर्थं यत्ने क्रियमाणे कुतः सत्त्वस्थत्वमित्यत आह निर्योगक्षे
मः अलब्धलाभो योगः लब्धपरिरक्षणं क्षेमः तद्रहितो भव चित्तविक्षेप तो
कारिपरिग्रहरहितो भवेत्यर्थः न चैवं चिंता कर्तव्या कथमेवं सति जी
विष्यामीति यतः सर्वांतर्यामी परमेश्वर एव योगक्षेमादिनिर्वाह यि नव
ष्यतीत्याह आत्मवान् आत्मा परमात्मा ध्येयत्वेन योगक्षेमादिनिर्वाह
कत्वेन च वर्तते यस्य स आत्मवान् सर्वकामनापरित्यागेन परमेश्वरमाय मा
मात्र यतो मम स एव देहयात्रामपेक्षितं संपादयिष्यतीति निश्चयनिश्चितो
भवेत्यर्थः आत्मवानप्रमत्तो भवेति वा ४५ ॥

सदानंदीटीका

ननु मा भूत्सकामानां व्यवसायात्मिका मतिः निष्कामानां तया बुद्ध्या
नित्यकर्मादि कुर्वतां १ स्वर्गार्थो कर्मसामर्थ्यात्सुनिर्वृत्यः समो भवेत् तेषा
मप्यात्मवित्त्वादेइत्याशंक्याह सर्वभूः २ गुणानां कर्मसंसारस्त्रयाणां का
ममूलकः सप्रकाश्यतया येषां विषयस्तादृशास्त्रयः ३ कर्मकांडात्म
का वेदास्तत्तत्कामानुसारतः बोधयंति फलं कामाभावे निष्कामता प
तः ४ अवदाततयात्वं तु निष्कामो भव सर्वदा एतेन कर्मसामर्थ्यात्सं
सारोस्तीत्यपाकृतं ५ ननु द्वंद्वप्रतीकारसिद्धये पेत्यते खिलं वस्त्राश
नादिवेत्तर्हि कथं निष्कामतेति चेत् ६ मात्रास्पर्शास्तु हेत्युक्तन्यायेनै
वविवेकतः भव द्वंद्वसहिष्णुस्त्वमालंब्यासंगसात्विकं ७ योक्षेवा
कथं दुःखमसह्यमिति चेत्तुगा यत्नात्वमचलं धैर्यं नदालंबी संभव दा ८
अलब्धलाभो योगः स्यात्क्षेमो लब्धस्य रक्षणं तद्धेतोर्भव धीहर्निर्वि
न्नेयकमलं त्यज ९ जीविकायाः कथं नैव चिंता कार्या यतो हरिः सर्वां
तर्यामिरूपेण योगक्षेमकरस्तव १० आत्माध्येयतया यस्य परमेश्व
रः सतकः वर्तते पालकत्वेन स दासस्ते भवान्त्वं वान् ११ सदा कृष्णप
दालंबिपस्य चेतः समाहितं स निर्द्वंद्वः ससत्वस्थो निःसंकल्पः स
दा सुखी १२ ॥ ४५ ॥

नीलकंठीटीका

कस्य तर्हि समाधौ बुद्धिर्भवतीत्यत आह त्रैगुण्येति त्रैगुण्यं गुणत्रय
कार्यं ऊर्ध्वमध्याधोगतिरूपं संसरणं तदेव प्रकाश्यत्वेन विषयो
येषां ते तादृशाः कर्मकांडपरा वेदाः त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव ऊर्ध्वगता
वपि विरक्तो भवेत्यर्थः वक्ष्यति च ऊर्ध्वं गच्छंति त्रयं ऊर्ध्वं ग
च्छंति सत्वस्था इति दिव्येभ्योपि विषयेभ्यो विरक्तः समाधावधिक्रिय
त इति भावः किंलक्षणोसौ निस्त्रैगुण्य इत्यत आह निर्द्वंद्व इति सु
खदुःखे मानापमानौ शत्रुमित्रे शीतोष्णे इत्यादीनि द्वंद्वानि समप्रतिप
त्त्यपराध्यं रूपाणि तेभ्यो निर्गतो निर्द्वंद्वः सर्वत्र समबुद्धिरित्यर्थः न
नु वाप्यमानमसह्यमादिकं कथं शीतादिवत्सोढुं शक्यमत आह नि
त्यसत्वस्थ इति नित्यं सर्वदा सत्वं धैर्यं सत्वगुणो वा तदाश्रितो भूत्वा

गी॰ यौगे हि सर्वं सोढुं शक्तः। सात्विको वा प्रारब्धकर्मोपस्थापितमिदं
टी॰ दुःखमपरिहार्यं किमनेन मनसेति जानन् सर्वं सोढुं शक्नोत्येव
हि॰ ननु अस्मिन्नतु दुःसहेत्यादि दुःखे कथं निमग्नोपि न सर्वथा प्रकृति
स्थैव न सोढुं शक्तः अत आह नियोगतेमहति अप्राप्तस्य प्राप्तिर्यो
गः प्राप्तसंरक्षणं क्षेमः एतद्द्वयमपि प्रारब्धकर्माधीनमिति
नतोपि निर्गत इत्यर्थः तत्र हेतुः यत आत्मवान् जितचित्तः स
हि सर्वोत्कृष्टापन्नानाकुलो नित्यतन्मनयानिरुध्यमस्त्वमव
नीतित्वमप्येनाहशो निर्योगक्षेमभवेत्यर्थः ४५ ॥

आनंदी टीका

एतदेव प्रपंचयति वेदा इति स्वर्गकामो यजेतेत्यादयः श्रुतयः पर
मार्थानभिसंधानात् त्रयाणां गुणानां भावेन सुखदुःखमोह
जनकत्वेन कारणेन विषया विषयि एव निबध्नन्तीति त्रैगुण्या
विषया बन्धकास्सन्ति सुखदुःखमोहबुद्ध्या स्वर्गादिकामन
या क्रियमाणानि वैदिकानि कर्माणि बन्धकानि भवन्तीत्य
र्थः निस्त्रैगुण्यो भव सत्वादिबुद्धेरतिवर्तस्वेत्यर्थः कथमित्या
ह निर्द्वन्द्वः सुखदुःखे रागद्वेषौ शीतोष्णे कामक्रोधौ सहमा
नः सत्वधैर्यमवलम्ब्य स्थितः अतएव योगादलब्धलाभात् क्षे
माल्लब्धस्य पालनाच्च निर्गतः आत्मवान् निष्कामतया नित्यनै
मित्तिकानि कर्माणि कुर्वाणः ज्ञानैकनिष्ठ इत्यर्थः ४५ ॥

+ अतस्त्वं स्वभावतः अत्यन्तविज्ञानोपदेशपात्रभूत रामकंठी टीका त्वमपि पश्चिमरोचनावचनं वक्ष्यमाणचिन्तां विहाय यथोपदिष्टविज्ञाननिष्ठो भवेत्याह +

सत्वरजस्तमांसि त्रयो गुणा एव त्रैगुण्यम् सुखदुःखमोहमय
बुद्धिमयत्वात् त्रैगुण्यविषयश्चाश्रयो यस्य स त्रैगुण्यविषयः संसा
रिरूपवर्गः उपचारात्त्रैगुण्यशब्देनाभिधीयते तदेवंविधं त्रैगुण्यं
विषयो गोचरो येषां ते तथाभूता वेदाः यतः सुखाद्यर्थिनः तत
त्प्राप्तिहेतुषु क्रियाविशेषेषु वेदैर्नियुज्यन्ते यतस्त्वं सर्वतो व्य
२ व तिरिक्तरूपः सर्वगत एको यथोक्तविशेषणः सत्यः आत्मा आ
त्मत्वेन न प्रतिपद्यते ततस्तेषां सत्रैवात्मा नास्थि त्वं तु निस्त्रैगु
ण्यः गुणत्रयातीतो वेद्यत्वमात्रेण सुखाद्यात्मभिर्गुणैर्वेदैकैक
स्वभावः संबन्धी न तु तद्धर्मको गुणेभ्योऽत्यन्तविविक्तस्वभावः
परमार्थतो यमात्मानमीदृशमात्मत्वेन प्रत्यवमृषन्नात्मवान्
परमार्थतो यमात्मानमीदृशं गुरूक्तोपदेशप्रतिपत्तियोग्यत्वादस
त्परमार्थमनन्तमेवात्मानं गुरूक्तोपदेशप्रतिपत्तियोग्यत्वादस
न्तमिव माकार्षीरित्यर्थः यदा च गुणत्रयातीतस्वभावमात्मा
नमात्मतया प्रतिपद्यसे तदा निर्द्वन्द्वो द्वन्द्वेभ्यः सुखदुःखजन्मा
जरामरणादिभ्यः क्लेशेभ्यो निष्क्रान्तो भव एतानि हि द्वन्द्वानि
अनात्मनि त्रिगुणे देहादावात्मप्रत्ययनिबन्धानि यतश्च निर्द्व
न्द्वस्ततो नित्यसत्वस्थोऽपि भव नित्यमविनाशि यत्सत्वं सद्वो
त्तत्राश्रित एव उपलब्धप्रतिष्ठस्ताद्दृशः सन्नियोगक्षेमो निभ

२९४

व अप्राप्तस्य प्राप्स्य वस्तुनः प्राप्तिर्योगः प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षे
मः निष्क्रान्तस्ताभ्यां निर्योगक्षेमः तथाविधो भव नहि नित्यस
त्त्वस्थत्वात्सर्वतो निरभिलाषात्मनः प्राप्यं किंचिदस्ति भवति नचा
प्तं वैतथाप्राप्तस्य कस्यचिदर्थस्य विनाशाशंकया परिरक्षणं मतो
विपर्ययप्रत्ययगृहीतात्माभासदेहाधिनिबन्धन एव योगक्षेम
इति ततो व्याहृतात्मप्रत्ययतया सत्यात्मप्रत्यय एव सदात्मवान्
भव न तु भोगैश्वर्यप्रसक्तत्वात्प्रवृत्तिधर्मानुष्ठानेकनिष्ठोप
देशप्रवृत्तिविषयत्वेन विधीयमानक्रियाविशेषनिकरत्व्यता
पदेशश्रवणसंकुले वेदशास्त्रे सर्वमनुष्ठेयतयावगन्तव्यम्
[illegible]
[illegible] ४

ला सिकी [illegible] टीका

अतस्त्वं विज्ञानपात्रभूतस्त्वं कामनिष्ठचित्ततां विहाय क्रियमा
णेपि कर्मणि यथोपदिष्टविज्ञाननिष्ठो भवेत्याह त्रैगुण्येति
त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणा एव त्रैगुण्यं संसारविक्ष
षवर्गः स्वपरविषये स्वखण्डबोधार्थी गुणनिर्गुणोपचारात् त
द्विषया वेदाः कर्मकाण्डात्मकाः वेदानां च शान्तघोररूपात्मक
कर्मणां प्रतिपादकत्वात् अथवा त्रैगुण्येन सकामत्वेन विषया
बन्धका वेदा विशेषणं सिन्वन्तीति विषयाः + [illegible] तथा नि
र्योगक्षेमः अप्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमस्तद्रहितो भव + निर्द्वन्द्वः +
त्वादिद्वन्द्वसहनशीलः ईदृशः सन्नात्मवान्भव आत्मप्रत्ययवस
शेस्वाधकदृढाणां बाधकं परिहरेत्यर्थः ४५ ॥

पंठोलीटीका

यदि काम्यकर्मवृन्दैः स्वर्गादिकं परमं फलं न भवति नहि वेदैः किमि
ति तत्साधनतया कर्माणि विधीयन्ते तत्राह त्रैगुण्येति हे अर्जुन वे
दाः त्रैगुण्यविषयाः त्रैगुण्यं संसारो विषयः प्रकाशयितव्यो येषां ते
संसारविषयाः त्वं तु पुनर्निस्त्रैगुण्यो निष्कामो भव निर्द्वन्द्वः द्वन्द्वेन सं
प्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वंद्वशब्दवाच्यौ ततो निर्गतो निर्द्वन्द्वो भव निर्द्वन्द्वः
द्वयोः शीतोष्णादिकयोः प्राप्तयोः विक्रियारहितः उभयोरपि सम
इत्यर्थः नित्यसत्त्वस्थः सदा सत्त्वगुणाश्रितो भव अनुपात्तस्योपार्जनं

षिष्ठोत्रूपं त्वं तु नीदृशो
निस्त्रैगुण्यः त्रैगुण्यादि
क्रान्तः सन् निरभिलाष
इति यावत् आत्मज्ञानप्र
सक्तो भवात्मानं प्रत्यगभू
तं भव अन्येनात्मनः प्र
त्यग्भूतं पूर्णभावात् न तु क्षेम
ज्ञेऽप्रमात्रे सिद्धो संविद
प्यपरामर्शरूपा चेत्तदेहा
दपि अभावेन जडेनाप
तुल्यैव प्राप्नुदात्मनीति +

स्वीकारो योगः
प्राप्तस्य ^

नित्यसत्त्वस्थो धैर्याव
लम्बी निर्द्वन्द्वः +

योगः उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दु
ष्करेत्यतो निर्योगक्षेमो योगक्षेमाभिलाषरहितो भव आत्मवान्
अप्रमत्तश्च भव एष तवोपदेशः ४५

इलवीरसमिद्धोधिनी॥

त्रैगुण्येति अत्र वेदत्रयं वाक्यच्छेदः त्रैगुण्यविषया वेदा इति निस्त्रै
गुण्य इति भवार्जुनेति निर्द्वंद्व इत्यादि वेदा इति बहुवचनेन प्रवृत्ति
लक्षणा वेदत्रयी कथ्यते सा च सत्त्वरजस्तमः प्रधानात्क्रमेण
बोध्या तत्र सत्त्वप्रधाना प्रभातस्थानीया ऋक् रजःप्रधानं च म
ध्याह्नस्थानीयं तमःप्रधानं साम पतत्सर्वं साम्यपंचाशिका
यां निरूपितमिति तावदास्तां तत्र च यस्य वर्णस्य यस्य वाश्रमस्य
येन येनाचारेण सर्वथा वितव्यं तस्य तत्त्वि एतं परमो धर्म इति
निस्त्रैगुण्य इति अत्रापि वेद इत्ययं पाठः एकवचनान्तः संबध्यते
प्रवृत्तिलक्षणाया वेदत्रय्याः प्रस्तुतत्वे वेदो गुणातीतविषयो ब्रह्म
प्रतिपादकः तेनाधुनातन प्रयोजनं नास्ति अन्याश्रमविषय
त्वात् भवार्जुनेति निर्द्वंद्वो भव द्वंद्वरागादिशुभमातिपाद्य व्यति
रिक्तो भवेत्यर्थः तथा नित्यं यत्समं स्वाभाविकं ज्ञानं तेन सत्त्व
तिष्ठतीति अलब्धस्य लाभो योगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमः
तद्रहितोपि सन्नात्मवान्मद्रूपः ४५॥

मधुभाष्य

४५॥

285

त्रैगुण्येति त्रैगुण्यंगुणत्रयसमाहारात्मासंसारस्तद्विषयास्तत्साधन
समर्पकतयातद्विषयावेदाःकर्मकांडात्मकासंतित्यथाहारः त्वंतुआ
त्मवान्भवेतिसंबंधः आत्माविद्यतेजिज्ञास्यत्वेनास्य स आत्मवान्
आत्मनात्मैकपरोभवेत्यर्थः ननुकेकर्मसाभाव्यात्संसारोभविष्यतीतित
आह निस्त्रैगुण्यइति त्रैगुण्यशब्देनात्रत्रैगुण्यात्मकसंसारमूलभूताः
कामागृह्यंतेतेभ्योनिष्क्रांतोनिष्कामोभवेत्यर्थः एवंचब्रह्मार्पणबुद्ध्या
कृतंकर्मसंकल्पितत्वात्फलंदास्यतीतिभावः ननुपरलोकफलेच्छा
गीता भावेपिस्वर्गाद्यर्थंकर्माचरतः दिवापाशनिकारार्थैहिकवस्त्रादिफले
च्छाउद्वीरानतः किमपराधमामृषिकेशेत्यतआह निर्द्वंद्वइति शीतोष्णा
दिसहिष्णुर्भवेत्यर्थः कथंवाशीतोष्णादीनिसोढुंशक्तोतस्त्वाशंक्या
ह नित्येति नित्यमचलेयत्सत्वंसत्वगुणस्तस्थस्तत्संबद्धः सत्वाधिका
त्सर्वंसोढुंशक्ष्यसीतिभावः ननुकलत्राद्यर्थं किंचिदनुपात्तमुपादेयमु
पात्तंचरक्षणीयंस्यात्तत्रचप्रयत्नेसत्वंभज्येतेत्यतआह निर्योगक्षेमइति ४
अपरिग्रहोभवेतिभावः नन्वेवंवैदिकतन्त्रकर्मजन्यफलभोगजनिते
रानंदैर्वंचितःस्यामित्याहभगवान्यावा ॥

स्मी

भाषाअनुवाद

स्वर्गआदिफलजो परमफलनहीहै तोफेरिवेदोंने किसलिये स्वर्ग
आदिफलके साधन नानाप्रकारके कर्मोंका विधानकियाहै तोकह
तेहै किसकामअधिकारी जनोंके अर्थवेदकर्म फलका प्रतिपादन
अर्थात् करतेहैं परन्तुतुमनिष्कामहोउ निष्कामहोनेकी उपाय
यहहै किनिर्द्वंद्व अर्थात् सुखदुःखशीतउष्णहानिलाभ जन्मम
रण आदिसे रहितहोउ अर्थात् येसबसहो जोकहोकि कैसेइन
कहते कोसहैंतो किधैर्य करिके सहो और अप्राप्तवस्तुकोप्राप्ति करनेकी अवलम्बन
इच्छाजोयोगहै औप्राप्तभई वस्तुकीरक्षाकरनाजोक्षेमहै इनदोनोंकी
परित्याग करिके सावधानहोउ क्योंकि सुखदुखमे आसक्त औ अप्राप्त
वस्तुकी इच्छाप्राप्तका रक्षण इनमेव्याकुलचित्त असावधानजोहै
वहनिष्काम कैसेहोसकेगा त्रैगुण्यजो त्रिगुणात्मक संसारसोहै वि
षयकहे कथनीय जिनकोअैसेतोवेदहैं परन्तुमनिस्त्रैगुण्यकहे सं
सारिकभावसुखदुःखादिसेरहितहोउ ४५ ॥

दोहा

त्रयगुण विषयवेदहैं त्रिगुणविना होपार्थ द्वंद्वरहित स्थि
त सत्वमे योग क्षेम सामर्थ ४५॥

997

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके तावा
न्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ४६ ॥

शांकरभाष्य

सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्युक्तान्यनन्तानि फलानि तानि
नापेक्ष्यन्ते चेत् किमर्थं तानीश्वरायेत्यनुष्ठीयन्त इत्युच्यते शृणु य
थानिति यथा लोके कूपतडागाद्यनेकस्मिन् उदपाने परिच्छिन्नो
दके यावान् यावत्परिमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं प्रयोजनं
स सर्वोऽर्थः सर्वतःसंप्लुतोदकेऽपि योऽर्थः तावानेव संपद्यते त
त्रान्तर्भवतीत्यर्थः एवं तावांस्तावत्परिमाण एव संपद्यते सर्वे
षु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योऽर्थो यत् कर्मफलं सोऽर्थो ब्राह्मण
स्य संन्यासिनः परमार्थतत्त्वं विजानतो योऽर्थो यत् विज्ञानफलं
सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीयं तस्मिंस्तावानेव संपद्यते तत्रैवान्त
र्भवतीत्यर्थः यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं त
दभिसमेति यत्किंचित् प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेदेति
श्रुतेः सर्वं कर्माखिलमिति च वक्ष्यति तस्मात् प्राक् ज्ञाननिष्ठाधि
कारप्राप्तेः कर्मण्यधिकृतेन कूपतडागाद्यर्थस्थानीयमपि कर्म कर्त
व्यं ४६ ॥ ४६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

ईश्वरार्पणधिया स्वधर्मानुष्ठानेऽपि फलकामनाभावाद्वैफल्यं योग
मार्गस्येति मन्वानः शंकते सर्वेष्विति कर्ममार्गस्य फलवत्त्वं प्रति
जानीते उच्यत इति किं तत्फलमित्याशंक्य तद्विषयं श्लोकमवतारय
ति शृण्विति यथोदपाने कूपादौ परिच्छिन्नोदके स्नानाचमनादिर्योऽर्थो
यावानुत्पद्यते स तावानपरिच्छिन्ने सर्वतःसंप्लुतोदके समुद्रेऽन्तर्भव
ति परिच्छिन्नोदकानामपरिच्छिन्नोदकांशत्वात्तथा सर्वेषु वेदोक्ते
षु कर्मसु यावानर्थो विषयविशेषोपरक्तः सुखविशेषो जायते स
तावानात्मविदः स्वरूपभूते सुखेऽन्तर्भवति परिच्छिन्नानंदानामपरि
च्छिन्नानंदांशत्वाभ्युपगमादेतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रा

गी॰ टी॰ हि॰

मुपजीवन्तीति श्रुतेः तथा चापरिच्छिन्नात्मानन्दप्राप्तिपर्यवसायिनो
योगमार्गस्य नास्ति वैफल्यमित्याह यावानिति उक्तमर्थमन्तरयोज
नया प्रकटयति यद्येति उदके पीयते स्मिन्निति व्युत्पत्त्या कूपादि
परिच्छिन्नोदकविषयत्वमुदपानशब्दस्य दर्शयति कूपेति कूपादि
गतस्याभिधेयस्य समुद्रेऽन्तर्भावासम्भवात् कथमिदमित्यमित्या
शंक्यार्थशब्दस्य प्रयोजनविषयत्वं व्युत्पादयति फलमिति यत्फ
लत्वेनलीयते तत्फलमित्युच्यते तत्कथं तडागादिकृते स्नान
पानादि तथेत्याशंक्य तस्याल्पीयसो नाशोपपत्तेरित्याह प्रयो
जनमिति तडागादिप्रयुक्तप्रयोजनस्य समुद्रनिमित्तप्रयोजन
मात्रत्वमयुक्तमन्यस्यान्यात्मतानुपपत्तेरित्याशंक्याह तत्रेति घटा
काशादेरिव महाकाशे परिच्छिन्नोदककार्यस्यापरिच्छिन्नोदकका
र्येऽन्तर्भावः सम्भवति तस्यामाविनरापेक्षाभावादित्यर्थः पूर्वार्द्धं
दृष्टान्तभूतमेवं व्याख्याय दार्ष्टान्तिकमुत्तरार्द्धं व्याकरोति एवमि
त्यादिना कर्म्मसुयोऽर्थस्तमुक्तं व्यनक्ति यत्कर्मफलमिति सोऽर्थो वि
जानतो ब्राह्मणस्य योऽर्थस्तावानेव संपद्यत इति सम्बन्धः तदेव
स्पष्टयति विज्ञानेति तस्मिन्नन्तर्भवतीति शेषः कथं कर्मफले ज्ञा
नफलेऽन्तर्भवतीत्यत्र प्रमाणमाह सर्वमिति यत्किमपि प्रजाः
साधुकर्म कुर्वन्ति तत्सर्वं सपुरुषोऽभिसमेति प्राप्नोतियः पुरुषस्त
द्वेद विजानातियद्वस्तु स[illegible]वेद तद्वेद्यमिति श्रुतेरर्थः कर्म्म
फलस्य सगुणज्ञानफलेऽन्तर्भावः संवर्गविद्यायां श्रूयते कथमेता
वता निर्गुणज्ञानफले कर्म्मफलान्तर्भावः सम्भवतीत्याशंक्याह
सर्वमिति तर्हि ज्ञाननिष्ठैव कर्त्तव्या तावतैव कर्मफलस्य ल
ब्धतया कर्मानुष्ठानानपेक्षणादित्याशंक्याह तस्मादिति योगमा
र्गस्य निष्फलताभावस्तद्गृहार्थः ४६ ॥

स्वामिकृतटीका

ननु वेदोक्तनानाफलपरित्यागेन निष्कामतया परमेश्वराराधनविषयाव्यव
सायात्मिका बुद्धिः कुबुद्धिरेवेत्याशंक्याह यावानर्थ इति उदके पीयते
स्मिन्निति उदपानं वापीकूपादि तस्मिन्स्वल्पोदके एकत्र कृत्स्नस्यार्थस्याभ

भवात् तत्र तत्र परिभ्रमणेन विभागशो यावान् स्नानपानादिरर्थः प्र
योजनं भवति तावान्सर्वोऽप्यर्थः सर्वतः संप्लुतोदके महाह्रद एकत्रैव य
था भवति एवं यावान्सर्वेषु वेदेषु तत्कर्मफलरूपोऽर्थः तावान्सर्वोऽपि वि
ज्ञानतो व्यवसायात्मिकबुद्धियुक्तस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्मनिष्ठस्य भवत्येव
ब्रह्मानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्तर्भूतत्वात् एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः तस्मादियमेव सुबुद्धिरित्यर्थः ४६ ॥

पिशाचभाष्यं

ज्ञाननिष्ठैकार्यभूतबुद्धेर्व्यवसायिनो योगनिष्ठत्वस्यौत्तमत्वं तस्मात्फला
नवाप्तिलक्षणो दोष इति चेन्नैवं यतः यावानिति यथा लोके कूपत
डागाद्यनेकस्मिन्नुदपाने उदकं पीयते तस्मिन्नुदपाने जलाशये त
स्मिन् जलाशये यावान् यावत्प्रमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं स सर्वो
र्थः सर्वतः संप्लुतोदके कूपतडागादिविभागेन स्थिते जलपूरे भवत्येव य
थैवं तथा वेदविहितयागदानादिसाधनसाध्यो यावानर्थस्तावान्विजा
नतो कामहतस्य ब्राह्मणस्य भवति सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कु
र्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेदेति श्रुतेः सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत
इति च वक्ष्यत इति ४६ ॥

रामानुजभाष्य

न च वेदोदितं सर्वं सर्वस्योपादेयं यथा सर्वार्थपरिकल्पिते सर्वतः संप्लु
तोदके उदपाने पिपासोर्यावानर्थः यावदेव प्रयोजनं तावदेव तेनोपादीय
ते न सर्वं एवं सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ब्रह्मसेवधि ब्रह्मणः वे
दार्थं विजानतः मुमुक्षोः वैदिकस्य मुमुक्षोर्यदेव मोक्षसाधनं तदेवोपादेयं
नान्यत् ४६ ॥ ४६ ॥

अभिनवगुप्तटीका

यतो वेदाः परं तेषां समग्रतानोपयोगिनः अतएवाह यस्य स्वयमेमात्रे
ज्ञाने च प्राधान्यं परिमितादपि वेदभाषितात् कार्यम् ४६ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अतएव ज्ञाने वेदतात्पर्यं प्रकृष्टं स्तौति यावानिति उद उदकयोः पतं य
स्मिंस्तस्मिन्नुदपाने तस्मिन्पान पर्याप्तोदके निम्नप्रहरपल्वलादौ भ्रमणं कृत
वतः पुरुषस्य यावानर्थः सिध्यति तावान्सर्वतः सर्वोऽप्यर्थः एकत्र संप्लु

गी॰ टी॰ हि॰

तोदके महाह्रदो सिध्यति एवं यावान्सर्वेषु सर्वांतरमीमांसादिदर्शनिषु कर्मनैष्कर्म्योद्यथो निरूपितो तोऽस्ति तावान्विज्ञानतो विशेषेण वेदतात्पर्यं जीवतो ब्राह्मणब्रह्मज्ञस्य पुरुषस्य संप्लुतोदकस्थानीयेषु वेदेषु सिध्यति ४६ ॥

वनमालीटीका

ननु फलमुक्त्वानेकस्वर्गादिफलं विहाय कथं कर्म कार्यं नहि प्रयोजनं विना मंदोऽपि प्रवर्तते नच महाराधनादेव तत्सर्वफलं स्यादिति वाच्यं तदाराधनात् भक्तिरेव स्यान्न तु पुत्रादिप्राप्तिरित्याशंक्य सर्वफलानां महाराधनजन्यफलेंतर्भूतत्वादित्याह यावानिति यथोदपाने कूपादौ यावानर्थः प्रयोजनं जलपानादिकं तावान् विर्ष[illegible]सु सर्वतः सर्वस्मिन् ह्रदे संप्लुतोदके ह्रदादौ भवति तथा सर्वेषु वेदेषु काम्यकर्मणो यावत्फलं स्वर्गादिकं तत्तावन्तफलं विज्ञानतः परोक्षज्ञानिनो ब्राह्मणस्य परोक्षज्ञानद्वारा ब्रह्मापरोक्षज्ञानिनो भवति तस्मिन्प्रसन्ने किमिहासुलभं पुमर्थकामैरल्पकालसमाश्रितात्त्वलतरोरनेनाचिःश्रेयसं सदफलं प्रयातेति श्रीवल्लवोक्तेः अयंभावः पुत्रादीनां न स्वतः पुरुषार्थत्वं किंतु तज्जन्यसुखमेव पुरुषार्थं तच्च वैषयिकं सातिशयं न खण्डः स्वसंभिन्नं च भगवदाराधने नाविर्भूतं स्वरूपानंदे निरतिशयमित्यखंडःस्वासंभिन्नंसुखं यावद्वैषयिकानंदेभ्यः समूहीकृतेभ्योऽपि कोटिगुणितमनंतत्वात्तदुत्कामो विहायानंदार्थी कथं न प्रवर्तते इति ४६ ॥ लम॰ ९

इत्यभिप्रायः ९

ऊलमवैजयंतीटीका

ननु निष्कामसकामकर्मप्रतिपादकानि सात्विकराजसतामसादीनि सर्वाण्यपि वाक्यानि सर्वैरपि कुतो नाद्रियंते यतस्सर्वेषामेव वेदता विशेषेण जीवाभयप्रदत्वसामर्थ्ययोगः स्यादित्याशंकायां पुरुषः स्वाधिकारानुसारेण यावत्तत्प्रयोजनं तावदेव वाक्यं गृह्णाति न तत्सर्वमिति वक्तुं सदृष्टांतेनाहरणानानिति सर्वतःसर्वोपरोत्तरदत्ति

णोद्धीयस्त संप्लुतोदके सम्यक्प्लुतं व्याप्तमुदकं यस्मिंस्तस्मिन्नेवंभूते
यस्मिंस्तस्मिन्नुदपाने उदजले पीयते ऽस्मिन्नुदपानं सरित्समुद्रसरःकू
पादि तस्मिन् जलाभिलाषिणः पिपासोः पुरुषस्यार्थः मज्जनपाना
चमनप्रक्षालनादिरूपकं प्रयोजनं यावान् यावत्किञ्चित्तस्मिंस्तस्मि
न्नुदपाने तावदेवोदकं जलाभिलाषिणा पुरुषेण गृह्यते न तु समग्र
मुदकं एवं सर्वेषु वेदेषु वेदेष्विति बहुवचनप्रयोगेणैव चतुर्णामपि
ग्रहणे सिद्धे सति पुनः सर्वेष्विति पदं तु स्मृतिसूत्रपुराणादिसंग्रहा
र्थं ज्ञेयम् सर्वेषु स्मृतिसूत्रपुराणादिषु वेदेषु ऋग्यजुस्सामाथर्वसु
च तेषु ब्राह्मणस्य शास्त्रतत्त्वविजानतो ऽनुभवज्ञानवतः संसारनि
र्विण्णचित्तस्य मुमुक्षोः यावत्स्वधर्मानुष्ठाने प्रयोजनं तावान् तावदेव
वाक्यं तेन गृह्यते न तु समस्तम् अयं भावः यथा वायसाः शुद्धाशुद्धव
स्तुविचारहीनाः सर्वमेव भक्षन्ति यतस्तेषामधर्मेणाधिकारः हंसास्त
पयसो मध्ये जलं हित्वा दुग्धमेव पिबन्ति यतस्तेषां सम्यगेव स्वभा
वः तथा राजसतामसाः सकामिनो ऽनेकदेवोपासका जनाः नानादेवा
नेकसाधनानेकफलप्रतिपादकान्येव वाक्यानि गृह्णन्ति यतस्तेषां
महिमस्वत्वेन नित्यसंसाराधिकारित्वं सात्त्विका मुमुक्षवस्तु साधनसा
ध्यत्वेन मत्प्रतिपादकान्येव गृह्णन्ति यतस्तेषामेकनिष्ठत्वेन मुक्त्या
धिकारित्वमिति ४६ ॥

मधुसूदनीटीका

न चैवं शंकनीयं सर्वकामनापरित्यागेन कर्म कुर्वन्नहं तैस्तैः कर्मजनितै
रानन्दैर्वञ्चितः स्यामिति यस्मात् उदपाने ऽल्पजलाशये जातावेकव
चनं यावानर्थः यावत्स्नानपानादिप्रयोजनं भवति सर्वतः संप्लुतोद
के महति जलाशये तावानर्थो भवत्येव यथा हि पर्वतनिर्झराः सर्वतः
स्रवन्तः क्वचिदुपत्यकायामेकत्र मिलन्ति तत्र प्रत्येकं जायमानमुदक
प्रयोजनं समुदितेऽन्तर्भवति सर्वेषां निर्झराणामेकत्रैव कासारे
ऽन्तर्भावात् एवं सर्वेषु वेदेषूक्तेषु काम्यकर्मसु यावानर्थो हिरण्यगर्भा
नन्दपर्यन्तः तावान् विजानतो ब्रह्मतत्त्वं साक्षात्कृतवतो ब्राह्मणस्य ब्रह्म
भूयोऽर्थो भवत्येव क्षुद्रानन्दानां ब्रह्मानन्दांशत्वात् ब्रह्मानन्दे तानामन्तर्भावा

त एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः एकस्या
प्यानंदस्याविद्याकल्पिततत्तदुपाधिपरिच्छेदमादायांशांशिवद्व्यप
देशो आकाशस्येव घटाद्यवच्छेदकल्पनया तथा च तैः काम्यकर्मभिः
शुद्धांतःकरणस्य तत्त्वज्ञानोदये परब्रह्मानंदप्राप्तिः स्यात्तयैव च स
र्वानंदप्राप्तौ न क्षुद्रानंदप्राप्तिनिबंधनवैयर्थ्याव काम्याः अतः परमा
नंदप्राप्त्युपकायतत्त्वज्ञानाय निष्कामकर्माण्येवेत्यभिप्रायः अत्र य उ
थातथा भवतीति पदत्रयाध्याहारः यावांस्तावानिति पदद्वयात्तु वे
गम्यदार्ष्टांतिके द्रष्टव्यः ४६ ॥

सदानंदीटीका

सर्वकामपरित्यागाद् विनोदे सर्वांशतः कर्मजान्कर्म कुर्वंस्त्वेवमा
मानसं कुरु १ यावत्स्नानपानादिफलं क्षुद्रजलाशये ताव
त्फलं भवत्येव महत्यपि जलाशये २ यथाद्रिनिर्झराः सर्वे स्रवंतस्ते
क्वचिद्भुवि मिलंत्येकत्र तत्रापि प्रत्येकं यत्नयोजनं ३ तत्सर्वं तत्र स
तरामेकत्रातिजलाशये एवमेवागमोक्तेषु सर्वेषु काम्यकर्मसु ४
यावानर्थोस्ति हैरण्यगर्भानंदावसानकः तावान्ब्रह्माद्वयानंदसाक्षा
त्कृतवतो विदः ५ ब्राह्मणस्य भवत्येव ब्रह्मीभूतस्य सर्वथा यथा
२ त्रिलोक्यां वित्तयोस्ति यस्मिन्दूरेपि संयंति तमेव वा याः तथात्मविदि
महत्येकराशिं संयांति सर्वाणि सुखानि पुंसो ६ क्षुद्रानंदाः समस्ता
स्ते ब्रह्मानंदलवा यतः अविद्याकल्पितोपाधितारतम्यादनेकधा ७
ब्रह्मानंदस्य सर्वत्र व्यापकः सत्यशांतरः ८ जडदुःखात्मकाकारप्रपं
चे कुत्र वा सुखं सच्चिदानंदमद्वैतं सुखं ब्रह्मैव सर्वगं ९ तथा च
शुद्धचित्तस्य तत्त्वनिष्कामकर्मभिः आत्मज्ञानोदये ब्रह्मानंदप्राप्तिः
स्यात्तो भवेत् १० सर्वानंदपंथाप्रतिक्षुद्रानंदलवेषु ते मास्तु कामो २
त्यतस्तत्त्वज्ञानलाभाय सर्वथा ११ ईश्वरार्पणया बुद्ध्या कुरु कर्मा
तर्हि कृतिः १२ ॥ ४६ ॥

नीलकंठीटीका

ननु आत्मवत्त्वं चित्तशुद्धौ सत्यामेव भवति सा च सकलवेदोक्तकर्मा
नुष्ठानसाध्या अतो निस्त्रैगुण्यत्वं दुर्लभमित्याशंक्याह यावानिति

सर्वतःसंप्लुतोदकेमहतिउदपानेजलाशयेपुरुषस्ययावानर्थो
यावत्स्नानपानादिकंप्रयोजनंक्षुद्रमात्रजलनिर्वर्त्यंभवतितत्कृ
त्स्नजलाशयमयनिर्वर्त्यं तावानेवार्थोविजानतोब्रह्मत्त्वचितस्य
स्प. ब्राह्मणब्रह्मलब्धुमूषोः सर्वेषुवेदेषुवेदैकदेशोपनिषच्छ्रवणमात्र
निर्वर्त्योभवति नहिकृत्स्नवेदार्थानुष्ठानेसामित्यर्थमपेक्षते एके
नजन्मनाकृत्स्नवेदार्थानुष्ठानासंभवात् ऐहिकेनजन्मान्तरीयेण
वाजपादिनाचित्तशुद्धौसत्यामुपनिषच्छ्रवणात्सिद्धेर्गुणतासंभवती
तिभावः इदानींतुसर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयेब्रह्मज्ञानेपुरुषस्य
तावानर्थःकृत्स्नोपिभवतियावदनेककूपतडागोदपानस्थानीये
षुसकलवेदोक्तकर्मस्वनुष्ठितेषुभवति ब्रह्मानंदेतदानंदाना
मंतर्भावात् तथाचश्रुतिस्तोत्रेसर्वकर्मफलान्तर्भावंदर्शयति
यथा कृतायाविजितायाधरेयाःसंयंत्येवमेवैतंसर्वंतदभिसमे
तियत्किंचप्रजाःसाधुकुर्वंतियस्तद्वेदयत्सवेदेति वक्ष्यतिच सर्वं
कर्माखिलंपार्थज्ञानेपरिसमाप्यतइति गंगातुल्यज्ञानोदपानस्था
नेवकूपोपमानिकर्माणिकर्तव्यानीतिभावइतिव्याचख्युः अस्मि
न्पक्षेसर्वार्थेअनेकस्मिन्यथातथाभवतीतिपदचतुष्टयाध्याहा
रः यावान्तावान्पदयोरसंगतत्तदार्थतिकेदृष्टव्यः ४६ ॥

आनंदी टीका

त्रैगुण्यविषयेषु वेदेषु तु ह्यानपेक्षणेन भवितव्यमित्याह सर्व
तः सर्वदिक्कसंप्लुतोदके उदकपूर्णे उदपाने तडागादौ यावान
र्थः स्नानपानादिप्रयोजनं भवति यावता स्वल्पमात्रेणैव प्रयो
जनं निर्वहति तावन्मात्रमेवोपादेयम् न सर्वमेवगाहनीय
तथैव तावानेव विज्ञानतः ब्राह्मणस्य ब्रह्मणि भक्तिमतो ज्ञानि
नः ग्रन्थार्थवाक्यार्थः यथा सुसंपूर्णादपि हृदादेः स्नानादि सा
र्थसंपादनमात्रार्थं स्तोकमेव जलमुपादीयते न तु परितोवगा
ह्यते तथा नानाविधकाम्यनित्यनैमित्तिककर्मप्रतिपादकेभ्यः
सर्वेभ्यो वेदेभ्यः काम्याभियोगत्यक्तो ज्ञानसमुच्चितस्वधर्मप्रति
पादकैकदेशे तात्पर्यं लब्धव्यमिति ४६ ॥

किं तु यावता परमार्थोपलक्षणाभिप्रेतार्थक्रिया वे^ सिद्धिर्भवति तावदेव तत उपादेयं तथा बुद्धेन प्रतिपत्तव्यमित्याह+

रामकंठी टीका

+ सर्वतः सर्वासु दिक्षु समृद्धसलिले उदपाने हृदप्रस्रवणादौ वा
+ र्थिनो यावानर्थः यावन्मात्रमेकदेशात् तृष्णाप्रशमनाद्यर्थक्रि
यासमर्थसलिललवोपयोगमात्रप्रयोजनं तावदेव ततो विधि
सहस्रसंकुलादप्युपादातव्यम् किं तु कं भवति यथा तृषितेना
र्थिना सुसंपूर्णात् समुद्रकल्पादपि जलाशयात् स्वार्थक्रिया [illegible]
[illegible]
[illegible] समाप्तिमात्रममु
दकं स्तोकमुपादीयते न सर्वो जलाशयः एवं ज्ञानक्रियाविषय
विविधार्थसार्थसंपूर्णादपि वेदशास्त्रात् तत्त्वजिज्ञासुना तदवग
ममात्रोपयोग्येवार्थ उपादातव्यो न तु सर्वमेव शास्त्रमिति ब्रह
[illegible]
[illegible]
४६ ॥

^तावानेव विजानतो
विज्ञानवतो ब्राह्मणस्य
ब्रह्मवेदिनः सर्वेषु निखि
लेषु सरहस्येषु वेदेष्वर्थः
प्रयोजनम् यावता ग्र
न्थैकदेशेन परमार्थोप
लब्धिलक्षणार्थक्रिया
निवृत्तिर्भवति

लासिकी [illegible] टीका

ननु नानाकर्मकलापप्रतिपादकादेतत् सर्वं कर्मानुष्ठेयमुत ता
र्थबोधमात्रोपयोगि उपादेयमित्याशंक्याह यावानिति यथा [illegible]
[illegible] प्रयोजनं भवति [illegible] उपादेयः
तावान् परमार्थोपलब्धिमात्रोपयोगी ग्रन्थः प्रयोजनं भवति न स
र्वः कर्मकलाप उपादेय इत्यर्थः ४६ ॥

यावानर्थ स्नानपानादिरर्थः
सर्वतः संप्लुतोदके समृद्ध
जले हृदादौ यथा भवति
न सर्वो हृद उपादेयः तथा
सर्वेषु सरहस्येषु वेदेषु वि
जानतो विज्ञानवतो ब्राह्मण
स्य ब्रह्मवेदिनः २

पंचोलीटीका

स्वधर्ममनुतिष्ठतः सर्वेषुवेदोक्तेषुकर्मसुयान्यनंतानंतानिफला
नितानितानिपेक्षितेनेवेत् ईश्वरार्थमपिनिरर्थकर्मकिमर्थमनुतिष्ठ
तेइत्यत्राह यावानिति यावानर्थउदपानेवापीकूपतडागादौया
वानर्थःयावत्प्रयोजनंस्नानपानादि सर्वतःसंप्लुतोदकेमहतिज
लाशयेतावानर्थोभवत्येव तावत्सर्वप्रयोजनंस्वर्गादिसर्वंब्रह्म
विदःफलेविद्यतेतत्रांतर्भवतीत्यर्थः तथासर्ववेदोदितकर्मप्र
योजनंस्वर्गादिसर्वंब्रह्मविदःफलेविद्यतेतत्रांतर्भवतीत्यर्थः त
स्मादीश्वरार्थकर्मक्रियमाणंस्वर्गादिफलेभ्यःनिरतिशयफल
जनकंभवतीत्यर्थः ४६

रणवीभसमिद्धोयिनी॥

यावानिति उदपानेकूपादौयावानर्थःस्नानाचमनादिप्रयो
जनंतावानेवसर्वतःसंप्लुतोदकेपरिपूर्णजलेसमुद्रेअंतर्भ
वतीत्यर्थः एवंसर्वेषुवेदेषुस्वर्गादिषुयावानर्थःकर्मफल
सर्वंतावानर्थःब्राह्मणस्यब्रह्मवेदः वेदस्तत्वंतपोब्रह्मेतिको
षः सचात्रप्रकांतत्वाद्वेदोविज्ञेयः तज्जानातीतिब्राह्मणः
तस्यविजानतः विशेषेणनादरकतोईश्वरएवसर्वंनियंतेत्य
वंजानातिएकस्येत्यर्थः एतादृशस्यविदितधर्मविद्यातत्व
णस्यातिविकोतस्ययोक्तकामस्यत्रिविधस्यकर्मफलेस्व
भुजानितस्मरवातिपार्थेतर्भवतीत्यर्थः ४६॥

मधुभाष्य

यावानर्थइति यथायावानर्थप्रयोजनमुदपानेकूपेभवति ता
वान्सर्वतःसंप्लुतोदकेनभवत्येव एवंसर्वेषुवेदेषुयत्फलंत
द्विजानतोज्ञानिनोब्राह्मणस्यफलेनभवति ब्रह्मजानातीतिब्राह्म
णःअपरोक्षज्ञानीसहिब्रह्मगच्छति विजानतइति ज्ञानफलं
तस्यदर्शयति कामात्मतानिंदाकृता कथमेषांस्वर्गकामोयजे
तेत्यादौकामस्यापिविहितत्वादित्यतआह ४६॥

यावानर्थ इति श्लोकोदपान इत्येकवचनं जात्यभिप्रायं उदपानशब्देन
जलाशयमात्रवाचिना जलाशयविशेषाः पर्वतनिःसृतनिर्झराख्या
लक्ष्यंते तेन तत्र उदपानेषु पर्वतनिःसृतनिर्झरेषु प्रत्येकमुदकमेवाया
यावानर्थस्तत्रनिर्झरोदकपानजन्यतृप्तिलक्षणस्तावानर्थः सर्वतः
सर्वेभ्य एतेभ्यः पर्वतनिर्झरेभ्यः संप्लुतमागतमुदकं यस्मिन् पर्वताध
स्थितकासारेषु यथा भवति तथा सर्वेषु वेदेषु यावानर्थः तत्तत्कर्मज
न्यफलभोगजनितानंदलक्षणः तावान् विजानतो निरतिशयानं
दप्राप्तिसाधनतत्त्वलक्षणवैशिष्ट्यवदैकात्म्यज्ञानवतो ब्राह्मणस्य ब्रह्म
बुभूषोर्भवतीति यथा तथा भवति शब्दाध्याहारेण योजना सर्वेषामा
नंदानामत्रैवांतर्भूतत्वादिति भावः एतस्यैवानंदस्यातिश्रु
त्यर्थोत्र निगूढः तदेवं महता प्रबंधेन प्रपंचितमाशयमुपेत्यैक दू
मेकतमं तं सुखप्रतिपत्तिसशेषं दर्शयति वासुदेवः ४६ ॥

303

भाषाअनुवाद

जोकहोकि वेदोक्त कर्म्म औ तत्रतकामनाके फलसकलत्यागक रि निष्कामईश्वराराधनके अर्थजोव्यवसायात्मिका वुद्दिसोकुवु द्दिहै इसशङ्काको निवारनकरते हुये कहतेहैंकि जिससे जलपा नक्रियाजायसो उदपान अर्थात् वावडीकूप तालतिनमेजो अ ल्प जलहोतो सवकामसाधनेके अर्थ अर्थात् स्नानपानआदि करनेके अर्थ तहांतहांभ्रमण करिके सवकामसिद्धहोयंगे प रन्तु संस्नतोदक कहे एव महाकुए जिसमे आगाधजलभराहे उ सएकहीसेसवनिर्वाहहोसकतेहैं तैसेही वेदोक्तजोकर्म्मके फल सो सव भगवंभक्तियुक्त व्रह्मपरायण पुरुषको भक्तिही सेमि लतेहैं देखोये स्वर्गआदि सम्पूर्णतुच्छसख व्रह्मानन्दके भीतर हीअन्तरभूतहै इसव्रह्मानन्दके कणमात्र आनन्दकोप्राप्तहोके सर्वप्राणीजीतेरहतेहैं यहश्रुतिमेकहाहै इससेनिश्चयात्मिका जोवुद्धि सोईसवुद्धिहै ४८ ॥

दोहा

कूपादिकमेंकार्यहोय सोसवसागर मांहि एसेजोसव वेदमे सोव्रह्मज्ञानी इक पाहि ४८॥

304

कर्मण्येवाधिकारस्तेमाफलेषुकदाचन मा
कर्मफलहेतुर्भूर्मातेसंगोस्त्वकर्मणि ४७॥

शांकरभाष्य

कर्मणीति ४ तेतवं कर्मण्येवाधिकारोनज्ञाननिष्टायां तेतत्तवंचकर्म कु तत्र ४
र्वतोमाफलेष्वधिकारोऽस्तु कर्मफलतृष्णामाभूत् कदाचन क
स्यांचिदप्यवस्थायामित्यर्थः यदाकर्मफलेतृष्णातेस्यात् तदाक तृ ४
र्मफलप्राप्तेर्हेतुः स्याःएवंमाकर्मफलहेतुर्भूः यदाहिकर्मफल
तृष्णाप्रयुक्तः कर्मणिप्रवर्तते तदाकर्मफलस्यैव जन्मनोहेतु
र्भवेत् यदिकर्मफलंनेष्यते किंकर्मणादुःखरूपेणेति माते
तवसंगोस्त्वकर्मण्यकरणे प्रीतिर्माभूत् ४७ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

तर्हिपरम्परयापुरुषार्थसाधनं योगमार्गंपरित्यज्य साक्षादेवपुरु
षार्थकारणमात्मज्ञाने तदर्थमुपदेष्टव्ये तस्मिन्नेवस्पृहयति म
नोमदीयमित्याशंक्याह तवेति तर्हितत्फलाभिलाषोपि
स्यादिति नेत्याहमाफलेष्विति पूर्वोक्तमेवार्थं प्रपंचयति माकर्मे
ति फलाभिसन्ध्यसम्भवे कर्माकरणमेव श्रेयस्यामीत्याशंक्याह
मातइति ज्ञानानधिकारिणोपि कर्मत्यागप्रसक्तिं निवारयति क
र्मण्येवेति कर्मण्येवेत्येवकारार्थमाहनज्ञानेति नहितत्राज्ञातस्य
स्यापरिपक्वकषायस्य मुख्योधिकारः सिद्ध्यतीत्यर्थः फलेष्वपिहि
सम्बंधोदुर्वारः स्यादित्याह तत्रेति कर्मण्येवाधिकारेसतीति शेष
स्तवर्थःफलेष्वधिकाराभावं स्फोरयति कर्मेति कर्मानुष्ठानात् प्रागू
र्ध्वंतत्कालेचेत्येतत् कदाचनेति विवक्षितमित्याह कस्यांचिदिति
फलाभिसन्धाने दोषमाहयदेति एवंकर्मफलतृष्णाद्वारेणेत्यर्थः क
र्मफलहेतुत्वं विवृणोति यदाहीति तर्हिविफलक्लेशात्मकं क
र्मनकर्तव्यमिति प्रांकामनुभाष्य दूषयति यदीत्यादिना अकर्मणि
तेसंगोमाभूदित्युक्तमेव स्पष्टयति अकरणइति ४७ ॥

स्वामिकृतटीका

नहिसर्वकर्मफलानिपरमेश्वराराधनादेवभविष्यंतीत्यभिसं
धायप्रवर्तितव्यमित्याशंक्याह कर्मण्येवेति तवतत्वज्ञा
नार्थिनःकर्मण्येवाधिकारःनतुफलेषुबंधहेतुष्वधिकारःका
मोमास्तु नतुकर्मणिकृतेतत्फलंस्यादेवभोजनेकृतेतृप्तिव
दित्याशंक्याह माकर्मफलहेतुर्भूःकर्मफलप्रवृत्तिहेतुर्यस्य
तथाभूतोमाभूःकामितस्यैवस्वर्गादेर्नियोज्यविशेषणत्वेनफ
लत्वादकामितंफलंनस्यादितिभावः अतएवकर्मफलंबंधकं
भविष्यतीतिभयात् अकर्मणिकर्माकरणेतवसंगोनिष्ठामास्तु ४७॥

पिशाचभाष्यं

कर्मण्येवाधिकारःतज्ज्ञाननिष्ठायांतेतवतत्रकर्मकुर्वतोमाफले
ष्वधिकारोस्तुकर्मफलतृष्णामाभूत्कदाचनकस्यांचिदवस्थायामि
त्यर्थःयदाकर्मफलतृष्णास्यात्तस्मान्माकर्मफलहेतुर्भूःयदाहिक
र्मफलतृष्णाप्रयुक्तःकर्मणिप्रवर्ततेतदाकर्मफलस्यैवजन्मनो
हेतुर्भवेत् यदिकर्मफलंनेष्यतेकिंकर्मणादुःखरूपेणेतिने
तिमातेतवसंगोस्त्वकर्मणिअकरणेप्रीतिर्माभूत् ४७॥

रामानुजभाष्यं

अतःसत्वस्थस्यमुमुक्षोस्तावदेवोपादेयमित्याहनित्येनैमित्तिके
काम्येचकेनचित्फलविशेषेणसंबद्धतयाश्रूयमाणेकर्मणि
नित्यसत्वस्थस्यमुमुक्षोस्तेकर्ममात्रेअधिकारः अधिकारस्तुबो
धितयावगतेषुफलेषुनकदाचिदप्यधिकारःसफलस्यबंध
रूपस्याफलरहितस्यकेवलस्यमदाराधनरूपस्यमोक्षहेतुत्वा
त्माकर्मफलयोर्हेतुर्भूः त्वयानुष्ठेयेकर्मणितवाकर्तृत्वमप्य
नुसंधेयंफलस्यापिक्षुन्निवृत्त्यादेर्नत्वंहेतुरित्यनुसंधेयंतदुभयं
गुणेषुवासर्वेश्वरेमयिवानुसंधेयमित्युत्तरत्रवक्ष्यतेएवमनुसंधाया
कर्मकुरुअकर्मण्यननुष्ठानेनयोत्स्यामीतियत्त्वयाभिहितंतत्रतवे
संगोस्तु उक्तेनप्रकारेणयुद्धादिकर्मण्येवसंगोस्त्वित्यर्थः ४७॥

अभिनवगुप्तटीका

अतश्च कर्ममात्रे त्वं व्यापृतो भव न तु कर्मफलेषु न च कर्मणि कृते ना
५इति न्तरीयकतयैव फलमापतति मैवं न हि यदि त्वं फलकामनाका
लुष्ययुक्तो भविष्यसि तदा कर्मणां फलं प्रति हेतुत्वे यद आह मा ते फलं ध्यि
ज्ञानेनानिच्छोः फलादिनि कर्माभावे न यः संगः स एव गाढग्रहरूपो मिथ्या
ज्ञानस्वरूपः परित्याज्य एव ४७ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथोक्तमप्रमेयपर्यवसितमर्थमहि कर्मणीति तत्वज्ञानार्थिनस्ते
तवेश्वरकृपया कर्मण्येवाधिकारोस्तु न फलेष्वधिकारो मास्तु स्वर्गा
दिफलभोगाधिकारो मास्त्वित्याशी तथा त्वमपि कर्मफलहेतुर्मा
भूः कर्मफलभोगहेतुर्निमित्तं माभव तव चित्ते कर्मफलसंकल्पादि
न स्पृशतु अथ संयोगात्कर्मणः फलावश्यभावनियम इति प्रसिद्धेः फ
लं भविष्यत्येव तस्मात्कर्मैव न कार्यमित्याशंक्याह मेति ते अकर्मणि क
र्माकरणे संगो निष्ठा मास्तु स्वत्वमिमत्रहिश्यप ईश्वराराधनत्वेन भाजनसाम
ग्रीसंपादनवत्कर्म कार्यमित्यर्थः ४७

वनमालीटीका

ननु निःकामकर्मणात्मज्ञानं संपाद्य परमानंदप्राप्ये क्रियते चेत्प्रथम
तेवात्मज्ञानमेव संपाद्यतां किं बहुप्रयासैः कर्मभिर्बहिरंगसाधनैः प्रत्यु
चित्त ५ त विक्षेपकैरित्यत आह कर्मणीति तत्त्वज्ञानिमात्रोपलक्षणं ज्ञाति
नोपि तव कर्मण्येवाधिकारो न फलेषु फलकामेषु मोक्षप्रतिबंध
कत्वात् अज्ञानिनः कामेष्वधिकारो नास्तीति किमु वाच्यं ब्रह्मापरो
क्षज्ञाने कामानां प्रतिबंधकत्वात् ननु मयेदं भोक्तव्यमिति बुद्ध्यभावे
पि कर्म स्वसामर्थ्यादेव फलं जनयिष्यतीति चेत्तत्राह माकर्मफलहेतु
र्भूः फलकामनया हि कर्म कुर्वन् फलस्य हेतुः उत्पादको भवति त्वं तु नि
ष्कामः सन् कर्मफलहेतुर्माभूः न हि निःकामेन भगवदर्पणबुद्ध्या कृतं
मदाराधनरूपं कर्म मन्नीत्यतिरिक्तफलाय कल्पते ननु यदि फलं ने
च्छते तर्हि किं कर्मणा दुःखरूपेणेति तत्राह माते संगोस्त्वकर्मणि
कर्मणो मत्प्रसादरूपमहाफलहेतुत्वेन निःफलत्वाभावात् ४७ ॥

ऊनमवैजयंतीटीका

नन्वेवं चेन्नहोमपि वेदेषु यथेष्टकर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र ४१

है.१

गी॰ षु एव जितो लोकः स्तीयत इत्यादीनां कर्मफलत्वप्रतिपादकानां
टी॰ वाक्यानामेवार्थमङ्गीकृत्य सर्वाणि नित्यनैमित्तिकादीन्यपि कर्माणि
द्वि॰ त्यक्त्वा वनमेव गमिष्यामि किमतिघोररूपेण युद्धकर्मणेति चेन्मै
306
वं वक्तव्यं नतु तवैवं भवितुमधिकारोनास्त्येव किं तु कर्मकर्तुमेवास्तीत्याह
कर्मण्णीति एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थकस्तेन सदसद्विवेकादि
रहितेन राजसतामसादिरूपवैराग्यादिकं व्यावर्तते एकवचनेन रा
जसतामसादिककर्मव्यावृत्त्यर्थम् संसारान्निर्वेदवतो मोक्षार्थिन
स्तेतव कर्मण्येव राजसतामसं कर्म विहाय सात्विके मदाराधनादि
रूपे मोक्षार्थे नेजोष्टनिराज्यादि निजवर्णस्वभावजनिते युद्धादावेवा
धिकारः नतु राजसतामसादिषु वैराग्यादिषु ननु तर्हि कर्म करिष्या
मि चेत्कर्मणा बध्यते जन्तुरित्यादिवचनात्कर्मणापि बंधनं भविष्य
तीति चेत्तत्राह मा फलेषु इहामुत्र चानेकविधसुखभोगादिरूपेषु
कदाचन कस्मिंश्चित्कालेपि तवाधिकारो मास्तु यतः फलमुद्दिश्यै
व कर्मणः संसारहेतुत्वं मदर्पितफलरूपस्य निष्फलस्य तु मत्प्रा
प्तिरूपमोक्षहेतुत्वात् ननु तवाधिकारोस्त्येव तर्हि फलरहितेना
पि कर्मणा मोक्षः कथं स्याद्यतो नास्य कृतेनाकृतेनेत्यकर्मणैव मो
क्षं प्रतिपादयतीति चेत्तत्राह माकर्मफलहेतुरिति कर्माणि च
फलानि च तथा तेषु हेतुः स्वतन्त्रः कर्ता त्वं मा भूः कर्मसु क्रियमाणेष्व
हमेवेदं कार्यमकरवं करोमि करिष्यामि चेति फलेषु तत्फलेष्वा
हमेवैतस्य सुखभोगादिरूपस्य फलस्य कर्तेत्येवं कर्मणां तत्फ
लानां च प्रयोजककर्ता त्वं मा भूः किं तु भगवता कृष्णेनैव कारिते
कर्म मया कृतमहं करोमि करिष्यामीत्येवं त्वयात्मनः प्रयोजक
कर्तृत्वादिकं त्यक्त्वा स्वस्य प्रयोज्यत्वं मत्वा च कर्म करिष्यामि चेत्त्वत्क
र्मा कर्मैव भविष्यति तेनैव मोक्षं प्राप्स्यसीत्यर्थः कर्मण्यधिकारिण
स्तु कर्माकरणे प्रत्यवाय एव तिष्ठति किं तु न च यः कर्मत्यागी
तस्मिन्पुरुषे संगोपि माभवत्वित्याह मा ते संगोऽस्त्वकर्मणी
ति अकर्मणि कर्मरहिते पुरुषे तेतव संगः सख्यं मास्तु न भ
वतु यद्यप्यर्पितकर्मफलकोऽनेककामाक्रांतचित्तकोऽनेकदेवो
२६

यासकेमदारायनकर्मरहितेपुरुषेतवमदेयोपिमेस्सारडुःखेददातिनहि साक्षात्स्वयमेवाकर्मस्यास्यतिवतदुःखेभविष्यतीतिकिमवक्तव्यमित्य भिप्रायः ४७ ॥

मधुसूदनीटीका

ननुनिष्कामकर्मभिरात्मज्ञानंसंपाद्यपरमानंदप्राप्तिःक्रियतेचेदात्म ज्ञानमेवतर्हिसंपाद्यंकिंबह्वायासैःकर्मभिर्बहिरंगसाधनभूतैरित्याशं क्याह तेतवाशुद्धांतःकरणस्यतात्विकज्ञानोत्पत्त्ययोग्यस्यकर्मण्येवा तः करणशोधकेधिकारोमयेदंकर्तव्यमितिबोधोस्तुनज्ञाननिष्ठारूपे वेदांतवाक्यविचारादौ कर्मचकुर्वतस्तवफलेषुस्वर्गादिषुकदाचन न कस्यांचिदप्यवस्थायांकर्मानुष्ठानात्प्रागूर्ध्वंतत्कालेवाप्यधिकारोमयेदंभो क्तव्यमितिबोधोमास्तु ननुमयेदंभोक्तव्यमितिबुद्ध्यऽभावेऽपिकर्मस्व सामर्थ्यादेवफलंजनयिष्यतीतिचैत्तत्राहमाकर्मफलहेतुर्भूःफलका ल मनयाहिकर्मकुर्वन्फलस्यहेतुरुत्पादकोभवति त्वंतुनिष्कामःसन्कर्म फलहेतुर्माभूः नहिनिःकामेनभगवदर्पणबुद्ध्याकृतंकर्मफलाय कल्पतइत्युक्ते फलाभावेपिकर्मणामातेसंगोस्त्वकर्मणियदिफलं नेष्यतेकिंकर्मणादुःखरूपेणेत्यकरणेतवप्रीतिर्माभूत् ४७ ॥

सदानंदीटीका

नन्वात्मबोधःसंपाद्योयदिनिष्कामकर्मभिः आनंदायतदातत्रं यत्नित व्यंमुमुक्षुभिः १ आत्मबोधेकिमायासशतैः कर्मभिरेवचेत् मैवंत्व शुद्धबुद्धेस्तुबुद्धिशोधककर्मणि २ मयेदंकार्यमित्येवास्तुबोधःकर्म कुर्वतः नवावेदांतवाक्यानांविचारेऽधिकारिता ३ कर्मापिकुर्व तःस्वप्यक्तफलेषुस्वर्गादिषु कर्मानुष्ठानकालेवाप्रागूर्ध्वंवाकदाच न ४ मयेदमिहभोक्तव्यमितिबोधोपिमास्तुते मयेदमिहभोक्त व्यमितिबुद्धिंविनापितत्र ५ स्वसामर्थ्यात्फलंकर्मजनयिष्यतिचे त्तत्र फलकामनयाकर्मकुर्वन्नुत्पादकोभवेत् ६ माकर्मफलहेतु र्भूस्त्वंतुनिष्कामएवसन् निष्कामेनकृतंकर्मकृष्णार्पणधियास्व यं ७ फलायकल्पतेनैवतथैवत्वंसदाकुरु फलंचेन्नेष्यतेतर्हिकिं

गी॰ स्याद्दुःखात्मकर्मणा ८ इति बुद्ध्या तव प्रीतिर्मा भूदकरणे कदा ऽ॥४७

टी॰ नीलकंठी टीका

हि॰ ननु ममापि श्रेयोपनिषदात्मज्ञानार्थिनः शमप्रवेशस्तत्कथं मां घो
रे कर्मणि नियोजयसीत्याशंक्याह कर्मण्येवेति कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञा
ननिष्ठायां मा फलेषु संगोस्त्वित्यपकृष्यते कर्मफलं स्वर्गपश्वा
दि हेतुः कर्मसु प्रवर्तकं यस्य तादृशो मा भूः अकर्मणि अकर्माकर
णेपि न तव संगो मास्तु ॥ ४७ ॥

आनंदी टीका

अत्र योगयुक्तिमाह कर्मणीति रागद्वेषाभ्यां विनास्वजातिविहितेषु
ष्वेव तवाधिकारः कर्तृत्वम् मा निषेधे कदाचन फलेषु नाधिका
रः यागजन्यहिंसायामिव ब्राह्मणस्य युद्धजन्येष्वपि तथा दिवापा
पेषु न कर्तृत्वम् उक्तवक्ष्यमाणयोः युद्धयोर्न लोपो नास्तीत्यर्थः अ
तएव कर्मणो युद्धस्य फले हिंसायां हेतुः प्रापकः उक्तरूपहेतुर्वा
दोषस्य स हेतु वादपरो मा भूः तथा हेतुर्वा दोषस्यास्मिन्नयोस्य इति अ
स्य मकर्मणि कर्माकरणे तव संगः आग्रहो मास्तु ४७ ॥

+ अथ विज्ञानतां सर्वशास्त्रेभ्यो यदुपादेयं तदर्जुनं रामकंठी टीका प्रकृतम् उपदेष्टुमाह +

+ तव संग्रस्येवोपदिष्टतत्त्वज्ञानोपपत्तिप्रकृष्टप्रतिपत्तिवशाव
मो + निरो देहादिभ्यो व्यावृत्तमानात्मप्रत्ययत्वे सत्यद्वैतचिन्मयरूपतोद्
पोधं तत्त्वमहमित्यात्मत्वेन प्रतिपद्यमानस्य ततः कर्मण्यधिकारो
स्तु यत्कर्म कायवाङ्मनोभिनिर्वर्त्यव्यापारविशेषात्मकं वर्णाश्रम
विभागेन देशकालावस्थापेक्षत्वेन विविधेतिकर्तव्यताकला
पेन नित्यादिभेदेनावश्यकर्तव्यतया शास्त्रेषु विहितं तस्मिन्नधिका
रः कर्तृत्वं भवतु तदधिकृतस्वार्थसिद्धये प्रवर्तस्वेत्यर्थः यतः क
र्मतावच्छरीरत्वाव्यभिचारि न कदाचित्केनचित्त्यक्तुं शक्यम् तथा
यत्स्याद्यवस्थायां कश्चिन्नियमविशेषोऽवलंबनीय एव ततश्च स एव
कर्मविशेषतां प्राप्नोति आश्रमान्तरकर्मनियमवदित्यमशक्यः स
र्वात्मना कर्मत्यागः किंच प्रसक्तानामात्यागेऽपि त्यागाभिधानः स
तत्त्वज्ञानबाधितामेवाविष्करोति तथाविधस्य यतो द्वेषतो विना
कस्यचिदर्थस्य हानं न संभवति न चोपादित्सितं प्रियमर्थं विना ^रागद्वेषप्रसंगो दुर्निवारः
द्वेष्यतां संभवतीति कर्मत्यागाभिधाने [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] यदि च तत्त्वमेकस्मा
त्कर्मणो यथेष्टमनियमेनानुष्ठानमेव त्यागत्वेनाभिमतम् तथा
पि पूर्ववद्रागद्वेषवशात्प्रवृत्त्यनुपपत्त्या सोऽप्यतत्त्व[illegible]ज्ञतामेवानु
ष्ठातुरभिव्यनक्तीत्यकर्मतावा विरुद्धकर्मतावा निरूपितानन्त
निजानंदनिर्भरं तत्त्वमात्मत्वेन प्रतिपद्यमानस्य सर्वसाम्यलक्ष
णं परमं समाधिमधिरूढस्य ततः तत्त्वज्ञानाभिनिवेशिनो योगिनो

इयमप्यनुपपन्नमिति तथाविधस्य तव कर्मण्येवाधिकारोस्तु किं
तु तेषां कर्मणामनात्मज्ञजनसमुचितनानाभिसंधानप्रार्थितेषु
दृष्टादृष्टाविकविविधभोगात्मकेषु बन्धहेतुषु फलेष्वधिकारो
माभूत् ये तत्वज्ञतया फलान्यधिकल्पतेषु तेषु कर्मसु प्रवर्तते
ते योनेतानिक्रियमाणान्येव कर्माणि वासनारूपतयांतःकरणस्थ
तान्येवानतिष्ठेत अतस्ता नित्यक्रियाफलोपभोगस्तत्तद्विविध
वासनारूपस्य तेषु तेषु योन्यन्तरेषु तस्य तस्य जन्मनः पुनः पुनः
कारणतां प्रतिपद्यन्ते न तस्य तस्य कर्मणः कर्मजन्तस्य तस्य फ
लस्य हेतुत्वं भजन्ते इति वासनाजन्मकर्मफलचक्रमेतदनिशमा
वर्तमानमज्ञानां बन्धाय कल्पते इति त्वमपि सामान्यपुरुषवत्
कर्मफलहेतुर्माभूः उक्तया प्रक्रियया कर्मणां शुभाशुभानां
फलानि सुखदुःखात्मकानि हेतुर्जन्मनो निमित्तं यस्य स तथाविधो
यथा न भवसि तथा मत्तानानिष्टः सन् कुर्वन्नेव कर्माणि तेन ज्ञा
नाग्निना दग्धबीजतामापादयन्नपरमेश्वरस्वभावसमापत्तिल
क्षणं मोक्षमवाप्नुहीत्यर्थः अन्यस्य कस्यचिदवस्थायां प्रसक्तस्य
कर्मपरिहारस्य विधीयमानत्वाद्घटकर्मेति मन्यसे तन्न तादृशे
ण कर्मणि संगस्ते तव माभूत् तथापि हि संगः कर्मान्तरवत् बन्ध
हेतुरेव तत्कर्मैव प्राक् ४७ ॥

लासिकी टीका

अथ विजानतः सर्वशास्त्रार्थ्याय यदुपादेयं तदर्जुनस्य हि श्रेयोपदेश
माह कर्मणीति कायवाङ्मनोभिर्निवर्त्ये वैदिके स्वाभाविके वा
कर्मण्येवाधिकारः कर्तव्यतया तवास्तु यतः फलाभिसंधिं न क्रिय
माणानि कर्माणि विनष्टमोवासनारूपेण बीजभावं योन्यन्तरसं
चारे प्रापयन्ते अतः कर्मफलहेतुः कर्मणां शुभाशुभानां फलानि
सुखदुःखात्मकानि हेतुर्जन्मनो निमित्तं तथाविधो माभूरुत्प
वत् यथोक्तबोधनिष्ठस्य हि कर्माणि ज्ञानाग्निना दग्धबीजतामा
पद्यन्ते तथा कर्मणि कर्माकरणेपि संगो रतिस्ते मास्त्विति ४७

पंचोलीटीका

सर्वकर्मफलेच्छा न फलेच्छा न भवति चेत् तर्हि सर्वैर्ज्ञानमेव संपादनीयं
किं कर्मणा इत्याशंकायां अधिकारिभेदकर्म चेति कर्मण्येवेति हे आह
अर्जुन तेतव कर्मण्येवाधिकारः न ज्ञाननिष्ठायां कदाचन कस्याचि

फलेषु दृष्टादृष्टविकफलेषु कदाचनाधिकारो माभूत्

तदुक्तं न कर्माणि त्यजेद्योगी कर्मभिस्त्यज्यते ह्यसौ कर्मणां मूलभूतस्य संकल्पस्यैव नाशनेति केलाशेवे दृष्टेवक्ष्यैः परित्यक्तेत कारणम परिशुतेः पापाशुः परिभृत मन्यास्तेयान्ति नरकं प्रियेष्टाः +

दवस्थायां फलेषु कर्मफलतृष्णा माभूत् कर्मफलहेतुः कर्मफ
लसाधको माभूः तेन चाकर्मणि कर्माकरणे संगः प्रीतिः मास्तु ५१

श्रीधरीसुबोधिनी॥

कर्मण्येव तस्मिन्स्वधर्मएवाधिकारोस्तु तव फलेषु मिश्रितो ह
रे अधिकारः कदापि मास्त्विति नाहं कर्तेत्यहंकारपरित्या
गात् ईश्वरस्यैव सर्वनियंतृत्वात् एवं हि कर्मफलस्य हि सा
मकस्य हेतुः अहमेव कर्तेति कारणं माभूः ईश्वरस्यैव सर्व
कर्तृत्वात् एवं चेत् किं कर्मणा दुःखरूपेणेत्याशंक्याह माते
अति अकर्मणि स्वधर्मपरित्यागरूपे संगो मास्तु प्रत्यवायहे
पोनात् ४७॥

मधुभाष्य॥

कर्मण्येवेति तदप्युपलक्षणार्थं तत्त्वज्ञानिनापि न फलकर्त
व्यताकिंत्वन्येषामिति नत्वस्ति केषांचिन्मतेऽस्तीति तद्विज्ञानी
नां प्रारब्धस्य मोक्षादिस्त्वभिमवादेः यदि तेषां शुद्धसत्त्वानां न
स्यात् ज्ञानं कान्येषां उपदेशादेश्च सिद्धं ज्ञानं तेषां पार्थाद्विष
ण्मृत्याति ज्ञानिगणनाश्च कामनिषेधपरात्र फलानिसृ
ष्टांतःश्रेणभवति नहि कर्मफलानि कर्माभावे यतोपि भवति॥
भवंति च काम्यकर्मिणो विपर्ययप्रयत्नेष्वविरोधे अतः कर्मा
करणएव प्रत्यवायः नतु ज्ञानादिना वाक्रमनयाफलाप्राप्तौ
अतकर्मण्येवाधिकारः अतस्तदेवकार्यं नतु कामेन ज्ञानादि
निषेधेन वा फलप्राप्तिः कामवचनानां तु तात्पर्यं भगवतैवो
क्तं रोचनार्थं फलश्रुतिः यथा भैषज्यरोचनमित्यादि भागवते
अतः कामी यजेतेत्यर्थः निष्काम ज्ञानपूर्वं चेति वचनात् वद्य
माणेभ्यश्च वसंते वसंते ज्योतिषा यजेतेत्यादिश्रुतिश्च अतमा
कर्मफलहेतुर्भूः कर्मफलं तत्कृतो देहर्पस्यस कर्मफलहेतुः

समाभूः नहिनकरोमीत्यत आह मातइति कर्माकरणेस्नेहो
माभूदित्यर्थः अन्यफलाभावेपि मत्प्रसादरूपफलभावात्
अच्छावृतस्यशुक्ता हणीमहे तेपवितोषणाघेत्यादिमहूराचारा
त् अनिंदनाद्विपोपतइतरनिंदनाचसामान्यविशेषोबाधत
इतिचप्रसिद्धं सर्वानानयनैकमेवमित्यादौ अतानेकात्मतं
मे स्पृहयंतिकवित् भक्तिमन्विच्छंतो ब्रह्मजिज्ञासांवितायप्र
तांउरुव्यचइत्यादिवचनेभ्यः स्वार्थसेवकंप्रतिनतथास्नेहः
किंदत्तमीत्युक्तेसेवादियाचकंप्रतिबहुतरस्नेहइतिलोकप्र
सिद्धन्यायाच्च भक्तिज्ञानादिप्रार्थनाकार्येतिसिद्धं सर्वज्ञोकोक्तं
स्पष्टयति ४७॥

कर्मण्येवाधिकारस्त इति तत्त्वज्ञानकामस्य तव कर्मण्येवाधिकार
स्तेनार्दर्थज्ञानमस्तु एवकारव्यावर्त्यमाह मा फलेष्विति फलेष्वपि
कारः स्वाम्यमास्तु स्वयमेव फलं दास्यतीति चेत्तत्राह माकर्मफलहे
तुर्भूरिति फलकामः सन् कर्म करिष्यन्नमेव फलहेतुर्भविष्यसि न
हि निष्कामेन ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कृतं कर्म फलाय कल्पत इति भावः
तर्हि ज्ञानार्थमेव प्रयतेतेति किं कर्मणेत्याशंक्याह मा ते संगोस्त्विति
अकर्मणि अकर्माकरणे अप्रसंभावनाद्युपहतचेतसो जिज्ञासोस्तव मा
स्या संगआ [illegible] स्त्वित्यर्थः ननु मा फलेष्वधिकारस्तेस्त्विति तयोर्जन्तत्त्वमो
तोपि सकलानर्थनिवृत्त्यविनाभूतानतिशयानंदात्मकत्वात् परम
फलं पुरुषार्थरूपेण तत्र तत्राप्यधिकारवर्जनात्तत्साधन ज्ञानसाधने
प्रयोजनाभावात् किं ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कर्मकरणमेव पुरुषार्थस्तत्रापि
पु [illegible] हारव्य कर्मणः प्रकृतत्वात् कर्मण्येवाधिकार इत्येकवचनेन
तस्यैव प्रकरणात् किं तन्मात्रमेव कर्तव्यं किंतु अंतःकरणशुद्धिद्वा
रा श्रवणाद्यात्मिकाया बुद्धेः सिद्धये पदेन तत्कर्तव्यं तदा कः कामा
दस्य विशेषं इत्याशंकां परिहरन्नाह ॥

310

भाषाअनुवाद

जोऐसा कहतेहोकि समस्त कर्मकाफल परमेश्वर की आरा
धनाकरनेहीसे होगातोहमभगवतका आराधनहीसब छो
डकरकरै और कर्मकरनेसेक्याप्रयोजनहै इसशङ्काकी निवारन
करनेसिद्धान्त कहतेहै तत्वज्ञानके अर्थीजोतुमसो तुमकोकर्म
मात्रकरनेका अधिकारहै औरवन्धनकाहेतुभूत कर्मकेफलकी
अभिलाषकरिये अनेकप्रकारकी कामनाकरनेमेकभी तुम्हारा
अधिकारनहीहै सोकहोकि कर्मकरनेसे उसका फलअवश्यहो
होगा जैसेकिआहार करनेसे तृप्ति होतीहीहै कहतेहैकिसोतो
यदरउसका पुन्यपापनही लगता जैसेअज्ञानवालक जोनी
चकाअन्नखाय तउसकाधर्मनजाय क्योंकिधर्मनाशके अर्थन
हीखायासोतुमफलके अर्थकर्ममे प्रवृत्तनहोउ निष्कामकर्मक
रो सोकर्मफलकीतृष्णासेकर्मकरोगेतोकर्मफल प्राप्ति केहेतु
होउगे जवफलकोइच्छासे कर्ममे प्रवृत्तहोगाहै तवफल
औ जन्मदोनोकाहेतुहो जाताहै नीच ऊंचयोनिमे जनमि फल
भोगताहै औरजोकर्मफलकोनचाहे तोदुखरूपकर्म करनेसेका
प्रयोजनहै ऐसी मतिभीतुमकोमतिहोय अर्थात् नकरनेमेभीरु
चिनहोयतात्पर्य यहकि सकाम कर्मनकरो निष्कामतोअवश्यक
रो ॥ ४७ ॥

दोहा

कर्महिमे अधिकार तव कहुन फलके माहि तुमतफ
लमें हेतुहो तो कर्महिमे संगनाहि ४७॥

311

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय सि
द्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ४८ ॥

शांकरभाष्यं

यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म कथं तर्हि कर्तव्यमिति उच्यते योगस्थेति योगस्थः सन् कुरु कर्माणि केवलमीश्वरार्थं तत्रापीश्वरो मे तुष्यत्विति सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः तद्विपर्ययजा असिद्धिस्तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योरपि समस्तुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि कोऽसौ योगो यत्रस्थः कुर्वित्युक्तमिदमेव तत् सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योग उच्यते ४८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

आसक्तिकारणेन प्रकारेण तर्हि क्लेशात्मकं कर्म किमुद्दिश्य कर्तव्यमित्याशंकामनूद्य श्लोकान्तरमवतारयति यदीत्यादिना वर्तमानयोगमुद्दिश्य तन्निष्ठो भूत्वा कर्माणि क्लेशात्मकान्यपि विहितत्वादनुष्ठेयानीत्याह योगस्थः सन्निति कर्मानुष्ठानस्योद्देश्यं दर्शयति केवलमिति फलान्तरं पेतमन्तरेणेश्वरार्थं तत्प्रसादनार्थमनुष्ठानमित्यर्थः तर्हि ईश्वरसक्तो योऽभिलाषगोचरीभूतो भविष्यति नेत्याह तत्रापीति ईश्वरप्रसादनार्थे कर्मानुष्ठाने स्थितेऽपीत्यर्थः सङ्गं त्यक्त्वा कुर्विति पूर्वेण सम्बन्धः आकाङ्क्षितं पूरयित्वा सिद्धिशब्दार्थमाह फलेति तद्विपर्ययजा सत्त्वाशुद्धिजन्या ज्ञानाप्राप्तिस्तल्लक्षणेति यावत्कर्मानुतिष्ठतो योगमुद्दिश्य शेषत योऽप्रकृतमाकांक्षापूर्वकं प्रकटयति कोऽसावित्यादिना ४८ ॥

स्वामिकृतटीका

किं तर्हि योगस्थ इति योगः परमेश्वरपरता तत्र स्थितः कर्माणि कुरु तथा सङ्गं कर्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा केवलमीश्वराश्रयेणैव कुरु तत्फलस्यापि ज्ञानस्य सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा केवलमीश्वराराधनेनैव कुरु यत एवंभूतं समत्वमेव योग उच्यते सद्भिश्चित्तसमाधानरूपत्वात् ४८ ॥

पैशाचभाष्यं

यदिकर्मफलप्रयुक्तेननकर्तव्यंकर्मकथंतर्हिकर्तव्यमित्यत्रोच्यते योग

गी॰ स्थस्सन्कुरुमत्रवेष्टपकर्माणिकेवलमीश्वरार्थंईश्वरोमेतुष्यतीतिसंगंत्य

टी॰ क्त्वाधनंजय फलतृष्णासन्त्यक्तक्रियमाणेसत्वशुद्धिजाज्ञानप्राप्तिलक्षणा

हि॰ सिद्धिस्तद्विपर्ययोसिद्धिस्तयोस्सिद्ध्यसिद्ध्योरपिसमस्तुल्योभूत्वाकु

रुकर्माणिकोसौयोगः इदमेवतत्सिद्ध्यसिद्ध्योस्समत्वंयोगउच्यते ४८॥

रामानुजभाष्यं

एतदेवस्पष्टीकरोतिराज्यबंधुप्रभृतिषुसंगंत्यक्त्वायुद्धादीनिकर्मा
णियोगस्थःकुरुतदंतर्भूतंयादिसिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वाकुरुतदिदं
सिद्ध्यसिद्ध्योःसमत्वंयोगस्थइत्यत्रयोगशब्देनोच्यतेयोगःसिद्ध्यसि
द्ध्योःसमत्वरूपंचित्तसमाधानं ४८ ॥

अभिनवगुप्तटीका

योगेस्थित्वाकर्मा णिकुरुसाम्यंचयो गः

किंतर्हियोगस्थःकुरुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाधनंजयः यस्यसर्वेसमारंभा
निराशीर्बंधनास्त्विह त्यागेयस्यहुतंसर्वंसत्यागीसचबुद्धिमान्
योगेस्थित्वाकर्माणिकुरुसाम्यंचयोगः यस्यसर्वेइति यस्यसर्वे
व्यापाराआशीरूपेणबंधनेनयुक्ता अभिलाषोहिबंधकः ४८॥

परमार्थप्रपाटीका

तर्हिकथमित्याह योगस्थइति योगःपरमेश्वरमाश्रित्यतत्रा
कृतनिश्चयोयोगस्थः एवंविधोभूत्वाकर्माणिकुरु अतएवधा
नंजयधनस्वर्गादिकंजयतिवशत्वेनत्यजति तथाविधस्त्व
मसीत्यर्थः किंकृत्वासंगंत्यक्त्वा कर्तृत्वाभिनिवेशंपरित्यज्य
पुनःकिंकृत्वा सिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वासिद्धावसिद्धौवाहर्षवि
षादरहितोभूत्वा यतःसमत्वंनिर्विकारत्वमेवयोगइत्युच्य
ते ४८ ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥४८॥

वनमालीटीका

पूर्वोक्तमेव विवृणोति योगस्थ इति हे धनंजय त्वं योगस्थः सन् संग
फलाभिलाषं कर्तृत्वाभिमानं च त्यक्त्वा कर्माणि कुरु संगत्यागोपाय
माह सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा फलसिद्धौ हर्षं फलासिद्धौ च विषादं त्य
क्त्वा केवलमदारा[illegible]धनबुद्ध्या कर्माणि कुर्वित्यर्थः ननु योगशब्देन प्रा
क् कर्मोक्तं तत्र तयोर्स्थः कर्माणि कुर्वित्युच्यते नः कथमेतदिति शंका
मनस्याह समत्वं योग उच्यते यदेतत् सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं इदमेव यो
गस्थ इत्यत्र योगशब्देनोच्यते न तु कर्मेति न कोपि विरोध इत्यर्थः सु
खदुःखे समे कृत्वेत्यत्र जयापजययोः साम्येन युद्धमात्रकर्तव्यता प्रकृतत्वादु
क्ता इह तु सर्वफलकर्तव्यतेति विशेषः ४८ ॥

श्रीमद्वैजयंतीटीका

यस्मादेवं तस्मात् योगस्थ इति हे धनंजय योगस्थः योगो ज्ञानं ज्ञान
पूर्वकम् पुरुषोत्तमाराधनरूपं कर्मोच्यते तस्मिन् स्थितः तिष्ठतीति तथा
सन् त्वं मदेकनिष्ठः सन् कर्माणि यानि स्ववर्णोचितानि त्वत्तेभिहि नि:॰
तयुद्धादीनि तानि सर्वाणि कुरु परं तु संगं त्यक्त्वा पूर्वोक्ता कर्मपुरुष
स्य [illegible] फलस्य वा संबंधं परित्यज्य पुनः सिद्ध्यसिद्ध्योः जयपराजयादिरू
पयोः समः जयादौ गर्वशून्यः पराजयादौ च विषण्णमनाः भूत्वा य
द्धीकृत्य करोति तदेव भवतीत्यात्मानमात्मीयं चेश्वराधीनं मत्वा त
योः समो भूत्वेत्यर्थः तस्मादीदृशः समत्वं चित्तस्थैर्यं यत्तदेव यो
गशब्देनोच्यते ऽभिधीयते मे वो धनंजय यदि सर्वेंद्रियरूपेतानि वि
जित्य तान्य[illegible] नलादिभ्यो न्यो मत्स्यंदनवानमितार्हि कर्मफलत्यागे
जयपराजयादिसमत्वेन वकोऽतिप्रयास इति सूचितम् ४८ ॥

मधुसूदनीटीका

पूर्वोक्तमेव विवृणोति हे धनंजय त्वं योगस्थः सन् संगं फलाभिला
षं कर्तृत्वाभिनिवेशं च त्यक्त्वा कर्माणि कुरु अत्र बहुवचनात् कर्मत्वे
नाधिकारस्त इत्यत्र जातावेकवचनं संगत्यागोपायमाह सिद्ध्य
सिद्ध्योः समो भूत्वा फलसिद्धौ हर्षं फलासिद्धौ च विषादं त्यक्त्वा के

त्वमीश्वराराधनबुद्ध्या कर्माणि कुर्वित्यर्थः ननु योगशब्देन प्राक् कर्मो
गी॰ क्तस्तत्र तु योगस्थः कर्माणि कुर्वित्युच्यते अतः कथमेतदित्याशंकामि
टी॰
६८ त्यत आह समत्वं योग उच्यते यदेतत्सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं इदमेव योगस्य ग्रसि
इत्यत्र योगशब्देनोच्यते न तु कर्मेति न कोऽपि विरोध इत्यर्थः अत्र च
वीर्यस्योत्तरोऽर्थेन व्याख्याने क्रियत इत्यपौनरुक्त्यमिति भाष्यकारीयः
पंथाः सुखदुःखे समे कृत्वेत्यत्र जयाजयसामान्येन युद्धमात्रकर्त
सर्वफलपरित्यागेन व्यता प्रकृतत्वादुक्ता अत्र तु इष्टानिष्टसर्वकर्मकर्तव्यतेति विशेषः ४८॥

313

सदानंदीटीका

कथं कर्तव्यमिति चेद्गुणभूतासमाहितः योगस्थः सन् फले कामं क
र्तृत्वाभिमतिं तथा १ त्यक्त्वा त्वं कुरु कर्माणि कृष्णार्पणधिया सदा
त्यक्त्वा सर्वफलप्राप्तौ विषादं न हि पर्यये कोऽसौ योगः स येन स्थः क
र्म कुर्वन्नुच्यते सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं यत्स योग इह कथ्यते इ ॥४८॥

नीलकंठीटीका

यतदेव विवृणोति योगस्थ इति योगस्थः सन् संगं फलतृष्णां कर्तृ
त्वाभिमानं च त्यक्त्वा कर्माणि तानि तानि कुरु हे धनंजय सिद्ध्यसिद्ध्योः
कर्मफलस्य विविदिषादेः सिद्धौ असिद्धौ वा समो हर्षविषादशून्यो
भूत्वा कर्माणि कुर्विति संबंधः इदमेव सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योग
इत्युच्यते ४८ ॥ ४८ ॥

ज्ञानेश्वरी टी. ^स्पष्टोर्थः ४८

तर्हि कथमिदं कार्यमित्याह यस्य सर्वे समारंभाः निराशीर्बंधना
स्त्विह त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् समारभ्यन्ते इति
सा समारंभाः कर्माणि निर्गता आशीः फलस्पृहैव बंधनं येषां ते यस्य
पुंसः त्यागे सर्वकर्मफलत्यागमित्यादिना प्रदर्शितो सिद्धान्ते यस्य
सर्वकर्म हुतं क्रियमाणमेव दग्धबीजवत्सवशक्तिहीनं
कृतं स त्यागी स च बुद्धिमान् स्वार्थसंपादनपटुः न कर्मसंन्या-
सीत्यर्थः ४८ ॥

^ यत एवमतः ^

रामकंठी टीका

^इह शास्त्रविहितानां कर्मणामनुष्ठानेन यथोक्तात्माहितज्ञान
निष्ठत्वलक्षणः समाधिर्योग उच्यते यथा कपिलादिप्रणीत
स्य सांख्यसंज्ञकस्य ज्ञानस्य पातंजलादिप्रणीते चित्तवृत्तिनिरो
धलक्षणो योगो निष्ठा तथेहोपदिष्टस्यात्माद्वयज्ञानस्य कर्मा
नुष्ठानसमाधौ निष्ठेति योगशब्देन सोभ्युक्तः तथा ताद्दशो यो
गोस्थितशास्त्रमात्तरपरिहारेण कृतप्रतिष्ठः सन्यथोक्तानि क
र्माण्यनुतिष्ठन् कथं संग तत्तदभिसंहितफलप्राप्तिहेतुत्वप्रति
पत्त्या तावन्मात्रापायलीनचित्तत्वं त्यक्त्वा परिहृत्य प्रत एव सि
द्धौ फलसंपत्तौ प्रसिद्धौ च तद्वियाते द्वयोरपि निर्विकारत्वात्स
मो निर्विशेषो भूत्वा यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वाद्विपर्यये यथो
क्तात्मतत्वप्रत्यवमर्षजनितानेदत्वस्य कर्मणः फलेनानि
त्येन सिद्धेनासिद्धेन वा कश्चित्सुखदुःखात्मको विशेष इति स
र्वसाम्यदर्शी विहृत्य यथोक्तयोगनिष्ठो भव यतः समत्वं सर्वा
स्ववस्थास्वविकारलेशासंस्पृष्टत्वमेवैष योग उच्यते साम्यप्रा
प्तिरेवास्य निष्ठेत्यर्थः अत एवैतद्योगनिष्ठस्य योगिनो लक्षण
माह ४८ यस्य सर्वे समारंभाः निराशीर्बंधनास्त्विह त्यागे यस्य हुतं
सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् यस्य यथोक्तयोगाधिकारिणः पु
रुषस्य सर्वे समारंभाः सर्वास्तु क्रियास्तु प्रवृत्तयो यावत्स्वभावितो
पि निराशीर्बन्धना भवन्ति स त्यागीति संबन्धः आशीरनित्यभो
गविषयाकांक्षा तदेव बन्धनं संसारहेतुत्वाद्यासां ता आशीर्बं

गी.
टी.
द्वि.

धनंनिष्क्रांताआशीर्वंधनान्निराशीर्वंधनाः भोगात्मबंधरहितार
त्यर्थः अतएवावश्यानुष्ठेयकर्मरूपंसर्वंशुभमशुभंचत्यागेफ
लाद्यसंन्यासेकृतमप्याविवबीजजातेफलप्रसवसामर्थ्यविना
शायनिर्हितंसएवंविधोनित्यकर्मानुष्ठातेवत्यागीत्यागवान्
नपुनःक्लेशभीरुत्वादिनाकर्मणएवत्यजेत्त्यागीभवतीतियुक्ति
रत्रप्रागेवोक्तासएवंचैवंविधः पुमान्प्रशम्यज्ञानयुक्तोनतुयः
कर्मत्यागादिमात्रेज्ञानेमन्यते अतएवंविधोत्कृष्टबुद्धियुक्तं
कर्मसमाचरेत् नकेवलमित्याह ४८ ॥

लासिकी [illegible] टीका

पूर्वोक्तमेवविवृणोति योगस्थइति संगंफलाभिसंधिनाकर्म
णिलीनचित्तत्वंत्यक्त्वा तथाफलस्यसिद्ध्यसिद्ध्योःसमोहर्षवि
षादरहितोभूत्वा योगस्थःसन् कर्मानुष्ठीयमानेपि आत्मन्यव
स्थितत्वमप्रमत्ततायोगस्तत्रास्थितःसन् कर्माणिकुर्वतःस
मत्वंसर्वास्ववस्थासुनिर्विकारत्वंयोगः योगलक्षणमुच्यते अ
नेनश्लोकेनअर्जुनमुपदिश्यबुद्धियोगकर्मयोगयोर्लक्षणंउ
गपदुपदिष्टम् ४८ ॥

पंचोली टीका

यदिफलयुक्तंकर्मनकर्तव्यंकथंतर्हिकर्तव्यंतत्राह योगस्थ
इति हेधनंजयसंगंत्यक्त्वाईश्वरस्तुष्टिमप्यप्रार्थयन् ईश्वरोमेतु
ष्यतुइत्यप्रार्थयन् योगस्थःकेवलमीश्वरार्थंकर्माणिकुरुराज
भृत्यवत् किंकृत्वासिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वामनःशुद्धिःज्ञान
प्राप्तिःसिद्धिः तद्विपरीताअसिद्धिः तयोःसमःतुल्योभूत्वाक
र्माणिकुरुसिद्ध्यसिद्धिसमत्वंयोगउच्यते ४८ ॥

रणवीरभमसिद्धोधिनी ॥

योगेसाम्येस्थितःकर्माणिस्वधर्मोचितानि फलाभिसंधिरहि
तेनकुरु किंच सिद्ध्यसिद्ध्योःसमःइति अस्माकमसिद्धिःपरेषांसि
द्धिंवापरेषामसिद्धिरस्माकंसिद्धिरित्यत्रापिनिर्विषादोभवेतिता
त्पर्यार्थः ४८ ॥

मधुभाष्य॥

योगस्थइति योगस्थः उपायस्थः संगंफलस्नेहं त्यक्कात
त्वा एवसिद्ध्यसिद्ध्याः समोभूत्वा सएवचमयोक्तोयोगः इ
तस्त्रयोगायवुज्यस्वेत्यादि ४८॥

115

स्थ
योगस्थः कुरु कर्माणीति योगः संबंधः परमात्मना तादात्म्यलक्षणस्तस्मि
न्स्थितो निवृत्तस्वभावस्तदेव धनंजय कर्माणि कुर्वितेसंबंधः अयंभावः त्य
फलंनाम लोके तदुच्यते यत्कर्मणा साध्यते नवमोक्षस्तथा तस्यनिःस
त्वात् पुरुषार्थत्वोक्तिस्तत्रोपचारात्परमात्मस्वरूपस्यैव तेभेदभ्रमो
पाधिनिरसनमेव नत्वन्यत्प्रयोजनमिति न केवलं कर्मकरणमेव
प्रयोजनमिति कर्माणीति चवदता द्वितीयाशंकापरिहृता नित्या
दीनि कुर्वित्यर्थः तृतीयशंकापरिहरति सिध्यसिध्योरिति अन्तः
करणशुद्धिद्वाराज्ञानशुद्धिर्मेस्तु यद्वाता न सिद्धिर्मेस्त्विति संकल्प
कर्म माकार्षीरित्यर्थः संगंत्यक्त्वैकांतइत्यर्थः यद्वा संगः क्रि
याकर्तृकर्मरूपासंबंधस्तंत्यक्त्वा सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिं विधायेत्यर्थः
ननु योगो जीवपरैक्यमुच्यते पूर्वंतु योगेत्विमांशृणु इत्यत्र कर्म
योगशब्देनोक्तं तु किंकेन संगतमित्यत आह समत्वं योग उच्यत
इति कर्मनिष्ठस्य सिध्यसिद्धिसमत्वं यदिदमपि योगप्राप्तिसाधनत्वा
द्योगलं जीवनमितिच योगशब्देनोच्यत इत्यर्थः तन्नाशयस्थैर्यैनि
त्यादीनि कर्माणि तावदनुष्ठेयानि न च तत्रायंशास्त्रनिर्बंधो यत्सूत्रो
गामेव तानि संपादनीयानीति किंतु लाभे यथा मिलितैरंगैः समा
फ पनीयानि ननु सित्रादेर्मैत्यहिकलानि काम्यानि कृत्वा गवादि यत्रेसं
पाद्य यथोक्तांगैरेव संपादितैनैस्तैः सत्वशुद्धिः साध्यनीयेत्याशंक्याह ॥

318

२८८

भाषाअनुवाद

तोफिरिक्याकरनाचहियेसोकहतेहैंकिहे धनंजय अर्जुनयोगकरके
ईश्वरमेजोएकनिष्ठाउसीमेस्थित होय कर्मकरो और हमीइसके
कर्ताहैं यहाअभिमानत्यागकरिकेवल ईश्वरार्पण बुद्धिसेकर्म
करो अर्थात् निष्कामकर्मकाफलरूपतत्वज्ञानकीप्राप्ति अप्रा
प्तिमेसमता पूर्वककरके समचित्तहोकेवल ईश्वरार्पण जानि
कर्मअनुष्ठानकरोजिसकरके ऐसीही समताकोसाधुलोगयोग
कहतेहैं क्योंकिइसीमेचित्तस्थिरहोताहै यहसुबोधिनीकाअर्थहै
ईश्वरार्पणशब्दका भाव अर्थयहहैकिहमअपने हृदयमेटिके
अन्तर्यामी हमारीवासनाके अनुसार शुभ अशुभ जिसकर्ममे
हमको लगावतेउसीकोहमउनकीप्रेरणासेकरतेहैं ऐसेविचा
रतेकिये सबकर्मोकोभगवतअर्पणकरतेहैं सोईपंचदशीमे
कहाहै जानामिधर्मनचमेप्रवृत्ति जानाम्यधर्मं नचमे निवृत्तिः
त्वया हृषीकेश हृदिस्थितेन यथानियुक्तोस्मितथाकरोमि ४८॥

जो परमेश्वर कि
अधीन है यही
अन्तर्यामी

हुये

दोहा

स्थितह्वो अर्जुनयोगमें करहु कर्मसंगत्याग ह्वोसमसि
द्धिअसिद्धिमें कहसमयोगविभाग ४८

दूरेणह्यवरंकर्मबुद्धियोगाद्धनंजय बुद्धौशर
णमन्विच्छकृपणाःफलहेतवः ४९ ॥

शांकरभाष्यं

यत पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्मोक्तमेतस्मा
त्कर्मणः दूरेणेति दूरेणातिविप्रकर्षेण अत्यन्तमेव ह्यवर
मधमं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात् सम
त्वबुद्धियुक्तात् कर्मणो जन्ममरणादिहेतुत्वात् हे धनंजय यत
एवं ततः योगविषयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा सांख्यबुद्धौ श
रणमाश्रयमभयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व परमार्थज्ञानशर
णो भवेत्यर्थः यतोवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणाः दीनाः फलहेतवः
फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लो
कात् प्रैति स कृपण इति श्रुते ४९ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

किमिति योगस्थेन तत्त्वज्ञानमुद्दिश्य कर्म कर्तव्यं फलाभिलाषे
पि तदनुष्ठानस्य सुलभत्वादित्याशंक्य यथोक्तयोगयुक्तं कर्म स्तु
वन्ननन्तरश्लोकमवतारयति यत्पुनरिति अवरं कर्म बुद्धिसमत्वविरु
द्धमिति शेषः बुद्धियुक्तस्य बुद्धियोगाधीनं प्रकर्षं सूचयति बुद्धीति
बुद्धिसमत्वासमत्वाभ्यां कर्मणि प्रकर्षनिकर्षयोर्भावे करणीयं
नियन्तृतिबुद्धाविति यत्नफलेच्छयापि कर्मानुष्ठाने सकामिनि न
त्राह कृपणेति निकृष्टं कर्मैव विशिनष्टि फलार्थिनेति कस्मात्
प्रतियोगिनः सकाशादिदं निकृष्टमित्याशंक्य प्रतीकमुपादा
य व्याचष्टे बुद्धीत्यादिना फलाभिलाषेण क्रियमाणस्य कर्मणो
निकृष्टत्वे हेतुमाह जन्मेति समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः तद्धीनस्य
कर्मणो जन्मादिहेतुत्वेन निकृष्टत्वे फलितमाह यत इति योगवि
षया बुद्धिः समत्वबुद्धिः बुद्धिशब्दस्यार्थान्तरमाह तत्परिपाकेति
तच्छब्देन समत्वबुद्धिमन्वितं कर्म गृह्यते तस्य परिपाकस्तत्फल

भूत्वा बुद्धिशुद्धिः शरणशब्दस्य पर्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमा
ह अभयेतिसममीमविवक्षित्वोद्वितीयं पदं गृहीत्वा वाक्यार्थमाह
परमार्थे तथाविधज्ञानशरणत्वेहेतुमाह यतइति फलहेतवे
विहरणीतिफलेति तेनपरमार्थज्ञानशरणत्वेवयुक्तेतिशेषः
परमार्थज्ञानवहिर्मुखानां कृपणत्वेश्रुतिं प्रमाणयति योवाइति
अस्थूलादिविशेषणमेतदित्युच्यते ४९ ॥

स्वामिकृतटीका

काम्यंतुकर्मातिनिकृष्टमित्याह दूरेणेति बुद्ध्याव्यवसायात्मिकया
कृतः कर्मयोगोबुद्धियोगः बुद्धिसाधनभूतोवातस्मात्सकाशाद
त्यकाम्यंकर्मदूरेणावरमत्यंतमपकृष्टं हियस्मादेवंतस्माद्बुद्धौ
ज्ञानेशरणमाश्रयंकर्मयोगमन्विच्छानुतिष्ठ यद्वाबुद्धौशरणं
त्रातारमीश्वरमाश्रयेत्यर्थः फलहेतवस्तुसकामानराःकृपणा
न॰ दीना योवाएतदक्षरमविदित्वास्माल्लोकात्प्रैतिसकृपण
इतिश्रुतेः ४९ ॥ ४९ ॥

पिशाचभाष्यं

यस्तुतस्मात्समत्वबुद्धियुक्तमोक्षपरायणतार्थंकर्मतस्मात्कर्मणः दू
रेणअत्यंतदूरमेवअवरंअधमंनिकृष्टंकर्मफलार्थिनाक्रियमाणं
बुद्धियोगंत्समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणः जन्ममरणादिहेतुत्वादित्य
र्थः अतएवयोगविषयायांबुद्धौतत्पाकजायांसांख्यबुद्धौशरणं
माश्रयमभयप्राप्तिकारणमन्विच्छप्रार्थयपरमार्थज्ञानशरणोभवे
त्यर्थः यतोऽवरंकर्मकुर्वाणाःफलतृष्णाप्रयुक्ताःसंतोयोवैएत
दक्षरमविदित्वाप्रयातिसकृपणइतिश्रुतेः ४९ ॥

रामानुजभाष्यं

रु॰ किमर्थमिदमसकृदुच्यतइत्यत्राहयोयंप्रधानफलगम्यविषयोवांत
रफलसिद्ध्यसिद्ध्योःसमत्वविषयश्चबुद्धियोगस्तद्युक्तात्कर्मणः इतर
त्कर्मदूरेणावरमहदेतदृयोरुत्कर्षापकर्षरूपंवैरूप्यंउक्तंबुद्धियोगयु
क्तंकर्मनिखिलसांसारिकसुखदुःखनिवर्तकंपरमपुरुषार्थलक्ष

णं मोक्षं प्रापयति इतरत्त्वपरिमितदुःखरूपं संसारमिति अतः कर्मणि
क्रियमाणे उक्तायां बुद्धौ शरणमन्विच्छ शरणं वा स्वध्याने तस्यामेव
बुद्धौ वर्तस्वेत्यर्थः कृपणा हेतवः फलसंगादिना कर्म कुर्वाणाः कृप
णाः संसारिणो भवेयुः ४९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी०

बुद्धियोगात्किल हेतोरवरं तुच्छफलं लौकिकं कर्म दूरीभवति अतस्त्वं दृ
ढं बुद्धौ शरणमन्विच्छ प्रार्थयस्व येन सा बुद्धिर्लभ्यते ४९ ॥

परमार्थप्रपाटी०

अतएव ज्ञानयोगं प्रशंसन्नाह दूरेणेति भो धनंजय बुद्धियोगाज्ज्ञान
योगात्सकाशात्फलोद्देशेन कृतं कर्म दूरेणात्यन्तमेवावरमपकृष्टं तथा
च वित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानयोगहेतुत्वेनैव कर्म कर्तव्यं तस्मात्त्वं बु
द्धौ ज्ञाने शरण्यं कर्मयोगमन्विच्छ आश्रयेत्यर्थः हि यस्मात्कारणात्फ
लहेतवः कर्मकरणे फलमेव हेतुः कारणमिति मन्वानाः कृपणाः कृ
पणा विषयसुखलंपटाः यद्वा फलव्यतिरेकेण निरर्थकं कर्म येषां न
व्ययः कथं कर्तव्य इति तेषां कार्पण्यं श्रुतिरपि यो वा एतदक्षरमविदि
त्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणो यथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वा प्रैति
स ब्राह्मण इति भाष्यं भो गार्गि वचक्नुवियः कृपणः एतदक्षरं परं ब्रह्म
अविदित्वा अज्ञात्वा फलोद्देशेन कर्म कृत्वा अस्माल्लोकाल्लोका
न्तरं प्रैति मृत्वा गच्छति स कृपणः स्वविषयभोगेषु तथा एतदक्षरं वि
दित्वा प्रैति स ब्राह्मणः ब्रह्मरूपो भवति ४९ ॥

वनमाली टीका ॥

यावानर्थ इत्यत्र कर्मफलस्य ज्ञानफलापेक्षयाल्पता योगं कुर्विति उ
क्तं तत्र हेत्वन्तरमाह दूरेणेति परमात्मविषयबुद्धियोगात्कर्मावरं हे
धनंजय हि यतस्ततो बुद्धौ परमात्मबुद्धौ शरणं पापक्षयद्वारा तदु
त्पादकमुत्पत्त्याधारत्वं कर्म तदाराधनरूपं परमात्मविषयबुद्धियोगा
त्कर्मावरं सकामकर्मयोगमिच्छ कर्तुमिच्छ यतः फलहेतवः फल
कामा अवरं कर्म कुर्वन्ति ते कृपणाः अत्यन्तदीनाः सर्वदा जन्ममरणा
दिघटीयंत्रभ्रमणेन परवशाः यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लो
कात्प्रैति स कृपण इति श्रुतेः यथा हि कृपणः अतिदुःखेन धनमा

जेयंतीयत्किंचितुच्छसुखमात्रलोभेनदानादिजनितंमहत्सुखमनु
भवितुंनशक्नुवंतीत्यात्मानमेववंचयंति तथामहताडुःखेनकर्माणि
कुर्वाणाःतुच्छफलमात्रलोभेनपरमानंदानुभवेनवंचिताइत्यहो
मौढ्यंतेषामितिकृपणपदेनध्वनितं ४९ ॥

ऊहमवैजयंती टीका

एवंभूतान्निष्कामकर्मणःसकाशात्सकामंकर्मनिरतिशयेनापकृ
ष्टमित्याह दूरेणेति हेधनंजय हियस्माद्बुद्धियोगात्फलरहितेनक
र्तृत्वाद्यभिमानशून्येनेश्वराराधनरूपेणैवकर्मणाहाशुश्चचसत्वंभव
तिनान्यथेत्येवंनिश्चयवतीयाबुद्धिस्तयानिश्चयात्मिकयाबुद्ध्याचरि
तोयःकर्मयोगःसबुद्धियोगस्तस्माद्बुद्धियोगान्निष्कामकर्मणःस
काशादितरत्काम्यंकर्मदूरेणातिशयेनावरंनिकृष्टंभवतितस्मात्त्वं
बुद्धौव्यवसायात्मिकायांशरणंनिवासस्थलंकंवान्विछाञ्जतिष्ठएतद्बु
द्धिमाश्रयसंदेवेछाकुरुष्वेत्यर्थः ननुबुद्धियोगात्काम्यकर्मणःकुतो
वरत्वमित्याशंक्ययतस्तत्कर्तृणांफलनिमित्तत्वेनकृपणत्वंभवती
त्याहकृपणाःफलहेतवइतिफलान्येवपशुपुत्रादीन्येवहेतवःप्रयो
जनानि येषांतेतथासकामिनःपुरुषाःकृपणाःप्रतिदीनानित्यसं
सारिणोभवंतीत्यर्थः धनंजयेतिसंबोधनेनयथात्वंशौर्यवीर्यौ
दार्यादात्मगुणेनशत्रून्पराभूयतेषांधनमजयस्तथाकाम्यकर्मात्म
कंशत्रुंतिरस्कृत्यनिष्कामकर्मरूपंधनंजयनोचेत्त्वंकृपणोभविष्य
सीतिसूचितं ४९ ॥

मधुसूदनी टीका

ननुकिंकर्मानुष्ठानेनैवपुरुषार्थोयेननिष्फलमेवसदाकर्तव्यमि
त्युच्यते प्रयोजनमनुद्दिश्यनमंदोपिप्रवर्ततइतिन्यायात्तस्मात्फल
कामनयैवकर्मानुष्ठानमितिचेत्तत्राह बुद्धियोगादात्मबुद्धिसाध
नभूतान्निष्कामकर्मयोगात् दूरेणातिविप्रकर्षेणावरमधमंकर्म
फलाभिसंधानाक्रियमाणंजन्ममरणहेतुभूतं अथवापरमात्मबु
द्धियोगात्दूरेणावरंसर्वमपिकर्मद्दियस्मात् हेधनंजय तस्माद्बु
द्धौपरमात्मबुद्धौसर्वानर्थनिवर्तिकायांशरणंप्रतिबंधकपापक्ष
येणरक्षकंनिष्कामकर्मयोगंप्रान्विछकर्तमिच्छयेतुफलहेतवः

फलकामाश्चैवंकर्मकुर्वन्तितेकृपणाः सर्वदाजन्ममरणादिघटीयं
त्रभ्रमणेनपरवशाः अत्यंतदीनाइत्यर्थः योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वा
स्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणइतिश्रुतेः तथाचत्वमपिकृपणोमाभूःकिं
तुसर्वानर्थनिवर्तकात्मज्ञानोत्पादकंनिष्कामकर्मयोगमेवानुतिष्ठेत्य
भिप्रायः यथाहिकृपणाजनाअतिदुःखेनधनमर्जयंतोयत्किंचित्
दृष्टसुखमात्रलोभेनदानादिजनितंमहत्सुखमनुभवितुंनशक्नु
वंतीत्यात्मानमेववंचयंति तथामहतादुःखेनकर्माणिकुर्वाणाःस्व
र्गफलमात्रलोभेनपरमात्मानुभवेनवंचिताइत्यहोदौर्भाग्यमौढ्यं
चतेषामितिकृपणपदेनध्वनितं ४९ ॥

सदानंदी टीका

नतुनिष्कामकर्माणिकर्तव्यानिकुतोमम प्रयोजनमनुद्दिश्यनमं
दोपिप्रवर्तते १ इतिन्यायाद्द्वेकर्मानुष्ठानेफलवांछया किमर्थं
निष्फलंकर्मकर्तव्यमितिचेत्कृपणाः २ फलकामनयाकर्मकृतंजन्मा
दिहेतुकं निकृष्टंतत्वविज्ञानहेतोर्निष्कामकर्मणः ३ यद्वात्मबु
द्धियोगात्तत्कर्मदूरंयतोखिलं निकृष्टंकिंपुनर्वाच्यंनिकृष्टंकाम्य
कर्मणः ४ सर्वानर्थनिवर्तिन्यांबुद्धौतस्माद्धनंजय प्रतिबंधकपा
पक्षयेणपरिरक्षकं ५ निष्कामकर्मयोगंत्वंकर्तुमिच्छस्थिरोभ
व फलकामनयाकर्मयेकुर्वंत्यविचक्षणाः ६ कृपणास्तेसदाज
न्ममृत्युचक्राभ्रमंतिते यथातिकृपणालोकेदुःखेनाप्यर्जितंधनं ७
दानादिजनितंभोगंकर्तुंशक्ताभवंतिन तथात्यंतप्रयत्नेनकुर्वा
णाःकर्मवैदिकं ८ स्वज्ञानंदाभिलाषेणवंचिताःकृपणाःस्वतस्तु
अहोदौर्भाग्यमेतेषांमौढ्यंचेत्याशयोहरेः ९ ४९ ॥

नीलकंठी टी०

इममेवबुद्धियोगंस्तौति दूरेणेति कर्मफलकामेनक्रियमाणंबुद्धि
योगात्सर्वोत्कर्षान्निष्कामात्कर्मणःदूरेणहिप्रसिद्धं अवरमत्यंतनिकृ
ष्टं अतोबुद्धौयोगरूपायांतत्फलभूतायांसांख्यरूपायांवातन्निमि
त्तेशरणंरक्षितारंआश्रयंवाईश्वरंअन्विच्छप्रार्थयस्वतत्प्रीत्यर्थंकर्मा
णिकुर्वित्यर्थः यतःफलहेतवःफलमेवहेतुःप्रवर्तकंयेषांतादृशाः
फलतृष्णावंतःकृपणादीनाःभवंति योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वा
स्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणइतिश्रुतेः ४९ ॥

आनंदी टीका

अतएवंविधेज्ञानपूर्वंकर्मकार्यंनकेवलमित्याह हियस्मात्
अवरंज्ञानहीनंकर्मबुद्धिःज्ञानंउच्यतेइतियोगःकर्मबुद्धियो
गात्ज्ञानसमुच्चितात्कर्मणःसकाशात्दूरेणास्तिनेनतःश्रेयःसा
धयितुंक्षममित्यर्थः अतोयस्मसर्वंसमारंभेउक्तज्ञानेशरण
मन्विच्छ अत्रैवतत्परोभवकृपणाज्ञानहीनाफलहेतवःफला
र्थंकर्माणिप्रवर्तंतेइत्यर्थः ४९ ॥

रामकंठी टीका

अतएवेत्यादि श्लोकेन केवलं ... अतएवंविधोत्कृष्टबुद्धियुक्तंकर्मसमाचरेत् नकेवलमित्याह दूरेणेति

यस्माद्बुद्धियोगाद्यथोक्तज्ञानसमाधानाद्दूरेणातिशयेनकेव
लंतद्धिरहितंकर्मावरंनिकृष्टंज्ञानशून्यंकर्मसंसारहेतुत्वात्त
नोत्पन्नाधममित्यर्थः अतस्त्वंबुद्धौयथोक्तेसम्यक् ज्ञानेशरण
माश्रियमन्विच्छ अभिकांक्षितामेवोपायतयावलंबस्वेत्यर्थः
यतोयेफलहेतवः अनित्यभोगलक्षणफलमेवहेतुर्लक्ष्याथ
नभूतास्याक्रियायाःप्रयोजनंकारणंयेषांतेज्ञानशून्यकर्ममात्रा
नुष्ठायिनःकृपणास्तुच्छफलार्थित्वाद्धीनाःस्तजातिशरीरा
द्यभिमानावच्छिन्नमतएवानित्यभोगात्मकफलंतस्मात्परमात्मा
नेमन्यमानाःसंतोदुराचाराः [illegible]
[illegible] ४९ ॥

लासिकी [illegible] टीका

एवंविधोत्कृष्टबुद्धियुक्तंकर्मसमाचरेन्नकेवलमित्याह दूरेण
ति यथोक्तबोधसमाधानात् हियस्मात् रिक्तकर्मदूरेणावरंअ
त्यन्ताधमम् बोधशून्यस्यकर्मणः [illegible] संसारहेतुत्वा
त् अतोबुद्धौसम्यग्बोधनिमित्तेशरणमाश्रयमन्विच्छोपायतया
कर्मावलम्बस्वेत्यर्थः अज्ञानदिशायांहिकर्मानुष्ठानेपरामः
र्शावलंबनेनात्मनःप्रमात्वेनासदाभासमानतया यथास
म्यग्बोधवृद्धिर्नतथासमाधिदशायांतस्याःकदाचित्कत्वात् एत
त्सर्वदासमाधानधनाएवसंचेतयन्ते नान्यप्रमादिनः यतःफल
हेतवःफलमेवतत्साधन[illegible]कर्मस्तुहेतुःप्रयोजकोयेषांतेफ
लाभिसन्धिनाबोधशून्यकर्मानुष्ठायिनःकृपणामहत्फलरूप
त्वात्तुच्छफलार्थित्वाद्धीनाः+ ४९ ॥

+तथाचश्रुतिः योवाएतदक्षरमविदित्वा
गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैतिसकृपणइति

यत्पुनःसमत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थंकर्मैवतस्मात्कर्त
व्यं दूरेणेति हियस्मात् हेधनंजयबुद्धियोगात्समबुद्धियुक्तात्
कर्मणःसकाशात्फलार्थिकर्मदूरेणअतिविप्रकर्षेणअवरंनिकृ
ष्टंबुद्धौपरमेश्वरार्पणकर्मबुद्धौवाशरणमाश्रयमन्विच्छप्रार्थय
स्वपरमार्थज्ञानशरणोभव फलहेतवःफलतृष्णाप्रयुक्ताःकृ
पणाःदीनाः ४९

रत्नवीरसमिद्दोयिनी॥

दूरेणेति हिशब्दोवधारणे बुद्धियोगादिति हेत्वर्थेपंचमीबुद्धिःसद
सद्विवेकरूपातस्यायोयोगःसंगतिस्तस्माद्धेतोः अवरमनुत्कृष्टंस्व
धर्मपरित्यागाच्छून्यफलमितियावत् यत्कर्मस्वस्ववर्णाश्रमाचारा
नुचितंतद्दूरेणभवति तेननकिंचित्प्रयोजनमस्तीतिभावः अत
स्त्वंतस्यांबुद्धौशरणमन्विच्छप्रार्थयस्वयेनसाबुद्धिर्लभ्यते शरणं
चात्रव उपदेष्टत्वेनाहमेवातोमामेवप्रार्थयस्वेतिद्योत्योर्थः फलितः
येचफलहेतवोहननादिरूपक्रियाफलस्यनरकादिप्राप्तिलक्षण
स्यहेतवःकारणभूताः एतेहत्वागुरूनरकंगंतास्मीत्यभिमानिनस्ते
कृपणाअतितुच्छाबुद्धिलेशस्याप्यभावादितिभावः ४९

मधुभाष्य॥

दूरेणेति बुद्धियोगात् ज्ञानलक्षणादुपायात् दूरेणातीव
अतोबुद्धौशरणंज्ञानेस्थितिं फलंकर्मकृतोहेतुर्येषांतेफ
लहेतवः ज्ञानफलमाह ४९॥

म

रामचंद्रकृतरसवतीटीका

दूरेणेति अवरं श्रेष्ठं मोक्षाख्यफलं स्येत्यवरं स्वर्गादिफलदानत्कृष्टफल
त्वादेवावरत्वं फलं गतस्मादवरत्वं साधने उपचारादेवंविधकर्मबुद्धि
२ न योगात्तत्त्वसाधनभूतान्नियोगात्कर्मयोगाद्धियतो दूरेणनिकृष्ट
४ दू मित्यर्थः तस्माद्बुद्धौ निमित्तभूतायां यच्छरणमवश्यमादेयमित्यादिन
दन्विच्छाङ्गीकुरु तस्य दूरत्वमेवोपपादयति कृपणाः यथाकृपणा अत्ति कृपणाश्च
रीत्वाणी या अग्राह्यतामकार्यं इतिसाधवत्वात् दूरेपरिहरंति एवं तत्त्व
बुभुत्सवोपि फलहेतुकर्मविशेषात् दूरेपरिहरेतीत्यर्थः अथवा अवरं
८ न् कर्मबुद्धिसाधनायोगाद्दूरेणापकारकं तद्भिन्नफलदानहानि त्यादिक
मेसाधयंति साधितं च नि त्यादिकर्मबुद्धिंसाधयतीति यस्मात्तस्मात्ते फ
लहेतवश्चित्रादिभिर्दृष्टलाभसाधकाः पुरुषाः कृपणाः यतस्तु बुद्धेरेव
त्यर्थः यथाकथंचिदपि साधिते नित्यादिभिर्बुद्धिसिद्धेरिति भावः तदेता ४९
वन्ताप्रबन्धेन निष्कामकर्म कर्तव्यमिति उपदेशस्य तस्य प्रयोजनं दर्श
यन्नुपसंहरति हरिः ४९ ॥ ४९॥

भाषाअनुवाद

जितनेकाम्यकर्महैंसबकोनिकृष्टकहेनकारेकहतेहैं व्यवसायात्मि
काबुद्धिकेद्वारा कियेजोकर्मयोग उनकानामबुद्धियोग औरवहज्ञा
नसाधनकाउपायहै निष्कामबुद्धियोगकीअपेक्षासब काम्यकर्मअत्य
न्त अपकृष्टजोकाम्यकर्मऐसाजतुउहरातोहे धनंजयबुद्धिशब्दवाच्य
कहेज्ञान तिसकोआश्रयकरि निष्कामकर्मयोगरूप भक्तियोगका
अनुष्टानकरो चित्तनीयापालनकरनेवाले ईश्वरहीकोबुद्धिका
आश्रयकरो कर्मफलकेअभिलाषीजोनर सोकृपण औदीनहैं
श्रुतिमेकहाहैकिहेगार्गिइसअक्षरस्वरूप ब्रह्मकोनजानि जोसं
सारसे लोकान्तरगामी होतेहैं वेइकृपण अर्थात निकृष्टहै इससे
बुद्धिकहेज्ञान उसमेंआश्रय लेउ ४९ ॥

दोहा

हे अर्जुनबहुदूरउरे बुद्धियोगसेकर्म बुद्धिशरणकों
इछतं कृपण फलहेतपर्म ॥४९॥

323

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते तस्मा
द्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलं ५०॥

शांकरभाष्यं

समत्वबुद्धियुक्तः सन् स्वधर्ममनुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति तच्छृणु बुद्धीति बुद्धियुक्तः समत्वकर्मविषयया बुद्ध्या युक्तो बुद्धियुक्तः स जहाति परित्यजति इहास्मिन् लोके उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यतः तस्मात् समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व योगो हि कर्मसु कौशलं स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्त्तमानस्य या सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिरीश्वरार्पितचेतस्तया तत्कौशलं कुशलभावस्तद्धि कौशलं यद्बन्धनस्वभावान्यपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावान् निवर्त्तन्ते तस्मात् समत्वबुद्धियुक्तो भव त्वं ५०॥

आनन्दगिरिकृतटीका

पूर्वोक्तसमत्वबुद्धियुक्तस्य स्वधर्मानुष्ठाने प्रवृत्तस्य किं स्यादित्याशंक्याह समत्वेति बुद्धियुक्तः स्वधर्माख्यं कर्मानुतिष्ठन्निति शेषः बुद्धियोगस्य फलवत्त्वे फलितमाह तस्मादिति पूर्वार्द्धं व्याचष्टे बुद्धीत्यादिना ननु समत्वबुद्धिमात्रान्न पुण्यपापनिवृत्तिर्युक्ता परमार्थदर्शनवतस्तन्निवृत्तिप्रसिद्धेरिति तत्राह सत्त्वेति उत्तरार्द्धं व्याचष्टे तस्मादिति स्वधर्ममनुतिष्ठतो यथोक्तयोगार्थं किमर्थं सतो योजनीयमित्याशंक्याह योगो हीति नहि यथोक्तयोगसामर्थ्यादेव दर्शितफलसिद्धेरनास्था स्वधर्मानुष्ठाने प्राप्तेत्याशंक्याह स्वधर्माख्येष्विति ईश्वरार्पितचेतस्तया कर्मसु वर्त्तमानस्यानुष्ठाननिष्ठस्य या यथोक्ता बुद्धिस्तत्त्वेषु कौशलमिति योजना कर्मणां बन्धस्वभावत्वात् तदनुष्ठाने बन्धावहः स्यादित्याशंक्य कौशलमेव विशदयति तद्धीति समत्वबुद्धेरेवं फलत्वे स्थिते फलितमुपसंहरति तस्मादिति ५०

स्वामिकृतटीका

बुद्धियोगयुक्तं प्रशंसति बुद्धियुक्त इति सुकृतं स्वर्गादिप्रापकं दुःकृतं निरयप्रापकं ते उभे इहैव जन्मनि परमेश्वरप्रसादेन जहाति त्यजति

गी॰
टी॰
टि॰

तस्माद्योगायतदर्थायकर्मयोगाययुज्यस्वघटस्व यतोयोगःकर्म
सुकौशलंयद्बंधकानामपितेषामीश्वराराधनेनमोक्षपरत्वसंपाद
नचातुर्यंसएवयोगः ५० ॥

पिशाचभाष्यं

समत्वबुद्धियुक्तस्तत्कर्मचानुतिष्ठन्तत्फलंप्राप्नोतिशृणु बुद्धि
युक्तःसमत्वबुध्यायुक्तःजहातीहअस्मिंल्लोकेउभेसुकृतदुष्कृते
पुण्यपापेसत्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेणतस्मात्समत्वबुद्धियोगाययुज्य
स्वघटस्वयोगःकर्मसुकौशलंस्वधर्माख्येषुकर्मसुवर्त्तमानस्यया
सिध्यसिध्योःसमत्वबुद्धिरीश्वरार्पितचेतस्तयातत्कौशलंयद्बं
धस्वभावान्यपिकर्माणिसमत्वबुध्यास्वभावान्निवर्त्तंतेतस्मात्स
मत्वबुद्धियुक्तोभवेत् ५० ॥

रामानुजभाष्यं

बुद्धियोगयुक्तःकर्मकुर्वाणउभेसुकृतदुष्कृतेअनादिकालसंचिते
नंतबंधहेतुभूतेजहातीति तस्माद्उक्तायबुद्धियोगाययुज्यस्वयोगः
सु कर्मसुकौशलंकर्मसुक्रियमाणेषुकौशलंतदेवयुज्यतइतियोगत्व इ
र्थः ५०॥ ५० ॥

अभिनवगुप्तटीका

उभेइतिपरस्परव्यभिचारंदर्शयतितस्मात् यथाहिसुकृतदुःकृ
त तेनश्यतस्तथाकरणमेवपरमंकौशलमितिभावः ५० ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथहानेप्रपंचयन्नाह बुद्धियुक्तइतिबुद्धिर्विज्ञानंतेनयुक्तोज्ञानी
पुरुषःस्वर्गप्रापकंतथादुःकृतंमध्यमयोनिप्रापकंतेउभेजहा
तित्यजति श्रुतिरपिपापमकरवमित्यतःकल्याणमकरवमित्युभे
ह्येवैषएतेतरत्यमृतः साध्वसाधुनीनैनंकृताकृतेतपतइति भा
ष्यंमतःज्ञानीन्यस्यतंतेरग्रहेमा पमकरवमकार्षमितितथाकल्या
णंसुकृतमकरवमितियतेउभेसाध्वसाधुनीसुकृतदुःकृतेमृतःमु
क्तःसन्तरतिउल्लंघयति तथापनैनंतज्ज्ञानिनंपुरुषंकृताकृते
कृतेवाअकृतेवासाध्वसाधुनीनतपतः नाक्रामतः तस्माधीतेकुरु

तः सुकृतदुष्कृते सुकृतदुष्कृते फलदानाय समर्थे न भवतः इत्यर्थः त
स्मात्त्वं योगाय परमेश्वराराधनाय युज्यस्व घटस्व अथ योगस्य स्व
रूपमाह योगः कर्मसु कौशलं वृपजनकेषु कर्मसु अबंधजन
कत्वसंपादकत्वं [illegible] कौशलं ५० ॥

वनमालीटीका

एवं बुद्धियोगाभावे दोषमुक्त्वा तत्सत्वे गुणमाह बुद्धीति इह कर्मसु
बुद्धियुक्तः समत्वबुद्धियुक्तो जहातीति त्यजति उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपा
पे सत्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यस्मादेवं तस्मात्त्वं बुद्धियोगाय युज्य
स्व उद्युक्तो भव यस्मादीदृशः समत्वयोगो भगवदर्पितचेतसस्तदाराध
नानिः कामकर्मसु प्रवर्तमानस्य कौशलं पटुबंधहेतूनामपि कर्मणां
वैपरीत्यहेतुत्वं कं परमात्मनेदाविर्भावरूपमोक्षपर्यवसायित्वं तत्कौ
शलं स्वभावः न दीर्घगमज्जनस्य वाग्योरसौ च विनाशो न व्यपदेशादि
ति सूत्रेण न यथा पुष्करपलाशआपो न श्लिष्यंते न पश्चैषीकातूलमग्नौ प्रो
तं प्रदूयेत क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति श्रुत्या च वामेनू
पाविद्यया भगवज्ज्ञानेन नाशो बोध्यते तत्र पुण्यं स्वर्गादिफलदं न श्य
ति तत्र भगवदाराधनरूपैर्निःकामकर्मभिः सत्तानादिफलं दुष्कृत
स्य सर्वस्यैव नाशोऽभिष्टत्वात् तत्र देहांतरारंभकयोरेव नाशः प्रारंभ
कयोस्तु भोगादेव नाशः नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति
श्रुतेः प्रारब्धाभिप्रायत्वादिति ५० ॥

जमुमवैजयंतीटीका

ननु बुद्धियुक्तस्यैव पुरुषस्य किं फलं स्यादित्यपेक्षायामाह बुद्धियु
क्त इति यस्माद्बुद्धियोगयुक्तः सन् पुरुषः इहास्मिन्नेव जन्मनि उभे सु
कृतदुष्कृते अनन्तजन्मसंचिते उर्ध्वयोगतिप्रापके पुण्यापुण्ये ज
हाति त्यजति तस्माद्धेतोस्त्वं योगाय निष्कामकर्मयोगाय युज्यस्व युक्तो
भव ननु पुण्येन पापमपनुदतीति श्रुतेः सुकृतेन दुष्कृतस्यैव ना
शः स्यात् तेन ननु केनापि सुकृतस्य बुद्धियुक्तस्तु उभे सुकृतदुःष्कृते ज
हातीति कथमुपपद्यते इत्याशंकायामाह योगः कर्मसु कौशलमि

त्यर्थोयंभगवत्परिचर्यारूपोयोगःकर्मयोगस्तदेवशुभाशुभमिश्रिते
षुकर्मसुमध्येयात्मेदंभगवत्त्वात्मिप्रतिबंधकात्निभवंतितेषांसर्वे
षामपिनाशेकौशलंकुशलत्वंतरस्यभावःकौशलंचानर्थ्यमानतेस
योगाविच्छविनाशःनिवृत्तरशिरोमणिर्भवतीत्यर्थः यद्वाकुशलेते
मेतदेवकौशलंत्तेमरूपंस्वार्थःएतेमरूपस्यभगवतःप्राप्तिसाधन
त्वेनास्यापित्तेमरूपत्वंभवतीत्यर्थः ५० ॥

मधुसूदनीटीका

एवंबुद्धियोगाभावेदोषमुक्त्वातद्भावेगुणमाह इहकर्मसुबुद्धियु
क्तःसमत्वबुद्ध्यायुक्तोजहातिपरित्यजतिउभेसुकृतदुःकृतेपुण्य
पापेसत्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यस्मादेवंतस्मात्समत्वबुद्धियो
गाययुज्यस्वघटस्वोद्युक्तोभव यस्मादीदृशःसमत्वबुद्धियोगई
श्वरार्पितचेतसःकर्मसुप्रवर्तमानस्यकौशलंकुशलभावः यद्व ॐ
द्धहेतूनामपिकर्मणांतदभावोमोक्षपर्यवसायित्वंतत्समत्वकौश
लं समत्वबुद्धियुक्तःकर्मयोगःकर्मात्मापिसन्दुष्टकर्मत्वंक
रोतीतिमहाकुशलःतत्तुनकुशलाय नःचेतनोपिसन्सजाती
यदुष्टत्वंनकरोतीतिवतीरेकोत्रध्वनितः अथवाइह समत्व
बुद्धियुक्तेकर्मणिकृतेसतिसत्वशुद्धिद्वारेणबुद्धियुक्तःपरमात्म
साक्षात्कारवान्सन्जहात्युभेसुकृतदुःकृते तस्मात्समत्वबुद्धि
फलायकर्मयोगाययुज्यस्व यस्मात्कर्मसुमध्येसमत्वबुद्धियु
क्तःकर्मयोगःकौशलंकुशलोदुष्टकर्मनिवारणचतुरइत्यर्थः ५० ॥

सदानंदीटीका

समत्वबुद्धियुक्तःसन्स्वधर्ममनुतिष्ठति पुमांस्तस्यफलंयत्स्यात
दत्रहरिणोच्यते समत्वप्रज्ञयायुक्तःसत्वशुद्ध्यात्मबोधतःजहा
तिपुण्यपापेद्वेसमूलेसफलेकृते २ जीवन्नेवपुमान्मुक्तीभूतोभव एव
तिबोधवान् यस्मादेवंततःसाम्यबुद्धियोगायसर्वथा ३ उद्यु
क्तोभवयोगोसौवर्तमानस्यकर्मसु मोक्षपर्यवसायित्वादतिदक्षोय यि
तोमतः ४ ॥ ५० ॥

नीलकंठीटीका

किंचबुद्धौबुद्धियुक्तःसमत्वयुक्तःयोगायसमत्वबुद्धियोगाय
युज्यस्वघटस्व योगःसिद्ध्यसिद्ध्योःसमत्वबुद्धिःकर्मसुबंधकेष्व
पिकौशलंबंधनिवर्तकत्वसंपादनं ननुबुद्धियुक्तःकर्मभिर्दुष्कृतं
त्यजतु धर्मेणपापमपनुदतीतिश्रुतेः सुकृतंतुसजातीयत्वात्ते प
दुष्परिहरमितिकथमुभेसुकृतदुष्कृतेजहातीत्युच्यते सत्वशुद्धि
ज्ञानोत्पत्तिद्वारेणिर्याद्वाः सर्वोचस्तुदुष्कृतत्यागमङ्गीकृत्यागमकरी
त्याभ्युपेत्यफलत्यागात्सुकृतत्यागोपिकर्मयोगिनोभवति दुष्कृ
तफलवन्मोक्षप्रतिबंधकत्वफलस्यानुत्पादात् यत्तुप्रापस्त
वीक्षाम्रवृत्तनिदर्शनेननांतरीयकंसुकृतफलमुक्तं नतत्फलत्वे
नोपपद्यते नांतरीयकत्वादेवतस्मात्फलद्वारामोक्षप्रतिबंधके
त्य क्रियमाणेएवँसुकृतदुष्कृतेकर्मयोगीजहातिज्ञानीतुसंचितेअपिते
जहातीतितयोर्विशेषइत्यर्थः ५० ॥

आनंदी टीका

बुद्धियुक्तः ज्ञानसमुच्चितकर्मकर्ता उभे सुकृतदुष्कृते जहाति
रागद्वेषाभ्यां विनाप्रवृत्तेस्तयोः फलेन न संबध्यते तस्माद्योगा
य ज्ञानकर्मणोः समुच्चयाय युज्यस्व योगी भव योगः ज्ञानसमुच्च
य एव कर्मसु कौशलं कर्तुः प्रवीणता ५० ॥

+ अत एव विलक्षणस्य ज्ञानिनः स्वरूपं प्रति रामकंठी टीका पादयितुमाह +

+ इत्थमेव परमेश्वर एकं तत्त्वं स एव च स्वमायामहिम्ना ज्ञेयभावा
पादनेन सर्वस्य कार्यजातस्यैकः कर्ता पारमार्थिकः विचित्रं च
इदं कार्यं निर्मिमाणः स्वेच्छामात्रव्यतिरिक्तं न तस्योपादानमपेक्ष
ते नापि सहकारिणं न चेदमित्थमवभासमानमपि कार्यं चिन्मा
त्रस्वरूपत्वात् तद्व्यतिरिक्तं विकारलेशं किंचिदर्पयितुं प्रभवति न
देवंविधनित्यनिरतिशयैश्वर्ययुक्तमेकं तत्त्वमात्मत्वेन निष्प्र
पंचं पश्यः प्रतिपन्नायः प्रत्यवमृशति स बुद्ध्या परमेण बोधेन
सम्यग्ज्ञानेन युक्तः संबद्ध इहोच्यते सदैवंविध इहोपदेशप्रमा
णे कर्मयोगेऽधिकृतः कुर्वन्नपि कर्माणि स्वरभावानुप्रवेशात्सर्वं
समत्वेन पश्यन्निदं स्वर्गादिसुखफलहेतुत्वात्सुकृतमिदं कर्मेदं
दुःखहेतुत्वात् दुष्कृतं दुष्टकर्मेत्यनुत्पन्नविवेकज्ञानैकविष
मदृष्टिभिः परिकल्पितभेदे सुकृतदुष्कृते द्वे अपि जहाति त्यज
ति न तस्य योगिनः सर्वसमत्वसमाहितस्य क्रियमाणमपि क
र्म सुकृतदुष्कृतलक्षणं भेदं जनयतीत्यर्थः एवमनेन श्लोका
र्थेन तत्त्वज्ञानवान्नियतं कर्म कुर्यादेव न च तत्र पारमार्थिकं स
दसद्विकल्पमारोपयेदित्युपदिष्टं भवति यत एवं तस्मात्त्वं यथो
क्ततत्त्वज्ञानाभिनिविष्टः सन् समाधये युज्यस्व योगाय स्वकर्मा
नुष्ठानद्वारेण युक्तो भव यतः कर्मसु क्रियमाणेषु यत्कौशल
मुक्तज्ञाननिष्ठत्वं न साधकारित्वं स एव योगः समाधिरिहमान्यः
[illegible] ५० ॥

लासिकीदरसणी टीका

प्रत्यगात्मबोधे समाहितः न कानि कर्माणि कुर्वन्नपि ब्रह्मसम
र्पणबोधवतः कथं न पाकर्मानुष्ठानात्मर्महिमानमाह बुद्धीति ईश्वरा
भावानुप्रवेशात् उभे पुण्यपापे सम्यग्बुद्धः स्वयोगाय समाधानाय

बुद्धियुक्तः प्रत्यगात्मबोधे
युक्तः समाहितः इह
जन्मनि कर्माणि कुर्व
न्नपि

× त्यजति न तु तत्कुलार्णवे तत्त्वनिष्ठस्य कर्माणि
पुण्यपापानि संत्यक्त प्रयान्ति नैव लिप्यन्ति
क्रियमाणानि बाधनेति तस्मात्

स्वस्वरूपमस्तवमर्थस्वरूपाययुज्यस्वघटस्वकर्मानुष्ठानद्वारेण
युक्तोभव यतःकर्मसुक्रियमाणेषु कौशलंबोधनिष्ठत्वंयो॰
गःनान्यःकेवलंनिरोधलक्षणः ५॰ ॥

पंचोलीटीका

समत्वबुद्धियुक्तःस्वधर्ममनुतिष्ठन् यत्फलंप्राप्नोतितदाह
बुद्धियुक्तइति बुद्धियुक्तःसमत्वविषययाबुद्ध्यायुक्तःइहअ॰
स्मिंल्लोकेउभेसुकृतदुःकृतेपुण्यपापेजहातिपरित्यजतित॰
स्मात्योगायसमत्वबुद्धियोगाययुज्यस्वघटस्वयोगःसमत्व
बुद्धिःकर्मसुकौशलंबंधकमपिकर्मसमत्वबुद्धियुक्तंविमु॰
क्तिहेतुरिति ५॰

रसवीरसमिहोधिनी॥

बुद्धियुक्तइति एवंचमदर्पितयाव्यवेक्तिलक्षणयाबुद्ध्यायुक्तस्यपु
ण्यपापसंबंधोनास्तीति अतोहेतोर्योगायस्वोचितकर्मविषये
यत्कौशलमुयोगरूपंतदर्थंयुज्यस्वसन्नद्धोभवेति ५॰

मधुभाष्य॥

बुद्धियुक्तंइति सुकृतमप्यप्रियंमानुष्यादिफलंजहाति नतुतद्
त्फलमुपासनादिनिमित्तं नह्यसकर्मक्षीयते अविदित्वास्मि
ल्लोकेजुहोतियजतेतपस्तप्यते बहूनिवर्षसहस्राण्यंतवदे
वास्यतद्भवतीत्यादिश्रुतिभ्यः अतःकर्मक्षयश्रुतिरज्ञानिविष
यासर्वत्र उभयक्षयश्रुतिरनिष्टविषया नह्यदृष्टपुण्यक्षयेकिंचि
त्प्रयोजनं नवेष्टनाप्यज्ञानिनोयुक्तः इष्टाश्चेकविहितविषयाः स॰
यदिपितृलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठ
ति प्रजापतेःसभांवेश्मप्रपद्ये यशोहंभवामिब्राह्मणानांस्त्री
भिर्वाप्यानेवोअस्मात्त्वात्मनोयद्यत्कामयतेतत्तत्सृजते कामा
न्कामरूप्यनुसंचरन् सएकधाभवतीत्यादिश्रुतिभ्यः बहू

तेष्वात्मस्वरूपस्य तु नदिष्टत्वात्कर्मस्वरूपेन विरोधः अत एव
प्राक्तिशेषस्य प्रमाणस्तुतेश्च नच मारीचपातनात्पूर्वमेत
सतत्र पर्येति एनमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यादिश्रु
तरश्च श्रवणात् नचैकीभूतएव ब्रह्मणास्तः मन्नस्यदिप
देत्वाने किन्तु दुःखतरं भवेदित्यादिनिंदनान्मोक्षधर्मे परि
हारे पृथग्भोगाभिधानाच्च सूकादीनां पृथक्पृथक्च नगा
ध्यायारवत्यमित्याद्येश्वर्यमर्यादोक्तेश्च दुःखानमुपाश्रि
त्यममसायुज्यमागता इति च उपाधिनाशेनापाणिप्रतिवि
म्बस्य नचैकीभूतस्य पृथग्ज्ञाने मानं पश्यामः आनंदःखीन
त्वमिति ज्ञानविधाशेषस्य अनेन रूपेणेति च भेदाभाव
त् नच प्रतिबिंबस्य बिम्बकं लोके पश्यामः उपाधिनाशे
मानं वा मन्नस्यादिपदे ज्ञानमिति दुःखात्मकत्वोक्तेः यावद
त्मभाविवादित्युपाधिनित्यत्वाभिधानाच्च अतोन्यच्च वचनं
प्रतीयमानमप्यौपचारिकं दृष्टाश्च तेभगवतोभिन्नानु
वृत्तेन प्रतिपाद्यं वा सपकर्षेत्यादिषु भेदेन प्रतीयते विरो
धे तद्युक्तिमतामेव बलवत्वं युक्तयश्चाप्युक्ताः मन्नस्यदी
त्यादयः अतो जले जलैकीभाववदैक्यीभावः उक्तं च यथो
दकं शुद्धे शुद्धं यथा न यदृत्यादौ तथाप्यन्योन्यात्मके सु
संभवः अस्ति चैषत्सम्बुद्धे पिहारि मद्दत्वावन्यथा दृष्टिः ता
एवायोददोनस्य सद्दृष्टिः आसितव्रत इति मद्दकोमेसम
र्थोनां भेदज्ञानाच्च नचैतन्त्वात्रवंत्यते ब्रह्मभावनादयः खशाः
यत्नेपदं दिवैकत्वमिति निषेधात्सनारदीये सविचारश्रुति
रणिधः कृतोमात्वयमेवुवक्तवांश्च सविचारो निर्णयो वाक्य
माज्ञात् अतोयत्रनान्यत्पश्यतीत्याद्यपि तदधीनसत्तादिवा
चि अन्यथाकथमैश्वर्यादिः स्यात् नचतन्मयामयमित्युक्त
म् अन्यथाकथं तत्रैव सपकर्षेत्यादि स्यात् नचनद्वैमाः

स्येत्यादिविशेषः वैलक्षण्यात्शरीराणां अभौतिका
नि दिव्यानि नित्यो पार्थिवानि मितानि स्वरूपाकृत्या तथावो
कं शरीरं जायते तेषां षोडशधा कलयैव तु इति नारायणाग
मकल्पे वदंति च लौकिकदेहवैलक्षण्ये भावमाह प्रहृष्ट
मनानंदसुखदुःखवासइत्यादिषु निरूपणाभावाच्च नता
निशरीराणि तथादि श्रुतिः अशरीरी तत्क्षरीरमभवदिति
न हि तानि शरीराणि भवंति सर्गेपि नोपजायंते प्रलये न व्य
थंति चेति वचनात् प्रयोगाच्च अतिन्द्रियाश्च नादृश्याश्च तिष्ठं
दासगंधिनः देहे द्विया सहदीननानां वैकुंठपुरवासिनामित्या
दिदृष्टदेहे सैव नैवेषान्यागोपणीशक्तिः बहुनात्र किमुक्तेन
यावद्देहं न गच्छति योगी तावन्न मुक्तः स्यादेष शास्त्रस्य नि
र्णय इत्यादि त्यजवाणे न तदन्यशक्तिनिषेधात् येत्वं सेवम
गवंतं प्रविशंति तेपि पश्चात्तैवयांति योग्यत्वे चाविवे
क्रिति युधिष्ठिर अमृतं तदरविंदनाच्च सायुज्यं च प्रद्वदत् त
उक्तेश्च भुंजते उकषप्राप्य यथादेव प्रह्लादयः तथाशुक्ता
नुसमायांवा सात्योगांस्तु भुंजते इति नारायणपठदेवक
ल्पे अतो निष्टस्येव वियोगः सोन्यत्रसर्वात्मना अदुःखं
सर्वदुःखविवर्जिताः अशोकमहिमानत्व पश्यमानविमा
चत्वीत्यादिश्रुतिभ्यः विशेषवचनाभावाच्च येषां त्वीषद
प्यतते न सायुज्यं प्राप्ताः सामीप्याद्येवतेषां अतः प्रारब्ध
कर्मशेषभावात् दुःखात्मा सायुज्यं गच्छति तदुक्तं सकर्मण
दयः स्वाधिकारादनंतरं प्रविशंति परं देवं विमुक्तनायमसं
प्राय इति व्याससयोगे अतो निष्ठस्य सर्वात्मना वियोगः पर
ब्रह्म व लिंछामिपरब्रह्म नन्तादनेत्यादिना ब्रह्मादिभि
रपि प्रार्थितत्वात् न मोक्षसदृशः किंचिदधिकं वा सुखकं चित
स्तत्तेव लव मानंदवाग्ननोगोचरं सदादित्यादेश्च ब्रह्मादिप
दादप्याधिकतमत्तत्त्व मोक्ष इति सिद्धं अतो योगायसुन्यस्वस्ता
नोपायायत्तं हि कर्मणां फलं तदुपायमाह ५०॥

बुद्धियुक्त इति बुद्धेस्तत्त्वज्ञानस्य साधनत्वेन समत्वधियमुक्तं योगः तद्युस्मि
न्निति बुद्धियुक्तः पुमान् यतः इहमानुष्यएवदेहे उभे सुकृते विधाद्यमा तेदुष्कृ
पत्रं कर्ममात्रं कर्मयोगो इव यावृथा जहाति तस्माद्योगाय कर्मयोगाय
कर्मयोगं कर्तुं युज्यस्व घटस्व समर्थः भव नतोऽर्जुनं निंदन् कर्मयोगं स्तौति यो
ग इति कर्मसु समत्वयोगो यः पूर्वोक्तं कुशलमिति भेदेन कर्मधर्मिभा
वेन किं वक्तव्यं कौशलमेव योगः यः कर्माण्येव सततं इष्टकर्मत्येव करोति
तेन चेतनः स तु सुजानीयड इष्टनियहे शोकमोहादिभाग्भवसीति
प्रयमभिसंधिः ननु किं बुद्धिद्वारा सर्वकर्मनाशमात्रमेव कर्मयोग
स्य फलं तथा सति सर्वस्व हानिरापन्ने त्याशंकामपनुदन् तज्जेतृजि
तासितं निश्चितश्रेयउपयोगितां तस्य दर्शयति देवकीनंदनः ५०॥

भाषाअनुवाद

सर्वजो कहाकि सुखदुख आदिसे समान बुद्धि होकर स्वधर्मको
करैतो बुद्धियोगयुक्त होनेसे क्याहोताहै सोई बुद्धियोगकी श्रेष्टताकह
तेहैं कि सुकृतजो पुण्य स्वर्गआदिका देनहार औ दुःकृतजो पापनर
कवासप्राप्तिकरनेकासाधन इनदोनोंको बुद्धियोगयुक्त पुरुषइसी ज
न्ममे भगवान की कृपासे परित्यागकरतेहैं तिससे अर्जुनतुम बु
द्धियोगरूप निष्कामकर्मकरो जिससेयोगकर्मके बीचमे कौशल
कहे चातुर्यहै अर्थात् सकलकर्मबन्धनहोनेके कारणहै तोभी ई
श्वरकी आराधनासे मुक्ति प्राप्तिकरना चातुर्यहै इसीको योगकहते
सो बुद्धियोगयुक्त होउ ५० ॥ ५० ॥

दोहा ॥

बुद्धिवानत्यागतजगतदे सुभअसुभइहलोय तातेयोगमे
युक्तहो योगहिकुशलकर्ममे होय ५० ॥

33°

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः जन्म
बन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ५१ ॥

शांकरभाष्यं

यस्मात् कर्मजमिति कर्मजं फलं त्यक्त्वेति व्यवहितेन सम्बन्धः इ
ष्टानिष्टदेहप्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्यो जातं बुद्धियुक्ताः समत्वबु
द्धियुक्ताः सन्तो हि यस्मात् फलं त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानि
नो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः जन्मैव बन्धो जन्मबन्धस्तेन विनि
र्मुक्ताः जीवन्त एव जन्मबन्धात् विनिर्मुक्ताः सन्तः पदं परमं विष्णो
र्मोक्षाख्यं गच्छन्त्यनामयं सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः अथवा बुद्धियो
गाद्धनञ्जयेत्यारभ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वतः संप्लुतोदक
स्थानीया कर्मयोगजा सत्वशुद्धिर्दर्शिता साक्षात् सुकृतदुष्कृत
प्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात् ५१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

समत्वबुद्धियुक्तस्य सुकृतदुष्कृतत्यागवत् फलपरित्यागेपि कथं मो
क्षः स्यादित्याशंक्याह यस्मादिति समत्वबुद्ध्या यस्मात् कर्मानुष्ठी
यमानं दुरितादित्याजयति तस्मात्परम्परया मोक्षहेतुरित्य
र्थः मनीषिणो ज्ञानातिशयवन्तो बुद्धियुक्ताः सन्तः स्वधर्माख्ये
कर्मानुतिष्ठन्तस्ततो जातं फलं देहप्रदं त्यक्त्वा जन्मलक्षणाद्ब
न्धाद्विनिर्मुक्ता वैष्णवं पदं सर्वसंसारसंस्पर्शशून्यं प्राप्नुवन्तीति श्लो
कोक्तमर्थं श्लोकयोजनया दर्शयति कर्मजमित्यादिना इष्टो देहो
देवादिलक्षणोऽनिष्टो देहस्तिर्यगादिलक्षणस्तत्प्राप्तिरेव कर्मणो
जातं फलं यथोक्तबुद्धियुक्ता ज्ञानिनो भूत्वा तत्फलादेव परित्यज्य
बन्धविनिर्मुक्ताः पूर्वं जीवन्मुक्ताः सन्तो विदेहकैवल्यभाजो भवन्ती
त्यर्थः बुद्धियोगादित्यादौ बुद्धिशब्दस्य समत्वबुद्धिरर्थो व्याख्यातः
सम्प्रति परम्परां परिहृत्य सुकृतदुष्कृतप्रहाणहेतुत्वस्य समत्वबु
द्धावसिद्धेः बुद्धिशब्दस्य योग्यमर्थान्तरं कथयति अथवेति अनवच्छि
न्नवस्तुगोचरत्वेनानवच्छिन्नत्वं तस्याः सूचयन् बुद्धिविशेषं दर्शय

निमवंतदृति प्रसाधारणोनिमित्तं तस्मान्निर्दिशति कर्मेति यथोक्त
गी॰ बुद्धिशास्त्रार्थत्वे हेतुमाह सांख्यादिति जन्मबन्धविनिर्मोकादिरणदि
गी॰ शास्त्रार्थः ५१ ॥ ५१ ॥
हि॰

331

स्वामिकृतटीका

कर्मणां मोक्षसाधनप्रकारमाह कर्मजमिति कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनार्थं कर्म कुर्वाणा मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मरूपेण बन्धेन विनिर्मुक्ताः सन्तः अनामयं सर्वोपद्रवरहितं विष्णोः पदं मोक्षाख्यं गच्छन्ति ५१ ॥

पिशाचभाष्यं

इतश्च फलसंगं त्यक्त्वा स्वधर्मे बुद्धियुक्तास्त्यापिते सुखदुःखाग्मेत
कर्मफलं त्यक्त्वा बुद्धियुक्ताः ज्ञानिनः मनीषिणो मननशीलाः जन्मनो बन्धो जन्मबन्धः तेन विनिर्मुक्ताः जीवन्त एव जन्मबन्धनिमित्तातीतास्सन्तः पदं वैष्णवं मोक्षाख्यं गच्छन्त्यनामयं सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५१ ॥

रामानुजभाष्यं

बुद्धियुक्ताः कर्मजं फलं त्यक्त्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः अनामयं पदं गच्छन्ति हि प्रसिद्धमेतत्सर्वासूपनिषत्स्वित्यर्थः ५१ ॥

अभिनवगुप्तटीका

योगबुद्धियुक्ताः कर्मणां फलं त्यक्त्वा जन्मबन्धं त्यजन्ति ब्रह्मसत्तामवाप्नुवन्ति ५१ ॥ ५१ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ कौशलेन कृतानां कर्मणां मोक्षसाधनत्वमाह कर्मजमिति व्यवसायात्मकबुद्धियुक्ता मनीषिणो ज्ञानिनः कर्मजं फलं
चित्वा त्यक्त्वा त्वरणवद्गणं अनामयं सर्वोपद्रवरहितं पदं गच्छन्ति किंभूताः जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः कर्मजफले हि पुनः जन्मबन्धो रूपस्तेन तस्माद्विशेषेण निर्मुक्ताः ५१ ॥

वनमालीटीका

उक्तमात्रस्याफलकस्य कृतस्य च त्यागात्महाफलप्राप्तिर्भव
ल्पेन

नीत्याह कर्मजमिति समत्वबुद्धियुक्ताः कर्मजं फलं स्वर्गादिकं त्यक्त्वा स्वर्गादिकामना विहाय विहितं कर्म कृत्वा परमेश्वराय समर्प्य बुद्धियुक्ताः शास्त्रजन्यपरोक्षज्ञानिनो भूत्वा तद्द्वारा मनीषिणो परोक्षज्ञानिनो भूत्वा जन्मादिरूपबंधात् संसारात् नितरां निर्मुक्ताः सन्तः अनामयं पदं श्रीवैकुण्ठाख्यं अभिव्यक्तपूर्णानंदस्वरूपं वा श्रीहरिलोकविशेषं विग्रहविशेषेण स्थितं त्वयमध्य नामयमनश्वरं गच्छंतीति वक्तृवचनेन मुक्तोऽभेदो गच्छतिनालोकविशेषप्रतिगमनेचेति सिद्धं ५१ ॥

उत्तमवैजयंतीटीका

ननु सर्वेषामपि सुकृते नैव सुखं भवति तस्य त्यागादपरस्तदधिकः कोवा लाभो भविष्यतीत्यपेक्षायामाह कर्मजमिति मनीषिणः निष्कामश्रीकृष्णभजनेनैव सर्वं भवबंधनिवृत्तिर्भवति नान्येनोपायेनेति मेवं रूपाव्यवसायात्मिका मनीषा बुद्धिर्विद्यते येषां ते न चाश्रनपव बुद्धियुक्ताः सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिविशिष्टाः जन्मबंधविनिर्मुक्ताः संतः जन्मस्थूलदेहस्य प्राप्तिर्बंधो लिंगदेहस्य च ताभ्यां विशेषेण निर्मुक्तास्तत्र कर्मजं सुकृतकर्मोत्थमपि सुखभोगादिरूपं फलं त्यक्त्वा इहामुत्र च सुखादेः तुच्छत्वनिश्चयेन तत्परित्यज्य अनामयं आमयो जन्ममरणादिरूपो रोगस्तद्रहितं पदं वैकुंठं ममस्थानं गच्छंति तत्र गत्वा चतुर्मुखादिलोकसुखमपि निरयतुल्यं मत्वाः तत्रापारानंदाकूपारे मग्नाः सन्तो मद्भक्ताः पुनः सांसारिकानित्यसुखं नानुभवंतीत्यभिप्रायः ५१ ॥

मधुसूदनीटीका

ननूक्तनहानमयेत्तितेन तत्सुकृतहाने पुरुषार्थभ्रंशापत्तिरित्याशंक्या न तत्फलत्यागे परमपुरुषार्थफलमाह समत्वबुद्धियुक्ता हि यस्मात्कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनार्थं कर्माणि कुर्वाणाः सत्त्वशुद्धिद्वारेण मनीषिणस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यात्मनीषावंतो भवंति तादृशाश्च संतो जन्मात्मकेन बंधेन विनिर्मुक्ताः विशेषेण स्थितिकाललक्षणे न निरवशेषं मुक्ताः पदं पदनीयमात्मतत्त्वमानंदरूपं ब्रह्म

गी॰ नामयेसुविद्यातत्कार्यात्मकरोगरहितमभयंमोक्षाख्यंपुरुषार्थंग
टी॰ च्छंत्यभेदेनप्राप्नुवंतीत्यर्थः यस्मादेवंफलकामनांत्यक्त्वासमत्वबु
द्वि॰ द्ध्याकर्माण्यनुष्ठितिष्ठंतस्ते:कृतांतःकरणशुद्धयस्तत्त्वमस्यादिवा
क्यप्रमाणोत्पन्नात्मतत्त्वज्ञानेनतत्कार्याःसंतःसकलानर्थनिवृत्ति
परमानंदप्राप्तिरूपंमोक्षाख्यंविष्णोःपरमंपदंगच्छंति तस्मात्त्वम
पियद्युयःस्यात्त्रिस्थितेबुद्धितस्मैस्तमुक्तेः श्रेयोजिज्ञासुरेवंविधंक
र्मयोगमनुतिष्ठेतिभगवतोभिप्रायः ५१ ॥

सदानंदीटीका

ननुसर्वस्यसमत्वपापहानमपेक्षितं पुण्यहानेनकस्यापिपुरुषार्थ
त्वयोन्यथा १ नैवंजन्मपदंपुण्यहेयत्वेनविवक्षितं ननुधीशोयकं
पुण्यमनुत्तोरीश्वरार्पितं २ तत्फलत्यागेनसंसिद्धौकर्ममात्रेविनश्यति
अतःसमत्वधीयुक्ताःसंत्यक्त्वाकर्मजंफलं ३ ईश्वराराधनार्थंचकुर्वा
णाःकर्मकेवलं धीशुद्धिद्वारतोवेदवाक्याजन्यात्मधीयुतः ४ संतो
जन्मारण्यबंधेनविनिर्मुक्ताभुशोभनः आत्मतत्त्वेपदंब्रह्मानंदंमायादि
वर्जितं ५ पुरुषार्थविमोक्षाख्यंप्राप्नुवंतीदृशाः त्वमप्ये
तादृशोभूत्वागच्छविष्णोःपरंपदं ६ ॥ ५१ ॥

नीलकंठीटीका

एतदेवाह कर्मजमिति बुद्धियुक्ता समत्वबुद्धियुक्ताःक्रियमा
णकर्मजंफलंत्यक्त्वामनीषिणोमनोनिग्रहसमर्थाभूत्वाजन्म
^बंधेन रूपेनमुक्ताःसंतोऽनामयंनिरुपद्रवंपदंमोक्षाख्यंगच्छंति ५१॥

आनंदीटीका

मनीषिणोबुद्धियुक्ताज्ञानसमाश्रितकर्मकर्तारःकर्मजंफलंत्य
क्त्वातएवकर्मणाबन्धकत्वाभावात् कर्मबंधादिदंशरीरंकृत्वा
नोकर्मणांफलभोगार्थंभाविनःशरीरस्यग्रहणंतत्रापिकृतानां
फलभोगार्थंपरस्यग्रहणमितीत्येवलक्षणोबंधःसंसारस्त
स्माद्विनिर्मुक्ताअनामयंपदंगच्छन्ति ५१ ॥

+ एतमेवार्थंहेतुरूपन्यासपूर्वंविपरीतमा रामकंठीटीका

+ यस्मात्कर्मजमतत्त्वज्ञैःक्रियमाणात्कर्मणोवश्यंभाविस्वला
घात्मकंफलंसर्वदासर्वतोनिरभिकांक्षस्मात्तनिष्टत्वात् अत

भिसंधानेनत्यक्त्वा विहाय ये फलाभिसंन्धपूर्वकानुष्ठीयमानकर्मप्रति
बद्धाज्जन्मनः पुनर्भवलक्षणाद्बन्धनाद्‌स्मात्ते आविर्मुक्ताः संतो
निर्विघ्नतयानामयमनित्यसुखादिसंकल्पदोषरहितपदं
पारमार्थिकस्वरूपप्रतिष्ठात्मकंधामगच्छंतिप्राप्नुवंति अतः
त्वंबुद्धियुक्तोयोगाययुज्यस्वेतिपूर्वेणसंबन्धः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ५१ ॥

लासिकी [illegible] टीका

एनमेवार्थं [illegible]पन्यासपूर्वं विवरीतुमाह कर्मजमिति दुः
खाद्यात्मकं फलंप्रात्मनिष्ठतयात्यक्त्वा निरभिलाषत्वात् निर
भिलाषबुद्धियुक्ता बुद्धावात्मबोधयुक्ताप्रवहिताः संतः मो
क्षाख्यंप्राप्नुवंति सर्वोपद्रवशून्यंप्रविद्यानत्कार्यात्मकरोगरहि
तं अतस्त्वंबुद्धियुक्तोयोगाययुज्यस्वेतिपूर्वेणसंबन्धः + ५१ यदाकर्मयोग
प्रतिष्ठांप्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह + ॥

पंचोलीटीका

कर्मणांमोक्षसाधनत्वप्रकारमाह कर्मेतिहियस्मात्बुद्धियुक्ता :
समत्वबुद्धियुक्ताः कर्मजंकर्मभ्योजातंइष्टानिष्टाभिलक्षणंफ
लंत्यक्त्वा मनीषिणोज्ञानिनोभूत्वाजीवतएवजन्मबंधविनिर्मु
क्ताः संतः अनामयंसर्वोपद्रवरहितं मोक्षाख्यंपदंविष्णोः परमं
पदंगच्छंति ५१

श्रुतवीरसमिद्धोयिनी ॥

कर्मजमिति कर्मस्वस्ववर्णाश्रमाचारोचितं तत्रक्षत्रस्ययुद्धादिकं
हिंसाप्रायत्वान्नरकादिफलकंयद्यप्याभासते तथापिबुद्धियुक्ता
मनीषिणः ईश्वराज्ञैषावश्यंकर्तव्येतीश्वरार्पणमनीषयातद
नुष्ठानेदपीहताक्षिप्यात्तत्फलंत्यक्त्वानामयंपदं दुःखहीनंस्वर्गा
दिकंस्थानंगच्छंतीतिभावः ५१ ॥

मधुभाष्य ॥

कर्मजमिति कर्मजं फलं त्यक्त्वा कामनयेषणया समर्प्य बुद्धि
युक्ताः सम्यक्कृतानि नो भूत्वा पदं गच्छंति संयोगकर्मस्तानस्मा
यत्नं तन्मोक्षसाधनमिति भावः किंपर्यंतमेव प्रयंकर्तव्या
नि भवतो ऽत्र कर्माणीत्यत आह ५१ ॥

रामचंद्रसरस्वतीटीका

कर्मजमिति बुद्धियुक्ताःपदंगच्छंतीत्यन्वयः बुद्धियुक्ता इति पूर्ववत्
पदमिति पद्यते प्राप्यते न तत्वमस्यादिवाक्योत्थेनांतः करणपरि
णामेनेति पदमानंदरूपं ब्रह्म गच्छंति नाद्रात्म्येन प्राप्नुयंतीत्यर्थः
न केवलं तदानंदरूपत्वादिष्टं किंत्वनिष्टपरिहारात्मकमपीत्या
ह अनामयमिति आमयः सविलासाविद्या तदभावात्मकमित्यर्थः
ननु किं योगमात्रेण सांयकापवर्गं लभंते नेत्याह मनीषिण इ
ति योगजन्यप्रशस्तज्ञानसंपन्ना इत्यर्थः ननु सत्यपि संसारे किंस्वा
नपदं सांयवं नेत्याह जन्मेति जन्मैव बंधस्तेन विशेषेणात्यंतिक
त्वलक्षणेन निर्मुक्ता इत्यर्थः ननु काम्यकर्मानुष्ठानाज्ञावोवंधो भ
विष्यतीत्याशंक्योक्तं कर्मजं फलं त्यक्त्वेति पूर्वमेव न स्वल्पकत्वा
दित्यर्थः एवंच काम्यकर्मत्यक्त्वा कर्मयोगमनुतिष्ठंतस्तेन कृतांतः
करणशुद्धयस्तत्वमस्यादिप्रमाणोत्पन्नेनात्मज्ञानविदग्धस
विलासाविद्यामोक्ष पुरुषा गच्छंत्यनंतमेवं विधं कर्मयोगमनुति
ष्ठेति भगवतोभिसंधिः (ननु कर्मयोगमनुतिष्ठतो मे कियता
वा समयेन सत्वशुद्धिः स्यादित्याशंक्य नात्र समयनियमः स
त्वशुद्धेश्च मतः सात्विकत्वान्न प्रश्नोपीत्याशयेनाह)

334

भाषाअनुवाद

सुखदुःखआदिमेसमतायुक्तभी भये औरसुक्रतदुःक्रत कर्मके
फलको परित्यागकियोभी अर्थात निःकामकर्मकियेसेभीफेरि मो
क्ष कैसे होगो इसशंकापरकर्मको मोक्षकी साधनताहैयहकह
ते कि कर्मकेफलकी अभिलाषा छोडिकरि केवलईश्वराराधना
र्थ कर्मकरतेहुये बुद्धिमानमनुष्यज्ञानीहोके जन्मरूपबन्धनसे छू
टिकरि सकलउपद्रवसेरहितजो विष्णुपद जिसकोमोक्षकहतेहि
सकोसहजेमेपावतेहै ५१ ॥

दोहा

कर्मनको फलत्यागके बुद्धियुक्त मुनिलोक जन्मबंध छु
टिजातहे जिहपद दुख न शोक ५१

335

यदातेमोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति त॰
दागंतासिनिर्वेदं श्रोतव्यस्यश्रुतस्यच ५२

शांकरभाष्यं टी॰

योगानुष्ठानजनितसत्वशुद्धिजा बुद्धिःकदाप्राप्यतइत्युच्य॰
ते यदेति यदा यस्मिन्कालेतेतव मोहकलिलं मोहात्मक
मविवेकरूपंकालुष्यं येनात्मानात्मविवेकबोधं कलुषीकृ॰
त्यविषयं प्रत्यंतःकरणंप्रवर्तते तत्तेतव बुद्धिर्व्यतितरिष्य॰
ति व्यतिक्रमिष्यति अतिशुद्धभावमापत्स्यतइत्यर्थः तदा ।
तस्मिन्काले गंतासि प्राप्स्यसि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुत
स्यच तदा श्रोतव्यंश्रुतंच तेनिष्फलं प्रतिपद्यतइत्यभिप्रा
यः ५२ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे परमार्थलक्षणा बुद्धिरुद्देश्यतया अ॰
प्यते तस्मात्कर्मणः सकाशादितरत्कर्म तथाविधोद्देश्यभूत
बुद्धिसंबन्धविधुरमतिशयेन निकृष्यते ततश्च परमार्थबुद्धि
मुद्देश्यत्वेनाश्रित्य कर्मानुष्ठातव्यं परिच्छिन्नफलान्तरमुद्दि
श्य तदनुष्ठाने कार्पण्यप्रसंगात् किंच परमार्थबुद्धिमुद्देश्य
माश्रित्य कर्मानुतिष्ठतः करणशुद्धिद्वारा परमार्थदर्शनसि
द्धौ जीवत्येव देहे सुकृतादि हित्वा मोक्षमधिगच्छति तथा
च परमार्थदर्शनलक्षणयोगार्थं मनोमारयितव्यं योगाश्रि
हितं परमार्थदर्शनमुद्देश्यतया कर्मस्वनुतिष्ठतो नैपुण्य
मिष्यते यदिच परमार्थदर्शनमुद्दिश्य तघुर्तःसंतःसमारं॰
भेरन् कर्माणि तदा तदनुष्ठानजनितबुद्धिशुद्ध्या ज्ञानिनो
भूत्वा कर्मजं फलं परित्यज्य निर्मुक्तबन्धनामुक्तिभाजोभव
न्तीत्येवमस्मिन् पक्षे श्लोकत्रयाक्षराणि व्याख्यातव्यानि यथो
क्तबुद्धिप्राप्तिकाले प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति योगेति श्रुते श्रो॰

गी॰ तथाहं इहैवमित्यादौ फलाभिलाषप्रतिबन्धान्नोक्ता बुद्धि
टी॰ रुदेष्यतीत्याशंक्याह यदेति विवेकपरिपाकावस्था कालशब्दे
द्वि॰ नोच्यते कालस्य दोषपर्यवसायित्वं दर्शयन् विशिनष्टि य
नेति तदनर्थरूपं कालुष्यं तवेत्यन्वयार्थं पुनर्वचनं बुद्धिशु
द्धिफलस्य विवेकस्य प्राप्त्या वैराग्यप्राप्तिं दर्शयति तदेति अ॰
ध्यात्मशास्त्रातिरिक्तशास्त्रं श्रोतव्यादिशब्देनोच्यते उक्तं वैरा
ग्यमेवस्फारयति श्रोतव्यमिति यथोक्तविवेकसिद्धौ सर्व
स्मिन्नात्मविषये नैष्फल्यं प्रतिभातीत्यर्थः ५२ ॥

स्वामिकृत टी॰

कदा तत्पदमहं प्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह यदेति द्वाभ्यां मोहो
देहादिष्वात्मबुद्धिस्तदेव कलिलं गहनं विडंबित्यभिधानं तत॰ केषे
स्वायमर्थः एवं परमेश्वराराधनेन क्रियमाणे यदा तत्प्रसादेन त
व बुद्धिर्देहाद्यभिमानलक्षणं मोहमयं गहनं दुर्गं विशेषेण अति
तरिष्यति तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्य चार्थस्य निर्वेदं वैराग्यं गन्तासि
प्राप्स्यसि तयोरनुपादेयत्वेन जिज्ञासां न करिष्यसीत्यर्थः ५२

पिशाचभाष्यम् टी॰

योगानुष्ठानजनितासत्त्वशुद्धिः कदा प्राप्यत इत्यत्राह यदेति
यदा यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं का॰ क
लुष्यं तेनात्मानात्माविवेककलुषीकृतविषयात्मत्वतः कर
णं प्रवर्तते तदा बुद्धिर्व्यतितरिष्यति शुद्धभावमापद्यत इत्य॰
र्थः ५२ ॥

रामानुजभाष्यं टी॰

उक्तप्रकारेण कर्मणि वर्तमानस्य तया चास्य निर्दूतकल्मष
स्य ते बुद्धिर्यदा मोहकलिलं प्रत्यल्पफलसंगहेतुभूतं मोह
रूपं कलुषं व्यतितरिष्यति तदा श्रोतासि तत्सर्वस्यात्याज्यतयाकृ
तस्य फलादेरितः पश्चाच्छ्रोतव्यस्य च कृतस्य स्वयमेव निर्वेदं ग

तासिगामिष्यसि ५२ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी०

तत्रचयोगबुद्धिप्राप्त्यवसरेतवस्फुटमेवेदमभिज्ञानंश्रोतव्यस्य०
स्य श्रुतस्याभिलष्यमाणस्यागमस्योभयस्यापिनिर्वेदभाक्त्वम् अ
नेनचेदमुक्तम् अविद्यापदनिपतितप्रमातृग्राहकशास्त्रश्र
वणसंस्कारविप्रलंभमहिमायं यत्तुव्याख्यानेऽकलत्वयादिदो०
षदर्शनम् नत्तुतथाशासनबहुमानविगलनेविगलिष्यती
ति ५२ ॥

परमार्थप्रपा टी० ॥

अथकदापदप्राप्तिरित्याह यदेति तेबुद्धिर्यदामोहकलिलंव्यतितरिष्यति मोहोदेहा
त्मबुद्धि स्तदेवंकलिलंगहनंदुर्व्यतिक्रमत्वात् तेबुद्धिस्तद्विशेषात्त
रिष्यति उल्लंघयिष्यति तदाश्रोतव्यस्यश्रु
तस्यचफलोपधानस्यनिर्वेदंवैराग्यं
गंतासिप्राप्स्यसि तदुक्तंपा
तंजले भोगापवर्गौबु
द्धिकृतौबुद्धौवर्त
मानौकथंपुरुषे
व्यपदिश्येतेस
हितत्फलस्य

भोक्तेतियथाविजयःपराजयोवायोधेषुवर्तमानःस्वामिनि
व्यपदिश्यतेसहितत्फलभोक्तेतिबुद्धिरेवपुरुषार्थापरि

गी॰
टी॰
द्वि॰

337

समाप्तिर्वंधः तदर्थव्यवसायोमोक्षइति ५२ ॥

वनमाली टीका

ननूक्तयोगेनसाक्षाज्ज्ञानहेतुः किंतुश्रवणादिकमेव आ॰
त्मावारेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइतिश्रुतेः अथा
प्यदृष्टद्वारा सत्वशुद्धिमुत्पाद्य श्रवणादीनां उपकरोति
तदाकियत्कालमनुष्ठेयमतआह यदेति यदाते
बुद्धिरंतःकरणंमोहकलिलं देहगेहादावहं
ममेत्यन्यथा ज्ञानरूपंदोषं मत्प्रसादा
नाशयि॰ द्व्यतितरिष्यति ष्यति तदामहत्तः
श्रोतव्यस्यश्रुतस्यच वेदादेः
निर्वेदं नितरांलाभं गं
तासि प्राप्स्यसी
त्यर्थः
५२

सीत्यर्थः ५२

उत्तमवैजयंतीटीका

नन्वेवंभूतासत्वमात्मिकाबुद्धिर्ममकदाभविष्यती त्यपेक्षायां श्लोकद्वयेनाह यदेति यदायस्मिन्कालेयस्यामवस्थायांवामदुक्त प्रकारेणास्ववर्णाधर्मोचितकर्मकुर्वतःफलाभिलाषरहितेनपुरु षोत्तमाराधनरूपकर्मणात्यक्तदग्धकिल्बिषस्यतेतवबुद्धिर्मोहक लिलंशरीरेष्वतत्त्वंत्वमिथ्यात्मीयरूपोयोमोहस्तदेवकलिलंग्र त्सगाधापारपंकंव्यतितरिष्यति विशेषेणातिशयेनतरिष्यति त दाश्रुतस्यपूर्वश्रवणपथागतस्वर्गादिसुखस्यश्रोतव्यस्यचैहलौप्य पिकफलश्रवणाहस्यभोक्तव्यस्यापिनिर्वेदंवैराग्यंत्वंगंतासि गमिष्यसितदाधनात्मवर्गेषुअहंममरूपाभिमानाभावंकृतायदाफ लविषयेविरक्तिरुत्पत्स्यतितदैवतवबुद्धिर्मदेकनिष्ठिकाभविष्य तीतिभावः ५२॥

मधुसूदनीटीका

नह्येतावताकालेनसत्वशुद्धिर्भवतीतिकालनियमोस्ति किंतुय दायस्मिन्कालेतेतवबुद्धिरंतःकरणंमोहकलिलंव्यतितरिष्यति। अविवेकात्मकंकालुष्यमहमिदंममेदमित्याद्यज्ञानविलसितम तिगहनंव्यतितरिष्यतिरजस्तमोमलमपहायशुद्धभावमापत्स्य
एवं कर्मफलत्यागे कृते सत्त्व शुद्धिः संपद्यत इत्याह
नइतियावत् तदातस्मिन्कालेश्रोतव्यस्यश्रुतस्यचकर्मफलस्यनि स
र्वेदंवैतृष्ण्यंगंतासिप्राप्तासि परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायादितिश्रुतेः निर्वेदेनफलेनांतःकरणशुद्धिज्ञास्यसीत्य भिप्रायः[illegible]

[illegible] ५२

सदानंदीटीका

एवंमेकुर्वतःकर्मचित्तशुद्धिःकदेतिचेत् नकालनियमस्तत्रश्रृणुत्वं भोःसमाहितः। यस्मिन्कालेतिकालुष्यमविवेकात्मकंमलं अहंमम

श्री गी॰टी॰ हि॰

मेदमित्येवमाद्यविद्याविजृंभणं २ अत्यंतगहनेतीतेतिवांतःकरणं
यदा बुद्धिमापत्स्यते त्वत्ताराजसेतामसेमले ३ तस्मिन्कालेसमस्त
स्यश्रोतव्यस्यश्रुतस्यच फलस्यकर्मणांसम्यगेवत्स्यं यास्यसित्वयं ४
५ त्वंनिर्वेदफलेनैवधीबुद्धिंत्वास्यसीतिच ५ ५२ ॥

नीलकंठीटीका

कदामनीषिणोभवंतीत्यतआह यदेति तेतवमोहः इष्टानिष्टवियोग
संयोग जपरितापजन्मवैचित्त्यंतदेवकलिलमिवकलिलंकालुष्यंबुद्धिगतं
बुद्धिर्व्यतितरिष्यतिव्यतिक्रमिष्यतिबुद्धिःप्रसन्नाभविष्यतितदाश्रो
तव्यस्यशास्त्रभागस्यश्रुतस्यचनिर्वेदंवैराग्यंगंतासि अयंभावःम
लिनायावद्बुद्धिस्तावच्छ्रुतस्यापिशास्त्रार्थस्यास्फुरणात्श्रोतव्यश्रु
तेचहर्षेवर्ततेशुद्धायामपिबुद्धौग्रंथःशास्त्रार्थस्फुरणात्तयोर्वैयर्थ्या
त्तुभयथापितत्रनिर्वेदउचितः प्रसन्नाचबुद्धिर्निग्रहीतुंयोग्याभवती
तिश्रवणादिकंत्यक्त्वाध्याननिष्ठएवभवेदिति ५२॥

आनंदीटीका

अत्रक्रममाह यदेति

म॰ मोहंज्ञानमेवकलिलंचित्तकालुष्यमनादिजन्माभ्यस्तमनात्मनिदे
हादावात्मज्ञानंलंघयिष्यतितदाश्रोतव्यस्यश्रावयिष्यमाणस्योपदेश
स्यश्रुतस्यश्रुतपूर्वस्यनिर्वेदंश्रवणेच्छाविरहंगंतासिकृतार्थत्वात् ५२

+ यदाचैतत्परमदुरवगाहंतत्वज्ञानंशक्रमपिकुगितिम **रामकंठीटीका** नसिद्धतिष्ठंननिखंआति तदान्वया
शिथिलोन्मोहननभवितव्यम् यतःक्रमेणैतत्तास्यसीत्याह +

+ यदायस्मिन्कालेस्योपदिष्टस्यज्ञानस्योपपन्नत्वमात्रप्रतिपत्त्यामो
हकलिलमनादिजन्माभ्यस्तदेहाद्यात्मप्रत्ययस्वरूपमज्ञानकर्दमं
व्यवतरिष्यतिविपर्ययतप्रतिपत्त्यालंघयिष्यति तदैवंश्रुतमिदंश्रो
तव्यमिति संशयाविष्टजनोचितयोर्नानाशास्त्रविषययोः श्रोतव्य
श्रुतयोर्निर्वेदंविरागंगमिष्यसि [illegible]
[illegible] ५२॥

लासिकी व्रजभाषा टीका यदातेबुद्धिरंतःकरणं

कदाकर्मयोगप्रतिष्ठांप्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह यदेति मोह
मेवदेहाद्यात्मप्रत्ययमेवकलिलंगहनंविशेषेणतरिष्यति न
दाश्रोतव्यस्यार्थस्यश्रुतस्यचार्थस्यनिर्वेदंनिश्चितत्वस्यनिश्चित
त्वयावैराग्यंप्राप्स्यसि अविद्यापदपतितप्रमात्रात्मग्राहकत्वात्
श्रात्मस्येतितरिष्यति ५२ ॥ मोहकलिलात्वैयर्थ्यमितेनतत्त्वस्यनाशेनप्रयोजनम्
तत्त्वज्ञस्यतथादिविनशास्त्रेणप्रयोजनम् +

पंचोलीटीका

योगानुष्ठानजनितसत्वशुद्धिजाबुद्धिःकदाप्राप्यतेइत्याह यदा
इति यदातेतवबुद्धिःमोहकलिलंमोहात्मकंअविवेककालुष्य
व्यतितरिष्यतिअतिक्रमिष्यतितदातस्मिन्कालेश्रोतव्यस्यग्रंथेत
व्यस्यश्रुतस्यचानिर्वेदंवैराग्यंगंतासिग्रंथेतव्यमधीतेचनिष्फलेप्र
तिभास्यति ५२

रसवीरसमिद्बोधिनी॥

यदाते इति तेतवबुद्धिर्मोहकलिलंकलत्रयादिदोषदर्शनंयदाल्लं
घयिष्यति तदाएवंश्रुतमिदंश्रोतव्यमितिसंशयाविद्वज्जनोचित
योः श्रोतव्यश्रुतयोर्विरागंगमिष्यसीति स्वयमेवनिःसंशयंस्वी
यकर्मानुष्ठानेप्रवृत्तोभविष्यसीतिभावः ५२॥

मधुभाष्य॥

यदेति निर्वेदंनितरांलाभः प्रयोगात्तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं
निर्विद्येत्यादि नहितत्रवैराग्यमुपपद्येत तथासतिपांडित्या
दितिस्यात् नचसाधनानांभगवन्महिमादिश्रवणेविकल्पवं
ति आत्मारामादिषुनयोनिर्ग्रंथाअप्युरुक्रमे कुर्वंत्यहैतुकीं
भक्तिमित्थंभूतोगुणोहरिरितिवचनात् अनुष्ठानाबस्तुकादि
नांनचतेषांफलंनास्ति तस्यैवमहत्वस्वत्वात्तेषांध्यानिहीति
त्तनुभूतांतवपादपद्मध्यानाद्भवजनकथाश्रवणेनवास्यात्
मात्रह्मणिस्वमहिमन्यपिनाथमाभूत्किंत्वंतकासित्वलितात्य

339

ततो विमानादित्यादिवचनात् तेषामप्युपासनादिफलस्य
साधितत्वात् तारतम्याधिगतेश्च तथाहि यदि तारतम्यं न स्या
त् नात्यंतिकं विगणयंत्यपि ते प्रसादं नैकात्मतां मे स्पृहयं
ति केचित् एकत्वमप्युत दीयमानं न गृह्णंतीति मुक्तिमप्यनि
च्छतामपि मोक्षरूपफले तमिच्छतामपि संभवति प्रतीका
दीनामिति कथमनिच्छतां स्तुतिरुपपन्ना स्यात् वचनाच्च य
थाभक्तिविशेषो बहुरूपस्तेषु रूपभेदेन मे तथा भक्तिविशेषोपि
ज्ञानिनां लिंगभेदेन योगिनां भिन्नलिंगनामाविर्भूतस्वरू
पिणां प्राप्तानां परमानंदतारतम्यं सदैवेति नत्वामति प्र
यिष्यंति मुक्तावपि कथं चन मद्भक्तियोगाज्ज्ञानभ्रष्ट सर्वानति
प्राप्स्यसीति च तानावचनेन तथा चतुर्थविषये दुःखाभावविष
यं च तथा चोक्तम् दुःखाभावापगते लिंगभेदाः समाप्ताः
तथापि परमानंदोत्तानभेदात्तु भिद्यत इति नारायणाशयदत्त
कल्पे शतानवैराग्यं श्रुत्यादावच विवक्षितम् न च संकोचे
मानं किंचिद्धि प्रमाणं उनवत्र प्रयोगे मदर्हिः श्रवणीयस्य श्रु
तस्य च वेदादेः फलं प्राप्स्यसीत्यर्थः तदेव स्पष्टयति ५४॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि कब हम उस विस्नु पदको पावेंगे तो दो श्लोकसे क
हते हैं कि मोह जो देहादिक मे आत्मबुद्धि अर्थात् आत्मास्वरूप जो
गब्ह है सो देह है ऐसा जो दृढ विश्वास सोई दुरवगाह अज्ञान
गहन वनहै सो जब इस पूर्व कथितरूप परमेश्वर की आराधना
करनेसे भगवत की कृपासे तुमारीबुद्धि देह अभिमानरूप मोह
मय अगम्यकानन कहे वनके अच्छी तरह से पार होगी अ
र्थात् देहाभिमान छूटैगा तब विस्नु पदरूप मुक्ति प्राप्त होगी और
जो अर्थ सुना चाहते हो और सुनिचुके हो तिस सब मेवैराग्य उ
त्पन्न होगी अर्थात् वह सब तुच्छकरे किसी कामका नहीं यह।
जानि सकोगे फेरि और उसबातको न पूछोगे ५२ ॥ ॥

दोहा

जबहि मोह बिलोभको बुद्धितरेगीतेरि सब विचारको पा
पहैं सुनहि सुनातिहकेरि ५२॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि कब हम उस विष्णु पदको पावें गे तो दो श्लोकसे कहते हैं कि मोह जो देहादिक मे आत्मबुद्धि अर्थात् आत्मास्वरूप जो अच्छ है सो देह है ऐसा जो दृढ विश्वास सोई दुखदाई अज्ञान गहन वनहै सो जब इस पूर्व कथितरूप परमेश्वर की आराधना करने से भगवत की कृपासे तुमारी बुद्धि देह अभिमानरूप मोह मय अगम्यकानन कहे वनके अच्छी तरह से पार होगी अर्थात् देहाभिमान छूटेगा तब विष्णु पदरूप मुक्ति प्राप्त होगी और जो अर्थ सुना चाहते हो और सुनिचुके हो तिस सब मेवैराग्य उत्पन्न होगी अर्थात् वह सब तुच्छकर किसी कामका नहीं यह। जानि सको गे फेर और उसवातको न पूछोगे ५२ ॥ ॥

दोहा

जबहि मोह विक्षोभको बुद्धितरेगीतेरि सब विचार को प्रापहूं सुनहि सुनातिहकेरि ५२॥

श्रुतिविप्रतिपन्नाते यदास्थास्यतिनिश्चला
समाधावचलाबुद्धिस्तदायोगमवाप्स्यसि ५३

शांकरभाष्यं

मोहकलिलात्ययद्वारेणलब्धात्मविवेकजप्रज्ञःकदा कर्मयोगजं
फलं परमार्थयोगमवाप्स्यामीति चेत् तच्छृणु श्रुतिविप्रतिपन्नेति
श्रुतिविप्रतिपन्ना अनेकसाध्यसाधनसंबंधप्रकाशनश्रुतिभिःश्र
वणैर्विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना अध्यात्मशास्त्रव्यतिरिक्तशास्त्रा
स्येत्यर्थः श्रुतिविप्रतिपन्ना विक्षिप्ता सतीते तवबुद्धिर्यदा यस्मिन्
काले स्थास्यतिस्थिरीभूताभविष्यतिनिश्चला विक्षेपचलनवर्जिता
सती समाधौ समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिरात्मातस्मिन्नात
मनीत्येतदचला तत्रापि विकल्पवर्जितेत्येतद्बुद्धिरन्तःकरणं तदात
स्मिन् कालेयोगमवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ५३

आनंदगिरिकृतटीका

बुद्धिशुद्धिविवेकवैराग्यसिद्धावपि पूर्वोक्तबुद्धिप्राप्तिकालोदर्शितोन
भवतीति शंकतेमोहेति प्रागुक्तविवेकादिफलभूतेआत्मनि स्थैर्या
वस्थायां प्रकृतबुद्धिसिद्धिरित्याह तच्छृण्विति इष्टंकालविशेषा
ख्यंवस्तु तच्छब्देनगृह्यते बुद्धेःश्रुतिविप्रतिपन्नत्वं विशदयति ।
अनेकेति नानाश्रुतिविप्रतिपन्नत्वमेव संक्षिपति विक्षिप्तेति उक्तं
हेतुद्वयमनूद्य वैराग्यपरिपाकावस्था कालशब्दार्थः नैश्चल्यं वि
क्षेपराहित्यं अचलत्वं विकल्पशून्यत्वं विक्षेपोविपर्ययो विकल्पः सं
शयइति विवेकः विवेकद्वारा जाता प्रज्ञा प्रागुक्ता बुद्धिःसमाधिल
ब्धेवनिष्ठा ५३॥

स्वामिकृतटीका

341

ततश्च श्रुतिविप्रतिपन्नेति श्रुतिभिर्वैदिकलौकिकार्थश्रवणैर्विप्र-
तिपन्ना इतः पूर्वं विक्षिप्ता सती तव बुद्धिर्यदा समाधौ स्थास्यति समा-
धीयते चित्तमस्मिन् इति समाधिः परमेश्वरः तस्मिन् निश्चला विषयान्तरै-
रनाकृष्टा अत एव अचला अभ्यासपटुतेन तत्रैव स्थिरा च सती तदा योगं
योगफलं तत्त्वज्ञानमवाप्स्यसि ५३ ॥

पिशाचभाष्यं

तदा तस्मिन् काले गन्तासि प्राप्तासि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य
च तदा श्रोतव्यं श्रुतं निष्फलं प्रभातीत्यर्थः मोहकलिलात्ययद्वारेण
लब्धात्मविवेकप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवाप्स्यसि
तच्छृणु श्रुतीति श्रुतिविप्रतिपन्ना अनेकसाध्यसाधनसंबंधप्रका-
शनश्रुतिभिः श्रुतैः श्रवणैर्विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना विक्षिप्ता सती ते
तव बुद्धिर्यदा यस्मिन् काले स्थास्यति निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता समा-
धौ समाधीयते ऽस्मिन्निति समाधिः आत्मनि एतत् अचला तत्रापि विक-
ल्पवर्जिता बुद्धिस्त्वेतद्बुद्धिप्रज्ञेः कारणं तदा योगमवाप्स्यसि ५३ ॥

रामानुजभाष्यं

योगे त्विमां शृण्वित्यादिनोक्तस्यात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकस्य विधिविशे-
षसंस्कृतकर्मानुष्ठानस्य तत्फलभूतं योगाख्यं फलमाह श्रुतीति श्रु- ति
वणं मत्तस्त्वं श्रवणेन विशेषतः प्रतिपन्ना सकलेतरविसजातीयनि-
त्यनिरतिशयसूक्ष्मात्मविषया स्वयमचला एकरूपा बुद्धिरसंगक-
र्मानुष्ठानेन विमलीकृते मनसि यदा निश्चला स्थास्यति तदा योगमात्मा-
वलोकनमवाप्स्यसि एतदुक्तं भवति शास्त्रजन्यात्मज्ञानपूर्वककर्मयो-
गः स्थितप्रज्ञताख्यज्ञाननिष्ठामापादयति ज्ञाननिष्ठारूपा स्थितप्रज्ञ-
ता योगाख्यमात्मावलोकनं साधयति ५३

अभिनवगुप्तकृतटीका स्पष्टोऽर्थः

तत्र च योगबुद्धिमाश्रयस्वेत्यनेन सूचितं वेदमभिज्ञानं श्रोतव्यस्य श्रुत-
स्याभिलष्यमानस्य गतस्य सर्वस्यापि निर्वेदभाजनम् अनेन चेदमुक्तं

अविद्यायां पतितं तव मनो बुद्ध्या रूक्षणाख्यव्याप्तं संस्कारविशेषं भस्म
ह्रिमाये पतनदास्याने गलन्तयादिदोषदर्शनमनन्ततया शास्त्रनवद्ग
मानविगलनेविगलिष्यतीति ५२ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथैतदेव परमेश्वरप्राप्तिनिमित्तमित्याह श्रुतीति श्रुतिः रोचनार्था
फलश्रुतिस्तत्र विप्रतिपन्ना त्यक्ता यदा एवंविधा ते बुद्धिः समाधौ सम्यगा
धीयते चित्तं यस्मिन्निति समाधिः परमेश्वरस्वरूपं तस्मिन्निश्चला कृतनि
श्चयानन्तरमेवाचलाऽविक्षेपा सती यदा स्थास्यति स्थिता भवति तदा यो स्थिर
गं तत्त्वानिर्यं अवाप्स्यसि ५३ ॥ स्था

वनमालीटीका

तदेवं तेन तव बुद्धिः श्रुतिभिर्नानाफलश्रवणैर्विचारितनानार्थैर्विप्रति
य पन्ना अनेकसंशयविपर्ययवती न विविक्ता प्राक् स्थिता यदा रागप न रूपक मदा
र्मयोगेन शुद्धा सती विक्षेपं परित्यज्य समाधौ सदनन्तगुणालये मयि
निश्चला जाग्रत्स्वप्नदर्शनलक्षणविक्षेपरहिता अचला सुषुप्तिमूर्छा
स्तब्धीभावादिरूपचलनरहिता सती स्थास्यति लयविक्षेपदोषौ विहा
य समाहिता भविष्यतीति यावत् यद्वा निश्चला संभावनाविपरीतभाव
नारहिता अचला दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्कारसेवनैर्विजातीयप्रत्य
यादूषिता सती निर्वातप्रदीपवदनन्तगुणालये मयि स्थास्यतीति यो
जना तदा योगं पूर्णानन्दघननिर्मुक्तत्वादिना मत्साम्यरूपं यदा पश्यः
कम पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरंजनः
परमं साम्यमुपैतीति श्रुत्युक्तमवाप्स्यसीत्यर्थः ५३ ॥

ऊसमवैजयन्तीटीका

ननु निर्वेदेनैव किं भविष्यतीत्यपेक्षायां तत्फलमाह श्रुतीति श्रुतिविप्र
तिपन्नाः श्रुतयः श्रवणानि तैरनेकराजसतामसमादिष्टान्यार्थानो श्र
वणैर्विप्रतिपन्ना प्रतिवेदवलायातैर्त तव बुद्धिः एवंभूता सा बुद्धिर्यदा नी
निश्चला मदन्यदेवभावमापनादिरहितेन मदेकविषयिका अचला सा
ती समाधौ समाधीयते मनो यस्मिन्निति समाधिः सर्वेश्वरोऽहं तस्मिन्न

श्री· गवतिमयियदायदिस्थास्यतिस्थिराभविष्यतितदातदेतंयोगंनिष्काम
गी·टी· कर्मानुष्ठानसाध्यंमत्स्वरूपावलोकने अवाप्स्यसिप्राप्स्यसिवेदा
द्वि· न्तादिसच्छास्त्रोदितात्मज्ञानपूर्वकंमदाराधनरूपनिष्कामकर्मानुष्ठाने
नांतःकरणशुद्धिद्वाराउत्थितमज्ज्ञानाभिधेयंज्ञानंभवतितस्मादात्मदर्श
नेततोमत्स्वरूपावलोकनमितिभगवदभिप्रायः ५३ ॥ ॥

+ अंतःकरणशुद्धौवंज्ञाननिर्वेदस्यकदाह्यानशा **मधुसूदनीटीका** मिरित्यपेक्षायामाह +

+ तेनवशुद्धिश्रुतिभिर्नानाविधफलश्रवणैरविचारिततात्पर्यैर्विप्रा
तिपन्नाअनेकविधसंशयविपर्यासवत्त्वेनविक्षिप्ताप्राक्यदायस्मि
न्कालेशुद्धिजविवेकजनितेनदोषदर्शनेनतेविक्षेपपरित्यज्यसमा
धौपरमात्मनिनिश्चलाजाग्रत्स्वप्नदर्शनलक्षणविक्षेपरहिताअचला
लय· सुषुप्तिमूर्छास्तब्धीभावादिरूपलयलक्षणचलनरहितासतीस्थास्यति
दि· लयविक्षेपलक्षणौदोषौपरित्यज्यसमाहिताभविष्यतीतियावत् अ
थवातिश्चलासंभावनाविपरीतभावनाविरहिता अचलादीर्घका
लादरनैरंतर्यसत्कारसेवनैर्विजातीयप्रत्ययादूषितासतीनिर्वातप्र
दीपवदात्मनिस्थास्यतीतियोजना तदातस्मिन्कालेयोगंजीवपरमा
त्मैक्यलक्षणंतत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमखंडसाक्षात्कारंसर्वयोगफल
मवाप्स्यसि तदापुनःसाध्यांतराभावात्कृतकृत्यःस्थितप्रज्ञोभविष्य
सीत्यभिप्रायः [illegible]
[illegible]
[illegible] नवान् ५३ ॥

सदानंदीटीका

धीःशुद्धौवंपरिप्राप्तवैराग्यस्यकदामम आत्मज्ञानोदयइत्येवमपेक्षायां
ववःशृणु १ अविचारिततात्पर्यैरनेकश्रवणैस्तव धीःसंशयविपर्यासै
र्विक्षिप्ताप्रागनेकधा २ यस्मिंकालेविशुद्धात्विवेकजनितेनवइहा
मुत्रफलेदोषदर्शनेनसमाहिता ३ स्वकृताविक्षेपमहेतत्त्वेत्यक्तविनिश्च
ला जाग्रत्स्वप्नमनोराज्यवर्जिताब्रह्मणिस्थिता ४ अचलासुषुप्तिमू
र्च्छादिलयशून्यासतीस्वयं यदासंभावनात्यक्ताविपरीतमतिस्तथा ५

निदिध्यासनसंपन्नातत्वेस्थास्यतिनिश्चला तस्मिंकालेपरात्मैक्ययोगं
वेदांतवाक्यजं १ अखंडसाक्षात्काराख्यंसर्वयोगफलंपरं अवाप्स्यसि
स्थितप्रज्ञःकृतकृत्योभविष्यसि २ ५३ ॥

नीलकंठीटीका

ननुबुद्धिप्रसादेपिकेनलिंगेनज्ञेयइत्यतआह श्रुतिभिर्नानाविध
शास्त्रश्रवणैर्विप्रतिपन्नाआत्मानित्यो ऽनित्योवानित्योपिकर्ता ऽकर्ता
वा ऽकर्तापिएको ऽनेकोवेत्येवमादिसंशयग्रस्तासतीयदाअसंभाव
नाविपरीतभावनानिरासपूर्वकंश्रुतितात्पर्यविषयीभूतेब्रह्मण्यद्वैते
निश्चलापुनःकुतर्कैरनाकंदनीयानिर्विचिकित्सापरोक्षनिश्चयवती
भूतासमाधौनिर्विकल्पकेप्रत्यगात्मनिअचलालयविक्षेपशून्यास
स्यतिस्थिराभविष्यतितदायोगंविवेकप्रज्ञांप्राप्स्यसि निश्चलसमाधि
लाभएवबुद्धिप्रसादलिंगमितिभावः ५३ ॥

आनंदीटीका

श्रुतो ऽपदेशान्तरश्रवणेविप्रतिपन्नानिर्विण्णात्रिरूपेतानिश्चलाचल
बुद्धिरपिविकल्पैरकंपितासमाधौस्थास्यतिसमाहितेंतःकरणेस्थितिं
प्राप्स्यतियोगंज्ञानकर्मसमत्वयाख्यंबुद्धिंप्राप्स्यसि अथवासमा
माधाविक्षेपलक्षणांध्यानधारणासमाधिसंज्ञेसंयमेआभ्यंतरेयोगां
गेवत्समाणायदाबुद्धिर्मनोनिश्चलंस्थास्यतितदायोगमष्टांगविनद्ध
निर्निरोधंसंयमयोगमाप्स्यसीत्यपिसूचितम् (समाधावचलाबु
द्धिःस्थास्यतीतिभगवद्वचनेनप्राप्तावसरःशनैःशनैर्ज्ञानावरणापग २
न मेसमुत्पन्नःजिज्ञासुरर्जुनउवाच ५३

ततश्चनिश्चयादिदंश्रुतमिदंश्रोतव्यमिति

रामकंठीटीका

विच्छिन्नविचिकित्साविरहितयाश्रुतिर्नाशास्त्रश्रवणंतस्यासमनुपादे ना
यतोहिप्रतिपन्नाप्रतिकूलासतीतवमतिःप्रज्ञानिश्चिता यथाकाल
ज्ञानतिवृत्तसंदेहा अतएवाचलाविकल्पैर्भलवद्भिरप्यप्रकंप्यासती
स्थास्यति अस्मिन्समाधौस्थितिंप्रतिष्ठांलप्स्यतेतदानेनक्रमेणायष्टा

क्तं योगं कर्मसमाधिलक्षणमाप्स्यसि श्रुतिपत्त्यसे सं प्रविष्यसे
[illegible]
[illegible] ५३॥

लासिकी [illegible] टीका

तथा श्रुतिभिर्नानालौकिकवैदिकार्थश्रवणैर्विप्रतिपन्ना वि
क्षिप्तासती यदा समाधावात्मसमाधाने निश्चला विक्षेपरहिता
सती अचला लयरहिता च बुद्धिः स्थास्यति प्रतिष्ठां लप्स्यते त
दा योगं यथोक्तं कर्मसमाधिलक्षणं ध्यानेनावाप्स्यसि ५३॥

पंचोलीटीका

मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकजां प्रज्ञां कदा कर्मयो
गजं फलं अवाप्स्यसि तच्छृणु इत्याह हे अर्जुन श्रुतिविप्रति
पन्ना अनेकसाध्यसाधनसंबंधप्रकाशनवाक्यश्रवणैः विक्षि
प्तासती ते तव बुद्धिः यदा यस्मिन्काले निश्चला स्थिरीभूता विक्षे
पचलनवर्जिता सती समाधौ आत्मनि अचला तत्रापि विकल्प
वर्जिता स्थास्यति तदा योगं विवेकप्रज्ञां प्राप्स्यसि ५३

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

श्रुतीति श्रुतिः संभाषोपायकं नानाप्रकारश्रवणं तत्र विप्रतिप
न्ना तु पारंपर्यत्वात् प्रतिकूला निश्चला निहतसंदेहत्वात् श्रुतिश्र
या अचलाचलवद्भिरपि विकल्पैरप्रकंप्या सती तव बुद्धिः यदा स
माधौ स्थास्यति समाधिग्राहेनात्र यत्नुर्विधाभिधीयते तत्र स्थि
रीभविष्यति तदा योगं योगः सन्नद्धनोपायध्यानसंगतिर्बुद्धिरि
त्यनेन वचसा समाधिस्य स्थयत्नुर्विधानिष्टस्य कर्मयोगिनो वा च
युक्तिः स्थिरयत्नुर्ध्यासनाद्यंगादिसंधानरूपां शक्तिमवाप्स्यसीत्य
र्थः ५३॥

श्रुतिविप्रतिपन्नेति पूर्वं श्रुतिभिर्वेदैर्विप्रतिपन्नाविक्षिप्ता
ते यदा वेदार्थानुकूलेन तत्त्वनिश्चयेन विपरीतवाभिमपि
निश्चला भवति तदा च समाधावचलः ब्रह्मप्रत्यक्त्वदर्शने
न भेदीताऽनाद्यविद्यापि परमानंदमयत्वात्तदा योगमवाप्स्य
सि उपायसिद्धो भवसीत्यर्थः स्थितप्रज्ञानं यस्य सः स्थि
तप्रज्ञः भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षणमित्यर्थः उक्तो लक्षण
मनुवदति लक्षणांतरं पृच्छामीति ज्ञापयितुं समाधिस्थ
स्येति कं ब्रह्माणमीशं रुद्रं वर्तयतीति केशवः तथा हि नि
रुक्तिः कृतोऽहं त्वदंशेभ्रुकुट्या केशवाख्यया हिरण्यगर्भः
कः प्रोक्त ईशः शंकर एव च सृष्ट्यादिना वर्तयतीति केशवः के
शवो भवानिति वचनात् तत्र च किमासीत किं प्रत्यासीत न
वा स्वेनो जानाति तल्लक्षणादिकम् जानंति सर्वे ज्ञानो देवर्ष
यस्तथैव च तथापि धर्मोऽन्वेष्टृ इति वार्तायै उभयविमये नेते
उभयः प्रतीयंते गुणानेभ्यस्य बुद्धिनामिति वचनात् गमनादि
प्रवृत्तिर्नीत्याभिसंधिपूर्वविक्रमणादि प्रवृत्ति वदतीति यानि प्रत्या
दिनादर्शयिष्यन् लक्षणं प्रथमं तत्राह एवं परमानंदरसः
किमर्थं प्रहाति कथं तीति प्रश्नाशयः प्रारब्धकर्मणो वितितोरिद्
तव्यसनेणो वासनया प्रायोत्साभिसांधिपूर्वकागमनादिप्र
वृत्तिः संभवतीत्याशयवान्निहरति प्रायः सर्वान् प्रजाहाति
सूकादीनामपीद्दर्शनात् तत्पादभक्तिमिच्छति ज्ञानिन
स्तत्त्वदर्शिनः मुक्तेस्तामिच्छति यथाविदुरादीनामाप्रदोरभ्य
ते तदाभिभूतं तेषां ज्ञानं नवोक्तं श्राधिकादिकष्टसंतु ह
दकर्मचकारणात् उद्भवाभिभवौ ज्ञानेनतोन्येभ्यो विलक्ष
णाइति अतएव वैलक्षिण्यादनधिकारिणामायुद्दादिवेद
स्तिनतेजानिनइत्यवगंतव्यं नवात्र समाधिकुर्वतो लक्षणम्

च्यते यःसर्वत्रानभिस्नेहइतिस्नेहनिषेधात् नहिसमाधिंकु
र्वतस्तस्यशुभाशुभप्राप्तिरस्ति असंप्रज्ञातसमाधेः संप्रज्ञा
तेवविशेषः तथापिनंनद्वेष्टीतिनियमः कामादयोनजायं
तेस्यतिविदितमवेतसांज्ञातिनांज्ञानमिपूतमलानांदेवसं
श्रयादितिसूत्रेमनोगतादिकामाः अतस्तवैवनहिकुदता
नोत्पत्तौप्रुक्तंदूनंतेषामितिदर्शयति मनोगतानिति वि
शेषश्चोच्यतेरसोप्यस्य परंदृष्ट्वानिवर्ततइति नचैतदृष्ट्वा
त्मसमीपं पुरुषवैशेष्यात् आत्मनापरमात्मना परमात्म
न्येवस्थितः सन्नात्मात्मनितस्मिंस्थितस्यतत्समाधेदेवतुष्टि
र्भवति विषयांस्तुपरित्यज्यरामेस्थितिमतस्ततः देवाद्भव
तिवैतद्दृष्टिनान्ययावत्कथंचनेत्युक्तं नानापुराणमकल्पे प्र
तोनात्माजीवः तद्देवस्यप्रस्तुतैस्त्रिभिःश्लोकैः एतान्येव
ज्ञानोपायानितूक्तं तद्देजिताद्धाभिःसाध्यज्ञानिनांयत्र
तदुक्तमिति शोभनाध्यासोरागः रसोरागस्तथारक्तिः
शोभनाध्यासउच्यते इत्यभिधानात् सर्वत्रानभिस्नेहवाञ्छु
भाशुभंप्राप्यनाभिनंदतिनद्वेष्टि नचैतल्लक्षणंज्ञानमर्थं
त्ततोपिभवतीत्याहतेनश्लोकैः निराहारत्वेनविषयभो
गसामर्थ्याभावएवभवति इतरविषयाकांक्षाभावोवार
साकांक्षादिनिवर्तते सतपरोक्षज्ञानादेवनिवर्तत
इत्याह ५३॥

भाषा अनुवाद

इसी प्रकार लौकिक कहे लोक की वार्त्ता औ वैदिक कहे वेद
की वातैं अनेकप्रकार की श्रवण करते करते पूर्वसे विक्षिप्त क
हे भ्रमित जो तुमारी बुद्धि सो जब समाधिमे स्थिर होगी अर्थात
अच्छीतरह लगाया जाय चित जिसमे सो समाधि कहे परमेश्व
र तिस ईश्वरमे और विषयों को छोडि अभ्यास करते करते स्थि
रा होय जब अचल रूपसे स्थिर होगी तब तुम योग का फल जो
तत्त्वज्ञानसो पावोगे ५३ ॥

दोहा

तेरि श्रुतिसों चंचला निश्चल जब स्थित होय बुद्धि अचल
समाधिमे तब तूं प्रापहिं योग ५३॥

345

अर्जुन उवाच स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थ
स्य केशव स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजे
त किं ५४ ॥

॥ शांकरभाष्यं

प्रश्नबीजं प्रतिलभ्यार्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबु
भुत्सया स्थितप्रज्ञस्येति स्थितप्रज्ञस्य स्थिता प्रतिष्ठिताहमस्मि प
रं ब्रह्मेति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञस्तस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा किं
भाषणं वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते समाधिस्थस्य समाधौ स्थित
स्य केशव स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत किमासीत ।
व्रजेत किं किं भाषणं व्रजनं वा तस्य किं कथमित्यर्थः ५४ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठात्वप्राप्तिवचनं प्रश्नबीजं पृष्टोऽर्जुनस्त्व
भिप्रायमाह लब्धेति लब्धा समाधावात्मनि समाधानेन वा प्रज्ञा
परमार्थदर्शनलक्षणा येन तस्येति यावत् ननु तस्य भाषा तत्का
र्यान्तरोधिनी भविष्यति किमित्यसौ विजिज्ञास्यते तत्राह कथमि
ति ज्ञाननिष्ठस्य लक्षणविवक्षया प्रश्नमवतारयन् तन्निष्ठासाधन
बुभुत्सया विशिनष्टि समाधिस्थस्येति तस्यैवार्थक्रियां पृच्छति स्थि
तधीरिति ५४ ॥

स्वामिकृतटीका

एवं श्लोकोक्तस्यात्मतत्त्वज्ञस्य लक्षणं जिज्ञासुरर्जुन उवाच स्थितेति
स्वाभाविके समाधौ स्थितस्य तस्य स्थिता निश्चला प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य त
स्य का भाषा भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षणमिति यावत् केन लक्ष
णेन स्थितप्रज्ञ उच्यत इत्यर्थः तथा स्थितधीः कथं भाषणमासनं
व्रजनं च कुर्यादित्यर्थः ५४ ॥

पिशाचभाष्यं

अथास्य योगस्य लक्षणात्तु भुत्सया अर्जुन उवाच स्थितप्रज्ञस्येति स्थिता
प्रतिष्ठिताहमस्मि परं ब्रह्मेति प्रज्ञा यस्य तस्येति का भाषा भाषणं वच
नं कथमसौ भाष्यते समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य केशव स्थितधीः
स्थितप्रज्ञः किं प्रभाषेत किमर्थं स्वरूपं भाषेत किमासीत कथं वा आसी
त व्रजेत किं कथं वा गच्छेदित्यर्थः ५४ ॥

रामानुजभाष्यं

एवमुक्तः पार्थो निःसंगकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगसाध्यस्थितप्रज्ञता
यायोगसाधनभूताया रूपं स्थितप्रज्ञस्यानुष्ठानप्रकारं च पृच्छति समा
धिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा को वाचकः शब्दः तस्य स्वरूपं कीदृश
मित्यर्थः स्थितप्रज्ञः किं च भाषादिकं करोति ५४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

यदास्याः मतिबुद्धिरित्यनेन वचसा समाधिस्थस्य योगिनो यः स्थित
प्रज्ञशब्दस्तद्वाचक उक्तस्तस्य का भाषा किं प्रवृत्तिनिमित्तं भाष्यते ये
न निमित्तेन शब्दैरर्थ इति कृत्वा योगिनः स्थितप्रज्ञाख्यस्य शब्दः किं रूढ्या वा
चकोऽन्वर्थतया वेत्येकः प्रश्नः यद्यपि रूढौ प्रवृत्तौ केवलास्ति तथाप्यन्व
र्थतो लक्षणमपि स्वरूपलक्षणनिमित्तनिरूपणेन स्फुटीकर्तुमेव
प्रश्नः स्थितधीरिति शब्दपदार्थः कोऽर्थः पदार्थकस्य तत्र स्थिरधीशब्दः किं
प्रयोक्तव्य लक्षणमेवार्थमाह आहोस्वित् पवित्रमपीति द्वितीयः प्रश्नः स च
स्थिरधीर्योगी किमासीत किमभ्यसेत् क्वास्य स्थैर्यं स्यादिति तृतीयः
अभ्यसंस्था किमाप्नुयादिति चतुर्थः ५४ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ समाधौ स्थिरबुद्धेः स्वरूपमर्जुनः पृच्छति स्थितप्रज्ञस्येति भाष्यते स्थिं
प्रोच्यते अनेनेति भाषा स्थितप्रज्ञः प्रमानैः कैर्लक्षणैरुच्यत इत्यर्थः त
था समाधिस्थस्य च किं लक्षणं स्थितप्रज्ञः समाधिस्थो वा कैर्लक्षणैर्बो
द्धव्यः ननु परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात्कथं दर्शनमात्रेण स्वरूपं ज्ञायत इति

वेन्नर्हि प्रतिबुद्धिमताप्राकारैरेवमनोगतं ज्ञायते यतः उदीरितोर्थः
पशुनापिगृह्यतेहयाश्चनागाश्चवहंतिनोदिताः अनुक्तमप्यूहतिपं
डितोजनः परेंगितज्ञानफलाहिबुद्धयः स्मृतत्वात् अथव्यवहारे
स्थि
णवानल्लक्षणंपृच्छति तधीः किंप्रभाषेतकथंवदति किमासी
त कथमासीत कथमासीनोभवति कथंवाव्रजेनगच्छतीतिप्रश्नार्थः ५४

वनमालीटीका

पान्येवजीवन्मुक्तानांलक्षणानितान्येवममलक्षणमोक्षोपायभू
तानीतिमत्वानोर्जुनःस्थित प्रज्ञलक्षणंपृच्छतिज्ञाततत्त्वस्याप्यर्जु
नस्यनरावतारस्यापिलोकोपकारायप्रश्नः स्थितानिश्चलानेतमगा
णालयेभगवतिप्रज्ञायस्यसस्थितप्रज्ञोवस्थाद्वयवान्समाधिस्थोव्यु
त्थितचित्तश्चेति तस्यकाभाषाकर्मणिषष्ठीभाष्यतेनयेतिभाषाल
क्षणं समाधिस्थःस्थितप्रज्ञः केलक्षणेनान्यैर्व्यवह्रियतइत्यर्थः सव
व्युत्थितचित्तःस्थितधीः स्वयंकिंप्रभाषेतस्तुतिनिंदादावभिनंदनद्वे
षादिलक्षणंकिंकथंप्रभाषेतसर्वत्रसंभावनायांलिङ् तथाकिमा
सीतव्युत्थितचित्तनिग्रहायकथंवहिरिंद्रियाणांनिग्रहंकरोतितन्नि
ग्रहाभावकालेचकिंव्रजेतकथंविषयान्प्राप्नोतितत्कर्तृकभाष
णासनव्रजनानिमूढजनविलक्षणानिकीदृशानीत्यर्थः समा
धिस्थएकोव्युत्थितेत्रयइतिचत्वारःप्रश्नाः केशवेतिसंबोधयन् स
र्वान्तर्यामितयासर्वदाप्रकाशनसर्वज्ञानवत्वादिनात्वमेवेतादृशोवा
क्तुंसमर्थोसीतिसूचयति ५४॥

उसमवैजयन्तीटीका

एवंतिःकामकर्मयोगसाध्यामात्मावलोकनसाधनभूतांभग
वद्रदितांस्थितप्रज्ञतांश्रुत्वार्जुनस्तत्स्वरूपजिज्ञासयास्थित
प्रज्ञावतःपुरुषस्याचरणानीतिपृच्छतिस्थितप्रज्ञस्येति समाधि
स्थस्यएवोक्तलक्षणसमाधौस्थितस्यस्थितप्रज्ञस्यस्थितात्मस्व
रूपेऽतिनिश्चलाप्रज्ञाबुद्धिर्यस्यसतथातस्यकाभाषाकःप्राहस्त

गी॰
टी॰ हि॰

दाच कोभवतिकेनशब्देनतमस्यस्वरूपंज्ञायतेइत्यर्थः स्थितधीःस्थिता निश्चला धीर्यस्य सः स्थिरबुद्धिः पुरुषः किंप्रभाषेत कथंभाषणं करोति किमासीत कथमासनं करोति किंव्रजेत कथंव्रजनं करोति केशवेति संबोधनेन कोब्रह्मात्मकस्तद्रूपईशस्स्वामी यस्य तत्केशमनात्मस्मिन्त्वमतीतिकेशवः कोब्रह्मा ईशो यस्य तत्केशंबुद्धीद्रियं तस्मिन्वसतीति वेति बुद्ध्यात्मनोबुद्ध्युपलक्षितानां सर्वेषामचेतनानामंतर्यामी सर्वज्ञस्त्वमस्य तत्त्वस्यातिरेकः कोयादृशे शब्देन ज्ञानासित्वमेव ज्ञानासित्वमावदेति सूचितम् ५४

+ एवंलथावसरःस्थितप्रज्ञलक्षणंज्ञातुमर्जुनउवाच यान्ये मधुसूदनीटीका वहिर्जीवन्मुक्तानांलक्षणानितान्येव मुमुक्षूणांमोक्षोपायभूतानीतिमन्वानः +

स्थिता निश्चला अहंब्रह्मास्मीति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञः अवस्थाद्वयवान् समाधिस्थो व्युत्थितचित्तश्चेत्यतो विशिनष्टि समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा कर्मणि षष्ठी भाष्यते अनयेति भाषा लक्षणं समाधिस्थः स्थितप्रज्ञः केन लक्षणेनान्यैर्व्यवह्रियत इत्यर्थः स च व्युत्थितचित्तः स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं किंप्रभाषेत स्तुतिनिंदादिषु अभिनंदद्वेषादिलक्षणं किं कथं प्रभाषेत सर्वत्र संभावनायां लिङ् तथा किमासीत व्युत्थितचित्तनिग्रहाय कथं बहिरिंद्रियाणां निग्रहं करोति तन्निग्रहाभावकाले च किंव्रजेत कथं विषयान्प्राप्नोति तत्कर्तृकभाषणासनव्रजनानि मूढजनविलक्षणानि कीदृशानीत्यर्थः तदेवं चत्वारः प्रश्नाः समाधिस्थे स्थितप्रज्ञे एकः व्युत्थिते स्थितप्रज्ञे त्रय इति केशव इति केशवः तिसंबोधयन्सर्वांतर्यामितया त्वमेवैतादृशं रहस्यं वक्तुं समर्थोसीति सूचयति [illegible] [illegible] ५४

सदानंदीटीका

उपलभ्यार्जुनः प्रश्नबीजं सर्वहितायच तत्त्वसलक्षणं ज्ञातुं प्रोवाच श्रीहरिंप्रति १ यान्येवजीवन्मुक्तानांलक्षणानिभवंति हि तान्येवात्र मुमुक्षूणां मोक्षोपायात्मकान्यपि ब्रह्मैवास्मीति धीर्यस्य निश्चला स्थितधीर्हि सः समाधिस्थस्य षष्ठीयं कर्मण्येव न कर्तरि २ समाधिस्थाव्युत्

स्थितस्य स्थितप्रज्ञो हि धीरुच्यते तद्यथा केन चिह्नेन ज्ञायते सोर्जुनेनेरिति
समाधिस्थस्य का भाषा लक्षणं भाष्यते नया व्युत्थितो सौ स्थितप्रज्ञः
किं प्रभाषेत वा हृदयं ५ स्तुतिनिंदादिविषयान् शब्दानन्न विलक्षणान्
किमासीत कथं चित्तनिरोधार्थं विनिग्रहं ६ इंद्रियाणां करोत्येष व्याव
हारे कथं व्रजेत् विषयान्कथमाप्नोति सारथ्या रोगतानस्तधीः ७
लक्षणं भाषणं स्थानं व्रजनं चैव चतुर्थकं चत्वारि कोटशान्यस्य भिन्ना
न्यत्रे भ्याइत्यले ८ एवंप्रश्ना हि चत्वारः समाधिस्थस्य चाग्रिमाः व्युत्थि
तस्य त्रयः प्रोक्ताः स्थितप्रज्ञस्य भागशः ९ तमेवैतादृशं ग्रह्यं रहस्य व
क्तुमर्हसि सर्वांतर्यामिभावेन सर्वसामर्थ्यवान्हरिः १० प्राक्तयन्को
प्रावेत्येवं सूचयत्यर्जुनः सुधीः ११ ५४ ॥

नीलकंठीटीका

लब्धसमाधेः स्थितप्रज्ञापरनाम्नो लक्षणादि वुभुत्सुरर्जुन उवाच
स्थितप्रज्ञस्येति स्थिता प्रत्यगात्मनि प्रतिष्ठिता प्रज्ञा यस्य तस्य स्थित
प्रज्ञस्य समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य का भाषा भाषणं वचनं कथा
मसौ परैर्भाष्यते इत्यर्थः स्थितधीः स्थितप्रज्ञः अर्थाद्व्युत्थितः स
न् किं प्रभाषेत कथं वदति कथमास्ते कथं वा व्रजति विषयान् भुंक्ते इ
ति प्रश्नत्रयम् ५४ ॥

आनंदीटीका

+ अथ नेतदा मतिः स्थास्यतीति भगवद्वचनं श्रुत्वा स्थितप्रज्ञस्य समस्य क्तत्वमज्ञ गत्वार्जुन उवाच +
+ का भाषा मे ज्ञा किं प्रभाषेत किमर्थं वक्ति किमासीत केन व्यापारे
णातिष्ठति किं व्रजेत् किं प्राप्नुयात् एतदेवार्जुनपृष्टं भगवानुवाच ५४

रामकंठीटीका

हे भगवन्केशव कर्मसु किल कौशलं योग उक्तो निश्चलप्रज्ञता च
स्थितप्रज्ञता तदेवंविधस्यास्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा कथमसौ भा
ष्यते किमस्य व्याख्यानं विरुद्धमिवास्येव हितम् यतो वाङ्मनःकाये
न्द्रियैर्व्यापाराणां कर्मोच्यते नास्ति सोपि चेष्टा नास्योपपद्यते कि
मसौ भाषेत भाषणक्रिया वा वर्तते न् तस्यैकतत्त्वनिश्चलप्रज्ञ

गी॰ त्वाज्ञाषणांवचनकर्मोपपद्यते किमसौव्रजेत् गमनक्रियोपलक्षितं
टी॰ कायव्यापारमाचरेत् सोप्यस्य सर्वव्रज्ञापपद्यते उत आसीतवाकं
२ नसप्रवासपरिहारेणातथैवहस्त्यातिशेत साप्यस्य कर्मकौशलदे न॰
णोयोगेवर्तमानस्योभयकर्मनिवृत्यात्मिकानोपपद्यते इतिस्वरूपा
नवधारणात्कास्यभाषेत्यकमेतस्यप्रश्नत्रयमविवर्तितकर्मक
क्रियामात्रविषयंवादितव्यमथयस्यसर्वेसमारंभा इत्यादौतुहिम
क्षहेनोक्तस्थितप्रज्ञस्यस्वरूपमकृपायमपिदुरधिगमत्वात्स
म्यगनवधारितमिदानींकेनाप्युक्तेनविशेषणेनरूप्यमाणमव
धारयेतर्जुनेबोधयितुंभगवानाह ५४ ॥

लाक्षिकी[illegible] टीका

यदातेमतिस्त्यास्यतीतिप्रश्नबीजंलब्ध्वास्थितप्रज्ञस्यलक्षणंबुभु
त्सयार्जुनउवाच स्थितानिश्चलाविकल्परविकंपाप्रज्ञाशान्त
विषयोबोधोयस्यसस्थितप्रज्ञोवस्याह्वयवान् समाधिस्थाबु
स्थितेप्रज्ञेति समाधिस्तस्यस्थितप्रज्ञस्यकाभाषा भाष्यतेनयेति
भाषालक्षणंकिम् सएवब्रुस्थितचित्तःस्थितप्रज्ञःस्तुतिनिंदा किंप्रभाषेत
रागद्वेषादिलक्षणंकथंप्रभाषेत सर्वत्रसंभावनायांलिङ्।
किमासीतकथंबहिरिंद्रियाणांनिग्रहंकरोति किंव्रजेतकथं
विषयान्प्राप्नोति प्रज्ञविलक्षणानितस्यभाषणासनव्रजना
निकीदृशानीत्यर्थः ५४ ॥

पंचोलीटीका

प्रश्नबीजंप्रतिलभ्यलब्धसमाधिप्रज्ञस्यलक्षणंबुभुत्सया।
अर्जुनमाह स्थितःप्रज्ञस्येति अहमस्मिपरब्रह्मेतिप्रज्ञाप्रति
ष्ठितायस्यसस्थितप्रज्ञःतस्यकाभाषाकथमन्यैर्वाच्यःसमाधौ
आत्मनिस्थितस्यचकाभाषास्थितधीःस्थितप्रज्ञःकिंवाकिंकि
मासीततस्यआसनंकथंव्रजनंवाकथं ५४

स्थितप्रज्ञस्येति यदा स्थास्यति बुद्धिरित्यनेन वचसा समाधिस्थ
स्य यत्नुविधानिष्ठस्य कर्मयोगिनो वाचकोयः स्थितप्रज्ञशब्द उक्त
स्तस्य का भाषा भाष्यते येन निमित्तेन स भाष्यते इति कृत्वा किं प्रवृत्ति
निमित्तं यत्नुविधानिष्ठस्य स्थितप्रज्ञशब्दः किंद्रष्ट्या वाचकः अ
न्वर्थतया वेत्येकः प्रश्नः स्थितधीरिति शब्दपदार्थकोर्थपदार्थ
कश्च तत्र स्थितधीशब्दः किंप्रयोगलक्षणमेवार्थमाह आहो
स्विदन्यं तत्र स्यादिकमपीति द्वितीयः प्रश्नः स च स्थितधीः कि
मासीत किमभ्यसेत कास्य स्थैर्यं स्यादिति तृतीयः प्रश्नः मध्या
स्यस्य किमाप्नुयादिति चतुर्थः प्रश्नः ५४॥

भाषा अनुवाद

पूर्व श्लोकमे कहा जो आत्मतत्वज्ञानी का लक्षण सो जानने
की इच्छा करि अर्जुन पूछते हैं कि हे केशव अनायास लभ्य स
माधि मे स्थितजो निश्चल बुद्धि स्थित प्रज्ञ पुरुष उसका क्या ल
क्षण है अर्थात् कैसे उसको जानै तात्पर्य यह है कि कैसे लक्ष
ण होनेसे किस आचरण से स्थिरप्रज्ञ होता है सोई पूछते कि ।
ज्ञानी कैसे बोलते बैठते और कैसे चलते फिरते रहते है ५४

अर्जुनवाक्य दोहा॥

क्याभाषास्थितप्रज्ञकी कुल समाधिस्थित जोय भाषेंका
स्थितबुद्धि किम बैठें चलें सोय ५४॥

35°

श्रीभगवानुवाच प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पा
र्थ मनोगतान् आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्त
दोच्यते ५५ ॥

शांकरभाष्यं

स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छति यो ह्यादित एव संन्यस्य
कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तो यश्च कर्मयोगेन तयोः स्थितप्रज्ञ
स्येति प्रजहातीत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तिपर्यंतं स्थितप्रज्ञलक्षणं ।
साधनं चोपदिश्यते सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि या
नि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्नसाध्यत्वात् यानि यत्नसाध्यानि
साधनानि लक्षणानि भवन्ति तानि श्रीभगवानुवाच प्रजहातीति
प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन् काले सर्वान्
समस्तान् कामान् इच्छाभेदान् हे पार्थ मनोगतान् मनसि प्रवि
ष्टान् हृदि प्रविष्टान् सर्वकामपरित्यागे तुष्टिकारणाभावाच्छरीरधा
रणनिमित्तशेषे च सत्युन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्तेत्यत उच्यते
आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एवात्मना स्वेनैव बाह्यलाभनिर
पेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेनान्यस्मादलं प्रत्ययवान्
स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठितात्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य स स्थि
तप्रज्ञो विद्वांस्तदोच्यते त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः संन्यासी आत्मारा
मः आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ५५

आनंदगिरिकृतटीका

प्रश्नाक्षराणि व्याख्याय वाक्यार्थमाह स्थितप्रज्ञस्येति प्रतिवचनम
वतारयितुं पातनिकां करोति यो हीति द्विगुणेन कर्मसंन्यासकार
णीभूतविरागतासम्पत्तिः सूच्यते आदित इति ब्रह्मचर्यावस्थायामिति ।
यावत् ज्ञानमेव योगो ब्रह्मात्मभावप्रापकत्वात्तस्मिन्निष्ठा परिसमाप्ति

गी॰
टी॰ द्वि॰

स्तस्यामित्यर्थः कर्मैव योगस्तेन कर्मयोगेण तन्निष्ठायामेव प्रवृत्त
इति शेषः ननु तत्कथमेकेन वाक्येनार्थद्वयमुपदिश्यते द्व्यर्थे वाक्य
भेदान्न च लक्षणामेव साधने कृतार्थलक्षणस्य तत्स्वरूपत्वेन फलत्वे।
साधनत्वानुपपत्तेरिति तत्राह सर्वत्रैवेति यद्यपि प्रकृतार्थस्य ज्ञानिनो ल
क्षणानि तद्रूपेण फलत्वेन साधनत्वमपि गच्छन्ति तथापि जिज्ञासो
स्त्वेव प्रयत्नसाध्यतया साधनं सम्पद्यते लक्षणं चात्र ज्ञानसामर्थ्यलब्ध
मनूद्यते न विधीयते विदुषो विधिनिषेधागोचरत्वात्तेन जिज्ञासोः साध
नानुष्ठानाय लक्षणानुवादादेकस्मिन्नेव साधनानुष्ठाने तात्पर्यमित्य
र्थः उक्तेऽर्थे भगवद्वाक्यमवतारयति यानीति लक्षणानि च ज्ञानसाम
र्थ्यलभ्यान्ययत्नसाध्यानीति शेषः स्थितप्रज्ञस्य का भाषेति प्रथमप्र
श्नस्योत्तरमाह प्रजहातीति कामत्यागस्य प्रकर्षो वासनाराहित्यं का
मानामात्मनिष्ठत्वं केचिदिच्छन्ति तद्युक्तं तेषां मनोनिष्ठत्वश्रुतेरि
त्याशयवानाह मनोगतानिति आत्मन्येवात्मनेत्याद्युत्तरभागनिरस्य
न्वायमनुवदति सर्वकामेति तर्हि प्रवर्तकाभावाद्दिहषः सर्वप्रवृत्तेरु
पशान्तिरिति नेत्याह शरीरेति उन्मादस्त्वनुन्मत्तोऽविवेकविरहितबुद्धि
म भ्रमभागी प्रकर्षेणामदंत्रुभवन् विद्यमानमपि विवेकं निरस्यन् भ्रा
न्तवद्व्यवहरन् प्रमत्त इति विभागः उत्तरार्द्धमवतार्य व्याकरोति उ
च्यत इति आत्मन्येवेत्येवकारस्यात्मनेत्यत्रापि संबन्धं द्योतयति द्वेवे
वेति बाह्यलाभनिरपेक्षत्वेन तुष्टिमेव स्पष्टयति परमार्थेति स्थितप्र
ज्ञपदं विभजते स्थितेति प्रज्ञाप्रतिबन्धकसर्वकामविरामावस्था त
देति निर्दिश्यते उक्तमेव प्रपञ्चयति त्यक्तेति आत्मानं जिज्ञासमानो वै
राग्यद्वारा सर्वैषणात्यागात्मकं संन्यासमासाद्य श्रवणाद्यावृत्त्यात
ज्ज्ञानं प्राप्य तस्मिन्नेवासक्त्याविषयवैमुख्येन तत्फलभूतां परित
ष्टिं तत्रैव प्रतिलभमानः स्थितप्रज्ञव्यपदेशभागीत्यर्थः ५५ ॥

स्वामिकृतटीका

अत्र च साधकस्य यानि ज्ञानसाधनानि तान्येव स्वाभाविकानि सिद्धलक्ष
णानि अतः सिद्धस्य लक्षणानि कथयन्नेवान्तरंगाणि ज्ञानसाधनान्या

ह यावदध्यायसमाप्तितत्प्रथमप्रश्नोत्तरंप्रजहातीतिहाभ्यांश्रीभगवा
नुवाच मनसिस्थितान्सर्वान्कामान्यदाप्रकर्षेणजहातित्यागेहेतुः
आत्मन्येवस्वस्मिन्नेवपरमानंदरूपेआत्मनास्वयमेवतुष्ट इति आत्मारा
मः सन्यदात्तद्विषयाभिलाषांस्त्यजतितदातेनलक्षणेनमुनिःस्थि
तप्रज्ञइत्युच्यतेइत्यर्थः ५५ ॥

पिशाचभाष्यं

स्थितप्रज्ञस्यलक्षणमनेनश्लोकेनपृच्छतेस्थितप्रज्ञस्येत्यारभ्याध्याय
परिसमाप्तेःस्थितप्रज्ञस्यलक्षणंसाधनंचउपदिश्यतेसर्वत्राध्या
त्मशास्त्रेलक्षणानियानितान्येवसाधनान्युपदिश्यन्तेयत्नसाध्यत्वा
त् यानियत्नसाध्यानिलक्षणानिसर्वत्राध्यात्मशास्त्रेविधीयंतेअतस्ता
८ न्येवसाधनानिभगवानुवाच प्रजहातिप्रकर्षेणजहातिपरित्यज
तियदाकामानिच्छाभेदान्हेपार्थमनोगतान्मनसिप्रविष्टानात्मन्ये
वप्रत्यगात्मस्वरूपएवआत्मनास्वेनैवबाह्यलाभनिरपेक्षस्तुष्टःपर
मार्थदर्शनामृतरसलाभेनान्यस्मिन्नलंप्रत्ययवान्स्थितप्र २४
ज्ञः स्थिताप्रज्ञाआत्मानात्मविवेकजाप्रज्ञायस्यसःस्थितप्रज्ञोवि
द्वानित्युच्यते त्यक्तपुत्रवित्तलाभसन्न्यासीआत्मारामआत्मक्रीडवान्
स्थितप्रज्ञइत्यर्थः ५५ ॥

रामानुजभाष्यम्

धृतिविशेषकथनेनस्वरूपमभिव्यक्तंभवतीतिवृत्तिविशेषउच्यते।
आत्मन्येवात्मनामनसात्मैकावलंबनेनतुष्टः तेनतोषेणतद्व्यति
रिक्तान्सर्वान्मनोगतान्कामान्यदाप्रकर्षेणजहातितदायंस्थि
तप्रज्ञउच्यतेज्ञाननिष्ठाकाष्ठेयं ५५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

अर्जुनेन कृतं

एतदेवप्रश्नवतश्चैवंक्रमेणनिर्णीयतेश्रीभगवान् स्थिताहत्याप्रज्ञाय
स्यदोषमनित्यसात्म्यरूपैतेसतिविषयविक्षेपकस्यकामरूपस्यप्र
सरस्यनिवृत्तत्वात् योगिनोयःस्थितप्रज्ञशब्दोन्वर्थः सचेत्येवंप्रकारस्त्वेकः
प्रश्नोनिर्णीतः ५५ ॥

परमार्थप्रपाटीका

गी॰ तत्र भगवानुक्रमेणोत्तरयति प्रजहातीति यावदध्यायसमाप्ति भोपार्थम
टी॰ हि॰ नोगतान् सर्वान्कामान्प्रजहाति आत्यंतिकत्वेन वा यदा त्यजति तदा हि ना
हि निरालंबमनः स्थातुं शक्नोतीत्याह आत्मनेति आत्मन्यानंदघने आत्म
नास्वयमेव तुष्टः आत्मस्वरूपानुभवेन तुष्टः अतएव लब्धानंदेभ्यो निवृत्तः
स्थि एतादृशीं रशायदा तदा स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते अत्र प्रज्ञाशब्देन विज्ञानेपव स्थि
रीभूतविज्ञानो जीवन्मुक्त इत्यर्थः श्रुतिरपि यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते का
मानायस्य हृदिश्रिता अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति अत्रै
वदेहे ब्रह्मानंदमनुभवतीशेषं स्पष्टार्थं ५५

वनमालीटीका

कामान्कामादीन्मनोगतान् अविद्यासहकृतस्वामितादिसंबंधेन जी
प॰ वेवर्तमानान् प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिभेदेन ततोनेरप्रवं
थोक्तान्सर्वान्प्रकर्षेण निःशेषतया जहाति हाने हेतुं मनोगतान् य
त्रैव मनसि कामादयउत्पद्यंते तत्रैव अलोकाकारकामादिविरोधिनी वि
त्तिरुत्पन्नेति भवति तेषां नाशः ज्ञानस्य कामादिनाशकत्वे तत्र सोऽप्यस्य
परं दृष्ट्वा निवर्तत इति सं प्रतिवक्ष्यति ननु स्थितप्रज्ञस्य स्वस्वप्रसाद भ
लिंगगम्यः संतोषविशेषः प्रतीयते स सर्वकामत्यागे कथं स्यादिति
तत्राह आत्मन्येव परमानंदस्वरूपेनंतगुणालये मयि मनस्यासादावि
र्भूतपरमानंदस्वस्वरूपे वा आत्मना मनसा संतुष्ट इतोऽन्यो लाभो नास्ती
ति मत्वा त्रैवातितृप्तः यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्यो स्थ॰
ऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति श्रुतेः तथा च स एवंविधलक्षणः स्थितप्रज्ञा
दिशब्दैर्भाषित इति प्रथमप्रश्नोत्तरम् ५५ ॥

ऊसमवैजयन्तीटीका

ज्ञाननिष्ठस्यापरपर्यायस्य स्थितप्रज्ञस्य स्वरूपं तज्ज्ञानसाधनं चेतः
प्रभृत्यध्यायांतेन ग्रंथेनाह तत्र चादौ तस्याधिकन्यूनहानितेनाधिक
न्यूनस्वरूपत्वस्य पूर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तरगरत्वेन च तात्विकत्वं च तसृभिः प्र
जहातीत्यादिभिर्भगवानुवाच प्रजहातीति हे पार्थ यदा यस्मिन्काले
ऽवस्थायां वा आत्मना कामसंकल्पवर्जितेन मनसा आत्मन्येव स्वस्वरूपए
वा लयोगमयचक्रे दपरएव कारस्नेन देहापत्यकलत्रादयः सर्वे प्राह

न भोगान्वांछति तुष्टः संतुष्टः सन् प्रकृष्टो मनोगतान् राजसतामसा
दिगुणत्रयवर्णितान् ब्रह्मलोकेंद्रादिलोकगतभोगानां श्रवणेन मना
सि ग्राम्यान्सर्वान्कैवल्यपर्यंतानपि सम्यक्त्वान् कामान्प्रजहाति प्र
कर्षेण त्यजति तदासौ पुरुषः स्थितप्रज्ञ उच्यते ज्ञाननिष्ठाः सौमा
कथ्यते पार्थेति संबोधनेन यथा निष्कामा तपस्विनी पर्यपतिव्रताष्टा
याभर्तुरागतयैव वैराग्यमेव धर्मादीनाराध्य युधिष्ठिरादीन्त्याज्यभो
गकामांस्त्यक्त्वा तस्मिन्नेवं संतुष्टा सती स्थितप्रज्ञा भवत्तथा त्वमत्र त
मपि मद्वाक्यैरेव मत्वा ज्ञात्वा मयैव सर्वान्प्राकृतविषयकान्मनोगता
न्कामान् जहासि चेत् स्थितप्रज्ञो भविष्यसीति सूचितम् ५५ ॥

+ एतेषां चतुर्णां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं भगवानुवाच यावद **मधुसूदनी टीका** ध्यायसमाप्ति +

+ कामान्कामसंकल्पादीन्मनोवृत्तिविशेषान्प्रकर्षेण कारणबाधेन
यदा प्रजहाति परित्यजति सर्ववृत्तिशून्य एव यदा भवति स्थितप्रज्ञ
स्तदोच्यते समाधिस्थित इति शेषः कामानामनात्मधर्मत्वेन परित्या
गयोग्यतामाह मनोगतानिति यदि ह्यात्मगताः स्युस्तदा न त्यक्तुं
शक्येरन् वह्न्यौष्ण्यवत् स्वाभाविकत्वात् मनस्तु धर्माणां तेन तत्परि
त्यागेन परित्यक्तुं शक्या एवेति भावः ननु स्थितप्रज्ञस्य मुखप्रसादलिं
गगम्यः संतोषविशेषः प्रतीयते स कथं सर्वकामपरित्यागे स्यादित्य
त आह आत्मन्येव परमानंदरूपे न त्वनात्मनि तुच्छे आत्मना स्वप्रका
शचिद्रूपेण भासमानेन न तु वृत्त्या तुष्टः परितृप्तः परमपुरुषार्थ
लाभात् तथा च श्रुतिः यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति तथा च समाधिस्थः
स्थितप्रज्ञ एवंविधैर्लक्षणैर्वाचाभिभाष्यत इति प्रथमप्रश्नस्यो
त्तरम् ५५ [illegible]
[illegible]
[illegible] ५५ ॥

सदानंदीटीका

एषां चतुर्णां प्रश्नानां क्रमेणाहोत्तरं हरिः कामान्संकल्पमुख्यान्वैस

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५५॥

नोहृष्ट्रात्मकान्यदा १ सर्वान्कामान्यापेनजहातितानशेषतः सर्व
कामविनिर्मुक्तोयदाभवतिनिश्चलः २ स्थितप्रज्ञःसमाधिस्थस्तदायं
प्रोच्यतेमुनिः कामाश्चनात्मधर्मत्वात्त्यक्तुंयोग्याश्चशेषतः ३ यद्येतेत्वा
त्मधर्माःस्युस्त्यक्तुंशक्याःकथंतदा वह्न्यौष्ण्यवत्स्वभावत्वात्स्वभावोदु
रतिक्रमः ४ मनोधर्मायतस्तेनत्यक्तुंशक्याःस्वभावेनते तन्निरोधेन
तेसर्वेनिरुद्धाःसंतिवैयथा ५ तस्मात्तेनतथात्यक्तास्तद्धर्माःस्युर्म
घात्मकाः ननुस्थितधियस्तर्हिसंतोषःकिंनिबंधनःकामत्यागेभ
वेदित्याकांक्षायामाहकेशवः आत्मन्येवपरानंदेनतनात्मनितुष्ट
के ७ आत्मनास्वप्रकाशात्मज्ञानस्वमानेनवित्ततः परितृप्तःसदानंदपु
रुषार्थैकलाभतः ८ स्थितप्रज्ञःसमाधिस्थएवंलक्षणवाग्विभिः
शब्दैर्भाष्यतइत्यर्थप्रश्नोत्तरमुदाहृतम् ९ ५५ ॥

नीलकंठीटीका

एतेषांक्रमेणोत्तराण्याहभगवान् प्रजहातीत्यादिना अत्रयासेवकृ
तार्थलक्षणानितानिज्ञानसाधनानीतिमत्वाउपदिश्यंतेस्थितप्रज्ञ
लक्षणानितेषामकृतार्थंप्रयत्नसाध्यत्वात्कृतार्थंप्रत्यस्वाभाविकत्वा
त् यथोक्तंउत्पन्नात्मप्रबोधस्यत्वद्वेष्टृत्वादयोगुणाः भवंत्ययत्नतस्त
स्यनतुसाधनरूपिणइति यदाययोगीसर्वान्स्थूलसूक्ष्मकारणश
रीरभोग्यान्कामान्काम्यमानान्विषयान्प्रकर्षेणसमूलंजहाति
त्यजति कीदृशान्कामान्मनोगतान्मनस्येवसंकल्पविकल्पा
त्मकेस्थितान्नतुबहिः यथोक्तमत्रपादाचार्यैः दोषनिमित्तंरूपाद
योविषयाःसंकल्पकृताइति तत्रस्थूलानांकामानांत्यागएकांतसेव
नमात्राद्भवतीतिमत्स्यवीयानेव विलीनकरणग्रामस्यमनस्कस्यजा
ग्रदासनामयाःस्वप्नेयेकामाःस्फुरंतितेषामपित्यागोभगवद्ध्यानादि
रूपसदासनाभ्यासबलेनभवति येतुपसंहृतकरणस्यसंप्रज्ञातस
माधिकालेदिव्याःकामाःसंकल्पमात्रोपनतारहस्यविधादिभ्यःप्रसिद्धा
स्तेषामपित्यागोसंप्रज्ञातसमाध्यभ्यासबलेनभवति एवंत्रिविधान्
कामान्त्यक्त्वाआत्मन्येवात्वंवैकरस्ये आत्मनास्वेनैवस्वरूपानंदेनतुष्ट

वाद्यविषयनिरपेक्षोयदाभवतितदायंस्थितप्रज्ञइत्युच्यते ५५ ॥

ग्यानेदीटीका

कामान्वाह्यार्थविषयान्नानासंकल्पान्यदात्यजतिआत्मन्येवपर
४ मात्मस्वरूपेएवात्मनांतःकरणेनतुष्टःपरमात्मज्ञानेकप्रवणः त
दास्थितप्रज्ञउच्यते [illegible] ५५ ॥

रामकंठटीका

इहाखलुसर्वरहस्यानामुपनिषद्भूतेस्मिन्विज्ञानेकश्चिदेवखलुतेषु
कोजन्मसहस्रपरिशीलितपर्यवभातैकात्मतापरामृष्टरजस्तमो
मयमलतयासत्त्वमात्रशेषतेसति सम्यग्जातस्वरूपप्रत्यवमर्शयो
गपद्मसूरमजन्माद्युत्कृष्टातिशयोधिकारी यस्तथाविधावसरोपजा
तानुजिघृक्षापरमेश्वरप्रेषिताभ्यांसततसहचरीभ्यांभक्तिश्रद्धाभ्यांदत्त
हस्तावलंबोयथोक्तज्ञानतिःश्रेणीस्थिरनिवेशितपदःपरमका
रणसमापत्तिप्रतिबिंबस्वरूपेपरमेधामाधिरोढुमध्यवसितः सम्यग्दि
दृष्टात्मतत्त्वमेवाहंतयाव्यपदिशन् वसति मनुष्याणांसहस्रेषुकश्चिद्य
ततिसिद्धये यततामपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तितत्त्वतइति तथाबहूनां
जन्मनामंतेज्ञानवान्मांप्रपद्यतेइत्यादि तादृशस्समन्यदेसमाचरतिदा त४
स्थितप्रज्ञोभवतिकिमाचरति यदामनोगतान्संकल्पवर्तिनःकामान्
तत्सान्निध्यकर्मफलभूतान्सुखादीन्प्रजहाति प्रकर्षेणत्यजति सता
गपिताअसंकल्पयतिनतुकर्माणिप्रजहाति कथमेतत्संभवतिकर्मा
व४ णिकरोति फलंचप्रजहाति इत्येतदुपपादयितुंविशेषणमाह आ
त्मन्येवात्मनातुष्टइति सर्वःकश्चित्स्वसंविदधिकारिणोतोषंप्रीतिम
नुभवति किन्त्वप्राप्तपूर्वेणाकेनविदनित्येनप्राप्येनसुखसाधनभूते
नवस्तुनाप्राप्तेनानित्यमेवतोषंप्राप्नोति अयंतुयोगीसततसन्निहि
तानस्तमितचित्प्रकाशात्मनापरमार्थभावमात्राद्यवधानमिवप्रा
प्तेनतत्वेदासुखसंस्पर्शात्सुमहिमतारस्विलवस्तुसहाविच्छेदकावि

गी॰ गा मात्रयेति हितविस्रतेन महानिधानेनैव पुनः प्रमुदितस्तति।
टी॰ वशात्प्रतिलब्धेनात्मनैव सत्येन स्वभावेन निरुत्तरेण लाभेन लब्धस
हि॰ एन् स्तज्ञानेद: पूर्वविधद्वार्थकपूप्राथनीयानुत्पादविनाशधर्मकान्कामा
न्कथं न प्रजह्यात् यदा चेत्थं भूतः सन्कामान् सर्वकर्माणि कुर्वन्नपि प्र
जहाति तदा स्थितप्रज्ञो यथोक्तस्वभावलब्धप्रतिष्ठबुद्धिर्भवतीति
[illegible] ५५ ॥ ॥

लासिकी [illegible] टीका

तदेवं चत्वारः प्रश्नाः समाधिस्थास्थितप्रज्ञेपकः व्युत्थितः स्थितप्रज्ञे
नयइतिएतेषां चतुर्णां प्रश्नानां यावदध्यायसमाप्ति क्रमेण श्रीभग
कामान्संकल्पभेदान् वानुवाच प्रेति प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिभेदेन पंच
मनोहृतिविशेषान् धोक्ताः प्रकर्षेण निरवशेषं त्यजति यस्मिन्काले जहाति चित्तवृत्तिशू
न्यएव यदा भवति समाधिस्थः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते कामानाम् नाू
नात्मधर्मत्वयाशक्यत्यागत्वमाह मनोगतानिति मनोधर्मा एव
वैते नत्वात्मधर्माः प्रतस्त्यक्तं शक्या इत्यर्थः ५५ ॥ हृतिशून्यत्वेन हिंकप्रतिष्ठित
इत्याह आत्मन्येव परमानंदरूपेण हृदेहादौ आत्मनैव न॰ मनो हृत्या तु एतत्प्रः तथा च श्रुतिः यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते

पंचोलीटीका कामा येस्य हृदि स्थिताः अथ मर्त्योमृतो भवन्त्यत्र ब्रह्म स
मश्नुते इति एवं समाधिस्थस्थितप्रज्ञलक्षणमाह न्यायप्र
प्रश्नस्योत्तरमुक्तम्

यत्नसाध्यत्वात्तयानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च
भवंति तानि भगवानाह प्रजहातीति हे पार्थ यदा मुनिः सं
न्यासी मनोगतान् मनसि स्थितान् सर्वान्कामान् इच्छाभेदान्
प्रजहाति आत्मन्येव प्रत्यगात्मनि आत्मना परमात्मना परमा
त्मदर्शनामृतलाभेन तुष्टः तदा स्थितः प्रज्ञ उच्यते ५५

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

एतत्प्रश्नचतुष्टयं चक्रमेणनिर्णीयते भगवता तत्रादौ का भाषे
ति प्रश्नं समर्थयति प्रजहातीत्येकेन सर्वान्मनोगतान्कामांश्च
प्रयोनुपपयामि दत्तास्वजनमाहवे इत्यादिरूपान्संकल्पान्यस्त
त्यजति आत्मना स्वयमेव छिन्नसंपादनादन्यनिरपेक्षयैव आ

त्मन्येव आत्मायत्नोपरतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्चसं चेत्यनुपासना
त् प्रकृतिरूपे प्रयत्ने धृतो वा तुष्टः तदा स्थितप्रज्ञ उच्यते स्थितात्
मप्रज्ञायोगोऽनिश्चयात्मिका बुद्धिरस्येति ब्रुमन्यस्याद्यथा कर्म
योगिनो वाचकतया यः स्थितप्रज्ञ प्राहुः स चेत्यं प्रथमः अन्येकः प्रश्नः
समर्थितः ५५॥

मधुभाष्य

५५॥

भाषा अनुवाद

श्रीभगवान बोले कि हे अर्जुन सुनो जिनको साधक लोग
ज्ञान साधन के निमित्त यत्नपूर्वक साधना करते हैं वेई सिद्धके
स्वाभाविक कहे स्वभाव सिद्ध लक्षण हैं इससे अब सिद्धके ल
क्षण कहने के अनन्तर ज्ञानके साधन अध्याय की समाप्ति पर्य्य
न्त कहते है तिनमे से प्रथम दो श्लोकसे पहिलो प्रश्नका उत्तर कर
ते है कि हे अर्जुन मुनिजन मनोगत सकल कामना जब अच्छी
तरहसे त्याग करते है कि अपने परम आनंदरूप आत्मामे जो रमै
सो आत्माराम अर्थात आप अपने आत्म सुख मे संतुष्ट होते हैं
तिससे जब दुइ विषय अभिलाष छोडते है तब उसो लक्षण
सेमति स्थितप्रज्ञ कहे जाते हैं ५५॥

दोहा

तजैं पार्थ जब कामना मनमे गत है जोय आपहि आपमें
तुष्ट है स्थितमतिकहो सोय ५५॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ५६

शांकरभाष्यं

किंच दुःखेष्विति दुःखेष्वाध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नोद्विग्नं न प्रक्षुभितं
दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोयमनुद्विग्नमनाः तथा सुखेषु प्राप्तेषु विग
तास्पृहा तृष्णा यस्य नाग्निरिवेन्धनाद्याधाने सुखान्यनुवर्द्धते स वि
गतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः रागश्च भयंच क्रोधश्च वीता विगता रा
गभयक्रोधा यस्मात् स वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः
संन्यासी तदोच्यते ५६॥

आनंदगिरिकृतटीका

लक्षणभेदानुवादद्वारा विविदिषोरेव कर्त्तव्यान्तरमुपदिशति किं
चेति ज्वरशिरोरोगादिकृतानि दुःखान्याध्यात्मिकानि आदिशब्देना
धिभौतिकानि व्याघ्रसर्पादिप्रयुक्तान्याधिदैविकानि चातिवातवर्षा
दिनिमित्तानि दुःखानि गृह्यंते तेषूपलब्धेष्वपि नोद्विग्नं मनो यस्य स त
थेति संबंधः नोद्विग्नमित्येतद्व्याचष्टे न प्रक्षुभितमिति दुःखानामुक्ता
नां प्राप्तौ परिहारासामर्थ्ये तदनुभवपरिभाविते दुःखमुद्वेगस्तेन स
हितं मनो यस्य न भवति स तथेत्याह दुःखप्राप्ताविति मनो यस्य नो
द्विग्नमिति पूर्वेण संबंधः सुखान्यपि दुःखवत्त्रिविधानीति मत्वात
थेत्युक्तेषु प्राप्तेषु सत्सु तेभ्यो विगता स्पृहा तृष्णा यस्य स विगतस्पृह
इति योजना अज्ञस्य हि प्राप्तानि सुखान्यनुविवर्द्धते तृष्णा विदुषस्तु
नैवमित्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह नाग्निरिवेति यथा हि दाह्यस्येन्धनादे
राधाने वह्निर्विवर्द्धते तथाज्ञस्य सुखान्युपगतान्यत्र विवर्द्धमाना
पि तृष्णा विदुषो न तान्यनु विवर्द्धते न हि वह्निरदाह्यमुपगतमपि द
ग्धुं विवृद्धिमधिगच्छति तेन जिज्ञासुना सुखदुःखयोस्तृष्णोद्वेगौ न
कर्त्तव्यावित्यर्थः रागादयस्तर्हि तेन कर्त्तव्या न भवंतीत्याह वीतेति अनु
भूतानभिनिवेशो विषयेषु रंजनात्मकस्तस्याभेदो रागः परगुणापकृता

सा गात्रनेत्रादिविकारकारणं भयं क्रोधस्तु परवशीकृत्यात्मानं स्वप
रापकारप्रवृत्तिहेतुर्वृत्तिविशेषः नन्वेते रति मुनिरात्मविदित्यंगी
कृत्याह सन्न्यासीति स्वावदुःखादिविषयत्वाद्रागादेस्तदभावावस्था त
देत्युच्यते ५६

स्वामिकृतकृतटीका

किंच दुःखेष्विति दुःखेषु प्राप्तेष्वप्यनुद्विग्नमक्षुभितं मनो यस्य सः सुखे
षु विगता स्पृहा यस्य सः तत्र हेतुः वीता अपगता रागभयक्रोधा यस्मा
त्तत्र रागः प्रीतिः स मुनिः स्थितधीः स्थितप्रज्ञ उच्यते ५६

पिशाचभाष्यम्

किंच दुःखेष्विति दुःखेष्वाध्यात्मिकादिषु अनुद्विग्नमप्रक्षुभितं मनो
यस्य सोऽनुद्विग्नमनाः तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगतास्पृहा तृष्णा यस्य ना
ग्नेरिवेंधनाद्याधानेन सुखान्यनुवर्तते स विगतस्पृहः वीतरागभयक्रो
धः रागश्च भयं च क्रोधश्च विगता यस्मात्स वीतरागभयक्रोधः स्थि
तप्रज्ञः मुनिर्मननशीलस्तदोच्यते ५६॥

रामानुजभाष्यम्

अतः परं निष्ठस्य ततोर्वाचीनावस्था दृष्टावस्थोच्यते प्रियविश्लेषादिदुःख
निमित्तेषूपस्थितेष्वनुद्विग्नमनाः न दुःखी भवति सुखेषु विगतस्पृहः प्रि
येषु सन्निहितेष्वपि निस्पृहः वीतरागभयक्रोधः अनागतेषु स्पृहा रा
गस्तद्रहितः प्रियविश्लेषाप्रियागमनहेतुदर्शननिमित्तं दुःखं भयं त
द्रहितः प्रियविश्लेषाप्रियागमनहेतुभूतचेतनांतरगतदुःखहेतुः
स्वमनोविकारः क्रोधस्तद्रहितः एवंभूतो मुनिरात्ममननशील
स्थितधीरुच्यते ५६॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

सुखदुःखयोर्यस्य रागद्वेषरहिता वृत्तिः स मुनिरेव स्थिरप्रज्ञो नान्यः ५६

परमार्थप्रपाटीका

अध्यात्मादिदुःखेष्विति दैवात्प्राप्तेषु दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः नोद्वि
ग्नमुद्वेगं प्राप्तं मनो यस्य स तथा तथैव प्राप्तेषु सुखेषु विगतस्पृहः ।

ध्य

अनादरः अत्र प्रयासं भवेदेतमाह वीतरागा इति स्पष्टम् ५६ ॥

वनमालीटीका

किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह दुःखेष्विति द्वाभ्यां दुःखेषु ज्वररोगादिहेतु
केष्वाध्यात्मिकेषु व्याघ्रादिहेतुकाधिदैवेषु प्रारब्धपापकर्मप्रापितेषु
नोद्विग्नं तत्परिहारात्समर्थतयानव्याकुलं मनो यस्य सः अविवेकिनो
हि दुःखप्राप्तौ पि दुःखं मा को मे दुःखमीदृशं निराकुर्यादित्यनुतापात्म
कस्तामसश्चित्तस्य वृत्तिविशेष उद्वेगो जायते तथा सुखेषु सत्त्वगुण
हेतुकचित्तवृत्तिविशेषेषु त्रिविधेषु प्रारब्धपुण्यप्रापितेषु विगत
स्पृहः आगामितज्जातीयसुखस्पृहारहितः सुखानुभवकाले तत्
जातीयसुखस्य कारणं धर्ममनुष्ठाय वृथैव तदाकांक्षा रूपा ता
मसी चित्तवृत्तिः आर्तिरूपा स्पृहा न हि कारणं विना कार्योत्पत्तिः सा
चाविवेकेन एव रागो विषयेषु रंजनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः सुखे
ष्वत्यन्ताभिनिवेशरूपः आगाम्यनिष्टज्ञानजन्यं दुःखं भयं एवं राग
विषयविनाशके समुपस्थिते तद्विवारणासामर्थ्यमात्मनो मन्यमा
नस्याभिज्वलनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः ते सर्वे विगता यस्मा
त्सः सतादृशो मुनिः स्थितधीरुच्यते तस्य जीवन्मुक्तस्य देहेविता
प्रारब्धकर्मवशाज्ज्वराविरोगादिके समुत्पन्नमपि अविद्यासह
कृतस्वामित्वादिसंबंधेन प्राणिवज्जीवेन वर्तते तत्संबंधघटिकाया
देहादावहं ममेत्यभिमानहेतोरविद्याया मत्यन्तनाशात्स्वरूपं
मानस्तत्स्थितिमिवोदासीनः परं परस्य तत्वानुभवप्रकटनेन शिष्य
शिक्षार्थमनुद्वेगनिस्पृहत्वादिवाचः प्रभाषते एवं वाक्योपि मुक्त
स्तु दुःखेनोद्विजेत सुखेन प्रहृष्येत रागभयक्रोधरहितश्च भवेदिति भा
वः ५६॥

ऊहमवैजयन्तीटीका

ज्ञाननिष्ठस्य निरतिशयज्ञाननिष्ठामुक्त्वेदानीं तस्मादवरदशामाह
दुःखेष्विति दुःखेषु रागजनकतामसादिकर्मजनिताध्यात्मिकादित्रिवि
धनिमित्तेषु तत्संबंधफलवियोगादिजन्येषु वा अनुद्विग्नमनाः अव्या-

गी॰ जलविन्नः सुखेषु सात्विककर्मोद्भवेष्वात्मात्मीयवर्गीयारोग्यधननिते
टी॰ टि॰ षु राज्यादिलाभनिमित्तेषु वा विगतस्पृहः विगता स्पृहा आसक्तिर्यस्य
सः अतएव वीतरागभयक्रोधः विशेषेण इता गता रागभयक्रोधा यस्मात्
स्मात्सः अत्रेणधातोर्गतिरूपार्थएवदृश्यते तेन न तत्रास्ति रूपार्थः प्रकर
णविरोधात् एवंभूतो यो मुनिरात्मस्वरूपमननस्वभावः सःस्थितधीः स्थि
तप्रज्ञ उच्यते कथ्यते सर्वस्याः अवस्थायाः सकाशादि यमवस्थाऽवरा
यतस्तस्यामवस्थायामात्मस्वरूपावलोकनेविनान्येषां शरीरसुखदुः
खादीनां भानमेव न स्यादत्र तु तेषां भाने स्यात्किंतु तेषामसक्तिर्न स्यादिति
विवेकः ५९॥

+ इदानीं व्युत्थितचित्तस्य स्थितप्रज्ञस्य भाषणोपवेशन **मधुसूदनी टीका** गमनानि मूढजनविलक्षणानि व्याख्येयानि
तत्र किं भाषेत इत्यस्योत्तरमाह द्वाभ्यां +

दुःखानि त्रिविधानि शोकमोहज्वरशिरोरोगादिनिमित्तान्याध्यात्मिका दि॰
नि व्याघ्रसर्पादिप्रभवान्याधिभौतिकानि अतिवातातिवृष्ट्यादिहे
तुकान्याधिदैविकानि तेषु दुःखेषु रजःपरिणामसंतापात्मकचि
त्तवृत्तिविशेषेषु प्रारब्धपापकर्मप्रापितेषूद्विग्नं दुःखपरिहाराक्षम तो॰
तया व्याकुलं न भवति मनो यस्य सोऽनुद्विग्नमनाः अविवेकिनो हि दुः
दु॰ खप्राप्तौ सत्यामहो पापोऽहं धिङ्मां दुरात्मानमेतादृशं दुःखभागिनं को
मे दुःखमीदृशं निराकुर्यादित्यनुतापात्मको भ्रान्तिरूपस्तामसः चि
त्तवृत्तिविशेष उद्वेगाख्यो जायते यद्यहं पापानुष्ठानसमये स्यान्तरा
नन्मह्यन्निष्प्रयोजनो दुःखकारणमन्यापि किमिति मम दुःखं जाय
ते इत्यविवेकजभ्रमरूपत्वान्नविवेकिनः स्थितप्रज्ञस्य संभवति दुः
खमात्रं हि प्रारब्धकर्मणा प्राप्यते न तु तदुत्तरकालीनो भ्रमोऽपि तस्य
दुःखांतरकारणत्वात् सोऽपि प्रारब्धकर्मान्तरेण प्रापितामिति चेन्न
स्थितप्रज्ञस्य भ्रमोपादानाज्ञाननाशेन भ्रमासंभवात्तज्जन्यदुःखा
प्रापकप्रारब्धाभावात् यथा कथंचिद्देहयात्रामात्रनिर्वाहकप्रार
ब्धकर्मफलस्य च भ्रमाभावेऽपि बाधितानुवृत्त्योपपत्तेरिति विस्तरे
णाग्रे वक्ष्यते तथा सुखेषु सत्त्वपरिणामरूपप्रीत्यात्मकचित्तवृत्ति

प्रतिबंधकत्वेन सफलः स्यात् भोगकाले तु भवत्कारणे सति कार्यस्योच्छेत्तुमशक्यत्वान्न

विशेषेषुत्रिविधेषुप्रारब्धपुण्यकर्मप्रापितेषुविगतस्पृहः आगामितत्
जातीयसुखस्पृहारहितः स्पृहा हि नाम सुखानुभवकाले तज्जातीयसु
खस्यकारणं धर्ममननुष्ठाय तृष्णैव तदाकाराकाररूपातामसी चित्तवृत्तिर्भ्रां
तिरेव सा चाविवेकिन एव जायते न हि कारणाभावे कार्यं भवितुमर्हे।
ति अतो यथा सति कारणे कार्यं मा भूदिति तृष्णाकाराकाररूप उद्वेगोविवेकि
नो न संभवति तथैवासति कारणे कार्यं भूयादिति तृष्णाकाराकाररूपात्
स्तात्मिका स्पृहापि नोपपद्यते प्रारब्धकर्मणः सुखमात्रप्रापकत्वात्
हर्षात्मिका वा चित्तवृत्तिः स्पृहाशब्देनोक्ता सापि भ्रान्तिरेव अतो यस्मा
अमु॰ द्धृदयस्य ममेदृशं सुखमुपस्थितं को वा मया तुल्यो भुवने केनोपायेन ममेदृ
शं सुखं न विच्छिद्येतैवमात्मिको त्फुल्लतारूपा तामसी चित्तवृत्तिः प्र गहनः
तपदेनोक्तं भाष्ये नाग्निरिवेन्धनाद्याधाने यः सुखान्यनुविवर्धते स विगत।
स्पृह इति वक्ष्यति च न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियमिति १
सापि न विवेकिनः संभवति भ्रान्तित्वाभावात् तथा वीतरागभयक्रो
धः रागः शोभनाध्यासनिबन्धनो विषयेषु रञ्जनात्मकः चित्तवृत्तिवि
शेषः स्नेहाभिनिवेशरूपः रागविषयस्य नाशके समुपस्थिते तन्निवा
रणासामर्थ्यमात्मनो मन्यमानस्य दैन्यात्मकः चित्तवृत्तिविशेषो भयं
एवं रागविषयविनाशके समुपस्थिते तन्निवारणसामर्थ्यमात्मनो म
न्यमानस्याभिज्वलनात्मकः चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः ते सर्वे विपर्यय
रूपत्वाद्विगता यस्मात् स तथेदृशो मुनिर्मननशीलः संन्यासी स्थितप्र
ज्ञ उच्यते एवंलक्षणः स्थितधीः स्वानुभवप्रकटनेन शिष्यशिक्षार्थं
मनुद्वेगनिस्पृहत्वादिवाचः प्रभाषत इत्यन्वय उक्तः एवं चान्योपि मुमुक्षु
र्दुःखे नोद्विजेत् सुखे न प्रहृष्येत् रागभयक्रोधरहितश्च भवेदित्यभिप्रा
यः ५६ ॥

सदानंदीटीका

अथ व्युत्थितचित्तस्य स्थितप्रज्ञस्य भाषणं आसनं गमनं चैतत्त्रयं सूत्रवि
लक्षणं १ आद्येयं तत्र वाचस्य व्याख्यानं सम्यग्दृश्यते शोकमोहज्वरादौ।

निदुःखान्याध्यात्मिकानिवै २ आधिभौतिकदुःखानिव्याघ्रसर्पादिजानि
निच अतिवातातिवृष्ट्यादिदुःखंस्यादाधिदैवकं ३ तेषुदुःखेषुरजसःपरि
णामात्मकेषुच प्रारब्धकर्मणामेषुव्याकुलंयस्यनोमनः ४ प्रीतिका
र्यतयातेषुनोद्वेगंभजतेबुधः देहाभिमानिनोदुःखेष्वात्मौसन्यामहोवतः
पापिष्ठोहंवपिज्ञांस्यादीदृशोदुःखभागिनं कामेदुःखेनिराकुर्यादित्यु
द्वेगोभिजायते ६ पापानुष्ठानसमयेयद्येवंस्यान्नहानतः प्रतिबंधेनपाप
स्यसफलःस्याज्जन्मनः ७ भोगकालेतुयोद्वेगोमूढस्यैवनतद्विदः न
ष्यात्तविषयसक्तस्यपरिणामात्मकेषुच ८ प्रारब्धकर्मणामेषुत्रिविधेषु
गतस्पृहः सुखानुभवकालेहिमूढानामविवेकिनां ९
स्पृहाकौलाविनाथमेतज्ज्ञानीयस्तुखस्यच स्थितप्रज्ञस्यचभ्रांतेरभा
वात्तामसोभ्रमः १० नैवास्यतःस्पृहासूक्ष्माःस्वात्मनतेस्थितःसुधीः अ
नात्मन्यात्मधीरेवकारणंसकलभ्रमे ११ शुभाभनाध्यासजोरागोविष
येरंजनात्मकः अतत्त्वाभिनिवेशात्माचित्तवृत्तिविशेषकः १२ तन्नाव
रस्यदुर्दैवान्नाशकेप्रत्युपस्थिते तन्निराकरणाशक्तेर्यदुःखंतद्भयंस्मृतं १३
तन्निवारणसामर्थ्यंमन्यमानस्यचात्मनः चित्तवृत्तिविशेषःस्यात्क्रोधो
भिज्वलनात्मकः १४ तेविपर्ययरूपत्वाद्रागाद्याविगतायतः एतादृशो
मुनिर्धीरःस्थितप्रज्ञउदाहृतः १५ एवंसशिष्यशिष्यार्थमनुद्वेगादि
कागिरः स्वानुभूतिप्रकाशेननिर्मलास्ताःप्रभाषते १६ एवंखल्वदुः
खेष्वनुद्वेगोहितेनच रागक्रोधादिशून्यःस्यादित्येकान्नाशयोहरेः १७ ५६॥

नीलकंठीटीका

दुःखेष्वाध्यात्मिकादिषुदुःखसाधनेषुप्राप्तेष्वपिअनुद्विग्नमनाःअचंच
लमनाः वक्ष्यतिच यस्मिन्स्थितोनदुःखेनगुरुणापिविचाल्यतइति
सुखेषुसुखसाधनेषुस्रक्चंदनादिषुप्राप्तेष्वपिविगतस्पृहोनिर्हेतिक
ताद्भवति अतएववीतरागभयक्रोधःयस्मात्सततयानहितस्मा
मवस्थायांरागादयोदुःखादयोवासंभवंतिएवंविधःसमाधिस्थःस्थित
धीःस्थितप्रज्ञउच्यते ५६॥

आनंदीटीका

अनुद्विग्नमना निर्विकारचित्तः रागः विषयेषु स्पृहा भयं प्राप्तेषु विषयेषु अपगमाशंका क्रोधः अपगतेषु चित्तज्वलनं तेयस्य अपगताः
वीतरागभयक्रोधः मुनिः [illegible]
[illegible] ५६ ॥

+ सामान्येन स्थितप्रज्ञलक्षणमुक्त्वा तदेव वि **रामकंठीटीका** शेषतो वक्तुमाह +

+ इह कर्मफलभूतेषु सुखदुःखेषु प्राप्यमानेषु प्राप्तेषु च द्विप्रकारतया सर्वप्रा
पं॰ णिनां विकारहेतुत्वमाम्नाते य उक्तलक्षणः स्थितप्रज्ञः प्राप्यमानेषु
प्राप्तेषु दुःखेष्वनुद्विग्नमना निर्भयचित्त एव भवति सुखेषु प्राप्यमाने
षु विगतस्पृहो निवृत्ताभिलाषो भवति यथोक्तपरिष्णात्मस्वरूपलब्ध
प्रतिष्ठत्वात्सर्वसाम्यसमाधिसमापन्नोत एवातएव वीतरागभयक्रो
धो रागः सुखविषयोऽभिलाषस्तथा भयं सुखप्रतीघातहेतोरशक्यप्र
तीकारात्सन्त्रासस्तथा क्रोधः शक्यप्रतीकारस्तथाविधं प्रतिरोधः एते वी
ता विगता यस्य तथाविधः स्थितप्रज्ञ उच्यते [illegible]
[illegible] ५६ ॥

+ प्राप्तेषु दुःखेष्वाध्यात्मिकादिष्वनुद्विग्नं नित्यमात्मप्रतिष्ठत्वादक्षुभितं मनो यस्य सः सुखेषु विगतस्पृहो निवृत्ताभिलाषः वीतरागो रंजनात्मको भयं क्रोधो यस्य सः मुनिर्मननशीलः +

लाक्षिकी [illegible] टीका

इदानीं तु स्थितः स्थितप्रज्ञः किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह द्वाभ्यां दुःखे
ष्विति स्वात्मपरामर्शी प्रत्यजन्योगी स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ५६ ॥

पंचोलीटीका

प्रथमप्रश्नस्योत्तरं तत्र किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह द्वाभ्यां दुः
खेष्वाध्यात्मिकादिष्वनुद्विग्नमनाः अक्षुभितमनाः सुखेषु विग
तस्पृहः वीतरागभयक्रोधो मुनिः स्थितधीः उच्यते ५६

रामवीरमणिद्योतिनी।

अथ स्थितधीः किं प्रभाषेतेति द्वितीयं प्रश्नं समर्थयति दुःखेष्वनु
द्विग्नमना इत्यारभ्य प्रहरंति प्रसभं मनः इत्यंतैः पंचभिः श्लोकैः समाधि

तजयासिद्धिरूपेषुदुःखेषुद्वेगरहितः संभावितजयासिद्धिरूपेषु
सुखेषुचास्पृहः अतएववीतरागभयक्रोधः क्रोधपाठेनाद्वेषो
लक्ष्यते तथाच वीतोरागउक्तस्तत्प्रीतिः भयेनदैन्यनाक्रोधोद्वे
षस्तस्यायोदियस्माद्विभेतिसतंद्वेष्टीति रागः पुत्रमित्रा
दिविषयःस्नेहः प्रवृत्तिनिरोधकः भयंमहाबलेभ्यःपरेभ्यःस
काशाज्जातं कथमहंदुःखेस्ववंधून्घातयित्वाजीवामीत्येवंरूपस्त्रासो
वाक्रोधःसर्वेषांवंधादीनांविच्छेदकोबुद्धिमार्गः कथंहितःस्या
दितिद्वेषः एतत्त्रयेनरहितोवीतरागभयक्रोधः एवंविधश्चमु
निर्मौनीनरकेनिपतंवासोभवतीत्यनुष्ठ्रमेत्येवंप्रकारानेक
विधविकल्पोत्थापकवाक्यालापेमंदादरत्वेनजोषंस्थितःकर्म
योगीएवस्थितप्रज्ञोनान्यः ५६

मधुमाघ

५६॥

भाषा अनुवाद

लक्षण कहने के बहाने से जिज्ञासु अर्जुन को और जो करना चाहिये सो उपदेश करते हैं कि जिनका मन दुख पड़ने से उद्विग्न अर्थात् घबड़ायन और सकलसुख की स्पृहा करै इच्छा न करैं सुख दुख में समान रहैं सो वीतराग अर्थात् विषय प्रीति रहित एवं भय औ क्रोधशून्य स्थितप्रज्ञ कहे स्थिर बुद्धि मुनि कहावते हैं ५ ६

दोहा

दुखविषैंनविक्षोभमन सुखमहिं वांछानांहि विनाराग
भयक्रोध जो स्थितमति मुनि कहतांहि ५६॥

361

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५७

शांकरभाष्यम्

किंच यः सर्वत्रेति यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वप्यनभिस्नेहः
स्नेहवर्जितः तत्तत् प्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छुभमशुभं वा लब्ध्वा ना-
भिनंदति न द्वेष्टि शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यत्यशुभं च प्राप्य न द्वेष्टि
इत्यर्थः तस्यैव हर्षविषाद वर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ५७

आनंदगिरिकृतटीका

लक्तभेदानुवादद्वारा विविदिषोरेव कर्तव्यांतरमुपदिशति किंचेति ।
विवेकवतो विदुषो विवेकजन्या प्रज्ञा कथं प्रतिष्ठां प्रतिपद्यतामित्या-
शंक्याह यः सर्वत्रेति ननु देहजीवनादौ स्पृहा शुभाशुभप्राप्तौ हर्षवि-
षादौ विदुषो विविदिषोश्चावर्जनीयौ इति प्रज्ञास्थैर्यासिद्धिरित्याशंक्याह न्
योमुनिरिति तत्तदिति शोभनत्वेनाशोभनत्वेन वा प्रसिद्धं प्र-
तिनिर्दिश्यते तदेव विभजते शुभमिति विषयेष्वभिष्वङ्गाभावः शु-
भादिप्राप्तौ हर्षाद्यभावश्च प्रज्ञास्थैर्ये कारणमित्याह तस्येति ५७॥

स्वामिकृतटीका

कथं भाषेतेत्यस्योत्तरमाह यइति यः सर्वत्र पुत्रमित्रादिष्वपि अनभि-
स्नेहः स्नेहशून्यः अतएव आपितानुकूल्यात्तत्तच्छुभमनुकूलं प्राप्य ना-
भिनंदति न प्रशंसति अशुभं प्रतिकूलं प्राप्य न द्वेष्टि न निंदति किंतु
केवलमुदासीन एव भाषते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यर्थः ५७ ॥

पिशाचभाष्यम्

किंच यइति यो मुनिः सर्वत्र स्वदेहजीवनादिष्वनभिस्नेहः अभिस्ने-
हवर्जितस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं तत्तत्शुभाशुभं लब्ध्वा न हृष्यति न
द्वेष्टीत्यर्थः तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा यस्य स्थितप्र-
ज्ञस्य दोच्यते त्यक्तपुत्रवित्तलाभः संन्यासी आत्मारामः प्रतिष्ठितः ५७

गी॰
टी॰ द्वि॰

रामानुजभाष्यम्

ततोऽर्वाचीनदशोच्यते यः सर्वत्र प्रियेष्वनभिस्नेहः उदासीनः प्रियसं
श्लेषविश्लेषरूपशुभाशुभं प्राप्य नाभिनंदन्न द्वेष्टि रहितः सोपि स्थितप्रज्ञः ५७

अभिनवगुप्तकृतटीका

युक्तं चैतत् यतः शुभाशुभप्राप्तौ तस्याह्लादतापौ न भवतः ५७ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अनयथान्यदप्याह यः सर्वत्रेति यः सर्वत्र देहादिविषयेषु अथवा सर्वाव[illegible]स्था
स्वपि अनभिस्नेहः स्नेहशून्यः अथ तदेवाह नाभिनंदतीति तत्कुभा[illegible]शु
भं प्राप्य क्रमेण [illegible] नाभिनंदति शुभं प्राप्य न प्रशंसति अशुभं प्राप्य न नि
न्दति केवलमुदासीनवत्तिष्ठति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति विद्धि ५७ ॥

वनमालीटीका

सर्वेषु देहजीवनादिष्वपि योनभिस्नेहः यस्मिन् सत्यन्यदीयहानिवृद्धी
स्वस्मिन्नारोप्येते सतादृशोन्यविषयकः प्रेमापरपर्यायस्तं [illegible] मसौ
हीनिविशेषः स्नेहस्तद्रहितोनभिस्नेहः परमानंदरूपे सर्वान्तर्यामिनि
श्रीश्यामागतातिहरणारदेवितनमात्रेणास्वसारूप्यदायिनि अपि स
र्वथाभिस्नेहवान् भवेदेव प्रारब्धकर्मप्रापितशुभं सुखहेतुं विषयं प्राप्य
नाभिनंदति अशुभं दुःखहेतुं प्राप्य न द्वेष्टि अंतरमयाहर्षेण न निंदति ए
वं विवालकाभावात्तस्यानभिस्नेहस्य हर्षविषादशून्यस्य मुनेः प्रज्ञा
परमात्मतत्त्वविषयिका प्रतिष्ठिता फलपर्यवसायिनी एवं मुमुक्षु
रप्येतादृशस्नेहादिरहितो भवेदिति भावः अत्र प्रशंसादिरूपा वाचो
न भाषत इति व्यतिरेक उक्तः पूर्वपद्यपद्यद्वयेनार्वाचीनावस्थाना
वस्थोक्ता ५७ ॥

उत्तमवैजयन्तीटीका

इदानीं ततोऽप्यवरमवस्थामाह य इति यः पुरुषः सर्वत्र प्रीतिविषय
स्थानेषु स्वकलत्रमित्रादिषु अनभिस्नेहः स्नेहरहितः सन् तत्तत्तेषु तेषा
प्रियेषु अप्रियेषु च शुभाशुभं प्राप्य प्रियेषु स्वकलत्रादिष्वालिंगनेन
शुभं निजभाग्योत्कर्षरूपं मंगलं प्राप्य नाभिनंदति आनंदेन प्राप्नोति अ

प्रियेषु व्यालव्याघ्रादिषु मिलनेनाशुभं स्वभाग्यहीनत्वरूपामंगलं च प्राप्य न द्वेष्टि व्यालादिषु द्वेषं न करोति तस्य पुरुषस्य प्रज्ञा बुद्धिः प्रतिष्ठिता स्थिरा भवति एवंभूतोपि पुरुषः स्थितप्रज्ञो भवतीत्यर्थः ५७॥

मधुसूदनीटीका

किंच सर्वेषु देहजीवनादिष्वपि यो मुनिरनभिस्नेहः सर्वप्रकारेण तद्रहितोऽनभिस्नेहः भगवति परमात्मनि तु सर्वथाभिस्नेहवान्भवेदेव । अनात्मस्नेहाभावस्तद्दर्शनादिति द्रष्टव्यं तत्तत्प्रारब्धकर्मणापि प्रापितं शुभं सुखहेतुं विषयं प्राप्य नाभिनंदति हर्षविशेषपुरःसरं न प्रशंसति अशुभं दुःखहेतुं विषयं प्राप्य न द्वेष्टि अंतरसूयापूर्वकं न निंदति अत्र सुखहेतुर्यः स्वकलत्रादिः स शुभो विषयस्तद्गुणकथनादिप्रवर्तिका धीवृत्तिर्भ्रांतिरूपाभिनंदः स च तामसः तद्गुणकथनादेः परप्ररोचनार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् एवमसूयोत्पादनेन दुःखहेतुः परकीयविद्याप्रकर्षादिरेतेन समशुभो विषयस्तन्निंदादिप्रवर्तिका भ्रांतिरूपा धीवृत्तिर्द्वेषः सोपि तामसस्तन्निंदया निवारणायोग्यत्वाभावेन व्यर्थत्वात् तावभिनंदद्वेषौ भ्रांतिरूपौ तामसौ कथमभ्रांते शुद्धसत्वे स्थितप्रज्ञे संभवेतां तस्माद्विवेकाभावात्तस्यानभिस्नेहस्य हर्षविषादरहितस्य मुनेः प्रज्ञा परमात्मतत्वविषया प्रतिष्ठिता फलपर्यवसायिनी स स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः एवमन्योपि मुमुक्षुः सर्वत्रानभिस्नेहो भवेत् शुभं प्राप्य न प्रशंसेत् अशुभं प्राप्य न निंदेदित्यभिप्रायः अत्र च निंदाप्रशंसादिरूपा वाग्वा न प्रभाषते इति व्यतिरेक उक्तः [illegible]
[illegible] हृ:४
[illegible] ५७ ॥ ॥

सदानंदीटीका

४ यस्मिंसत्यनपदीये देहादिविषये हृद्यात्मनि आरोप्येते तम्मोहस्नेहः प्रेमापराभिधः १ देहेविजकलत्रादौ स्नेहशून्यः सततादृशः सुखहेतुं शुभं तत्तद्विषयं प्राप्य कर्मणा २ न प्रशंसति हर्षेण दुःखहेतुं तथाशुभं

यस्मिन्सत्यनपदीये देहानि दृष्टी स्वस्मिन्नारोप्येते सता दृष्टेऽन्यविषयः प्रेमापरप र्याय स्नाम सो हृ नि दिशेष: सेतः ४०

गी॰ विषयं प्राप्य नाभ्युपाह्वयं कैतं च निंदति ३ अज्ञस्य सुखहेतौ यः सक
टी॰ हि॰ लत्रादिके शुभः तद्गुणाख्यापनोक्तकाधीवृत्तिरभिनंदनः ४ तथास्व
दीयविद्यादिप्रकर्षाणां तज्जनं प्रति अशुभो विषयस्तस्य तन्निंदादिप्र
वर्तिका ५ धीवृत्तिर्भ्रांतिरूपास्यात् द्वेषः सोत्यंततामसः तावुभौ रा
पं॰ ६ शुद्धसत्वेस्मिन्संभवेतां कथं मुनौ ६ तस्माद्धि चालकाभावात्सत्तातस्या
त्मगोचरा प्रतिष्ठा निश्चला प्राप्ता फलपर्यवसायिनी ७ स्थितप्रज्ञः स्तु
तिं निंदां कस्याप्येवं न भाषते एवं मनुस्त्वन्योपि निःस्नेहः सकलेभ
चू॰ वेत ८ न प्रशंसेच्छुभं प्राप्य न निंदेदशुभं गतः ९ ५७ ॥

नीलकंठटीका

स्थितधीः किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह यः सर्वत्रेति सर्वेषु पुत्रदारदे
हजीवनादिष्वनभिस्नेहः अभिस्नेहवान्हितपुत्रदारादिषु विका
लेषु सकलेषु वाऽहमेव विकलः सकलोऽस्मीति दैन्यदर्पोपितः एवं
परानुसंधानरहितो जल्पति अयं तु न तथेति भावः तथा शुभं
प्राप्य नाभिनंदति संतुष्टो भूत्वा शुभप्रापयितारं न प्रशंसति तथाऽ
शुभं प्राप्य न द्वेष्टि दुःखी भूत्वाऽशुभप्रापयितारं न निंदति यस्तस्य प्र
ज्ञा प्रतिष्ठिता ५७ ॥

ज्ञानेश्वरीटीका

स्नेहस्त्रिनामसक्तिः सर्वत्र दारपुत्रादौ तद्रहितोऽनभिस्नेहः शुभं प्राप्य
नाभिनंदति न स्तूयते अशुभं प्राप्य न द्वेष्टि येनोपायभूतेन कर्म
णा स्थितप्रज्ञत्वं प्राप्यते तं न्यायेनाह ५७ ॥

+ एवं प्राप्यमानसुखदुःखनिर्विकारतया तं प्रतिपाद

रामकंठटीका

यितुमाह +

+ योगी तत्तदनंतभेदं सुखसाधनभूतं दुःखसाधनभूतं वा सुखात्मकं
दुःखात्मकमेव वा शुभाशुभं प्राप्य नाभिनंदति नापि द्वेष्टि कस्मात् स्थितप्र
ज्ञस्य लक्षणमुक्तं प्राप्तसुखदुःखस्य निर्विकारतया लक्षणतोऽभय
ति यतः सर्वस्मिन्वस्तुन्यनभिस्नेहः इदं मम सर्वस्वमेतेन विना मम
पृ॰ सर्वदुःखकारणमित्यभीष्टे वस्तुष्वनुरागोऽभिस्नेहः स यस्य नास्ति स
तथोक्तः तथाशुभं प्राप्य न द्वेष्टि न तत्प्रतिषेधप्रयत्नलक्षणं क्षोभमुप

याति यएवंविधः श्रात्मयोरपिप्रियाप्रिययोर्नित्यनिर्विकारस्यात्ममात्र
स्वभावस्थितबुद्धिस्तस्यप्रतिष्ठिताप्रज्ञोच्यते [illegible]
[illegible] स्वरूपे [illegible] विकारस्थितमात्र ५७
[illegible]

[illegible] की टीका

योग्यस्याने पि सर्वत्रपुत्रमित्रविषया
मनुकूलंप्राप्यनप्रशंसति ततदशु
प्रज्ञाप्रतिष्ठितासस्थितप्रज्ञइत्यर्थः
तिग्रतिरेकउक्तः ग्रथकिमासी

स्पष्टार्थः ५७ ॥

दिष्वनिःस्नेहः ततत्रानाविधंशुभ
मंनप्रतिकूलंनप्राप्यनद्वेष्टितस्य
स्तुत्यादिरूपावाचोनभाषतेइ
तेत्यस्योत्तरमाहयद्भिः ५७ ॥

पंचोलीटीका

यः सर्वत्रदेहेजीवानादिष्वपिग्रनभिस्नेहः स्नेहवर्जितः यतत्
शुभंप्राप्यनग्रभिनंदति ग्रशुभंप्राप्यनद्वेष्टितस्यमुनेः प्रज्ञा
विवेकजाबुद्धिः प्रतिष्ठिता ५७

रसाबोधसमिद्बोधिनी ॥

युक्तंचैतयतः सर्वत्रसर्वेषुपात्रमित्रोदासीनेषु ग्रात्मनिवयस्य
जीवननैरपेक्ष्यं किंतुदृढपवस्वधर्माचारोवितेकर्तव्यतानि
ग्रयतस्यशुभाशुभप्राप्तावाह्लादतापौनभवतः द्वयोरेकतरस्य
जयसिद्धेरन्यतरस्यतदसिद्धेस्सुदृढेनियतत्वात् ५७

मधुभाष्य ॥

५७ ॥

364

26.

भाषाअनुवाद

अर्जुनने पूछाथा कि तत्वज्ञानी किस प्रकारसे बात करते हैं उस प्रश्नका उत्तर कहते हैं कि समस्त पुत्र मित्र धन धाम आदिकमे जिसको स्नेह कहे प्रीति नहीं है और शुभ प्राप्ति होनेसे सुखी औ अशुभ लाभ होनेसे उद्विग्न भी न होय है अर्थात् स्तुति औ निन्दामे राग द्वेष कहे प्रीति विरोध हीन है केवल उदासके समान अर्थात् उदासीन ऐसे होबात करते हैं उन्हीं की प्रज्ञा प्रतिष्ठित हैं वेई स्थिरबुद्धि मुनि हैं ५७॥

दोहा॥

स्नेहरहित जो सर्व महि प्राप्त शुभाशुभ कोय नहि हरषैं न
द्वेष तिनताकी मति स्थिर सोय ५७॥

305

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः इन्द्रि
याणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५८

शांकरभाष्यम्

किं च यदा संहरत इति यदा संहरते सम्यक् उपसंहरते चायं ज्ञाननि
ष्ठायां प्रवृत्तो यतिः कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः यथा कूर्मो भयात् स्वान्यङ्गा
न्युपसंहरति सर्वतः एवं ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषये
भ्य उपसंहरते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तार्थं वाक्यम् ५८ ॥ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

जिज्ञासोरेव कर्तव्यान्तरं सूचयति किं चेति इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमु
ख्यमस्य प्रज्ञास्थैर्यकारणत्वादादौ जिज्ञासुना तदनुष्ठेयमित्याह य
देति मुमुक्षुणा मोक्षहेतुं प्रज्ञां प्रार्थयमानेन सर्वेभ्यो विषयेभ्यः स
र्वाणीन्द्रियाणि विमुखानि कर्तव्यानीति श्लोकव्याख्यानेन कथयति
यदेत्यादिना उपसंहारः स्ववशतापादनं तस्यैव सम्यक्त्वमतिदृढत्वं
अयमिति प्रकृतस्थितप्रज्ञग्रहणं आवर्तयति ज्ञाननिष्ठायामिति इ
न्द्रियोपसंहारस्य प्रलयरूपत्वं व्यावर्त्य शंकोचात्मकत्वं दृष्टान्तेन दर्शय
ति कूर्म इति दृष्टान्तं व्याकरोति यथेति दार्ष्टान्तिके योजयन् ज्ञाननिष्ठा
यां तत्र प्रवर्तयति एवमिति इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्यकरणं प्रज्ञास्थै
र्ये हेतुरित्युक्तमुपसंहरति तस्येति ५८ ॥

स्वामिकृतटीका

किं च यदेति यदा चायं योगीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशादिन्द्रिया
णि संहरते प्रत्याहरति अनायासेन संहारे दृष्टान्तः अङ्गानि करचरणा
दीनि कूर्मो यथा स्वभावेनैवाकर्षति तद्वत् ५८ ॥

पिशाचभाष्यम्

किं च यदेति यदा संहरते सम्यगुपसंहरति अयं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो
मुनिः कूर्मोऽङ्गानीव यथा कूर्मो भयात्स्वाङ्गान्युपसंहरति सर्वं स्वादि
ति एवं चायमस्य इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्यः उपसंहरति तस्य

प्रज्ञा प्रतिष्ठितास्यादित्यत आह ५८ ॥

रामानुजभाष्यम्

ततोर्वाचीनदशेयं यदेंद्रियाणींद्रियार्थान्स्प्रष्टुमुद्युक्तानि तदैव कूर्मों
गानीवेंद्रियार्थेभ्यः सर्वतः प्रतिसंहृत्य मन आत्मन्येव स्थापयति सो।
पि स्थितप्रज्ञः ५८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

तथास्य पाचकवद्योगरूढित्वं यदायदा किलायमिंद्रियाणि संहरते
आत्मन्येव कूर्मोंगानि क्रोडीकरोति विषयेभ्यो विषयान्निवार्य त
दा तदा स्थिरप्रज्ञः यद्वेंद्रियार्थेभ्यः प्रभृतिरिंद्रियाणयात्मनि संहरते।
विषयेंद्रियादिकं सर्वमात्मसात्कुरुते यथानुक्तनदसितेनायोगिका
यास्थिरप्रज्ञस्ताहेन प्रवर्तते उच्यते ५८॥

परमार्थप्रपाटीका

किंचरेदिति योगींद्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशात् यदा इंद्रियाणि
संहरते प्रत्याहरति तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति विद्धि अयमपरिपक्वमन
सः इंद्रियाकर्षणे भूयान्प्रयासो भवति तथा तस्य न वेति स्वाभाव्ये
नेंद्रियाकर्षणे दृष्टांतमाह यथा कूर्मः कच्छपः अंगानि करचरणादी
नि स्वभावेनैव कर्षति न हठेन लौकिकात्मसंबोधानुभवे स्वभ्रमणाद्भ्रम इव
स्वत एवेंद्रियनिवृत्तिः ५८

वनमालीटीका

किमासीतेत्यस्योत्तरं षड्भिः वक्तुं तत्र प्रारब्धकर्मवशाद्व्युत्थानेन विलि
प्तानींद्रियाणि पुनरनायासेनोपसंहृत्य समाध्यर्थमेव स्थितप्रज्ञस्यो
पवेशनमिति दर्शयितुमाह अयंकूर्मवित सर्वशः सर्वाणींद्रिया
णींद्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः च पुनरपि यदा संहरते पुनरुपसंहरति
तत्र दृष्टांतः कूर्मोंगानीव तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति ५८ ॥

उत्तमवैजयन्तीटीका

तस्मात्प्रवणमवस्थासादृश्येनेनाह यदेति यदा तत्कूर्मः कमठो मत्स्या
दीनामाह्वैवसंभ्रमणभयाद्यथा सर्वशोंगानि हस्तपादशिरांसि

संहरते सम्यगाभ्यंतरमाकर्षति तद्दृष्टांतो योगो च पुनर्यदा यस्मिंकाले इंद्रि यार्थेभ्यः पंचेंद्रियविषयेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशात् इंद्रियाणि ज्ञानकर्मा त्मकानि स्वस्वविषयान् गृह्णीतस्य फल्गातितमद्विषयरूपे दृष्टेव संसारप तनभयात्संहरते स्ववं[illegible] करोति तदा तस्यापि पुरुषस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भव ति सोपि ज्ञाननिष्ठो भवतीत्यर्थः ५८ ॥

द्विः श्लोकैः तत्र च प्रारब्धकर्मवशात् व्युत्थानेन विक्षि शब्दादिभ्यः स्तानींद्रियाणि पुनरुपसंहृत्य समाध्यर्थमेव स्थितप्रज्ञ स्योपवेशनमिति दर्शयितुमाह +

+ इदानीं किमासीतेति प्रश्नस्योत्तरं वक्तुमारभते भगवान् ब

मधुसूदनीटीका

+ अयं व्युत्थितः सर्वशः सर्वाणींद्रियाणि इंद्रियार्थेभ्यः सर्वेभ्यः चः पुनरर्थे यदा संहरते पुनरुपसंहरति संकोचयति अत्र दृष्टांतः कूर्मो गानीव तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति स्पष्टम् पूर्वश्लोकाभ्यां व्युत्थानदशायामपि सकलतामस वृत्त्यभाव उक्तः अधुना तु पुनः समाध्यवस्थायां सकलवृत्त्यभाव इति विशे षः [illegible] ५८ ॥ [illegible]

सदानंदीटीका

किमासीतेति प्रश्नस्य वक्तुमत्तरमीश्वरः षड्भिरारभते श्लोकैः सर्वमंगल हेतवे १ विक्षिप्यानीद्रियाणि च व्युत्थानेन सतिकर्मणा समस्तानींद्रियार्थे भ्यः शब्दादिभ्यो यदा स्वयं २ संकोचयति येर्यथा कूर्मोऽगानीव सर्वशः स माधिकाले तस्यास्ति प्रज्ञा सम्यक् प्रतिष्ठिता ३ पूर्वश्लोकद्वये प्रोक्तो व्युत्था ने सम ये मनेः सर्वतामसवृत्तीनामभावस्तत्त्वदर्शनात् ४ पुनः समाध्य वस्थायां सफलो क्षोम हात्मनः समस्तवृत्त्यभावोऽत्र विशेषोयं विचार्यतां ५८ ॥

नीलकंठीटीका

किमासीतेत्यस्योत्तरमाह यदेति इंद्रियार्थेभ्यः शब्दादिविषयेभ्यः प्रार ब्धकर्मवशेन व्युत्थितोपि योगी हेतुदर्शनाद् इंद्रियः सन् निरोधसंस्कारप्रा बल्यात् प्रीत्या समाधिमनुतिष्ठ नेवास्ते इत्यर्थः शेषं स्पष्टम् ५८ ॥ ॥

ज्ञानेदीटीका

स्पष्टं इंद्रियाणामिंद्रियार्थेभ्यः संहारः विषयाणामग्रहणात् इहीतेषु वा नासक्तिरितिपत्तद्वये उत्तरमेवपत्तसमर्थयति ५८॥ ॥ ॥ ॥

रामकंठीटीका

एवं प्रतिष्ठितप्रज्ञत्वं येन कर्मणोपायभूतेन निष्पद्यते तद्वानपि स्थितप्रज्ञ एवेति प्रतिपादयितुमाह ॥

गी॰ टी॰ ही॰ चशन्हो [illegible] तिरेके यदा पुनरयं योगी सर्वतः सर्वेभ्यः इंद्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्य इंद्रियाणि श्रोत्रादीनि संहरति व्यतिरेचयति स्वभावतश्छिद्रा कर्करमि रूपाणि तन्निष्ठान्येव करोति कथं कूर्मः कच्छपो यथा स्वावयवान्स्वशरीरनिष्ठान्करोत्येवं तदा सोऽस्थितप्रज्ञ उच्यते [illegible] ५८॥

लासि की टीका

सन्सर्वविषयेभ्य इंद्रियाणि प्रत्या [illegible] ति व्यतिरेके यदा पुनरयं मुनिः अनायासोप संहारे दृष्टान्तः [illegible] हत्यासीत स स्थितप्रज्ञ इति पिंडार्थः कूर्मोंगानीवेति ॥५८

पंचोलीटीका

इदानीं किमासीतेति प्रश्नस्योत्तरं वक्तुमारभते भगवान्षड्भिः श्लोकैः यदा इत्यादिना आह च अपरं यदा अयं मुनिः ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तः सर्वशः सर्वेभ्यः इंद्रियार्थेभ्यः विषयेभ्यः इंद्रियाणि चक्षुरादीनि संहरते उपसंहरते क इव कूर्मोंगानीव यथा कूर्मो भयात्स्वांगानि सर्वशः सर्वतः उपसंहरते तस्य प्रज्ञा विवेकजा बुद्धिः प्रतिष्ठिता ५८

रगवीरसमिद्धायिनी॥

न चास्य पाचकवयोग हूफितमित्याह यदेति इंद्रियार्थेभ्य इति ल्यप् लोपे पंचमी यदा यदा किलायं रूपादीन्विषयान्विहाय तदवमो भूत्वेति यावत् इंद्रियाणि हस्तपादादीनि संहरते आत्मन्येव कूर्मः अंगानि क्रोडीकरोति स्वाचारोचितप्रहारादेस्तत्पराणि विदधाति तदा स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ५८

मधुभाष्य

५८॥

भाषा अनुवाद

जिज्ञासू को और क्या करना योग्य हैं सो सूचन करावते कह
ते हैं कि और पूर्व कथित योगी जब इंद्रियार्थ जो नानाप्रकार वि
षय तिनसे सर्व इंद्रियों को अनायास करि सहजमे लौटावे अ
र्थात् फेरलेय इसमे दृष्टांत कहते कि जैसे कूर्म कहेवकछुआ अ
पने मुख कर चरण अनायास समेटि लेता तैसेही योगी विषयोंसे
इंद्रियोंको जब वटोर ले सकै तब उस ज्ञानी कीबुद्धिस्थिरहै ५८

दोहा

जब हि संकोचें विषयसें इंद्रियकोइह जीव कमठअंग।
जिमिसर्वसें ताकी मतिदृढसीव ५८॥

विषया विनिवर्तंते निराहारस्य देहिनः रस
वर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ५९ ॥

शांकरभाष्यम्

तत्र विषयानन्नाहरत आतुरस्यापि इंद्रियाणि निवर्तंते कूर्मांगा
नीव संह्रियते न तु तद्विषयो रागः स कथं संह्रियत इत्युच्यते विषया इ
ति यद्यपि विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानींद्रियाण्यथवा वि
षया एव निराहारस्य अनाह्रियमाणविषयस्य देहिनः कष्टेन तपसि ।
स्थितस्य मूर्खस्यापि निवर्तंते देहिनो देहवतः रसवर्जं रसो रागो विषयेषु
यः तं वर्जयित्वा रसशब्दो रागे प्रसिद्धः स्वच्छन्दतः स्वरसेन प्रवृत्तो रसिको
रसज्ञ इत्यादिदर्शनात् सोऽपि रसो रंजनरूपः सूक्ष्मोऽस्य यतेः परं परमार्थ
तत्त्वं ब्रह्म दृष्ट्वोपलभ्याहमेव तदिति वर्तमानस्य निवर्तते निर्बीजं विषय
विज्ञानं संपद्यते इत्यर्थः नासति सम्यग्दर्शने रसस्य उच्छेदस्तस्मात् स
म्यग्दर्शनात्मिकायाः स्थैर्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ५९ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

इंद्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्येऽपि न तद्विषया रागानुवृत्तेः कथं प्रज्ञाला
भः स्यादिति शंकते नन्विति व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः विषयाननाहर
त स्तदुपभोगाविमुखस्येत्यर्थः रागस्यानुपसंह्रियते न तर्हि प्रज्ञालाभः
संभवति रागस्य तत्परिपन्थित्वादिति मत्वाह स कथमिति रागनिवृत्त्यु
पायमुपदिशन्नुत्तरमाह उच्यत इति विषयोपभोगपराङ्मुखस्य ज
नो विषयपराङ्मुखत्वस्य रागनिवृत्तिसाधनत्वमाशंक्याह यद्यपीति निराहा
रस्येत्यस्य व्याख्यानमनाह्रियमाणविषयस्येति यो हि विषयप्रवणो
न भवति तस्यैतत्स्वात्मिके तपसि क्लेशात्मके व्यवस्थितस्य विद्याहीनस्या
पीन्द्रियाणि विषयेभ्यः सकाशाद्यद्यपि संह्रियन्ते तथापि रागो व
शिष्यते स च तत्त्वज्ञानान्नश्यतीत्यर्थः रसशब्दस्य भाष्यादि य
विपरसविषयत्वं निषेधति रसशब्द इति रूढप्रयोगमन्तरेण कथं प्र
सिद्धिरित्याशंक्याह स्वरसेनेति स्वेच्छयेति यावत् रसिकः स्वेच्छ एव

नास्य वर्तते रसतो विवर्तितापेक्षितज्ञानेत्यर्थः कथं तर्हि तस्य निवृ
त्तिस्तत्राह रसोऽपीति दृष्टिमेवोपलब्धिपर्यायो यस्य दृष्टयति अहमेवेति
रागापगमे सिद्धमर्थमाह निर्बीजमिति ननु सम्यग्ज्ञानानुसत्त्वेन
रागो नापगच्छति वेत्तदपरामाटते रागवतः सम्यग्ज्ञानोदया ।
योगादिति वेत्त राश्रयतेति नेत्याह नासतीति इंद्रियाणां विषयपारव
श्ये विवेकद्वारापरिहृते स्थूलो रागो व्यावर्तते ततश्च सम्यग्ज्ञानोत्प
त्त्या सूक्ष्मस्यापि रागस्य सर्वात्मना निवृत्त्युपपत्तेर्नेतरेतराश्रयतेत्यर्थः
प्रज्ञास्थैर्यस्य सयत्नेत स्थितेफलितमाह तस्मादिति ५९ ॥ ॥

स्वामिकृतटीका

ननु नेंद्रियाणां विषयेष्वप्रवृत्तिः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं भवितुमर्हति
जडानामातुराणामुपवासपराणां च विषयेष्वप्रवृत्तेरविशेषात् ना
त्राह विषया इति इंद्रियैर्विषयतदनुभवो विनिवर्तंते याणामाहरणं आहरण
माहारः निराहारस्येंद्रियैर्विषयग्रहणमकुर्वतो देहिनो देहाभिमानि
तदनुभवो विनिवर्त्तते नोऽज्ञस्यापि विषया विनिवर्तंते इत्यर्थः किंतु रसवर्जं रसो रागोऽभिलाषस्त
न निवर्तत इत्यर्थः रसोऽपि रागोऽपि परं परमात्मानं दृष्ट्वा स्थितप्रज्ञ
स्य सतो निवर्तते नश्यतीत्यर्थः यद्वा निराहारस्योपवासपरस्य विषयाः
प्रायशो निवर्तंते क्षुधासंतप्तस्य शब्दस्पर्शाद्यपेक्षाभावात् परं तु रस
वर्जं रसापेक्षा तु न निवर्तत इत्यर्थः शेषं समानम् ५९ ॥

पिशाचभाष्यम्

विषयेति यद्यपि निर्विषयशब्दवाच्यानींद्रियाणि निराहार
स्य अनाह्रियमाणविषयस्यापि तस्य कान्तादौ रसवर्जं रसो रागः रसि
को रसज्ञ इति प्रयोगदर्शनाद्रागं वर्जयित्वा स्थितप्रज्ञलक्षणं तदयोगेन
समेंद्रियाणां विषयेभ्यो व्यावृत्तिरभिमता कथं तर्हि विषयेभ्यो रागस्य
निवृत्तिरिति चेत् रसोऽप्यस्य यतेः परं परमात्मानं दृष्ट्वोपलभ्य अहमेव
तदिदं मत इति निवर्तते निर्बीजरागं स्पयत इत्यर्थः नासति सम्यग्द
र्शने रागस्योच्छेदस्तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं कर्त
व्यमित्यभिप्रायः ५९ ॥

रामानुजभाष्यम्

पवंवक्ष्यमाणज्ञाननिष्ठापूर्वंपूर्वोक्तरोत्तरनिष्पादिकाइदानींज्ञानति
ष्ठायाडुःप्रापतांतत्प्राप्त्युपायंचाहइंद्रियाणामाहाराविषयानिराहा
रस्यविषयेभ्यःप्रत्याहृतेंद्रियस्यदेहिनोविषयाविनिवर्तमानारसवर्जं
विनिवर्तंतेरसोरागःविषयरागोननिवर्ततइत्यर्थः रसोरागोप्यात्म
स्वरूपंविषयेभ्यःपरतरंसुखतरंदृष्ट्वानिवर्तते ५९॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

नतुतपस्विनोपिकथंस्थिरप्रज्ञताद्युते प्रवर्तते

यद्यप्याहार्यैरूपादिभिर्विषयैःसंबंधोस्यनास्तितथापितस्यविषया
अंतःकरणागतमुपरागलक्षणंरसंवर्जयित्वानिवर्तंतेतेनानासौस्थि
रप्रज्ञः रसंकेचिदास्वादंमधुरादिकमाहुः योगिनस्तुपरमेश्वरद
र्शनादुपरागोनभवति अस्यतुतपस्विनोनासौनिवर्तते ५९॥

परमार्थप्रपाटीका

ननुप्रायोपवासस्यजडस्यरोगाभिभूतस्यकस्यापिशब्दस्पर्शादयोवि
षयाविनिवर्तंतएवएवंतस्यतथानिवृत्तविषयस्थितप्रज्ञस्यकोविशे
षइत्याहविषयाइति निराहारस्यप्रायोपवासस्ययस्यकस्यापिदेहिनो
देहाभिमानवतोजीवस्यविषयाः अप्राप्यमाणत्वादेवविनिवर्तंतेपरंतु
रसवर्जंरसोरागोभिलाषस्तत्तद्विषयापेक्षातद्वर्जंयथापिदुःसाध्य
तेनविषयेभोगनिवृत्तिरस्तितथापिविषयैर्भवितव्यमितिसंकल्पोस्ति
अस्यस्थितप्रज्ञस्यतुपरंपरमात्मानंदृष्ट्वाविषयाभिलाषोनिवर्ततइ
तिमहान्विशेषइत्यर्थः ५९॥

वनमालीटीका

ननुमूढस्यापिरोगादिनाविषयेभ्यइंद्रियोपरमेदर्शनंसंभवतीत्यतआ
ह विषयेति निराहारस्यदेहाभिमानवतोमूढस्यापिरोगिणःशब्दाद
योनिवर्तंतेकिंतुरसवर्जंरसोरागोननिवर्ततइत्यर्थः अस्यतुस्थितप्र
ज्ञस्यपरंपरमात्मानंसाक्षात्कृत्यरसोपितद्वस्तुविषयरागोपिनिवर्ततेय
स्मान्निरतिशयसौंदर्यादिरूपपरोदर्शनंविनानरागविषयोच्छेद

श्री गी॰ टी॰ द्वि॰

त्तस्मात्सरागविषयोच्छेदकस्योक्तदर्शनस्य स्थितप्रज्ञारूपस्य स्थैर्ये महता यत्नेन संपादयेदिति भावः ५९ ॥

ऊहमवैजयन्तीटीका

एवं ज्ञाननिष्ठस्य च तद्दीनिष्ठामुक्त्वेदानीं तस्यात्मावलोकनेनैवेंद्रिय
विषयविजयो भवतीत्याशयेनाह विषया इति निराहारस्य शब्दादी
न् विषयाननाहरतेति समंतादहरत इति यानि तान्याहाराणि श्रोत्रादीनि वा
न्येंद्रियाणि निर्गतानि आहाराणि यस्मात्तथाभूतस्येंद्रियहीनस्य रोगित
त्वेन बधिरत्वान्धत्वादिलक्षणं लक्षितं तस्य देहिनो देहवतः पुरुषस्य वि
षयाः शब्दादयो विनिवर्तन्ते विशेषणानि वृत्तिं प्राप्नुवंति ग्राहकानाम
भावेन ग्राह्याणामप्यभावः इति नियमात् किंतु रसवर्जं रसो रागस्तं व
र्जयित्वाऽसौ न निवर्तते विषयाभिलाषो न नश्यतीत्यर्थः अस्यात्मज्ञान
निरतस्य रसोऽपि विषयरागोऽपि परं विषयसुखेभ्योऽधिकतरं सुखरूप
मात्मतत्त्वं दृष्ट्वा मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिशास्त्रविचारद्वारा निरी
क्ष्य निवर्तते उपरमति यथा जन्मदरिद्रो लक्ष्मीपतिं प्राप्य काष्ठादिवि
क्रयात् लब्धात् अल्पद्रव्यसुखादुपरमति तथा निरतिशयानंदमयमात्मा
नं निरीक्ष्यात्यल्पविषयसुखादुपरमं प्राप्नोतीत्यर्थः ५९ ॥ ॥ ॥

+ ननु मूढस्यापि रोगादिवशाद्विषयेभ्य इंद्रियाणाम् उपसंहरणं भवति तत्र कथं तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तं अत आह।+

मधुसूदनीटीका

+ निराहारस्येंद्रियैर्विषयाननाहरतो देहिनो देहाभिमानवतो मूढ
स्यापि रोगिणः कष्टतपस्विनो वा विषयाः शब्दादयो निवर्तन्ते किंतु र
सवर्जं रसस्तृष्णा तं वर्जयित्वा अस्य विषया निवर्तन्ते तद्विषयो राग
स्तु न निवर्तत इत्यर्थः अस्य तु स्थितप्रज्ञस्य परं पुरुषार्थं दृष्ट्वा तदेवाह
मस्मीति साक्षात्कृत्य स्थितस्य रसोऽपि क्षुद्रसुखरागोऽपि निवर्तते अ
पिशब्दाद्विषयाश्च तथा च यावानर्थ इत्यादौ व्याख्यातं एवं च सरागवि
षयनिवृत्तिः स्थितप्रज्ञलक्षणमिति न मूढे व्यभिचार इत्यर्थः यस्मा
न्नासति परमात्मसम्यग्दर्शने सरागविषयोच्छेदः तस्मात्सरागविष
योच्छेदिकायाः सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्ये महता यत्नेन

मेपादयेदित्यभिप्रायः [illegible]
[illegible]
[illegible] ५९ ॥

मदानंदीटीका

ननु मूढजनस्यापि रोगादिवशतः स्वयं विषयेभ्यो व्युपरतिरिंद्रियाणां भवत्यतः १ प्रज्ञाप्रतिष्ठितास्य कथमुक्तमिहेति चेत् आतुरस्येद्रियैर्भोगाननाहरतस्त्वप्रज्ञात् २ आहारयोनिवर्तते यहाकाष्टतपस्विनः विषयेषु निवृत्तेषु तत्स्मान निवर्तते ३ स्थितप्रज्ञस्य धीरस्य साक्षात्कृत्य परं पदं तदेवाहमिति स्वात्मपदे नित्यं स्थितस्य च ४ । तज्ज्ञानेद्धरागोपि विषयैः सह नश्यति एवं रागनिवृत्तिस्तु नात्मविदो कथं× यतः ५ समूलरागोच्छेदस्तत साक्षात्कृतेर्मतिः तस्मात्तमपि तत्त्वैकसाक्षात्कारेयतस्वभोः ६ ५९ ॥

नीलकंठीयटीका

ननु विषयेभ्य इंद्रियाणां निवृत्तिश्चेत् स्थितप्रज्ञताहेतुस्तर्हि सत्तिमूर्छालयग्रहावेशादावपि सास्तीति सर्वोपि स्थितप्रज्ञ एव स्यादाशंकाह विषया इति सत्यं देहि नो देहाभिमानवतो मूढस्य सत्स्यादौ निराहारस्य इंद्रियैर्विषयाननाहरतो अभुंजानस्य विषया विनिवर्तंत एव तथापि रसवर्जं रसो रागस्तद्वर्जं निवर्तंते तदपि सूक्ष्मरूपो रागरागोस्ति रागमूलस्यात्मज्ञानस्याद्दाहात् भावो स्थितप्रज्ञस्य तु यः आसैव तु नः परं दृष्ट्वात्मानं साक्षात्कृत्य निराहारस्य प्राणादीन रुन्धतो रसोपि निवर्तते मूलाज्ञानदाहादित्यस्ति स्थितप्रज्ञादेः समाधिस्थस्य च महान् विशेष इति भावः प्राचस्तुरोगिणः काष्ठतपस्विनो वा मूढस्यापि विषयाननाहरतो रसवर्जं विषया विनिवर्तंते सैव परं दृष्ट्वा स्थितप्रज्ञस्य रसोपि निवर्तत इति ५९× व्याचख्युः ५९ ॥

आनंदीटीका

371

गी॰ टी॰ हि॰

आह्रियते इत्याहारो विषयग्रहणं तस्मान्निर्गतस्योपवासादिना
विषयग्रहणमकुर्वतः रसो विषयाभिलाषस्तद्वर्जं विनिवर्तते निराहा
रस्य विषयाभिलाषस्तिष्ठत्येवेत्यर्थः परं दृष्ट्वा वक्ष्यमाणप्रकारेण सं
यमज्ञानेन परमो पि यद्ब्रह्म साक्षात्कृत्वा रसो विषयाभिलाषो निवर्त
ते [illegible] ५९॥

+ अथो विषयेभ्य इंद्रियसंहारः किं शब्दाद्यग्रहणेन वा किं वा ग्राह्यमाणेष्वपि शब्दादिषु निर्विकारत्वे नात्रोक्त इति पक्षद्वयसंभावनायां पूर्वपक्षोक्तेर्यं प्रतिपादनपूर्वमुत्तरमेव पक्षं समर्थयितुमाह +

रामकंठीटीका

अभ्युपगम्येदमुच्यते अस्त्येतत् निराहारस्य शास्त्रविहितानपि शब्दादी
ननाहरतस्तान्नाहरतः परिहरतो विषया इष्टाः शब्दादयो विनिवर्तन्ते प्र
त्यासत्त्यभावात् तत्कार्यं रागादिकं नारभन्ते किं तु रसवर्जं तद्विषयं रसम
भिलाषं रागाख्यं क्लेशं वर्जयित्वा स हि न दानीं प्रसभं न तु वा वर्तते परम
नैष्ठिकस्य रसो पि निवर्तते नामपरं प्रकृष्टं समाधुपेयं वस्तु दृष्ट्वा साक्षा
त्कृत्य यो हैषयोगी यदा परतत्त्वे विषयपरिहारसमाधिक्रमेण पश्यति त
दा तत्स्पृष्टवतस्तस्य रसो पि जातु निवर्तते इति क्रान्तं निष्टान्तत्वेन व्याख्ये
यं [illegible] ५९॥

लासिकी टीका

ननु यदि विषयेष्वप्रवृत्तिर्वर्जितः स्थितप्रज्ञलक्षणं तर्हि ज्ञानामातुरो
पवासपरस्यापस्विनो विषयेष्वप्रवृत्तेर्विशेष इत्यत आह विषया इति
किं तु रसवर्जं रसो भिलाषो रागस्तु न निवर्तत इत्यर्थः स तदानीं प्रस
भं न तु वा वर्तते परं परमात्मानं दृष्ट्वा मनः साक्षात्कारवतो रसो रा
गो पि निवर्तते न भूयती त्यर्थः ५९ ॥

^ निराहारस्येंद्रियैर्विषयग्रहणमकुर्वतो देहिनो देहाभिमानिनो तस्य विषया निवर्तन्ते तदनुभावो निवर्तते इत्यर्थः

पंचोलीटीका

विषयाननाह हरंतः आतुरस्यापि इंद्रियाणि निवर्तंते न तु तद्वि
षयो रागः स कथं संह्रियते तदाह विषयेति निराहारस्य अनुप
भुज्यमानविषयस्य देहिनः रसवर्जं विषयरागवर्जं विषया विनिव
र्तंते अस्य देहिनः रसोपि परं परमार्थतत्वं दृष्ट्वा निवर्तते ५९

रणवीरसमिद्बोधिनी॥

ननु शुद्धविमुखस्य तत्त्वज्ञस्य तपस्विनोपि कथं न स्थितप्रज्ञता
वाचकत्वाशंक्याह विषया इति आहरंति प्रहरंत्यस्मिन्निति आ
हरति भक्षयति वीरानिति वा व्युत्पत्त्या आहारपदेन शुद्धमभिधीय
ते ततश्च निराहारस्य शुद्धविमुखस्य विषयाः देशा विषयोतूपव
र्तनमित्यनुशासनादेशा विषयास्तदुपलक्षितं सर्वांगं राज्यं विनि
वर्तंते परैराक्रमणात् लक्षणया तत्सुखं च किंतु रसवर्जं रागस्तु
न विगलतीति सज्जीवनापपेक्षणात्स्वधर्मत्यागपूर्वं वैमुख्यात् अ
त एव प्रज्ञास्थैर्याभावान्नासौ स्थितप्रज्ञः रागद्वेषराहित्येन स्वोचिते
कर्मणि प्रवृत्तिमत्त्वं हि तल्लक्षणं येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः
सुखानि चेत्यादिकमेव हि शुद्धपरांमुखता कथं न जयेन दृढत्वेन
दर्शितं अपि पुनरस्य कर्मयोगिनस्तु रसः परं दृष्ट्वा स्वधर्मा
चरणमेव परं पुरुषार्थसाधनमिति निश्चित्य विगलति सुतरादि
त्वेदत्यागेन शुद्धप्रवृत्तस्य प्रज्ञास्थैर्यमिति तात्पर्यं ५९॥

मधुभाष्य

विषया इति इंद्रियाणि नयंत्यास्तु निराहाराममनीषिणः वर्जयित्वा तु
रसनामसौ रस्येव वर्द्धते इति वचनाद्भगवते रसशब्दस्य रागवाचि
त्वाच्च अपरोक्षज्ञानरहितज्ञानिनोपि साधारणयत्नवतोपि मनोह
रंतींद्रियाणि पुरुषस्य शरीराभिमानिनः कोदोषस्ततः प्रमाथीति
प्रथमपीलानि पुरुषस्य तद्दोषाभावायान्येवेन्यत आह ५९॥

372

भाषा अनवार

जो कहो कि इंद्रियों की विषय मे अप्रवृत्ति होना यह स्थित प्रज्ञ का लक्षण न होसकेगा क्यों कि जड़ आतुर वो उपवास करने वाले मनुष्यों की इंद्रीभी विषयमे नहीं प्रवृत्त होतीहै तो इनसे और ज्ञानीसे फेरि क्या विशेष कहे अन्तर है इन को भी स्थिरबुद्धि मानि कहना उचित है तिसपर कहते हैं कि हां आहार नकरने से निराहार पुरुष को यद्यपि विषयों का इंद्रिय द्वारा ज्ञान नहीं होता सत्य है परंतोभी उसको विषयों से अभिलाषा नहीं जाती अर्थात् विषयकी वासना मनमे बनीरहती है और स्थित प्रज्ञ पुरुष के परमात्म दर्शन होनसे विषय की लालसा निवृत्तहो जाती अच्छी तरहसे अभिलाष सहित विषय वासना नाश होती है और जड़ आतुर जैसे विषयों के अज्ञ तैसे आत्माको भी नहीं जानते तोवे स्थिर बुद्धि कैसेहोसकते हैं और रस कहे राग जो प्रीतिसो स्थित प्रज्ञ की आपसे आप निवृत्त होतीहै ५९ ॥

दोहा

विषयनिवर्तत जीव के निराहार के होय विषयराग छूटेंतवे देष निरसपरकोय ५९ ॥

373

यततोह्यपिकौंतेयपुरुषस्यविपश्चितः इं
द्रियाणिप्रमाथीनि हरंतिप्रसभंमनः ६०

शांकरभाष्यम्

सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता आदाविंद्रियाणि स्ववशे
स्थापयितव्यानि यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह यततइति यततः प्र
यत्नं कुर्वतोपि हि यस्मात् अपिकौंतेयपुरुषस्य विपश्चितो मेधाविनो
पीति व्यवहितेन संबंधः इंद्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि वि
षयाभिमुखं हि पुरुषं विक्षोभयंत्याकुलीकुर्वंत्याकुलीकृत्य च हरंति
प्रसभं प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनो यतस्तस्मात् ६०

आनंदगिरिकृतटीका

श्लोकांतरमवतारयति सम्यग्दर्शनेति मनसः स्ववशत्वादेव प्रज्ञा
स्थैर्यसंभवे किमर्थमिंद्रियाणां स्ववशत्वापादनमित्याशंक्याह ननु
विवेकवतो विषयदोषदर्शिनो विषयेभ्यः स्वयमेवेंद्रियाणि व्यावर्तं
ते किं तत्र प्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता कर्तव्यमिति तत्राह यततो हीति वि
षयेषु भूयो दोषदर्शनमेव प्रयत्नः हिशब्दस्य यस्मादर्थस्य समासे
संबंधं वदति अपिशब्दस्य प्रयत्नं कुर्वतोपीति संबंधं दर्शितवान्संबंधा
न्तरमाह पुरुषस्येति प्रमथनशीलत्वं प्रकटयति विषयेति विक्षोभ
स्याकुलीकरणस्य फलमाह आकुलीकृत्येति प्रकाशमेवेत्युक्तं वि
शदयति पश्यत इति विपश्चितो विदुषोपि प्रकाशमेव प्रकाशशब्दित
विवेकाख्यविज्ञानयुक्तमेव मनो हरंतींद्रियाणीति संबंधः हिशब्दार्थम
नूद्य तस्मादिंद्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानीति शेषेण समन्वयमा
भिसंधायाह यततस्तस्मादिति ६०॥

स्वामिकृतटीका

इंद्रियसंयमं विना तु स्थितप्रज्ञता न संभवति अतः साधकावस्थायां
तत्र यत्नः कर्तव्य इत्याह यततो ह्यपीति द्वाभ्यां यततो मोक्षे प्रयतमा
नस्यापि विपश्चितो विवेकिनोपि मनः इंद्रियाणि प्रसभं बलाद्धरंति यतः

मद्रान्

प्रमाथीनिप्रमथनशीलानिक्षोभकाणि ६० ॥

पैशाचभाष्यम्

तस्यचसम्यग्दर्शनस्थैर्यस्योपायमाह यततोह्यपीति यततःयतमा नस्यापिपुरुषस्यविपश्चितः मेधाविनोपिमनः इंद्रियाणिप्रमाथी निप्रथ्थमनशीलानिप्रसभंहरंति ६० ॥

रामानुजभाष्यं

आत्मदर्शनेनविनाविषयरागोननिवर्तते अनिवृत्तेविषयरागेविप श्चितोयतमानस्यापिपुरुषस्येंद्रियाणिप्रमाथीनिबलवन्तिमनःप्रस ह्यहरंति एवमिंद्रियजयआत्मदर्शनाधीनः आत्मदर्शनमिंद्रियजया धीनमितिज्ञाननिष्टादुःप्रप्या ६० ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

ययस्मात्तस्यापितपस्विनोमनइंद्रियैर्ह्रियते अथवायतमानस्यपत्न स्यापि योगिनाचमनएवजेतव्यमितिद्वितीयोनिर्णीतः ६० ॥

परमार्थप्रपाटीका

एवंविस्तरतव्यवहारस्यस्थितप्रज्ञस्यदशामक्तेदानीमभ्यासादिपूर्वरू पवतोदशामाह यततइत्यादि यतंतआत्मप्राप्त्यर्थंप्रय त्नंकुर्वतोपिविपश्चितः आत्मानात्मविवेकवतःपुरुषस्यइंद्रियाणि चक्षुरादीनिअनादिविषयवित्तिमत्तया प्रमाथीनिक्षोभकाणि आ त्माभिमखमपिमनः प्रसभंहठात्हरंतिविषयवित्तिमंतंकुर्वंति ६०

वनमालीटीका

तत्रप्रज्ञास्थैर्यंवास्यांतरिंद्रियनिग्रहोसाधारणंहेतुः तदभावाभावे प्रज्ञादर्शनादितितन्निग्रहआवश्यकस्तत्रसदनंतरशालयत्नंतया त्मिमांपरमकारुणिकंमाममनाश्रित्यस्वयत्नेनैवेंद्रियजयेप्रवर्तमा नस्यानर्थोभवतीत्याह यततइतिहेकौंतेययततः भूयोभूयोविष येषुदोषदर्शनात्मकंयत्नंकुर्वतोविपश्चितोविवेकिनोपिपुरुषस्यम नःक्षणमात्रंनिर्विकारंकृतमपींद्रियाणिहरंतिविकारंप्रापयंति ननुविरोपिनिर्विवेकेमनिकथंतत्राशतत्राह प्रमाथीनिप्रमथन

प्रपीत्यादि अतिबलीयस्त्वाद्विवेकोपमर्दनसमर्थानि अतः प्रसभं बला
त्कारेण यतमानस्यैव विपश्चितः स्वामिनि विवेके वर्तमाने सति विवेकप्रज्ञा
प्रविष्टमपि मनस्ततः प्रथा व्यावृत्त्य विषयाविष्टेन हरन्तीत्यर्थः इह प्रसि
द्धोयमर्थः लोके यथा प्रमाथिनो दस्यवः प्रसभं धनिनं रक्षकं चाभिभू
य रक्षतोः पश्यत एव धनं हरन्ति तथैवेन्द्रियाण्यपि विषयसन्निधानेन मनो
हरन्ति ६०॥

कुसुमवैजयन्तीटीका

नन्विन्द्रियाणां विषयेभ्यो निवृत्त्यैव फलसिद्धिर्भवति विषयरागस्या
निवृत्तौ समस्ताकावात्रतिस्तन्निवृत्तये वात्मदर्शनमपि किमर्थं कर्तव्यमि
त्याशंक्य विनात्मावलोकनेन विषयरागस्य निवृत्त्यभावस्तदभावे इन्द्रि
यविजयस्याप्यभावस्ततोपि पुनर्विषयाविर्भावो भवतीत्याशयेनाह य
ततः इति द्वाभ्याम् यततः इति हे कौन्तेय हि यस्मादपि निश्चयेन यततः विष
येभ्यः पुनः पुनरिन्द्रियनियमेन यतमानस्य प्रयत्नवतो विपश्चितो निजहानिला
भविवेकवतः पुरुषस्य शत्रुदमनेन सामर्थ्यवतः एवंभूतस्यापि ज्ञानिनः
प्रमाथीनि प्रकर्षेण मनसो मथनस्वभावकानीन्द्रियाणि प्रसभं हठात्म
नो हरन्ति रागयुक्तानीन्द्रियाणि विषयेषु मनः आकर्षन्ति रागवत्समस्त
इन्द्रियाणां तथा मिन्द्रियमनसोरन्योन्यं विषयेषु विकर्षणाकर्षणेनोभ
योर्विषयप्रवृत्तिरेव भवति न तु निवृत्तिः अतः आत्मदर्शनेन विषयराग
स्य निवृत्तौ सत्यां स्वमेवेन्द्रियमनोविषयाः सर्वे निवर्तन्ते इत्यभिप्रायः कौ
न्तेयेत्यनेन मद्रूपाविजितानविलकर्णी याः पतिदेवतायाः कुन्त्याः पुत्रो
मद्भक्तस्त्वमस्यतस्तवेन्द्रियविजयो मदाश्रयणान्नातिसुलभो भवतीति सू
चितम् ६०॥

+ तत्र प्रज्ञास्थैर्यस्य बाह्येन्द्रियनिग्रहो मनोनिग्रहश्च मधुसूदनीटीका साधारणं कारणं तदभावे प्रज्ञानाशदर्शनादि

+ हे कौन्तेय यततः भूयो भूयो विषयदोषदर्शनात्मकं यत्नं कुर्वतोपि वहि तिवक्तुं बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावे प्रथमं दोषमाह +
उ॥उ॥ नकरणादनुदात्तेतो नावश्यकमात्मनेपदमिति ज्ञानात्परस्मैप
दमविरुद्धं विपश्चितः अत्यन्तविवेकिनोपि पुरुषस्य मनः क्षणमात्रेण
विकारं कृतमपीन्द्रियाणि हरन्ति विकारं प्रापयन्ति न तु विरोधिनि विवे

गी॰ केमतिजतोविकारप्राप्तिस्तत्राह प्रमाथीनिप्रमथनशीलानिश्रुति
टी॰ वलीयस्त्वाद्विवेकोपमर्दनक्षमाणि अतःप्रसभंप्रसह्यबलात्कारेण
हि॰ प्रयत्नस्यैवविपश्चितिस्वामिनिविवेकेसतिसर्वप्रमाथित्वादेवेंद्रिया चादके॥
णिविवेकजप्रज्ञायांप्रविष्टमनस्ततःप्रच्याव्यस्वविषयाविष्टेनह
ने॰ रंतीत्यर्थः हिशब्दःप्रसिद्धिंद्योतनइति प्रसिद्धोह्ययमर्थोलोकेयथाप्र
माथिनोदस्यवः प्रसभमेवपालितेधनरक्षकंचाभिभूयतयोःपश्य
तोवेवधनंहरंति तथैवेंद्रियाण्यपिविषयसन्निधानेमनोहरंतीति
[illegible] ६०॥

सदानंदीटीका

प्रज्ञास्थैर्येपरोहेतुःसेंद्रियस्यांतनिग्रहः तदभावेपराहानिःप्रज्ञाया
इतिकथ्यते १ भूयोभूयोपिभोगेषुदोषदृष्टिंप्रकुर्वतः सम्यग्विवे
किनोप्येतन्मनःस्थितमपित्वरा २ विकारंप्रापयंत्येतानींद्रियाणिप्र
मूयतत्प्रयत्नस्यैवबलात्कारात्स्वामिन्यपिविपश्चिति ३ तोभका
इ॰ निवलीयस्त्वाद्विवेकेसतितत्के प्रविष्टतानिविच्याव्यविवेकजम
तोमनः ४ विषयावेषसामर्थ्यात्हरंत्येवेंद्रियाण्यदःयथाप्रमाथि
नश्चोराःप्रसह्यधनिनोधनं ५ हरंत्येवंमनःस्वस्वविषयेषींद्रियाणि
व ६ ६०॥

नीलकंठीटीका

किंच हमादेविंद्रियाणिभ्रांत्वास्वयमेवलीयंते समाहितेनतुतानि
कूर्मेणांगानीवस्वेच्छयासंह्रियंते यतःस्वातंत्र्यनाशस्तस्याश्यमित्याह
७ यततइति विपश्चितःशास्त्राचार्योपदेशवतोयततोपिसमाधिमित्
व्यर्थंयतमानस्यापिपुरुषस्यइंद्रियाणिकर्तृणिमनःप्रतीचिस्थिरी
क्रियमाणंकर्मीभूतंहरंतिविषयप्रवणंकुर्वंति यतःप्रमाथीनि
यथाबहवश्चोराबनेएकंपुरुषंप्रमथ्यतस्यवित्तंहरंति एवंइंद्रियाणि
यततोमनोहरंति यतःप्रसभमतिशयेनप्रमथनशीलानि ६० ॥

आनंदीटीका

तद्धिनिश्चयेयतमानस्यापिप्रष्टांगयोगाभ्यासेनकृतयत्नस्यापि एवंचेत्किंका

+ एवंविषयपरिहारपरमसमाधेःपरामपिकाष्ठांप्राप्तस्यमच्छलत्वंप्रतिपादयन्पथोक्तज्ञा
नपूर्वमनिषिद्धविषयेमेवात्मकंमच्छलसमाधिंसिद्धांतीकुर्वन्नाह +

र्यमितयाह ६० ॥

रामकंठीटीका

+ यद्यस्मात्तस्यापिविषयानाहरण समाहितमपरतत्वदर्शनयोग्यता
मपिप्राप्तस्यविदुषोविपश्चितोज्ञानविज्ञानजागरूकस्यापिइंद्रियाणि
णापरारिणिप्रमथनशीलानींद्रियाणिप्रसभंप्रसह्यैवकंचिदेवकाल
लेशंलब्ध्वामनश्चित्तंहरंति लज्जादपिसमाधिफलाद्यपकर्षंति विष
याभिमुखंवर्तयंतीति श्रूयंतेहियथाविप्रविषयप्रतिषेधयोगनिष्ठयो
गिनश्चिरादपि इंद्रियैःकामान्प्रतिप्रवर्तनेनप्रमथितचित्ताः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ६० ॥ ॥

लालिकामीटीका

क्विइन्द्रियाणिइंद्रियाणांवशीकारंविनास्थितप्रज्ञप्रज्ञत्वासंभ
वइत्याह यततइति सर्वस्वंहरंतिविषयाभिमुखंकुर्वन्तिहिप्रसि
द्धोप्रसिद्धमेवेतत् ६० ॥

पंचोलीटीका

आत्मप्रज्ञाचिकीर्षोःइंद्रियाणामयमनेदोषमाह यततइति
हेकौंतेयहियस्मात् यततोऽपियत्नंकुर्वतोऽपिविपश्चितःमेधा
विनःपुरुषस्यप्रमाथीनिप्रमथनशीलानिइंद्रियाणिप्रसभंहठ
ठात्मनोहरंति ६०

रसवीरसमिद्धोधिनी॥

यततइति हियस्माद्विपश्चितः सिद्ध्यसिद्ध्यन्यतरस्यावश्यंभावितां
निश्चिन्वानस्य अतएवयततोऽपिसयत्नस्यापिपुरुषस्यप्रकर्षेण
मथितुंशीलंयेषांतानींद्रियाणिमनोबलात्कारेणहरंतिनिषयाः
ध्यावयंति चक्षुरादिविंदुदर्शनेस्तेदोऽयततः प्रद्युम्नादेःपौषित्यात्

१यततः प्रयतमानस्य
प्रत्यवस्थहूरपि अतुदा
नेनलक्षणमात्मनेपद
मनित्यं चक्षिङोङि-त्क
रणज्ञापकात् विपश्चि
तः सदसद्विवेकिनःपु
रुषस्य पश्यन्तंतमना
हृत्य इन्द्रियाणि प्रमाथी
नि दस्यव इव प्रमथन
शीलानि क्षोभकाणि प्र
सभं बलात्कारेण मनो
मननात्मकं चित्तमेव

कर्मयोगिनाचमनएवजेतव्यमितितात्पर्यं मनसोजयस्यनिश्चय दार्ढ्यं इति द्वितीयोनिर्णीतः ६०॥

मधुभाष्य

६०॥

भाषा अनुवाद

इंद्रियोंका संयम किये विना अर्थात् विषयों से रोकने के वि
ना स्थित प्रज्ञकहे परमात्मा मे अचल बुद्धिहोती नही इससे
प्रथम साधन की अवस्था मे इंद्रीयोंको स्वाधीन करने के अर्थ
वश यत्न करना चहिये यह कहतेहैं कि हे कौंतेय कुंतीनन्द
न अर्जुन मोक्षके हेत प्रयत्न करते हुये विवेकी विचारवान
ज्ञानी पुरुषके भी मनको ये प्रवल प्रमाथी कहे क्षोभ करने वा
ली इंद्री हरणाकरलेतीहैं ६० ॥

दोहा

यत्नकरतभी पुरुषके कुंतिसुत बुधकेहि महाप्रबल इं
द्रिय सबै हठकर मन हरलेहि ६०॥

377

तानिसर्वाणिसंयम्य युक्तआसीतमत्परः वशे
हियस्येन्द्रियाणि तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ६१ ॥

शाङ्करभाष्यम् ॥

तानीति तानिसर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणंकृत्वा युक्तः समाहितः सन्नासीत मत्परोऽहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परोयस्य समत्परः नान्योऽहं तस्मादित्यासीतेत्यर्थः एवमासीनस्य यतेर्वशे हि यस्येन्द्रियाणि वर्तन्ते अभ्यासवशात् तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

इंद्रियाणां स्ववशत्वसम्पादनानन्तरं कर्तव्यमर्थमाह तानीति एवमासीनस्य किंस्यादिति तदाह वशेहीति समाहितस्य विक्षेपविकलस्य कथमासन मित्यपेक्षायामाह मत्परइति परापरभेदशङ्कामपाकृत्यासनमेव स्फारयति नान्योऽहमिति उक्तमर्थं व्याकरोति एवमिति हिशब्दार्थं स्फुटयति अभ्यासेति परस्मादात्मनोनाहमन्योऽस्मीति प्रागुक्तानुसन्धानस्यादरेण नैरन्तर्येण दीर्घकालानुष्ठान सामर्थ्यादित्यर्थः अथवा विषयेषु दोषदर्शनाभ्यास सामर्थ्यादिंद्रियाणि संयतानीत्यर्थः ६१ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

यस्मादेवंतस्मात् तानीति युक्तोयोगीतानिइंद्रियाणिसंयम्य मत्परःसन्नासीतयस्यवशेवशवर्तीनिएतेनकथमासीतेति प्रश्नस्यवशीकृतेन्द्रियःसन्नासीतेतिउत्तरमुक्तंभवति ६१ ॥

पिशाचभाष्यम् ॥

यस्मादेवंतस्मात् तानिसर्वाणीन्द्रियाणिवशीकृत्ययुक्तःसमाहितःसन्नासीतमत्परः अहंवासुदेवःसर्वप्रत्यगात्मापरःप्रधानंयस्यसमत्परःनान्योऽहं तस्माद्वासुदेवादित्युपासीतेत्यर्थःवरेण्यः वशेहियस्येंद्रियाणिवर्तन्तेअभ्यासबलात्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ६१ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥

सर्वस्य दोषस्य परिजिहीर्षया विषयानुरागयुक्ततया दुर्जया
नीन्द्रियाणि संयम्य चेतसः शुभाश्रयभूते मयि मनोऽवस्थाप्य समा
हित आसीत मनसि मद्विषये सति निर्दग्धाशेषकल्मषतया नि
र्मलीकृतनिःशेषविषयानुरागमलरहितं मन इन्द्रियाणि स्व
वशानि करोति ततो वश्येन्द्रियं मन आत्मदर्शनाय भवति उ
क्तं च यथार्चिष्मानूर्द्ध्वशिखः कक्षं दहति सानिलः तथा चित्तस्थि
तो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषमिति तदाह वशे हीति ६१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

य एवं मनसेन्द्रियाणि नियमयति न त्वग्रहात्स एव स्थिरप्रज्ञः
स च मत्पर एवासीत मामेव चिदात्मानं परमेश्वरमभ्यसेत् ६१ ॥

परमार्थप्रपा ॥

तथा च मनोनिग्रहश्चातिदेवैणात्मेन्द्रियनिग्रहे मूलमेव भव
ति एवं तानि सर्वाणि संयम्य अन्तरिन्द्रियनिग्रहेण स्वाधीनानि कृत्वा
मत्परः सन्मदाश्रयवर्जितेन युक्तः सन्नासीतेति एवमनेनापि
प्रकारेणेन्द्रियाणि यस्य वशे भवन्ति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यर्थः अ
नेन किमासीतेति प्रश्नस्य वशीकृतेन्द्रियः सन्नासीतेत्युत्तरमुक्तं भ
वति तदुक्तमथर्वोपनिषत्सु यस्तु विज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मन
सा सह तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः यस्तु विज्ञान
वान्भवति युक्तेन मनसा सह तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव
सारथेरिति स्पष्टार्थेयं श्रुतिः ६१ ॥

वनमाली टी० ॥

मामाश्रित्य ये हीन्द्रियजयाय यतन्ते ते नायासेनेन्द्रियाणि वशीकु
र्वन्तीत्याह तानीति तानि सर्वाणीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मसाधनानि
संयम्य सम्यक् वशीकृत्य युक्तः समाहितमनाः सन्नासीत प्रमा
थिनां कथं वशीकरणं तत्राह मत्परः अहं सर्वेश्वरोऽनन्तगुणा
लय परउत्कृष्टः सर्वस्वतयोपादेयो यस्य स मत्परः एकान्तमद्भ
क्त इत्यर्थः तथा चोक्तं न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचि
दिति यथा हि लोके बलवन्तं राजानमाश्रित्य दस्यवो निगृह्यन्ते

श्या

राजाश्रितोयमितिज्ञात्वावर्तेस्वयमेवतद्वशा भवंति तथै
वभगवंतंसर्वान्तर्यामिणमाश्रित्यतत्प्रभवेनैवदुष्टानींद्रियाणि
निगृहीतानिभवंति इंद्रियवशीकारेफलमाह वशेहीति किमा
सीतेत्यस्योत्तरमुक्तं ६१ ॥

ऊहमवैजयन्तीटी॰ ॥

तस्मात्तानीति सर्वाणिबाह्याभ्यन्तराणिपूर्वस्मरेणविषयरागो
त्पादकानिइंद्रियाणिसंयम्यविषयेभ्यःसम्यगुपरमंकृत्वामत्पर
अहमेव सर्वेश्वरःपरोयस्मात्सतथामदनन्यभक्तस्सन्युक्तःव
शीकृतेंद्रियामनाःज्ञानयोगयुक्तःसावधानःसन्नासीततिष्ठे
त्‌ एतदुक्तंभवति यथान्यदेवभक्तानांरावणकंसहकासुरा
दीनामिंद्रियैःशत्रुभिश्चपराजयमरणादीन्यनेकामंगलानि
भवंति तथाममभक्तानांयुष्मदादीनांभवंतियतोमच्चित्तानांम
देकाधीनयोगक्षेमानांहृद्यन्तर्यामिरूपेणबहिर्यामिरूपेणच
स्थितःसर्वेश्वरोहमेवाशुभानींद्रियाणिशत्रूंश्चनाशयामि तथा
६१ चोक्तं यथाग्निरुद्धतशिखःकक्षंदहतिसानिलः तथाचित्त
स्थितोविष्णुर्योगिनांसर्वकिल्बिषमिति नवासुदेवभक्तानाम
शुभंविद्यतेक्वचिदित्यादिप्रमाणमिति नन्विंद्रियसंयमेकृतेयो
गिनःकिंफलंस्यादित्यपेक्षायामाह वशेहीति हीतिनिश्चयेयस्य
योगिनः इंद्रियाणिवशेस्वाधीनेभवंतितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता
सोपिस्थितप्रज्ञउच्यतेइत्यर्थः ६१ ॥

मधुसूदनीटी॰ ॥

एवंतर्हितत्रकःप्रतीकारइत्यतआह तानीन्द्रियाणिसर्वाणिज्ञा
नकर्मसाधनभूतानिसंयम्यवशीकृत्ययुक्तःसमाहितःनिगृही
तमनःसन्नासीतनिर्व्यापारस्तिष्ठेत प्रमाथिनांकथंस्ववशीक
रणमितिचेत्तत्राह मत्परइति अहंसर्वात्मावासुदेवएवपरम
उत्कृष्टउपादेयोयस्यसमत्परः एकान्तमद्भक्तइत्यर्थः तथा
चोक्तं नवासुदेवभक्तानामशुभंविद्यतेक्वचिदिति यथाहिलो
केबलवन्तंराजानमाश्रित्यदस्यवोनिगृह्यन्तेराजाश्रितोयमि
तिज्ञात्वाचतेस्वयमेवतद्वश्याभवंति तथैवभगवंतंसर्वान्त

योमिनमाश्रित्यतत्प्रभावेनैववशानीन्द्रियाणिनिगृह्यानिश्चल
स्तुभगवदाश्रितोयमितिमत्वातानितद्वश्यानिभवंतीतिभावः
यथाचभगवद्भक्तेमहाप्रभावत्वंतथाविस्तरेणाग्रेव्याख्यास्यामः
इंद्रियवशीकारेफलमाह वशेहीतिस्पष्टं तदेतद्वशीकृतेंद्रियः
सन्नासीतेति किमासीतेतिप्रश्नस्योत्तरमुक्तंभवति ६१

सदानंदी टी॰ ॥

एवंतर्हिप्रतीकारःकस्तत्रेत्यतआह तं तानींद्रियाणिधीकर्म
साधकान्यखिलान्यपि १ समाहितोवशीकृत्यनिगृहीतमना
स्त्वसन् निर्व्यापारतयातिष्ठेन्मांसमाश्रित्यमत्परः २ वासुदेवो
हमेवशेषोयस्योपादेयश्चांतरः सचात्यंतमद्भक्तोवशीकर्तुं
क्षमोखिलं यथाराजानमाश्रित्यनिगृह्णंतेहिदस्यवःराजाश्रि
तोयमित्येवंज्ञात्वावश्याभवंतिते ४ भगवंतंतथाश्रित्यतत्प्रभा
वेणसर्वशः निगृह्णानींद्रियाण्येवंत्तोभक्तान्यपियोगिनः ५
कृष्णाश्रितोयंमत्वेत्थंस्वयंवश्यानिसंतिवै माहात्म्यंभगवद्भ
क्तेःस्फुटंचाग्रेभविष्यति ६ इंद्रियाणांवशीकारेफलमाहर
मापतिः वशेहीतिस्पष्टमिदंकिमासीतेतिष्टच्छतः ७ उत्तरे
प्रोक्तमित्येतदतःकल्पयतेःशृणु ८ ६१ ॥

नीलकंठी टी॰ ॥

यद्यप्येवंतथापितानिनियंतव्यान्येवान्यथास्थितप्रज्ञत्वस्यैवा
सिद्धेरित्याह तानीति संयम्यवशीकृत्ययुक्तःसन्नद्धःमत्परःअ
हमेवसर्वेषांप्रत्यगात्मापरःस्रग्दिभ्योवाह्येभ्योदेहेंद्रियादि
भ्यश्चांतरेभ्यश्चउत्कृष्टःप्रियतमोयस्यसमत्परःसन्नासीत हि
यस्मात्वशेश्चाज्ञायां शेषंस्पष्टं ६१ ॥

२ आनंदी टीका

यद्यस्मान्नस्य[illegible]विषया[illegible]समाहितस्य[illegible]दर्शनयोग्यतामः
[illegible]विरुद्धेविषयश्रितोज्ञानविज्ञानजागरू[illegible]न्वेषणपर
[illegible]मनथनशीलानींद्रियाणिप्रसभंप्रसह्य[illegible]देवकाललेशलब्धाः
[illegible]हरंति लब्धादपि[illegible]लाद्यपकर्षति विषयाभिमुखतां

इदंते अयंनेंद्रियशदिविषयप्रतिषेधयोगनिष्ठायोगिनाश्चिरादपि
इंद्रियैः कामान्प्रतिप्रवर्तितेनसमर्पितचित्तः यतएवमयंमत्कृलेविषय
परिहारसमाधिस्ततस्तानींद्रियाणिमनसायथोक्तज्ञाननिष्ठेनचेत-
सासंयम्यात्मवशानिकृत्वायुक्तोयथोक्तलक्षणेस्वात्मनत्वेसमाहितः
सर्वास्ववस्थास्वतदेकनिष्ठःमत्परः शास्त्रानिषिद्धशब्दादिग्रहणप्र
वृत्तेंद्रियनिष्ठएवासीतयस्मात् यथोक्तेनक्रमेणयस्ययोगिनःइंद्रिया-
णिवशेविधेयत्वेवर्तंते तस्यप्रतिष्ठितालब्धनिश्चलस्थितप्रज्ञोच्यते अ
त्रायंदृष्टांतः कश्चिद्गारुडिकस्तादृशः संभवतियोमंत्रप्रभावेनभुजगा
न्प्रतिषेद्धुमलं सयदातादृङ्मंत्रोपासनशैथिल्यलक्षणंप्रमादमातिष्ठति
तदातेक्रिडान्वेषिणोभुजगास्तंव्यापादयन्त्येव कश्चित्तुगारुडशास्त्र
रहस्यवेदित्वात्तादृशातिशययुक्तोभवति येनतैरेवभुजगैःस्रग्दामभि
रिवक्रीडति तंचतेकदाचिदभिभवितुंप्रभवंति एवंयोगीकयाचित्स-
त्वाकंक्षितकालंविषयान्परिहृत्यसमाधिमभ्यस्यति तस्यमनागप्यवधा
नविच्छेदात्तेलब्धावकाशाविषयाःचित्तंप्रमथ्नन्त्येव यस्तुयथोक्तपार-
मार्थिकेस्वात्मन्येवसदासमवस्थितःसविषयैःक्रीडन्नपिनकदाचिद्वाधि
तुंशक्यः यथोक्तं वसन्विषयमध्येपिनवसत्येवबुद्धिमान् संवसत्येवदुर्बु
स्ये॰ द्धिरसत्स्वविषयेष्वपि अथकूर्मोंगानीवेत्युपमानानिर्देशाद्विषयेभ्यो न्यत्रापि अव-
तेनमेवेंद्रियाणांसंहारःसंयमोयस्येत्यभ्युपगमएव तेप्रतिपादयन्प्रतिष्ठितप्र-
ज्ञत्वस्यश्लोकएवंकेनप्रत्युक्तलक्षणमाह ६१

रामकंठीका २ टी॰

उक्तःअभ्यासाष्टांगयोगःतानींद्रियाणिसंयम्यमनसेवनिगृह्यवशीकृ
त्यनतुनिराहारतयातत्परःतेषामिंद्रियाणांसंयमपरएवासीततत्रैवाव-
हितचित्तोननुनिरपेक्षः हियस्माद्यस्येंद्रियाणिवशेतस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता
अत्रमत्परइत्यपिउत्तकपाठदर्शनात् अहंवासुदेवएवपरउपास्योयस्ये
तिवाव्याख्यामीश्वरप्रणिधानाद्धेतियोगशास्त्रसूत्रार्थावेक्षयापरमेश्वरा-
भिध्यानमात्रेणापींद्रियवशीकारोजायतेइत्यर्थः ६१

तासिकटीका

यथामन्दमंत्राभ्यासंगारुडिकंक्रिडान्वेषिणोभुजगाव्यापादयितुमुद्य
च्छंति गाढाभ्यस्तमंत्रस्तुवशीकृतातैःस्रग्दामभिरिवक्रीडति तथोक्त
तु यथोक्तं वसन्विषयमध्येपिनवसत्येवबुद्धिमान् संवसत्येवदुर्बुद्धिर

नएवंततःता
सर्वाणींद्रिया
संयम्यवशीकृ
त्वाभ्या
नतत्प्रवृत्त्या
आत्मतत्त्वेस
हितः मत्परो
मेवचिदात्मानं
मेश्वरं भक्त्या
तः आसीतस
भ्यसेत्युक्तमेवं
नहिराजाश्रि
तिदस्यवःअभ
वशीकारफ
लाह वशेहीति

सक्तविषयेष्वपि ६१ ॥

पंचोलीटीका

युक्तः समाहितचित्तः तानि सर्वाणि इंद्रियाणि संयम्य वशीकृत्य मत्परः मत्परायणः तिष्ठेत् हि यस्मात् यस्य इंद्रियाणि वशे यदधीनानि वर्तंते तस्य प्रज्ञा विवेकजा बुद्धिः प्रतिष्ठिता ६१

श्रगावीरसमिद्धोधिनी॥

अथ किमासीनेति स्वतीयं समर्थयति तानि सर्वाणीत्यारभ्य स मांतिमाप्नोति न कामकामीत्यंतैरेकादशभिः यानि वा वश्यकर्तव्यान्मनः प्रच्यावयंति तानि सर्वाणि संयम्य स्ववशे विधाय मत्पर आसीत पिपर्ति पालयति पूरयति कर्मफलानि वेति परः अहमेवेश्वरः परः प्रापणं फलदाता वा यस्येति मां परायणमाश्रित्य। मय्यीश्वरेऽर्पितकर्मफलः स्वस्वकर्माणि निष्ठावान् स्यात् यतः स्वायत्तेंद्रियस्य स्वकर्माचरणे स्थैर्यं भवतीति ८१

मधुभाष्य

तानीति बहुयत्नवतः शक्यान्यतो यत्नं कुर्यादित्याशयः युक्तः मयि मनो युक्तः अहमेव परः सर्वस्मादुत्कृष्टो यस्य स मत्परः फलमाह वशे हीति रागादिदोषकरणमाह परिहरणाय ध्यायतो इत्यादिना भगवदर्पणं विना कृत्स्नं कर्म प्रशंसितुं यस्य फलं निरूपयति संग इति कामात् इति क्रोधात् इति संमोहात् स्मृतिविभ्रम इति बुद्धिनाशात् प्रणश्यति इति कामे समुत्पन्ने तदप्राप्तौ क्रोधः तस्मात् संमोहः कार्याकार्याविवेकः तस्मात् स्मृतिविभ्रमः तस्मात् बुद्धिनाशः ततः पतनम् इति

फलमाह वशे हीति रागादिदोषकरणमाह परिहरणाय ध्यायतो
कहयेन संमोहः कोपोक्ता तथा हि मोहशब्दार्थ उक्तः उपगी
तास्तु मोहसंज्ञितं अधर्मलक्षणं वैव नियतपापकर्मेषु इति
तथा वान्यत्र संमोहो धर्मकामिनेति स्मृतिविभ्रमः प्रतिषे
धादिस्मृतिविनाशः बुद्धिनाशः सर्वात्मना दोषबुद्धिनाशः
विनश्यति नरकाद्यनर्थं प्राप्नोति तथा ह्युक्तम् अधर्मकामिनः
प्राप्ते विस्मृतिर्जायते यदा दोषादृष्टेस्तत्कृतेष्वनरकं प्रतिप
द्यत इति इंद्रियजयफलमाह रागद्वेषाभ्यां विषयानत्र

भवन्नपि विधेयश्चात्मामनोयस्यसजितात्मेत्यर्थः प्रसा
दंमनःप्रसादं कथं प्रसादमात्रेणसर्वदुःखहानिः प्रस
न्नचेतसोहिबुद्धिपर्यवतिष्ठति प्रसापरोक्षेणबुद्धिःस
म्यक्स्थितिंकरोति प्रसादोनामप्रायोविषयागतिः प्र
सादाभावेदोषमाहोत्तराभ्यांश्लोकाभ्यां नहिप्रसादाभा
वेयुक्तश्चितनिरोधः अयुक्तस्यचबुद्धिःसम्यक्ज्ञानंना
स्ति तदेवोपपादयति नचायुक्तस्येति शांतिर्मुक्तिः शां
तिर्मोक्षोयनिर्वाणमित्यभिधानात् कथमयुक्तस्यभा
वनानभवति इत्यतआह ६१॥

381

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

तानीति तानींद्रियाणिसर्वाणिज्ञानकर्मसाधनरूपानिसंय
म्य स्ववशेविधाययुक्तः कर्मयोगपरः आसीततिष्टेदित्यर्थः नन्व
वेंद्रियाणिकथंवशीकर्तुंशक्यते तत्राह मत्परः अहमेवपर
उत्कृष्टोनियंतायस्यसमत्परः विपरीतेईश्वरोदंडकर्तेतिभिया
तत्संयमःसुलभइतिभावः तद्वशीकारेफलंमाह वशेइति
स्पष्टं नन्विंद्रियाणिमनःक्षोभमात्रंकरिष्यंतिचेत्मनसिसं
तविषयाः बाह्येयोगंभंजनकरिष्यंतिसाधकइत्यतआह ॥ ६१

दोहा

तिन सबहिकों वसकरें युक्त पराण मम होय इंद्रियजाके
वसरहें ताकी मतिदृढ सोय ६१॥

382

भाषा अनुवाद

इंद्रियोंको स्वाधीन करना यह कहि करि फेरि क्या करना उचितहै सो कहतेहै कि तो सब इंद्रियों का संयम करिके युक्त योगी मेरेमे तत्परहो रहे अर्थात् आत्मामे निष्ठा करि वैठै यह कहि ज्ञानी कैसे स्थिति करते इस प्रश्नका उत्तर दिया अर्थात् जिसके इन्द्रीगण वशहै उसकी प्रज्ञा कहे बुद्धिप्रतिष्ठितहै ६१ ॥

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते सङ्गा
त्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ६२ ॥

शांकरभाष्यं

अथेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते ध्यायत इति
ध्यायतश्चिंतयतो विषयान् शब्दादि विषय विशेषान् आलोच
यतः पुंसः पुरुषस्य संग आसक्तिः प्रीतिः तेषु विषयेषूपजाय
ते उत्पद्यते संगात् प्रीतेः संजायते समुत्पद्यते कामः तृष्णा
तस्मात्कामात् कुतश्चित् प्रतिहतात् क्रोधोऽभिजायते ६२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

समनन्तरश्लोकद्वयतात्पर्यमाह अथेति पुरुषार्थोपायोपदे
शानन्तर्यमथशब्दार्थः तन्निष्ठत्वराहित्यावस्थां दर्शयति इदा
नीमिति पराभविष्यतो महान्तमनर्थं गमिष्यतो विवेक
विज्ञान विहीनस्येति यावत् सर्वानर्थमूलं विषयाभिध्यानं
तस्य तथात्वमनुभवसिद्धमिति वक्तुमिद मित्युक्तं विषयेषु
विशेषत्वमारोपित रमणीयत्वं प्रीतिरासक्तिरिति साधारण्यं
सक्तिमात्रं तृष्णा तु सैव तद्विका शक्तिस्तस्याः प्रतिबन्धेन प्रणा
शेन वा प्रतिहतिः ६२

स्वामिकृतटीका ॥

बाह्येंद्रियसंयमाभावे दोषमुक्त्वा मनःसंयमाभावे दोषमाह ।
ध्यायत इति द्वाभ्यां गुणबुद्ध्या विषयान् ध्यायतः पुरुषस्य तेषु
संगआसक्तिर्भवति आसक्त्या च तेष्वधिकः कामो भवति कामा
च्चकेनचित्प्रतिहतात्क्रोधो भवति ६२ ॥

पिशाचभाष्यम् ॥

अथेदानीमात्मनाशस्य मूलमुच्यते ध्यायतश्चिंतयतः शब्दादिवि
षयान्संगः प्रीतिस्तेषु शब्दादिषु विषयेषूपजायते उत्पद्यते संगा
त्प्रीतेः संजायते समुत्पद्यते कामस्तृष्णा कामात्कुतश्चित्प्रतिह
तात्क्रोधोऽभिजायते क्रोधाद्भवति संमोहः कार्याकार्यविवेकः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्रा ६२

गी॰
टी॰
द्वि॰

रामानुजभाष्यम् ॥

एवमप्रयत्नेनात्मनि मनःस्थापनरहितस्येन्द्रियजयेऽप्रयत्नोऽविनष्टो भव
तीत्याह विरलविषयानुरागस्यापि हि मय्यनिवेशितमनस इंद्रि
याणि संयम्यावस्थितस्यापि अनादिपापवासनया विषयध्या
नमवर्जनीयं स्यात् ध्यायतो विषयान्पुंसः पुनरपि संगोऽतिवृद्धो
जायते संगात्संजायते कामः कामो नाम संगस्य विपाकद
शा पुरुषो यां दशामापन्नो विषयाननभुक्त्वा स्थातुं न शक्नोति स
कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते कामे वर्तमाने विषये चासंनिहिते तत्सन्निहि
तान्पुरुषान्प्रति क्रोधो भवति ६२ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी॰ ॥ उपक्रमे ६२ ॥

परमार्थप्रपाटीका ॥

एवं बाह्येंद्रियसंयमाभावे दोषमुक्त्वाधुना मनःसंयमाभावे
दोषमाह ध्यायत इति द्वाभ्यां विषयान्ध्यायतः पुंसः पुरुष
स्य तेषु विषयेषु संगश्चासक्तिर्भवति ततः संगात्कामस्तैर्वि
षयैरेवंरूपं भवितव्यमिति तदर्जने आदरो भवति तत्र केनचि
दंतराये कृते क्रोधो भवति ६२ ॥

वनमाली टीका ॥

ननु मनो बाह्येंद्रियप्रवृत्तिद्वारानर्थहेतुत्वं निगृहीतबाह्येंद्रि
यस्य तु तत्वानर्देष्टारं गच्छन्मनस्य निगृहीतेऽपि न कापि क्षतिः
बाह्ययोगाभावेनैव कृतकृत्यत्वादतो युक्त आसीतेति व्यर्थ
मित्याशंक्यानिगृहीतबाह्येंद्रियस्यापि युक्तत्वाभावे सर्वानर्थ
प्राप्तिमाह ध्यायत इति द्वाभ्यां निगृहीतबाह्येंद्रियस्यापि शब्दा
दीन्विषयान्ध्यायतः मनसा पुनः पुनश्चिंतयतः पुंसस्तेषु विष
येषु संगश्चासक्तिर्जायते संगात्समेदं भवत्विच्छा जायते कामा
त्कुतश्चित्प्रतिहन्यमानात्तत्प्रतिघातकविषयकः क्रोधो जा
यते ६२ ॥ उत्तमवैजयन्ती टीका ॥

एवमपि बाह्येंद्रियाण्यपवस्ववशीकृत्य यदि मनसः संयमं न क
रोति तर्ह्यपि बहुतरदोषाविष्टत्वेन पुमान् विनष्टो भवतीत्या
ह ध्यायत इति द्वाभ्याम् ध्यायत इति यद्यपि स्ववशीकृतज्ञान

कर्मात्मकेन्द्रियस्पहूरीकृतविषयाभिनिवेशस्य मत्परस्य यो॰
गिनो निर्दोषत्वमस्ति तथाप्यनन्तजन्मालिशयाभ्यस्तविषया
तिमलिनीकृतस्वरूपेण मनसा विषयान् शब्दादीन् ध्यायतः
पुंसः पुरुषस्य तेषु संगः सुहृद्दोहमेतेनैव जीवामि तद्वीभवा
मिनान्यथेत्येवमतिशयचिंतनरूपरतिविशेष उपजायते उ
त्पन्नो भवति तस्मात्संगात्कामः॥ इदं सर्वं जगन्ममैवाधीनम
स्त्विती(च्छा)विशेषः संजायते॰ तस्माच्च कामात्क्रोधः यद्वस्तुका
मसुत्पादयति तस्य वस्तुनोयः कश्चिद्विघातको भवति तं प्रत्य
षप्रतिक्रोधोऽभिजायते कामएव स्वपरिणामकेन क्रोधरू
पेणोत्पद्यत इत्यर्थः ६२ ॥

मधुसूदनी टीका

ननु मनसो बाह्येंद्रियप्रवृत्तिरनर्थहेतुत्वं निगृहीतबाह्येंद्रियस्यात
स्ताद् दृष्टेरागवन्मनस्यनिगृहीतेपि न कापि क्षतिः बाह्यग्रोग्रा
भावेनैव कृतकृत्यत्वादतो युक्त आसीतेति व्यर्थमुक्तमित्याशं
क्य निगृहीतबाह्येंद्रियस्यापि युक्तत्वाभावे सर्वानर्थप्राप्तिमाह
द्वाभ्यां निगृहीतबाह्येंद्रियस्यापि शब्दादीन्विषयान् ध्यायतो
मनसा पुनः पुनश्चिंतयतः पुंसस्तेषु विषयेषु संगश्च संगः म
मात्यंतसुखहेतव एवैत इत्येवं शोभनाध्यासलक्षणः प्रीतिवि
शेष उपजायते संगात्सुखहेतुत्वाज्ञानलक्षणात्संजायते का
मः ममैते भवंत्विति तृष्णाविशेषः तस्मात्कामात्कुतश्चित्प्र
तिहन्यमानात्तत्प्रतिघातकविषयः क्रोधोऽभिज्वलनात्माभि
जायते ॥ ६२ ॥

सदानंदी टीका॥

नन्विंद्रियवशीकारे जाते स्वांतविनिग्रहः स्वतः सिद्धः किमर्थं
तदासीतेति पृथक्श्रमः १ इंद्रियद्वारतोनर्थकरं नैव स्वतो म
नः उतवा तद्दृष्टेरागवदनिरोधेस्य का क्षतिः २ मैवं मनोनि
रोधव्यं सर्वानर्थकरं यतः निगृहीतेंद्रियस्यापि मनसा वि
षयान्प्रियान् ३ पुंसश्चिंतयतस्तेषु शोभनाध्यासहेतुकः
प्रीतिभेदो यश्च संगो ममैते सुखहेतवः ४ इत्येवं जायते त॰

स्मात्संगात्कामः प्रजायते भवंत्वेतेममेत्येवंतस्माभेदस्ततोपिच
कुतश्चिद्भन्यमानात्नत्वतियातकगोचरः क्रोधोभिज्वलनात्मा
स्यजायतेक्रोधयतस्ततः ६ ६२ ॥

नीलकंठी टीका ॥

यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतिता
माहुःपरमांगतिमितिश्रुतौइंद्रियमनोबुद्धीनांनिग्रहेपरम
पदप्राप्तिरित्युक्तं तत्रउपसंहृतकरणस्यबाह्यान्शब्दादीनगृ
ह्णतोमनोमात्रेणवास्थितस्ययोगिनोमनसोऽनिग्रहेकिंस्यादि
त्याह ध्यायतइतिद्वाभ्यां विषयान्शब्दादीन्ध्यायतश्चिंतयतः
पुंसःपुरुषस्यतेषुशब्दादिषुसंगःसंबंधोजायते बाह्यार्थेभ्यो
निगृहीतान्यपिइंद्रियाणिमनोदोषात्पुनर्बाह्यार्थानुगृह्णंतीत्य
र्थः ततःसंगात्कामस्तस्मिन्विषयेऽभिलाषःसंजायते कामात्
कुतश्चिद्धेतोः प्रतिहतादभिज्वलनात्माक्रोधोभिजायते ६२॥

रामकंठीटीका

इहाप्वल्पवित्यपरमेश्वरमायामुषितमज्ञानतयाशरीरमात्रमात्मत्वेन
प्रतिपन्नस्यसंसारिणः सतःपुंसःसन्निहितमपिशब्दब्ध्येयंनिरुपमा
नंनिजानन्दस्वथासागरमत्यस्वात्मानमविमृषतोदुःखैकपरिमांनित्य
निकृतिमस्तृत्वसाधनस्पृहतयाशब्दादीन्विषयान्ध्यायतःसततंचिन्त
यतःतेषुसंगोनिविडनिमग्नमानसत्वमुपजायते उत्पद्यतेतस्मात्तथा
विधात्संगात्कामस्तद्विषयोभिलाषोरागाख्यःक्लेशःसंजायतेसमु
द्भवति ६२

आनंदी टीका

इंद्रियाणांप्रमाथित्वंदर्शयति निगृहीतबाह्येंद्रियस्यापिमनसोनिग्रहा
भावाद्विषयांश्चिन्तयतस्तेषुसंगोजायतेसंगात्तत्कामःकथमेतान्प्राप्स्या
मीतितृष्णाप्रामेषवपुं ६२

लासिकी [illegible]टीका

नपरमिंद्रियवशीकारंविनास्थितप्रज्ञत्वासंभवोयावद्दोषप्रसक्ति
रपीत्याह ध्यायतइति ध्यायतोविमृशतोनत्वात्मानम् स्येदार्थः
६२ ॥ पुरुषस्यतेषुसंगआसक्तिर्भवति संगात्कामोभिलाषोजायते कामात्केनचित्प्रति
हतात्क्रोधोभवति ॥

पंचोलीटीका

विषयान् शब्दादीन् ध्यायतः आलोचयतः पुंसः पुरुषस्य तेषु विष
येषु संगः आसक्तिः उपजायते संगात् आसक्तेः प्रीतेः कामस्तृ
ष्णाः उपजायते कामात् अभिलाषात् कुताश्चित् प्रतिहतात् क्रो
धोभिजायते ६२

भगवीरमामिद्बोधिनी॥

नन्वारुरुक्षुरपि विरक्तस्य विषयत्यागे सति प्रज्ञास्थैर्यं कथं भवत्येवे
ति कुतो नासौ स्थितप्रज्ञपदेन व्यवह्रियते इत्याशंक्य नकेवलम
स्य प्रज्ञास्थैर्याभाव एव यावदुभयलोकभ्रष्टतया सर्वथा प्रणाशो
पीत्याह ध्यायत इति द्वाभ्यां ध्यात्वा हि विषयास्त्यज्यंते गृहीतस्यै
व हि त्यागात् ध्यानकाल एव च संगादयो मन उपरंजयंति इति
विषयत्यागः कथमपि न सिध्यतीति कथं तस्य प्रज्ञास्थैर्यमिति स
मुदायार्थः प्रकृतार्थस्त्वेवं विषयान्ध्यायतस्त्यागपूर्वकाले दुःखदा
यित्वं विवेचयतः पुंसस्तेषु विषयेषु संग उपरागः उपजायते उपरं
जनबीजत्वाच्च कालांतरे कामः संजायते तस्मात्क्रोधः तस्माच्च
कार्याकार्याविवेकरूपः संमोहः तस्माद्बुद्धेः कर्मनिष्ठानुकूला
याः तत्कालग्राहिण्या मतेर्नाशः ततश्च मरणप्राप्ति उभयतो भ्रष्टो भव
तीति स्वधर्मे परधर्मे च नास्य स्थैर्यमिति स्वधर्माचरणमेव श्रेयःसा
धनमिति भावः ६२॥

मधुभाष्य॥

386

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

ध्यायत इति द्वाभ्यां संगः रुचिरः किलैते विषया इत्येवं लक्ष्म
णः कामप्रभिर्भाव्यं इत्येवरूपः कामप्रहितो क्रोधः स च प्रसिद्धः
संमोहः कार्याकार्यविवेकविरहः स्मृतिविभ्रमो वस्तुतत्त्वमंथा
नचलनं बुद्धिनाशः पैकात्म्याकारमंतीवृत्तिनिलयः ततो
नाशोऽधिकारच्युतेरिति तदेवं बाह्येंद्रियव्यापाराभावेपि चेत
सि विकृतेऽनर्थप्रदर्श्य चेतसि वशे सत्यपि प्रविरुद्धे बाह्येंद्रिय
व्यापाराभावेपि चेतसि विकृतेऽनर्थं प्रदर्श्य चेतसि वशे सत्य
पि प्रविरुद्धे बाह्येन्द्रियव्यापारे गुणमाह ॥ ६२ ६३ ॥

आनंदी टीका

इत्थं खल्वचिंत्यपरमेश्वरमायामुषितसज्ञानतया शरीरपात्रमात्मत्वे
न मन्यमानस्य संसारिणः सतः पुंसः सन्निहितमपि सुखाब्धेयं निरुपमा
न निजानंदरूपया सागरं सत्यस्वात्मानं विस्मृत्य तो दुःखैकपरिमानि
त निहाति मरुत्खसाधनरूपतया शब्दादीन् विषयान् ध्यायतः सततं चि
न्तयतः तेषु संगो निविडः निमज्जमानसत्व उपजायते उत्पद्यते तस्मात्
सानिध्यात्संगात् कामस्तद्विषयाभिलाषो रागात्मकः क्लेशः संजायते स उ
द्भवति ६२

भाषा अनुवाद

बाह्य इन्द्रिय कहे बाहर की इंद्रियोंके नवश रहने मे जो दोष सो देखाय अब अवशी भूत जो मन तिसका दोष देखावते है कि बुद्धि के द्वारा रूपादिक विषयों को ध्यान करते हुये पुरुषका मन उन विषयों मे आसक्त होता अर्थात् विषय सङ्ग होताहै और सङ्गसे अधिक अधिक कामना उत्पन्न होतीहै फेरि जो कामना किसी प्रकारसे नष्ट होय तो क्रोध प्रकट होताहै अर्थात् कामसे क्रोध होयहै ६२ ॥

दोहा

विषय ध्यानसें पुरुषकों तामे संगजाय संग उपजावें
कामकों काम क्रोध प्रगटाय ६२ ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रम
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ६३

शांकरभाष्यम् ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहोऽविवेकः कार्याकार्यविषयविभ्रमो भवतीति संबध्यते क्रुद्धो हि संमूढः सन् गुरुमप्याक्रोशति संमोहात् स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्याद्विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तौ अनुत्पत्तिस्ततः स्मृतिभ्रंशात् बुद्धेर्नाशः कार्याकार्यविषयविवेकायोग्यता अन्तःकरणस्य बुद्धेर्नाश उच्यते बुद्धिनाशात्प्रणश्यति तावदेव हि पुरुषो यावदन्तःकरणं तदीयं कार्याकार्यविषयविवेकयोग्यं तदयोग्यत्वे नष्ट एव पुरुषो भवत्यतः तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात्प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ६३

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

क्रोधस्य संमोहहेतुत्वमनुभवेन द्रढयति क्रुद्धो हीति आक्रोशत्यधिक्षिपति तदयोग्यत्वमपेरर्थः संमोहकार्यं कथयति संमोहादिति स्मृतेर्निमित्तनिवेदनद्वारा स्वरूपं निरूपयति शास्त्रेति क्षणिकत्वादेव तस्याः स्वतो नाशसम्भवात् संमोहाधीनत्वं तस्येत्याशंक्याह स्मृतीति स्मृतिभ्रंशेपि कथं बुद्धिनाशः स्वरूपतः सिद्ध्यतीत्यत्राह कार्येति ननु पुरुषस्य नित्यसिद्धस्य बुद्धिनाशेपि प्रणाशो न प्रकल्पते तत्राह तावदेवेति कार्याकार्यविवेचनयोग्यान्तःकरणाभावे सतोपि पुरुषस्य करणभावादपागततत्त्वविवेकविवक्षया नष्टत्वव्यपदेशः तदेतदाह पुरुषार्थेति ६३ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

किंच क्रोधादिति क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावः ततः शास्त्राचार्योपदिष्टार्थस्मृतेर्विभ्रमो विचलनं विभ्रंशः ततो बुद्धेश्चेतनाया नाशः वृक्षादिष्विवाभिभवस्ततः प्रणश्यति

स्तत्तुल्यो भवति ६३ ॥

क्रोधाद्भवति जायते संमोहः **पिशाचभाष्यम्** कार्याकार्यविवेकः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्रा-
र्योपदेशजातसंस्कारजनिताया स्मृतेर्भ्रंशः उत्पत्तिनिमित्तभ्रं
शे सत्यामनुत्पत्तिस्तस्य स्मृतेर्भ्रंशात् बुद्धिनाशः कार्याकार्य
विवेकलक्षणाया बुद्धेर्नाशः बुद्धिनाशात्स्वयं प्रणश्यति पुरु
षार्थायोग्यो यावत्कार्याकार्यविवेकस्तन्नाशे नष्ट एव पुरुषो
भवति ॥ ६३ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥

क्रोधाद्भवति संमोहं कृत्याकृत्यविवेकशून्यता तया सर्वं क
रोतीति ततः प्रारब्धे इंद्रियजयादिके प्रयत्ने स्मृतिभ्रंशो भ
वति स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः आत्मज्ञाने यो व्यवसायः कृत
स्तस्य नाशः नाशात्पुनरपि संसारे निमग्नो नष्टो भवति ६३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

तपस्विनो विषयत्याग एव विषयग्रहणे पर्यवस्यति ध्यात्वा हि
ते त्यज्यंते ध्यानकाल एव संगादय उपजायन्ते इत्यनुपायो
विषयत्यागः स्थितप्रज्ञस्य ६३ ॥

परमार्थप्रपाटीका ॥

क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविचाराभावस्तस्मात्स्मृतिविभ्रमः
शास्त्राचार्योपदेशः कीदृशोऽहं किं करोमीति न स्मरति तस्मा
द्बुद्धिनाशस्तस्मात्प्रणश्यति लोकनिंदास्पदत्वेन जीवन्मृततु
ल्यो भवति एवमनेन प्रथमतो विषयानुस्मृतिः परिहार्येत्युक्तं
उक्तं च लोक एष विषयानुरंजनं दुःखगर्भमपि मन्यते सुखं
आमिषं वडिशगर्भमप्यहो मोहतो ग्रसति यद्वदंडज इति ६३ ॥

वनमालीटीका ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावरूपः संमोहा
त्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदिष्टभगवदनुसंधानस्य विभ्रं
शो नाशः बुद्धिनाशात्प्रणश्यति श्रीहरिधाम्नः प्रच्युतः सन् सं
सारे पततीत्यर्थः यस्मादेवं मनसो निग्रहाभावे निगृहीतबा
ह्येंद्रियस्यापि परमानर्थप्राप्तिस्तस्मान्महता प्रयत्नेन मनो

निगृह्णीयादित्यभिप्रायः ६२ ॥

कुसुमवैजयन्ती टीका ॥

ततः किमत आह क्रोधादिति क्रोधात्सकाशात्संमोहः कर्तव्या
कर्तव्यज्ञानशून्यरूपो भवति संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्रो
पदिष्टमत्प्राप्तिसाधनरूपं मदाराधनात्मकं कर्मानुष्ठानेया
स्मृतिः स्मरणं तस्य विभ्रमः विस्मरणं भवति स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धि
नाशः पूर्वोक्तव्यवसायात्मिकाया मत्प्राप्त्युपायाया
बुद्धेर्नाशोऽदर्शनं भवति बुद्धिनाशात्प्रणश्यति मदनन्यवि
षयाया बुद्धेर्नाशाद्धेतोरन्यदेव विषया बुद्धिरुत्पद्यते तस्याः
सकाशात्प्रणश्यति प्रणष्टो भवति संसारचक्रे पुनः पुनर्घ
टीयंत्रवदपथ्यो भ्रमणं प्राप्नोतीत्यर्थः ६२ ॥

मधुसूदनी टीका ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावरूपः संमो
हात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतेः शास्त्राचार्योपदिष्टार्थानुसंधानस्य
विभ्रमो विचलनं विभ्रंशः तस्माच्च स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धेरैकात्म्या
कारमनोवृत्तेर्नाशः विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबं
धात् अनुत्पत्तिरुत्पन्नायाश्च फलाऽयोग्यत्वेन विलयः बुद्धि
नाशात्प्रणश्यति तस्याश्च फलभूताया बुद्धेर्विलोपात्प्रणश्य
४ ति सर्वपुरुषार्थायोग्यो भवति यो हि पुरुषार्थायोग्यो जातः स
मृत एवेति लोके व्यवह्रियते अतः प्रणश्यतीत्युक्तं यस्मादे
वं मनसो निग्रहाभावे निगृहीतबाह्येंद्रियस्यापि परमानर्थ
प्राप्तिस्तस्मान्महता प्रयत्नेन मनो निगृह्णीयादित्यभिप्रायः
अतो युक्तमुक्तं तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीतेति ६३ ॥

सदानंदी टीका ॥

कार्याकार्यविवेकस्याभावः संमोहः उद्भवेत् येनायं गुरुमित्रा
दीन्यथाक्रुश्यति मूढधीः संमोहाज्जायते तस्मात्स्मृतेर्भ्रंशो
ऽनर्थदः १ शास्त्राचार्योपदिष्टार्थानुसंधानस्य विभ्रमः त
तो ब्रह्मैकार्यवृत्तेः प्रतिबंधो विपर्ययात् २ बुद्धेर्नाशस्ततस्त

स्याविलोपादेवपूरुषः पुमर्थायोग्यतापन्नोम्नष्टएवेतिकथ्य
ते ३ यस्मादेवंहिमनसोनिग्रहाभावतःपुमान् नष्टतत्ल्योभ
वेत्तस्माद्यतस्वास्यविनिग्रहे ४ ग्रतोयुक्तंमयोक्तंतदासीतेति
पुरातन ५ श्रीमत्कृष्णपदारविंदयुरभोहृत्तिवहृद्धामरी श्र
द्धाभक्तियुतंमनोनवरतंयावत्प्रविष्टंनहि तावल्लोभक
पीलतांप्रतिपदंनाद्याजहातिस्विकांचांचल्यंप्रजहातितत्र
निरतंचेतःस्वयंत्वाधिदं १ ६३ ॥

नीलकंठी टी॰॥

ततःक्रोधात्संमोहःकार्याकार्यविवेकाभावोभवति ततःस्मृ
तिविभ्रमःशास्त्रानुसंधानस्यविभ्रंशाद्रूपंचलनंभवति स्मृ
तिभ्रंशात्बुद्धिनाशःशास्त्रार्थस्यनिश्चितस्यापितिरोधानंभ
वति तस्मिंश्चशास्त्रजेपरोक्षज्ञानेपिनष्टेपुरुषोनश्यतिपुरु
षार्थायोग्योभवति योहिताहशःसनष्टएवेतिलोकेवदंति
६३ ॥

रामकंठी टीका १

तस्माञ्चतत्प्रतिहृलेषुवस्तुषुक्रोधःद्वेषाख्यःक्लेशप्रकारोभिजायते
प्रभवति ततस्तस्मेमोहःग्रात्मानात्मादिवस्तुविवेकविरहात्मकमज्ञानं
७४ प्रभवतिमोहाख्यःक्लेशउंजतीत्यर्थः ततःस्मृतिर्विभ्राम्यति सत्यंस्व
तत्वमात्मानमस्पृशतीस्वरूपलोपमिवाप्नोति ततःशाश्वतस्माद्बुद्धेःप
रमार्थनिश्चयात्मकंज्ञानंनश्यतितिरोभवति तस्माञ्चहेतोःपुरुषःस्वा
त्मस्वरूपप्रतिष्ठाभावलक्षणंनाशमुपगच्छतीति संसारिणंपुरुषमुदि
श्याप्रतिष्ठितबुद्धित्वस्यहेतुपरंपरांप्रतिपाद्येदानीमनुजिहृक्षालक्षण
लिप्यमाणसन्देहतिरस्कारिणीतिरोधानतया प्रकाशमानयथोक्तस्व
स्वभावप्रकाशस्यप्राप्तप्रबोधस्यमुमुक्षोःप्रतिष्ठितप्रज्ञत्वस्यकारणक्र
मंप्रतिपादयितुमाह ६३ २

ग्रानंदी टीका

विनश्वरत्वेनक्रोधःचित्तज्वलनंक्रोधात्संमोहःकार्याकार्यविचाराभावः
संमोहात्स्मृतिविभ्रमःशास्त्राचार्योपदेशानुसंधानाभावःस्मृतिनाशा

द्बुद्धिनाशः बुद्धेः शास्त्रस्यपरमार्थनिश्चयस्यनाशः बुद्धिनाशात्प्रणश्य
तिसमुपादेयंस्थितप्रज्ञत्वंनाप्नोतीत्यर्थः ६३

लासिकी [illegible] टीका

क्रोधात्संमोहः

कार्याकार्यविवेकाभावः ततस्तु शास्त्राचार्योपदिष्टार्थस्मृतेर्विभ्रमो
विभ्रंशः ततोबुद्धेः परमार्थनिश्चयात्मकस्यबोधस्यनाशस्तिरोभा
वः ततः प्रणश्यतिपुरुषार्थान्मोक्षाख्याद्भ्रश्यति ६३ ॥

पंचोलीटीका

क्रोधात्संमोहअविवेकोभवतिसंमोहात्शास्त्रसंस्कारजनि-
तायाः स्मृतेर्विभ्रंशोभवतिस्मृतिभ्रंशात्कार्यविषयायाः बुद्धेः
नाशोभवतिबुद्धेर्नाशात्प्रणश्यतिविवेकविज्ञानरहितोनष्टप्रा-
यभवति ६३

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

स्पष्टार्थः ६३

मधुभाष्य॥

६३॥

391

भाषा अनुवाद

और क्रोध मोहका हेतुहै इसको दृढ करतेहै कि क्रो।
धसे अर्थात् उसके द्वारा मोह होताहै अर्थात् काज अका
जका विचार नही रहता फेरि संमोह होनेसे शास्त्र और
आचार्य्य तथा गुरुका दिया जो उपदेश कहे शिक्षा अर्थ
सो विचलित अर्थात् भूल जायहै और स्मृतिभ्रंश होनेसे।
कहे उपदेश भूल जानेसे बुद्धिकी चेतना चली जातीहै
अर्थात् बुद्धि नष्ट होतीहै बुद्धिनाश होनेसे जडको समा
न होय फेरि वह मनुष्य मुर्देकी तुल्य हो कर नष्ट हो
ताहै ६३ ॥

दोहा

क्रोधहुंसेसंमोह ह्वै संमोहस्मृति विकलाय स्मृतिभ्रंश
मतिनाशहै बुद्धिनाश नाशहोजाय ६३॥

392

३८७

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् आ॰
त्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ६४ ॥

शांकरभाष्यम् ॥

सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिध्यानमथेदानीं मोक्षकारण
मिदमुच्यते रागद्वेषेति रागद्वेषवियुक्तैः रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ
तत्पुरःसरा हीन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी तत्र यो मुमुक्षुर्भव
ति स ताभ्यां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैर्विषयानवर्जनीयांश्च
रन्नुपलभमानः आत्मवश्यैरात्मनो वश्यानि वशीभूतानि तै
रात्मवश्यैर्विधेयात्मेच्छातो विधेय आत्मान्तःकरणं यस्य सोयं प्र
सादमधिगच्छति प्रसादः प्रसन्नता स्वास्थ्यं ६४ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं स्थितं तर्हि भोगेन
जीवनार्थं भुञ्जानो विषयाननर्थं कथं न प्रतिपद्येत इत्याशंक्य
वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकतात्पर्यमाह सर्वानर्थस्येति अन
र्थमूलकथनानन्तर्यमथशब्दार्थः परिहृतत्वे निर्णीते सति त
त्परिहारोपायजिज्ञासां दर्शयति इदानीमिति रागद्वेषपूर्विका
प्रवृत्तिरित्यत्रानुभवदर्शनार्थो हिशब्दः शास्त्रीयप्रवृत्तिव्यासेधा
र्थं स्वाभाविकीत्युक्तं तत्रेत्यधिकृतानधिकृत्य प्रयोगो वर्जनी
यानशनपानादीन् देहस्थिति हेतूनिति यावत् इन्द्रियाणां
विषयेषु प्रवृत्तिश्चेन्नियमानुपपत्त्या वर्जनीयेष्वपि स्यादि
त्याशंक्याह आत्मेति अन्तःकरणाधीनत्वेपीन्द्रियाणां तदनि
यमात्तेषामपि नियमानुपपत्तिरित्याशंक्याह विधेयात्मेति ६४

स्वामिकृतटीका ॥

ननु इंद्रियाणां विषयप्रवणस्वभावानां निरोद्धुमशक्यत्वात्
अयं दोषो दुष्परिहर इति स्थितप्रज्ञस्य कथं स्यादित्याशंक्याह रागे
ति द्वाभ्यां रागद्वेषरहितैर्विगतदर्पैरिंद्रियैर्विषयांश्चरन् उपभुञ्जा
नोपि प्रसादं शान्तिं प्राप्नोति रागद्वेषराहित्यमेवाह आत्मनो मन
सो वश्यैर्विधेयो वशवर्ती आत्मा मनो यस्येति अनेनैव कथं व्रजेत॥

गी॰
टी॰
द्वि॰

भुंजानेत्यस्य चतुर्थप्रश्नस्यार्थो नेंद्रियैर्विषयानधिगच्छतीत्युत्तरमुक्तं भवति ६४ ॥

पिशाचभाष्यम् ॥

अथेदानीं मोक्षकारणमुच्यते रागद्वेषेति रागद्वेषशून्यै रागद्वेषौ तत्परस्परानुविद्धौ इंद्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी ताभ्यां वियुक्तैरिंद्रियैरात्मवश्यैर्विषयांश्चरन्नुपलभमानो योगी आत्मवश्यैः स्वाधीनैर्विधेयः आत्मा अंतःकरणं यस्य सोयं विधेयात्मा प्रसादं स्वास्थ्यमधिगच्छति प्राप्नोति ६४ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥

उक्तेन प्रकारेण मयि सर्वेश्वरे शुभाश्रये न्यस्तमनाः निर्दग्धकल्मषो रागद्वेषवियुक्तैरिंद्रियैर्विषयांश्चरन् विषयांस्तिरस्कृत्य वर्तमानो विधेयात्मा विधेयमना प्रसादमधिगच्छति निर्मलांतःकरणो भवतीत्यर्थः ६४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ नास्ति

[illegible] ६४ ॥

परमार्थप्रपाटीका ॥

अथैतत्कर्तुमसमर्थोपि तरतीति ब्रजन् किमस्यान्तरमाह रागद्वेषेति रागद्वेषवियुक्तैरिंद्रियैर्विषयांश्चरन् प्रसादमधिगच्छति रागप्रीतिरासक्तिः द्वेषश्च ताभ्यां वियुक्तैः उदासीनैरिंद्रियैर्विषयान्भुंजानः अथ रागद्वेषवियुक्तत्वे हेतुमाह आत्मवश्यैरिति आत्मवश्यो येषां तानि सर्वमात्मभावनायुक्तानि तैर्विधेयः परिनिष्ठित आत्मा मनो यस्य स तथाभूतः प्रसादं शांतिमधिगच्छतीत्यर्थः तदुक्तं अग्निसंगाद्यथा लोहमग्नित्वमुपगच्छति आत्मसंगात्तथा गच्छत्यात्मतामिंद्रियादिकमिति ६४ ॥

वनमाली टीका ॥

मनसि निगृहीते तु बाह्येंद्रिय[illegible] निग्रहाभावेपि न दोषः राज्ञि निगृहीते हि प्रजाः स्वयमेव वशीभवन्ति यथा तथा मनसि निगृहीते इंद्रियाणि स्वयमेव वशीभवंतीति वदन् किं ब्रजेतेत्यस्योत्तरमाह रागेत्यष्टभिः स्वस्य विधेयं वशीभूतमात्मं मनो यस्य स[illegible]

गी॰ चित्तस्य स्वछतां परमात्मा साक्षात्कारयोग्यताम् अधिगच्छति रागद्वेषप्र
टी॰ युक्तानि हीन्द्रियाणि दोषहेतुत्वं प्रतिपद्यंते मनसि स्ववशे तु न रागद्वे
द्वि॰ कर्मः षौ तयोर् अभावे तु तदधीनेंद्रियप्रवृत्तिः प्रवर्जनीयतया तु विषयोप
१५ लंभो न दोषम् आहतीति न शुद्धिव्याघात इति भावः एतेन विषया
न॰ णां स्मरणम् अपि चेद् अनर्थकारणं तर्हि भोगः तेन जीवनार्थं वि
षयान् भुंजानः कथम् अनर्थं न प्रतिपद्येतेति शंका निरस्ता स्वाधी
नैर् इंद्रियैर् विषयान् प्राप्नोति चेत् किं वर्जनेन तेन प्रश्नस्योत्तरम् उक्तं भव ति
ति १५ ॥

सदानंदी टी॰ ॥

निगृहीते तु मनसि विनेंद्रियविनिग्रहं दोषो नेति वदन्न् आह प्रजे
ते त्यस्य चोत्तरं १ वशीकृतमना यस्तु स्वाधीनैर् इंद्रियैस् त्वरन् वि
युक्तैर् द्वेषरागाभ्यां शब्दादि विषयांस् तथा १ चित्तस्य स्वछतां ब्रह्म
साक्षात्वैकयोग्यतां स प्राप्नोति ततश् चित्तं निरोद्धुं प्रयत्नतः २
१५ ॥

नीलकंठी टी॰ ॥

ननु विषयान् अध्यायतो ऽपि योगिनो ऽवश्यं प्रमाणस्वाभाव्याद् इंद्रि
याणां विषयेषु संगोऽवश्यं भविष्यति तस्योक्तरीत्या तस्यापि नाशप्र
सक्तिर् इत्याशंक्याह रागद्वेषेति विधेयात्मा किंकरीकृतमनास्तु
आत्मवश्यैर् मनो ऽधीनैर् इंद्रियैः स्वामिनश् चित्तस्य किंकरीकृतस्य का
मक्रोधहीनत्वात् स्वयम् अपि रागद्वेषवियुक्तैर् विषयान् पथि पतित
तृणादीनी वानास्थया चरन् पश्यन् अपि तुमान् तत्र कामाद्य् उदः
यात् प्रसादं संकल्पविकल्पकलेपप्रक्षालनेन मनसः स्वाच्छ्य
म् अधिगच्छति मनसः स्वाच्छ्यम् एव प्रत्यगात्मनः स्वाच्छ्यं तस्य तद्गु
णसारत्वात् अजितमनस्कम् इव जितमनस्कं विषयसंगो न बा
धते ऽतो मनोजय एव पुंसः कर्तव्य इत्यर्थः १५ ॥

रामकृष्णदीटीका

आत्मवश्यैर् विधेयात्मा प्रसादम् अधिगच्छतीति आत्मवश्यैर् विधेयात्मा तु॰

आत्मवश्यैः स्वाधीनैः रागद्वेषाभ्यां वियुक्तै रहितैरिंद्रियैः श्रोत्रादिभिः
र्विषयान् शब्दादीन् निषिद्धांश्चरन्नुपलभमानः प्रसादं चित्तस्य स्वछ
तामेवमात्मसाक्षात्कारयोग्यतामधिगछति रागद्वेषप्रयुक्तानि हीं
द्रियाणि दोषहेतुतां प्रपद्यंते मनसि स्ववशे तु न रागद्वेषौ तयो
रभावे च न तदधीनेंद्रियप्रवृत्तिः प्रारब्धवशाद्देहनिर्वाहाय विष
योपलंभो न दोषाय भवेत् निषिद्धाचारस्य रागाद्यधीनस्यैवाकल्पक
त्वात् तत्र स्वभाव एव तन्मतो न चलतीति भावः अतो किंव्रजे
तेत्यस्योत्तरमुक्तं ६४

धनपतिवैजयन्तीटी० ॥

यस्माद्विषयासक्तेंद्रियमना विषयान् ध्यायन् सन् विषयजन्यसं
गादिकबुद्धिनाशांतेभ्य उत्तरोत्तरपरिणाम भूतेभ्योऽतिप्रबलत
रेभ्यः षट्प्रकारदोषेभ्यः सकाशात् प्रमानुप्रणष्टो भवति तस्मा
न्मनः सान्विषयासक्तिं विहाय रागादिरहितैरिंद्रियैर्यथेष्टं विष
यभोगान् कुर्वाणोऽप्येतैर्दोषैर्न नष्टो भवति किंतु मन्निष्ठ भवुद्धि
र्भवतीत्याह रागेति द्वाभ्यां रागद्वेषैरिति तु शब्दः संगकामादिदो
षनिरसनपरः य एवं भूतो भवति तं विषयसंगादयो दोषा नाभिभ
वंतीत्यर्थः आत्मवश्यैर्मद्विषयेन मनसा वश्यानि वशीभूतानि
तथा तैः अत एव रागद्वेषवियुक्तैः इष्टवस्तु निरागोऽनिष्टे द्वेषस्ता
भ्यां सकाशाद्वियुक्ताः विगताः योगा येषां तैः तथा तैः रागद्वेषवि
वर्जितैरिंद्रियैर्विषयान् शब्दादीन् चरन् गच्छन् भक्तन् वा विषया
न् भुंजानः सन्नपीत्यर्थः विधेयात्मा स्ववशीभूतमनाः प्रसादं श्री
तष्करणशुद्धिमधिगच्छति प्राप्नोति ६४ ॥

मधुसूदनी टीका ॥

योऽयं समाहितचेताः सर्वाणींद्रियाणि निरुध्यापि रागद्वेषदुष्टेन म
नसा विषयान् चिंतयन् पुरुषार्थाद्भ्रष्टो भवति विधेयात्मा तु शब्दः पू
र्वस्माद्व्यतिरेकार्थः वशीकृतांतःकरणस्तु आत्मवश्यैर्मनोधीनैः
स्वाधीनैरितिवा रागद्वेषाभ्यां वियुक्तैर्विरहितैरिंद्रियैः श्रोत्रादिभि
र्विषयान् शब्दादीनानिषिद्धांश्चरन्नुपलभमानः प्रसादं प्रसन्नतां

मनसि निगृहीते तु बाह्ये
न्द्रियनिग्रहाभावेऽपि न दो
ष इति वदन् किं व्रजेतेत्य
स्योत्तरमाह रागेति ६४

गी॰ टी॰ द्वि॰

चित्तस्य स्वच्छतां परमात्मसाक्षात्कारयोग्यतामधिगच्छति रागद्वेषप्र
युक्तानि हीन्द्रियाणि दोषहेतुतां प्रतिपद्यन्ते मनसि स्ववशे तु न रागद्वे
षौ तयोरभावे तु तदधीनेन्द्रियप्रवृत्तिः प्रवर्जनीयतया तु विषयोप
लंभो न दोषमावहतीति न शुद्धिव्याघात इति भावः एतेन विषया
णां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं कृतं तर्हि भोगः तेन जीवनार्थं वि
षयान् भुंजानः कथमनर्थं न प्रतिपद्येतेति शंका निरस्ता स्वाधी
नैरिन्द्रियैर्विषयान् प्राप्नोति चेत् किं वर्जनेनेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भव
ति ६४ ॥

सदानंदी टी॰ ॥

निगृहीते तु मनसि विनेन्द्रियविनिग्रहं दोषो नेति वदन्नाह वर्जे
नेत्यस्योत्तरं १ वशीकृतमना यस्तु स्वाधीनैरिन्द्रियैश्चरन् वि
युक्तैर्द्वेषरागाभ्यां शब्दादिविषयांस्तथा २ चित्तस्य स्वच्छतां ब्रह्म
साक्षात्त्वैकयोग्यतां संप्राप्नोति ततश्चित्तं निरोद्धव्यं प्रयत्नतः ३
६४ ॥

नीलकंठी टी॰ ॥

ननु विषयान् ध्यायतोऽपि योगिनो बुद्ध्यानेकप्रमाणस्वाभाव्यादिन्द्रि
याणां विषयेषु संगोऽपरिहार्यस्ततश्चोक्तरीत्या तस्यापि नाशप्र
सक्तिरित्याशंक्याह रागद्वेषेति विधेयात्मा किंकरीकृतमनास्तु
आत्मवश्यैर्मनोऽधीनैरिन्द्रियैः स्वामिनश्चित्तस्य किंकरीकृतस्य का
मक्रोधहीनत्वात् स्वयमपि रागद्वेषवियुक्तैर्विषयान् पथि पतित
तृणादीनीवानास्थया चरन् पशुवदश्नन्नपि तत्र कामाद्यनुद
यात् प्रसादं संकल्पविकल्पकलेपप्रक्षालनेन मनसः स्वाच्छ्य
मधिगच्छति मनसः स्वाच्छ्यमेव प्रत्यगात्मनः स्वाच्छ्यं तस्य तद्गु
णसारत्वात् अजितमनस्कमिव जितमनस्कं विषयसंगो न बा
धतेऽतो मनोजयोऽवश्यं कर्तव्य इत्यर्थः ६४ ॥

रामकंदीटीका

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छतीति आत्मवश्यैर्विधेयात्मा तु॰

मान् विधेयः प्रत्यवमर्षविषयभूतत्वात्स्वाधीन आत्मा स्वभावो यस्य सतादृ
शः पुरुषः आत्मवश्यैस्ताहृशस्य सतस्तस्यात्मनः स्वशक्तितया प्रतिपाद्यमान
त्वाद्विधेयैस्तदधीनप्रवृत्तिस्थितिसंहृतिभिरिंद्रियैर्बाह्याभ्यंतरैः करणैः किरणै
रिवार्कः पदार्थान्विषयांश्चरन् गच्छन्प्रसादं सत्वादिकलंकसंपर्काभावरूपं वै
षम्यमधिगच्छति प्रतिलभते अत एव कीदृशैरिंद्रियैर्विषयांश्चरन् रागद्वेष
विमुक्तैः रागद्वेषौ हि विषयमात्रध्यानसंप्रसक्तस्याविरक्तस्यात्मनः प्रसरतो विष
यान्प्रति प्रवर्तमानेष्विंद्रियेषु परिस्फुरतः यस्य तु सर्वतः परिपूर्णत्वान्नित्यनिर
भिलाषस्वरूपप्रत्यवमर्षपूर्वकः सर्वज्ञानक्रियाव्यवहारः तस्य रागद्वेषाभ्या
विमुक्तानींद्रियाणि स्वस्वविषयमभिप्रवर्तंत इति तादृशैरिंद्रियैर्विषयांश्चरन्प्र
सादमधिगच्छतीत्युक्तं ६४

आनंदीटीका

इंद्रियवशीकारेगुणानाह विधेयो वश्यस्समाहित आत्मान्तःकरणं यस्य प्र
सादं सत्वादिवांछारूपपंकसंपर्काभावं ६४ विषयध्यानसक्तस्याविरक्तात्मनो विषयप्रवणेंद्रिये
षु रागद्वेषौ स्तः अनीदृशात्तु पुरुषो रागद्वेषविमुक्तैरिंद्रि

लासिकी [illegible]टीका

एवं सर्वानर्थमूलानामपि विषयाणां भुक्तोपभोगमोक्षकारणमिति यैरात्मवश्यैः स्वाधीनैः स्वभावतः सद्भिर्वि
वदान्किं वर्जनेनत्यस्योत्तरमाह यावदध्यायसमाप्ति प्रत्यवमर्षेन वश्यः यथानुपभुंजानः विधेया
त्मा विधेयः
प्रसादं आत्मा स्वस्वभावो यस्य स सत्वादिसंपर्ककलंकाभावं प्राप्नोति ६४ तदुक्तं शिवोपनिषदि
ग्राह्यग्राहकसंबन्धे सामान्ये सर्वदेहिनां योगिनां तु विशेषोयं संबन्धे सावधानतेति

पंचोलीटीका

सर्वानर्थस्य मूले विषयाभिध्यानमुक्त्वा अथेदानीं मोक्षकारणमि
दमुच्यते रागद्वेषेति तु पुनः विधेयात्मा वश्यचित्तः रागद्वेषविमुक्तैः
रागद्वेषरहितैः आत्मवश्यैः आत्मना वशीकृतैः इंद्रियैः श्रोत्रादिभिः
अप्रार्थितान् विषयान् चरन् उपलभमानः प्रसादं स्वास्थ्यमधिगच्छ
ति ६४

रामाश्रमसिद्धांतबोधिनी॥

रागद्वेषेति प्रथंगजुः सुखार्दैनरक्षंतव्यमितिरागः प्रथंपरकीयो वर्ध्यं
दंतव्यमिति द्वेषस्ताभ्यां रहितैर्युत आत्मवश्यैः स्वायत्तैरिंद्रियैश्चक्षुरा
दिभिर्विषयान्प्रतिपक्षभूतान्समुपायातान्प्रद्दारविषयीभूतान् चर
न् वध्यतयाजानन् प्रसादं मोक्षकालक्ष्याभावं प्राप्नोति यतो विधेयात्मा

नियमितमनाः मनसो नियमने हि सर्वाणींद्रियाणि नियमिता-
नि भवंतीति ८४॥

मधुभाष्य

८४॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि चिरकालसे विषयमें निमग्न स्वभाव कहे विषय में आसक्त इन्द्रियगणका विषयसे रोकना जो असाध्य अति कठिनहै तो पूर्व उक्त दोष निवारण कैसे हो सकेगा इससे स्थितप्रज्ञ होनाभी असंभव अति उर्वटहै इस शंका पर क हतेहैं कि राग कहे प्रीति और द्वेष जो विरोध तिनसे रहि तहोके अर्थात् इनको छोडके और अभिमान त्याग करि के सब इंद्रियोंके द्वारा विषयोंका भोग करनेसे भी शान्ति प्राप्ति होतीहै तो राग द्वेष रहित कैसे होय सो कहतेहैं। कि मनके आधीन कहे वशीभूत सब इंद्रियेंहैं और इंद्रिय वशकारी मनको जो मनुष्य अपने वशकर राखेहै उसके फेरि और राग द्वेषादिक रहते नही इस कहनेसे अर्जुन की चौथी प्रश्न जो है कि स्थितप्रज्ञ कैसे गमन करैहै उस का उत्तर दिया कि स्वाधीन इंद्रियगण राखि विषयोंमे ग मन करै अर्थात् इंद्रीजितहो विषयभोग करै जिस हेतु आत्मवश इंद्रिय द्वारा विषय भोग करता हुआ आत्मा। सुखी रहताहै ६४ ॥

दोहा

राग द्वेष बिन विषयको इंद्रिय सों करै भोग इंद्रिय मन बस
जादिके सो प्रसाद लहै लोग ६४॥

प्रसादेसर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते प्र
सन्नचेतसोह्याशु बुद्धिःपर्यवतिष्ठते ६५

शांकर भाष्यं ॥

प्रसादेसति किं स्यादित्युच्यते प्रसादइति प्रसादे सर्वदुःखा
नां आध्यात्मिकादीनां हानिर्विनाशोस्य यतेरुपजायते किं
च प्रसन्नचेतसः स्वच्छान्तःकरणस्य हि यस्मादाशु शीघ्रं
बुद्धिःपर्यवतिष्ठते आकाशमिव परि समन्तात् अवतिष्ठते
आत्मस्वरूपेणैव निश्चलीभवतीत्यर्थः एवं प्रसन्नचेतसोऽव
स्थितबुद्धेःकृतकृत्यता यतस्तस्माद्रागद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैः
शास्त्राविरुद्धेष्ववर्जनीयेषु युक्तं समाचरेदिति वाक्यार्थः ६५

आनंदगिरिकृत टी०॥

तथापि नानाविधदुःखाभिभूतत्वान्न स्वास्थ्यमास्थातुं शक्य
मित्याशयेन पृच्छति प्रसादइति श्लोकार्द्धेनोत्तरमाह दुःख
नइति सर्वदुःखहान्याबुद्धिस्थैर्येऽपि प्रकृते प्रज्ञास्थैर्यं ।
कथं सिद्धमित्याशंक्याह प्रसन्नेति बुद्धिप्रसादस्यैवफला
न्तरमाह किंचेति तस्माद्बुद्धिप्रसादार्थं प्रयतितव्यमिति
शेषः श्लोकद्वयस्याक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमुपसंहर
ति एवमिति युक्तःसमाहितो विषयपारवश्यशून्यःसन्नि०
ति यावत् ६५ ॥

स्वामिकृत टीका ॥

प्रसादेसति किंस्यादित्यत्राह प्रसादइति प्रसादेसति सर्वदुः
खानांनाशः ततश्च प्रसन्नचेतसोबुद्धिः प्रतिष्ठिताभवतीत्य
र्थः ६५ ॥

पिशाचभाष्यं टी०

प्रसादेसति किंस्यादित्यपेक्ष्यते प्रसादेप्रसन्नतायांसत्यांस
र्वदुःखानामाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानांहानिर्नाशः
आध्यात्मिकानिजन्मजरामरणेतदंतरे परिपतितवातपि०

त्श्लेष्मसंक्षोभजनिता विकाराः आधिभौतिकानि भूतानामि
तरेतरं वध्यवधकभावेन जनितानि दुःखानि शस्त्रप्रह
रणादीनि आधिदैविकानि वातातपवर्षतन्त्रतिबंधजनिता
नि दुःखानि शस्त्रप्रहरणादीनि आधिदैविकानि वातातपव
र्षतन्त्रतिबंधजनितानि दुःखानि एतेषामाध्यात्मिकादीनां
दुःखानां हानिर्नाशः अस्य योगिनः प्रजायते किंच प्रसन्नचे
तसः स्वस्थान्तःकरणस्याशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठति आका
शमिवात्मैकत्वग्राहिणी परितः समंतादवतिष्ठते आत्मस्व
रूपेणैव निश्चला भवतीत्यर्थः ६५ ॥

रामानुजभाष्य टी.

अस्य पुरुषस्य मनसः प्रसादे सति प्रकृतिसंसर्गप्रयुक्तसर्वदुः
खानां हानिरुपजायते प्रसन्नचेतसः आत्मावलोकनात् विवि
धदोषरहितं तदानीमेव हि विविक्तात्म विषया बुद्धिर्हि प
र्यवतिष्ठते अतो मनःप्रसादे तद्दुःखहानिर्भवत्येव ६५ ॥

अभिनवगुप्तकृत टी. नास्ति

स्पष्टार्थम् ६५ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टी.

अथ तेन किं स्यादित्याह प्रसाद इति अस्य पुरुषस्य प्रसादे जा
ते सति सर्वदुःखानां हानिर्जायते एवं सर्वदुःखनिगमेन प्रस
न्नमनसः आशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठति स्थिता निश्चला भवति
तदुक्तं विज्ञानामृत निर्जरावनि विकसानंदपूर्णोदयैरूर्मिः
शाश्वतस्तु प्रसादसदने भूतानुकंपाश्रयः निर्वाणमपदीप्र
दीपकलिकावैरूप्यभाग्पास्पदं दशाभीतपदावलंबरसिका
स्थानास्थितिस्तद्धिदं ६५ ॥

वनमाली टी.

प्रसादे सति किमित्यत आह प्रसाद इति चित्तस्य प्रसादे स्वच्छत्व
रूपे सति सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनां हानिर्नाशोऽस्योपजा
यते हि यतः प्रसन्नचेतसोऽपरोक्षमाशु शीघ्रमेव बुद्धिरनंतमद्गुण

लयेमयिपर्यवतिष्ठते स्थिराभवति प्रसादेसतिमयिबुद्धिप
र्यवस्थानेततोमदापरोक्ष्यंततोमन्महाप्रसादस्ततोविद्या
निवृत्तिस्ततःसर्वदुःखनाशपूर्वकपरमानंदावाप्तिरूपोमो
क्षइतिभावः ६५ ॥

उत्तमवैजयन्ती टी॰ ॥

प्रसादादपिकिंफलंभवतीत्यपेक्षायामाह प्रसादइति ब्रह्म
ज्ञाननिष्ठस्ययोगिनोविषयमलरहितस्यचित्तस्यप्रसादेशु
द्धेसतिसर्वदुःखानांप्राकृतदेहादिसंबंधजनितानांसर्वेषां
दुःखानांहानिर्विनाशःउपजायतेभवति मनसएवप्रसा॰
देकुतोदुःखहानिरित्यत्राह हियस्मात्प्रसन्नचेतसोनिर्मल
चित्तस्यपुरुषस्यबुद्धिरात्मदर्शनविषयासतीपर्यवतिष्ठते
सर्वेश्वरेमयिनिश्चलातिष्ठति तस्मान्मनःप्रसादएवदुःखहा
निर्भवति नत्वितरेषामिंद्रियाणांनिर्मलत्वेयतस्तेषामपि
मनसःशुद्धिद्वारैवशुद्धिर्भवतीत्यभिप्रायः मनएवमनुष्या
णांकारणंबन्धमोक्षयोःबंधनेविषयासक्तंमुक्तंनिर्विषयं
स्मृतमितिवचनमप्यत्रसंधेयं ६५ ॥

प्रसादमधिगच्छतीत्युक्तंतत्र प्रसादेसतिकिंस्यादित्युच्यते ॰

मधुसूदनी टी॰

चित्तस्यप्रसादेस्वच्छत्वरूपेसतिसर्वदुःखानामाध्यात्मिकादी
नामज्ञानविलसितानांहानिर्विनाशोऽस्ययतेरुपजायते ।
हियस्मात्प्रसन्नचेतसोयतेराशुशीघ्रमेवबुद्धिर्ब्रह्मात्मैका
कारापर्यवतिष्ठते परितःसमन्तादवतिष्ठतेस्थिराभवति ।
विपरीतभावनादिप्रतिबंधाभावात् ततश्चप्रसादेसतिबुद्धि
पर्यवस्थानेतत्तद्विरोध्यज्ञाननिवृत्तिः ततस्तत्कार्यसकल
दुःखहानिरितिक्रमेणापिप्रसादस्यतत्ताधिकायसर्वदुःखहा
निकरत्वकथनमितिनविरोधः [illegible]
[illegible] ६५ ॥

सदानंदी टी॰ ॥

चित्तस्यस्वच्छतायांतुभ्रांतिज्ञानैकजन्मनोआध्यात्मिकादिदुः

गी· टी· हि·

खानांसर्वेषांजायतेतत्क्षयः १ यस्माच्छीघ्रंयतेश्चप्रसन्नमनसो
मतिः ब्रह्मात्मैकत्वलोकाशसमंतादवतिष्ठते २ अतःसर्व
प्रयत्नेनपुरुषःसमत्वपरायणः वशीकृत्यमनःस्वीयंतिष्ठेद्ब्रह्म
ण्येमयि ३ ६५ ॥

नीलकंठी टीका ॥

किंच चित्तस्यप्रसादेहिअस्यपुंसःसर्वदुःखानांकाममूलकानां
कामाभावात्हानिःपरिहारोजायते कामानुदयेहेतुमाह
प्रसन्नेति हियस्मात्प्रसन्नचेतसःपुंसोबुद्धिर्ब्रह्मात्मैकत्वनि·
श्चयः आशुशीघ्रंपर्यवतिष्ठतेदृढोभवति तस्मिंश्चसतिभ्र
माभावान्नकामोदयइत्यर्थः ६५ ॥

आनंदी टीका

एवंप्रसादेशांतेसति अस्यपुंसःसर्वेषांदुःखानामाध्यात्मिकादी
नांहानिःक्षयउपजायतेहियस्मात्प्रसन्नचेतसोबुद्धिराशुपर्यव
तिष्ठतेपरितोव्याप्नोति ६५ ॥

रामकंठी टीका

एवंविधेचनिसर्गनिर्मलस्वरूपाभिव्यक्तलक्षणेप्रसादेसतिरा
गादिक्लेशनिबन्धनानांसर्वेषामध्यात्मिकादिदैविकाधिभौति
कानांदुःखानांहानिःपरिक्षयोस्यपुंसउपजायते यतोयथोक्त
क्रमेणप्रसन्नेनीरागद्वेषकलंकचेतोयस्यतादृशस्यपुंसआशु
प्रसादसमनन्तरमेवबुद्धिःप्रज्ञापर्यवतिष्ठते परितःसमंता
त्सत्यस्वात्मनिनिर्विकल्पांप्रतिष्ठांलभतेयतएवंतस्मात्कारणा
दस्यपुरुषस्यसर्वतःसर्वेभ्यःस्वदेहेन्द्रभ्योदुःखहेतुभ्यश्चेन्द्रि·
यार्थेभ्योविषयेभ्योदुःखहेतुष्वपिद्वेषविरहितत्वेन सुखहेतु
ष्वपिनीरागतयाप्रसक्तान्येवनिगृहीतानिनियमितानिबाह्या
भ्यन्तराणीन्द्रियाणितस्यतथाविधस्यप्रत्यासन्नपरमेश्वरसायु
ज्यस्यप्रज्ञाबुद्धिःप्रतिष्ठास्वात्मनिलब्धस्थितिः ननुतस्यकःप्रत
त्नप्रयत्नलक्षणःसमाधिनिरुद्धान्यनुपहतरागद्वेषमयमल
त्वात्प्रमत्तानिकार्यकराण्येवनिगृहीतानीन्द्रियाणिमन्यते(अ
तएवंसमस्तसंसारिपुरुषविलक्षणंप्रबुद्धस्यवृत्तिंप्रतिपाद·

यित्वमाह ६५ ॥

लासिकी [illegible] टीका

प्रसादे सति किंस्यादित्यत आह प्रसादे इति प्रसादे दुःखादिले
पाभावे सति निर्विलंबा मतिः आत्मनि पर्यवतिष्ठते ६५ लभ्

सर्वेषां त्रिविधानां दुःखानां हानिः क्षयो स्योपसंजायते प्रसन्नचेतसो लिंगांतःकर
णस्याशु बुद्धिर्निश्चयात्मिका आत्मगा त्मनि पर्यवतिष्ठते

पंचोलीटीका

प्रसादे सति किं स्यादित्याह प्रसाद इति प्रसादे चेतसः प्रसाद
ने दुःखानां आध्यात्मिकादीनां हानिर्विनाश उपजायते किंच
हि यस्मात् प्रसन्नचेतसः स्वच्छांतःकरणस्य बुद्धिर्विवेकजा प्र
ज्ञा आशु शीघ्रं पर्यवतिष्ठते आत्मस्वरूपेणैवानिश्चलीभवति ६५

श्रीमद्वीरमित्रोदयिनी ॥

प्रसादफलमाह प्रसादे इति निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ६५ ॥

मधुभाष्य ॥

६५ ॥

399

भाषा अनुवाद

इस प्रकार शांति प्राप्त होने पर फिरि क्या होताहै सो कहतेहैं कि शांति लाभ होनेसे सब दुःख नाशहो जातेहैं फेरि इस शान्त चित्त पुरुषके सुन्दर बुद्धि स्थिर होती है ६५ ॥

दोहा

भय प्रसन्न यह जीवके दुख होत है नाश। चित्त प्रसन्न के होत हि स्थिर बुद्धि दृढ वास ६५

नास्तिबुद्धिरयुक्तस्य नचायुक्तस्यभावना
नचाभावयतःशान्तिरशांतस्यकुतःसुखं ६६

शंकरभाष्यं टी॰

सेयंप्रसन्नता स्तूयते नास्तीति नास्ति नविद्यते न भवतीत्यर्थः
बुद्धिरात्मस्वरूपविषया अयुक्तस्यासमाहितान्तःकरणस्य
नचायुक्तस्येति नचास्य अयुक्तस्यभावना आत्मज्ञानाभिनि॰
वेशः तथाच नास्यभावयतः आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः
शांतिरुपशमोनविद्यते अशांतस्यकुतःसुखं इंद्रियाणांहि
विषयसेवातृष्णातो निवृत्तिर्यातत्सुखं नविषयविषयातृ
ष्णादुःखमेव हि सा न तृष्णायांसत्यां सुखस्यगन्धमात्रमपि
उपपद्यतइत्यर्थः ६६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

किं पुनःसत्वशुद्ध्यैव यथोक्तबुद्धिःसिद्ध्यति नेत्याह सेयमि
ति असमाहितस्यापि बुद्धिमात्रमुत्पद्यमाने प्रतिभातीत्याशं
क्य विशिनष्टि आत्मस्वरूपेति नहि विक्षिप्तचित्तस्यात्मस्वरू
पविषया बुद्धिरुदेतुमर्हतीत्यत्र हेतुमाह नचेति आत्मज्ञाने
शास्त्राचार्यतो जाते स्मृतिसंतानानुकरणं साक्षात्कारार्थम
भिनिवेशोभावनेतिचोच्यते नचासौ विक्षिप्तबुद्धेःसिध्यती॰
मा॰ ति हेत्वर्थं विवृणोति आत्मज्ञानेति भावनाद्वारासाक्षात्
काराभावेपिकामंशांतिरित्याशंक्याह तथेति असमाहितस्य
भावनाभावादितियावत् आत्मन्यापाततोज्ञानेश्रवणाद्या
वृत्तिरूपां स्मृतिमनातन्वानोस्यापरोक्षबुद्ध्यभावेनानर्थनि
वृत्तिःसिद्ध्यतीत्याह उपशमइति अनिवृत्तानर्थस्य परमान
न्दसागराद्विभक्तस्य संसारवारिधौनिमग्नस्य सुखाविर्भावो
नसंभवतीत्याह अशान्तस्येति तथापि विषयसंनिधौवैष
यिकंसुखं संभवतीत्याशंक्याह इंद्रियाणांहीति तृष्णाकु
लस्य शास्त्रप्रसिद्धमानुभविकञ्च सुखत्वमिति वक्तुंहिश

गी॰ हः विषयसेवातृष्णयापि विषयोपभोगद्वारासुखमुपलप्स्य॰
टी॰ मित्याशंकयाह दुःखमेवेति तत्रापिहि शब्दोनुभवावद्योतीति त ३४
हिं॰ देव स्पष्टयति नेत्यादिना ६६ ॥

स्वामिकृत टी॰

इंद्रियनिग्रहस्यास्थितप्रज्ञतासाधनत्वंव्यतिरेकमुखेनोपपाद॰ यति नास्तीति अयुक्तस्यावशीकृतेंद्रियस्य नास्तिबुद्धिःशास्त्रा चार्योपदेशाभ्यामात्मविषयाबुद्धिःप्रज्ञैव नोत्पद्यतेकुतस्तस्याः प्रतिष्ठिततावार्ताकुतइत्यतआह नचायुक्तस्यभावनाध्यानं भावनयाहिबुद्धेरात्मनिप्रतिष्ठाभवति सचायुक्तस्ययतोना स्ति नचाभावयतःआत्मध्यानमकुर्वतःशांतिरात्मनिचित्तो परतिःअशांतस्यचकुतःसुखंमोक्षानंदइत्यर्थः ६६ ॥

पिशाचभाष्ये टी॰

नास्तिबुद्धिरयुक्तस्येति नविद्यतेस्वयंप्रसत्त्वाबुद्धिरात्मस्वरूप विषयाअयुक्तस्यअसमाहितस्य नचायुक्तस्यभावनाआत्मज्ञा नाभिनिवेशोभावना नचाभावयतःशांतिःअभावयतःआ त्मज्ञानाभिनिवेशशून्यस्यशांतिरुपशमोनविद्यते अशांतः स्यानुपरतेंद्रियस्यकुतःसुखं इंद्रियाणांविषयतृष्णातोनिवृ त्तिस्सुखंनतुतृष्णासुखमेवहितृष्णायांसत्यांनसुखस्य गंधमात्रमप्युपपद्यते ६६ ॥

रामानुजभाष्ये टी॰

मयिसन्यस्तमनोरहितस्यप्रयत्नेनेंद्रियदमनेप्रवृत्तस्यक दाचिदपिविविक्तात्मविषयाबुद्धिर्नभवति अतएवतस्यतद्भा वनानसंभवति विविक्तात्मानमभावयतोविषयस्पृहाशां तिर्नभवति अशांतस्यविषयस्पृहायुक्तस्यकुतोनित्यनिरति शयसुखप्राप्तिः ६६ ॥

अभिनवगुप्तकृत टी॰ नास्ति

स्पष्टार्थम् ६६ ॥

परमार्थप्रपा टी॰

इंद्रियनिग्रहस्यास्थितप्रज्ञतासाधनत्वंव्यतिरेकमुखेनोपपाद
यति नास्तिबुद्धिरिति अयुक्तस्यावशीकृतेंद्रियस्यबुद्धिर्नो
त्पद्यतेच परेनयाबुद्ध्याअयुक्तस्यभावनाआत्मभावनापिनास्ति
तयाअभावयतः ब्रह्मभावनावर्जितस्यसुखमात्मसुखेनास्ती
त्यर्थः ६६ ॥

वनमाली टी॰

उक्तमेवार्थंव्यतिरेकमुखेनद्रढयति नास्तीति अयुक्तस्याजित
चित्तस्यबुद्धिर्ब्रह्मापरोक्षंनभवति नचतथानादेवब्रह्मापरोक्षस्या
नचाह नचायुक्तस्येति चित्तैकाग्रतारहितस्यभावनाध्यान[illegible]
मपितस्यादेव नचाभावयतोभावनारहितस्यशांतिर्मनोनिष्ठा अ
शांतस्यमदनिष्टस्यसुखंदुःखंवासंभवेन्नमात्ररूपंकुतः ६६ ॥

उत्तमवैजयन्ती टी॰

ननुफलमूलादिभोजनोपवासगिरिगुहाभ्यंतरादिजनशून्य
देशनिवसनादिभिरनेकसाधनकदंबैरिंद्रियविजयेकृतेसति
मनःस्वयमेवनिर्विषयंभवति किमर्थंतस्यबुद्धयेत्वयिभग
वतियुक्तत्वमित्याशंकायामाह नास्तीति अयुक्तस्यमयिनयु
क्तमनसःपुरुषस्यबुद्धिरात्मस्वरूपदर्शनविषयानास्तिनभ
वतिचपुनरयुक्तस्य आत्मबुद्धियुक्तरहितस्यतस्यभावनाआ
त्मविषयाचिंतानभवति अभावयतआत्मचिंतारहितस्यशा
न्तिश्चविषयेभ्यउपरतिश्चनभवति अशान्तस्यविषयेभ्यउपराम
रहितस्य सुखंप्रकृतिसंबन्धध्वंसपूर्वकमात्मस्वरूपलाभा
नंतरंमत्सामिरूपानंदलक्षणंमोक्षःकुतोभवति नकुतश्चि
दपीत्यर्थः तस्मान्मत्स्वरूपयुक्तेनैवमनसेंद्रियाणिनिर्विष
याणिभवंति नान्यैःसाधनैः यदिकेवलैर्यमनियमादिसाध
नबलैरिंद्रियविजयायप्रयोगीप्रवर्तते तर्हिऋष्यशृंगसौभर्या
दिवत्स्वयमेवेंद्रियैः पराजितोभवतीत्यभिप्रायः ६६ ॥

+ उक्तमेवार्थंव्यतिरेकमुखेनद्रढयति+ मधुसूदनी टी॰

+अयुक्तस्याजितचित्तस्यबुद्धिरात्मविषयाश्रवणमननाख्यवेदां

गी॰
टी॰
हि॰

नविचारजन्यनास्तिनोत्पद्यते तद्बुद्ध्यभावेनचायुक्तस्यभाव
नानिदिध्यासनात्मिकाविजातीयप्रत्ययानंतसजातीयप्रवाहरूप
प्रत्ययवाहरूपा सर्वत्रनजोत्तीत्यनेनान्वयः नचाभावयत
श्चात्मानंशांतिःसकार्याविद्यानिवृत्तिरूपावेदांतवाक्यजन्याब्र
ह्मात्मैक्यसाक्षात्कृतिः अशांतस्यात्मसाक्षात्काररहितस्यकुतः
सुखंमोक्षानंदइत्यर्थः [illegible]
६६ ॥

सदानंदी टीका

व्यतिरेकमुखेनेमंदृढयत्यर्थमीश्वरः युक्तोऽजितचित्तस्यबुद्धि
र्वेदांतवाक्यजा १ नोत्पद्यतेस्यतद्बुद्ध्यभावेनास्यवभावना
निदिध्यासनरूपायाशांतिहेतुःस्थिरात्मिका २ निदिध्यासन
शून्यस्यनास्त्यविद्यापरिक्षयः साक्षात्कारःपरात्मैक्यतत्वमा
नंदकारणं ३ तत्साक्षात्कारशून्यस्यमोक्षानंदकुतोभवेत्
अतश्चित्तंनियम्याशुयतःस्वानंदसिद्धये ४ ६६ ॥

नीलकंठी टीका

समनस्कानामिंद्रियाणामनिग्रहोदोषउक्तः बुद्धेरपर्यवस्था
नेकोदोषइत्यतआह नास्तीति अयुक्तस्यश्रवणमननयोरना
सक्तस्य बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्यनिश्चयोनास्ति प्रमाणविषयासंभा
वनायाःप्रमेयविषयासंभावनायाश्चानिरासात् तथाअयुक्त
स्यअसमाहितमनसःभावनाब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिप्रवा
होनास्ति मनसश्चांचल्येनबुद्धेरपिचांचल्यात् अभावयतोध्या
नमकुर्वतःशांतिःसर्वदुःखोपरमश्चनास्ति चेतसोनवस्थित
त्वेनदुःखावश्यंभावात् अशांतस्यानुपरतसर्वदुःखस्यसुखं
प्रत्यगद्वयानंदात्मकंकुतःनकुतश्चित् दुःखित्वादेव आद्यअ
युक्तस्येतिपदंयुजियोगेइत्यस्यरूपं द्वितीयंयुजसमाधावित्य
स्मा स्य तद्बुद्धेःपर्यवस्थानमावश्यकं ६६ ॥

आनंदी टीका

अयुक्तस्ययोगाभ्यासहीनस्यज्ञानकर्मसमुच्चययुक्तिहीनस्य चबुद्धिःस्वबद्धःबोदिसम्यज्ज्ञानेनास्तिनजायते एवमयुक्त स्यभावनाश्रद्धाफलावश्यंभावनिश्चयोनोत्पद्यतेअभावय तःअश्रद्दधतःशांतिर्विषयोपरतिर्नास्तिअशांतस्यविषयाभि लाषिणःकुतःसुखम् ६६ ॥

रामकंदी टीका

स्पष्टोर्थः ६६ ॥

अयुक्तस्यासमाहितस्यनित्यस्वात्म नमविमृशतो,

अयुक्तस्यभावनात्मविवयंध्यानंचनास्ति अभावयतो भावनामकुर्वतःशांतिश्चित्तोपरतिर्न अशांतस्य अनु परतचित्तस्यकुतःसुखंमोक्ष नंदइत्यर्थः २

[illegible] टीका

बोधवतोपिअन्यवमशीहीनस्यकृतार्थभावंव्यतिरेकेना ह नेति,बुद्धिरात्मनिश्चियात्मिकानास्तिअभावंप्राप्नोति,६६

पंचोलीटीका

अयुक्तस्ययोगरहितस्यबुद्धिःआत्मस्वरूपविषयानास्तिचपु नःअयुक्तस्यासमाहितचित्तस्यभावनाआत्मज्ञानाभिरति र्नास्तिचपुनःअभावयतःआत्मज्ञानाभिनिवेशंअकुर्वतः शांतिर्नभवतिअशांतस्यउपशमरहितस्यसुखंकुतः त्र्या स्तायांसत्यांसंन्यासस्तुखस्यगंधमात्रमपिनोपपद्यतेइत्य र्थः ६६

रसावीरसमिद्धोथिनी॥

नास्तीति मुक्ताईनाख्नेहादिनाहेतुना स्वधर्मोयत्मनसः प्र च्यवनं ततक्तामन्यावनेनंयोगइतिसिद्धंतितं ततश्चतद्रहि तस्यबुद्धिकमलतुरणानास्तिनस्थिरीभवति भावनास्मृति श्चनास्ति अस्मतेशोपपणाभावः अपांतस्यचसुखंनास्ति संमाप्याविष्टत्वेनदोलायमानत्वात् ६६॥

मधुभाष्य॥

६६॥

D3

भाषा अनुवाद

इंद्रियों का निग्रह कहे काबू रखना जो स्थित प्रज्ञ पुरुष
का साधन सो विपरीत कहे उलटी रीतिसे कहतेहे कि
अवशीकृत इंद्रिय मनुष्यके शास्त्र और आचार्यके उपदे
श से आत्मज्ञान होनेके योग्य बुद्धि उत्पन्न नही होतीहे
तो स्थितप्रज्ञ होना दूरबातहे इंहा भावना का अर्थ ध्या
नहे सो ध्यानके द्वारा बुद्धि आत्मा मे प्रतिष्ठित कहे स्थि
त होतीहे परन्तु जो इंद्रियगण वशन करि सके उस
को यह ध्यान कहांहे इसीसे वह आत्माके ध्यानका अन
धिकारीहे तो फिरि उसको शांति नही होती अर्थात् ।
आत्मामे चित्तयुक्त नही होता और अशांत पुरुष को
सुख कहे परम आनंद कहांसे होसकेगा ६६ ॥

दोहा

योगयुक्त बिन बुद्धि नहिं स्थितियुक्त बिन नाहि स्थितिरहित
शांति नहि रहित शांति सुख काहि ८८॥

इंद्रियाणांहिचरतां यन्मनोऽनुविधीयते त
दस्यहरतिप्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ६७ ॥

शांकरभाष्यटी.

अयुक्तस्यकस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्युच्यते इंद्रियाणामिति इंद्रि
याणांहि यस्माच्चरतांस्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यन्मनो
ऽनुविधीयते अनुप्रवर्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पनेनप्रवृ
त्तंमनोऽस्य यतेर्हरति प्रज्ञामात्मनात्मविवेकजां नाशयति
कथं वायुर्नावमिवाम्भस्युदके जिगमिषतां मार्गादुद्धृत्यो
न्मार्गे यथावायुर्नावं प्रवर्तयत्येवमात्मविषयां प्रज्ञांहृत्वा
मनोविषयां कल्पनांकरोति ६७ ॥

आनंदगिरिकृतटी. ॥

श्लोकांतराद्वारा श्लोकांतरमुत्थापयति अयुक्तस्येति विक्षि
प्तचेतसो भावनाभावे साक्षात्कारलक्षणाबुद्धिर्नभवतीति
हेत्वन्तरेणसाधयति इंद्रियाणामिति यत्पदोपात्तं मनस्त
त्पदेनापिदृश्यते इंद्रियाणांश्रोत्रादीनां विषयः शब्दादयस्ते
षांविकल्पनं मिथ्याविभज्यग्रहणं तेनेतियावत् दृष्टान्तव्या
करोति उदकइति यस्मात्तस्मादयुक्तस्य नोत्पद्यते बुद्धिरि
तियोजना ६७ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

नास्तिबुद्धिरयुक्तस्येत्यत्रहेतुमाह इंद्रियाणामिति इंद्रिया
णांमितिवशीकृतानांस्वैरंविषयेषुचरतांमध्येयदेवैकमिंद्रि
यंमनः अनुविधीयते अवशीकृतंसत् इंद्रियेणसहगच्छति
तदेवैकमिंद्रियमस्यमनसः पुरुषस्यवाप्रज्ञांबुद्धिंहरतिविषय
विक्षिप्तांकरोति किमुतवक्तव्यंबहूनिप्रज्ञांहरंतीतियथा
प्रमत्तस्यकर्णधारस्यनावंवायुः समुद्रे सर्वतःपरिभ्रमयति
तद्वत् ६७ ॥ ६७ ॥ ६७ ॥

405

पिशाचभाष्य टी॰

अनुपरतेंद्रियस्यात्मनोनिवृत्तिस्तुवेनास्तिकस्मादित्यत्राह
इंद्रियाणांहियस्माच्चरतांविषयेषुवर्तमानानांयन्मनोनुवि
धीयते अनुवर्ततेतदस्यहरतिप्रज्ञांहरतितदिंद्रियविष
यविकल्पेनप्रवृत्तंमनः अस्ययतेर्हरतिप्रज्ञांआत्मानात्मवि
वेकजांवायुर्नावमिवांभसि उदकेजिगमिषतांमार्गादुद्धृ
त्यदुर्मार्गेयथावायुर्नावंप्रवर्तयति एवमात्मविषयांप्रज्ञां
इंद्रियानुविधायिमनोविषयाभिमुखीकरोति ६७ ॥

रामानुजभाष्य टी॰

पुनरप्युक्तेनप्रकारेणेंद्रियनियमनमकुर्वतोनर्थमाह इं
द्रियाणांविषयेषुचरतांविषयेषुवर्तमानानांवर्तमनुयन्म
नोनुविधीयते पुरुषेणानुवर्त्यते तन्मनोस्यविविक्तात्मप्रव
प्रज्ञां णवतींहरति विषयप्रवणांकरोतीत्यर्थः यथांभसिना
यमानांनावंप्रतिकूलोवायुर्हरति ६७ ॥

अभिनवगुप्तकृत टी॰ नास्ति

[illegible] ६७ ॥

परमार्थप्रपा टी॰ ॥

अथनास्तिबुद्धिरयुक्तस्येत्यत्रहेतुमाह इंद्रियाणामिति वि
षयेषुस्वैरंचरतामिंद्रियाणांमध्येएकमिंद्रियंयन्मनः अनुतदनु
गतमेवविधीयतेप्रेर्यते तदस्यपुरुषस्यप्रज्ञांहरति तथाचैक
स्यमनसःसंयमेकृतेसर्वेषांसंयमः कृतएवस्यादित्यर्थः अथ
प्रज्ञाहरणेदृष्टांतमाह वायुरिति असावधानकार्णधाराधि
ष्ठितांनावंवायुर्यथेतस्ततोभ्रामयतितद्वत ६७ ॥

वनमाली टी॰

नन्वयुक्तस्यकुतोनभवत्यादितस्तादृग्बुद्धिरित्यतआह इंद्रि
याणामितिचरतांविषयेषुवर्तमानानामवशीकृतानामिंद्रि
याणांमध्येयदेकमपींद्रियमनुलक्षीकृत्यमनोविधीयतेप्रव

र्ततेकर्मकर्तरिलकारः तदिंद्रियमपिमनसानुहृतम् अ॰
स्यपुरुषस्यःप्रज्ञांआत्मविषयकंपरोक्षंहरति अपनयति यदे
कमपींद्रियंप्रज्ञांहरति तदासर्वाणिहरंतीतिकिंउतवक्तव्य
मस्तिविपरीतोवायुर्नावमिव ६७ ॥

उत्तमवैजयंती टी॰

वर्ति॰

यदियोगिनोमनोबाह्येंद्रियाणामनुभवतितर्हितस्यमहान्
नर्थोभवतीत्याह इंद्रियाणामितिविषयेषुचरतांगच्छतामिं॰
द्रियाणांश्रोत्रादीनांवागादीनांच अनुयस्यतेनोन्मत्तेनयोगि
नानुरुध्येणयन्मनोविधीयतेतस्यतेतन्मनः अस्यपुरुषस्यप्र॰
ज्ञामात्मविषयांबुद्धिंहरति विषयेष्वाकर्षतितत्रदृष्टांतः य
थामदिरामत्तस्यासावधानस्यकर्णधारस्य अंभसिमहार्णवे
स्वकीयमार्गेगच्छंतींनावंवायुस्तत्प्रतिकूलोमहान्वातोहर
ति इतस्ततोभ्रमयति तद्वन्नानाविषयेषु [illegible] मनोबुद्धीभ्र
म[illegible]तीत्यर्थः ६७ ॥

+ अयुक्तस्यकुतोनास्तिबुद्धिरित्यत्राह+

मधुसूदनी टी॰

+चरतांस्वविषयेवर्तमानानामवशीकृतानामिंद्रियाणांमध्ये
यदेकमपींद्रियमनुलक्ष्यीकृत्यमनोविधीयतेप्रेर्यतेप्रवर्ततेइ
तियावत् कर्मकर्तरिलकारः तदिंद्रियमेकमपिमनसानुह
तंअस्यसाधकस्यमनसोवाप्रज्ञामात्मविषयांशास्त्रीयांहरति
अपनयतिमनसस्तद्विषयाविष्टत्वात् यदेकमपींद्रियंप्रज्ञा
हरति तदासर्वाणिहरंतीतिकिंवक्तव्यमित्यर्थः दृष्टांत॰
स्तुस्पष्टः अंभसीववायोर्नौकाहरणसामर्थ्यंनभवीतिसूच
यितुमंभसीत्युक्तं एवंदार्ष्टांतिकेऽपिअंभःस्थानीयेमनःचांच॰
ल्येसत्येवप्रज्ञाहरणसामर्थ्यमिंद्रियस्यनतुभूस्थानीयेमनः
स्थैर्येइतिसूचितं [illegible] ६७ ॥

सदानंदी टी॰ ॥

अयुक्तस्यकुतोनास्तिबुद्धिरित्यत्रउच्यते स्वैरंप्रवर्तमानानां॰

गी॰ इंद्रियाणांप्रमाथिनां १ विषयेषुचरतांमध्येयद्येकमपिइंद्रि
टी॰ यं मनोनुलक्षीकृत्यैवसाधकस्यप्रवर्तते २ मनसानुमतं
हि॰ तच्चप्रज्ञामात्मैकगोचरां साधकस्यापनयति शास्त्रीयांविष
याहृतं ३ यद्येकमपितांप्रज्ञांविदुषोहरतींद्रियं किंपुन
र्यदासर्वाणींद्रियाणिहरेतितां ४ नौकाहरणसामर्थ्य
मंभस्येवनतुस्थितौ वायोस्तथेंद्रियस्यापिचांचल्येमनसः
सति ५ प्रज्ञाहरणसामर्थ्यंमनःस्थैर्येनास्त्यतत् इतिसूच
यितुंप्रोक्तमंभसीतिपदंत्विह ६ ६७ ॥

नीलकंठी टी॰ ॥

तदभावेदोषमाह इंद्रियाणांहीति हियस्मातइंद्रियाणांच
रतांस्वस्वविषयेप्रवर्तमानानां कर्मणिषष्ठी यत्रागादिक
लुषितंमनः तान्यनुलक्षीकृत्यविधीयतेप्रवर्त्यते कर्मक
र्तरिलकारःप्रवर्ततइत्यर्थः ततइंद्रियानुसारिमनः अ
स्यसाधकस्यप्रज्ञामात्मतत्वविषयांबुद्धिंहरति तस्यामनो
नुसारित्वात् दृष्टांतःस्पष्टार्थः अन्येतुइंद्रियाणांमध्येयदिं
द्रियमनुलक्षीकृत्यमनःप्रवर्ततेतदिंद्रियंअस्यसाधकस्य
मनसोवाप्रज्ञांहरतीतियोजयंति आत्मविषयांप्रज्ञांहत्वा
मनोविषयविषयांकरोतीतिभाष्यमप्यालोचनीयं ६७ ॥

ज्ञानेदी टीका

एतत्सर्वमुपसंहरति ६७ ॥

रामकंठी स्योटी॰

स्पष्टोर्थः ६७

त्लासिकी दत्तरामी टी॰ कर्मभूतंमनआत्ममननात्मकमनुविधीय

इंद्रियाणां अत्रहेतुमाह विषयेषुस्वैरंरहितचरतांमध्येयदेकमिंद्रियंतेनु
करोति स्वस्वरूपंत्यक्त्वा तन्मात्ररूपविषयविमर्शात्मकतांग
+मस्य च्छति तदेवेंद्रियंपुरुषस्य आत्मनिश्चयरूपतांबुद्धिंहरति वि
षयवित्तिमांकरोति ६७ ॥ किंपुनःकथंबहूनिप्रज्ञांहरन्तीति यथाप्रम
त्तस्यकर्णधारस्यनावंवायुःसमुद्रेपरिभ्रामयतितद्वत् ॥

पंचोलीटीका

अयुक्तस्यकस्मात् बुद्धिर्नास्तीत्याह इंद्रियाणांहीति हियस्मा
त्यन्मनः इंद्रियाणांचरतांस्वविषयेषुप्रवर्तमानानामनुवि·
धीयतेअवशीकृतंसत् इंद्रियैःसहगच्छतितन्मनःअस्ययते
इंद्रियविषयविकल्पनप्रवृत्तंसत्प्रज्ञामात्मानात्मविवेकजां
हरतिकइववायुरिवयथावायुःअंभसिउदकेजिगमिषतां
मार्गादुद्धृत्यउन्मार्गेनावंप्रवर्तयतिएवमात्मविषयांप्रज्ञांहृ·
त्वामनोविषयांकरोति ६७

रत्नवीरसमिद्धोधिनी॥

अयुक्तस्यकस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्यत्रहेतुमाह इंद्रियाणामिति चरतां
स्वस्वविषयेप्रवर्तमानानामिंद्रियाणांचक्षुरादीनांयन्मनोनुवि
धीयतेनुप्रवर्तते तदिंद्रियविषयसंकल्पनेनप्रवृत्तंमनोस्या
युक्तस्यकर्मयोगिनः प्रज्ञांप्रारभ्यमाणेपिनिश्चयात्मिकांहरति
अन्यविषयांकरोति कथं वायुर्नावमिवोदकेजलेजिगमिषतां
मार्गादुद्धृत्योन्मार्गेयथावायुःप्रवर्तयत्येवंप्रारभ्यमाणविषयां
बुद्धिंहृत्वामनोविपरीतविषयांकरोति तस्मान्मनोनियमन·
मेवकार्यंयथास्वार्थान्नप्रच्यवेतेतितात्पर्यम् ६७॥

मधुभाष्य

इंद्रियाणामिति अनुविधीयतेक्रियते नन्वीश्वरेणेंद्रियाणाम
नु बुद्धिर्ज्ञानमिति वक्ष्यमाणत्वात् प्रज्ञांप्रज्ञानं उत्पन्नादपिनि
वारयतीत्यर्थः उत्पन्नस्याप्यभिभवोभवतीत्यर्थः तस्मात्सर्वा
त्मनोनिगृहीतेंद्रियप्रवृत्तानीतिनिगमयति ६७ ॥

भाषाअनुवाद

इंद्री वश किये विना तत्वज्ञान नही होता इसका का
रण कहतेहै कि अवशीकृत इंद्रिय विषाधीन भोगी ।
पुरुषकी इंद्रियोंके बीच जब एक इंद्रीके साथ मन धा
वताहै अर्थात् उसके आधीन हो विषय पर चला तो
फिर वह मन पुरुषकी बुद्धि हरिकै उसको विषयमें
विक्षिप्त करताहै तब सब इंद्री इकट्ठे हो प्रज्ञा को ह
रन करतीहै तो और क्या कहै फेरि वायु जैसे जलमें
नावको इधर उधर नचावतीहै तैसे यह मन इंद्रियों
के साथ विक्षिप्त हो जहां तहां मारामारा भ्रमता फि
रता इस पुरुष को खराब करता है ६७ ॥

दोहा

इंद्रियअपने विषयकोभोगें तहांजनजाय सो याकी म
तिहरतहै ज्योंजल नावहि वाय ६७॥

तस्माद्यस्यमहाबाहो निगृहीतानिसर्वशः इं
द्रियाणींद्रियार्थेभ्य स्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ६८

शांकरभाष्य ।

यतोहीत्युपन्यस्तस्यार्थस्यानेकधोपपत्तिमुक्त्वा तंचार्थमुपपा
द्योपसंहरति तस्मादिति इंद्रियाणांप्रवृत्तौ दोषउपपादितो
यस्मात्तस्मा यतेःयस्ययतेः हेमहाबाहो निगृहीतानिसर्वशः
सर्वप्रकारैर्मानसादिभेदैरिंद्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्य
स्तस्यप्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६८ ॥

आनंदगिरिकृतटी० ॥

यततोहीत्यादिश्लोकाभ्यामुक्तस्यैवार्थस्य प्रकृतश्लोकाभ्या
मपि कथ्यमानत्वात्पुनरुक्तिरित्याशंक्यपरिहरति य
ततोहीत्यादिना ध्यायतो विषयानित्यादीनामुपपत्तिवच
नमुन्नेयं तच्छब्दापेक्षितार्थोक्तिद्वारा श्लोकमवतारयति ।
इंद्रियाणामिति असमाहितेनमनसा यस्मादनुविधीयमा।
नानींद्रियाणिप्रसह्य प्रज्ञामपहरन्ति तस्मादितियोजना ६८

स्वामिकृतटीका ॥

इंद्रियसंयमस्यास्थितप्रज्ञत्वेसाधनत्वंलक्षणत्वंचोक्तमुपसं
हरति तस्माद्यस्येति तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिताभवतीत्यर्थः लक्ष
णत्वोपसंहारेतस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिताज्ञातव्याइत्यर्थः महाबाहो
इतिसंबोधयन् महतिवैरिनिग्रहेसमर्थस्यतवात्रापिसाम।
र्थ्यंभवेदितिसूचयति ६८ ॥

पिशाचभाष्य टी०

यततोह्यपीत्युपन्यस्तस्यानेकविधोपपत्ति मुक्त्वातस्यार्थमु
क्तानस्यार्थमुपपाद्योपसंहरति तस्मादिति यस्यैवयोगिनो
परमात्मनि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावेसर्वगते अयमह
मस्मीतिप्रज्ञाप्रतिष्ठितासंयमयोगी ६८ ॥

रामानुजभाष्य ॥

तस्मादुक्तेन प्रकारेण शुभाश्रये मयि निविष्टमनसो यस्येंद्रिया
णीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वशो निगृहीतानि तस्यैवात्मनि प्रज्ञा प्रतिष्ठि
ता भवति ६८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी॰

यस्तु मनसो नियामकः स विषयान्सेवमानोपि न क्रोधादिक
लोलैरभिभूयते इति स एव स्थितप्रज्ञो योगीति तात्पर्यम् ६८

परमार्थप्रपा टी॰

अथोपसंहरन्नाह तस्मादिति भो महाबाहो यस्मादेवं तस्मा
त्कारणाद्यस्य पुरुषस्य सर्वशः सर्वाणीन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो
निगृहीतान्याकर्षितानि भवंति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६८

वनमाली टी॰

तस्मादिंद्रियेति यस्मादेव ज्ञानी भवतीति नियमयति तस्मादि
ति यत एवं निगृहीतेन्द्रियस्यैव प्रसादः प्रसन्नचेतस एव युक्ति
युक्तिमत एव तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानवत एवापरोक्षज्ञानसाध
नं ध्यानं तस्माद्यस्य पुंसः इंद्रियनिग्रहस्तस्याक्रोत्यापरोप
रयामोक्षहेतुभगवत्प्रसादकारणापरोक्षज्ञानं भवती
त्यर्थः ६८ ॥

जनुमवैजयन्ती टी॰

यस्मादनेकसाधनसम्पन्नस्य योगिनो मत्स्वरूपयुक्तविरहि
तं मनो बाह्येन्द्रियाणां विषयप्रवणत्वं कृत्वा शुद्धेशात्मदर्शन
विमुखं तानयति तस्मादिति तस्मात्कारणात् हे महाबा
हो यस्य पुरुषस्येंद्रियार्थेभ्यः स्वस्वविषयेभ्यः सर्वशः सर्वा
भ्यन्तराणीन्द्रियाणि मद्युक्तेन मनसा निगृहीतानि स्ववशीकृ
तानि भवंति तस्य मच्चित्तस्य पुरुषस्य प्रज्ञा बुद्धिः प्रतिष्ठितात्म
स्वरूपे प्रकर्षेण स्थिता भवति महाबाहो इति संबोधनेन श्रीम
न्नारायणमानसोद्भवारूपयौवनसम्पन्नानीलादिगुणसीमा
योहं द्वारति यस्माद्योपि शुद्धः सौवंशपियदिपुराणस
हायरूपभुजारहितस्य तवेन्द्रियलोभकर्तीना भवन्हे हरो
नीलमदेगस्पर्शाभृह्वांतस्फुरणस्य मत्सहायकस्य तवेन्द्रिय

विजयेकश्चिदपिप्रयासोनभवतीतिध्वनितम् १८ ॥

मधुसूदनी टी॰ ॥

ॅद्रियस्यादेवं सर्वशः सर्वाणिसमनस्कानिहेमहाबाहोइतिसंबोधय नूसर्वशत्रुनिवारणक्षमत्वादिंद्रियशत्रुनिवारणेपित्वंक्ष मोसीतिसूचयति स्पष्टमन्यत् तस्येतिप्रसिद्धस्यैवपराम साधकस्यॅ र्शः इंद्रियसंयमस्यास्थितप्रज्ञंप्रतिलक्षणत्वमुमुक्षुंप्रति साधनत्वस्यचोपसंहरणीयत्वात् तदेवंमुमुक्षुणाप्रज्ञास्थै र्यायप्रयत्नपूर्वकमिंद्रियसंयमः कर्तव्यइत्युक्तं [illegible]

[illegible] १८ ॥

सदानंदी टी॰

यस्मादेवंततोयस्यसर्विज्ञानींद्रियाणिच निगृहीतानिसर्वा णितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता १ निवातकवचादीन्पाशूरांस्त्वजित वानसि महाबाहोसमर्थस्त्वमिंद्रियारिनिवारणे २ १८ ॥

नीलकंठी टी॰

यततोह्यपीत्यत्रोपक्रांतमर्थबहुधाउपपाद्यउपसंहरति तस्मादिति यस्मादिंद्रियार्थीनंमनोमनोनुगावप्रज्ञातस्मा॰ त्हेमहाबाहोयस्ययतेःइंद्रियाणिसर्वशःसर्वप्रकारेणस्व कारणेनमनसासहितानीतियावत् इंद्रियार्थेभ्यःशब्दा॰ दिभ्योनिगृहीतानिभवंति तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेतिविद्धि १८

आनंदी टीका

स्पष्टार्थः १८

रामकंठी टीका

स्पष्टार्थः १८ ॥ ॥ ॅतस्माद्यस्यसर्वशः मनस्कानीन्द्रियाणि

लासिकी [illegible] टीका + [illegible] ॅनिगृहीतानि

तदेतदुपसंहरति तस्मादिति विषयेभ्योमुक्तप्रमादान्नाॅनी ति

ॅतस्यप्रज्ञाप्रति ष्ठिताभवती त्यर्थः

नितत्वप्रवृत्त्याॅ हेमहाबाहोइतिसंबोधयन्वैरिनिग्रहेसमर्थस्य तवस्वैरचारींद्रियनियमनेपिसामर्थ्यंभवेदितिसूचयति त थोक्तम् प्रसंत्यक्तात्मभावानोविषयानत्रगृह्णतो विज्ञापरमा ॅत

र्थानांजीवतामेवयुक्तनेति ६८ ॥

पंचोलीटीका

यततोह्यपीतिउपन्यस्तस्यार्थस्यानेकयाउपपत्तिःउक्तायता
वतार्थमुपपाद्यउपसंहरति तस्मादितिइंद्रियाणांप्रहृतोदो
षउत्पादितोयस्मात्तस्मात्हेमहावाहोअस्ययतेःइंद्रियाणि
सर्वशाइंद्रियार्थेभ्यःविषयेभ्यःनिगृहीतानितस्ययतेःप्रज्ञा
विवेकजाबुद्धिःप्रतिष्ठिता ६८

श्रणवीरसमिद्दोधिनी॥

एवमुक्तमर्थमनेकधोपपाद्योपसंहरति तस्मादिति इंद्रिया
नुवर्तमानोमनोयस्मात्प्रज्ञांविक्षेपयति तस्माद्यस्येंद्रिया
णींद्रियार्थेभ्योनियमितानि तस्यस्वविषयेप्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६८

मधुभाष्य

तस्मादिति उक्तंलक्षणंपिंडीकृत्याह ६८॥

भाषा अनुवाद

इंद्रियोंका संयम करना स्थिरप्रज्ञ पुरुषका साधन श्रौर यही उसका लक्षणहै यह जो पूर्व कहि चुके सोई अब फेरि कहते कि हे महाबाहो अर्जुन जो इन सब इंद्रियों को विषयोंसे शान्त राखि सकै उसकी प्रज्ञा प्रतिष्ठितहोतीहै महाबाहु संबोधनसे यह जनाया कि तुम वैरियोंके निग्रह करनेसे समर्थ हो इससे अवश्य इंद्रियोंको वश करि सकोगे ये इंद्री पुरुषकी परम शत्रुहै शत्रुको जय करने बिना बड़ी हानिहै यह इसका भावार्थहै ६८ ॥

दोहा

तातें जेहि अर्जुन सभसें वशकरलीन इंद्रिय इंद्रिय विषयसें ताकी मति आसीन ६८॥

यानिशासर्वभूतानां तस्यांजागर्तिसंयमी ।
यस्यांजाग्रतिभूतानि सानिशापश्यतोमुनेः ॥६९

शांकरभाष्यटी।

योयंलौकिकोवैदिकश्चव्यवहारः सउत्पन्नविवेकज्ञानस्यस्थि
तप्रज्ञस्याविद्याकार्यत्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्ततेऽविद्यायाश्च ।
विद्याविरोधान्निवृत्तिरित्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह यानिशेति
यानिशारात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमःस्वभावत्वा।
त् निशासर्वेषांभूतानांसर्वभूतानां किं तत्परमार्थतत्वं स्थितप्र
ज्ञस्य विषयोयथानक्तंचराणामहरेव सदन्येषांनिशाभवति
तद्वन्नक्तंचरस्थानीयानां अज्ञानिनां सर्वभूतानां निशेवनि
शा परमार्थतत्वागोचरत्वादतद्बुद्धीनां तस्यां परमार्थतत्वल
क्षणायां अज्ञाननिद्रायांप्रबुद्धोजागर्तिसंयमी संयमवान्
जितेन्द्रियोयोगीत्यर्थः यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायामः
विद्यानिद्रायां प्रसुप्तान्येवभूतानि जाग्रतीत्युच्यते यस्यांनि।
शायां प्रसुप्ताइव स्वप्नदृशः सानिशा अविद्यारूपत्वात्परमा
र्थंतत्वं पश्यतोमुनेरतःकर्माण्यविद्यावस्थायामेवचोद्यन्ते
नविद्यावस्थायां विद्यायांहि सत्यामुदितेसवितरिशार्वरमिव
तमःप्रणाशमुपगच्छत्यविद्या प्राग्विद्योत्पत्तेरविद्याप्रमाण।
बुद्ध्यागृह्यमाणाक्रियाकारकफलभेदरूपासती सर्वकर्महे।
तुत्वं प्रतिपद्यते नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाःकर्महेतुत्वो
पपत्तिः प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितंकर्तव्यं कर्मेतिहि
कर्मणि कर्ता प्रवर्तते नाविद्यामात्रमिदंसर्वंनिशेवेति यस्य
तुपुनर्निशेवाविद्यमात्रमिदंसर्वंभेदजातमितिज्ञानं तस्यात्म
ज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यासएवाधिकारो नप्रवृत्तौ तथाच दर्श
यिष्यति तद्बुद्धयस्तदात्मान इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव त

स्याधिकारः तत्रापिप्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्तेरनुपपत्तिरिति
चेन्नस्वात्मविषयत्वादात्मविज्ञानस्य नह्यात्मनःस्वात्मनिप्रवर्तक
प्रमाणापेक्षता आत्मत्वादेव तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानांप्रमा॰
णत्वस्य नह्यात्मस्वरूपाधिगमेसतिपुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहा
रः संभवति प्रमातृत्वंह्यात्मनोनिवर्तयत्यन्त्यं प्रमाणंनिवर्तय
देवचाप्रमाणीभवति स्वप्नकालप्रमाणमिव प्रबोधे लोकेच॰
वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात् प्रमाणस्य तस्मान्नात्म
विदः कर्मण्यधिकारइतिसिद्धं ६९ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

आत्मविदःस्थितप्रज्ञस्य सर्वकर्मपरित्यागेऽधिकारस्तद्विपरी॰
तस्याज्ञस्य कर्मणीत्येतस्मिन्नर्थे समनन्तरश्लोकमवतारयति
यायमिति अविद्यानिवृत्तौ सर्वकर्मनिवृत्तिस्तन्निवृत्तिरेव
कथमित्याशंक्याह अविद्यायाश्चेति स्फुटीकुर्वन्बाह्याभ्यन्तर
करणानां पराक्प्रत्यक्प्रवृत्तिवत्तथाविधेदर्शनेच मिथोवि
रुध्येते पराग्दर्शनस्यानाद्यात्मावरणाविद्याकार्यत्वादात्मदर्श
नस्यच तन्निवर्तकत्वात्तत्स्वात्मदर्शनार्थमिंद्रियाण्यर्थेभ्यो
निगृह्णीयादित्याहेति योजना सर्वप्राणिनांनिशापदार्थाविवि॰
वेककरीत्यत्रहेतुमाह तमःस्वभावत्वादिति सर्वप्राणिसा॰
धारणीप्रसिद्धानिशांदर्शयित्वा तामेवप्रकृतानुगुणत्वेनप
श्नपूर्वकं विघटयति किंतदित्यादिना स्थितप्रज्ञविषयस्यप
रमार्थतत्वस्य प्रकाशैकस्वभावस्यकथमज्ञानंप्रतिनिशात्व
मित्याशंक्याह यथेति तत्रहेतुमाह अगोचरत्वादिति अत
द्बुद्धीनां परमार्थतत्वातिरिक्तेद्वैतप्रपंचे प्रवृत्तबुद्धीनामप्रति
पन्नत्वात्परमार्थतत्वं निशेवाविद्यमानमित्यर्थः तस्यामित्यादि
व्याचष्टे तस्यामिति निशावद्रूपायामवस्थायामिति यावत्
योगीतिज्ञानीकथ्यते द्वितीयार्द्धंविभजते यस्यामिति ग्राह्य॰

मानो ज्ञागरणं विरुद्धमित्याशंक्याह प्रसुप्त इवेति परमा॰
ति॰ र्थतत्त्वमनुभवतीनिहताविद्यस्य संन्यासिनोद्वैतावस्थानिशे
त्यत्र हेतुमाह अविद्यारूपत्वादिति परमार्थावस्थानिशेत्य
विदुषांविदुषान्तु द्वैतावस्थानशेति स्थितेफलितमाह अत
इति अविद्यावस्थायामेव क्रियाकारकफलभेदप्रतिभानादि
त्यर्थः विद्योदयेपि तत्प्रतिभानाविशेषात् पूर्वमिव कर्मा
णि विधीयेरन्नित्याशंक्याह विद्यायामिति अविद्यानिहृत्तौ
बाधितानुवृत्त्या विभागमानेपि नास्तिकर्मविधिर्विभागा
भिनिवेशाभावादित्यर्थः अविद्यावस्थायामेवकर्मणीत्युक्तं
व्यक्तीकरोति प्रागिति विद्योदयात्पूर्वं बाधकाभावाद
बाधिताविद्या क्रियादिभेदमापाद्य प्रमाणरूपयाबुद्ध्याग्र
ह्यतोमाप्य कर्महेतुर्भवति क्रियादिभेदाभिमानस्य तद्धे॰
तुत्वादित्यर्थः नविद्यावस्थायामित्युक्तंप्रपंचयति नाप्रमा॰
णेति उत्पन्नायांचविद्यायां अविद्यायाःनिहतत्वात् क्रिया
दिभेदभानमप्रमाणमिति बुद्धिरुत्पद्यते तयागृह्यमाणाय
थोक्तविभागभागिन्यप्यविद्या नकर्महेतुत्वंप्रतिपद्यते बा॰
४ धितत्वेनाभासतया तद्धेतुत्वायोगादित्यर्थः विद्याविद्यावि
भागेनोक्तमेवविशेषंविवृणोति प्रमाणभूतेनेति यथोक्ते
नवेदेनकामनाजीवनादिमतोममकर्मविहितं तेनमया
तत्कर्तव्यमितिमन्वानःसन्कर्मण्यज्ञोधिक्रियते तंप्रतिसा
धनविशेषवादिनोवेदस्य प्रवर्तकत्वादित्यर्थः सर्वमेवेदम
विद्यामात्रंद्वैतं निसेवति मन्वानस्तुनप्रवर्तते कर्मणीति
व्यावर्त्यमाह नाविद्येति विदुषोनकर्मण्यधिकारस्तेनस्या॰
धिकारस्तर्हि कुत्रेत्याशंक्याह यस्येति तस्यआत्मज्ञस्यफल
भूतसंन्यासाधिकारे वाक्यशेषं प्रमाणयति तथाचेति प्र
वर्तकंप्रमाणंविधिस्तदभावेकर्मस्विवविदुषोज्ञाननिष्ठाया

गी॰
टी॰
द्वि॰

मपि प्रवृत्तेरनुपपत्तेराश्रयणीयो ज्ञानवतोपि विधिरिति शं
कते तत्रापीति किमात्मज्ञानं विधिमपेक्षते किंवात्मानायः
तस्य स्वरूपविषयस्य यथाप्रमाणप्रमेयवस्तुत्वात्तेर्विध्यनपेक्ष
त्वादित्याह न स्वात्मेति न द्वितीय इत्याह नहीति प्रवर्तक
प्रमाणशब्दितस्य विधेः साध्यविषयत्वादात्मनश्चासाध्यत्वादि
ति हेतुमाह आत्मत्वादेवेति आत्मतज्ज्ञानयोर्विध्यनपेक्षत्वेपि
ज्ञानिनो मानमेयव्यवहारं प्रतिनियमार्थं विध्यपेक्षा स्यादि
त्याशंक्याह तदन्तत्वाच्चेति सर्वेषां प्रमाणानां प्रामाण्यस्यात्म
ज्ञानोदयावसानत्वात्तस्मिन्नुत्पन्ने व्यवहारस्य निरवकाशत्वा
न्न तत्प्रतिनियमाय ज्ञानिनो विधिरित्यर्थः उक्तमेव व्यक्ती
करोति नहीति धर्माधिगमवदात्माधिगमेपि किमिति य
थोक्तो व्यवहारो न भवतीत्याशंक्याह प्रमातृत्वं हीति तन्नि
वृत्तौ कथमद्वैतज्ञानस्य प्रमाणमित्याशंक्याह निवर्तयदे
वेति निवर्तयदद्वैतज्ञानं स्वयं निवृत्तेर्न प्रमाणमित्यत्र दृ
ष्टान्तमाह स्वप्नेति आत्मज्ञानस्य विध्यनपेक्षत्वे हेत्वन्तरमा
ह लोके चेति व्यवहारभूमौ हि प्रमाणस्य वस्तुनिश्चयफ
लपर्यन्तत्वे सति प्रवर्तकविधिसापेक्षत्वानुपलंभाद्वैतज्ञा
नमपि प्रमाणत्वान्न विधिमपेक्षते रज्ज्वादिज्ञानवदित्यर्थः
आत्मज्ञानवतस्तन्निष्ठाविधिमन्तरेण ज्ञानमाहात्म्येनैव सि
द्धत्वात्तस्य कर्मसंन्यासेधिकारो न कर्मणीत्युपसंहरति त
स्मादिति ६९ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

ननु च न कश्चिदपि प्रसुप्तवद्दर्शनादिव्यापारशून्यः सर्वात्म
नानिगृहीतेंद्रियो लोके दृश्यते अतोसंभावितमिदं लक्षणमि
त्याशंक्याह या निशेति सर्वेषां भूतानां या निशा निशेव निशा
आत्मनिष्ठा आत्माज्ञानध्वान्तावृतमतीनां तस्यां दर्शनादिव

वहाराभावात् तस्यामात्मनिष्ठायांसंयमीनिगृहीतेंद्रियोजा
गर्तिप्रतिबुध्यते यस्यांतुविषयनिष्ठायांभूतानिजाग्रतिप्रतिबु
ध्यंते साआत्मातत्त्वंपश्यतोमुनेःनिशातस्यादर्शनाद्व्यापारस्त
स्यनास्तीत्यर्थः एतदुक्तंभवति यथादिवांधानामुलूकादीनां
रात्रावेवदर्शनंनतुदिवसेएवंब्रह्मज्ञस्योन्मीलितात्तस्यापिब्रह्म
ण्येवदृष्टिर्नतुविषयेष्वप्रतोनासंभावितमिदंलक्षणमिति ६९

पिशाचभाष्यटी०

यानिशारात्रिःसर्वपदार्थानामविवेककारणीसर्वभूतानांनि
शेतिसर्वप्राणिव्यवहारागोचरब्रह्मरूपमुच्यते तस्यांजाग
र्तिप्रबुद्धवान्नास्तेयस्यांसर्वभूतानिजाग्रतिप्रबुध्यंते यस्यांव्य
वहरंतिसाअविद्यानिशापरमार्थस्वरूपंब्रह्मपश्यतोमुनेर्यो
गिनः ६९ ॥

रामानुजभाष्यटी०

एवंनियतेंद्रियस्यप्रसन्नमनसःसिद्धिमाह याआत्मविषया
बुद्धिःसर्वभूतानांनिशानिशेवाप्रकाशिकातस्यामात्म
विषयायांबुद्धाविंद्रियसंयमीप्रसन्नमनाजागर्तिआत्मानम
वलोकयन्नास्तइत्यर्थः यस्यांशब्दादिविषयायांबुद्धौसर्वा
णिभूतानिजाग्रतिप्रबुद्धानिभवंतिसाशब्दादिविषयाबुद्धिरा
त्मानंपश्यतोमुनेर्निशेवाप्रकाशिकाभवति ६९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

योगीचसर्वव्यवहारान्कुर्वाणोपिलोकोत्तरइतिनिरूपयता
परमेश्वरेणसंक्षिप्यास्यस्वरूपंकथ्यते यासर्वेषांभूतानां
निशामोहिनीमाया तस्यांमुनिर्जागर्तिकथं इयंहेयेति य
स्यांचदशायांलोकोजागर्तिनानाविधांचेष्टांकुरुतेसामुने
रात्रिः यतोसौव्यवहारेप्रतिबद्धः एतदुक्तंभवति येयंमा
यात्वलुतस्यामोहकत्वंनामरूपंसत्वेनेत्रतत्प्रभासनंचतत्र

गी॰
टी॰
द्वि॰

लोकः शास्त्रोक्तस्वरूपमस्याप्रपरामृष्टैव द्वितीयस्मिन्रूपे निब
द्धस्तिरात्रे योगी तु तद्विपरीतः तदीयं मोहकत्वं तदुन्मू
लनाय पश्यति सुखे वा तेन तां तन्नाद्रियेत पश्यन्तमप्यज्ञानी
मिथ्याज्ञानेनोपयातां सुखे वा तेन तां नादरः पश्यत एव सा रात्रि
रिति विवेकः अविद्यायां चावसन्ते योगी यत्र सर्वोऽपि मूढः अविद्यायां तु बुद्धो यत्र जनः
प्रबुद्ध इत्यपि चित्रम् ६९

परमार्थप्रपा टी.

अथ विमृश्य परावृत्तेन्द्रियस्य स्थितिमाह या निशेति सर्वा
णि भूतान्यात्मानं न जानन्तीति अत आत्मविषयकाज्ञानरूपा ते
षां भूतानां रात्रिः यथोलूकानां दिनमेव रात्रिः एवं तस्यां रा
त्रौ संयमी परावृत्तेन्द्रियो योगी जागर्ति उद्बुद्धो भवति तथा
तस्यां जाग्रद्दृश्यायां भूतानि जाग्रति सव्यवहारं कुर्वन्ति सा पश्य
त आत्मदृष्टेर्मुनेर्मननशीलस्य निशा भवति तत्र तत्व्यवहा
राभावात् तदुक्तं आत्मानं हि स्फुरति सर्वशरीरभाजां तेषां
निशा भवति सा खलु यत्र संयमी जागर्ति जाग्रति च ते
व्यवहारजाते तत्र स्फुरन्ति हि यः क्षणदास्य सा तु इति एवं स
कलेन्द्रियपरावृत्तित्वमेवाश्रितं प्रज्ञत्वमित्यर्थः यद्वा सर्वभू
तानां सर्वदेहिनां या सकलेन्द्रियोपरमरूपा निशा सुषुप्तिः
तत्रात्माकारान्तःकरणवृत्तौ तस्यामपि आत्मानं न विदन्ति अ
थ तस्यां तु यावस्थायां परिणतायां संयमी आत्मनिष्ठः प्रमाद्
जागर्ति आत्मानुसन्धानवान्भवति देवं ह्येतन्मिथुनं प
रमो ह्येष आनन्दः सा तस्मादेवं विद्यत्पालोकाधे तदेव तदेवते
मिथुनेन प्रियेण या आसमद्धयतीति श्रुतेः या श्रिष्टेऽपि निद्रा
दौ जागरणास्यां तेयो भाव उपपद्यते तं भावं भावयन्साक्षाद
द्वयानन्दमश्नुते इति अथ यस्यां जाग्रदवस्थायां भूतानि जाग्र
ति सव्यापारं कुर्वन्ति सा व्यवहारमपश्यत आत्मदृष्टेः प्रकाशस्य
निशा दृश्यप्रपंचास्फुरणात् ६९ ॥

वनमाली टी.

एवंमुमुक्षुणाप्रयत्नेनेंद्रियनिग्रहः कर्तव्यः ज्ञानिनस्तु स्वाभावि
क इत्याह येति मुमुक्षूणां सर्वभूतानां या भगवद्विषयका स्थिरप्र
ज्ञातिशोव निशा यस्यामज्ञा अतिगाढनिद्रायामिव शेरते संयमी
जितचित्तेंद्रियः जागर्ति सम्यगपरोक्षेण परमेश्वरं पश्यतीत्यर्थः
यस्यां विषयभोगरूपायां ज्ञात्यपेक्षया निशायां भूतानि परमेश्व
रविमुखानि जाग्रति मुनेः परमेश्वरमननशीलस्य निशा तस्यां
स निद्रातीत्यर्थः यथा काकस्य रात्र्यां घूकस्य दिनमुलूकस्य दिवा
यस्य निशा रात्रौ पश्यतो स्योलूकस्य पद्दिनं रात्रिर्वसा काकस्य त
थाज्ञाज्ञयोः ६९ ॥

उत्तमवैजयन्ती टी.

नन्विंद्रियाणामिंद्रियार्थेभ्यः संयमनं कृत्वापि योगी तदनंतरं किं
फलं माप्नोतीत्यपेक्षायां तस्यात्मदर्शनपूर्विका ब्रह्मविषयिणी
बुद्धिः स्यादित्याह यानिशेत्यादिभिस्त्रिभिः या निशेति सर्वभूतानां
सर्वेषां सर्वेश्वराद्भगवतो मत्तः सकाशादितरान् देवान्मत्स
मत्वेन मन्यमानानां जीवेश्वरयोः स्वरूपायाथार्थ्याज्ञानेन तयो
र्भेदमज्ञानकल्पितमिति वदतां शास्त्राचार्यादिकं सर्वं जगन्मि
थ्येति प्रजल्पतां परिछिन्नवाह्यानां भूतानां नित्यबद्धजीवानां या
निशा कृष्णकृष्णाभ्यां युक्ताति महान्धकारवती निशेव तेषां स्वप
रस्वरूपाप्रकाशिकाऽन्यदेवभावसाधनादिशून्याः निमित्तभग
वद्भक्तिविशिष्टाश्रवास्तित्वलक्षणात्मदर्शनपूर्विका परमात्म
विषयिणी या बुद्धिः सैव निशेत्युच्यते तस्यां हरिविमुखजनमोह
कारिण्यां कृष्णविषयिण्यां बुद्धौ संयमी शीघ्रं स्वर्गादिरूपशब्दा
दिविषयपदेभ्यो विधिशिवेंद्रादिदेवेभ्यः सकाशात् बाह्यान्तः
ष्करणवृत्तीनां भगवत्स्वरूपविग्रहगुणशक्तिलीलादिषु वि
षयेषु संयमः सम्यगुपरमो यमो विद्यते यस्य तथा सः विष्वक्सेन
न्यभक्तः जागर्ति स्वस्वरूपस्येश्वरेण सह स्वाभाविक भिन्नाभिन्न

गी॰ रूपत्वंपश्यन्‌ तद्विनोविनिद्रःसंतिष्ठतिसंयमीत्येकवचनेनैवं
टी॰ भूतस्यहरिभक्तस्यातिदुर्लभत्वंदर्शितंयस्याकृत्स्नेतरानेकामरभ
द्वि॰ क्तिमतांभगवदनन्यरतिरहितजनानन्दकारिण्यां अयथार्थे
नात्मपरमात्मतत्त्वविषयिण्यामनिश्चिततत्त्वत्रयायांबुद्धौभू(
तानिकृत्स्नभक्तिविरहितानिभूतप्रायामर[illegible]गणाश्रद्धावन्ति
जाग्रतिकर्बुरादिरजनीचरवद्विनिद्राणिसंतिष्ठतिसाबुद्धिः
आत्मानात्मपरमात्मस्वरूपंयाथात्म्येनपश्यतःमुनेर्भगवत्स्व
रूपगुणलीलादिमाहात्म्यावगंतुस्तत्स्वरूपगुणादिमनन
स्वभावस्यवाकृत्स्नैकनिष्ठस्यसंयमिनःनिशानिरतिशयाति
निविडजलदवृन्दसंघटितामावास्याविशिष्टातिशयान्धकार
वतीतमिस्रेवाप्रकाशिकाभवति संयमीनिवृत्तिलक्षणमा
त्मदर्शनपूर्विकांभगवत्प्राप्त्युपायभूतांकेवलाकृत्स्नविषयिणीं
बुद्धिंविनान्यांसंसारप्रापिकांप्रवृत्तिलक्षणांनानादेवविषयि
णींबुद्धिंनजानातीत्यभिप्रायः ६९ ॥

+ स्थितप्रज्ञस्यतस्यतःसिद्धएवसर्वेन्द्रियसं मधुसूदनी टी॰ ॥ यमइत्याह +

+ यावेदांतवाक्यजनितसाक्षात्काररूपाहंब्रह्मास्मीतिप्रज्ञा स
मत्तानां र्वभूतानांनिशेवनिशानात्मतमःप्रकाशरूपत्वात्‌ तस्यांब्रह्म
विद्यायां लक्षणायांसर्वभूतनिशायांजागर्तिप्रज्ञाननिद्रायाः
प्रबुद्धःसन्सावधानोवर्तते संयमीइंद्रियसंयमवान्‌ स्थितप्र
बुद्धेः ज्ञइत्यर्थः यस्यांतुद्वैतदर्शनलक्षणायामविद्यानिद्रायांप्रसु
प्तान्येवभूतानिजाग्रतिस्वप्नवत्‌ व्यवहरंतिसानिशानप्रका
शते आत्मतत्त्वंपश्यतोपरोक्षतयामुनेःस्थितप्रज्ञस्य यावद्धि
नप्रबुध्यते तावदेवस्वप्नदर्शनंबाधपर्यंतत्वंभ्रमस्य तत्त्वज्ञा
नकालेतुनभ्रमनिमित्तःकश्चिद्व्यवहारः तदुक्तंवार्तिकका
रैः कारकव्यवहारेहिशुद्धंवस्तुनवीक्ष्यते शुद्धेवस्तुनिसिद्धे
चकारकव्याप्हृतिरितितथाच यस्यविपरीतदर्शनंतस्यन
वस्तुदर्शनंविपरीतदर्शनस्यावस्तुदर्शनजन्यत्वात्‌ यस्यच

तिस्तथा काकोलूकनिशेवायंसंसारोऽज्ञात्मवेदिनः यानिशासर्वभूतानामित्य
वोचत्स्वयं ॥

वस्तुदर्शनेनतस्यनविपरीतदर्शनंविपरीतदर्शनकारस्यैवस्तु ९४ वस्तुदर्शिनस्य
दर्शनेनवाधितत्वात् तथाचश्रुतिः यत्रवाअन्यदिवस्यात्त
त्रान्योन्यत्पश्येत् यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदि
तिविद्याविद्ययोर्व्यवस्थामाह यथाकाकस्यरात्र्यंधस्यदिनमु
लूकस्यदिवांधस्यनिशारात्रौपश्यतस्तूलूकस्ययद्दिनंरात्रि
रेवसाकाकस्येतिमहदाश्चर्यमेतत् अतस्तत्त्वदर्शिनःकथ
माविद्यकक्रियाकारकादिव्यवहारःस्यादितिस्वतःसिद्धए
वतस्येंद्रियसंयमइत्यर्थः [illegible]
[illegible] ६९ ॥

सदानंदी टीका ॥

एवंमुमुक्षुणाप्रज्ञास्थैर्यायेंद्रियसंयमः कार्यप्रयत्नतःशा
स्त्राचार्योभ्यामुपदेशतः १ उत्पन्नेतत्त्वविज्ञानेक्षीणेज्ञानेसकार्य
के ईंद्रियाणामविनानोस्वतःसिद्धोस्तिसंयमः २ इत्याहभ
गवान्विस्पष्टंब्रह्मनिष्ठाप्रदर्शनात् वेदांतवाक्यजाप्रज्ञाहंब्रह्मा
स्मीतियाहढा ३ अज्ञान्यत्प्रकाशत्वादज्ञानोरजनीवया
ब्रह्मविद्यास्वरूपिण्यांतस्यांजागर्तिसंयमी ४ जितेंद्रियोजि
तमनाःस्थितप्रज्ञउदारधीः प्रबुद्धोऽज्ञाननिद्रातःसावधान
मवर्तते ५ ग्राह्यग्राहकरूपायानिशाविद्यातमोमयी प्रसु
प्तान्येवभूतानियस्यांव्यवहरंतिवै ६ स्वप्नवत्सानिशातस्य
ब्रह्मतत्त्वंप्रपश्यतः स्थितप्रज्ञस्यविदुषोभेदहग्नावभास
ते ७ प्रबुध्यतेनयावद्धिताव्यत्स्वप्नस्यदर्शने प्रबुद्धस्यपुनः
स्वप्नोवाधितोभ्रमकालिकः ८ वाधपर्यंतताहष्टासकार्य
स्यभ्रमस्यच सात्मात्मकृतेपरेतत्त्वेनभ्रमोनचतत्कृति ९ समू
लभ्रांतिवाधाद्धितदूर्ध्वंवार्तिकेस्फुटं कारकव्यवहारोहिशु
द्धेवस्तुनवीक्ष्यते १० शुद्धेवस्तुनिसिद्धेवकारकव्याहृतिस्तु
था काकोलूकनिशेवायंसंसारोज्ञात्मवेदिनोः ११ यानिशा

गी॰
टी॰
द्वि॰

सर्वभूतानामित्यवोचत्तत्रयेहरिः विपरीतदृशोनास्तिसम्य
ग्वस्तुनिरीक्षणं १२ वस्तुदर्शनजाद्यस्माद्विपरीतादृगेवसा
सम्यग्वस्तुदृशोनास्तिविपर्ययनिरीक्षणं १३ सम्यग्दृशावा
धितत्वात्तन्मूलस्यभ्रमस्यहि उलूकस्यदिवांधस्ययथाकाक
दिनेनिशा १४ रात्र्यंधस्यचकाकस्ययथोलूकदिनेनिशा
तथाज्ञस्यनिशेवास्तिनिष्ठाब्रह्मविदोमुनेः १५ तथाब्रह्मवि
दोमूढनिष्ठारात्रिरिवोदिता भ्रांतस्त्वदृशोनास्तिक्रियाका
रकलक्षणः १६ व्यवहारोस्यसिद्धांतःसर्वित्तेंद्रियसंयमः
विरक्तस्यात्मनिष्ठत्वादेषणात्रयमुज्झतः तस्याप्यनिह्नुता
ध्यानमर्यादातेप्रवर्तते इत्युक्तंश्रीवसिष्ठेनरघुनाथंप्रतिस्फु
टम् १७ ॥

नीलकंठी टी॰ ।

यदापंचावतिष्ठंतइत्युदाहृतश्रुतेस्तामाहुःपरमांगतिमि
त्येतच्चतुर्थपादंव्याचष्टे यानिशेति सर्वेषांभूतानामज्ञानां
यानिशेवनिशायस्यामंध्यादिनेउलूकाइवांतयाप्रपंच्याप्र
वसर्वेप्राणिनोभवंतितस्यांतस्मिन्नात्मज्योतिषिसंयमीइं
द्रियमनोबुद्धीनांनिग्रहणशीलोयोगीजागर्तिइंद्रियादी
नांदृक्शक्तिलोपेपिश्रुतेपरतदृक्शक्तिरेवास्ते तथाच
श्रुतिः नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वादिति
यस्यामविद्याख्यायांनिशायांक्रियाकारकादिद्वैतस्यप्रव
र्तिकायांसर्वाणिभूतानिजाग्रतिनिशीथेउलूकाइवस्वस्वव्या
पारेप्रवर्तंते साप्रविद्यापश्यतोमुनेःआत्मदर्शनवतोयो॰
गिनःप्रारब्धकर्मणाविदेहकैवल्यप्रतिबंधात्लेशतोनुव
र्तमानाप्युत्थानकालेव्यवहरतोस्यगाढांधकारवतीनिशे
वक्लेशकरीभवति प्रतिरुद्धमारारूढियोगिनःवाह्यव्यवहा
राद्विजंतेनराइवगाढांधकारेसंचारात् यथोक्तंयोगभा

क्ष प्रतिमात्रकल्पो हि विद्वानत्यल्पदुःखलेशेनाप्युद्विजत
इति प्रश्नवार्तिकानि कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्य
ते शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्याहतिस्तथा काकोलूक
निशेवायं संसारोऽज्ञात्मवेदिनोः या निशा सर्वभूतानामि
त्यवोचत्स्वयं हरिरिति बुद्धतत्त्वस्य लोकोऽयं जडोन्मत्तपिशा
चवत् बुद्धतत्त्वोऽपि लोकस्य जडोन्मत्तपिशाचवदिति तदे
वं किमासीतेत्यस्योत्तरं यदा संहरते चायमित्यादिना एतद
तेन ग्रंथेन स्थितप्रज्ञः सदा समाधिमनुतिष्ठन् परमां गतिं प्रा
प्यास्त इत्युक्तं ६९ ॥

आनंदी टीका

स्थितप्रज्ञस्य योगेन जगद्विलक्षणां वृत्तिमाह सर्वभूतानामन
वस्थितबुद्धीनां या विद्या तत्त्वज्ञानात्मिका निशा तस्मिं संचाराद्विष
यानां तिमृष्टा यस्यां विद्यायां न प्रविचरन्ति तस्यां विद्यायामेवम
वंभूतनिशायां संयमी [illegible] स्थितप्रज्ञो जागर्ति
विगतमोहनिद्रालेयस्यामविद्यायां संसारव्यवहारहेतो भूतानि
सुप्ताः जाग्रति स्वप्नदुःखादिकामनया तत्तत्कर्मकरणव्यग्रबुद्ध
यः विनिद्रतासावधानतामनुभवन्ति सेयमविद्यात्मिका रात्रिः
पश्यतः परमार्थतत्त्वमालोकयतः मुनेः स्थितप्रज्ञस्य रात्रिः संचा
रस्याविषयः सर्वमिदं विस्तृत्याभिनवगुप्तपादैः प्रत्यालोचने
श्रोन्तरसंक्रमितवाच्यस्य वाक्यस्योदाहरणं व्याख्यातं तथा च मो
क्षोपायेऽपि ६९ ॥ + या निशा सर्वभूतानामविद्यास्तमयात्मिका परोक्षाय: परा शान्तिस्तत्रासौ समसमाधितः यस्मिन्जाग्रति भूतानि हृष्येऽस्मिन्दुःखदायिनि तत्रासौ सततं तमक्ष शान्त्येसौ स्तवी +

रामकंठी टीका

सर्ववस्तुप्रकाशकस्वरूपप्रकाशनिरूपणरूपा हि तिरेवहं संसा
रिणः प्रति निशा शब्देनोक्ता तद्विषयत्वेन हि सर्वभूतान्यनुन्मिषि
४२ तदृग्शक्तित्वात्प्रसुप्तानि तिष्ठन्ति एवंविधायां सर्वभूतानां निशात
स्यां तद्विषये संयमी यथोक्तप्रकारेण निगृहीतसर्वेंद्रियः प्रबुद्धो
जागर्ति प्रविकस्वरस्वभावनिर्मलविज्ञानमयविलोचनविभा
व्यमानानामेवाविर्भुंचन्विगतमोहनिद्रालो यस्यां तु प्रतिक्षण
विनश्वरसुखदुःखसाधनभूतविषयग्रहणात्सर्गमात्रव्यग्रसम
ग्रेंद्रियग्रामायां संसारव्यवहारहेतो सर्वभूतानि समस्तप्राणभृतो

जाग्रति तावन्मायावहितत्वात् विनिद्रितामिवानुभवंति
मालाहृश्यीद्दत्तिः पश्यतः सदसत्पदार्थसार्थपरमार्थमालोक
यतोमुनेः संयमिनः प्रबुद्धस्य रात्रिर्निशा तामप्रतीतस्य निरवधा
नध्यानत्वात् [illegible]
[illegible]
[illegible] ६९ ॥

ज्ञानेश्वरी टीका ^सर्वेषां भूतानामात्मज्ञानधीतादृत्नमतीनां^

अतः संसारिपुरुषस्य विलक्षणं प्रबुद्धस्य वृत्तिमाह येति, याह
निरात्मनिष्ठारूपा निशेव निशा स्फुटार्थप्रकाशिका परमार्थ
भूतायाब्रह्मतायाविद्यमानायादेहादिषु निमग्नतया तेषाम
स्फुटत्वेन भासनात् तस्यां संयमी उक्तविषयान्निगृहीतेंद्रियः
प्रबुद्धो जागर्ति स्फुटं परमार्थं पश्यति यस्यां हृतो विषयनिष्ठा
रूपायां निशायां भूतानि जाग्रति स्फुटमर्थान्पश्यंति सा मुनेर्म
ननशीलस्यात्मनि समाहितस्य पश्यतो दर्शनाद्व्यापारं कुर्व
तएव निशा स्फुटतया विषयावभासनात् यथा मधुपानं ही
वस्य ^६९ ॥ तदुक्तं मोहो पाये श्रुतंर्भुवतया तिष्ठन्व हिर्हीतिपरोपि सन् परिश्रांततया नित्यं
निद्रालुरिवलक्ष्यते इति ^

पंचोलीटीका

योयं लौकिको व्यवहारः सउत्पन्नविवेकज्ञानस्याप्यनप्रवृत्तस्य
अविद्याकार्यत्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्त्तते अविद्याविद्ययोर्वि
रोधान्निवृत्तिः इत्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह तथा च विद्याविद्ययोः विरो
धात्तद्विषययोर्भिन्नविषयत्वमाह यानिशेति सर्वभूतानां यस्मिन् प
रमार्थतत्वे मोहमयी सर्वपदार्थानां अविवेककरी तमः स्वभावा नि
शाः तस्यां तस्मिन् परमार्थतत्वे संयमी जागर्ति यस्यां अविद्यालक्ष
णायां निशायां भूतानि जाग्रति परमार्थतत्वं पश्यतो मुनेः सा निशा ६९

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

कर्मयोगी च सर्वव्यवहारान्कुर्वाणोपि लोको न इति निरूपयता
परमेश्वरेणा तादृश्यास्य स्वरूपं कथ्यते यानिशेति सर्वेषां भूतानां

भूतानि विष्णमामिव निश्चयाभावाद्दोलायमानानामकर्मयोगिनां
या निशा निशेव मोहिनी अयं गुरुरयं पिता, अयं पितामहः, अयं भ्राता
अयं सुतोऽयं सुहृदयं तत्वं पतान्हत्वाऽमुष्मिन्पापकर्मकारितया
निरयभाजःस्युर्वैतान्विना त्वराज्यमप्यास्थितेर्जिजीविषाभावाद्वा
त्यं तल्लोकपापार्चंस्यामेस्यादिरूपा इष्टिया च विधीयमानमनोवृत्तिः
आरभ्यमाणस्वधर्मप्रमादाद्दोवितकर्मणः सकाशान्निवृत्तिनि
मित्तीभावसाधर्म्यात् आरभ्यमाणस्वधर्माचरणविषयप्रवृत्तिवि
स्मारणेनेतरानुभवजनकत्वात्कश्मलोत्पादनसाधर्म्याद्वा निशा
यामपि हि लोकोऽदिनव्यवहारणसत्यभूतान्निवृत्य निद्रापरवशा
भावात्स्वामिकं व्यवहारमनुभवति तस्यां मनोवृत्तौ संयमी सम्य
ग्यच्छति नियच्छति शमयति विहन्ति दंडयतीति संयमी सानुनिग्र
होयतः कर्मयोगी जागर्ति स्वधर्माचरणोद्यतनिश्चयत्वेन कश्मल
परवशत्वाभावात्ततो निवृत्तेः यस्यां पुनर्वृत्तौ स्वधर्मभूतयुद्धादित्याग
पूर्वपरधर्मभूतभिक्षाचरणाद्यभिनिवेशरूपायां लोको जागर्ति।
विविधं संकल्पते सा वृत्तिरस्मन्नेर्जोषमनाश्रितस्य व्यवहारतस्वरस्य
तियावत् निशेव निशा स्वामिकतुल्याभासत्वेन मिथ्यैवायं गुर्वादि।
हननिमित्तकाकिल्बिषभ्रम इति यद्वा तत्र वृत्तौ मनसः प्रवेशा।
दानात् यतः पश्यतः संगत्वायातान्गुर्वादीन्हननोद्यतान्पश्यतः
यद्वा पश्यतः स्वधर्माचरणे धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न वि
द्यते अत्यारभ्य लभते युद्धमीदृशमित्यं तेन ग्रंथेन प्रतिपादितमात्म
विकं पश्यतः फलं तदनाचरणे च अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यमित्यारभ्य
ततो दुःखतरं नु किमित्यंतेन ग्रंथेन प्रतिपादितमैहिकामुष्मिको
भयानिष्टं च जयेपराजयेवासति हतो वेति पद्योक्तामुभयलोके पि
स्वाभीष्टसिद्धिं विवेचयतः इति मिथ्यात्वाभासे हेतुः पश्यतः एव व
सा रात्रिरिति विवेकं तस्मादिंद्रियपरवशतया स्वधर्मान्निवृत्तिरूपां
वृत्तिं विहाय तत्प्रवृत्तिरूपां वृत्तिमातिष्ठ लोकोत्तरः कर्मयोगीति त
वैवास्यस्थैर्यमिति समुदायार्थः ६९॥

मधुभाष्य

यानिशेति यासर्वभूतानांनिशापरमेश्वरस्वरूपलक्षणा यस्यांतुसुप्तानोचनकिंचिज्जानंति तस्यामिंद्रियसंयुक्तोज्ञानी जागर्तिसम्यगपरोक्षेणापश्यतिपरमात्मानमित्यर्थः यस्यां विषयलक्षणायांभूतानिजाग्रतितस्यांनिशायामिवसंयमः प्रयोजनंजानाति मत्तादिवत् गमनादिप्रवृत्तिः तदुक्तम् देहं तत्त्वचरमं देहोपिदैववशागतइतिश्रीकाम्यां मननशीलोमुनिः पश्यतस्तस्यसाधनमाह तेनविषयानुभवप्रकारमाह ६९

जो सन्देह करो कि निद्रागत कहे सोये मनुष्यके समान
देखना सुनना बोलना चलना या परस करना आदि इंद्रि
यों के व्यापार से रहित कहे इंद्रीजित तो कोईभी पुरुष इ
स संसारमे नही देख पड़ताहै तो स्थित प्रज्ञका लक्षण जो
कहा सो असंभव अर्थात् कोई भी स्थिर बुद्धि नहीहै इस ।
पर श्रीभगवान कहते है कि अज्ञान रूप अन्धकार से आ ।
वृत्त कहे घेरे सकल मनुष्यों को आत्मनिष्ठा कहे आत्मज्ञा
न तत्वज्ञान रूप विषयमें दर्शन आदि कोई व्यापार न रह
नेसे जन्तुवों को जो निशा कहे रात्रि अर्थात् दर्शनादि ।
व्यापार शून्य अवस्था तद्रूप आत्मनिष्ठा कहे तत्वज्ञान अव
स्था रात्रिहै जिसमे विषयी विचारों को कुछ नही सूझता
सोये पुरुषके समान शिथिल पड़ेहै कोई इंद्री भी कुछ
काममे नहीहै यही आत्मनिष्ठा रूप निशा सब जीवोंकी
जानो इससे संयमी कहे इंद्री जित जागतेहै अर्थात् त
त्वज्ञान का अनुभव करते और स्वस्वरूप को देखते आ
नन्द पावतेहै । और जो विषय निष्ठा कहे विषयोंका ।
ज्ञान जिसमे सब प्राणी जागते अर्थात् विषयी जन विष
यो मे बोधयुक्त हो दर्शनादि व्यापार करते सबकी ऐसी
संपतमे मगनहै सोई मुनि जो तत्वज्ञानी है उनको रात्रि
तुल्यहै अर्थात् इस विषय मोह रूप रात्रिमे उनको कुछ
नही सूझता सोये नरके समान अचेतेहै अर्थात् ब्रह्ममे
दृष्टिहै और विषय देखते नही सोई कहा कि जो निशा
सब भूतकहे प्राणियों की है उसमे मुनिजन जागते औ
र जो ज्ञानियों की राति उसमे प्राणीसब जागते है जैसे
उल्लू आपतो औंच मगादर छुछुन्दर आदि जीव और जो

वौंकी राति और इनका दिनहै अपना सब व्यापार करते ख
सीसे हूमते रात भर तैसेही जानो ६९ ॥

दोहा

जो यह राति सभ जीव कों तामहि योगी जाग जामहि जगत
जीव सभ मुनि को सो निशा भाग ६९॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापःप्रविशं
तियद्वत् तद्वत्कामायंप्रविशन्तिसर्वे सशा
न्तिमाप्नोतिनकामकामी ७० ॥

शांकरभाष्य टी.

विदुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिर्नत्वसंन्यासिनः कामकामिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह आपूर्यमाणमिति आपूर्यमाणमद्भिरचलप्रतिष्ठं अचलतया प्रतिष्ठा अवस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतो गताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत् तद्वत्कामा विषयसन्निधावपि सर्वत इच्छाविशेषा यं मुनिं समुद्रमिवापोऽविकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्ते न स्वात्मवशं कुर्वन्ति स शान्तिं मोक्षं प्राप्नोति नेतरः कामकामी काम्यन्त इति कामाः विषयास्तान् कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ७० ॥

आनंदगिरिकृत टी.

नन्वसंन्यासिनामपि विद्यावतां विद्याफलस्य मोक्षस्य लब्धुं
शक्यत्वात् किमिति विदुषः संन्यासो नियम्यते तत्राह विदुष
इति आपातज्ञानवतो विवेकवैराग्यादिविशिष्टस्यैषणाभ्यः
सर्वाभ्यो व्युत्थितस्य श्रवणादिद्वारा समुत्पन्नसाक्षात्कारवतो
मुख्यस्य संन्यासिनो मोक्षो नान्यस्य विषयतृष्णापरिभूतस्य
६ इत्येतद्दृष्टान्तेन प्रतिपादयितुमिच्छन् रागद्वेषविमुक्तैस्तु
इति श्लोकोक्तमेवार्थं पुनराहेति योजना अद्भिः समुद्रस्य सम
न्तात् पूर्यमाणत्वे वृद्धिह्रासवती तदीया स्थितिरापन्नेत्या
शंक्याह अचलेति नहि समुद्रस्योदकात्मकं प्रतिनियतरू
पं कदाचिद्विवर्धते ह्रसते वा तेन तदीया स्थितिरेकरूपैवे
त्यर्थः तत्तद्देशाश्रया आपः समुद्रान्तर्गच्छन्ति तर्हि तस्यवि

गी॰ क्रियावत्त्वादप्रतिष्ठा स्यादित्याशंक्याह स्वात्मस्थमिति इच्छाविशे
टी॰ षाः विषयाणामसन्निधौ विदुषि निर्विकारे प्रविशन्तोपि सन्निधा
द्वि॰ नेतस्मिन्प्रविशन्तो विकारमापादयेयुरित्याशंक्याह विषये॰
ति प्रवेशं विघटयति सर्वत इति योऽकाम इत्यादिश्रुतेर्विषय॰
विमुखस्य निष्कामस्य मोक्षो न कामकामुकस्येत्याह सशान्त
मिति ७० ॥

स्वामिकृत टी॰

४ ननु विषयेषु स्पृहाभावे कथामसौ तान्भुंक्त इत्यपेक्षायामाह
आपूर्यमाणमिति नानानदीभिरापूर्यमाणमप्यचलप्रतिष्ठ
मनतिक्रांतमर्यादमेव समुद्रं पुनरप्यन्या आपो यथा प्रविशं
ति तथा कामा विषया यं मुनिं प्रत्यदृष्टभोगैरविक्रियमाणमेव
प्रारब्धकर्मभिराक्षिप्ताः सन्तः प्रविशंति स शांतिं कैवल्यं प्राप्नोति
न तु कामकामी भोगकामनाशीलः ७० ॥

पिशाचभाष्य टी॰

एवमविद्याविद्याभेदादविदुषः सर्वकर्माणि विदुषस्सर्वनि
वृत्तिः स्वभावात्मकलकर्मसंन्यास एव विदुषस्त्वेकेषणस्य
स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षः न कामकामी न इत्येवमर्थं दृष्टांते
न प्रतिपादयिष्यन्नाह आपूर्यमाणमद्भिरचलप्रतिष्ठमच॰
लाप्रतिष्ठा यस्य सत्तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंतिय
द्वत् यथा तद्वत् तथा कामा यं प्रविशंति परमात्मज्ञानेनैव रा
गद्वेषभ्याप्रकंप्यमानं स शांतिं मोक्षलक्षणं प्राप्नोति न काम
कामी कामान् कामयत इति कामकामी ७० ॥

रामानुजभाष्य टी॰ ॥

यथात्मनैवापूर्यमाणमेकरूपं नादेया आपः प्रविशंति आसा
मू मंताः प्रवेशेऽप्रवेशे च समुद्रो न कंचन विशेषमापद्यते एवं
यं सं सर्वे कामाः शब्दादि विषया यमिनं प्रविशंति तदिंद्रियगोचर
तां प्राप्नुवंति स शान्तिमाप्नोति शब्दादींद्रियगोचरतामापन्ने ष्वि
ष्वप्यात्मावलोकनतृप्त्या यो न विकारमाप्नोतीत्यर्थः स एव

शांतिमाप्नोति न कामकामी शब्दादिभिर्यो विक्रियते स कदाचि
दपि न शांतिमाप्नोति ७० ॥

अभिनवगुप्तकृत टी०

अत एव योगी न कामार्थं बहिर्धावति अपितु इंद्रियपथमेतया तं
विषया अत्र प्रविशंते न तरंगयंति नदीवेगा इवोदधिम् एवं
त्वनीयो निर्लीनः ७० ॥

परमार्थप्रपा टी०

अथेंद्रियपरावृत्तिं दृष्टांतेनाह आपूर्यमाणमिति सपुरुषः
शांतिं शमसुखं प्राप्नोति स कः सर्वे कामाः सर्वे विषया यं
प्रविशंति परावृत्ता भवंति तद्वत् किंवत् यद्वदापो नाम नदी
प्रवाहाः समुद्रं प्रविशंति किंभूतं आपूर्यमाणमेव बहिर्निःसा
र्यमाणे अपूदके अनुपक्षीणं तथा पुनस्तेषामसंख्यासमग्रप्रवाहैर्यु
क्तेऽपि अचलप्रतिष्ठं अनुल्लंघितमर्यादं एवं प्रकृतेऽपि विषय
वृत्तिषु बहिर्निःसृतास्वपि स्थितप्रज्ञत्वादनुपक्षीणे पुनः प्र
विष्टास्वपि अहंनिर्हतेभियइत्याभिमानशून्यमित्यर्थः एवंवि
ध एवात्मसुखभाक् एवं तु न कामकामी भोगकामनाशीलः ७०

वनमाली टी०

ननु वाक्यार्थानुसंधानं विना ज्ञानिनोऽन्येनापि कथं विक्रम
नादिकं विषयानुभवस्तु दृश्यमानः कथं स्यात् तस्य नियत
साधनसाध्यस्यानुसंधानं विना तदप्रादित्याशंक्य तस्य विष
यानुभवप्रकारमाह आपूर्यमाणमिति नदीभिरापूर्यमा
णं संतं वृष्ट्यादिप्रभवा आपः सर्वाः आ समुद्रं प्रविशंति की
दृशमचलप्रतिष्ठं अनतिक्रांतमर्यादं अचलानां मैनाका
दीनां प्रतिष्ठा यस्मिन्निति वा अतिगंभीरं यद्वत् येन प्रकारेण
निर्विकारत्वेन तद्वत् तेनैव निर्विकारत्वप्रकारेण यं स्थित
प्रज्ञं निर्विकारमेव संतः कामाः अन्यैः काम्यमानाः शब्दाद्याः
अवर्जनीयतया प्रारब्धकर्मवशात् प्रविशंति न तु विकर्तुं शक्नु
वंति स शांतिं सर्वलौकिकालौकिककर्मविक्षेपनिवृत्तिं मोक्षा

गी. ष्ठं शान्तिमाप्नोति न कामकामी कामान्विषयान्कामयितुं शीलं
टी. यस्य स कामकामी तु शांतिं नाप्नोति ७० ॥
हि. ज्ञानमैवेजयन्ती टी.

नन्वेवंभूतः संयमी को वा भवति यस्येदृशी बुद्धिरथवेदृग्बुद्धि
युक्तो यः सः किं वा फलमाप्नोति इत्याशंकायां सदृष्टान्तेनाह
आपूर्यमाणमिति यद्वद्येन प्रकारेण अनेकनदनद्यादिसंब
न्धिना महता वेगवता आपो जलानि आपूर्यमाणं निजा
परिमितनीरनिकायैरेव आ समन्ततः समभिव्याप्य पूर्यमाणं
परिपूर्णमित्यनेनास्य तरनद्यादिजलाभिलाषानपेक्षत्वमुक्तं
अत एव अचलप्रतिष्ठं अचला नादेयजलौघैरक्षुभिता प्रति
ष्ठा स्थितिर्यस्य तथाभूतमित्यनेनास्यागाधत्वमतिविस्तार
त्वं चोक्तं समुद्रं समुद्रं जलविधेयस्य तं महज्जलराशि
वेन प्रविशंति सर्वाभ्यो दिग्भ्यो विशन्त्यपि तेन क्षोभयन्तीत्य
र्थः तद्वत्तेनैव प्रकारेण सर्वे कामाः काम्यन्त इति कामाः श
ब्दादयो विषया यद्वा देवान्तरविषयकाः साधनफलस
म्बन्ध्यादिरूपाः सर्वे प्राकृतवस्तुमात्रविषयकाः समस्ताः का
माः आपूर्यमाणं देहगेहादौ सर्वस्मिन्प्राकृतवस्तुन्यहं ममे
ति भावे दृढतरभावं हित्वान्यावलोकेनायुक्तेन हृत्सेक
भक्तियुक्तेन मनसैव आसमन्तात्सर्वेन्द्रियविषयभोगभ्यः
पूर्यमाणं त्वभिमतमिति ऋतायतोः चलप्रतिष्ठं चला[illegible]लं
क्ष्मीविधेयेयस्य स चलो विष्णुः अथवा सो चलश्चाचलः प्रवेश
ति स्फुते: अक्षराणामकारोस्मि इत्यनेव वक्ष्यमाणाच्च तस्य र
मासहितस्य विष्णोः प्रतिष्ठा प्रकर्षेण स्थितिर्यस्मिंस्तं ल
क्ष्मीनिवासनिवासभूतमित्यनेनास्य रमासहितविष्णुनिवा
सत्वेनान्यदेवादीनां शब्दादिप्राकृतविषयाणां च वासनार
हितान्तःकरणत्वं निरतिशयानंदरसपूर्णत्वं चोक्तं समुद्र
पेक्ष्यप्यमर्थो ज्ञेयः ननु विष्णोः प्रतिष्ठा तु सर्वेष्वपि भूतमा
त्रेषु विधेयेन न केवलं विष्णुभक्तिमत्स्वेव सर्वव्यापनशीलं

त्वादतःसर्वाणिभूतानिसंयमिनःकथंनस्युःकथंवैकोविस्वभक्त
एवसंयमीत्याशंकायांयमेवैषवृणुतेइतिश्रुतिस्थेनद्वितीयान्तेन
यच्छब्दार्थेनसहसंयमीत्यस्यपदस्याभेदार्थंदर्शयन्नाह यमिति
यंविद्वांसमनुग्रहभाजनंसंयमिनंप्रविशन्तिप्रकर्षेणविशन्ति
कामायस्येंद्रियसन्निकर्षतोऽप्यस्वेत्यपियन्मनसिविक्रियांनो
त्पादयन्ति सएवसंयमीकृत्स्नभक्तःशान्तिंभगवत्साम्यापत्ति
रूपांमुक्तिमाप्नोति नकामकामीकामान्शब्दादिविषयान्का
मयितुंशीलंयस्यतथासः यद्वाकामानांकामवतांब्रह्माद्येन
कदेवानांकामास्तत्कामीश्च्याविद्यतेयस्यसःपुरुषःशान्तिंना
प्नोतियतःसकामकामिनीबुद्धि[illegible]नेभिन्नानेकदेवविषयि
काऽनेककामनयासकलीभावंप्राप्तासतीह्यात्मपरमात्मत
त्त्वविचारेसमर्थाभवति अतोयंकामकामीस्वस्वरूपदर्शना
भावेनशान्तिंनाप्नोतीतिभावः ७० ॥

+ एतादृशस्यस्थितप्रज्ञस्यसर्वविक्षेपशान्ति **मधुसूदनी टीका** । दृष्टार्थसिद्धेतिसदृष्टांतमाह +

+ सर्वाभिर्नदीभिरापूर्यमाणंसंतंवृष्ट्यादिप्रभवाअपिसर्वाआपः
समुद्रंप्रविशन्तिकीदृशमचलप्रतिष्ठमनतिक्रांतमर्यादं अ
चलानांमैनाकादीनांप्रतिष्ठायस्मिन्निति,गांभीर्यातिशयउक्तः व४
यद्वायेनप्रकारेणनिर्विकारत्वेनतद्वत्तेनैवनिर्विकारत्वप्रका
रेणयंस्थितप्रज्ञंनिर्विकारमेवसंतंकामाःप्रवृत्तेर्लौकिकैःकाम्यमा
नाःशब्दाद्याःसर्वेविषयाःअवर्जनीयतयाप्रारब्धकर्मवशात्प्र
तन्निवृत्तं विशन्तिनतुविकर्तुंशक्नुवंति समम्रासमुद्रस्थानीयःस्थित
प्रज्ञःशान्तिंसर्वलौकिकालौकिककर्मविक्षेपनिवृत्तिंबाधिता
नुवृत्त्याऽविद्याकार्यनिवृत्तिंचाप्नोतिज्ञानबलेननकामकामी
काम्यान्विषयान्कामयितुंशीलंयस्यसकामकाम्यऽज्ञःशान्
तिंव्याख्यातांनाप्नोतिअपितुसर्वदालौकिकालौकिककर्म
विक्षेपणमहतिक्लेशार्णवेमग्नोभवतीतिवाक्यार्थः एतेनज्ञा
निनएवफलभूतोविद्वत्संन्यासस्तस्यैवचसर्वविक्षेपनिवृत्तिरू

पाज्जीवन्मुक्तिर्देवाधीनविषयभोगेपिनिर्विकारत्वेनप्रत्यादिकमुक्तं
वेदितव्यं ७० ॥

मदानंदी टी॰

८ तदेवंसर्वविक्षेपनिवृत्तिस्तस्यधीमतः उक्ताधुनाकामशांतिः
सदृष्टांतानिरूप्यते १ आपूर्यमाणंसर्वाभिर्नदीभिरपिसागरं
ह्यर्णादिप्रभवाआपःप्रविशंतियथाखिलाः २ अनतिक्रांत
मर्यादंतिष्ठतेनिर्विकारतः धीरंतेनप्रकारेणस्थितप्रज्ञमव
स्थितः ३ निर्विकारतयासंतंकाम्यमानाअपीतरैः शब्दाद्या
विषयाःसर्वेयदिप्रारब्धकर्मणा ४ प्रविशंतिनतच्चित्तंविक
र्तुंशक्नुवंतिते समहार्णववत्स्यात्स्थितप्रज्ञोविचक्षणः
सर्वलौकिकविक्षेपनिवृत्तेर्ज्ञानतेजसा अविद्याकार्यमाभा
समप्युत्थकामसंतोष्टिकी ६ शांतिमाप्नोतिमूढस्तुकामका
मीनशांतिभाक् काम्यान्कामयितुंशीलंयस्यसंसारिणः
सच ७ सदाक्लेशार्णवेमग्नोभवतीत्याशयोहरेः ८ । ७० ॥

नीलकंठी टी॰

य[illegible]
[illegible] यानिशेति सर्वेषांभूतानां[illegible]यानिशेवनि
[illegible]उलूकादिवानदा[illegible]सर्वेषांप्राणिनामव
ति तस्यांतत्त्वनिष्ठायांसंयमीइंद्रियमनोबुद्धीनांनिग्रहण
शीलोजागर्तिइंद्रियादीनांहूकशाकिलोपेपि[illegible]
[illegible] तथाचश्रुतिः नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्य
तेविनाशित्वादिति यस्यामविद्यात्मिकायांनिशायांक्रियाकारका
दिकंसमस्तंवर्तिकार्यंसर्वाणिभूतानिजाग्रतिनिशीथेउलूका
इव[illegible] सापविद्यापश्यतोमुनेः[illegible]
[illegible]प्रारब्धकर्मणादिदृक्केवलमनिषेधात्तलेशतोउ
[illegible]कालेव्यवहरतोमृगतृष्णायकारवत्तीनिःशा
पतोपकोभवति [illegible]क्रियाभिः[illegible]
[illegible]यथोक्तयोगाभावा ।

प्रकृतिमानकसे [illegible]
नत्रमनहातियदाकामानइंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तिशहीतानी
त्यादिनासहकविषयाणांग्रहणेतेभ्यइंद्रियादीनांप्रत्याहर
णमुक्तं तेनतेषामात्मनःपृथक्सत्वमस्तीतिसिद्धं नचनेहना
नास्तिकिंचनेत्यादिश्रुत्यातेषांबाधात्तन्नास्तीतिवाच्यं इहेति
प्रतीच्येवतन्निषेधात् नहिइहभूतलेघटोनास्तीत्युक्तेघटस्य
स्वरूपंनिषिध्यतेकिंतुतस्यभूतलसंबंधमात्रं तस्मात्कामानां
पृथक्सत्वमस्त्येवतोनाद्वैतसिद्धिरित्याशंकायांदृष्टांतेनपरिहर
ति आपूर्यमाणमिति प्रविशंतीभिरद्भिरापूर्यमाणमपिअचल
प्रतिष्ठमनुद्रिक्तं वृद्धिहीनत्वात् एवंनिर्गच्छंतीभिरद्भिरपचीयमा
नमपिअचलप्रतिष्ठमरिक्तं ह्रासहीनत्वादित्यपिबोध्यं एवंविधे
समुद्रंयद्वत्आत्मप्रभवाआपःप्रविशंतितद्वत्यंपुरुषंकामैरा
पूर्यमाणंहीयमानंवाअचलप्रतिष्ठंनिर्विकारंवृद्धिह्रासहीनत्वा
त् आत्मप्रभवाः सर्वेकामाःप्रविशंतिसएवशांतिमात्यंति
कदुःखोपरमंप्राप्नोति नतुकामकामीविषयार्थी अयंभावः कू
टस्थादात्मनःसर्वस्योत्पत्तिस्तत्रैवलयइतिसर्वश्रुतिस्मृतिप्र
सिद्धं तेनकामानांग्रहणेतेभ्यइंद्रियाणांप्रत्याहरणेसमर्थमा
णेनतेषांपरमार्थतःपृथक्सत्वंसाधयति बहुप्रमाणविरोधा
त् किंतुपारैमेप्रसिद्धंपृथक्सत्वमभिप्रेत्यग्रहणादिकमुक्तं
प्रविलापनेत्वेवमेवव्याख्येयं यथाग्रथेयपृथिकतेषांकपालंनि
र्वपेदित्यादौनिर्वपतिनायागउच्यते नतुश्रौतार्थमात्रं तद्वदि
हापिज्ञेयं नेहनानास्तीत्यपीहपरिदृश्यमानेप्रपंचेआत्माति
रिक्तंनानाकिमपिनास्तीत्येवंपरतयाव्याख्येयं तथाचआत्मै
वेदंसर्वंब्रह्मैवेदंसर्वंसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादयःश्रुतिवादाःसं
गच्छंते आत्मनिकल्पितस्यास्यतत्रैवनिषेधेनान्यत्रसत्वात्उप
पत्तेर्नकामानांपृथक्त्वमस्तीतियुक्तएवसमुद्रदृष्टांतःय
तुसमुद्रात्पृथग्गंगायाःसत्वमस्तीति तन्न कार्यकारणसत्ता
दिविक्तसत्तायाअभावात् वाचारंभणंविकारोनामधेयमिति
कार्यस्यवागालंबनमात्रत्वश्रवणादित्यन्यत्रविस्तरः ७० ॥

हरणेनाख्यातम् उपमान **आनंदी टीका** निदर्शनेन स्थितप्रज्ञस्वरूपमाह +

आपो नानादिगंतरागतसरिद्रूपाः समुद्रं ताभिरापूर्यमाणम् पार
अचलप्रतिष्ठमपरित्यक्तपूर्वावस्थं निष्कंपं गंभीरं निजप्र-
कृतिस्थं यथा प्रविशन्ति सावेगमागता अपि तस्मिन्नेव लीयन्ते
तद्वद्यं स्थितप्रज्ञं सर्वे कामाः प्रविशन्ति याः प्रसंगागतस्रक्चंदना-
दिहेतुभिर्विषयैः भुक्तैरपि क्षोभं विना विकारेणैव तेन शाम्यन्ते स
एव शांतिमाप्नोति न तु कामकामी प्रत्युत परिहृतेन्द्रियव्या-
पारोऽपि मनसा कामान्विषयान्कामयमानः शांतिं नाप्नोति
अत्रेदं तात्पर्यं ज्ञानसमुच्चितेन कर्मणैव मुक्तिः न तु कर्मसंन्या-
सेन ७० ॥

रामकंठी टीका

सम्यग्बुद्धः प्रकृष्टातिशयः शान्तिं सकलविकल्पकल्लोलक्षोभप-
रित्यागेन निस्तिमितचित्तवृत्तितामधिगच्छति प्राप्नोति कोऽसौ यं
कामा विषयास्तद्वत्प्रविशन्ति निरभिलाषमेवावगाहन्ते कथं
१ हि यथा समुद्रं नानागन्तुरागतसरिद्रूपा आपः कीदृशं ताभिरापू-
र्यमाणं भ्रियमाणमपि अचलप्रतिष्ठं निष्कंपं पापारगंभीरं नि-
जावस्थानं अनेनोपमानेनास्यासतिसामर्थ्यात्मस्वप्रथमानेव
पितृत्वादिहेतुभिः शब्दादिभिर्यः क्षोभं प्राप्तुं न शक्यते स एव शा-
१ नतु न्तिमुच्यते यत्तेषु सन्निहितेषु शान्तः यथाक्रमं विकारहेतौ
सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीरा इत्यत एवाह न का-
मकामी शान्तिमाप्नोति [illegible]
[illegible]
[illegible] ७० ॥

लासिबी वल्लभी टीका

नन्वस्फुटतयाऽप्यर्थप्रकाशनतः ज्ञः स्रक्चन्दनादिभिर्विक्रिया
स्यात्तस्यात्तूपमाननिदर्शनेन तत्स्वरूपमाह आपूर्यमाणमि-
ति भोगैरविक्रियमाणमेवं योगी त्वभिलाषेण न बहिर्धावति
अपि त्विंद्रियार्थमतया ते विषया अनुप्रविशन्तो न तरंगयन्तीत्य-
र्थः ७० ॥

नानानदीभिरापूर्यमाणमप्यचलप्रतिष्ठमनतिक्रान्तमर्यादमेव समुद्रं पुनः प्रत्यग्रा आपो यथा प्रविशन्ति तथा कामा यं प्रविशन्ति ॥

† प्रारब्धकर्मभिराक्षिप्ताः सन्तः प्रविशन्ति स शान्तिं मोक्षाख्यां प्राप्नोति न तु काम-
कामी विषयाभिलाषुकः

पंचोलीटीका

विदुषः स्थैर्येण स्थितप्रज्ञस्य यतेः एव मोक्षप्राप्तिः न तु असंन्यासि
नकामकामिनः इत्येतमर्थं दृष्टांतेन प्रतिपादयिष्यन्नाह आपूर्यमा
णमिति अद्भिः आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठमचलतया अवस्थितं समु
द्रं यद्वत् आपः प्रविशंति तद्वत् सर्वे कामाः सर्वे मनोरथाः यं यतिं प्रविशंति आ
त्मन्येव लीयंते स शांतिं मोक्षमाप्नोति न कामकामी विषयकामनाभि
युक्तः न प्राप्नोति ७० ॥

रणवीरसमिद्धेथिनी॥

अतएव आपूर्यमाणमिति आपो नदीवेगाः समुद्रं यद्वत् प्रविशं
ति अंतर्लीना भवंति प्रवेशप्रकारं विशेषणद्वारेणाह आपूर्य
माणं आसमंतात्पूर्यत इति न कश्चिद्देशोस्य यत्र न प्रविशंति
तिय तेषां प्रवर्द्धनस्याभावात् तथा सत्यपि अचलप्रतिष्ठं वेला
रूपा मर्यादा प्रतिष्ठा ततो नोत्तरंगयति एवं कामाः अन्ययाप्र
तिपन्ना गुरुरयं न हंतव्य इत्यादिरूपा मनोधर्माः संकल्पाः यं प्र
विशंति स्वभावात्प्रवेशं कुर्वंति परं तत्रैवांतर्भवंति न तु स्वनिश्चया
च्चालयंति स एव कर्मयोगी शांतिं दुःखनिवृत्तिं प्राप्नोति न पुनः
कामकामी काम्यंत इति कामाः पुत्रादयः तान्कामयितुं संकल्प
यितुं शीलमस्येति ताच्छील्ये णिनिः ताच्छील्यं च तत्स्वभावता न
ष्टाचायमर्थः स्वभावस्यानिवृत्तेर्यः कामानेव संकल्पयति कथ
मेतान्लप्स्यामीति न तु प्रारब्धमात्रेण क्रियां निवर्तयति निश्चयदार्ढ्या
भावात्स कथं शांतिं प्राप्नुयादिति यद्वा न कामकामीत्येकं पदं सद
न्यपदे नगर्भविशेषणं कं सुखं नकं न कं दुःखं न समासः तदा
समंतान्नीनाति दूरीकरोतीति नकामः स्वर्गः तं कामयतीति द्र
व्यस्य संगत्वं पुरुषार्थत्यागाद्व्ययं भाविनी स्वर्गप्राप्तिरिति
इतीयो निर्णीतः ७०॥

मधुभाष्य

आपूर्यमाणमिति यो विषयैरापूर्यमाणोप्यचलप्रतिष्ठो भवति
नोऽस्मै कं प्राप्नोति प्रलयं च करोति स मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः एतदे
न च प्रलयं करोति न वा भावे स्पृशति न हि समुद्रः सरित्प्रवेशा-
प्रवेशानिमित्तो हृद्धिशोषौ बहुतरो प्राप्नोति प्रलयं च करोति स
मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः एतदेव प्रपंचयति ७०॥

५२९

भाषा अनुवाद

जो कहो कि विषयमें दृष्टि विना फेरिवे ज्ञानी विषय भोग
कैसे करतेहै इस आशयमे कहतेहै कि जैसे नद नदी ना
रीके जल प्रवाहकेजोरसे अचल समुद्रमे जाय प्रवेश क
रते पर समुद्रकी इच्छा नही तैसेही विषय सब अदृष्ट कहे
पूर्वकर्मके अनुसार भोग इच्छा हीन मुनिके अंतःकरण
में अदृष्टके जोरसे कर्मके द्वारा विषय प्रवेश करते पर
न्तु तिनके द्वारा ही अर्थात् विषय भोग करते भीवे कै
वल्य मुक्ति पावतेहै और कामके कामी भोग कामना (
शील कहे विषय स्वभाव नही होतेहै ७० ॥

[illegible] चौपाई॥

पूर्णअचलप्रतिष्ठितहोई प्रविशेजलसमुद्रज्योसोई त्यों
सबकामलिप सोशांति पावें विषयीजीवस्वरवनिकनजा
वें ७०॥

विहायकामान्यःसर्वान् पुमांश्चरतिनिस्पृहः
निर्ममोनिरहंकारः सशांतिमधिगच्छति ७१

शांकरभाष्यं

यस्मादेवं तस्मात्‌विहायेति विहाय परित्यज्यकामान्‌यः
४५ संन्यासीसर्वानशेषतः कार्त्स्नेन चरति जीवनमात्रचेष्टाशेषः
पर्यटतीत्यर्थःनिःस्पृहः शरीरजीवनमात्रेपिनिर्गतास्पृहाय
स्य सनिस्पृहःसन् निर्ममइति ममत्ववर्जितः शरीरजीव-
नमात्राक्षिप्तपरिग्रहेपि ममेदमित्यभिनिवेशवर्जितः निर-
हंकारो विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहितइत्यर्थः
सएवंभूतःस्थितप्रज्ञोब्रह्मवित्शांतिं सर्वसंसारदुःखोपर
मलक्षणांनिर्वाणाख्यामधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मभूतो
भवतीत्यर्थः ७१ ॥

आनंदगिरिकृतटी.

यदिगृहस्थेनापि मनसासमस्ताभिमानंहित्वा कूटस्थब्रह्मा
त्मत्वेनपरिभावयता ब्रह्मनिर्वाणमाप्यते प्राप्तं तर्हि मौण्ड्या
दिविडम्बनमेवेत्याशंक्याह यस्मादिति शब्दादिविषयप्रव
णस्य तत्तदिच्छाभेदभागिनो नमुक्तिरिति व्यतिरेकस्यसि
द्धत्वात् पूर्वोक्तमन्वयं निगमयितुमनंतरं वाक्यमित्यर्थः
अशेषविषयत्यागे जीवनमपि कथमित्याशंक्याह जीव
नेति सम्भवद्रागद्वेषादिकेदेशे निवासव्यावृत्त्यर्थं चरती
त्येतद्व्याचष्टे पर्यटतीतिविहाय कामानित्यनेनपुनरुक्तिं
परिहरति शरीरेति निस्पृहत्वमुक्त्वा निर्ममत्वात्पुनर्वद
न्कथंपुनरुक्तिमार्थिकींनपश्यसीत्याशंक्याह शरीरजीव
नेति सत्यहंकारे ममकारस्यावश्यकत्वान्निरहंकारंव्याक
रोति विद्यावत्त्वादीति सशान्तिमाप्नोति इत्युक्तमुपसंहर
ति सएवंभूतइति संन्यासिनो मोक्षमपेक्षमाणस्य सर्व-

कामपरित्यागादीनि श्लोकोक्तानि विशेषणानि यत्रसाध्यानि
तत्साध्यतिफलस्य कैवल्यमित्यर्थः ७१ ॥

स्वामिकृत टी.

यस्मादेवंतस्माद्विहायेतिप्राप्तान्कामान्विहायत्यक्त्वोपेक्ष्या
प्राप्तेषुचनिःस्पृहःयतोनिरहंकारः अतएवतद्भोगसाधनेषु
निर्ममःसन्नत्रदृष्टिर्भुंक्त्वायश्चरतिप्रारब्धवशेनभोगान्भुंक्तेय
त्रकापिगच्छतीतिवासशांतिंप्राप्नोति ७१ ॥

पिशाचभाष्य टी.

यस्मादेवंतस्मात् विहायेति चरतिशरीरजीवनमात्रमेवचे
ष्टतेनिस्पृहःशरीरजीवनमात्रेपिनिर्गतास्पृहायस्यसनिस्पृ
हःउपेक्षकःनिर्ममःशरीरादौममेदमितिबुद्धिरहितःनिरहं
कारःविद्यावत्त्वादिनिमित्तेनात्मसंभावनारहितःसशांतिम
विद्योपरमलक्षणामधिगच्छति ७१ ॥

रामानुजभाष्य टी.

काम्यंतइतिकामाशब्दादयोविषयायःपुमान्शब्दादीन्स
र्वान्विषयान्विहायतत्रनिस्पृहःममतारहितश्चअनात्मनिदे
हेआत्माभिमानरहितश्चरतिसआत्मानंदृष्ट्वाशांतिमृगच्छति ७१

अभिनवगुप्तकृत टी.

सयोगीसर्वकामसंन्यासित्वाच्छांतिरूपंमोक्षमेति ७१ ॥

परमार्थप्रपा टी.

अथतदेवप्रकटयति विहायेति यःपुमान्साधितपुरुषार्थः
सर्वान्कामान्विषयान्विहायतृणोपमान्कृत्वानिस्पृहश्चरति
अथनिस्पृहत्वमेवाह निर्ममइति विषयेषुसत्स्वपिममताभि
मानशून्यःपराहंतेषुनिरहंकारःअहंकृतकल्पइतिज्ञात्वाशू
न्यःएवंविधोयोनिस्पृहःसएवशांतिमधिगच्छतिनान्यः ७१ ।

वनमाली टी.

एतदेव प्रपंचयति विहायेति सर्वान्बाह्यान्गृहक्षेत्रादीन्
आंतरान्मनोराज्यरूपान् वासनामात्ररूपांश्च पथिगच्छतस्तृ
णस्पर्शतुल्यान्कामांस्त्रिविधान्विहाय यः शरीरजीवन
मात्रे निःस्पृहः सन् यतो निरहंकारो देहेंद्रियादावहं ममेति
धीशून्यः निर्ममो देहयात्रामात्रार्थेपि प्रारब्धकर्माक्षिप्ते कौ
पीनाच्छादनादौ ममेदमिति धीशून्यः सन् यः पुमान् चरति
प्रारब्धकर्मवशाद्भोगान्भुंक्ते स एवंभूतः स्थितप्रज्ञः सर्वसं
सारदुःखोपरमरूपां शांतिं प्राप्नोतीत्यर्थः तदीदृशं ब्रजनं
स्थितप्रज्ञस्येति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं परिसमाप्तम् ७१ ॥

जगमैवैनयन्ती टी॰

यस्मात्कारणात्कामकामी स्वस्वरूपदर्शनाच्छांतिं नाप्नोति त
स्माद्यः सकलान्कामांस्त्यजति स एव शांतिं प्राप्नोतीत्याह वि
हायेति श्रीकृष्णकृपासहकृतेन निजकर्मणा लब्धान्सर्वा
न्कामान्शब्दादिविषयान्कुसेतरदेवलोकादिप्राप्तिका
मान्वा सर्वान्प्राकृतरूपान्विहाय परित्यज्य निस्पृहः अ
लब्धविषयेषु या स्पृहाकांक्षा तद्रहितः ननु लब्धानां परि
त्यागोऽलब्धानां स्पृहारहितत्व इति कुतो भवतीत्यपेक्षायामाह
त्वगभितो विशेषणद्वयमाह निर्ममो निरहंकार इति यतो हेतो
निर्ममः यो ममकारास्पदेषु लब्धेषु तत्तद्विषयेषु मत्स्वइदव
स्तु ममैव नान्यस्येत्येवं भावशून्योस्ति अतस्तस्य तेषां परित्या
गेनातिकष्टो भवति यतश्च निरहंकारः योऽहंकारास्पदस्व
शरीरे यो हि शरीरमहमेव चेतनरूपात्मनोऽन्यदिदं न भवती
ति बुद्धिरहितो भवत्यतो हेतोस्तस्यालब्धेषु देहसम्बन्धिरू
पेषु कलत्रपुत्रादिषु स्पृहाशून्यत्वं संभवत्येव एवंभूतः सन्
यः पुमान्पुरुषः चरति विषयान्भुनक्ति विषयेषु गच्छति
वा स संयमी पुरुषः शांतिं संसारान्निवृत्तिमधिगच्छति प्राप्
नोति प्राप्नोति विषयभोगानुपकुर्वाणोपि तेषु सनाशक्तत्वेना

का

गी॰ नैषां भूतानामतिप्रबलैरपि तैरसावनभिभूयमानः सन्नात्मा
टी॰ वलोकनपूर्विकया [illegible]कभक्तिनिष्ठिकया ब्रह्मापरमनि
द्वि॰ वृत्तिं प्राप्नोतीत्यभिप्रायः ७० ॥

मधुसूदनी टी॰ ॥

यस्मादेवं तस्मात्प्राप्तानपि सर्वान्बाह्याञ्छब्दस्पर्शादीनंतरा
न्मनोराज्यरूपान्वासनामात्ररूपांश्च पथि गच्छत्तृणस्पर्श
तुल्यान् कामांस्त्रिविधान्विहायोपेक्ष्य शरीरजीवनमात्रेपि नि
स्पृहः सन्यतो निरहंकारः शरीरेंद्रियादावहमित्यभिमान
शून्यः विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहित इति वा अतो
निर्ममः शरीरयात्रामात्रार्थेपि प्रारब्धकर्माक्षिप्ते कौपीना
च्छादनादौ ममेदमित्यभिमानवर्जितः सन्यः पुमांश्चरति
प्रारब्धकर्मवशेन भोगान्भुंक्ते याद्दृच्छिकतया यत्र क्वापि
गच्छतीति वा स एवंभूतः स्थितप्रज्ञः शांतिं सर्वसंसारदुः
खोपरमलक्षणामविद्यातत्कार्यनिवृत्तिमधिगच्छति ज्ञान
बलेन प्राप्नोति [illegible] तदीदृशं व्रजनं स्थितप्रज्ञस्येति चतु
र्थप्रश्नस्योत्तरं परिसमाप्तं [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ७१ ॥

सदानंदी टी॰

यस्मादेवमतः प्राप्तानपि बाह्यान्गृहादिकान् वासनामा
त्ररूपांश्च मनोराज्यात्मकानपि १ पथि प्राप्तांस्तृणस्पर्श
तुल्यांस्तांस्त्रिविधानपि उपेक्ष्य देहयात्रायामपि यो निःस्पृ
हो मुनिः २ देहाद्यहंकृतेः शून्यः स्वश्लाघ्यादिविवर्जितः ।
तादात्म्याध्यासशून्यत्वात्संसर्गाध्यासवर्जितः ३ शरीरया
त्रामात्रार्थे प्राप्ते प्रारब्धकर्मणा ममेदमिति तत्रापि ममत्वधी
तिविवर्जितः ४ भोगप्रारब्धवशतो भुंक्ते भोक्तृत्वमंतरा ।

अथ व्रजेत किमिति चतुर्थप्रश्नं समर्थयति विहायेत्यादिद्वाभ्यां
यः सर्वान्कामान्स्त्रीकलत्रगणान्संकल्पांस्त्यक्त्वा निःस्पृहः फला
भिसंधिरहितः सिद्ध्यसिद्ध्योः समः इति यावत् निर्ममः ममतारहि
तः सत्संवंध्ययंवथानदंइति संकल्परहितः निरहंकारः ईश्वर
एव कर्तेति स्वात्मन्यनात्मरूपाभिमानः वक्ष्यति च मय्येवैते निह
ताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्नित्यादि चरति स्वधर्मे
प्रवृत्तो भवतीति स शान्तिमानंदमाप्नोति ७१॥

मधुभाष्य

विहायेति कामान्विषयान्निःस्पृहतया विहाय यश्चरति भक्त
यति भक्तयामीत्यहंकारममकारवर्जितश्च सहितमान् स
एव मुक्तिमधिगच्छतीत्यर्थः उपसंहरति ७१॥

ह्यार्थः ज्ञाने तत्साधने कर्मसत्त्वशुद्धिश्च तत्फले तत्फलेज्ञान
निष्ठेवेत्यध्यायेस्मिन्प्रकीर्तितम् ७२ इतिश्रीमधुसूदनीटी॰
कायांद्वितीयोध्यायः २ ॥

सदानंदी टी॰

एवंचतुर्णांप्रश्नानामुत्तरव्याजतोत्रच तत्त्वविलक्षणान्येता
न्याविलानिसुलक्षणा १ प्रकर्तव्यतयोक्तानिजीवन्मुक्त्यैक
सिद्धये लक्ष्यतेज्ञाननिष्ठेयमधुनात्रोपसंहृता २ एषायेषा॰
काब्राह्मीयाब्रह्माद्वैतैकगोचरा निष्ठाचकर्मसंन्यासपूर्वि
काज्ञानलक्षणा ३ एतांब्राह्मीस्थितिंप्राप्यकोपिनविमु
ह्यति मोहहेतोरविद्यायाबाधितत्वान्नसंभवः ४ अस्यामेत
चवयसिस्थित्वामनसिनिश्चलां ब्रह्मात्मनिर्हतिंनित्यामो॰
क्षाख्यामधिगच्छति ५ किमुवाच्यंब्रह्मचर्यादेवसंन्यस्ययः
पुमान् यावज्जीवंस्थितावस्यांब्राह्मीमेवावतिष्ठते ६ सया
तिब्रह्मनिर्वाणमित्यपेराशयोहरेः ७ वेधोच्छेद्यात्मबोधेत
दज्ञमतिमलोच्छेदनार्थंस्वधर्मं तज्जांशुद्धिंततोज्ञाःखिलक
रणफलंज्ञाननिष्ठापरेष्टा योभक्त्यायप्रियायावददमलयशाः
श्रीपतिर्धर्मगोप्ता सश्रीकृष्णोऽखिलस्यभ्रमतिमिरहरोपातु
भास्वान्ममांतः ८ ७२ ॥ इतिसदानंदीटीकायांद्वितीयोध्या
यः २ ॥

नीलकंठी टी॰

नीतिमाहितांकर्मयोगप्राप्यांसांख्ययोगनिष्ठांफलेनस्तुवन्नुपसं
हरति एषेति एषास्थितप्रज्ञलक्षणप्रसंगात्कथिताब्राह्मीब्र
ह्मप्राप्तिहेतुत्वाद्ब्रह्मविद्याते ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः नैना
यंब्राह्मीस्थितिंनिष्ठांप्राप्यनरोनविमुह्यति पुनर्मोहंनप्राप्नोति
अस्यामंतकालेपिस्थित्वेतिसकृज्ज्ञानापीयंफलवतीनतूपास
नावच्चिराभ्यासमपेक्षतइत्युक्तं ब्रह्मऋच्छतिप्राप्नोति किंलोकां
तरवद्गतिप्राप्यंब्रह्मनेत्याह निर्वाणमिति निर्गतंवानंगम
नंयस्मिन्प्राप्यब्रह्मणितन्निर्वाणंतथाचश्रुतिः नतस्यप्राणाउत्क्रा

गी॰ मंत्व्यैवमुमवलीयंतेब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीति गतिमंतरेणप्रा
टी॰ णादिरूपोपाधिविलयमात्रान्घटाकाशस्यमहाकाशत्वप्राप्ति
द्वि॰ वत् जीवस्यब्रह्मप्राप्तिमाह अंतकालेपीत्यपिशब्दात् योब्रह्म
चर्यादारभ्यात्रतिष्ठतिसब्रह्मनिर्वाणंकैमुतिकन्यायेनप्राप्नो॰
434 तीतिगम्यते अस्याध्यायस्यार्थः संगृहीतोमधुसूदनश्रीपादैः
ज्ञानेतत्साधनेकर्मसत्वशुद्धिश्चतत्फलं तत्फलंज्ञाननिष्ठै
वेत्यध्यायेस्मिन्प्रकीर्तिते इतिश्रीनीलकंठी टीकायांद्विती
योध्यायः २ ॥ ॥ ॥

आनंदी टीका

एतदध्यायार्थमुपसंहरति एषानैवाहंज्ञातृतासमित्या
रभ्याध्यायान्तमो॥ब्राह्मीब्रह्मणः परापरस्वरूपस्यपरमेश्व
रस्यसंबन्धिनीस्थितिनित्यानित्यवर्तनप्रकारः तथाब्राह्मी
स्थितिर्यथायुक्तयाब्रह्मणिस्थीयतेसास्थितप्रज्ञताचतेषांके
चन्यदयः हे पार्थ एनांद्विप्रकारांमेवब्राह्मींस्थितिंप्राप्य
विचार्यलब्ध्वाचपुरुषोनमुह्यति पुनात्मन्यात्मभ्रमरूपमिथ्या
ज्ञानेविषयभोगेनलोभेचनाप्नोति अस्यांब्राह्म्यांस्थितावंत॰
कालेपिस्थित्वानिर्वाणंप्रशांतेब्रह्मस्वरूपंनिप्राप्नोति अपिश
ब्दादयंवाक्यार्थः इयंस्थितिर्हिबहुतरप्रयाससाध्यापरमेश्व
रानुग्रहलभ्याचेतिअंतकालात्प्राक् दृढतरभूतेंद्रियसंघाते
सर्वविमर्शसमर्थेदेहसतिजातायामपिनिरंतराभ्यासक्रमे॰
णवापरमेश्वरानुग्रहेणांतकालेपिविकलेंद्रियमनसंघाते
मरणावस्थासमयेप्यस्यांस्थित्वास्थितप्रज्ञतामधिगम्यनिःश्रे
यसप्राप्तिरितिसिद्धम् ७२ इतिश्रीआनंदी टीकायांद्विती
योध्यायः २ ॥

रामकंठी टीका

एवाविहायकामान्यःसर्वानित्यनेनग्रंथेनप्रतिपादिताब्रह्मणः
परस्यतत्वस्यपरमात्मसंज्ञकस्य।संबन्धिनीस्थितिः एतयाब्रह्म
णिस्थीयतेइतिविषयानरनिष्टत्ररतितयाप्रतिष्ठाक्रियते अत

ॐद्वितीयेध्यायेस्मिन्हृदयइवगंभीरविमले गृहीतेगीतानांविबुधदयितानांप्रणयतः तदाब्रह्मानंदामृतरसमपूर्वंरसयतां सदावःसंभावोभवतुकृतकृत्यःकृतधियाम् ॥+

एवेनांप्राप्ययथोक्तेनक्रमेणस्वात्मीकारेणस्वीकृत्याभिमुक्तोन
मुह्यति देहादिष्वात्मप्रत्ययरूपंवैचित्र्यंभजते यतोस्यामंतका
लेप्युपरमसमयेपिस्थित्वाविभ्रमनिर्वाणंनानाविकल्पहोमप्रत्
यात्मशांतब्रह्मपरंतत्वंस्वस्वभावमयम्ऋच्छति तदेकात्म्यमापद्य
तइत्यर्थः ७२ इतिरामकंठीटीकायांद्वितीयोध्यायः २ ॥

~~नासिंनी~~ वसुगमी टीका

एषैवंविधायाःप्रबुद्धावस्थायाःसंज्ञांतरंमहिमानंचाह एषेति
एषोक्तरूपाब्राह्मीस्थितिर्ब्रह्मज्ञानावस्थाएनांप्राप्यनमुह्यति दे
हाद्यात्मप्रत्ययंनभजते यतोस्यामवस्थायामंतकालेपिमृत्यु
समयेपि ईश्वराद्रुपहेणाज्ञापितणमात्रंस्थित्वाब्रह्मनिर्वाणंपर
तत्वेलयंऋच्छतिप्राप्नोतीति ७२ इतिवसुगमीटीकायांद्विती श्री
योध्यायः २ ॥ तथोक्तंचिदर्कप्रदीपश्रीभगवदाज्ञयज्ञेनस्वामिना॥ ब्राह्मीजन्मप्रभृतिभवतःसेवनंतद्विलोके वाक्येनापरिमितफलंभुक्तिमुक्तिप्रकारं ज्योतिर्मात्रःस्फुरति पश्यमितोजीवितेतेपिभास्वन्निर्वाणयप्रभवसिसंतातेनकेनः समान्यः॥+

पंचोलीटीका

एषाज्ञाननिष्ठास्तूयते एषेति हेपार्थएषाब्राह्मीयथोक्तास्थितिः स
र्वसंन्यासपूर्वब्रह्मस्वरूपेणावस्थानमित्येतत् एनांस्थितिंप्राप्यनविमु
ह्यतिमोहंनप्राप्नोति अंतकालेपि अंतेवयस्यपि अस्यांयथोक्तायांब्रा
ह्म्यांस्थित्वाप्रमानब्रह्मनिर्वाणंमोक्षंऋच्छतिप्राप्नोति यः ब्रह्मचर्या
देवसंन्यस्ययावज्जीवंब्रह्मण्येवावतिष्ठते सब्रह्मनिर्वाणंगच्छतीतिकिं
वक्तव्यं ७२ इतिश्रीपंचोल्यांद्वितीयोध्यायः २

~~भक्ता~~वीरमसिद्धबोधिनी॥

एषेति हेवत्स त्वंतपोब्रह्मेत्यनुशासनाद्ब्रह्मवेदः सर्वाश्चक्रांत
त्वाद्नुवेदस्तद्विषयाब्राह्मी एषापूर्वोक्तलक्षणास्थितिर्निष्ठा एनां
प्राप्यनकश्चित्तन्नियवंधुरपिविमुह्यति अस्यांनिष्ठायांस्थित्वानि
श्चयंप्राप्यांतकालेपिशुद्धसमुत्थमरणादौषापाद्यतंपदंगच्छति य
दुक्तं द्वाविमौपुरुषौलोकेसूर्यमंडलभेदिनौ तथावयोगयुक्तश्च
तपस्विभिर्यासविरेणलभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या प्र
यांतितामाशुगतिंमनस्विनोरणासमेधेपशुनाशुगातताश्रुति ३

ति च तद्धीनिर्णीतः ७२ इति श्रीरामाचार्यमिश्रविरचितायां
गीताव्याख्यायां द्वितीयोध्यायः २॥

मध्वभाष्य

एषेति ब्राह्मी स्थितिः ब्रह्मविषया स्थितिर्लक्षणे अंतकालेप्य
स्यां स्थितः स्थित्यैव ब्रह्म गच्छति अन्यथा जन्मांतरं प्राप्नोति
यं यं वापीति वक्ष्यमाणत्वात् ज्ञानिनामपि सति प्रारब्धकर्म
णि अपरीक्षितं भुक्तं भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संति हि बहुशरीर
फलानि कर्माणि कानिचित् समन्वानि विश्वः स्यादित्यादे
र्दृष्टेषु ज्ञानिनामपि बहुशरीरप्राप्तेः तथास्तुक्तम् स्थितप्रज्ञोपि
यत्स्वं प्राप्यरोहपदं ततः साकर्षणांततो मुक्तिमृगाहि स्वप्र
सादत इति गारुडे महादेवप्रश्ने जन्मसु तु च मुक्तिनिरूप्यत इ
ति च नारदीये निश्चितफलं तु ज्ञानं तस्य तावदेव चिरं यद्व
नार्धविमोक्षे वाभिसंभवतीत्यादिश्रुतिभ्यः नवकारयन्निप्रापदा
न यथेषीकान्तूलतयथाशुष्करपलाशः ज्ञानाग्निः सर्वकर्मा
णीत्यादिवचनेभ्यः प्रारब्धेतरविरोधः प्रमाणाभावाच्च नव
तव्यातं प्रमाणं अप्रत्यपादकणादानां सांख्ययोगजटाभूतां
मतमालब्ध्य वेदरूपं यं तस्य स्ववेत स इति निंदनात् यच्च स्व
तिस्तु च शिवभक्तानां स्तुति परत्वमेव न सत्यत्वं न हि तेषामपी
तरग्रंथविरुद्धार्थप्रामाण्यं तथास्तुक्तं वैवर्ते इमद्राबादोमो
हयशास्त्राणि कारय अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभु
ज प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुर्विति वाराहे कुत्सि
तानि च मिश्राणि रुद्रो विष्णुप्रचोदितः चकार यान्यशास्त्राणि विमू
ढचयतानि चोदिताः दधीच्याद्याः पुराणानि योज्यान्यन्या
विरोधत इति नारदीये अतो ज्ञानिनां भवत्येव मुक्तिः तत्रोक्तं

ज्ञानिनांकर्मयुक्तानांकायत्यागक्षणेयदा विष्णुमायातदाते
षांमनोवाशंकरोतिह्रीतिगारुडे नचान्येषांतदास्मृतिर्भवति
वहुजन्मविपक्केनभक्तिज्ञानेनयेहरिं भजंतितत्स्मृतिस्तेनते दे
होयातिनचान्यथेत्युक्तेब्रह्मैवैवत्ते निर्वाणमशरीरं कायोवा
णंशरीरंचेत्यभिधानात् एतद्वाणमवष्टभ्येतिप्रयोगाच्च।
निर्वाणात्मप्रतिपादनमतिंद्रियाइत्यादिवत् कथमन्य
थासर्वपुराणादिप्रसिद्धाकृतिर्भवतउपपद्यते नचान्यत्स्या
वतउत्तमब्रह्म ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यतइति
भागवते भगवंतंपरंब्रह्मपरंब्रह्मजनार्दनः परमंयोमहद्ब्रह्म॥
यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः योसावतींद्रियग्राह्यः
नास्तिनारायणसमंनभूतंनभविष्यति नतत्समोस्त्यभ्यधि
कःकुतोन्यो इत्यादिभ्यः नवतद्ब्रह्मणोऽशरीरत्वादेतत्कल्प्य
तस्यापिशरीरश्रवणात् आनंदरूपममृतं स्ववर्णान्यांती:
दहरोस्मिन्नंतरआकाशइत्यादिषु यदिरूपंनस्यात् आनंदमि
त्येवस्यात् नत्वानंदरूपमिति कथंस्ववर्णरूपत्वस्यादरूपस्य
कथंचदहरत्वं दहरस्यस्यकेचित्वदेहत्यादेरूपवान्युच्यते
सहस्रशीर्षापुरुषः रुक्मवर्णंकर्तारं आदित्यवर्णंतमसःपर
स्तात् सर्वतःपाणिपादंतत् विश्वतश्चक्षुरित्यादिवचनात्
विश्वरूपाध्यायादेस्वरूपवान्नवसीयते प्रतिपदिपूर्णतमस्ता
नैश्वर्यवीर्यानंदश्रीशक्तिमांश्चभगवान् परास्यशक्तिर्विविधै
वश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानवलक्रियाच यःसर्वज्ञः आनंदंब्र
ह्मणः एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंति अना
दिमध्यांतमनंतवीर्यंसहस्रलक्षामितकांतिकांतं मध्यनंतगु
णोनंतेगुणतोनंतविग्रहे विज्ञानशक्तिरहमासमनंतशक्तेः
तर्यंतमस्वर्वरूपवदा आत्मानमनन्यवमवेदविद्वान् अन्यतमो
मुकुंदलोकोनामलोकेभगवत्पदार्थः ऐश्वर्यस्यसमग्रस्य आनी

वपरिपूर्णंतेहत्वंज्ञानंवसौभगं यद्वान्यदुक्तंसर्वंवाशास्त्रैःक
र्तुमतपरतत्वादिभ्यः तानिसर्वाण्यन्योन्यस्वरूपाणि विज्ञानमा
नंदंब्रह्म आनंदोब्रह्मेतिव्यजानात् सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म यस्य
ज्ञानमयंतपः समाभगवप्रविशुस्वाहा नतस्यप्राकृतामूर्तिर्मां
समेदोस्थिसंभवा नयोगित्वादीश्वरत्वात्सत्यरूपोच्युतोविभुः
सदेहः सुखगंधश्चज्ञानभाःसत्यविक्रमः ज्ञानःज्ञानःसुखः
सुखःसविभुःपरमोक्षरइति पैंगिश्रुतेः देहोयमेसदानंदो
नायंप्रकृतिनिर्मितः पारमार्थ्यसवेवतेननानारायणोस्यदृ
मित्यादिब्रह्मवैवर्ते नदेवलीलयावासौपरिच्छिन्नादिरूपेण
दर्शयतिमायया नवगर्भेवसेद्व्यानचापिवसुदेवतः नवा
पिमायवाजातोनचापिजमदग्नितः नित्यानंदोह्ययोध्यवंशे
उत्तेमोथरघुग्नेन इतिपाद्ये नवैसमन्वात्मवनातमथोस्वरोभुङ्क्ते
द्विजः स्वभगवान्वासुदेवः स्वर्गादेशीप्रजानतः परमस्वस्वतं
त्रिवीर्यरूपोप्यवोधलोकानांदर्शयन्पाग्निरतत्स्वात्मप्रिया
र्थेजगाम सब्रह्मवंधवपुणोजननमोहनायस्त्रीसंगिनामिति
शति प्रथयश्चचार सर्वैरचिंत्यवीर्योपेयश्चदाघाचरणैःस्वयं रुद्र
वाक्सत्तंकर्तुमजितोजितवान्स्थितः योजितोविजितोभक्त्या
गांगेयेनजयानद नचास्त्वाग्राह्यामासकुरुणांकोपरस्ततइत्या
दिभ्यश्चस्कांदे नतत्रससारनिरूप्यधर्मः यत्रवपनावरमेदो
वगम्यते तत्रात्तद्विमपेक्ष्यावरत्वेविचदूपमपेक्ष्यान्यत्र न
त्रांकंपरिपूर्णानिरूपाणिसमान्यखिलरूपतः तथाप्यपेक्ष्यमं
दानांदृष्टिवान्ख्यचोपिहि परावरत्वदंत्येवस्रभक्तानांविमोह
नमिति [illegible] नचात्रकिंचिदपचरितादिवाच्यं अचिंत्यशक्तेः प
रमेश्वरे विश्वयोक्तम् कृष्णरामादिरूपाणिपरिपूर्णानिसर्वदा
नवान्यमात्रभिन्नानितथाप्यस्मान्विमोहसौत्यादेसुनारदीये न
स्मात्सर्वरूपेष्वनंतगुणनित्यनिरस्तदोषंचनारायणोरक्ष्यपरंचलाप
तेद्वचनात्सक्षतीतिवासिंहम् ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्य
विरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये [illegible]ः २॥

याहाच्छिकनयायत्रक्वापियातिसवाप्तमान् ५ यएवंभू
तएषोत्रास्थितप्रज्ञउदारधीः शांतिंसमस्तसंसारदुःखो
भावोपलक्षितां ६ निर्वाणाख्यमवाप्नोतितत्वबोधबले
नैवे ईदृशंब्रजनंतस्यास्थितप्रज्ञस्यकीर्तितम् ७ ॥ ७१

नीलकंठी टी० ॥

आसंगिकीमाशंकांपरिहृत्यव्रजेतकिमित्यस्यप्रश्नोत्तरमाह
विहायेति एवंकामानत्रिविधान्कामानविहाययःचरतिविष
यान्भुंक्तेनिस्पृहश्चयतोनिर्ममः ममतावानहिइदंममभू
यादित्यन्यथनाद्यर्थस्पृहांकरोति निर्ममोपिकुतः यतोनिर
हंकारः नह्यहंकारशून्यस्यास्मयादौममताद्दृष्टा तस्मादहं
कारप्रविलयात्शांतिंमोक्षंप्राप्नोति अयंयःसर्वत्रानभिस्ने
हइतिसर्वत्रयस्त्वहदर्शनात्साधनविधिपरएवायंग्रंथः अ
त्रयास्थितप्रज्ञस्यप्रकृतत्वात्तदवादार्थोयच्छब्दोनर्थकः
प्राप्नोति लोकेपिहिपरस्वभावकथनेसएवंकरोतीतितच्छ
ब्दएवप्रयुज्यतेनतुयच्छब्दः विधौतुयएवंकरोतिसइदंप्राप्नो
तीतिद्वयोरपिप्रयोगोदृश्यते लक्षणकथनार्थत्वेपितत्प्रता
त्पर्योभावाद्विधावेवपर्यवस्यतीतिदिक् ७१ ॥

आनंदी टीका

एतदेवप्रकाशयति विहायकार्यमित्येवयत्कर्मनियतंक्रि
यतेतेन संगंत्यक्त्वाफलंचैवेत्यष्टादशाध्यायेसिद्धान्तानुराग
नक्रियमाणएव कर्मणिफलासक्तिंत्यक्त्वानएवनिस्पृहः यः
पुमान्सर्वान्कामांश्चरति इंद्रियेराहरत्येवसएवंनिर्ममःममे
दंभूयादिति ममतायानिष्क्रान्ताः तथाहिनिरहंकारः अहंक
तोभोक्तेत्यादिवासनाहीनःशांतिमधिगच्छति ७१ ॥

रामकंठी टीका

यःसर्वानशेषान्कामानिष्टांशब्दादिविषयानभिलाषान्मनसैव
विहायपरित्यज्येंद्रियैर्विषयांश्चरति अवगाहतेशान्तिमुक्तरू
पामधिगच्छतिप्राप्नोतिकीदृशःसन् नित्यात्माद्वयचिन्मात्रप्र
तिलब्धात्मप्रत्ययत्वान्निःस्पृहःस्पृहातोविषयस्वलोलुभतायाः

निष्क्रांतस्तथा निर्ममः प्रतिनियतदेहेंद्रियादिषु भावेषु म-
मेदमिति ममत्वाभिमानान्निष्क्रांतस्तथा निरहंकारः देहइं-
द्रियादिष्वात्मप्रत्ययरूपाद्विद्याहंकारादपि निष्क्रांत इ-
त्येतदुक्तेन ग्रंथेनापवर्गमार्गप्रवणस्य प्रथमं सहजन्म-
त्वाद्व्यभिचारिचिह्नस्य विनोपदेशयोग्यबुद्धितया सद्गु-
रूपदिष्टदेहादिव्यतिरेकज्ञाननिरंतराभ्यासवशादहंका-
दिवर्गव्यावर्तमानात्मप्रत्ययस्याहंतासामान्यसंविद्राह्या
दृष्टप्रतीतेश्चिदेकरसमिरूपाणामंतर्बहिष्करणशक्तीनां
शास्त्रचोदितेषु विषयेषु विहरणत्वमेव निग्रहं निरूत्तरपद
प्राप्तिहेतुं सिद्धातीतरूपसमदशाध्यायप्रदर्शितपरमहं-
सोपदेशप्राणभूतार्थप्रतिपादकं द्वितीयमध्यायमुपसं-
जहार ७१ ॥

[illegible]मी टीका

एतमेवाभिप्रायं समासेनाह विहायेति यः पुमान्स्वरूपप्र-
तिष्ठो निरहंकारोऽवच्छिन्नदेहाद्यभिमानशून्यः नकेवलं निर-
हंकारः यावन्निर्ममोपि देहादिषु ममताशून्यः तथा निस्पृहो
विषयेषु निरभिलाषः सर्वान्कामान्प्राप्तान्विषयान्विहायोप-
त्तान्नहेष्टिर्भुक्त्वा चरति भुंक्ते स शांतिं मोक्षमधिगच्छति ग्राह-
केंद्रियग्राहकत्वेन सर्वानित्युक्तं उक्तं चान्यत्र सम्यक्त्वबोध-
विश्रांतो याल्लभात्रभवा स्थितिः विषयानपि सोश्नंस्याज्जीवन्मु-
क्तस्तत्त्ववित् इति ७१ ॥

पंचोलीटीका

यस्मादेवं तस्माद्यः संन्यासी पुमान् सर्वान्कामानशेषान्मनः-
स्थान् विहाय परित्यज्य निःस्पृहः शरीरजीवनमात्रेपि निरभिलाषः
निर्ममो ममतारहितः निरहंकारः अभिमानरहितः सन् जीवनमा-
त्रचेष्टाशेषः पर्यवतिसास्थितप्रज्ञः शांतिं निर्वाणमधिगच्छति
नदीहस्रोव्रजनं स्थितप्रज्ञस्येति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं ७१

भाषा अनुवाद

जब ऐसी अवस्थाहै तो जो प्राप्त विषयको त्याग करते या अनादरसे ग्रहण करते और अप्राप्तमे इच्छा रहित कहै (किसीकी अभिलाष नही रखते इससे उनके अहंकार नही है इसीसे भोग अभोग साधनमें ममता तथा स्नेह शून्य होकर आत्मामें दृष्टि राखि अदृष्ट वशते विषय भोग (करतेहै और कही भी जाय पर शान्तिको प्राप्त होतेहै अर्थात् जो सब कामना छोडि वेपरवाह अहं ममता ही न पुरुष भोग करै या कही जाय पर शान्ति तो पावते हीहै ७१ ॥

दोहा

सर्वकाम त्यागें पुरुष जो विचरें निस्पृह निर्मम निरहंका
र सो शांति प्राप्त अतिदीह ७१॥

एषाब्राह्मीस्थितिःपार्थ नैनांप्राप्यविमुह्यति
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छ
ति ७२ इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्म॰
विद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादे सां
ख्ययोगोनामद्वितीयोऽध्यायः २ ॥ ❁

शांकरभाष्य टी॰

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते एषाब्राह्मीति एषा यथोक्ताब्राह्मी
ब्रह्मणिभवेयंस्थितिः सर्वकर्म संन्यस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्था
नमित्येतद्धे पार्थ नैनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा विमुह्यति नमोहं
प्राप्नोति स्थित्वास्यांस्थितौ ब्राह्म्यां यथोक्तायामन्तकालेऽपि अ
न्ते वयस्यपिब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षमृच्छति किमु
वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्ययावज्जीवं यो ब्रह्मण्येवावति
ष्ठते सब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ७२ ॥ इतिश्रीभगवद्गीताभा
ष्ये द्वितीयोऽध्यायः २ ॥

आनंदगिरिकृत टी॰

तत्रतत्र संक्षेपविस्तराभ्यां प्रदर्शितां ज्ञाननिष्ठां प्रथिकादि
प्रवृत्त्यर्थत्वेन स्तौत्युत्तरश्लोकमवतारयति सैषेति गृह
स्थः संन्यासीत्युभावपि चेन्मुक्तिभागिनौ किंतर्हिकष्टेनसर्व॰
त्यागेव संन्यासेनेत्याशंक्य संन्यासिव्यतिरिक्तानामन्तरायसंभ
वाद्येक्षितः संन्यासीत्युक्तौविन्याह एषेति स्थितिमेवव्याच
ष्टे सर्वमिति नविमुह्यतीति पुनर्नञोऽनुकर्षणमन्वयार्थं सं
न्यासिनोविमोहाभावेऽपिगृहस्थो धनहान्यादिनिमित्तेनप्राये
णविमुह्यतिविक्षिप्तःसन् परमार्थविवेकरहितोभवतीत्य
र्थः यथोक्ताब्राह्मीस्थितिः सर्वकर्मसंन्यासपूर्विका ब्रह्मनि॰

गी॰ ष्ठा तस्यां स्थित्वा नाभिमानमात्रेणाप्यन्तेऽपि भोगकत्वेनार्थः अपि
टी॰ शब्दसूचितं कैमुतिकन्यायमाह किमु वक्तव्यमिति तदेवं तत्त्वं
द्वि॰ पदार्थौ तदैक्यं वाक्यार्थस्तज्ज्ञानादेकाकिनो मुक्तिस्तदुपाय
श्चेत्येतेषामेकैकत्र श्लोके प्राधान्येन प्रदर्शितमिति निष्ठाद्वय
मुपायोपेयभूतमध्यायेन सिद्धं ७२ इति श्रीआनंदगिरिकृतटी॰
कायां द्वितीयोध्यायः २॥

स्वामिकृत टीका

उक्तां ज्ञाननिष्ठां स्तुवन्नुपसंहरति एषेति ब्राह्मी स्थितिर्ब्रह्मज्ञान
निष्ठा एषा एवंविधा पार्थ परमेश्वराराधनेन विशुद्धान्तःकरणः पुमा
न्प्राप्य न मुह्यति पुनः संसारमोहं न प्राप्नोति यतः अन्तकालेऽ
प्यस्यां क्षणमात्रं स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति प्राप्नो
ति उनाव किं पुनर्वक्तव्यं बाल्यमारभ्य स्थित्वा प्राप्नोतीति ७२
इति सुबोधिनीटीकायां द्वितीयोध्यायः २॥

पैशाचभाष्यं टी

सैषा ज्ञाननिष्ठा एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः नैनां
स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति अस्यां स्थित्वा अस्यां ब्राह्म्यां
स्थितौ यथोक्तायां अंतकालेऽपि अंते वयस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्र॰
ह्मनिर्वृतिं मोक्षमृच्छति गच्छति ७२ ॥ इति पैशाचभाष्ये द्वि॰
तीयोध्यायः २ ॥

रामानुजभाष्यं । [एनां]

एषा नित्यात्मज्ञानपूर्विका असंगकर्मणि स्थितिः प्राप्य न मुह्यति न
पुनः संसारमाप्नोति अस्यां स्थित्या मामंतिमेऽपि वयसि स्थित्वा
ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति निर्वाणमयं ब्रह्म सुखैकतानमभिगच्छ॰
तीत्यर्थः ७२ इति रामानुजभाष्ये द्वितीयोध्यायः २ ॥

अभिनवगुप्तकृत टी॰

एषा सा ब्रह्मसत्तायां क्षणमात्रं स्थित्वा वा स्थितिं प्राप्य शरीरभे

दान्परमंब्रह्मप्राप्नोतीति प्रश्नचतुष्टयंनिर्णीतमितिशिवम्
ग्रन्थार्थसंग्रहः श्रद्धान्तुचेतसश्चिन्तागतिस्त्यागेनयात्किल
ज्ञात्वाहत्वेवविषयाश्रयंस्तान्परित्यजेत् ७२ इतिश्रीमिन
वगुणैर्द्वितीयोध्यायः २ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपा टी॰

एषोक्तलक्षणाब्राह्मीस्थितिः ब्रह्माकारेणावस्थितिर्हे पार्थ
एनांप्राप्य नमुह्यति पुनर्मोहंनप्राप्नोति अस्यामन्तकाले
देहावसानेक्षणंस्थित्वापिब्रह्मनिर्वाणमृच्छतिप्राप्नोति किं
पुनर्यावज्जीवमित्यर्थः अस्याध्यायतात्पर्यं शोकेदेहात्मबुध्या
त्वनुभवतिमरणार्थेऽपि देहातिरिक्तोदेहद्रष्टैकआत्माविर्भवत्व
दि॰ पहतोहंत्वहन्त्वंशून्यः तस्यज्ञानान्नशोकस्तादिह निजमनःशु
द्धितःसाधुसिद्धोहृदेशः सद्वितीयेप्रशामिममवदत्सांख्ययो
गाधिकारे ७२ इतिपरमार्थप्रपाटीकायांद्वितीयोध्यायः २

वनमाली टी॰

उक्तमुपसंहरति एषेतिएषास्थितप्रज्ञलक्षणव्याजेनकथिता
एषातेभिहितासांख्येबुद्धिरितिचप्रागुक्ताःस्थितिर्निष्ठासर्वका
म्यकर्मन्यासपूर्वकपरमात्मज्ञानरूपाब्राह्मीपरब्रह्मविषया
हेपार्थएनांस्थितिंप्राप्यःकश्चिदपिपुनर्नविमुह्यतिमोहहे
भ्र॰ तुभूतायाविद्यायाभगवदुपदेशात्तद्धेतुकतनुमहाप्रसादेननि
हतत्वात् अस्यांस्थितावन्तकालेप्यन्तेपिवयसिस्थित्वाब्रह्मणि
निर्वाणेनन्तामात्मरूपंमोक्षंप्राप्नोतीत्यर्थः ७२ इतिवनमाली
टीकायांद्वितीयोध्यायः २ ॥

आत्मवैजयन्ती टी॰

पूर्वोक्तामात्मज्ञानपूर्विका निष्कामकर्मनिष्ठामुपसंहरति
एषेति हेपार्थ एषातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृण्वि
न॰ त्यारभ्य विहायकामानित्यन्तेनग्रन्थेनमयायाकथितासाए
षाईदृशीविधाब्राह्मीब्रह्मावाप्तिकरीस्थितिः आत्मज्ञानयुक्ता
निष्कामकर्मनिष्ठाभवति स्थिरधीःपुरुषःएनांस्थितिंप्राप्य

नमुह्यति प्रकृतिकार्येषु देहेंद्रियादिषु मोहं न प्राप्नोति अं
तकालेपि मरणसमयेपि अस्यां स्थितौ स्थित्वा निर्वाणं अन
वधिकातिशयसुखस्वरूपं ब्रह्म ऋच्छति यद्वा निर्वाणं निर्ग
तं वाणं गंधः यस्मिंस्तत्तथा प्रकृतेस्तत्कार्याणां च सम्बन्धग
न्धरहिते ब्रह्मणि निर्वाणं ब्रह्मनिर्वाणमप्राकृतवैकुंठाख्ये
ब्रह्मणो निवासस्थाने यद्वा ब्रह्मवित्निर्वाणं प्रकृतिसंबंधा
दिरहितं सुखात्मस्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः तथा चात्रैव वक्ष्यति
यद्गत्वा न निवर्तंते तद्धाम परमं मम यं प्राप्य न पुनर्जन्म दुः
खालयमशाश्वतं नाप्नुवंतीति केचित्तु कार्थके नापि शब्देना
यमर्थः सूच्यते तथा हि यदि प्राणत्यागात्प्राक् इदं दण्डपरि
मिते स्वल्पकालेपि यः कश्चिदस्यां स्थितौ तिष्ठति सोपि ब्रह्म
निर्वाणं गच्छति तर्हि यस्तु जन्मारभ्य देहान्तावधि मद्रूपितसक
लात्मात्मीयादिवस्तुजातो मदाराधनपरो मदेकनिष्ठो निखि
लोपायोपेयफलसम्बन्धाद्विरूपेण मामेव भजमानः पुमान
स्यां तिष्ठति स तद्गच्छतीति किमु वक्तव्यमिति त्वं तु यस्य पितृष
स्वः पृथायाः पुत्रोसि अतो मत्प्रसादात्तवैषा स्थितिः सुलभा भ
वतीति सम्बोधनाभिप्रायः ७२ इति कृष्णमैवैजयन्तीटीका
यां द्वितीयोध्यायः २ ॥

+ तदेवं चतुर्णां प्रश्नानां उत्तरव्याजेन सर्वाणि स्थि तप्रज्ञलक्षणानि मुमुक्षुकर्तव्यतया कथितानि
संप्रति कर्मयोगफलभूतां सांख्यनिष्ठां फलेन स्तुवन्नुपसं — हर ति +

मधुसूदनी टी.

+ एषा स्थितप्रज्ञलक्षणव्याजेन कथिता एषा तेभिहिता सांख्ये
बुद्धिरिति च प्राक् कथिता निष्ठा सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकपर
मात्मज्ञानलक्षणा ब्राह्मी ब्रह्मविषया हे पार्थ एनां स्थितिं प्रा
प्य यः कश्चिदपि पुनर्न विमुह्यति नहि ज्ञानबाधितस्याज्ञान
स्याज्ञानस्य पुनः संभवोस्ति अनादित्वेनोत्पत्त्यसंभवात् अ
स्यां स्थित्वान्तकालेपि अन्त्येपि वयसि स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणं ब्र
ह्मणि निर्वाणं निर्वृतिं ब्रह्मरूपं निर्वाणमिति वा ऋच्छति गच्छ
ति अभेदेन किमु वक्तव्यं यो ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवम
स्यां ब्राह्म्यां स्थितौ भवति स एव ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीत्यपिश।

भाषा अनुवाद

पूर्व कही हुई ज्ञाननिष्ठा की प्रसंसा करि कहतेहैं कि हे अर्जुन उक्त ब्रह्मज्ञान की निष्ठा ऐसीहै इसमे भगवतके आराधनसे शुद्धचित्त पुरुष यह ब्रह्मनिष्ठा पाय करि और संसार सागरमे मूढ नही होता देखो मरती वारभी एक क्षणभर जो ब्रह्मनिष्ठामे मन स्थिर करते वे ब्रह्ममे लीन होताहै तो बाल पनसे या बहुत दिनोंसे इस ब्रह्मनिष्ठा की अभ्याससे इसमे मन स्थिर करि अन्तमे मुक्ति मिलैगी इसमे फिरि कछु सन्देह वाकीहै सो हे पार्थ यह ब्राह्मी स्थितिहै इसको प्राप्तहो फेरि मोह नही पावे अन्तकालमे भी इससे क्षणभर मनथिर करि मनुष्य निश्चय ब्रह्म निर्वाण पद पावते है ७२ इति द्वितीयोऽध्यायः २॥

दोहा

पार्थ यह ब्राह्मी स्थिति इह मिलें होत न मोह अंतकाल थि
त याहिमें निर्वाण ब्रह्म होय सोह ७२॥ इति श्री॥